

PEK

POLITIK EKONOMIK KURAM

E-ISSN: 2587-2567

Volume/Cilt: 9
Issue/Sayı: 1
March/Mart 2025

TRIZIN

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

March / Mart 2025

Volume/Cilt 9, Issue/Sayı 1

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Prof. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç. Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Ali Gökhan GÖLÇEK-Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN- Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University
Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Türkçe Dil Editörü

Dr. Öğretim Üyesi Ceren OĞUZ KABADAYI-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Özhan DEMİRKOL-Çukurova Üniversitesi
Girhan Kasap- Bilkent Üniversitesi

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli
Yayın **Publication Frequency/Yayın Sıklığı:** Yılda Dört Sayı / Four-Annually
Publication Date/Basım Tarihi: Mart / March 2025
Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2025, 9(1)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Dizin / Index

ASOS
indeks

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2025, 9(1)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor, Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMIS IF, OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRIJ, ACARINDEX, Index Copernicus

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name	Author(s)	Pages
Makale Türü, Makale Adı	Yazar(lar)	Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi Makroekonomik Dinamikler ve Hisse Senedi Piyasası Tepkileri: CDS Primleri, Döviz Kuru, Faiz Oranları ve Para Arzına BIST 100'ün Duyarlılığının Ampirik Analizi <i>Macroeconomic Dynamics and Stock Market Reactions: An Empirical Analysis of BIST 100's Sensitivity to CDS Premiums, Exchange Rate, Interest Rates, and Money Supply</i>	Kayhan Ahmetoğulları	1-16
Research Article/Araştırma Makalesi Does Geopolitical Risk Affect Inflation? Empirical Analysis of the Impact of Russia-Ukraine and Israel-Palestine Events on Türkiye <i>Jeopolitik Risk Enflasyonu Etkiler mi? Rusya-Ukrayna ve İsrail-Filistin Olaylarının Türkiye Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi</i>	Esra Soyu Yıldırım Cuma Demirtaş	17-29
Research Article/Araştırma Makalesi İdeoloji Kavramının Spinoza'daki Kökenleri Üzerine Bir Deneme <i>An Essay on the Origins of the Concept of Ideology in Spinoza</i>	Cihan Palancı	30-42
Research Article/Araştırma Makalesi The Middle-Income Trap: An Analysis on Türkiye <i>Orta Gelir Tuzağı: Türkiye Üzerine Bir Analiz</i>	Erdal Alancioğlu	43-54
Research Article/Araştırma Makalesi Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Kadın Kooperatiflerinin Rolü Üzerine Mikro Bir Araştırma: Niğde Örneği <i>A Micro Study on the Role of Women's Cooperatives in Combating Women's Poverty: The Case of Niğde</i>	Gülce Nil Özcengel Ercan Geçgin	55-79
Research Article/Araştırma Makalesi İklim Değişikliği Araştırmalarının Bibliyometrik Analizi: Akademik Eğilimler ve Odak Alanları <i>Bibliometric Analysis of Climate Change Research: Academic Trends and Focus Areas</i>	İsmet Akbaş Emine Nur Kırımlı	80-106
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye'de Konut Piyasası Hareketliliği ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Analizi: Panel Veri Analizi <i>Analyzing the Relationship between Housing Market Activity and Inflation In Turkey: Panel Data Analysis</i>	Mehmet Akif Peçe	107-121

Research Article/Araştırma Makalesi

Decent Work in the Turkish Labor Market: An Empirical Study from a Gender Perspective

Zeynep Elitaş

122-143

Türkiye İşgücü Piyasasında İnsana Yakışır İş: Cinsiyet Perspektifinden Ampirik Bir Araştırma

Research Article/Araştırma Makalesi

R&D Expenditures in Fossil Fuels vs. Renewable Energy: Insights on Energy Transition through Cross-Country Analysis

Yahya Algül

144-160

Fosil Yakıtlar ve Yenilenebilir Enerjide Ar-Ge Harcamaları: Enerji Geçişine Dair Panel Veri Analizinden Bulgular

Research Article/Araştırma Makalesi

Gıda Güvencesinin Sağlanmasında Tarıma Yönelik Vergi Politikaları: Seçilmiş Ülke Uygulamalarının Karşılaştırılması

Ahmet İnneci

161-177

Tax Policies for Agriculture in Ensuring Food Security: A Comparison of Selected Country Practices

Research Article/Araştırma Makalesi

Orta Afrika Ülkelerinde Tüketim Yoksulluğu ve Sosyoekonomik Dinamikler Arasındaki İlişki: CS-ARDL Yöntemi ile Bir İnceleme

Yaşar Turna

178-187

The Relationship between Consumption Poverty and Socioeconomic Dynamics in Central African Countries: An Analysis with the CS-ARDL Method

Research Article/Araştırma Makalesi

An Investigation of the Association Between Behavioral Economics and Financial Behavior

Kutlu Ergün

188-200

Davranışsal İktisat ve Finansal Davranış Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma

Research Article/Araştırma Makalesi

Eşitsiz Coğrafi Gelişmenin Teorizasyonunda Yeni Ekonomik Coğrafya Modeli Anaakım İktisadın Eksikliklerini Aşmış mıdır? Kalkınma Sürecinde Mekânın Kuramlaştırılmasına Dair Modelin İçerdiği Kısıtlar

Ferda Uzunyayla

201-219

Has the New Economic Geography Model Overcome the Shortcomings of Mainstream Economics in Theorizing Uneven Geographical Development? Limitations of the Model for Theorizing Space in the Development Process

Research Article/Araştırma Makalesi

Biyokapitalist Öznenin Öz-Sahipliği ve Öz-Egemenliği Sorunu

Onur Bilginer

220-235

The Question Concerning Self-Ownership and Self-Sovereignty of Biocapitalist Subject

Research Article/Araştırma Makalesi Tarihi Arka Plan ve Değişen Güç Dengeleri Çerçevesinde Türkiye'nin Filistin'e Kalkınma Yardımları <i>Turkey's Development Aids to Palestine in the Context of Historical Background and Changing Balance of Power</i>	Seda Bayrakdar	236-255
Research Article/Araştırma Makalesi Suriye İç Savaşı'nın Fay Hattı Savaşlarına Göre Analizi <i>Analysis of the Syrian Civil War According to Fault Line Wars</i>	Hasan Fidan	256-272
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye'de Enflasyonun Ana Harcama Gruplarına Göre Uluslararası Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir İnceleme <i>An Empirical Investigation on the International Determinants of Inflation by Main Expenditure Groups in Turkey</i>	Fatih Yeter	273-303
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye'de İşsizliğin Makroekonomik Belirleyicileri: NARDL Yaklaşımından Yeni Kanıtlar <i>Macroeconomic determinants of unemployment in Türkiye: New evidence from the NARDL Approach</i>	Zaim Reha Yaşar	304-320
Research Article/Araştırma Makalesi Türki Cumhuriyetler ve AB Kurucu Ülkelerinde Dijital Dönüşüm, Finansal Yapılar ve Ekolojik Etkenlerin İlişkilendirilmesi: Sürdürülebilir Kalkınma Açısından Performans Değerlendirmesi <i>Associating Digital Transformation, Financial Structures, and Ecological Factors in Turkic Republics and EU Founding Countries: Performance Evaluation in terms of Sustainable Development</i>	İlhan Alemdar Resul Telli	321-333
Research Article/Araştırma Makalesi Effects of Stress and Trait Anxiety on Job Performance: The Mediating Role of Intrinsic and Extrinsic Motivation in Tourism Employee <i>Stres ve Kişilik Kaygısının İş Performansı Üzerindeki Etkileri: Turizm Çalışanlarında İçsel ve Dışsal Motivasyonun Aracılık Rolü</i>	Ayşe Şengöz	334-346
Research Article/Araştırma Makalesi Belediye Taşınmazlarında Ecrimisil Sorunu <i>The Issue Of Mesne Profits In Municipal Immovable Properties</i>	İsmail Uçar	347-371

<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Evaluation of Foreign Direct Investment Attractiveness of BRICS-T Countries: The CRITIC-LOPCOW Based ARAS Approach</p> <p><i>BRICS-T Ülkelerinin Doğrudan Yabancı Yatırım Çekiciliğinin Değerlendirilmesi: CRITIC-LOPCOW Tabanlı ARAS Yaklaşımı</i></p>	<p>Muhammed Fatih Aydemir</p>	<p>372-392</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Yerel Yönetimlerde Kriz Yönetimi: Ampirik Bir Çalışma</p> <p><i>Crisis Management In Local Governments: An Empirical Research</i></p>	<p>Sadegül Durgun</p>	<p>393-411</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Makroekonomik Değişkenlerin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama</p> <p><i>The Impact of Macroeconomic Variables on Financial Markets: An Empirical Analysis for the Turkish Economy</i></p>	<p>Sacit Sarı Mustafa Necati Çoban</p>	<p>412-428</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Yenilik Kapasitesinin Küresel Rekabet Performansına Etkisi: Uluslararası Endeksler Kapsamında Bir Karşılaştırma</p> <p><i>The Impact of Innovation Capacity on Global Competitive Performance: A Comparison Within the Scope of International Indexes</i></p>	<p>Ela Oğan</p>	<p>429-446</p>

Makroekonomik Dinamikler ve Hisse Senedi Piyasası Tepkileri: CDS Primleri, Döviz Kuru, Faiz Oranları ve Para Arzına BIST 100'ün Duyarlılığının Ampirik Analizi

Kayhan AHMETOĞULLARI¹

¹ Dr., Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, kayhanahmet@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2658-189X

Öz: Bu çalışma, Türkiye'deki BIST 100 endeksi üzerindeki makroekonomik değişkenlerin etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. İncelenen temel değişkenler arasında CDS primleri, döviz kurları, politika faizi, enflasyon ve para arzı (M2) bulunmaktadır. Çalışma, bu değişkenler ile hisse senedi piyasası performansı arasındaki kısa ve uzun vadeli ilişkileri belirlemeyi hedeflemektedir. Özellikle dış ekonomik şokların Türk hisse senedi piyasasını nasıl etkilediğini anlamak ve politika yapıcılara yönelik içgörüler sunmak çalışmanın öncelikli amaçlarındandır. 2005-2024 yılları arasındaki aylık veriler Refinitive Data Stream'den toplanmıştır. ARDL sınır testi yöntemi kullanılarak, farklı düzeylerde bütünsel olan değişkenler (I(0) ve I(1)) analiz edilmiştir. Ayrıca, hata düzeltme modeli (ECM) kullanılarak kısa vadede dengenin ne kadar hızlı sağlandığı ölçülmüştür. Sonuçlara göre, CDS primleri kısa ve uzun vadede BIST 100 endeksi üzerinde anlamlı ve olumsuz bir etkiye sahiptir. Bu durum, artan ülke riskinin hisse senedi piyasası performansını düşürdüğünü gösterirken, para arzı (M2) pozitif ve anlamlı bir etki oluşturmakta, artan likiditenin piyasa büyümesini desteklediğini ortaya çıkmaktadır. Döviz kurları ve enflasyon ise daha zayıf ve tutarsız etkiler göstermiştir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı çıkması, kısa vadeli sapmaların yaklaşık %116,67'sinin bir sonraki dönem içinde düzeltildiğini ve piyasanın kısa vadeli şoklara rağmen hızla dengeye döndüğünü göstermektedir. Çalışma, politika yapıcılar için CDS primlerinin düşürülmesinin önemini vurgulamakta ve likiditeyi desteklerken enflasyonu kontrol altında tutmak için dengeli bir para politikasının gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hisse Senedi, Uluslararası Finansal Piyasalar, ARDL sınır testi.

Jel Kodları: G15, F31, C32.

Macroeconomic Dynamics and Stock Market Reactions: An Empirical Analysis of BIST 100's Sensitivity to CDS Premiums, Exchange Rate, Interest Rates, and Money Supply

Atf: Ahmetoğulları K. (2025). Makroekonomik Dinamikler ve Hisse Senedi Piyasası Tepkileri: CDS Primleri, Döviz Kuru, Faiz Oranları ve Para Arzına BIST 100'ün Duyarlılığının Ampirik Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 1-16.
<https://doi.org/10.30586/pek.1569794>

Geliş Tarihi: 18.10.2024
Kabul Tarihi: 17.12.2024

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: This study aims to investigate the impact of macroeconomic variables on the BIST 100 index in Turkey, focusing on CDS premiums, exchange rates, policy rates, inflation, and money supply (M2). The primary objective is to explore both the short- and long-term relationships between these variables and stock market performance, specifically in response to external shocks. Monthly data from 2005 to 2024 were sourced from the Refinitiv Datastream. The ARDL bounds testing approach was employed to analyze variables with mixed integration orders (I(0) and I(1)), and the error correction model (ECM) was applied to measure how quickly short-term deviations from equilibrium are corrected. The results reveal that CDS premiums negatively and significantly affect the BIST 100 index in both the short and long term, highlighting the importance of country risk. On the other hand, money supply (M2) positively influences the index, showing that liquidity drives stock market growth. Exchange rates and inflation demonstrated weaker and inconsistent impacts. The negative and significant ECM coefficient suggests that approximately 116.67% of short-term deviations from equilibrium are corrected within one term. This indicates that the stock market quickly stabilizes after external shocks. This study provides valuable insights for policymakers, emphasizing the need to reduce CDS premiums through sound fiscal policy and to maintain a balanced monetary policy to support liquidity and control inflation.

Keywords: Stocks, International Financial Markets, ARDL Bounds Testing.

Jel Codes: G15, F31, C32.

1. Giriş

Son yıllarda finansal piyasalar, artan küreselleşme, piyasa derinleşmesi ve volatilité etkisiyle makroekonomik değişkenlere karşı giderek daha hassas hale gelmiştir. Bu süreç, özellikle yatırımcıların karar alma mekanizmalarını ve politika yapımcıların piyasa düzenleme stratejilerini etkileyen temel bir faktör haline gelmiştir. Bu bağlamda, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, hisse senedi piyasalarının makroekonomik değişkenlere olan duyarlılığı hem yatırımcılar hem de politika yapımcılar için kritik bir analiz konusu olmaktadır. Bu çalışma, BIST 100 endeksinin ülke risk primi (CDS primi), döviz kuru, faiz oranı, para arzı (M2) ve enflasyon gibi temel makroekonomik değişkenlerle olan ilişkisini incelemektedir. Çalışmada ele alınan CDS primi, ülke ekonomisinin uluslararası yatırımcılar gözündeki risk algısını yansıtan bir ölçüt olup, özellikle finansal kriz dönemlerinde piyasalardaki oynaklığın önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Hull, 2012). Döviz kuru ve faiz oranları, finansal piyasaların temel göstergeleri olarak hisse senetleriyle negatif veya pozitif yönlü ilişkiler gösterebilir (Mishkin, 2007). Para arzı (M2), likidite koşullarını ve ekonomideki para miktarını temsil ederken (Friedman, 1968), enflasyon, satın alma gücü ve ekonomik istikrar üzerinde doğrudan etkili olan önemli bir makroekonomik değişken olarak değerlendirilmektedir (Fama, 1981). Çalışmanın temel amacı, bu değişkenlerin hem bireysel hem de birlikte hisse senedi piyasası üzerindeki etkilerini daha bütüncül bir çerçevede değerlendirmektir.

Literatürde bu değişkenlerin tek başına ya da birkaç değişkenle sınırlandırılarak analiz edildiği çalışmalar bulunsa da, CDS primi, döviz kuru, faiz oranı, para arzı ve enflasyonun etkilerini bir arada ele alan kapsamlı çalışmalar nispeten sınırlıdır. Örneğin, Aydemir ve Demirhan (2009), döviz kuru oynaklıklarının hisse senedi piyasalarındaki etkilerini analiz etmekte ve kur değişimlerinin yatırımcı duyarlılığı üzerindeki belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Ancak, bu ve benzeri çalışmalar genellikle tek bir değişken üzerine odaklanmakta ve diğer makroekonomik değişkenlerin piyasa üzerindeki etkileşimlerini göz ardı etmektedir. Bu açıdan, mevcut çalışma, BIST 100 üzerindeki birden fazla makroekonomik değişkenin eşzamanlı etkilerini analiz ederek literatürdeki bu eksikliği gidermektedir.

Daha önce yapılan araştırmalarda, BIST 100 ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiler üzerine çeşitli çıkarımlar yapılmaktadır. Canbaş ve Kandır (2009), para arzı (M2), faiz oranları ve enflasyonun hisse senedi piyasasına etkilerini analiz etmekte ve para arzındaki artışın BIST 100 üzerinde pozitif etkiler oluşturduğunu tespit etmektedir. Ancak bu çalışmada ülke risk primi gibi değişkenler göz önüne alınmamaktadır. Benzer şekilde, Korkmaz ve Karaca (2017), CDS primlerinin BIST 100 üzerindeki etkilerini analiz etmekte, ancak döviz kuru ya da faiz oranı gibi diğer önemli makroekonomik faktörleri modellemelerine dahil etmemektedir. Bu çalışma ise, CDS primi gibi sistematik risk ölçütlerini döviz kuru, faiz oranları, para arzı ve enflasyon ile bir arada analiz ederek çok boyutlu bir model sunmaktadır. Böylece, finansal piyasaların farklı makroekonomik faktörlere karşı verdiği tepkileri aynı çerçevede ele alarak literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Bu çalışmanın literatüre katkısı, özellikle BIST 100 üzerindeki makroekonomik değişkenlerin eşzamanlı etkilerini inceleyen bir model oluşturması ve Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonomiye odaklanmasıdır. Ayrıca, bu çalışma, 2005-2024 yıllarına ait geniş bir veri setini analiz ederek, finansal piyasaların kısa ve uzun vadeli dinamiklerini ortaya koymaktadır. Örneğin, uzun bir zaman dilimini kapsamı nedeniyle hem küresel ekonomik krizler hem de Türkiye'nin yerel ekonomik dönüşüm süreçlerinin hisse senedi piyasası üzerindeki etkileri daha net bir şekilde analiz edilebilmektedir. Bu bağlamda çalışma, yatırımcılar ve politika yapımcılar için uygulanabilir sonuçlar üretmeyi amaçlamakta ve literatüre önemli bir teorik ve pratik katkı sunmaktadır.

2. Literatür Taraması

Literatürde BIST 100 endeksi ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların büyük bir kısmı, genellikle bu değişkenlerin tek başına etkilerini ele almıştır. Örneğin, Korkmaz ve Karaca (2017), CDS primleri ile BIST 100 arasındaki negatif ilişkiyi vurgulamış ve Türkiye'nin risk priminde meydana gelen artışların hisse senedi piyasalarında düşüşlere yol açtığını ortaya koymuştur. CDS primlerinin finansal piyasalar üzerindeki etkisini daha geniş çapta ele alan Coudert ve Gex (2010) ise CDS primlerinin genellikle hisse senedi piyasalarının gelecekteki hareketlerini öngördüğünü ve piyasa duyarlılığı üzerinde önemli bir gösterge olduğunu belirtmiştir. Dahası Şenol (2021), Türkiye'deki BIST 100 endeksi, döviz kuru, faiz oranı ve CDS primleri arasındaki oynaklık yayılımlarını incelemiş ve bu dört değişkenin makroekonomik olaylara bağlı olarak birbirleri üzerinde önemli oynaklık geçişlerine neden olduğunu bulmuştur. Benzer şekilde, İlhan ve Bayır (2021), BIST Sınai ve Mali endeksleri ile CDS primleri, faiz oranları, döviz kuru, toplam krediler ve COVID-19 arasındaki dinamik ilişkileri analiz etmiş, özellikle CDS primi ve döviz kuru gibi değişkenlerin faiz oranları ile karşılıklı etkileşimlerinin piyasada kriz dönemlerinde daha belirgin hale geldiğini ortaya koymuşlardır. Kan (2021) ise Türkiye'deki altın fiyatları, döviz kuru, faiz oranı, BIST 100 endeksi ve enflasyon arasındaki uzun vadeli ilişkileri yapısal kırılmalar altında incelemiş ve döviz kuru ile altın fiyatlarının BIST 100 üzerindeki etkilerini vurgulamıştır. Ayrıca, Ergenç ve Genç (2020), Türkiye'deki CDS primlerindeki değişimlerin cari açık, risksiz faiz oranı ve reel döviz kuru ile olan ilişkisini inceleyerek, tahvil faizlerinin CDS primleri üzerinde anlamlı etkiler oluşturduğunu bulmuşlardır. Bu çalışmalar, BIST 100 endeksi ile makroekonomik değişkenler arasındaki etkileşimleri ve kriz dönemlerinde bu etkileşimlerin nasıl güçlendiğinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Döviz kuru ve BIST 100 arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da bu alanda önemli bulgular sunmaktadır. Aydemir ve Demirhan (2009), döviz kuru dalgalanmalarının BIST 100 üzerindeki pozitif etkilerini bulmuş ve döviz kuru oynaklıklarının özellikle ihracatçı ve ithalatçı firmaların kârlılıklarını etkileyerek hisse senedi piyasalarında önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Döviz kuru ile beraber diğer makroekonomik değişkenlerin etkilerini inceleyen çalışmalar ise daha sınırlıdır. Örneğin, Bahmani-Oskooee ve Sohrabian (1992), döviz kuru ile hisse senedi fiyatları arasındaki uzun vadeli ilişkinin varlığını tespit ederken, bu tür ilişkilerin gelişmekte olan piyasalarda farklı dinamiklere sahip olabileceğini belirtmişlerdir.

Faiz oranları, finansal piyasalar üzerinde en çok çalışılan makroekonomik değişkenlerden biridir. Güngör (2007), faiz oranlarının BIST 100 üzerindeki negatif etkilerini inceleyerek, yüksek faiz oranlarının yatırımcıların hisse senetlerinden tahvillere yönelmesine neden olduğunu ve bu durumun hisse senedi piyasalarında düşüşlere yol açtığını bulmuştur. Rigobon ve Sack (2003) de faiz oranlarının hisse senedi piyasası üzerindeki etkilerini inceleyerek, para politikasının piyasa hareketlerine nasıl tepki verdiğini analiz etmişlerdir.

Enflasyonun hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalarda ise genellikle enflasyonun kontrol değişkeni olarak kullanıldığı görülmektedir. Fama (1981), enflasyonun hisse senedi getirileri üzerindeki negatif etkilerini analiz ederek, enflasyonun yükseldiği dönemlerde nominal getirilerin reel getirileri erittiğini belirtmiştir. Rapach ve Wohar (2005) ise enflasyonun hisse senedi piyasaları üzerindeki uzun vadeli etkilerini analiz etmiş ve bu bağlamda enflasyonun kontrol edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Para arzı ve finansal piyasalar arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar ise özellikle geniş para arzı (M2) ile piyasa likiditesi arasındaki bağlantılara odaklanmıştır. Friedman (1968), para arzındaki artışların ekonomik büyüme ve hisse senedi piyasaları üzerindeki olumlu etkilerini vurgulamış, bu artışların piyasaya likidite sağladığını ve dolayısıyla finansal varlıkların değerlerini artırdığını belirtmiştir. Türkiye özelinde yapılan çalışmalarda ise Canbaş ve Kandır (2009), genişleyen para arzının BIST 100 üzerindeki pozitif etkilerini ortaya koymuş ve özellikle para politikasının hisse senedi piyasaları üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini incelemişlerdir.

3. Araştırmanın Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada makroekonomik veriler ile BIST 100 endeksi arasında nasıl bir ilişki olduğu 30.09.2005-30.09.2024 arasındaki aylık dönemlere ait veriler Refinitive Data Stream üzerinden temin edilmektedir. Elde edilen zaman serileri Eviews Paket Programı yardımıyla analiz edilmiştir. İlgili dönemlerde araştırma modeline dahil edilen değişkenlerden BIST 100 bağımlı değişken iken, beş yıllık kredi temerrütleri (CDS), döviz kuru, politika faiz oranı, para arzı (M2) ve enflasyon (TÜFE) değişkenleri bağımsız değişken olarak ele alınmaktadır. 2005 ile 2024 yıllarına ait aylık veriler değişkenlerin benzer dönem aralıklarında olması yoluyla analiz sonuçlarının tutarlılığını sağlamak amaçlanmaktadır. Bazı değişkenlerde günlük değişimler (BIST 100, döviz kuru gibi) olmasına rağmen bazı değişkenler ise aylık değişim gösterdiği için (Faiz oranı, enflasyon gibi) analizlerin tutarlılığının sağlanması adına aylık veriler üzerinden hareket edilmektedir. Öte yandan 2005’den itibaren verilerin alınmasında 2008’de meydana gelen küresel mali krizin öncesi ve kriz dönemi ile sonrasındaki gelişmeleri ele alabilecek değerlendirmeye sahip olabilmek, bununla beraber ülkenin yaşamış olduğu dönemsel krizler ve iç olayların etkisini de görebilmek ve dünyayı sarsan pandemi dönemini de gözlemleyebilmektir. Öte yandan aynı politika yapıcılarının bu dönemlerde uyguladığı birbiriyle tamamen zıt olan iki farklı makroekonomik para politikasının yatırımcılar üzerinde nasıl etki ettiğini gözlemleyebilmek de hedeflenmektedir. Ayrıca çalışma ilgili dönemlerde şoklardan kaynaklı dönemsel etkenlerin de gözlenmesi sağlanarak birbiriyle zıt iki politikanın hangisinin daha faydalı olduğunu tartışma fırsatı sunmaktadır. Çalışmada yer alan değişkenlerin kodları tanımları ve özellikleri Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Değişkenler ve Kısaltmaları

Değişkenler	Tanım	Açıklama
HF	Hisse Senedi Fiyatı	BIST-100 Ulusal Endeksi: Ayın son günü kapanış değerleri alınmaktadır.
CDS	Kredi Temerrüt Takası	Kredi Temerrüt Takası Primi: Türkiye’de 5 yıllık tahvillerin risklerini ölçen CDS primlerinin ilgili ayın son günündeki değerleri dikkate alınmaktadır.
P	Fiyat Endeksi	Enflasyon oranını temsil etmesi açısından tüketici fiyat endeksi her ayın sonundaki değerle dikkate alınmaktadır.
RI	Faiz Oranı	Merkez Bankasının uygulamış olduğu aylık politika faizini ifade eder. Her ayın sonundaki değerler alınmaktadır.
RE	Döviz kuru	Bu döviz piyasasında Türk lirasının ABD Doları karşısında ne kadar değerli olduğunu gösterir ve piyasa hareketlerini izlemek için kullanılabilir.
M2	Para Arzı	Bir ekonomide dolaşımdaki toplam para miktarını ölçmek için kullanılan geniş kapsamlı bir para arzı göstergesidir. M2, bir ülkedeki likiditeyi (yani kullanılabilir parayı) gösterir
Gözlem Sayısı	229	Bütün veriler Refinitive Data Stream üzerinden elde edilmiştir

Tablo 1’de araştırmada ele alınan değişkenler ve kısaltmaları ile kısa açıklamaları verilmektedir. Değişkenlerin tamamı TL cinsinden ve aynı dönemleri kapsayacak şekilde düzenlenmektedir. Değerlerden CDS primi dolar (\$) cinsinden elde edilmektedir. İlgili değişkenin TL cinsinden ifade edilmesi analizlerin tutarlılığı açısından önem arz ettiğinden ilgili CDS priminin alındığı dönemlerdeki döviz kuru değerine bakılarak her dönem için döviz kurundaki TL karşılığı değeri hesaplanmaktadır. Bu kapsamda bütün değişkenlerin TL cinsinden ele alınması sağlanmaktadır. Değişkenler arasında faiz oranının yüzdesel olarak elde edildiği, diğer değişkenlerin ise rakamsal olarak ifade edildiği dikkate alındığında her bir değişken için verilerin logaritmik dönüşümü sağlanarak durağanlık ve serilerin tutarlı değerlendirilmesi ile normallığe yaklaşması hedeflenmektedir.

Bu çalışmada, Pesaran vd., (2001) tarafından ortaya konan ARDL sınır testi yaklaşımı tercih edilmektedir. Bu yöntemin avantajı, geleneksel Engle-Granger (1987) ve Johansen (1988) eşbütünlük testlerine kıyasla daha esnek bir yapı sunmasıdır. Geleneksel yöntemlerde serilerin aynı entegrasyon derecesine sahip olması gerekmekte ve tüm

serilerin I(1) olması zorunluluğu bulunmaktadır. Ancak, ARDL sınır testi böyle bir kısıtlama getirmemektedir. Bu yöntem ile bağımlı değişkenin I(1), bağımsız değişkenlerin ise I(0) veya I(1) olmasına rağmen eşbütünlük analizi yapılabilmektedir (Pesaran et al., 2001). Ek olarak, sınır testi küçük örneklem grupları üzerinde de sağlam sonuçlar verebilmekte olup, bu özelliğiyle az sayıda gözlem içeren çalışmalarda güvenilir sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır (Narayan ve Smyth, 2005).

Zaman serilerinin genellikle durağan olmadığından dolayı, birim kök testlerinin yapılması gerekmektedir (Erdoğan ve Bozkurt, 2008, s.28). Serilerin durağan olup olmadığını test etmek için Dickey-Fuller (DF), Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP, 1988) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) testleri kullanılabilir. Bu çalışmada, birim köklerin varlığını belirlemek için ADF testinin yeterli olduğu öngörülmektedir. ADF testi yaygın bir kullanım alanına sahip olduğundan dolayı (Güloğlu, 2009; Kahyaoğlu ve Duygulu, 2005), bu testin yeterli olduğu varsayılmaktadır. ADF testinin sıfır hipotezi serinin durağan olmadığı (birim kök içerdiği) yönündedir. Bu test, serilerin entegrasyon derecesini anlamada önemli bilgiler sunar (Kahyaoğlu ve Duygulu, 2005, s.74).

Kointegrasyon tekniği, değişkenlerin birim kök derecelerine bağlı olarak farklılık gösterebilir. Değişkenlerin entegrasyon derecelerinde farklılıklar olduğunda, alternatif bir yöntem olarak ARDL (Otokorelasyonlu Gecikme Modeli) yöntemi önerilmektedir (Pesaran ve Shin, 1997). Bu yöntem hem durağan olan hem de durağan olmayan serileri birlikte ele almayı sağlar. Sınır testi olarak bilinen bu yaklaşım, serilerin farklı durağanlık derecelerinde olması durumunda uygulanır ve Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen iki aşamalı yöntemle benzerlik gösterir. İlk aşamada, serilerin farklarına ve düzeylerine ilişkin gecikmeli değerler modele eklenir. İkinci aşamada ise standart F testi uygulanarak uzun dönem ilişkisinin var olup olmadığı sınanır (Erdoğan ve Bozkurt, 2008, s.29). ARDL yöntemi, modelde yer alan değişkenlerin farklı entegrasyon derecelerine sahip olmasına izin verir, ancak değişkenlerin I(2) olmaması gerekir. Tüm değişkenlerin I(0) olması durumunda EKK yöntemi kullanılırken, bazı değişkenlerin I(0) ve bazılarının I(1) olması durumunda ARDL yöntemi uygundur. ARDL yöntemiyle analiz yapılmadan önce değişkenlerin hiçbirinin I(2) olmadığına gösterilmesi gerekir (Sizer, 2022). Bu bağlamda değişkenler arasındaki nedensel ilişkiyi incelemek adına bu çalışmaya uyarlanan ARDL modeline ait fonksiyonel yapılar sırasıyla aşağıdaki gibidir;

yt bağımlı değişken, xj,t j = 1, 2 k bağımsız değişkenler olmak üzere ARDL(p, q1, ... , qk) modeli aşağıda verilmiştir.

$$HF = f(CDS, P, RI, RE, M2) \quad (1)$$

Hisse senedi endeks puanının (BIST-100) bağımlı değişken, CDS, P, RI, RE ve M2 değişkenlerinin bağımsız değişken olduğu regresyon modeli (2) nolu denklemde verilmiştir.

$$HF_t = \beta_0 + \beta_1 CDS_t + \beta_2 P_t + \beta_3 RI_t + \beta_4 RE_t + \beta_5 M2_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

Pesaran vd., (2001) tarafından geliştirilen sınır testi, değişkenler arası uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak amacıyla öncelikle bağımlı değişkene göre uyarlanan sınırlandırılmamış bir hata düzeltme modeli tahmin etmektedir. Bu kapsamda (2) nolu denklem aşağıda yer alan (3) nolu ARDL(m,p,q,r) modeli formatında yeniden ifade edilmiştir.

$$\begin{aligned} \Delta HF_t = & \alpha_0 + \alpha_1 t + \alpha_2 HF_{t-1} + \alpha_3 CDS_{t-1} + \alpha_4 P_{t-1} + \alpha_5 RI_{t-1} + \alpha_6 RE_{t-1} + \alpha_7 M2_{t-1} + \\ & \sum_{i=1}^m \beta_{1,i} \Delta HF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{2,i} \Delta CDS_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{3,i} \Delta P_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4,i} \Delta RI_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{5,i} \Delta RE_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^r \beta_{6,i} \Delta M2_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3)$$

(3) nolu denklemde α_0 sabit terimi, $\alpha_2, \alpha_3, \alpha_4, \alpha_5, \alpha_6, \alpha_7$ parametreleri uzun dönem katsayılarını ve $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6$ parametreleri ise kısa dönem katsayılarını, t deterministik trendi, (m, p, q, r) optimal gecikme uzunluğunu, Δ fark operatörünü, ε_t hata terimini ifade etmektedir. ARDL sınır testi sonuçlarına göre değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisi tespit edilmesi durumunda uzun ve kısa dönem katsayılarının tahmini yapılabilmektedir. Tanısal testler yapıldıktan sonra uzun dönem katsayı tahmininde kullanılacak ARDL modeli (4) nolu denklemde verilmiştir. Aşağıdaki denklemlerde değişkenlerin kısaltılmış isimlerini denkleme yazmak gerekir.

$$HF_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \sum_{i=1}^m \beta_{1,i} HF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{2,i} CDS_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{3,i} P_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4,i} RI_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{5,i} RE_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{6,i} M2_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Son aşamada ise değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin incelendiği hata düzeltme modelinin oluşturulması gerekmektedir. ARDL modeline ait hata düzeltme modeli aşağıda (5) nolu denklemde verilmiştir.

$$\Delta HF_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \sum_{i=1}^m \beta_{1,i} \Delta HF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{2,i} \Delta CDS_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{3,i} \Delta P_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4,i} \Delta RI_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{5,i} \Delta RE_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{6,i} \Delta M2_{t-i} + \lambda ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

(5) nolu hata düzeltme modelinde yar alan $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6$ katsayıları modelin dengeye yakınsamasını sağlayan kısa dönem katsayılarını ifade etmektedir. λ ise ayarlama hızı veya hata düzeltme terimini göstermektedir. λ 'nın negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir.

ECM (Hata Düzeltme Modeli) değişkeni, uzun dönem dengeye dönüş sürecini ifade eden bir terimdir. Eğer bu terimin katsayıları 0 ile -1 arasında ise, sistemin dengeli bir şekilde uzun dönemdeki denge değerine yaklaştığı söylenebilir. Katsayıların -1 ile -2 arasında olması, dengeye ulaşmadan önce azalan dalgalanmalar yaşandığını gösterir. Ancak, katsayılar pozitif ya da -2'nin altında olduğunda, sistemin dengeye yaklaşmak yerine ondan uzaklaştığı anlamına gelir (Alam ve Quazi, 2003; Gülmez, 2015, s.147).

Ayrıca modelde, otokorelasyon, değişen varyans, spesifikasyon veya normallik sorunlarının bulunmaması gerektiği ve tahmin edilen parametrelerin istikrarına dikkat edilmesi önemlidir (Sizer, 2022: 38-39). Bahmani-Oskooee ve Gaswami (2003), çalışmalarında sınır testi için kullanılan F testinin, gecikme sürelerine karşı duyarlı olduğunu gözlemlemişlerdir. Değişkenler arasında eşbütünlük olup olmadığını anlamak için, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin gecikmeli düzey değerlerinin anlamlılığının test edilmesiyle bu hipotez sınanabilir. Bu bağlamda test edilen hipotezlerin bu çalışmaya uyarlanmış versiyonu şu şekildedir:

$$H_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = \beta_5 = \beta_6 = 0$$

ARDL yaklaşımında kullanılan standart F testi, modele eklenen değişkenlerin durağan olup olmadığını, yani $I(0)$ ya da $I(1)$ entegre olduklarını belirlemek amacıyla uygulanır. Bu testin sonuçları, kullanılan değişken sayısına, modelin sabit terim veya trend içerip içermemesine ve örneklem büyüklüğüne göre belirlenen kritik değerler ile karşılaştırılarak değerlendirilir (Narayan, 2005). Özellikle görece küçük örneklem (N=229) için Narayan (2005) tarafından sağlanan kritik değerler kullanılır. Bu bağlamda, ARDL sınır testinde hesaplanan F istatistiği, değişkenlerin tamamen $I(0)$ ya da $I(1)$ olmalarına göre belirlenen sınırlarla karşılaştırılır. Eğer F istatistiği bu iki sınırın dışındaysa, değişkenler arasında eşbütünlük olup olmadığı hakkında bir yargıya varılabılır. Fakat F istatistiği, kritik değerlerin üst sınırının üzerinde çıkarsa, eşbütünlüğün olmadığını belirten ana hipotez reddedilemez. Öte yandan, F istatistiği bu iki sınır arasında yer aldığına, eşbütünlük olmadığını sonucuna ulaşılır (Yılancı ve Özcan, 2010; Gülmez, 2015, s.147).

Eğer değişkenler arasında eşbütünlük tespit edilirse, ARDL sınır testi yaklaşımının bir sonraki aşamasına geçilir. Bu aşamada, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin incelenmesi amacıyla, gecikme uzunlukları belirli bilgi kriterlerine göre (Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ve Schwarz Bilgi Kriteri (SIC)) seçilen otoregresif dağıtılmış gecikme modeli (ARDL) kurulmalıdır.

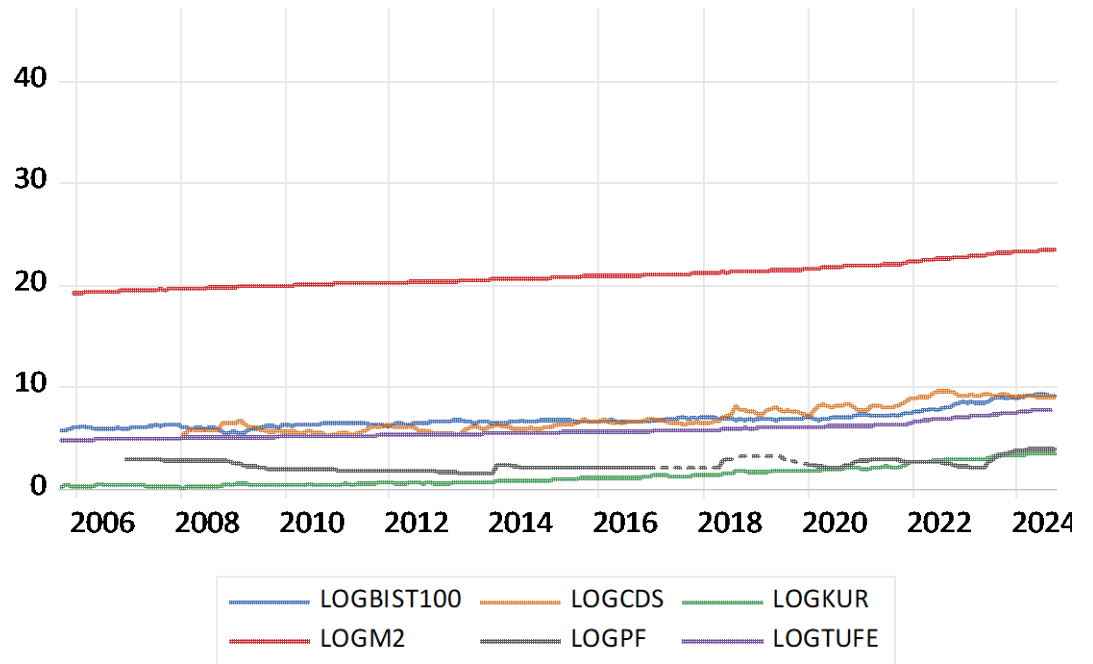
4. Bulgular

Bu bölümde öncelikle değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ve ön varsayım sonuçları verilmektedir. Ardından ARDL testi öncesinde değişkenlere ait ADF birim kök testleri sonuçları verilmektedir. İlk olarak değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	LOGBIST100	LOGCDS	LOGKUR	LOGM2	LOGPF	LOGTUFE
Mean	6.937	6.9692	1.351	2.1149	2.3292	5.8442
Median	6.6951	6.51598	1.0627	2.0902	2.1102	5.5946
Maximum	9.2731	9.5633	3.5142	2.3511	3.9120	7.8052
Minimum	5.4817	5.2460	0.1597	1.9667	1.5040	4.9900
Std. Dev.	0.8550	1.3051	0.9725	1.0592	0.5750	0.7400
Skewness	1.2453	0.6489	0.8130	0.6832	1.0137	1.1099
Kurtosis	4.0791	2.0209	2.4405	2.4095	3.5452	3.2684
Jarque-Bera	5.8023	2.0811	2.3289	1.7452	3.4715	3.9372

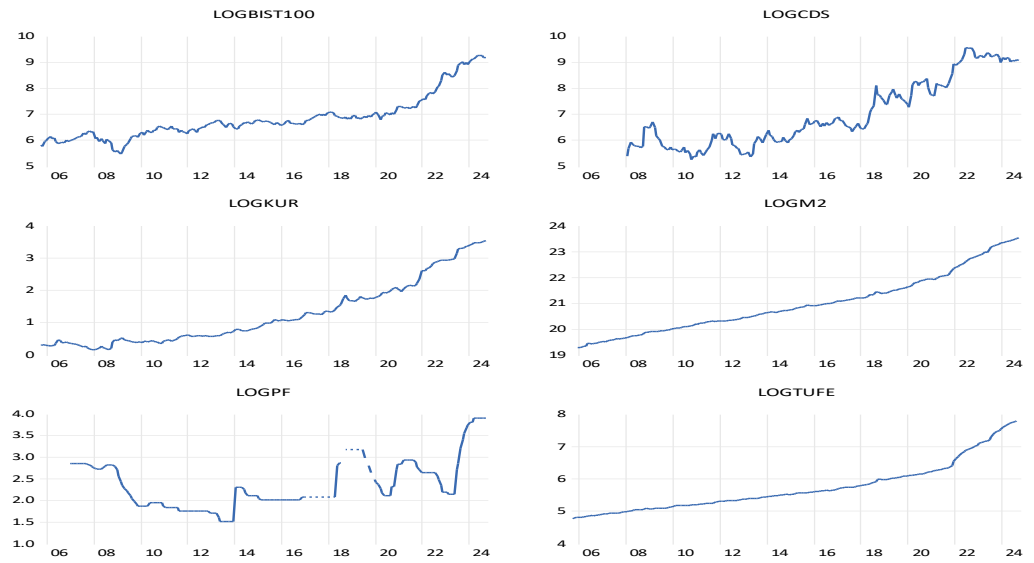
Tablo 2 değişkenlere ait ortalama, standart sapma çarpıklık ve basıklık değerleri ile normallik ölçümü olan Jarque-Bera sonuçlarını vermektedir. Genel olarak verilerin çarpıklık ve basıklığı 0 değerine yakındır. Normallik varsayımına yakın oldukları söylenebilir. Verilerden sadece BIST-100 puanının normallikten biraz fazla saptığı gözlenmektedir. Değişkenlere ait yıllar itibarıyla ortaya çıkan grafik Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Değişkenlere Ait Grafik Yapısı

Değişkenlerden politika faizinden 12, CDS priminden 28 ve para arzından 3 dönemlik veri kaybı olduğu gözlenmekte ve diğer değişkenler için toplam 229 gözlem bulunmaktadır. Para arzının diğer makroekonomik göstergelerde grafiksel olarak yüksek

olması doğrudan basılan paranın değerini verdiği içindir. Ayrıca değişkenlerin ayrı ayrı grafiklerini gösteren sonuçlar Şekil 2'deki gibidir.

Şekil 2. Değişkenlere Ait Dağılımlar

4.1 Birim Kök Testi

CDS primleri, döviz kuru, enflasyon, faiz oranı, para arzı ve BIST-100 endeks puanı serilerinin durağan olup olmadıkları ya da birim kök içerip içermediklerini saptamak amacıyla ADF birim kök testi yapılmaktadır. İlgili sonuçlar Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3. ADF Birim Kök Testi

Değişkenler	ADF (düzey)			ADF (birinci fark)		
	Sabitli	Sabitlik trendli	Sabitsiz	Sabitli	Sabitli trendli	Sabitsiz
L(HF)	1.4757	-0.3268	2.9402	-13.9697***	-14.1279***	-13.5637***
L(CDS)	-0.6095	-2.3138	1.4343	-12.7493***	-12.7362***	-12.6639***
L(P)	4.7433	2.5051	2.7817	-3.2632**	-5.5704***	-1.7226*
L(RI)	-1.0191	-1.8277	-0.0265	-7.7279***	-7.9452***	-7.7623***
L(RE)	2.8465	-0.6167	4.9537	-10.5925***	-11.3258***	-6.6399***
L(M2)	4.8176	1.9789	8.3283	-12.5362***	-13.4381***	-2.2269***
Kritik Değer %1						
%5	-3.4589	-3.9988	-2.5751	-3.4591	-3.9989	-2.5752
%10	-2.8740	-3.4296	-1.9422	-2.8741	-3.4297	-1.9422
	-2.5735	-3.1383	-1.6157	-2.5735	-3.1384	-1.6157

Not: *, ** ve *** sembolleri sırasıyla %1, %5 ve %10 hata düzeylerinde serinin birim kök içermediğini ifade etmektedir. Schwarz kriteri kullanılmıştır. MacKinnon kritik değerleri dikkate alınarak anlamlılık düzeyleri belirlenmiştir. Maksimum gecikme uzunluğu 14 olarak alınmıştır.

Tablo 3 ele alındığında, hisse senedi fiyatı (HF), kredi temerrüt takası (CDS), enflasyon (P), faiz oranı (RI), döviz kuru (RE) ve para arzı (M2) değişkenlerinin logaritmik serilerine uygulanan ADF test istatistiklerinin mutlak değerleri %1, %5 ve %10 önem düzeylerinde kritik değerlerin mutlak değerlerinden küçük olduğundan sabitli, sabitli/trendli ve sabitsiz modellerin tamamında düzey I(0) değerlerinde birim kök içerdikleri, yani serilerin durağan olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca her bir değişkene ait logaritmik değerlerin birinci düzey farkı alındığında bütün değişkenler için sabitli, sabitli/trendli ve sabitsiz modellerin tamamı %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlıdır. Bir başka ifade ile birim kök içermeyen birinci düzey fark alınan serilerde durağanlık bütün değişkenler için sağlanmaktadır. Bu bağlamda seriler I(2) düzeyinde durağanlığa ihtiyaç duymadığından ARDL sınır testi uygulamasına geçilebilmektedir.

4.2 ARDL Sınır Testi

Analize başlamadan önce, değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi, otokorelasyon ya da çoklu doğrusallık gibi olası problemlerin tespit edilmesi açısından önemlidir. Tablo 4'e bakıldığında, logaritmik dönüşümlü ve birinci farkları alınmış değişkenler arasındaki ilişkilerin 0.90'ın altında olduğu görülmektedir; bu da modelde çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığını ortaya koymaktadır (Çokluk vd., 2014; Tabachnick ve Fidell, 2019). Bağımsız değişkenler arasında 0.90 ve üzeri bir korelasyon olması çoklu bağlantı sorununa işaret edeceğinden, bu çalışmada böyle bir durumun olmadığı ve modelin güvenilir olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4. Değişkenler Arasındaki İlişki (N=189)

	LDBIST100	LDCDS	LDKUR	LDM2	LDPF	LDTUFE	VIF
LDBIST	1						
LDCDS	-0.5463	1					1.4723
LDTUFE	0.1776	0.0746	1				1.2581
LDKUR	-0.1193	0.5426	0.4004	1			2.3799
LDPF	-0.0092	0.0808	0.1919	0.2319	1		1.0733
LDM2	0.0363	0.3655	0.3248	0.6464	0.1881	1	1.7394

Tablo 4 ele alındığında, değişkenlere ait korelasyon katsayıları aşırı yüksek olmadığı için bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusallık bağlantısına rastlanmamaktadır. Ayrıca VIF değerleri de literatürde kabul edilen 10 ve altında olması şartını sağladığı için çoklu doğrusallık problemi gözlenmemektedir. Logaritmik dönüşümün birinci düzey farkları alındığında (LD) verilerin ARDL sınır testi öncesi bütün ön şartları sağladığı gözlenmektedir.

Sınır testi uygulanırken ilk aşamada, modeldeki değişkenler için uygun gecikme uzunluğu belirlenmelidir. Bu süreçte kullanılan bilgi kriterleri arasında Akaike (AIC) ve Hannan-Quinn (HQ) yer alır. Uygun gecikme süresi tespit edildikten sonra, otokorelasyonun varlığına dair herhangi bir sorun bulunmaması istenir (Erdoğan ve Bozkurt, 2008, s.30). Bu bağlamda, Tablo 5'te hem sınır testi için seçilen gecikme sayısı hem de otokorelasyon değerleri sunulmuştur.

Tablo 5. Uygun Gecikmenin Belirlenmesi

M(Gecikme)	AIC	HQ
0	-20.1405	-20.0893
1	-21.8221*	-21.4635*
2	-21.6626	-20.9966
3	-21.4610	-20.4876
4	-21.2587	-19.9779

***En düşük AIC ve HQ değerleri birinci gecikmede elde edilmiştir. İlgili gecikmede Breusch-Godfrey LM testinin skoru 0.337, χ^2 kritik değerden küçük olduğundan otokorelasyon olmadığı gözlenmektedir.**

ARDL modelinin tahmininde dikkate alınacak gecikmeye ve bu gecikmede otokorelasyon olmadığı tespit edildikten sonra, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak için F testi istatistiğine bakmak önerilmektedir (Ahmetoğulları, 2024).

Model 1 eşitliğindeki değerler baz alınarak uzun dönem ilişkinin saptanması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda F istatistiği bulguları Tablo 6'daki gibidir.

Tablo 6. F istatistiği Kritik Değerlerinin Saptanması

F İstatistiği	Kritik Değer	Kritik Değer
	Alt Sınır	Üst Sınır
	%10 2.080	3.000
34.3248	%5 2.380	3.380
	%1 3.060	4.150

*Kritik değerler Pesaran vd. (2001) Tablo C1.v:Case V'den alınan %10 hata payına yönelik değerlerdir.

Tablo 6 dikkate alındığında, F istatistiği değeri kritik değerlerin üst sınırından daha büyük olduğundan uzun dönem ilişkinin aranabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını gösteren hipotez reddedilmiştir. Bir başka ifade ile değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'deki makroekonomik göstergelerin ve BIST-100'ün kısa ve uzun dönem ilişkilerinin incelendiği bulgular Tablo 7'deki gibidir.

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin onaylanmasından sonra, dinamik bir regresyon modeline imkân sunan ARDL yaklaşımında maksimum 4 gecikme uzunluğunda, sabitli ve trendli model ile Akaike Bilgi Kriterleri dikkate alınarak analizler yapılmıştır.

Tablo 7. Kısa ve Uzun Dönem ARDL Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t-İstatistik Değerleri	Olasılık Değerleri
Uzun Dönem Etkiler			
Sabit (C)	-0.012	-1.564	0.119
LOGDBIST(-1)	-0.166	-2.072	0.039**
LOGDCDS	-0.367	-9.500	3,930
LOGDCDS(-1)	-0.161	-3.481	0.000***
LOGDKUR	0.053	0.254	0.799
LOGDKUR(-1)	0.252	1.370	0.172
LOGDPF	-0.018	-0.404	0.686
LOGDPF(-1)	-0.073	-163	0.103
LOGDTUFE	0.224	0.601	0.548
LOGDM2	0.822	2.873	0.004***
LOGDM2(-1)	0.907	2.741	0.006***
$R^2 = 0.4849$, Düzeltilmiş $R^2 = 0.4516$, DW İstatistiği = 1.8237, F İstatistiği = 14.500(0.000), Breusch-Godfrey Otokorelasyon Test İstatistiği = 0.9207 (0.4004), JarqueBera Normallik testi = 1.2806 (0.5271), Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey F İstatistiği= 1.2763 (0.2484), parantez içerisindeki değerler istatistiklere ilişkin olasılık değerlerini ifade eder.			
Kısa Dönem Etkiler			
LOGDCDC	-0.3674	-14.026	0.000***
LOGDKUR	0.0539	0.4338	0.665
LOGDPF	-0.0183	-0.5274	0.598
LOGDM2	0.8222	4.2078	0.000**
COINTEQ*	-1.1667	-15.7998	0.000***
$R^2 = 0.6962$, Düzeltilmiş $R^2 = 0.6886$, DW İstatistiği = 1.8020, F İstatistiği = 91.6675 (0.000)			

Tablo 7 ele alındığında aylık verilerle maksimum dört gecikmenin uygun gecikme olduğu belirlenerek Akaike bilgi kriterlerinden yararlanılmıştır. ARDL (1,1,1,1,0,1) uygun model olarak kabul edilmektedir. Uzun dönem etkilerinde, BIST 100 endeksinin bir dönem gecikmeli değeri (LOGDBIST(-1)), negatif ve anlamlıdır (katsayı = -0.166, p = 0.039). Bu sonuç, endeksin geçmişteki seviyesinin cari dönemde düşüş yönünde bir etkisi olduğunu gösteriyor. Yani, bir önceki dönemde BIST 100'deki hareketler, bir sonraki dönemde endeksin yönünü belirlemede önemli rol oynuyor. Bu durum, hisse senedi

piyasalarının geçmiş performansına tepki verdiğini gösteren literatürle uyumludur (Aydemir ve Demirhan, 2009).

Kredi Temerrüt Takası (CDS), hem mevcut dönem (LOGDCDS) hem de bir dönem gecikmeli değeri (LOGDCDS(-1)) açısından negatif ve anlamlıdır. Mevcut dönemde CDS primindeki bir artış, BIST 100'de düşüşe yol açmaktadır (katsayı = -0.367, $p < 0.01$). Benzer şekilde gecikmeli CDS değeri de negatif etki göstermektedir (katsayı = -0.161, $p < 0.01$). Bu sonuç, Türkiye'nin risk priminin artmasının, hisse senedi piyasasını olumsuz etkilediğini vurgular, bu da CDS primlerinin genellikle finansal piyasalar üzerinde belirleyici rol oynadığını ifade eden Güngör (2007) ve Korkmaz ve Karaca (2017) gibi çalışmaları desteklemektedir.

Döviz kuru (LOGDKUR) uzun dönem açısından anlamlı bir etki göstermemektedir ($p = 0.799$). Ayrıca döviz kurunun bir dönem gecikmeli etkisinin de anlamlı olmadığı ($p = 0.172$) görülmektedir. Ancak mevcut dönemdeki etkiye göre bir dönem gecikmeli etkinin oldukça iyileştiği ve daha fazla olduğu gözlenmektedir. Bu durum kurdaki değişimlerin sonraki dönemlerde hisse senetlerine etkisinin daha fazla olduğuna işaret etmektedir. Bu bulgu, döviz kurunun bazı çalışmalarda kısa vadeli etkisinin sınırlı olabileceği bulgusuyla uyumludur (Aydemir ve Demirhan, 2009).

Para arzı (M2), uzun dönemde BIST 100 endeksi üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki oluşturmaktadır (LOGDM2, katsayı = 0.822, $p < 0.01$). Bu durum, para arzının artmasının hisse senedi piyasalarında pozitif bir etki oluşturduğunu ve bu etkinin uzun dönemde sürdürülebilir olduğunu gösterir. Canbaş ve Kandır (2009) genişleyen para arzının hisse senedi fiyatlarına olumlu yansıdığını bulmuştur, bu da elde edilen sonuçları desteklemektedir.

Politika faizi mevcut dönemde BIST-100 üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değildir ($p = 0.686$). Ancak bir dönem gecikmeli etkilere bakıldığında, politika faizinin negatif etkisinin mevcut döneme göre daha fazla olduğu görülmektedir. Politika faizinin mevcut ve bir dönem gecikmede anlamlı bir etkisi olmasa ($p = 0.103$) da olumsuz olan etkisinin bir dönem gecikmede daha fazla olduğu gözlenmektedir.

Enflasyonun mevcut dönemde anlamlı bir etkisi gözlenmemektedir ($p = 0.548$). Bu etki her ne kadar olumlu yönde olsa da istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu da enflasyonun mevcut dönemden ziyade sonraki dönemlerde daha belirgin olabileceğine işaret edebilir.

Kısa dönemde, CDS primi yine negatif ve anlamlıdır (katsayı = -0.367, $p < 0.01$). CDS primindeki bir artış, BIST 100 endeksinde kısa dönemde de düşüşe yol açmaktadır. Bu, ülkenin risk primindeki değişikliklerin piyasa üzerinde hızlı etkiler yarattığını vurgulayan literatürle örtüşmektedir (Coudert ve Gex, 2010).

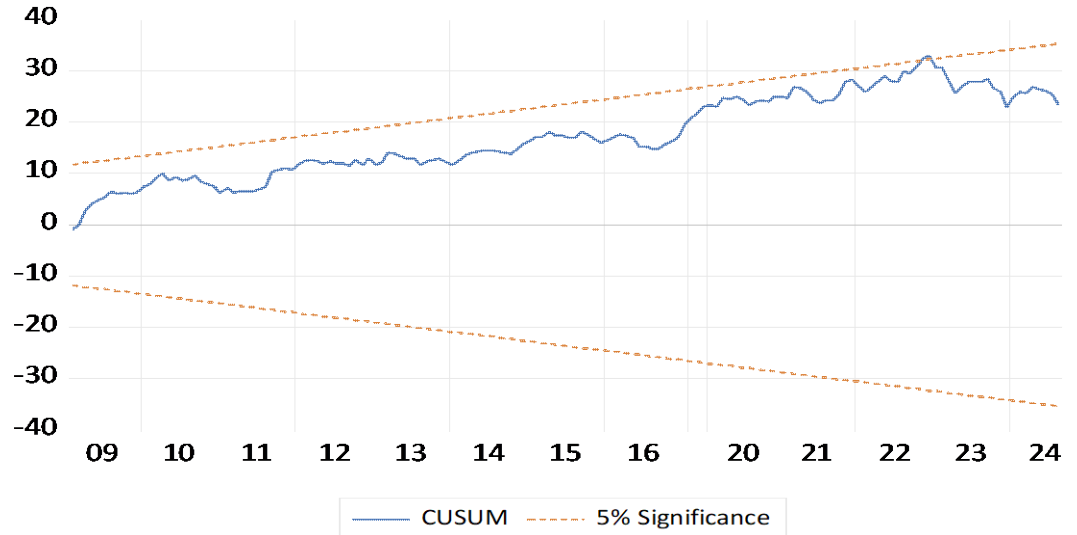
Kısa dönemde, döviz kuru ve politika faizi anlamlı bir etki göstermemektedir ($p > 0.05$). Bu da döviz kuru ve politika faizinin kısa vadede BIST 100 üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmadığını gösterir. Literatürde de bu değişkenlerin etkisinin daha uzun vadede daha belirgin olabileceği ifade edilmektedir (Güngör, 2007).

Para arzı (M2), kısa dönemde de anlamlı bir etki göstermektedir (katsayı = 0.822, $p < 0.01$). Bu, genişleyen para arzının BIST 100 endeksi üzerinde pozitif bir kısa dönem etkisinin de bulunduğunu gösterir. Friedman (1968) ve Canbaş ve Kandır (2009) da para arzının kısa vadeli likidite sağlaması nedeniyle finansal piyasalar üzerinde kısa vadeli pozitif etkilere sahip olduğunu bulmuştur.

Son olarak, hata düzeltme terimi (COINTEQ) negatif ve oldukça anlamlıdır (katsayı = -1.166, $p < 0.01$). Bu sonuç, uzun dönemde BIST 100 endeksi ile diğer değişkenler arasında bir denge ilişkisinin olduğunu ve sistemin kısa vadeli sapmalardan geri dönerek dengeye ulaştığını göstermektedir. λ 'nın negatif ve anlamlı olması, modelin dengeye doğru bir yakınsama gösterdiğini ifade eder. Hata düzeltme katsayısının -1.1667 olarak bulunması, sistemde kısa vadede yaşanan dengesizliklerin hızla düzeltileceğini göstermektedir. Katsayının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması, kısa dönemde meydana gelen şokların yaklaşık %116.67'sinin bir sonraki dönemde düzeleceğini ifade eder. Başka bir deyişle, kısa dönemde yaşanan şokların etkisi yaklaşık 9 aylık ($1/1.1667 =$

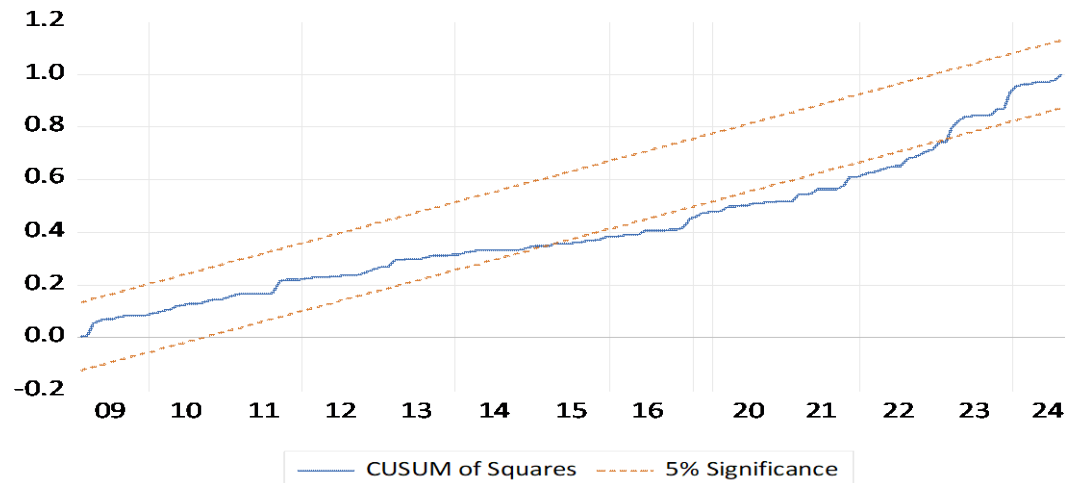
0.857) bir süre içinde düzelerek, sistem uzun dönem dengesine geri dönecektir. Bu da modelin istikrarını ve uzun vadede dengeye dönüş sürecinin etkinliğini göstermektedir.

ARDL yaklaşımında elde edilen kısa ve uzun dönem ilişkilerinin yorumlana bilirliğini sınamak için otokorelasyon testine ek olarak yapısal stabilitenin test edilmesi için CUSUM ve CUSUMQ testleri yapılması önerilmektedir. Bu kapsamda oluşturulan modele ait bulgular Şekil 3 ve Şekil 4'teki gibidir.

Şekil 3. ARDL (1,1,1,1,0,1) Modeline Ait CUSUM Grafiği

Şekil 3 incelendiğinde yapılan tüm yorumların yerinde olduğu herhangi bir parametrenin yapısal değişime uğramadığı anlaşılmaktadır. Şekillerde yer alan kırmızı kesikli çizgiler %95 güven sınırlarını, düz çizgi ise parametre tahminlerini göstermektedir. Hem Şekil 3 hem de Şekil 4'teki grafikte tahminler güven sınırları içerisinde kaldığından parametre tahminleri istikrar koşulunu sağladığı söylenebilir.

Şekil 4. ARDL (1,1,1,1,0,1) Modeline Ait CUSUMQ Grafiği

CUSUM ve CUSUMQ grafiklerine genel olarak bakıldığında, her iki testin de modelin istikrarını koruduğunu ve parametrelerde anlamlı bir değişim veya kayma olmadığını gösterdiği söylenebilir. CUSUM grafiği, modelin zaman içinde istikrarlı kaldığını ve parametrelerin %5 anlamlılık sınırları içinde kaldığını göstermektedir. Ufak sapmalar olsa da, bu sapmalar kritik sınırların dışına çıkmamıştır. Dolayısıyla modelin genel denge yapısında bozulma olmadığı anlaşılmaktadır. CUSUMQ grafiği ise, kareler toplamı üzerinden daha hassas bir analiz sunarak modelin genel istikrarını

doğrulamaktadır. Burada da yine kritik sınırların içinde kalan ufak dalgalanmalar gözlemlenmekte, fakat bu sapmalar modelin güvenilirliğini tehdit edici nitelikte değildir. Ufak sapmalar, veri setindeki geçici şoklar veya kısa vadeli ekonomik değişikliklerden kaynaklanıyor olabilir, ancak genel olarak modelin istikrarlı olduğu sonucuna varılmaktadır. Hem CUSUM hem de CUSUMQ testleri, modeldeki parametrelerin zaman içinde önemli bir değişim göstermediğini ve modelin güvenilir bir şekilde çalıştığını ortaya koymaktadır.

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, Türkiye'nin BIST 100 endeksine etki eden makroekonomik değişkenlerin uzun ve kısa dönem etkileri ARDL sınır testi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar hem kısa hem de uzun vadede modelin istikrarını göstermektedir. CUSUM ve CUSUMQ testleri, modelin parametrelerinde herhangi bir kayma olmadığını ve zaman içinde dengenin korunduğunu doğrulamaktadır. Hata düzeltme teriminin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması, kısa dönemde yaşanan şokların etkisinin hızla giderilerek sistemin uzun vadede dengeye döneceğini göstermektedir. Bu sonuç Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde hisse senedine etki eden göstergelerin önemine vurgu yaparken, Çin ve Endonezya gibi gelişmekte olan ülkelerde hisse senedine etki eden faktörler incelendiğinde de hata düzeltme katsayılarının negatif ve anlamlı olduğu çalışma ile tutarlıdır (Chien vd., 2015).

Analizde elde edilen bulgular, makroekonomik değişkenlerin BIST 100 endeksi üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de uzun vadede farklılaştığını ortaya koymaktadır. Özellikle Kredi Temerrüt Takası (CDS) primleri hem kısa dönemde hem de uzun dönemde BIST 100 endeksi üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu sonuç, Türkiye'nin risk primindeki artışların, hisse senedi piyasası üzerinde olumsuz bir baskı oluşturduğu ve piyasalardaki güvenin azaldığını göstermektedir. Literatürde de benzer sonuçlar elde edilmiş olup, CDS primlerinin hisse senedi fiyatlarını olumsuz etkilediği tespit edilmiştir (Coudert ve Gex, 2010; Korkmaz ve Karaca, 2017). Bu bulgu, gelişmekte olan ülkelerde yapılan benzer çalışmalarla uyumlu görünmektedir. Örneğin, Coudert ve Gex (2010), CDS primlerinin gelişmekte olan piyasalarda risk algısının önemli bir belirleyicisi olduğunu ve artan CDS primlerinin hisse senedi piyasalarını olumsuz etkilediğini tespit etmişlerdir.

Döviz kuru değişkeni ise analizde anlamlı bir etki göstermemiştir. Bu durum, döviz kurundaki dalgalanmaların kısa vadede BIST 100 endeksi üzerinde doğrudan belirgin bir etkiye sahip olmadığını, ancak uzun vadede diğer makroekonomik faktörlerle birlikte piyasa üzerinde dolaylı etkiler oluşturabileceğini düşündürmektedir. Zira çalışmadaki bir dönem gecikmeli etkilerin mevcut dönemdekilere göre oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu bulgu, Aydemir ve Demirhan (2009) gibi çalışmalarla kısmen örtüşse de, döviz kurunun bazı çalışmalarda belirleyici bir faktör olarak öne çıktığı da bilinmektedir. Aynı şekilde, Boubakri ve Guillaumin (2015), gelişmekte olan Asya ülkeleri üzerinde yaptıkları bir çalışmada döviz kurunun finansal piyasalardaki volatilitiyi artırdığını belirtmişlerdir. Türkiye'de döviz kurunun BIST 100 üzerindeki etkisinin bu çalışmada anlamlı olmaması, diğer makroekonomik değişkenlerle etkileşimli bir şekilde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Para arzı (M2), kısa ve uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir etki göstermektedir. Bu sonuç, genişleyen para arzının likiditeyi artırarak hisse senedi piyasalarını desteklediğini ve büyümeyi teşvik ettiğini göstermektedir. Canbaş ve Kandır (2009) da benzer şekilde, para arzındaki artışın finansal piyasalar üzerindeki olumlu etkisini vurgulamıştır. Bu bulgular, Türkiye'nin ekonomik büyümesi ile para politikaları arasındaki ilişkiyi ortaya koymakta ve para arzının büyüme üzerindeki önemli rolünü teyit etmektedir. Mishra ve Narayan (2015), Hindistan'da yaptıkları çalışmada para arzındaki artışın hisse senedi fiyatları üzerinde pozitif bir etki oluşturduğunu ve likiditeyi artırarak finansal piyasaları desteklediğini ortaya koymuşlardır. Bu sonuçlar, genişleyen para arzının gelişmekte olan ekonomilerde finansal piyasalar için önemli bir büyüme aracı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, Türkiye'nin BIST 100 endeksi üzerinde yapılan bir analiz olarak, uluslararası literatüre özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önemli bir katkı sunmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülke piyasasında CDS primleri, döviz kuru ve para arzı gibi makroekonomik değişkenlerin hisse senedi piyasaları üzerindeki etkilerini araştıran çalışmalar yapılmış olsa da, bu çalışmada Türkiye özelinde detaylı bir analiz sunulmuştur. Bu analiz, Türkiye'nin makroekonomik kırılganlıklarını ve piyasa risklerini dikkate alarak yatırımcılar ve politika yapımcılar için rehber niteliğinde önemli bulgular sağlamaktadır. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerdeki makroekonomik faktörlerin piyasa istikrarı üzerindeki etkilerini inceleyen uluslararası literatüre de katkıda bulunmaktadır. Örneğin, Narayan ve Narayan (2010) ve Shahbaz vd., (2012) gibi çalışmalarda da vurgulandığı gibi, gelişmekte olan ülkelerde finansal piyasalarda istikrarı sağlamak için makroekonomik değişkenlerin etkilerinin doğru şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada kullanılan ARDL sınır testi yöntemi, diğer gelişmekte olan ülkelerde yapılacak çalışmalar için de bir model oluşturabilir ve bu ülkelerdeki finansal piyasaların farklı makroekonomik göstergelere nasıl tepki verdiğini daha iyi anlamamıza katkı sağlayabilir.

Yerli ve yabancı sermayenin aktif bir şekilde BIST-100'deki şirketlere akabilmesi ve sürdürülebilirlik sağlayabilmesi açısından yatırımcılar stratejilerini belirlerken ortaya çıkan makroekonomik faktörlere de bakmaları gerekmektedir. Mikro düzeyde şirketlerin yapısı ne kadar iyi olsa da makroekonomik göstergeler önemli şekilde olumsuz olan bir ülkeye yatırım yapılması ihtimalini düşürebilir ve bu da piyasada panik havası ile beraber mevcut yatırımcıları bile kaçırma potansiyeli olan önemli bir faktör olabilir. Özellikle ülkelerin güvenilirliğinde önemli bir veri olan CDS primlerinin kısa dönem ve uzun dönemde çok dikkatle incelenmesi yatırımcıların doğru stratejiler belirlemeleri açısından elzemdir. Öte yandan para arzının arttığı dönemlerde hisse senedi yatırımları daha cazip şekilde tercih edilebilir görülmektedir. Bu bağlamda sıkı ekonomi politikaları ve mali disiplinin yüksek olduğu dönemlerde hisse senedi yatırımlarında daha temkinli olunabilir. Ayrıca piyasa katılımcıları makroekonomik düzeyde daha fazla bilgi sahibi olmaları risk yönetim stratejilerini geliştirebilir.

Bulgular, Türkiye'deki politika yapımcılar için önemli çıkarımlar sunmaktadır. Özellikle CDS primlerinin Türkiye'de hisse senedi piyasası üzerindeki negatif etkisi, risk algısını azaltıcı politikalar geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kamu borç yönetimi, mali disiplini artırıcı önlemler, istikrarlı bir para politikası anlayışı ve yatırımcı güvenini artırmaya yönelik risk azaltıcı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Ayrıca, para arzındaki artışın hisse senedi piyasalarını olumlu etkilediği sonucuna dayanarak, Merkez Bankası'nın genişletici para politikaları uygulamaya devam etmesi, kısa ve uzun dönemde piyasaları destekleyecektir. Ancak, enflasyonist baskıları kontrol altında tutmak için bu politikalarda dikkatli bir dengeleme yapılmalıdır.

Sonuç olarak, bu çalışma Türkiye'nin BIST 100 endeksi üzerindeki makroekonomik değişkenlerin etkilerini analiz ederek, gelişmekte olan ülkelere yönelik literatüre önemli katkılar sağlamıştır. Gelişmekte olan diğer ülkelerde de benzer analizlerin yapılması, bu ülkelerin finansal piyasalarının daha sağlıklı ve dengeli bir şekilde yönetilmesi açısından faydalı olacaktır. Çalışmada yer alan enflasyon verisi olarak sadece tüfe alınması, para arzı olarak sadece M2 alınması ve değişkenlerden CDS primi gibi birkaç değişkene ait veri kayıplarının olması nedeniyle sınırlamalara sahiptir.

Kaynakça

- Ahmetoğulları, K. (2024). Hisse senedi fiyatını etkileyen finansal göstergelerin saptanması: Katılım ve konvansiyonel bankacılık sektörü uygulaması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 265-282.
- Alam, M. S., & Quazi, R. M. (2003). Determinants of capital flight: An econometric case study of Bangladesh. *International Review of Applied Economics*, 17(1), 85-103.
- Aydemir, O., & Demirhan, E. (2009). The relationship between stock prices and exchange rates: Evidence from Turkey. *International Research Journal of Finance and Economics*, 23, 207-215.

- Bahmani-Oskooee, M., & Gaswami, G. (2003). A disaggregated approach to test the J-curve phenomenon: Japan versus her major trading partners. *Journal of Economics and Finance*, 27(1), 102-113.
- Bahmani-Oskooee, M., & Sohrabian, A. (1992). Stock prices and the effective exchange rate of the dollar. *Applied Economics*, 24(4), 459-464.
- Boubakri, S., & Guillaumin, C. (2015). Equity market volatility and exchange rate volatility: The role of monetary policy. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 36, 156-173.
- Canbaş, S., & Kandır, S. Y. (2009). The effects of monetary policy on stock returns: Evidence from Turkey. *International Journal of Economic Perspectives*, 3(2), 93-108.
- Chien, M. S., Lee, C. C., Hu, T. C., & Hu, H. T. (2015). Dynamic Asian stock market convergence: Evidence from dynamic cointegration analysis among China and ASEAN-5. *Economic Modelling*, 51, 84-98.
- Coudert, V., & Gex, M. (2010). Credit default swap and stock markets: Which leads the other? *Journal of Banking & Finance*, 34(3), 481-490.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları* (2. baskı). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Erdoğan, S., & Bozkurt, C. (2008). Zaman serilerinde birim kök testleri ve Türkiye ekonomisine ilişkin uygulamalar. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18, 24-31.
- Ergenç, H., & Genç, H. (2020). The relationship between CDS spreads, current account deficit, risk-free interest rate, and real exchange rate in Turkey. *Journal of Economic Research*, 25(2), 113-130.
- Fama, E. F. (1981). Stock returns, real activity, inflation, and money. *The American Economic Review*, 71(4), 545-565.
- Friedman, M. (1968). The role of monetary policy. *American Economic Review*, 58(1), 1-17.
- Gülmez, A. (2015). Türkiye'de dış finansman kaynakları ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sinir testi yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 139-152.
- Güloğlu, B. (2009). Türkiye'de enerji tüketimi ve enerji fiyatlarının zaman serisi özellikleri. *Enerji Ekonomisi Dergisi*, 31(4), 653-658.
- Güngör, H. (2007). Faiz oranlarının hisse senedi fiyatları üzerine etkisi: BIST 100 endeksi üzerinde bir uygulama. *Uluslararası Ekonomik ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 35-47.
- Hull, J. (2012). *Risk management and financial institutions*. John Wiley & Sons.
- İlhan, E., & Bayır, Ö. (2021). The dynamic relationship between BIST industrial and financial indices, CDS premiums, interest rates, exchange rates, total credits, and COVID-19. *Journal of Emerging Market Finance*, 20(3), 354-377.
- Kahyaoglu, H., & Duygulu, A. A. (2016). Finansal varlık fiyatlarındaki değişme – parasal büyüklükler etkileşimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 63-85.
- Kan, A. (2021). The long-term relationship between gold prices, exchange rates, interest rates, the BIST 100 index, and inflation under structural breaks: Evidence from Turkey. *Journal of Financial Studies*, 12(1), 23-46.
- Korkmaz, T., & Karaca, S. S. (2017). CDS primleri ile BIST 100 endeksi arasındaki ilişki: Ampirik bir analiz. *Finans ve Bankacılık Çalışmaları Dergisi*, 6(2), 55-72.
- Mishkin, F. S. (2007). *The economics of money, banking, and financial markets*. Pearson Education.
- Mishra, V., & Narayan, P. K. (2015). Money supply and stock returns in India. *Applied Economics Letters*, 22(14), 1163-1167.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990.
- Narayan, P. K., & Narayan, S. (2010). Modelling the impact of oil prices on Vietnam's stock prices. *Applied Energy*, 87(1), 356-361.
- Narayan, P. K., & Smyth, R. (2005). The relationship between the inflation rate and stock prices: Evidence from the G7 countries. *International Bulletin of Business Administration*, 1(5), 103-112.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1997). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis. In S. Storm (Ed.), *Econometrics and economic theory in the 20th century: The Ragnar Frisch centennial symposium* (pp. 371-413). Cambridge University Press.

-
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of long-run relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Rapach, D. E., & Wohar, M. E. (2005). Regime changes in international real interest rates: Are they a monetary phenomenon? *Journal of Business and Economic Statistics*, 23(1), 119-139.
- Rigobon, R., & Sack, B. (2003). Measuring the reaction of monetary policy to the stock market. *The Quarterly Journal of Economics*, 118(2), 639-669.
- Shahbaz, M., Lean, H. H., & Kalim, R. (2012). The impact of trade openness on economic growth in Pakistan: A reassessment using the ARDL bounds testing approach. *Economic Modelling*, 29(6), 2302-2309.
- Sizer, L. (2022). Alternatif yatırım araçları ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişki: NARDL Yaklaşımı, Yılmaz, Y. (Ed.), *Para ve Sermaye Piyasası Araştırmaları*, Orion Akademi, Ankara, 1-37.
- Şenol, Z. (2021). The volatility spillover effects between BIST 100, exchange rates, interest rates, and CDS premiums: Evidence from Turkey. *Journal of Economic Research and Analysis*, 29(4), 215-235.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2019). *Using multivariate statistics* (7th ed.). Pearson.
- Yılancı, V., & Özcan, B. (2010). Türkiye'de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 1-12.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Kayhan AHMETOĞULLARI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Kayhan AHMETOGULLARI (100%)

Does Geopolitical Risk Affect Inflation? Empirical Analysis of the Impact of Russia-Ukraine and Israel-Palestine Events on Türkiye

Esra SOYU YILDIRIM¹, Cuma DEMİRTAŞ²

¹ Dr., Aksaray University, Aksaray Vocational School of Social Sciences, esrasoyu@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1614-0967

² Assist. Prof. Dr. Aksaray University, Aksaray Vocational School of Social Sciences, cumademirtas@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1475-5530

Abstract: Geopolitical risk stemming from negative events such as war, terrorist acts and tensions, together with economic and political uncertainty, has a negative impact on economic activity. Therefore, this study aims to examine the impact of geopolitical concerns originating from Russia and Israel on the inflation level in Türkiye in the time period from January 2003 to January 2024. To achieve this objective, the series undergoes wavelet transformation and an analysis is conducted to determine if there are variations in the short-term, medium-term, and long-term effects. To account for structural discontinuities in the series, the Fourier quantile causality test was initially conducted. However, as the Fourier function did not yield significant results, the quantile causality test was then done. The data indicate that in the original series, unidirectional causation occurs only at the 0.1 quantile. However, in the converted series, causality is detected at the 0.8 quantile in the short run and at the 0.1 and 0.6 quantiles in the long run. This indicates that the long-term effect of geopolitical risk and other factors on inflation has become more significant in Türkiye. In line with the findings, recommendations were presented to policy makers and researchers.

Keywords: Geopolitical risk, Inflation, Quantile causality, Russia, Türkiye

Jel Codes: E31, C33, F50

Jeopolitik Risk Enflasyonu Etkiler mi? Rusya-Ukrayna ve İsrail-Filistin Olaylarının Türkiye Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi

Cite: Yıldırım, Soyu, E. & Demirtaş C. (2025). Does Geopolitical Risk Affect Inflation? Empirical Analysis of the Impact of Russia-Ukraine and Israel-Palestine Events on Türkiye, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 17-29.
<https://doi.org/10.30586/pek.1571215>

Submitted: 21.10.2024

Accepted: 23.12.2024

Copyright: © 2025. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Savaş, terör eylemleri ve gerginlikler gibi olumsuz olaylardan kaynaklanan jeopolitik risk ekonomik ve politik belirsizlikle birlikte, ekonomik aktivite üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, Ocak 2003'ten Ocak 2024'e kadar olan zaman diliminde Rusya ve İsrail kaynaklı jeopolitik endişelerin Türkiye'deki enflasyon düzeyi üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için seriler dalgacık dönüşümüne tabi tutulmuş ve kısa vadeli, orta vadeli ve uzun vadeli etkilerde farklılıklar olup olmadığını belirlemek için bir analiz yapılmıştır. Serideki yapısal kesintileri hesaba katmak için öncelikle Fourier kantil nedensellik testi yapılmıştır. Ancak Fourier fonksiyonu anlamlı sonuçlar vermediğinden daha sonra kantil nedensellik testi yapılmıştır. Veriler, orijinal seride tek yönlü nedenselliğin yalnızca 0,1 kantilinde meydana geldiğini göstermektedir. Ancak dönüştürülen seride kısa vadede 0,8 kantilinde, uzun vadede ise 0,1 ve 0,6 kantillerinde nedensellik tespit edilmiştir. Bu durum, jeopolitik riskin ve diğer faktörlerin enflasyon üzerindeki uzun vadeli etkisinin Türkiye'de daha anlamlı hale geldiğini göstermektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda politika yapıcılara ve araştırmacılara öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Jeopolitik risk, Enflasyon, Kantil nedensellik, Rusya, Türkiye

Jel Kodları: E31, C33, F50

1. Introduction

Geopolitical risk (GPR) refers to the vulnerability of a country or region's political activities to the influence of other countries (Engle & Campos-Martins, 2020). The complexity of GPR has significantly increased since the 2000s. The primary factor contributing to this intricacy is the swift and interconnected nature of the geopolitical scene on a global scale. The Gulf War, the invasion of Iraq, September 11 attacks, the Ukraine/Russia crisis, the terrorist attacks in Paris, the conflicts in Syria, US-North Korea tensions, the US recognition of Jerusalem as the capital of Israel, US-Iran tensions, the Russian-Ukrainian war, the Israeli-Palestinian conflict, and various other events have contributed to the emergence of geopolitical risks (Balli et al., 2022).

Following the 1991 dissolution of Soviet Russia, a major conflict broke out between Russia and Ukraine in 2014 when Russia annexed Crimea. In recent years, the diplomatic relations between the two nations have been strained. However, in early 2020, a conflict supported by Russia erupted between the Donetsk and Luhansk areas, leading to the imposition of many sanctions against Russia. Ukraine's aspiration to become a member of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) intensified this struggle (Chortane & Pandey, 2022). The Russia-Ukraine conflict, which commenced on February 24, 2022, remains ongoing and exhibits no indications of cessation. The ongoing conflict between Russia and Ukraine is expected to have a lasting and intensifying effect on both countries, as well as on the global stage (Shen & Hong, 2023). The transmission of GPR shocks from one country to another is attributed to their infectious nature (Balli et al., 2022).

Russia is a prominent global power, mostly because of its large economy and dominant position in energy markets. The intensification of economic integration and globalization has resulted in conflicts inside this prominent nation, which in turn have had a significant impact on commodity and financial markets worldwide. Hence, the Russia-Ukraine conflict has amplified the risks to global financial stability by impacting all facets of economic activity and financing circumstances, including energy prices, inflation, and economic growth (ECB, 2022). It has also impacted businesses, consumers, governments, and communities in many ways. Energy markets have experienced a rapid and profound influence. The reason for this is that Russia plays a significant role in exporting oil and natural gas, while Ukraine acts as a crucial pathway for transporting Russian gas to Europe (Hossain et al., 2024). Oil and its derivatives, namely, are crucial elements of economic production. Energy resources play a vital role in various areas of the economy, such as transportation, agriculture, industry, and housing. Furthermore, petroleum serves as a primary ingredient for producing petrochemical products, hence enhancing its significance and influencing the prices of other commodities (Bhardwaj et al., 2022; Sohag et al., 2023). Following the confrontation between the two nations, there was a significant increase in commodity prices, namely crude oil. In February 2022, the price per barrel was \$97.13, which jumped to \$117.25 in March and even reached a peak of \$130 per barrel at one stage. These incidents show how vulnerable the market for natural resources is to political unrest and instability, which affects supply and demand and causes price fluctuations and spikes (Vidya & Prabheesh, 2020; Khurshid et al., 2024). This had a dual impact, not only increasing the cost of energy for consumers but also adding to the general inflationary pressures. In addition to energy, the crisis also had an impact on other commodities (Hossain et al., 2024). Russia is the primary provider of commodities including wheat, gas, oil, corn, and metals. Ukraine, on the other hand, primarily supplies commodities such as wheat and corn (Khurshid et al., 2024). Consequently, this circumstance has interrupted agricultural output and transit routes, generated apprehensions regarding food security, and resulted in an increase in the prices of these vital commodities. In addition, the possibility of sanctions and trade disruption has heightened the level of uncertainty in commodity markets (Hossain et al., 2024).

Multiple research, including Shahzad et al. (2023), Hossain & Masum (2022), and Ohikhuare (2023), have established that the escalation of geopolitical risks resulting from the Russia-Ukraine conflict might have detrimental effects on economic and financial

systems in various ways (Chortane & Pandey, 2022). In recent times, there has been a rise in geopolitical tensions, which reached a peak with Russia's invasion of Ukraine. These tensions have been suggested as the cause of sudden increases and fluctuations in oil prices, as well as high commodity prices that have resulted in a global rise in inflation. The volatility of oil prices has been observed to impact consumer inflation through both non-energy and energy pathways (Lee et al., 2023).

Furthermore, there exists a significant correlation between energy and inflation within this particular setting. Access to cost-effective energy supplies and ensuring energy stability will have an impact on the cost of food, thereby affecting food security. Similarly, in other regions across the globe, European nations depend on Russia for its energy resources, particularly oil. Hence, the price of oil is a major factor in the substantial increase in food inflation (Sohag et al., 2023). The COVID-19 lockdowns and the Russia-Ukraine war have heightened prospects of sustained inflation in the long run. The war caused disruptions in oil, fertilizer, and food supplies, while the sanctions placed on Russia had a detrimental impact on trade and production, leading to an increase in prices (Bouri et al., 2023).

This study aims to analyze the effect of the geopolitical risk index of Russia and Israel on Türkiye's inflation rate. First of all, the reason for using Türkiye as a sample is that Türkiye is one of the countries in the world where inflation has increased the most recently. In this context, the annual inflation rate (% change compared to the same month of the previous year) in Türkiye is 15.85 in July 2018, 79.60 in 2022 and 61.78 in 2024 (TÜİK, 2024). Among the reasons for this increase, the significant fluctuation in the exchange rate in 2018 caused demand inflation. In 2019, the impact of COVID-19 led to a global supply shortage, which in turn caused both demand inflation and cost inflation in Türkiye. During the specified time frame, the country's economy was significantly impacted by both local factors, such as a decrease in interest rates that went against the trend of global central banks, and external factors, including negative developments resulting from geopolitical dangers. The reason for this is that Türkiye relies heavily on energy supplies from Russia. In 2021, Türkiye imported a total of 9.8 million tons of wheat from various countries. The majority, 64.6%, came from Russia, while 13.4% came from Ukraine. Additionally, Türkiye imported 668 thousand tons of sunflower, with 50.6% coming from Russia and 14.6% from Ukraine. In 2021, Russia accounted for 65.5% of the total 820,000 tons of crude sunflower oil imported. The aforementioned factors unequivocally demonstrate that Russia's incursion into Ukraine will provide challenges for Türkiye and other nations in terms of getting these goods (BBC, 2022; Özçelik, 2023).

Moreover, from Türkiye's perspective, Israel's policies towards Palestine are wrong and unjust (Özer, 2023). In this context, it is possible for Türkiye to suspend economic relations with Israel and restrict imports and exports, and for Israel to impose sanctions against Türkiye. Therefore, increasing risks directly and indirectly affect Türkiye.

Given this information, an analysis is conducted on the geopolitical risk indices of Russia and Israel to assess their influence on Türkiye's inflation. Do these geopolitical risk occurrences exert a substantial adverse influence on the escalation of inflation? This research question aims to assess the influence of the fluctuations resulting from the Russian-Ukrainian war, a significant global geopolitical tension, and the Israeli-Palestinian conflict, which has garnered widespread attention, on inflation. The objective is to identify suitable strategies in response. Additionally, our discoveries could assist Turkish policymakers in developing more pragmatic strategies to mitigate the detrimental impact of geopolitical concerns on inflation. This work contributes significantly to the existing body of knowledge on the intersection of geopolitics and macroeconomics. This study does an empirical analysis of the transmission of geopolitical risk from Russia and Israel to Turkish inflation. Additionally, we analyze whether the impact of geopolitical threats on inflation varies over time. To achieve this objective, we employ wavelet transformation on the series and examine whether the influence of geopolitical threats on inflation varies across the short-term, medium-term, and long-term. Ultimately, we do the

quantile causality test, which produces reliable outcomes for series that are not regularly distributed.

The paper is structured as follows: Section 2 reviews the theoretical framework and the existing literature. The data and methodology are presented in Section 3 and the empirical results are discussed in Section 4. Finally, Section 5 concludes the paper by proposing policy solutions to the current issue.

2. Theoretical Framework and Literature

The global food production and supply chains are very vulnerable to the impacts of natural disasters and geopolitical tensions. The significance of geopolitical risk as a factor in risk analysis has been heightened by numerous global occurrences. Geopolitical tensions escalate when a country or multiple nations are subjected to political actions originating from other countries (Caldara & Iacoviello, 2022; Sohag et al., 2023).

The impact of increased geopolitical tensions on inflation is uncertain from a theoretical standpoint. These shocks are a mix of negative changes in both demand and supply, which have the ability to affect inflation in either a positive or negative way. Wars and their attendant risks have the capacity to destroy material and human capital, reroute resources to less productive uses, reroute international trade and money flows, and upend worldwide supply chains. Uncertainty over the results of unfavorable geopolitical events can have a detrimental effect on economic activity by tightening financial conditions, delaying employment and investment decisions, and lowering consumer confidence. Government spending, particularly in the form of debt-financed military expenditures, has the potential to counterbalance certain negative effects on demand. The overall impact on inflation is contingent upon the prevailing dominance of these dynamics (Caldara et al., 2022). Several studies have examined the correlation between geopolitical risk and inflation in food costs. The findings are summarized below:

Bouri et al. (2023) examine the divergence in monthly inflation rates among advanced economies in North America and Europe using the TVP-VAR technique. The data utilized encompasses the timeframe spanning from May 1963 to November 2022. During the Russian-Ukrainian war, the aggregate diffusion index of inflation rates significantly increased and surpassed the previous highest point recorded during the oil crisis in the 1970s. Lee et al. (2023) employ Non-parametric quantile causality and Rolling Windows methodology to examine the interaction between geopolitical oil price uncertainty and core inflation in the United States and China. It has been seen that during major geopolitical events like the Euro crisis, Brexit, presidential elections, trade wars, and COVID-19, the danger of geopolitical oil prices has an increasing impact on core inflation. In their study, Caldara et al. (2022) discovered that in 44 nations over the period of 1900 to present, geopolitical concerns have consistently preceded an increase in inflation. This rise in inflation is accompanied by a decrease in economic activity, a rise in military expenditures and public debt, and a fall in international commerce. Through the application of a VAR model, the researchers discover a positive correlation between global geopolitical threats and inflation. In their study, Sohag et al. (2023) discovered that overall indicators of geopolitical risk have a short-term impact of decreasing food costs in Eastern Europe, while simultaneously increasing food prices in Western Europe. Significantly, geopolitical risk events in Russia and global energy costs have consistently been the main factors behind food inflation.

Saâdaoui et al. (2022) employ the Multiresolution causality approach to examine the correlation between geopolitical risk and the pricing of essential food crops (wheat, maize, rice), given that Ukraine's extensive wheat output has been hindered by the Russian-Ukrainian conflict. The findings demonstrate a one-way causal connection, whereby geopolitical factors have a substantial impact on food prices. Sun & Su (2024) analyze the relationship between geopolitical risk and food price using monthly data from April 1998 to July 2022. To do this, they employed the bootstrap full- and sub-sample rolling-window Granger causality test. The empirical findings demonstrate that there is a fluctuating

reciprocal connection between GPR and food price. A higher GPR results in a rise in food price, indicating that geopolitical events have the potential to disturb supply and demand dynamics in food markets, potentially leading to global food crises.

Within the existing body of literature, only one study (Sohag et al. (2023)) incorporates a comprehensive geopolitical risk index, encompassing factors such as Russia geopolitical risk, Israel geopolitical risk, a geopolitical risk "threats" index, and a geopolitical risk "acts" index. This study was carried out on a sample of European nations. Nevertheless, the present investigation was carried out on a sample from Türkiye. What is the reason for selecting a sample from Türkiye? Due to its geographical proximity and political involvement, Türkiye has been significantly impacted by both the conflicts between Russia and Ukraine, as well as the ongoing tensions between Israel and Palestine. Türkiye is poised to see the greatest impact from the ongoing Russian-Ukrainian conflict, primarily due to its close proximity to the region and its significant economic ties with both nations. The Israel-Palestine conflict, however, originates from religious, political, and cultural connections that trace back to the time of the Ottoman Empire. Do the threats arising from the Russian-Ukrainian and Israeli-Palestinian conflicts affect inflation in Türkiye? Does the presence of an effect exhibit temporal variation?

The present study aims to address this inquiry and adds to the existing body of literature with its obtained findings.

3. Methodology

3.1. Data Source

The significance of geopolitical concerns in influencing economic and financial markets has been widely acknowledged for a considerable period of time. The primary aim of the study is to ascertain the impact of geopolitical risk events on inflation. The study will analyze monthly data from January 2003 to January 2024. The variables utilized to investigate this correlation, together with its explanations and sources, are displayed in Table 1.

Table 1. Variables, definitions, measurements and sources

Variables	Measurements	Sources
INF	Consumer price index, CPI	TCMB
ACT	Geopolitical risk "acts" index (GPRHA)	Caldara and Iacoviello (2022)
ER	Exchange rates-US Dollar	TCMB
GEPI	Global energy price index	FRED Economic Data (2022)
RUS	Russia geopolitical risk	Caldara and Iacoviello (2022)
ISR	Israel geopolitical risk	Caldara and Iacoviello (2022)
TH	Geopolitical risk "threats" index (GPRHT)	Caldara and Iacoviello (2022)

Note: In order to obtain more robust and robust results, the variables (except inf) are transformed in natural logarithmic form.

We use monthly series of GPR indices for Russia and Israel. The data are obtained from the economic policy uncertainty website (<http://www.policyuncertainty.com>).

Table 2. Measurement: The Search Category

	Search Category
GPRHT	1. Geopolitical Threats
	2. Nuclear Threats
	3. War Threats
	4. Terrorist Threats
GPRHA	5. War Acts
	6. Terrorist Acts

Source: Caldara et al. (2022)

We construct two components of the GPR index, the indices of geopolitical threats (GPRHT) and geopolitical actions (GPRHA). The GPRHT index looks for articles containing statements about threats and military buildups (categories 1 to 5 in Table 2), while the GPRHA index looks for statements referring to the occurrence or escalation of negative events (categories 5 and 6 in Table 2).

Table 3. Descriptive statistics

		LNINF	LNACT	LNER	LNGEPI	LNRUS	LNISR	LNTH
Orginal	Mean	7.247416	1.852490	0.460720	2.189684	-0.141448	-0.432372	1.973150
	Median	7.270545	1.855080	0.286449	2.189961	-0.181445	-0.452122	1.954753
	Max.	7.997242	2.468099	1.477899	2.575664	0.746950	0.561166	2.422347
	Min.	5.338632	1.324875	0.070439	1.747338	-0.643551	-1.061704	1.673398
	S-D	0.413473	0.178337	0.374733	0.161994	0.258396	0.246849	0.119450
	Skew.	-1.448703	0.035705	1.114562	-0.180690	0.673716	0.817433	0.819447
	Kurto.	6.569137	3.709020	3.188353	2.462053	3.333039	5.281653	4.045250
	J-B	221.9038	5.353147	52.75550	4.427316	20.30840	83.05491	39.83187
	Prob.	0.0000***	0.068798*	0.0000***	0.109300	0.0000***	0.0000***	0.0000***
	Sum	1826.349	468.6801	116.5621	553.9901	-35.78637	-109.3902	499.2071
	Obs.	253	253	253	253	253	253	253
Short term	Mean	2.44E+14	1.38E-15	43873518	1.65E-15	-1.24E-16	-3.13E-16	-1.29E-12
	Median	2.56E+14	-0.000256	-0.000234	0.000105	-0.002806	-0.001967	0.001193
	Max.	9.90E+15	0.144880	8.95E+10	0.080888	0.255390	0.388426	0.196384
	Min.	-9.64E+15	-0.163605	-4.14E+10	-0.120458	-0.201681	-0.286275	-0.128077
	S-D	4.58E+15	0.050315	6.63E+09	0.015024	0.078552	0.110762	0.045811
	Skew.	0.054595	0.113256	8.084946	-1.353166	0.165144	0.196264	0.136550
	Kurto.	2.400040	3.679380	141.6068	21.96087	2.921656	3.549221	3.695882
	J-B	3.920176	5.406450	205281.3	3867.091	1.214690	4.804067	5.891053
	Prob.	0.140846	0.066989*	0.000***	0.000***	0.544795	0.09053*	0.05257*
	Sum	6.17E+16	3.49E-13	1.11E+10	4.17E-13	-3.11E-14	-7.87E-14	-3.27E-10
	Obs.	253	253	253	253	253	253	253
Medium term	Mean	-1.22E+19	3.56E+08	6.78E-16	59683794	-2.26E-16	-6.36E-16	2.95E-15
	Median	5.01E+18	-0.001793	-0.001689	0.002205	0.000981	-0.004490	-0.000898
	Max.	9.59E+20	9.00E+10	0.348807	1.51E+10	0.280917	0.475263	0.157721
	Min.	-9.73E+20	-0.204179	-0.390562	-0.124628	-0.248847	-0.514118	-0.156618
	S-D	3.96E+20	5.66E+09	0.069168	9.49E+08	0.092361	0.151239	0.056540
	Skew.	-0.175269	15.81151	-1.011961	15.81151	0.222441	0.075063	0.048330
	Kurto.	2.880638	251.0040	20.07937	251.0040	3.156929	3.671919	2.888107
	J-B	1.445519	658917.2	3118.238	658917.2	2.346021	4.996893	0.230476
	Prob.	0.485411	0.000***	0.000***	0.000***	0.309434	0.08221*	0.891154
	Sum	-3.08E+21	9.00E+10	1.71E-13	1.51E+10	-5.71E-14	-1.62E-13	7.47E-13
	Obs.	253	253	253	253	253	253	253
Long term	Mean	7.87E+17	5.59E-15	1.28E-15	6.50E-15	-4.20E-16	-1.32E-15	5.89E-15
	Median	-1.79E+15	-0.027405	-0.009985	0.008399	-0.000131	-0.011548	0.003497
	Max.	9.92E+20	0.413000	0.431275	0.300024	0.505538	0.444964	0.175728
	Min.	-9.96E+20	-0.234118	-0.701905	-0.361184	-0.371790	-0.352499	-0.175096
	S-D	3.28E+20	0.150670	0.323792	0.156206	0.210457	0.154107	0.089710
	Skew.	0.117397	0.902394	-0.542383	-0.212308	0.150458	0.187671	-0.063042
	Kurto.	5.395987	3.318668	2.250002	2.614348	2.444777	3.190273	2.064228
	J-B	61.09828	35.40748	18.33420	3.468477	4.204256	1.866782	9.398598
	Prob.	0.000***	0.000***	0.0001***	0.176535	0.122196	0.393218	0.00910*
	Sum	1.99E+20	1.42E-12	3.56E-13	1.65E-12	-1.07E-13	-3.32E-13	1.49E-12
	Obs.	253	253	253	253	253	253	253

Note: J-B *, **, and *** represent respectively the rejection of the null of normality at 1%, 5%, and 10% significance levels.

As seen in Table 3, according to the Jarque-Bera test statistics, except for Ingepi in the original series; lnenf and lnrus in the short run; lninf, lnrus and lnth in the medium run; and Ingepi, lnrus and lnisr in the long run, the other variables do not have a normal distribution. Previous evidence supports the application of quantile causality test in empirical analysis in the presence of non-normality (Balçilar et al. 2021). This is because quantile causality tests, which can capture correlations between variables in both the center and the tail, are robust to non-normal distributions (Balçilar et al. 2018).

3.2. Method

Disregarding structural changes while examining the relationship between series can lead to biased findings. Cointegration tests are used to analyze long-term relationships while considering structural changes. However, prior to the research conducted by Enders & Jones in 2016, various causality tests were conducted to study the impacts of these changes. In order to examine Granger causality, Enders & Jones (2016) suggest integrating the Fourier function into the VAR model (Pata et al. 2022).

Following the publication of Enders & Jones (2016), several tests have been developed to analyze various structural modifications in causal relationships. It is recommended to employ a novel Fourier causality test to analyze the causality relationships across different quantiles. This is necessary as the current tests lack reliability when outliers are present and are impractical when the residuals do not follow a normal distribution. In this paper, we propose an expansion of the Fourier quantile causality test and recommend its application across various frequencies. To achieve this, we first partition the original series into different scales and then examine the decomposed series for causality at different frequencies using the Fourier quantile causality test. The approach for the two-step Fourier Quantile Toda-Yamamoto (FQTY) causality test is explained in detail in a publication by Pata et al. (2022). The first stage involves estimating the following equation as in Eq. (1):

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p+dmax} \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} \alpha_{2i} X_{t-i} + e_t \quad (1)$$

Here, the optimal lag duration is determined using informational criteria, and $dmax$ displays the highest level of integration of the variables under consideration. As with the FADF unit root test, the ideal lag length (p) and frequency (k) are established. The quantile regression approach uses the following model in Eq. (2) after p and k have been determined:

$$Q_{Y_t}(\tau|Z) = \beta_0(\tau) + \beta_1(\tau) \sin\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) + \beta_2(\tau) \cos\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p^*+dmax} \alpha_{1i}(\tau) Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p^*+dmax} \alpha_{2i}(\tau) X_{t-1} + e_t \quad (2)$$

In Eq. (2) τ and Z denote, respectively, a particular quantile and covariate matrix. To test the null hypothesis that X_t does not cause Y_t at the τ th quantile, we utilize the test statistic shown below:

$$H_0: \alpha_{2,1}(\tau) = \alpha_{2,2}(\tau) = \dots = \alpha_{2,p^*}(\tau) = 0, \forall \tau \in (0,1)$$

$$W = \frac{\left[T \left(\hat{\alpha}_2(\tau)' \left(\left(\hat{\Omega}(\tau) \right)^{-1} \right) \hat{\alpha}_2(\tau) \right) \right]}{\tau(1-\tau)}$$

Where $\hat{\Omega}(\tau)$ is the matrix that it represents a consistent estimate of variance and covariance of $\hat{\alpha}_2(\tau)$. A time series causality test can be used to determine whether there have been any causal relationships during the study period. But accounting for different time periods will enable a more comprehensive analysis. In this work, I used wavelet decomposition to verify the causality between the series for this reason.

Wavelet analysis has frequently been utilized in recent years in economic research because to its attractive features (e.g., Pata et al. 2022, Pata et al. 2023, Gorus et al. 2023, Demirtaş, 2023). Wavelets incorporate data from both the time and frequency domains, enabling wavelet analysis to examine the dynamic relationship between series at different time scales.

In this study, we use the discrete wavelet transform to divide the time series into different frequencies. (DWT). The following is a representation of the DWT orthogonal approximation:

$$Y(t) = S_j(t) + D_j(t) + D_{j-1}(t) + \dots + D_1(t) \quad (3)$$

$S_j(t)$ and $D_j(t)$ can be written in detail below.

$$S_j(t) = \sum_k s_{j,k} \varphi_{j,k}(t) \quad (4)$$

Where the scaling function $\varphi_{j,k}$ represents a series' low frequency component and captures long-term behavior.

Also $s_{j,k}$ shows smoothing coefficients that capture information about trend components.

$$D_j(t) = \sum_k d_{j,k} \theta_{j,k}(t)$$

For

$$j = 1, 2, \dots, \log_2(N) \quad (5)$$

The wavelet function represented by the notation $\theta_{j,k}$ denotes the high frequency components of a series and captures short run behavior. Also $d_{j,k}$ shows detail coefficients that capture information about short run components.

As proposed by Walden (2001), The series under investigation is split into orthogonal components using the maximal overlapping discrete wavelet transform (MODWT), and causality is evaluated at various frequencies. Because DWT loses its ability to perform statistical analysis as the wavelet number and scaling coefficients decrease. The MODWT representation of the original time series is subject to the following definitions:

$$w_{j,k}(t) = \sum_{l=0}^{L-1} \frac{2^{-j/2} \varphi[(t-2^j l)/2^j]}{2^{j/2}} Y_{t-L} \text{mod} N \quad (6)$$

And

$$v_{j,k}(t) = \sum_{l=0}^{L-1} \frac{2^{-j/2} \theta[(t-2^j l)/2^j]}{2^{j/2}} Y_{t-L} \text{mod} N \quad (7)$$

In equation, wavelet ($w_{j,k}$) and scaling ($v_{j,k}$) show coefficients of the MODWT. Also Y_t ($t=0,1,2,\dots, L-1$) shows the time series. By following the suggestion of Gençay et al. (2010), we use Daubechies Least Asymmetrical as a wavelet filter and eight as a wavelet length (LA8). We combined the orthogonal components of Y_t considering three different time frequencies: short-term (<2 mounths), mid-term (4-8 mounths), and long-term (over 16 mounths) (Andersson, 2016; Ha et al., 2018).

4. Empirical Findings

The first step of the quantile causality test used in this study is to find the maximum degree of integration (dmax) of the variables. Therefore, the stationarity of the variables is checked and dmax is determined before the tests are conducted. For this purpose, Fourier ADF and ADF unit root tests are used and the results are shown in Table 4. Before interpreting the results of the FADF test, the F test was used to determine the appropriateness of the trigonometric terms. According to the F test, the Fourier function is significant only for lnrus and lnthreats variables in the original series. The FADF unit root test can be used for these series and the ADF unit root test for the remaining series.

Table 4. Results of unit root tests

Original series				Result: (dmax=1)	
Variables	k.	F-stat	p	FADF Test Stat	ADF Test Stat
inf	1	5.378647	6	-4.501826	-5.460439*
lnrus	0.1	7.772660**	2	-4.988659*	-
lnisr	1.8	4.113879	1	-7.379665	-8.105167*
lngepi	4.1	2.963818	2	-3.161995	-2.635352***
lnth	0.1	8.635281**	2	-6.676774*	-
lnact	2.1	4.124422	4	-3.764888	-3.972321**
lner	0.1	6.231140	4	2.909797	-12.15941*
Decomposed Series				Result: (dmax=null)	
Short Run					
inf	0.1	0.327121	15	-9.655842	-12.34984*
lnrus	0.1	0.073285	15	-9.975180	-11.62483*
lnisr	0.1	0.045292	15	-10.31679	-10.36589*
lngepi	3.5	0.006300	15	-9.840099	-9.889399*
lnth	0.1	0.104466	15	-10.01985	-10.05166*
lnact	0.1	0.146322	15	9.910345	-9.934963*
lner	0.1	0.104466	15	-10.01985	-15.81209*
Medium Run					
inf	0.1	0.444279	15	-7.454015	-12.23560*
lnrus	0.1	0.495308	15	-7.249288	-7.229762*
lnisr	0.1	0.107517	15	-9.079148	-9.110159*
lngepi	NA	-	-	-	-15.87451*
lnth	0.1	0.382937	15	-7.604883	-7.583579*
lnact	5	2.325416	15	-9.886715	-15.87451*
lner	NA	-	-	-	-9.624292*
Long Run					
inf	1.7	3.201575	13	-2.837234	-6.301070*
lnrus	4.6	4.341982	15	-0.631641	-3.138348**
lnisr	4.5	5.911904	15	-1.511038	-3.216948**
lngepi	4.5	4.094797	15	-2.119026	-2.904675**
lnth	4.6	3.986759	15	-1.881725	-3.427855**
lnact	2.1	3.236370	15	-1.984586	-8.953642*
lner	4.5	4.134121	15	-1.137368	-2.641543***

Note: *, ** and *** shows the rejection of null of non-causality at 1%, 5% and 10% levels, respectively. F test: 1%, 5%, 10% respectively 10.02, 7.41, 6.25 and for stationarity 1%, 5%, 10% respectively -4.42136, -3.85494, -3.56574

The FADF test results show that the series are stationary at I(0) in the original lnrus and lnthreats. Therefore, ADF test results are taken into consideration except for the series mentioned above. Accordingly, it finds that the lner variable in the original series contains a unit root and is stationary in first differences. Therefore, dmax can be calculated as "1" for all VAR model specifications in the original series. In the transformed series, all variables in the short-term and medium-term series are found to be stationary at level. Thus, dmax can be calculated as "0" for all VAR model specifications. In the long-term series, the lnacts variable becomes stationary when the second difference is taken. Therefore, dmax can be calculated as "2" for all VAR model specifications. Moreover, in light of the unit root test results, VAR models are modified with additional lags in order to assess the causal links between variables. In a multivariate setting, in the second stage,

the original and decomposed series are subjected to Fourier quantile causality test. However, since the Fourier functions are not significant, a quantile causality test is performed. The results of this test are presented in Table 5.

Table 5. Quantile causality results

Model: INF=f(lnrus, lnisr, lngepi, lnth, lnact, lner)				
Original Series (k=0.5)				
quantile	Wald test	%10	%5	%1
0.1	130.5494	47.13938	55.90255	74.65438
0.2	25.37335	38.07622	44.42952	59.59339
0.3	19.37948	39.75163	45.07942	59.02349
0.4	0.778649	37.99246	44.43715	55.58986
0.5	1.538587	35.24191	40.68843	51.63239
0.6	9.337186	32.12523	36.44590	48.89804
0.7	9.315473	28.90223	33.93491	42.30821
0.8	12.87085	29.10071	33.63599	44.78157
0.9	12.06107	36.91509	43.82817	59.05313
Short run (k=1.9)				
0.1	11.36001	13.16561	17.10076	25.78955
0.2	7.980228	10.88396	14.13460	20.16110
0.3	9.382510	10.17192	12.58701	17.71864
0.4	5.789540	9.066774	10.87766	16.60661
0.5	6.610021	8.646129	10.65439	16.41173
0.6	5.222066	8.838597	10.78406	15.37476
0.7	6.919261	9.583900	11.77696	16.51152
0.8	15.58345	10.43895	12.97276	18.90371
0.9	10.41015	12.11998	15.47515	23.89937
Medium run (k=1.8)				
0.1	29.87070	38.14595	50.63118	73.84773
0.2	9.073660	26.49217	33.91645	51.48065
0.3	2.724949	18.64144	25.07744	36.96010
0.4	0.867264	14.93124	20.30333	31.49187
0.5	0.542175	14.63998	19.91373	31.19800
0.6	0.897974	18.40100	25.06413	37.18232
0.7	2.882532	27.04092	36.16145	54.78933
0.8	5.065924	44.34283	56.42686	81.39673
0.9	13.77505	66.28116	85.60470	126.2240
Long run (k=1.9)				
0.1	16.21841**	8.174425	10.94179	17.77858
0.2	5.921305	7.313294	9.050731	14.01378
0.3	3.145350	7.795861	9.757503	13.67011
0.4	2.799955	8.030653	9.688998	13.04126
0.5	3.044923	7.485355	9.156202	12.40455
0.6	8.242393***	7.425853	8.767388	12.40340
0.7	2.257762	7.389634	9.170706	14.96574
0.8	0.485360	7.675894	9.750501	14.99919
0.9	0.631228	8.046295	11.33995	18.23765

Note: *, ** and *** shows the rejection of null of non-causality at 1%, 5% and 10% levels, respectively

In the original series, unidirectional causality is realized only at the 0.1 quantile. However, when the variables are decomposed using the MODWT decomposition technique, causal links can be assessed in more detail. Wavelet decomposed series show that there is no causal relationship between geopolitical risk and other variables and inflation in the medium term. In the short run, unidirectional causality between geopolitical risk and other variables and inflation is found only at the 0.8 quantile. In the long run, the causal relationship between these variables is higher than in other periods. Thus, there is a causal relationship between geopolitical risk and other variables and inflation at the 0.1 and 0.6 quantiles. This shows that the impact of geopolitical risk and other variables on inflation has become more pronounced in the long run.

5. Discussion

This study investigates the impact of geopolitical risks from Russia and Israel on inflation in Türkiye, and elucidates the variations in these effects across the short, medium, and long term. The outcomes of wavelet transform and quantile causality tests unambiguously demonstrate the varying impact of geopolitical threats on inflation as time progresses. The results demonstrate the susceptibility of Türkiye's economic framework and geopolitical situation to external variables that influence the dynamics of inflation. The study's findings indicate that geopolitical risks exert a more substantial influence on inflation in Türkiye, particularly over an extended period. This demonstrates that geopolitical threats not only generate immediate economic disruptions, but also have the potential to cause enduring impacts on long-term macroeconomic indices. Geopolitical conflicts with nations like Russia and Israel are recognized as elements that pose a danger to price stability in Türkiye. The identified causation link, particularly in the transformed series, indicates that these risks have a more intricate and time-dependent impact on economic indices. While the results of this study align with previous studies in the literature, certain notable distinctions were also identified. In the study conducted by Bouri et al. (2023), it was shown that geopolitical risks had a more abrupt and intense impact on inflation in the North American and European economies. However, in the case of Türkiye, similar impacts were observed to occur over a longer period of time. In contrast to the study conducted by Sohag et al. (2023), which focused on the impact of geopolitical threats on food prices in Eastern and Western Europe, our current research explicitly examines a broad spectrum of inflation in Türkiye. This circumstance demonstrates that Turkey possesses a distinct economic dynamic in relation to geopolitical concerns, and that the impact of these risks on inflation exhibits unique characteristics.

6. Conclusion

The objective of the study is to analyze the influence of Russian and Israeli geopolitical concerns on inflation in Türkiye. To achieve this objective, the series underwent wavelet transformation and an analysis was conducted to determine if the impacts vary across the short, medium, and long term. To account for structural discontinuities in the series, the Fourier quantile causality test was initially conducted. However, as the Fourier function did not yield significant results, the Quantile causality test was then done. Based on the results, it was found that in the original series, there was only one-way causality in the 0.1 quantile. However, in the transformed series, it was seen that there is a causal relationship in the 0.8 quantile in the short term and in the 0.1 and 0.6 quantiles in the long term. This demonstrates that the long-term effects of geopolitical risk and other factors on inflation have become more apparent in Türkiye.

Based on the results, several recommendations can be provided to policymakers and researchers. (i) The impact of geopolitical threats on inflation appears to be more noticeable over a longer period of time. Türkiye should create long-term plans to mitigate the adverse impact of geopolitical concerns on economic indicators. It is crucial to actively pursue alternative markets and collaboration prospects, particularly in dealings with nations like Russia and Israel, in order to decrease economic reliance. (ii) Given Türkiye's significant reliance on Russia in critical sectors like energy and agriculture, it is crucial to enhance diversification and independence, especially in essential domains such as energy supply security. This would help offset the impact of geopolitical risks on Türkiye's inflation. (iii) The results indicate that geopolitical risks have a significant influence on Turkish inflation, particularly over a prolonged period. Given the circumstances, it is imperative for Türkiye's policymakers to adopt a more comprehensive approach in formulating their anti-inflation strategies. This entails not just concentrating on monetary policy instruments but also effectively managing geopolitical risks. (iv) In future research, it is possible to analyze the impact of geopolitical concerns on not just inflation but also

other macroeconomic indicators such as unemployment and growth. This will enhance the creation of a more holistic risk management strategy in economic decision-making processes.

References

- Andersson, F. N. (2016). Identifying and modelling cycles and long waves in economic time series. In J. Ljunberg (Eds.), *Structural analysis and the process of economic development*, 54-75, UK: Routledge.
- Balcilar, M., Bathia, D., Demirer, R. & Gupta, R. (2021). Credit ratings and predictability of stock return dynamics of the BRICS and the PIIGS: Evidence from a nonparametric causality-in-quantiles approach. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 79, 290-302.
- Balcilar, M., Gupta, R., Nguyen, D. K. & Wohar, M. E. (2018). Causal effects of the United States and Japan on Pacific-Rim stock markets: nonparametric quantile causality approach. *Appl. Econ.* 50(53), 5712-5727.
- Balli, F., Balli, H. O., Hasan, M., & Gregory-Allen, R. (2022). Geopolitical risk spillovers and its determinants. *The Annals of Regional Science*, 68(2), 463-500.
- BBC (2022). Rusya'nın Ukrayna'yı İşgal Küresel Gıda Zincir İçin Felaket Olabilir. <https://www.bbc.com/turkce/haberlerdunya-60643229>, (Erişim Tarihi: 13.05.2022).
- Będowska-Sójka, B., Demir, E., & Zaremba, A. (2022). Hedging geopolitical risks with different asset classes: A focus on the Russian invasion of Ukraine. *Finance Research Letters*, 50, 103192.
- Bhardwaj, M., Kumar, P., Kumar, S., Dagar, V. & Kumar, A. (2022). A district-level analysis for measuring the effects of climate change on production of agricultural crops, ie, wheat and paddy: evidence from India, *Environmental Science and Pollution Research*, 29(21), 31861-31885
- Bouri, E., Gabauer, D., Gupta, R., & Kinatader, H. (2023). Global geopolitical risk and inflation spillovers across European and North American economies. *Research in International Business and Finance*, 66, 102048.
- Caldara, D., & Iacoviello, M. (2022). Measuring geopolitical risk. *American Economic Review*, 112(4), 1194-1225.
- Caldara, D., Conlisk, S., Iacoviello, M., & Penn, M. (2022). Do geopolitical risks raise or lower inflation. Federal Reserve Board of Governors.
- Chortane, S.G., & Pandey, D.K. (2022). Does the Russia-Ukraine war lead to currency asymmetries? A US dollar tale. *J. Econ. Asymmetries*, 26, e00265.
- Demirtaş, C. (2023). Does Inflation Instability Cause Environmental Pollution in Türkiye? Evidence from the Fourier-Wavelet Causality Test. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 622-642.
- ECB (2022). Financial Stability Review, <https://www.ecb.europa.eu/pub/financialstability/fsr/html/ecb.fsr202205-f207f46ea0.en.html#toc4>
- Enders, W. & Jones, P. (2016). Grain prices, oil prices, and multiple smooth breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), 399-419. <https://doi.org/10.1515/snde-2014-0101>
- Engle, R.F. & Campos-Martins, S. (2020). Measuring and hedging geopolitical risk", NYU Stern School of Business Forthcoming, SSRN, available at: <https://ssrn.com/abstract53685213> or doi: 10.2139/ssrn.3685213.
- Gençay, R., Gradojevic, N., Selçuk, F. & Whitcher, B. (2010). Asymmetry of information flow between volatilities across time scales. *Quantitative Finance*, 10(8), 895-915. <https://doi.org/10.1080/14697680903460143>
- Gorus, M. S., Yilanci, V. & Kongkuah, M. (2023). FDI inflows-economic globalization nexus in ASEAN countries: The panel bootstrap causality test based on wavelet decomposition. *AsiaPacific Financial Markets*, 30(2), 339-362. <https://doi.org/10.1007/s10690-022-09377-5>
- Ha, J., Tan, P. P. & Goh, K. L. (2018). Linear and nonlinear causal relationship between energy consumption and economic growth in China: New evidence based on wavelet analysis. *PLoS One*, 13(5), e0197785. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0197785>
- Hossain, A. T., & Masum, A. A. (2022). Russian invasion of Ukraine, geopolitical risk, and global financial markets. Available at SSRN.
- Hossain, A. T., Masum, A. A., & Saadi, S. (2024). The impact of geopolitical risks on foreign exchange markets: Evidence from the Russia-Ukraine war. *Finance Research Letters*, 59, 104750.

- Khurshid, A., Khan, K., Rauf, A., & Cifuentes-Faura, J. (2024). Effect of geopolitical risk on resources prices in the global and Russian-Ukrainian context: A novel Bayesian structural model. *Resources Policy*, 88, 104536.
- Lee, C. C., Olasehinde-Williams, G., & Özkan, O. (2023). Geopolitical oil price uncertainty transmission into core inflation: evidence from two of the biggest global players. *Energy Economics*, 126, 106983.
- Ohikhuare, O. M. (2023). How geopolitical risk drives spillover interconnectedness between crude oil and exchange rate markets: Evidence from the Russia-Ukraine war. *Resources Policy*, 86, 104282.
- Özçelik, O. (2023). Rusya-Ukrayna Savaşı Gölgesinde Dünyadaki Gıda Fiyatlarının Belirleyicileri: Fourier Bootstrap Ardl ve Fourier Bootstrap Toda-Yamamoto Yaklaşımlarından Kanıtlar. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 29(1), 29-47.
- Özer, Ç. (2023). Uluslararası politika açısından Filistin sorunu. *Külliye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 582-605. <https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1360984>
- Pata, U. K., Kartal, M. T., Erdogan, S. & Sarkodie, S. A. (2023). The role of renewable and nuclear energy R&D expenditures and income on environmental quality in Germany: Scrutinizing the EKC and LCC hypotheses with smooth structural changes. *Applied Energy*, 342, 121138. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2023.121138>
- Pata, U. K., Yilanci, V., Zhang, Q. & Shah, S. A. R. (2022). Does financial development promote renewable energy consumption in the USA? Evidence from the Fourier-wavelet quantile causality test. *Renewable Energy*, 196, 432-443. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.07.008>
- Saâdaoui, F., Jabeur, S. B., & Goodell, J. W. (2022). Causality of geopolitical risk on food prices: Considering the Russo-Ukrainian conflict. *Finance Research Letters*, 49, 103103.
- Shahzad, U., Mohammed, K. S., Tiwari, S., Nakonieczny, J., & Nesterowicz, R. (2023). Connectedness between geopolitical risk, financial instability indices and precious metals markets: Novel findings from Russia Ukraine conflict perspective. *Resources Policy*, 80, 103190.
- Shen, L., & Hong, Y. (2023). Can geopolitical risks excite Germany economic policy uncertainty: Rethinking in the context of the Russia-Ukraine conflict. *Finance Research Letters*, 51, 103420.
- Sohag, K., Islam, M.M., Tomas Žiković, I., & Mansour, H. (2023). Food inflation and geopolitical risks: Analyzing European regions amid the Russia-Ukraine war. *British Food Journal*, 125(7), 2368-2391.
- Sun, T.T. & Su, C.W. (2024). How is geopolitical risk associated with food prices?. *International Journal of Emerging Markets*.
- Vidya, C.T. & Prabheesh, K.P. (2020). Implications of COVID-19 pandemic on the global trade networks. *Emerg. Mark. Finance Trade*, 56(10), 2408-2421.
- Walden, A.T. (2001). Wavelet analysis of discrete time series. In C. Casacuberta, R.M. Miró-Roig, J. Verdura and S. Xambó-Descamps (Eds.), *Progress in mathematics* (627-641). Papers presented at the European Congress of Mathematics, Basel: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-0348-8266-8_56

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Etik Onay: Yoktur.

Author Contributions: Esra SOYU YILDIRIM (50%), Cuma DEMİRTAŞ (50%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Esra SOYU YILDIRIM (%50), Cuma DEMİRTAŞ (%50)

İdeoloji Kavramının Spinoza'daki Kökenleri Üzerine Bir Deneme*

Cihan PALANCI¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi İ.İ.B.F, SBKY, cihanpalanci@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6766-3691

Öz: Spinoza ideoloji kavramının yaratıcısı ya da isim babası değildir. Bununla birlikte o, kavram ortaya çıkmadan çok önce ideolojinin iktidarlar tarafından nasıl pratikleştirildiğini ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Makalenin temel sorunsalı da bu anlamıyla bu praksisin izini sürmektir. Etika'da Spinoza, insan ontolojisi üzerine bir serimleme yaparak onun bilişsel kudretinin eksiklikleri ile ilgili görüşlerini paylaşır. Spinoza'ya göre insanlar kozmosun düzeninin işleyişiyle ilgili eksik bir bilgiye sahiptirler ve bu eksik bilgi ile öncelikle gündelik yaşamlarının akışını gerçekleştirmeye çalışırlar. Onlar olayların nedenselliklerini tersinir bir biçimde inşa edip ereğe dönüşen şeyleri arzulamayı bu zincirleşimin merkezine koyarlar. Bu ereksellik yanılması bir süre sonra genelleşir ve insanda "olana gaye arama" güdüsünün biricik sebebi haline gelir. İnsan artık tüm evrenin merkezindedir ve etrafındaki her şey onun için yaratılmıştır. İnsan bununla da yetinmez ve kendi kudretini aşan, kendi suretinden bir Tanrı yaratır ve eksik kudretiyle anlam veremediği her şeyin sebebi olarak Tanrı'yı işaret eder. Sonuçta korku duygusuna eşlik eden tüm bu imgesellikler iktidarlar için bulunmaz bir fırsattır. Spinoza bu aşamada özellikle Teolojik-Politik İnceleme eserinde ideolojik işleyişin tüm veçhelerini somutlar ve önümüze ideolojinin çok katmanlı bir haritasını koyar.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, İdeoloji, Etika, Teolojik-Politik İnceleme

Jel Kodları: B30, B31, P16

An Essay on the Origins of the Concept of Ideology in Spinoza

Abstract: Spinoza is not the creator or the namesake of the concept of ideology. However, long before the emergence of the concept, he revealed in detail how ideology was put into practice by the rulers. In this sense, the main problematic of the article is to trace this praxis. In Ethics, Spinoza shares his views on the shortcomings of human cognitive power by expounding on human ontology. According to Spinoza, humans have an incomplete knowledge of the functioning of the order of the cosmos, and with this incomplete knowledge they primarily try to justify the flow of their daily lives. They construct the causality of events in a reversible way and put the desire for things that become ends at the centre of this chain. After a while, this illusion of causality becomes generalised and becomes the sole cause of the human impulse to 'seek a purpose for what is'. Man is now at the centre of the whole universe and everything around him is created for him. Man is not satisfied with this and creates a God in his own image, who transcends his own power, and points to God as the cause of everything that he cannot make sense of with his incomplete power. As a result, all these imaginaries accompanying the feeling of fear are a unique opportunity for the rulers. At this stage, Spinoza embodies all aspects of ideological functioning, especially in his Theological-Political Treatise, and puts before us a multi-layered map of ideology.

Keywords: Spinoza, Ideology, Ethica, Theological-Political Treatise

Jel Codes: B30, B31, P16

Atıf: Palancı, C. (2025). İdeoloji Kavramının Spinoza'daki Kökenleri Üzerine Bir Deneme, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 30-42.

<https://doi.org/10.30586/pek.1584045>

Geliş Tarihi: 13.11.2024

Kabul Tarihi: 23.12.2024

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma 2020 Mart ayında onaylanan, Dr. Öğr. Üyesi Cihan Palancı'nun Prof. Dr. İhsan Kamalak danışmanlığında Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı "Etika'dan Teolojik Politik İnceleme'ye Uzanan Bir İzlekte Çağdaş İdeoloji Kavramının İzlerini Sürmek" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Spinoza yaşadığı dönemin toplumsal karmaşasından oldukça etkilenmiş bir düşündürdür. 17. Yüzyıl, Avrupa'da kapitalizmin yeni yeni baş gösterdiği, toplumsal özgürlük taleplerinin hem teorik hem de pratik düzeyde dillendirilmeye başladığı fakat statükonun da hala güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü bir dönem olarak hatırlanır. Spinoza bu anlamda dönemin politik kaosu içerisinde hem önemli bir düşünür hem de ortodoks dinsel ideolojinin bir kurbanı olarak değerlendirilebilir. O, henüz 26 yaşında eleştirdiği ortodoksinin hedefi olmuş ve aldığı herem cezasıyla birlikte Yahudi cemaatinden kovulmuştur. Sonrası onun için korku içinde geçen bir yaşam ve sürgün hayatıdır. Fakat Spinoza yaşadığı "pansiyon hayatına" rağmen eserlerini yazmaya devam etmiş ve geri adım atmamıştır. Spinoza'nın yaşadığı dönemle ilgili temel sorunsalı aslında insanların iktidarla olan ilişkisidir, üstelik bu sorunsal hem kadimdir hem de hala oldukça günceldir. Tüm baskılara, hak ihlallerine, dinsel ideolojinin ve monarşinin sömürüsüne rağmen insanlar neden bu kurumlara itaati sürdürür? O, insanların neden özgürlük tutkusuna karşı itaati tutku haline getirdiklerini anlamaz ve bunun yanıtlarını aramaya koyulur. Spinoza ideoloji kavramının ortaya çıkmasından çok önce ideolojinin yapı-sökümünü gerçekleştirmiş ve kavramın ortaya çıktığı andan itibaren geçirdiği hemen hemen tüm tarihsel aşamalarda içeriğine değinmiştir. Ondan çok sonra kavramı odağına alan çağdaş düşünürlerle projeksiyon olacak şekilde kavramı haritalamış ve iç dinamiklerini tarih-ötesi bir kavrayışla belirlemiştir. Öyle ki Marx'tan Althusser'e hatta Foucault'ya kadar bu önemli düşünürlerin ideoloji kavramsallaştırmalarının bir taslağı Spinoza'da mevcuttur. Biz çalışmamızda öncelikle Spinoza'nın imgelem teorisi üzerinde durup imgelemin maddiliği olarak kavramsallaştırılan bu ilişkiel sürecin hangi dinamiklerle ortaya çıktığını tartışacağız. Bunu yapmamızdaki amaç, Spinoza'nın genel olarak ideolojinin özel olarak da dinsel ideolojinin kökenlerini bu diskur ile başlatmasıdır. İmgelem ya da birinci türden bilginin insan zihnini nasıl yönlendirdiğini ayrıntılarıyla tartışıp, gündelik yaşamdan örülen ve yanlış bir bilinç inşa eden bu praksisin bir sonraki aşamada daha tümel bir kavrayış olan teleoloji ve antropomorfizmi nasıl doğurduğunu açıklayacağız. Nihayetinde Spinoza'da dinsel ideolojinin nasıl kökleşip katmanlandığını eserleri üzerinden sorunsallaştıracamız. Tüm bu tartışmalarda Spinoza'nın sistematüğinde yer alan ve insanı ideolojinin demirden pençesine hapseden duygusal dalgalanmaların kökenlerine inip, özellikle egemen ideolojilerin tavizsizce istismar ettiği korku duygusunun hurafelere nasıl tahvil edildiğini göreceğiz. Çalışmada temel öncelik Spinoza metinlerinin analizi üzerine olacaktır. Ayrıca çağdaş ideoloji kuramcılarının Spinoza-ideoloji ilişkiselliğini nasıl ve hangi saiklerle okuduklarına değinilecektir. Kavramı soyut tartışmalara hapsedmemek adına somut işleyişinin nasıl gerçekleştiği makalenin temel meselelerinden birisidir. Bu anlamda Spinoza zaten bize gerekli pencereleri açmakta ve özellikle Teolojik-Politik İnceleme eserinde İbrani halkı dolayımıyla dinsel ideolojinin praksislerini açıklamaktadır.

2. Spinoza'da İdeolojinin Zemini Olarak İmgelem Teorisi

Spinoza'nın genel olarak ideolojiyi ve özel olarak dinsel ideolojiyi konumlandığı yerin çok belirgin ontolojik gerekçeleri vardır. Bu gerekçeler bizleri insanın sonluluğusınırlılığı gibi bir patikadan geçirerek epistemolojik yanlışların odağına yönlendirir. Dolayısıyla Spinoza yanlışlığı ya da imgelemi tarif ederken belirli bir eksiklik-güçsüzlük ekseni oluşturur. Bütün yanlışların en büyüğünün yani insanda antropomorfik-teleolojik yanlışın sebebi, birinci türden bilgi ya da imgeleme dayalı bilginin insanların geneline hâkim olmasıdır. İnsanda birinci türden bilgi onun en pasif haliyle yani tamamen duygusal etkileşimlerden yola çıkarak edindiği bilgi olarak tanımlanabilir. Caplestone'a göre bu bilgi türü zihnin etkin bir durumuyla oluşmaz, insan sadece öteki cisimlerin ya da şeylerin bizde yarattığı bedensel değişimlerle belirli yargılar oluşturur. Üstelik bu yargılar nesnel değildir, onlar daha çok rastlantısallığın ve öznelliklerin damgaladığı türden "bulanık"

yargılardır (Capleston, 1996, ss. 33-34). Spinoza Etika İkinci bölüm 40. önermenin scolie kısmında imgelemi şöyle açıklar:

“...İnsan Bedeninin sınırlı olması dolayısıyla, ancak belirli sayıda seçik hayalleri kendisinde aynı zamanda teşkil edebilişinden ileri gelmektedir (hayalin ne olduğunu, önerme 17'nin scolie'sinde açıkladım). Eğer bu sayı aşarsa bu hayaller birbirine karışmaya başlar ve eğer bedende kendi kendisine teşekkül etme gücünde olan bu seçik hayallerin sayısını fazla aşacak olursa, onlarla hepsi büsbütün birbirine karışır, bu böyle olunca, 17'nci önermenin önerme sonucu ve 18'inci önerme ile apaçık görülür ki insan Ruhunun, kendi Bedeninde bu hususta teşkil edebileceği kadar hayali (imajı) aynı zamanda ve seçik olarak hayal edebileceği meydandadır...” (Spinoza, 2011, s. 112).

Spinoza'da insanın sınırlı bir varlık olması durumu belirli bir genellemeyi içerir. Dolayısıyla imgeleme dayalı bilgi sadece duyuşal bilginin hâkim olduğu kitleleri değil entelektüel düzeyde rasyonel bilginin hâkim olduğu insanlarda da geçerlidir. Dolayısıyla Spinoza için birinci türden bilgiden kaçış yoktur. Yaşam insan için sonsuz uyaranlarla dolu bir alandır ve bütün bu uyaranların bütünü Spinoza açısından rasyonalize etmek zaten mümkün değildir. Üstelik insanda imgelem sadece dış uyaranların nedenselliklerini kavramakla aşılamaz. Hakikate ulaşabilmek için bir anlamda insan kendisi için de bir nesnellik zemini yaratmalıdır. Bu nesnellik, insanın kendisini bütün toplumsal ilişkilerden soyutlayıp bütün öznelliklerinden arınması ve bu yolla objektifleşmesiyle gerçekleşebilir ve bu açıkçası pek de mümkün değildir. Spinoza Etika İkinci bölüm 29. önermenin scoliesinde bulanık bilgiyi şöyle özetler:

“Açıkça söylüyorum ki, tabiatın ortak düzeninde objeleri kavradıkça, yani birçok şeyin aynı zamanda temaşa edilmesi suretiyle onların aralarındaki farkları, ilgileri ve karşıtlıkları anlamak için gerektiği zamanlar değil de şeylerin rastgele (tesadüfi) karşılaşmasıyla şu veya bu objenin temaşası için dışarıdan gerektirildiği zamanlar; insan Ruhunun hem kendisi hem Beden, hem de dış cisimler için ancak bulanık ve eksik bir bilgisi vardır...” (Spinoza, 2011, s. 106).

Akal, insanın sonlu bir varlık olarak yetkinsiz oluşunu kozmik evrenin karmaşıklığından yola çıkarak açıklar. Fakat Akal, bunu “kozmetik bir sır” gibi metafizik bir düzlem yerine yine Spinoza'nın ontolojik kompleksinden hareket ederek kavrar. Akal'a göre, bu ontoloji tümelden tikele doğru gider, tikel, tümelde yani Tanrı'nın ve evrenin belirli ifadelerinde vücut bulup, sonsuz nedensellikler zincirinin sadece bir halkası olduğunu fark etmesiyle de upuygun fikre haiz olur. Üstelik tüm bu ilişki zinciri sadece “şimdinin” karmaşıklığını içermez, geçmişin tüm sonlu-sonsuz bedenleri ve fikirleri de bu karmaşıklığı daha da katmanlaştırır. Dolayısıyla Akal'a göre bilme hiyerarşisinin en üstündeki insanlar bile bu karmaşık nedensellik zincirinin ancak çok küçük bir kısmını kavrayabilirler (Akal, 2016, ss. 64-65). Spinoza insanın bu sınırlılığını hem Etika'da hem de *Teolojik-Politik İnceleme* (T.P.İ) eserinde sık sık tekrarlar örneğin Etika Dördüncü bölüm 3. önermede insanın kudretinin başka kudretler tarafından sonsuzca aşıldığını ifade eder (Spinoza, 2011, s. 203). Benzer şekilde Dördüncü bölüm sonunda yer alan 32. fasılda meseleyi şöyle açar:

“Fakat insanın gücü son derecede sınırlıdır ve dış nedenlerle sonsuzca aşılmıştır; öyleyse dış şeyleri kendi kullanımımıza göre uyduracak mutlak bir kudretimiz yoktur. Bununla birlikte görevimizi yapmış olmanın şuuruна sahip bulunuyorsak, gücümüzün onlardan kaçınmaya imkân verecek dereceye varmadığını biliyorsak ve düzenine bağlı olduğumuz bütün Tabiatın bir kısmından ibaret bulunduğumuz fikrini hazır olarak bulunduruyorsak, çıkarımızın göz önüne alınmasının gerektirdiği şeylere karşıt olan vakalara, eşit bir ruhta katlanırsak...” (Spinoza, 2011, s. 262).

Bahsedilen eksikliklerin ötesinde başka bir problem yukarıda Akal'ın kısmen imlediği bilinç-dışıdır. İnsanların Spinoza'ya göre özneliklerinden arınamamasının en önemli sebeplerinden biri de budur. Dolayısıyla Spinoza aslında psikanalizin ilk ifadecilerinden birisidir. İnsanların dış dünyayla kurduğu etkileşimler ve bununla bağlantılı olarak zihnimize oluşan fikirler, imgeler, algılar geçmiş etkileşimlerden ve bilinç-dışıdan bağımsız değildir. Spinoza Etika İkinci bölüm 16. önermede bunu şöyle ifade eder:

“İnsan teninin dış cisimlerle herhangi bir tarzda duygulanmış olduğu fikir, insan teninin tabiatı ile dış cismin tabiatını kucaklamalıdır.” (Spinoza, 2011, s. 96). Önermenin ikinci sonucunda ise: *“Buradan yine şu sonuç çıkar ki, dış cisimler hakkında edindiğimiz fikirler dış cisimlerin tabiatından ziyade tenimizin halini gösterirler: bu benim ilk kısmın Ek'inde birçok örnekle açıklamış olduğum şeydir.”* (Spinoza, 2011, s. 97).

Deleuze imgeleme dayalı fikirleri talihin sebep olduğu fikirler olarak tanımlar. Bedenimiz üzerinde etki eden bu fikirler ya da etkileniş fikirleri mutlaka ki dışsal nesnenin özünü kuşatırlar fakat bu özü ifade edemez ve açıklayamazlar. Var olan bilme gücümüzle ilgili de somut bir katkıları yoktur sadece geçmişe-talihe bir gönderme yaparlar. Deleuze'ün değimiyle buradaki “kuşatma” ifade etmenin ve açıklamanın karşıtı bir pozisyonadadır. Bu karşıtılık dışsal cisim ile fikrine sahip olduğumuz etkileniş içindeki bedenimizin karışımından oluşan bir karşıtılıktır. Dolayısıyla Deleuze Spinoza'ya referansla, imgeleme dayalı etkileniş fikirlerinin bedenimizin bir hali olduğunu, dış dünyadaki şeylerin özüyle hiçbir ilgisi olmadığını bize iletir. Onlar aslında birer iz ve damgadırlar. Etkileniş fikirlerine dayalı olan ve aslında bilgi olmayan ancak ve ancak “tanıma” olarak adlandırılan bu durumun iki katmanı vardır. Bunlardan ilki, bizimle ilgili olan ve bizim özümüzü açıklamayan sadece değışken yapımızın bir halini imleyen katmandır. İkincisi ise dış nesneyi imleyen ama onun da özüyle ilgili bir fikir vermeyen, onun doğasını tanımlamayan dolayısıyla da upuygun olmayan katmandır. Bu bilgi bizi ne kendimizle ilgili bir doğruya ne de dış cisimle ilgili bir doğruya götürür (Deleuze, 2013, ss. 149-150).

Deleuze'ün bu müdahalesi önemlidir fakat Althusser açısından yeterli değildir. Althusser kendi ideoloji kuramını oluştururken imgeleme dayalı bilginin oluşum dinamiklerini oldukça önemser. Hatta önemsemesinin ötesinde Althusser iddialı bir teorik girişimle, Marksizm'i Hegel'cilikten “kurtarmak” adına Spinoza'yı devreye sokmak ister. Dolayısıyla Althusser'in yapmaya çalıştığı şey, Spinoza'nın Hegel'de tespit ettiği özne-erek ittifakını ortadan kaldırmak ya da deşifre etmektir (Althusser, 2000, s. 44). Baştürk (2018, s. 118)'e göre Althusser Spinoza'nın kuramını ideoloji dolayımıyla politikleştirmiştir. Bu politikleştirmenin birkaç veçhesi mevcuttur bunlardan ilki, Spinoza'nın, Descartes'ın aşkınlaştırdığı bir anlamıyla özneye yabancılaştırdığı Cogito yerine yaşama içkin bir özne figürünü oluşturmasıdır. Bir anlamda Spinoza, Descartes'ın öznesi yerine kendi öznesini yaratmıştır. Spinoza'nın öznesi, düşüncüyü bir aşkınlık olarak üretmez bilakis düşünce yaşamın içinde üretilir. Spinoza'da düşünce yaşama içkin imgelemlerin zincirleşmesi ya da toplamıdır, bu imgeler de sonuç olarak yaşamdan türetilir. Dolayısıyla Spinoza'da düşünce Descartes'ın kuramının aksine gerçek yaşamdan kopartılarak veya aşkınlaştırdıkları oluşturulmaz. Düşünce tam da yaşama içkin bir yansıtmadır, şeyleri, kendi bedenimizi vs. içeren bir yansıtmadır. Bununla bağlantılı olarak Zihin ise Cogito'nun oluştuğu yatak-zemin değil “yaşam (gerçek) ile düşüncenin (imgetasarım) çarpıştığı ve iç içe geçtiği yer olarak, hakikate dair ipuçlarını barındıran bir bulmacadır.” Baştürk'e göre bahsedilen politikleştirmenin asıl önemli veçhesi Spinoza'nın Hegel ile hesaplaşmasıdır. Marksizm'i Hegel'den kurtarmak Spinozacı Althusser için önemlidir çünkü toplumsal somutun analizinde gerçeklik “dışarıdan” kavranamaz onu bu şekilde kavramaya yönelik her türlü hümanist girişimi Spinoza eleştirmiştir.

Althusser'e göre Spinoza'nın imgesellik görüşü, Marks'ın Alman İdeolojisi eseri de dahil olmak üzere ideolojinin en katmanlı yorumudur. O, T.P.İ'de kendi döneminin en baskın ideolojisi olan dini ideolojiyi imgesel olarak değerlendirip yanılısma olarak nitelendirir. Fakat Althusser, Spinoza'nın aynı zamanda imgesellik ya da ideolojiyi basit bir yanlışlık ya da bilgisizlik olarak nitelendirmediğini söyler. Althusser'e göre insanların öncelikle bedensel olarak ilişkili olduğu dış dünya bu imgesellik materyalizminin odağındaydı ve birinci türden bilgi de buradan oluşuyordu: Somut ve maddi dünyayla karşılaşan ve iç içe geçen ilişkiler zinciri. Althusser, Spinoza'nın hem Descartes'ın hem de Hegel'in öznellik tezlerini tam kalbinden vurduğunu, özellikle de özneliliğin tam karşısında yer alıyormuş gibi gözüken Hegel'in, en az eleştirdiği filozoflar kadar özneye önem verdiği tespitini yapar (Althusser, 2000, ss. 43-44).

Spinoza'da imgesel düşünüşün maddiliğinin öneminin kavranması 19. ve 20. Yüzyıl felsefeleri açısından oldukça önemlidir. Birbirinden çok farklı gelenekten gelen filozoflar bu içkinlik düzlemini farklı veçheleriyle görmüş ve felsefelerine "yatak" yapmışlardır. Bu gelenekler Marks'ın "gerçek insan"ından Heidegger'in "Dasein" kavramına kadar uzanır. Spinoza'nın insanı en yalın haliyle bu dünyadandır ve yine bu haliyle sonsuz bir ilişki sarmalı içerisinde bulunur. Geneli bu ilişkilerden anlamlı sonuçlar çıkaramasa da sonuç olarak imgelemden daha üst bilgi hiyerarşilerine yükselmenin yegâne yolu bu bilgi türünü bir biçimiyle deneyimlemektir.

Bahsedilen karmaşık ilişkiler ve içinden çıkılmaz nedensellikler zinciri karşısında insan zihni "kolaya kaçarak" sorularına yanıtlar aramaya çalışır. Bu kolaya kaçışlar öncelikle gündelik yaşamın içerisindeki basit ilişkileneşlerle başlayıp sonrasında katmanlanarak daha kompleks soru ve sorunlara uzanan bir hiyerarşiyi takip eder. Bununla birlikte bahsedildiği üzere insan zihni ve iradesinin buradaki günahı, Spinoza'nın Etika'da imlediği gibi Adem'in elmayı yemesi kadar masumdur çünkü insanın tüm bu sarmal içinde hakikatin ne olduğunu tümüyle bilecek yeğinliği yoktur. Bununla birlikte Spinoza zaviyesinden asıl sorun, gündelik yaşamdan örülüp "büyük anlatılara" damgasını vuran imgeselliğin, tarih boyunca yine insana en büyük bariyer olmasıdır. Bu anlamda dinsel ideolojinin hem demokratik yönetimler hem de filozofun kendi tekil yaşamına nasıl olumsuz sirayet ettiği açıktır. Büyük filozofun yaşadığı "pansiyon hayatı" Musevi cemaatinden atılmasıyla bağlantılı olarak aldığı tehditlerin bir sonucudur.

3. Spinoza'da Teleoloji-Antropomorfik Tanrı Eleştirisi

Spinoza imgelemin nedenlerini tartışırken insan tininin tüm hallerinin incelikli bir haritasını çıkarmış ve yanılığın yapı-sökümünü yapmıştır. Spinoza'ya göre insanın bir özne olarak yaşamın içerisinde özgürce yapıp-etme iradesini göstermesi yanılığın, onun ilk yanılığısıdır. İnsan, doğayla ve diğer insanlarla olan ilişkisinde tüm eylemlerinin müsebbibi olarak kendi iradesini merkeze koyar. O, beyhude bir biçimde kendisi dışında her şeyi yok sayan bir kibirle tüm olan bitenin etker nedeni olduğunu düşünür, üstelik sonsuz bir gerektirilme içerisinde olduğunu farkında olmaksızın. Bu yanılığın bir nevi "imparatorluk içinde imparatorluk" inşa etme fikrinin ilk kıvılcımını ateşler. Matheron, Spinoza açısından insanı yanılığa düşüren ilk şeyin sevgi-nefret duygularında kipleşmiş arzu olduğunu ifade eder. Buna tabii ki yine insandaki şeylere neden bulma güdüsünü de eklemek gerekir. Bahsedilen büyük yanılığın ereksel neden ya da teleolojidir. Teleoloji burada bizim yukarıda değindiğimiz zihinsel olarak insanın kolaya kaçmasının açıklımıdır. Matheron burada Spinoza'nın üçüncü kitabının 13. Önermesinin notuna gönderme yaparak yanılığın ilk basamağını deşifre eder, insanlar aslında kendilerine yararlı olduğunu düşündüğü şeyleri arzularlar. Dış dünyayı ve onunla olan ilişkilerimizi düzene sokmak, nedenselliklerini kavramak için arzulamak tek başına yetmez. Bunun için belirli bir rasyonellik ya da Spinoza'nın değimiyle ikinci türden bilgiye haiz olmak gerekir. Gündelik yaşamdaki karmaşanın olup bitenleri anlama çabamızı sürekli paralyze etmesi ama bir taraftan da neden arama güdümüzün de biricik sebebi olması durumu bir sarmal gibi insanı içine alır. Bizler yaşamda sevinçli duygular içerisinde olduğumuz

zaman onu var eden koşulları coşkulu bir şekilde imgelemeye ve tekrar o noktaya dönmeyi arzularız. Ya da tam tersi hüznü duyular yaşatan koşulları kötü olarak hatırlayıp o duygulardan kaçmaya çalışırız. Dolayısıyla gündelik pratiklerimizin sebebi olarak kendi arzularımızı merkeze alırız. Buradan çıkan sonuç kendi dışımızda olabilecek nedenselliklere karşı gelişen körlüktür. Bir şeyi arzuluyor olmamız, onu sevinçli duygularla hayal etmemiz, nedenler zincirini buna göre oluşturmamız anlamına gelir, hâlbuki bu koşulların çoğunlukla kendi arzularımızla bir ilgisi yoktur. Spinoza burada iki yanlış noktayı tespit etmiştir, bunlardan ilki arzulan ve bu arzu dolayısıyla seçimlerinde sanki özgürmüş gibi davrandığını varsayan bir fail ve seçimlerimizi gerektirecek olan bir ereksel neden. Bahsedilen ereksel neden biz nesneyi arzulamadan önce varmış gibi ve mistik bir biçimde nesnede damgalanmış gibidir, yanlışın faili de sanki onu özgür iradesiyle arzuluymuşçasına bir öz-sanrı yaratır. Bu durumda olaylar aslında tersinir bir hal alır, bize nesneyi arzulatan gerçek nedenler kaybolur ve bir ereğe dönüşen “nesneyi arzulamak” gerçek neden gibi zihnimize belirir. Dolayısıyla aslında sonuç olan şey neden olarak karşımıza çıkar. Mevcut durum kendi pratiklerimizden çıkıp doğal fenomenlere yönelince asıl felaket orada başlar. Bu aşamada artık zorlanmadan, oldukça kolay bir nedensellik açıklamamız mevcuttur, sorularımız “neden” den “ne için”e evrilmiştir (Matheron, 2023, ss. 107-110).

Spinoza'nın insanın en büyük yanlışlarından biri olarak tanımladığı “hür neden yanılması” neredeyse tüm eserlerinde belirtmiştir. Hatta Oldenburg'a yazdığı 32 numaralı mektubunda şunları ifade eder: “...Şimdi Doğadaki bütün bedenleri, burada kanı tasavvur ettiğimiz gibi hayal edebiliriz ve hayal edilmesi gerekir, çünkü bütün bedenler başkaları ile kuşatılmıştır ve bir başkası tarafından var olmaya ve belli bir şekilde bir etki meydana getirmeye zorlanırlar...” (Spinoza, 2014, s. 196).

Spinoza için failin karar hükmüne gelene kadar gelişen nedensellikler zincirinin ilk nedeni Tanrı'dır çünkü sadece Tanrı herhangi bir dış neden tarafından gerektirilmez ve Tanrı aslında tüm gerektirmelerin gerçek failidir. Herhangi bir esnekliği olmayan bu determinizmde insan sadece kiplik düzeyindedir ve bu bengi-dönüşün sadece bir halkasından ibarettir. Spinoza Etika Birinci bölüm 29. önermenin kanıtı kısmında meseleyi biraz daha açar:

“...Bundan başka Tanrı bu tavırların yalnız sadece var olmaları bakımından değil (24'üncü önermenin sonucu), aynı zamanda bir eser meydana getirmeleri gerektirilmiş gibi görülmeleri bakımından da (önerme 26) bu tavırların nedenidir. Eğer Tanrı tarafından gerektirilmiş değil iseler, kendi kendilerini gerektirmeleri zorunsuz değil imkânsızdır (aynı önerme); ve eğer tersine, Tanrı onları gerektirmiş ise (önerme 27) kendi kendilerini gerektirilmemiş kılmaları da zorunsuz değil, imkânsızdır. Öyle ise, her şey tanrısal tabiatın zorunluluğu ile yalnız var olmada değil, aynı zamanda şu ya da bu tarzda var olma ve bir şey meydana getirmede gerektirilmiştir ve tabiatta zorunsuz hiçbir şey yoktur.” (Spinoza, 2011, s. 61).

Spinoza'da insanın iki büyük yanlışından biri olan hür kararlar alma ile ereğin etker neden olması yanılması iç içedir ve birbirlerinin sebebi olarak ortaya çıkar. Matheron'a göre insan bu imgelem sarmalı içerisinde bir süre sonra ortada bir fail olmasa bile tüm açıklamalarını bu teleolojik-erekselci bakış açısına göre yapacaktır (Matheron, 2023, s. 110). Althusser ise Spinoza'nın bu çarpık kavrayışı fark etmesini hayranlık verici olarak değerlendirir. Althusser, ereklere olan arzularla kuşatılmış insanın zamanla kendisini evrende olup biten her şeyin nihai nedeni-ereği olarak gördüğünü belirtir. Fakat insan bununla yetinmez, o, evrenin bir tür kaynağı olarak kendi suretini yansıttığı Tanrı'yı da bu bağlamda yaratır (Althusser, 2013, s. 177). Gündelik-sıradan yaşamdan başlayıp halka halka genişleyen bu yanlışlar sistemi Spinoza'ya göre genelde ideolojinin özelde ise dinsel ideolojinin köklerini oluşturur. İnsanın olup-biten her şeye kendi erekselci zaviyesinden bakmasıyla birlikte son halkada Tanrı'yı da antropomorfik (insan-biçimli) bir hale getirir. Tanrı'nın yarattığı evren-doğanın dahi insan için olması Spinoza'ya göre dinsel ideolojinin en büyük hurafesidir. Ona göre tüm dinsel hurafelerin

yatağı Tanrı'nın antropomorfik olarak algılanmasıyla başlar. Bununla birlikte bu yanlış Spinoza'ya göre neredeyse kaçınılmazdır. İnsanın doğada varoluşu ve onunla girdiği üretme-ihyaç gidermeye yönelik diyalektik ilişkisi bu kaçınılmazlığın biricik sebebidir. Bu anlamıyla Spinoza kuramı oluştururken süreci neredeyse doğallaştırıp antropolojikleştirir. O, Etika Birinci bölümün ekinde tüm bu açıklamaları felsefe tarihinin en görkemli pasajlarından birini kaleme alarak şöyle serimler:

“...genel olarak kendileri nasıl bir gayeye göre hareket ediyorlarsa, bütün tabiatın da bir gaye için etki (ve hareket) ettiğini var sayarlar ve Tanrının bütün şeyleri insan için ve insanı da kendisi için, yani tapılmak için yapmış olduğunu söylerler...Onların daima sırf yapılmış şeylerin gaye-nedenlerini bilmek için çabalamaları ve bunları öğrenince artık huzursuzluk için hiçbir sebep kalmadığından rahat etmeleri bundan ileri gelir... Hâlbuki onlar, gerek kendilerinde, gerek kendi dışlarında meylettikleri rahatlığa onları götürmeye elverişli birçok araçlar buldukları için (görmekte göz, çiğnemekte diş, beslenmekte otlar ve hayvanlar, kendilerini aydınlatmakta güneş, balıkları beslemekte deniz vs.) bütün bu şeylerin ve genel olarak bütün tabiatın rahat yaşamalarını sağlamaya yarayan araçlar olduğunu zannederler...Ayrıca bu araçları bulduklarını, fakat kendileri meydana getirmediklerini bildikleri için, buradan, onları kullanmak üzere kendilerine tedarik eden başka biri olduğuna inanacak bir saik çıkarmışlardır... Başka bir yönden, bu varlık veya bu varlıkların düşünme tarzı ve zihinleri üzerine hiçbir türlü bilgileri olmadığı için, ona kendi düşünme tarzları ve zihinlerini yormuşlardır ve buradan hareket ederek, insanların sevgisini ve hediyelerini kendilerine çekmek amacıyla, Tanrıların bütün bunları onların hizmetine verdiklerini esaslı bir hakikat diye ileri sürmüşlerdir. Kendi fikirleri üzerinde ve Tanrıların tabiatını kendi tabiatlarıyla karşılaştırarak hüküm yürütmek suretiyle... İnsanların kendileri için tabiatla buldukları bu faydalar arasında, kendilerinin rahat yaşamasına hizmet eder gözüyle bakamayacakları şeylere de rastlamadan geri kalmadılar...” (Spinoza, 2011, s. 68-70).

Spinoza metnin devamında insanın yanlış uslamlama sürecini devam ettirdiğini belirterek onların başa çıkamadıkları doğa olaylarıyla ilgili olarak kendilerini Tanrı'nın cezalandırdığını düşündüklerini vurgular. Spinoza'ya göre sıradan insanlar için bunun sebebi Tanrı'ya yeterince itaat ve ibadet etmemeleridir. Ona göre, bu düşünüş biçimi insanların şeylerin nedenlerini araştırmaya girişmekten ve zihinlerini bu yönde kullanmalarından daha konforlu ve rahattır dolayısıyla onlar daha rasyonel bir sistem kurmaya hiç gerek duymazlar (Spinoza, 2011, s. 70-71).

Daha fazla ibadet, itaat ve tevekkül, insanların bu dünyada felaket yaşamama korkularının bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Hatta bir kişinin günahı bile tüm topluluk için tehdittir. Spinoza teokratik ideolojiyi yapı-söküme uğrattığı T.P.İ metninde Musevi halkının birbirini denetlemesi ve herkesin birbirine karşı teolojik bağlamda sorumlu olmasının sebebini bu mekanizmayla açıklar. Herkes birbirine karşı sorumludur ve doğal olarak herkes herkesin denetleyicisidir, öte türlü bir kişi yüzünden tüm toplum helak olacaktır. Fakat bu sadakat ve uysallığa rağmen, doğal felaketler durmaz ve belirli aralıklarla yaşanmaya devam eder. Bu durumda topluluğun teyakkuz hali süreklileşir. Süreklileşmiş teyakkuz haliyle birlikte korku duygusu, irrasyonel ile birleştiği anda yukarıda anlatılan hurafeye eş zamanlı olarak hurafenin başka bir katmanı ortaya çıkar. O da öte dünya inanışıdır. Tanrı'nın insan için yarattığı ve ona bahsettiği bu dünya, yine insanın Tanrı'nın istediği şeyleri yapmamasından ya da topluluğun bu kurallara uymamasından dolayı yaşanmaz hale gelmiştir. Dolayısıyla insan için bu dünya artık öte dünya için sadece bir dolayım ve asıl ibadet-itaat-tevekkül öte dünya için gerçekleştirilmelidir. Bu dünyada yaşanan felaketlerin daha kötüsü ve katmerlisi Tanrı'nın buyruklarına uymamaları durumunda öte dünyanın cehenneminde yaşanacaktır. İnsan hürlüğü artık tamamıyla bir kıskaç içerisine alınmıştır ve bu kıskaçtan neredeyse çıkış yoktur. Spinoza Etika Beşinci bölüm 41. önermenin scoliesinde durumu şöyle ifade eder:

“...Öyle ise Ahlak ve Din ve mutlak olarak söylenince Ruh kuvvetine ait olan her şeyin, köleliklerinin (yani ahlak ve dinin) ödülünü (mükâfatını) almak için ölümden sonra üzerlerinden alacakları yükler olduğunu zannediyorlar ve iç küçüklükleri ve güçsüzlüklerinin imkân verdiği kadar Tanrısal kanununun emirlerine göre yaşamaya onları götüren yalnız bu umut değil, aynı zamanda ve başlıca ölümden sonraki korkunç işkencelerle cezalandırılma korkusudur...” (Spinoza, 2011, s. 292).

Spinoza yine Etika Dördüncü bölüm 67. önermenin kanıtı kısmında yukarıda ifade ettiği korkunun neden olduğu zincirleştikten kurtulmanın yolunun aklın emrinde yaşamak olduğunu ifade eder. Doğrudan doğruya iyi yaşamak Spinoza için, ölümden sonra ne olacağını düşünmeyecek bilgeliği inşa etmek, etki etmek, yaşama içkin bir şekilde kendi faydasını gözetmek ve varlığını korumaktan geçer (Spinoza, 2011, s. 249).

Bu bölümü bitirmeden insanın doğayla olan diyalektik ilişkisinden kaynaklı olarak teleoloji imgeleminin ortaya çıkması meselesini Yovel üzerinden açıklayalım. Yovel bu açılımı Spinoza ve Marx ortaklığına vurgu yaparak gerçekleştirir. Bu benzerlik oldukça çarpıcıdır çünkü her iki düşünür de bu yanılışmayı bir tür zorunluluk düzleminde ele alır. Yovel’e göre Marx, insanın doğada bulunması ve üretme etkinliği ile birlikte teleoloji fikrinin ortaya çıktığını savunmuştur. Bir anlamda “doğada insan” beşerî etkinliklerinin sonucunda erekselliği doğaya ve doğadaki diğer tüm şeylere damgalamıştır. Marx’a göre insan doğadaki üretme ve çalışma etkinliğinin sonucunda doğayla diyalektik bir ilişkiye girer. İnsan ham doğayı kendi ihtiyaçlarına göre dönüştürürken kendi doğası da dönüşür. Dolayısıyla antropolojik bir süreçle doğa insanileşir ve eş zamanlı olarak insan zihninde kendi etkinliğinin bir sonucu olarak teleolojik düşünce oluşur. Doğa içsel bir ereksellik taşıyamasına rağmen insanın zihnine kazınan bu imgesellik ya da insan yapımı teleoloji Marx’ın yabancılaşma kuramının ilk sistematikliğini inşa eder. Bu sistematik net bir biçimde Spinoza’da da mevcuttur (Yovel, 2013, ss. 285-286).

4. Spinozada Dinsel İdeolojinin İnşası

Spinoza’ya göre insanın sıradan yaşamından başlayarak gelişen ve karmaşıklaşan imgelemi, sonuç olarak belirli bir yanılışmalı ontolojiye tekabül eder. Teleolojik ve antropomorfik bir dolayımın insan, kendi gücü ve özgürlüğünü belirli bir sistematik dahilinde hurafelere tahvil eder. Spinoza Etika eserinde bu duruma ayrıntılı olarak değinirken meselenin daha kapsamlı ve somut halini T.P.İ eserinde Musa dönemindeki Yahudi siyasi bütünü üzerinden ortaya koyar. Üstelik T.P.İ’de başka bir sistematik daha karşımıza çıkar, o da, birinci türden bilginin oluşturduğu epistemolojik ethosun pratik olarak dinsel ideolojiye nasıl zemin olduğudur. Bahsedilen bu zeminin oldukça kompleks ve maddi temelde işleyen bir yapısı vardır. Spinoza bu işleyişi neredeyse bir telkâri ustası gibi eserine işlemiştir.

Spinoza’da güç-kudret kavramının ne kadar merkezi bir kavram olduğunu biliyoruz, bu anlamıyla insanın yaşadığı duygular bir ölçüde belirli güç ilişkileri sonrasında ortaya çıkan etkilenmelerden ibarettir diyebiliriz. Deleuze, Etika’da insanı bir kudret derecesi olarak tanımlamanın önemini fark etmişti, gerçekten de bu ontoloji bir tür yeğinlik belirli bir edimsellik kudretinden türemekteydi. Spinoza’daki duygu teorisi de bununla bağlantılı bir şekilde işlemekteydi. Oluş halindeki insanın öncelikle somut etkinlikleri sonucunda yaşadığı bedensel karşılaşmaların eş zamanlı olarak bir duyguyu türetmesi ve bu duygu durumunun da bizde yarattığı aktiflik-pasiflik düzlemini Spinoza, ruhsal dalgalanma ya da kararsız ruh hali olarak adlandırır. Bu dalgalanmalar bizim edimselliğimizi artırır ya da azaltır fakat sürekli bir duygu dalgalanması orta-uzun vadede iyi bir şey değildir. Zaten Spinoza’nın ikinci türden bilgiyi önemsemesi bununla ilgilidir. Karşılaşmaların tesadüfiliği ve bu karşılaşmaların bizde yarattığı ruhsal dalgalanmaları (ki bu dalgalanmaların bir kutbu sevinçli duygular da olabilir) ortadan kaldıracak rasyonaliteyi Deleuze, bireyin dalgalı bir denizde yüzebilmesi edimiyle somutlar:

“...Yüzmeyi biliyorum, bu zorunlu olarak dalganın hareketine dair matematiksel veya fiziksel, bilimsel bir bilgiye sahip olduğum anlamına gelmez, bu bir şey yapmayı bildiğim şaşırtıcı bir bilgiye sahip olduğu, yani bir ritim duygusuna, bir ritim duygusu türüne sahip olduğum anlamına gelir. Ne demektir bu, ritim şu demektir: Karakteristik ilişkilerimi dalganın ilişkileriyle doğrudan doğruya birleştirmeyi biliyorum demektir. İşler artık dalga ile benim aramda olmayı bırakmıştır yani dışsal parçalar arasında dalganın parçalarıyla benim bedenim arasında olmayı bırakmıştır; ilişkiler arasında geçmeye başlamıştır. Dalgayı oluşturan ilişkiler, benim bedenimi oluşturan ilişkiler ve yüzmeyi bildiğimde sahip olduğum beceri- bedenimi dalganın ilişkisiyle doğrudan birleştirecek ilişkilere sunma becerim. Doğru anda atlıyorum, doğru anda çıkıyorum. Yaklaşmakta olan dalgadan kaçıyorum ya da aksine ondan, yararlanıyorum vesaire...”

Deleuze yukarıdaki alıntıda ikinci türden bilgiyi ya da rasyonel bilgiyi Matematik gibi soyut bir disiplin ile değil, gündelik bir eylem dolayısıyla açıklamıştır. Deleuze aslında Spinoza’ya rağmen olması gerekenin bu olduğunu imler çünkü Spinoza her şeyden öte soyutlukların değil gerçek yaşamın filozofudur. Deleuze’e göre bu bilgi türü ilişkilenişlerin bilgisini içerir. İmgeleme dayanan bilginin oluştuğu tesadüfi karşılaşmalar ve bu tesadüfi karşılaşmaların yarattığı duygusal sonuçlar bu bilgi türünde mevcut değildir. Dolayısıyla bahsedilen bilgi kategorisi derleyip toparlayan ve nedenleri kavrayan bir düzleme karşılık gelir. Bu aslında ilişkilerimizi birleştirme sanatıdır. Deleuze’ün verdiği yüzme örneğinde dalgaların yüzme bilmeyen birini oradan oraya fırlatması, boğulma hissini yarattığı keder ya da fırlatılmanın verdiği sevinç duygusu bir tür maruz kalmadır dolayısıyla bu bir ilişkileniş değildir (Deleuze, 2000, ss. 199-201).

Açıklanan kararsız duygulanımların eş zamanlı olarak yarattığı kararsız fikirler silsilesi insan için amorf bir ontolojinin kapılarını açar. Adeta bir sarkaç gibi birbirine zıt duygu dalgalanmaları yaşayan insan, her düzeyde kararsız ve dış etkilere daha açık hale gelir. Spinoza’nın en büyük keşfi belki de bu işleyişi fark eden iktidar ya da ideolojilerin insanın bu halini kullanma gücünü tespit etmesidir. Üstelik Spinoza sınırlı bir tespitle yetinmemiş, ideolojilerin hangi dispozitiflerle “kölelikler” inşa ettiğini çok katmanlı bir biçimde anlatmıştır. Dolayısıyla bu aşamada dinsel ideolojilerin insana sızması ve ele geçirmesi kaçınılmazdır. Spinoza T.P.İ eserinin giriş kısmında kusursuz bir açıklamayla işleyişin ilk ipuçlarını verir. Ona göre insanları hurafelere inanmaya yatkın hale getiren şey korku duygusudur. Duygu durumlarındaki kararsızlık insanları zaten güçsüzleştirip dış müdahalelere açık hale getirirken sistematik olarak maruz kaldıkları korku durumu onları birkaç kat daha pasifleştirir. Çünkü tüm gelişi güzelliğine, imgeselliğine rağmen ve yüzeysel de olsa yaşanan neşeli duygular bireyin direncini artırır fakat korku duygusu insanın tüm varlığının teslimiyetinin sebebidir. Spinoza T.P.İ’de durumu şöyle açıklar:

“...talihleri her zaman yaver gitseydi, hurafenin pençesine asla düşmezlerdi. Ama sık sık öylesine bir dar boğaza sürüklenirler ki, herhangi bir öğüde kulak veremez olurlar ve çoğu zaman, ölçüsüzce arzu ettikleri, kimin başına konacağı da belli olmayan talih kuşu ardında, umutla korku arasında çaresizce gider gelirler. Bu yüzden de neye olursa olsun inanmaya pek yatkın bir kafaya sahiptirler. Bu kafayı kuşular kuşatınca, en ufak bir itki, şu ya da bu yana kolayca savrulmasına yol açar. Onu saran umut ve korku arasında askıda kaldığında ise, bu daha kolay olur...” (Spinoza, 2016, s. 43).

Spinoza insanların hurafelere olan yatkınlıklarının kararsız ruh hallerinde ve korku duygusu ağırlık kazandığında daha da arttığını ifade ederken bu durumun aslında dinamik bir gündelik-politik süreçle işlerlik kazandığının altını çizer. Bu süreç failin egemenle yaşadığı güç ilişkileriyle bağlantılıdır. Görece stabilitenin hâkim olduğu durumlarda failin tavrı daha rasyonelken kaosun ve krizin hâkim olduğu süreçlerde fail ile sakil düşünme arasında makas açılır. Spinoza insanların tehlike ve korku durumlarında hurafelere sım sıkı sarıldıklarını ve buldukları durumdan kurtarılabilmeleri için her türlü egemene kul köle olabildiklerini ifade eder. Böyle durumlarda onlar, kendilerine yol gösteren bilgelere de sırtlarını dönerek onların

bilgeliklerinin boş olduğunu söylerler. Hatta Tanrıların bile bilgelere “dış bilemediğini” ve hakikati onların zihinlerine değil ölmüş hayvanların iç organlarına kazıdıklarına inanırlar. Spinoza korkunun insanı işte tam olarak böyle saçmalatabileceğini ve tüm bu hurafelerin sebebinin korku olduğunu T.P.İ’de açıkça anlatır. Devamında yine somut bir örnek vererek Büyük İskender’in tüm ihtişamına karşın dönem dönem nasıl hurafenin pençelerine düştüğünü ironik bir dille kaleme alır:

“Buraya kadar söylenmiş olanın dışında, özel örnekler isteniyorsa, İskender’i düşünmek yeterlidir: Yalnızca Susa Kapılan’nda talihinin dönmesinden korkmayı öğrendiği zaman, hurafelere kapılıp kahinlere danışmaya başladı (Quintus Curtius, Kitap VA). Ama, Darius’u yendikten sonra, müneccimlere ve kahinlere danışmayı bıraktı; güçlükler karşısında yeniden dehşete kapılana kadar ... Sonra, Bactrialılar’ın ayrılması ve İskitler’in saldırısı nedeniyle, yaralı olduğu için hareket de edemediğinden, iruan zihninin gülünç oyuncağı olan hurafeye yeniden sarıldı (bunlar Quintus Curtius’un kendi deyimleridir, Kitap VII-7) ve saflıkla bel bağladığı Aristrandos’a, kurbanlarla, geleceği haber vermesini emretti. Böyle çok sayıda örnek verilebilecektir. Bunlar, insanların yalnızca korkulan onlara hâkim olduğu sürece hurafenin pençesine düştüklerini son derece açık biçimde gösterecektir. Boş bir dine bağlanarak tapındıkları her şey, kederli ve ürkek bir kafadaki hayaletlerden ve saçmalıklardan başka şey olamaz. Son olarak da kahinler, siyasi bütünün en büyük tehlikelerle karşı karşıya kaldığı dönemlerde, halk tabakası üzerinde amansızca hüküm sürdüler ve kralların en çekindikleri insanlar oldular. Ama bütün bunları herkesin yeterince bildiğini düşünüyorum ve ısrar etmiyorum.” (Spinoza, 2016, s. 44-45).

Anlatılanlar bağlamında ve onu da aşarak, Spinoza T.P.İ eserinde birçok teolojik tartışmaya girer. Bu tartışmaların ilerlediği kanal daha çok Yahudi topluluğunun Musa Peygamber’le olan dinamik ve değişken ilişkisi üzerinedir. Musa Peygamber’in Yahudi topluluğunu Mısır’dan çıkarıp vadedilmiş topraklara götürme süreci ve bu süreçle birlikte gelişen dini inanışın yasa haline gelmesi ve toplumsallaşması meselesi eserde anlatılır. Dolayısıyla eserin en önemli sorunsalı aslında Teokrasinin nasıl inşa edildiğidir. Burada Spinoza temelde insanların akla uygun olmayan şeylere nasıl itaat ettiklerini ve bu itaatin hangi dispozitiflerle kökleştirildiği sorusuna yanıt arar. Dinsel ideolojinin bir aygıt olarak nasıl işlediği sorusuna Spinoza oldukça ayrıntılı cevaplar verir. O, T.P.İ’de, Yahudi halkının Mısır’dan çıktığında herhangi bir ulusun yasasına tabi olmadığını dolayısıyla gittikleri yerde yeni kuracakları yasalarla siyasi bir bütün olabileceklerini fakat onlarda bunu yapabilecek politik erdem bulunmadığının altını çizerek. Siyasi bütünü ortaklaşa yönetecek mizaca sahip olmayan bu topluluk, oldukça vahşi ve ruhları sefil bir kölelikle yoğrulmuştu. Bundan dolayı topluluğa buyruk vermek, yasalar koymak ve gerektiğinde güç kullanımı için bir kişinin yetkili olmasına itiraz etmediler. Musa da bunu kolayca yapabildi çünkü tüm topluluğu Tanrısal bir erdemle aşırıyordu. Nihayetinde topluluk bu yasalara uydu, bunda Musa’nın yasalarını korkuyla salık vermektense ikna ve belirli bir hoşgörü ile gerçekleştirmesi en büyük etkendi. Musa’nın ikna yöntemini kullanmasında iki önemli neden vardı, bunlardan ilki savaş tehdidi ikincisi ise topluluğun asi mizacıydı. Savaş riskine karşı topluluğu teyakuzda tutmak için tehdit, bu asi topluluk için pek işe yaramazdı dolayısıyla onlara Tanrısal bir vaat ile seslenmek gerekiyordu, Musa bu süreçlerin sonrasında devlete dini sokabilmeyi başardı. Kendi hakkı doğrultusunda davranmayı beceremeyen ve köleliğe alışmış bu halkın tüm kaderini bir kişi belirleyebilsin diye, gündelik hayatlarında bile kendi kafalarına göre yaşamalarına izin verilmedi. *“Halk, yasayı hatırlamak ve salt efendinin iradesine bağlı buyrukları uygulamak zorunda kalmadan, hiçbir şey yapamıyordu.” (Spinoza, 2016, s. 112).*

Balibar, Spinoza’nın Teokratik İbrani devlet yapılanmasını tümüyle yapı-söküme uğrattığını, bu yapı-sökümün sadece belirli bir politik veçheyle sınırlı olmadığını aynı zamanda toplumsal psikoloji gibi farklı disiplinleri de içerdiğini belirtir. Balibar için, Musa’nın böyle bir devlet yapılanmasına gitmesindeki en önemli etken, onların cehaleti ya da başka türlü ifade edersek toplumsal çocukluk evresinden çıkamamalarıdır. Balibar’a göre bu durum İbrani halkının aslında bir tür doğal hal içinde olduklarının da

bir göstergesidir. İbrani topluluğu bu doğal halden çıkaracak şey pürüzsüz itaattir. Bu itaatin gerçekleştirilmenin yolu ortak hedefler koymak ve dayanışmaya yönlendirmektir. Dolayısıyla bu hedefi gerçekleştirilmenin en garanti yolu da egemenliği Tanrısallık ile eşitlemek ve topluluğa doğanın teleolojik işlediğine inandırmaktır. Balibar bu durumun aslında çok uç bir korku kültürünün oluşmasına sebep olacağını belirtir. Bahsedilen kültür özetle, Tanrı korkusuna eşlik eden dinsizlik korkusudur. Bu kültürün hâkim olduğu topluluktaki en belirgin özellikse, onların tepeden tırnağa acı çekiyor olmasıdır. İbraniler bu anlamda en hüznü, ideolojik zincirlerle en fazla kuşatılan bir politik bütün olarak tarif edilebilir. Gündelik yaşamlarında en küçük hatalarından dolayı bile cezalandırılacaklarına olan inanç, tüm topluluk bireylerinin birbirini denetlediği bir dispozitif oluşturur. Bunun en net ifadesi korku toplumdur. Bu yapının ayakta kalabilmesinin ön koşulu tabii ki Musa'dır çünkü Musa Tanrı ile özdeş onun yer yüzündeki somut ifadesidir. Tüm ilahi egemenlik hakkı Musa'dadır ve kendisine duyulan sevgi ya da korku aslında Tanrı'ya duyulan sevgi ve korkudur. Anlatılanlar bağlamında İbrani halkının yaşadığı şey itaatin en yüksek noktasıdır (Balibar, 2016, ss. 64-67).

Spinoza Yahudi halkının itaatini garantilemek için kullanılan "seçilmişlik" diskuruna da inanmaz. Ona göre Yahudilerin diğer milletlerden hiçbir farkı yoktur, onlar da diğer yığınlar gibi Tanrı ve doğa hakkında yalan yanlış bilgilerle doludurlar ve onların da anlama yetileri kıttır. Üstelik erdem ve ahlak açısından da herhangi bir üstünlükleri yoktur. Onlara sadece gösterecekleri itaat karşılığında rahat bir yaşam vaat edilmiş, itaatin olmadığı durumda da en büyük felaketleri yaşayacakları söylenmiştir. Fakat Spinoza Eski Antlaşma'da Yahudilere özel yasaların işlerlik kazanabilmesinin yolunun onları "özel" olduklarına inandırmaktan geçtiğini pasajın sonunda belirtir (Spinoza, 2016, ss. 85-86). Bottici de Musa'nın kelimelerinin İbraniler tarafından dikkate alınmasının ve uygulanmasının "seçilmişlik" mefhumundan geçtiğini eserinde belirtir. Bununla birlikte bu seçilmişlik sadece ahlaki bir zorunluluk düzlemi yaratmaz ayrıca yasaya içkin belirli kurumlar setini de işlevli hale getirir. Bununla birlikte seçilmişlik ifadesiyle oluşan imgelem ve hurafeler ayrıca politik bir işlevi de kristalize eder. Seçilmişlik diskuru aşkın bir Yahudi ideası yaratıp tüm toplumsalın bu idea formunda kendisini şekillendirmesinin öteki yüzüdür. Bu ideayı yaratmanın yolu da belirli mitler oluşturmaktan geçmekteydi. Bottici'ye göre bunu yapmak Musa açısından kaçınılmazdı çünkü doğa durumunda olan bu kitleyi tekrardan yasallaştırmanın yolu, onları cesaretlendirecek olan seçilmişlik ifadesiydi (Bottici, 2015, ss. 145-146).

Spinoza'nın T.P.İ eserinde tespit ettiği başka bir şey, önemli ideolojik pratiklerden biri olan biyo-politik işleyişin İbrani topluluk için de uygulanıyor olmasıydı. Yasaların gündelik yaşamda kökleşmesinin ve itaatin katmanlı hale gelmesinin en önemli ayağı biyo-politiktir. Üstelik bu genel Spinoza kavrayışıyla da oldukça bağlantılıdır. Spinoza teorisinde beden hareketleri ve karşılaşmaları ile bu karşılaşmaların yarattığı anlık fikirler ve bu fikirlere karşılık gelen duygulanımlar gibi özetlenebilecek işleyişte beden aslında tüm zincirlenişin en başında yer alır. Dolayısıyla bedensel "hapsoluş" hem duyguları hem de fikirleri sınırlayacaktır. Spinoza bu işleyişi şöyle açıklar:

"İnsanların kendi kafalarına göre toprağı sürmelerine, ekip biçmelerine izin yoktu; bunu yasanın kesin ve belirli bir emrine göre yapabilirlerdi. Kaldı ki canlarının istediği gibi yemek yiyemez, giyinemez, saçlarını ve sakallarını kesemez, eğlenemez ve herhangi başka bir şeye kalkışamazlardı. Bunlar ancak yasalarda bulunan düzenlemeler ve buyruklar uyarınca yapılabilirdi. Üstelik kapılarında, ellerinde ve gözlerinin arasında, onları sürekli itaate iten bazı işaretler bulundurdular. Törenlerin hedefi de bu oldu: İnsanların her şeyi, kendi kararlarıyla değil, ama başkasının buyruğuyla yapmaları. . . Hiçbir konuda herhangi bir hakka sahip olmadıklarını, tersine her konuda bir başkasının hakkına tabi olduklarını, sürekli eylem ve tefekkürle kabul etmeleri. . ." (Spinoza, 2016, ss. 112-113).

Balibar, gündelik yaşamı ören ritüellerin zihin üzerindeki etkisini gündelik praksisler derinleşen itaat olarak kavrar. Bu praksisin en önemli noktası da bedensel davranışların örgütlü kurallar ile inşa edilmesi durumudur. Bu inşa Balibar'a göre, "bedenleri periyodik

olarak aynı duruşa getiren ve mevcut duyularla onların alışkanlıklarını destekleyen kolektif bir disiplin" ile gerçekleşir. Bedensel hareket ile zihinde oluşan imgelemler belleği körleştirir ve sürekli olarak uygulanan bedensel ve zihinsel örüntüler ile itaat toplumsal bir norm haline gelir (Balibar, 2016, ss. 113-114).

5. Sonuç

Spinoza insanların genel olarak imgeleme ve hurafelere inanmaya oldukça yatkın olduklarını belirtir. Bununla birlikte bu imgesellik iktidar için ideolojik aygıtların devreye sokulması adına önemli fırsatlar sağlar. Şeylerin özünü akıl ile kavramaktansa onlarla ilgili meta-fizik hikâyeler, meseller ve hurafelere inanmayı seçen insan, aslında yaşamsal edimlerini, özgürlüğünü ve düşünme gücünü "ilahi bir plan" çerçevesinde başka otoritelere devretmiştir. Bununla birlikte Spinoza, hem Etika hem de T.P.'de bu işleyişi anlatırken insanı yargılamaz ve suçlamaz. Onun için insanın hurafelere olan yatkınlıklarının doğal ve antropolojik nedenleri vardır. Spinoza'ya göre bizler, Tanrı'nın birer kipi olarak sonlu ve sınırlıyızdır. Bu sınırlılık şeylerin düzenini kavramanın önündeki en büyük engeldir. Dolayısıyla kudretimizi aşan dış nedenlerin sonsuz birleşmelerini, dağılmalarını ve sonuç olarak bizleri belirlemesi durumunu bütünüyle kavrayabilmemiz zaten mümkün değildir. Sonuç olarak insanlar çevresinde olup bitenleri anlamlandırırken kolaya kaçıp bunlara ilahi nedenler yüklerler. Bu ilahi nedenler, gündelik yaşamdan başlayarak örülen ve sonuçları sebep olarak algılatan bir yanıltersinir bilinç mefhumu ile inşa edilir. İnsanlar genel olarak gündelik yaşamındaki edimlerinin hepsinde kendi iradesini merkeze koyarlar ve aslında gerektirilmiş bir varlık olduklarını bilmezler. Dolayısıyla da erekselliklerini edimlerinin sebebi olarak algırlarlar. İnsanın bir şeyi arzuluyor olması ona pratiğinin mutlak nedeni gibi geliyorken, o, arzusunun ortaya çıkış dinamikleri için hiç kafa yormaz. Bahsedilen bu ontolojik horgörü yani tüm edimlerin merkezinde olma delüzyonu belirli bir aşamadan sonra daha da genelleşir ve tüm kozmosun merkezinde olma gibi bir sanrıya dönüşür. İnsan artık doğanın efendisi ve "imparatorluk içinde bir imparatordur." Bununla birlikte bu yanılgılar zinciri bitmez ve imgeleme başka bir halka eklenir. İnsanın pratik edimlerinden kaynaklanan teleolojik-erekselci düşüncenin bir sonucu olarak, o, kendi kudretinden çok daha büyük ama kendisine benzeyen antropomorfik bir Tanrı kurgular. Bu Tanrı her şeyi insan için yaratmıştır, bunun karşılığında da itaat ve sadakat beklemektedir. Spinoza bahsedilen antropomorfik Tanrı ve bununla bağlantılı hurafelerin oluşması tespitini, insanın yine imgeselliğinin neden olduğu kararsız duygular ve korku duygusu ile boyutlandırır. Korkunun sürekliliği insanı pasifleştirir ve hurafelerin kapılarını açar. İnsanın dünyadaki tüm pratiklerine damga vuran ve genelde ideolojilerin özelde de dinsel ideolojilerin tecessüm ettiği yer tam olarak burasıdır. Spinoza İbrani halkı üzerinden bu ideolojik inşayı yani teokratik devletin oluşum sürecini oldukça somut ve maddi pratikler dolayımıyla anlatır. Bu pratikler genel olarak iktidarı ve ideolojiyi katmanlaştırıp kökleştirir. Makalede açıklanan bu ideolojik pratikler sadece anlatılan topluluk ve tarihsellik düzleminde işlemez. Spinoza'nın kuramı, çağdaş iktidarların ve onların ideolojilerinin işleyişi adına da oldukça ön açıcı tespitler içerir. Bu anlamıyla "ideolojilerin tarihsizliği" ve belirli evrensellikler üzerinden inşası tespiti daha anlamlı hale gelebilir.

Kaynakça

- Akal, C, B. (2016). *Varolma Direnci ve Özerklik*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Althusser, L. (2000). *Özeleştirici Öğeleri*. İstanbul: Belge Yayınları. Çev. L. Targu.
- Althusser, L. (2013). Tek Materyalist Gelenek: Spinoza. Çev. C, B. Akal. E. Canaslan & C, B. Akal. (Ed). *Marx'tan Spinoza'ya, Spinoza'dan Marx'a: Güncel Müdahaleler* içinde. Ankara: Dost Kitabevi. 173-191.
- Balibar, E. (2016). *Spinoza ve Siyaset*. İstanbul: Otonom Yayıncılık. Çev. S. Soyarslan.

-
- Baştürk, E. (2018). "İdeolojinin Psikanalizi" ya da Althusser Spinoza'da Ne Keşfetti? *Teorik Bakış Dergisi*, 12, 107-128.
- Bottici, C. (2015). Başka Bir Aydınlanma: Spinoza'da Mit ve İmgelem. *Vire Verita Dergisi*, 2, 130-155. Çev. N. Karataş.
- Capleton, F. (1996). *Spinoza*. İstanbul: İdea Yayınevi. Çev. A. Yardımlı.
- Deleuze, G. (2000). *Spinoza Üzerine On Bir Ders*. Ankara: Öteki Yayınevi. Çev. U. Baker.
- Deleuze, G. (2013). *Spinoza ve İfade Problemi*. İstanbul: Norgunk Yayıncılık. Çev. A. Nahum.
- Matheron, A. (2023). *Spinoza'da Birey ve Topluluk*. İstanbul: Otonom Yayıncılık. Çev. E. Durmuş.
- Spinoza, B. (2011). *Etika*. Ankara: Dost Kitabevi. Çev. H. Z. Ülken.
- Spinoza, B. (2014). *Mektuplar*. Ankara: Dost Kitabevi. Çev. E. Ayhan.
- Spinoza, B. (2016). *Teolojik-Politik İnceleme*. Ankara: Dost Kitabevi. Çev. C, B. Akal & R. Ergün.
- Y. Yovel. (2013). Marx'ın Ontolojisi ve Spinoza'nın İçkinlik Felsefesi. Çev. E. Ayhan. E. Canaslan & C, B. Akal. (Ed). *Marx'tan Spinoza'ya, Spinoza'dan Marx'a: Güncel Müdahaleler* içinde. Ankara: Dost Kitabevi. 279-291.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Cihan PALANCI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Cihan PALANCI (100%)

The Middle-Income Trap: An Analysis on Türkiye

Erdal ALANCIOĞLU¹

¹ Doç. Dr. Harran Üniversitesi, Bozova MYO, ealancioglu@harran.edu.tr , ORCID: 0000-0002-5008-4957

Abstract: Middle-income countries with low or moderate growth rates experience much more volatility in their growth rates than high-income countries. The achievement of high-income levels depends on relatively high rates of stable economic growth. The objective of this study is to estimate whether Türkiye, which is in the upper-middle income country group, is in the middle-income trap or not by utilizing annual data for the period spanning from 1960 to 2022. For this aim, Robertson and Ye (2013) approach was adopted for the empirical analysis. In the analysis, the stationarity test of the GDP series is implemented by RALS-LM and RALS-ADF and Fourier-based Fourier KPSS, Fourier ADF, and Fourier GLS unit root tests. The results of the unit root test indicate that Türkiye is not in a middle-income trap. For years, Türkiye has been considered an upper-middle-income country, though its economic evolution rates shift from year to year. Such fluctuations can destabilize the economy and hinder the pursuit of sustainable growth. To tackle these difficulties, Türkiye needs to address its economic vulnerabilities and strengthen its economic resilience. In this regard, prioritizing high value-added sectors and increasing investments in them can lead to more stable and sustainable economic evolution.

Keywords: Middle Income Trap, Türkiye Economy, Unit Root Test

Jel Codes: C22, E01, O11

Orta Gelir Tuzağı: Türkiye Üzerine Bir Analiz

Öz: Düşük ya da ılımlı büyüme oranına sahip orta gelirli ülkelerin büyüme oranlarında yüksek gelirli ülkelere göre çok daha fazla oynaklık yaşamaktadır. Yüksek gelir seviyelerine ulaşabilmesi için, nispeten yüksek oranda istikrarlı iktisadi büyüme gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, üst-orta gelir grubunda yer alan Türkiye'nin 1960-2022 dönemi yıllık verileri kullanılarak orta gelir tuzağında olup olmadığını tespit etmektir. Bu amaçla ampirik analiz için Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı izlenmiştir. Analizde GDP serisinin durağanlık sınaması RALS-LM ve RALS-ADF ve Fourier temelli Fourier KPSS, Fourier ADF ve Fourier GLS birim kök testleri ile gerçekleştirilmiştir. Birim kök testi bulgularına göre Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığı tespit edilmiştir. Türkiye, uzun yıllardır üst-orta gelir grubunda yer almakta, ancak ekonomik büyüme oranları her yıl değişiklik göstermektedir. Bu dalgalanmalar, ekonomik istikrarı negatif yönde etkileyebilir ve sürdürülebilir büyümenin önünde engel oluşturabilir. Türkiye'nin bu sorunların üzerinden gelebilmek, ekonomik kırılganlıkları gidermesi ve ekonomiyi daha dayanıklı hale getirmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, katma değeri yüksek sektörlere yönelmek ve bu alanlarda yapılan yatırımları artırılmak, ekonomik büyümeyi daha istikrarlı ve sürdürülebilir kılabilir.

Anahtar Kelimeler: Orta Gelir Tuzağı, Türkiye Ekonomisi, Birim Kök Testi

Jel Kodları: C22, E01, O11

Cite: Alancıoğlu E. (2025). The Middle-Income Trap: An Analysis on Türkiye, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 43-54. <https://doi.org/10.30586/pek.1519043>

Submitted: 19.07.2024

Accepted: 27.12.2024

Copyright: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

The concept of a middle-income trap was first coined by Indermit Gill and Homi Kharas, comparing a general phenomenon observed in regions like Latin America and the Middle East to the possibility of slowdowns in East Asia's emerging economies (Gill and

Kharas 2007). This concept was later popularized by Kohli et al. (2009) in their studies on middle-income countries suffering from growth slowdown.

Commonly used metrics such as the World Bank's World Development Indicators indicate that economic growth in middle-income countries has not accelerated. Per capita income in these countries from the 1970s onward has not surpassed one-tenth of the levels experienced in the United States. In the coming years, the escalation of geopolitical, demographic, and environmental complications is expected to hinder economic evolution. Middle-income countries need to achieve remarkable miracles to transition into developed economies (WB, 2024).

Some middle-income countries are observed to be caught between low-income countries with low-wage advantages and high-income countries with rapid technological change (Alancioğlu et al. 2019a). One possible reason maybe the economic struggles faced by those countries relating structural issues, such as the transformations of resources to the less productive sectors, the matter that adversely affect achieving sustained development (Moalla, 2023a). Analyzing countries' development processes, the concept of income trap, characterized by the long-term stagnation of some countries at their income levels compared to other countries, is particularly evident in periods of slowing economic growth (Göktaş, 2021: 210). Middle-income countries confront several barriers to the attainment of sustained growth. In this context, some factors affecting growth may be obstructed at the middle-income level, and if appropriate policies are not formulated and implemented, growth stagnation may manifest itself.

Developing economies undergo structural changes as they grow larger, indicating that fluctuations in growth rates arise from new factors. Economic expansion typically begins to slow down on average, often reaching a plateau in per capita income growth, by and large around 11% of U.S. per capita GDP; even though these dynamics might vary among nations. This figure would be approximately \$8,000 presently, which is the level at which countries are generally considered upper-middle income. A systematic slowdown in growth takes place subsequently. Development strategies for these countries mainly founded on capital accumulation that served them well during their low-income times, even during low-middle income periods, with many falling between \$1,136 and \$4,465. However, the mentioned strategies start to yield diminishing returns. It is natural for the marginal productivity of capital to decrease, indicating that the outcomes of strategies relying solely on factor accumulation are likely to deteriorate (WB, 2024).

Türkiye's potential evolution could be increased by 28% with appropriate sectoral redistribution (Moalla (2022). It's crucial for policymakers to deliberate on strengthening economic stability by expanding the avenues of national income and focusing on achieving self-sufficiency in energy or a varied energy framework (Moalla, 2023b). This is significant in overcoming the MIT, which hinders the transition of middle-income countries to the high-income group and which is the outcome of the failures experienced in the process of sustainable economic growth, refers to the inability of a middle-income country to move to the high-income group after developing its growth strategy and moving to the middle-income group (Alancioğlu et al. 2019b). Studies (Aiyar et al. 2018; Bulman et al., 2017; Eichengreen et al. 2012, 2013; Felipe et al. 2012) have tried to form the foundation of the middle-income trap concept. Although the middle-income trap is a new theme, it has been widely practiced in the context of economic growth and development. Generally, this concept is concretized by considering the economic structures of countries. Even though there is no consensus on the definition, the stagnation of economic growth at the middle-income level for a long time is considered a middle-income trap. Since 2005, as Türkiye attained the level of upper-middle-income countries, its economic growth has been sustained, however, the economy stagnated in the last period of 2008 due to the impact of the global crisis. To objectively interpret Türkiye's economic growth performance, it is necessary to consider the global GDP per capita performance. Graph 1 depicts the GDP per capita worldwide.

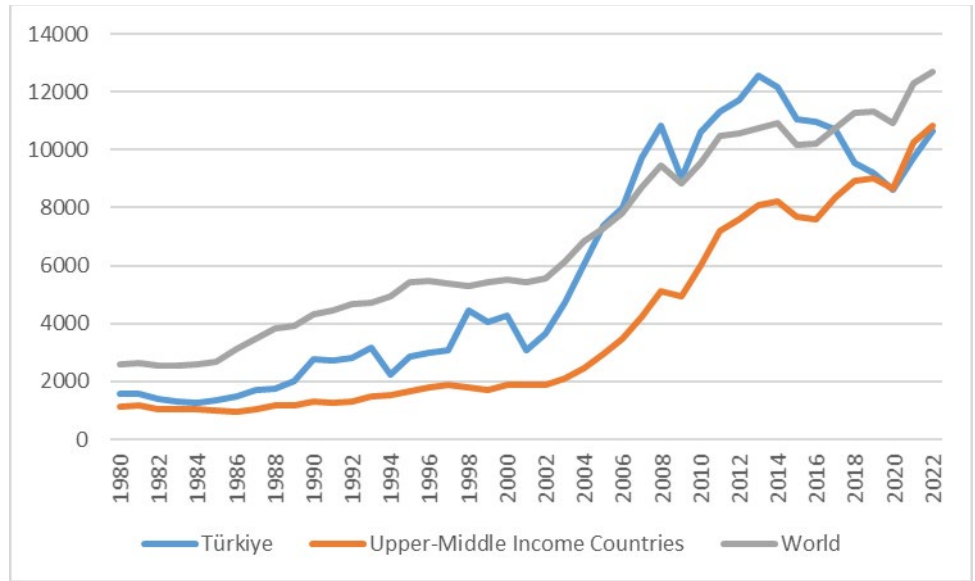

Figure 1. Global Per Capita GDP (Current \$) Source: WDI, 2024

Figure 1 shows the historical evolution of Türkiye's GDP. It shows a long-term growth trend, with some fluctuations due to external factors. Figure 1 shows that Türkiye experienced a steady increase in GDP per capita from 1980 to the April 5, 1994 crisis. From 1994 up to the 2001 crisis, there was a fluctuating trend in GDP per capita. During the 2004-2008 period, GDP per capita increased steadily. However, after the 2008 crisis, GDP per capita decelerated and experienced a significant decline in 2009. This decline was not permanent and GDP per capita increased steadily from 2010 to 2015. The decline in 2015 has followed an upward trend starting from 2021. It is observed that the GDP per capita of upper-middle-income countries, the global average, and that of Türkiye follow the same trend. The average GDP per capita movements in Türkiye and the world peaked between 2005 and 2006. Since then, GDP per capita in Türkiye remained consistently above the world average. The widening GDP per capita gap between Türkiye and the world causes the middle-income trap to occur. In 2005, Türkiye became an upper middle-income country and its GDP per capita keeps exceeding the GDP per capita of upper middle-income countries. However, in 2017, while the GDP per capita in upper-middle-income and global average GDP per capita increased, Türkiye recorded a decline. Figure 2 depicts GDP growth rates as an annual percentage change.

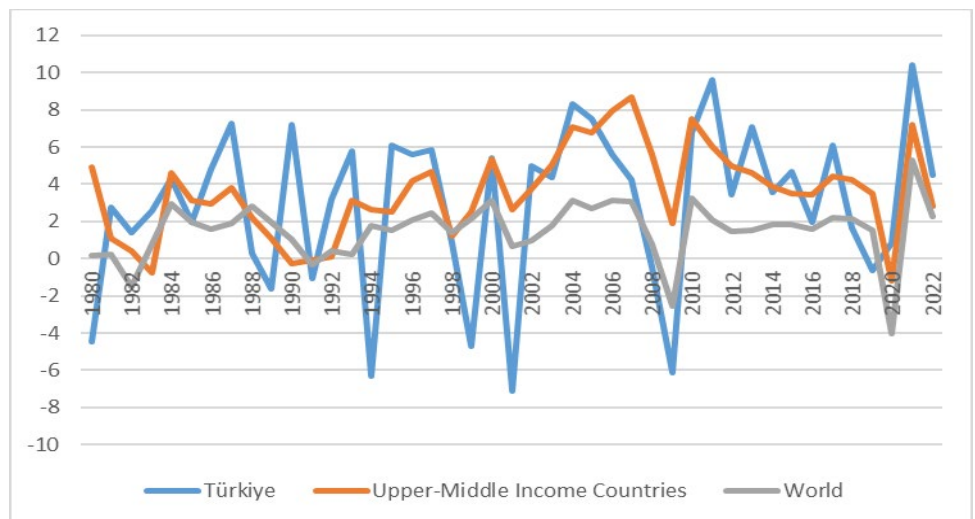

Figure 2. GDP Growth Rates (Annual %) Source: WDI, 2024

The annual GDP growth rate indicates that Türkiye grew faster than its income group in 2017, moving towards the upper-middle income group. However, in 2018, Türkiye's growth rate remained below the upper-middle income group and the world average. The main objective of this study is to scrutinize and investigate the theoretical background of the middle-income trap concept, identify the middle-income trap risk for Türkiye over the period 1960-2022, and provide some policy recommendations aimed at faster growth of the Türkiye economy.

Various approaches were employed in the literature to identify whether Türkiye is caught in the middle-income trap, indicating that there is no consensus among evaluations. For the aim of consistency and utilizing contemporary econometric tests, the hypothesis proposed by Robertson and Ye (2013) was adopted in this study.

The literature on this issue reveals that RALS-LM and RALS-ADF and Fourier-based Fourier KPSS, Fourier ADF, and Fourier GLS unit root tests are rarely used together, unlike traditional unit root tests. Accordingly, this study is anticipated to contribute to the literature. This study is organized as follows. The first section introduces the literature review. The econometric method and data set of the study are presented in the second section. The empirical findings are reported in the third section. The concluding section presents the evaluation of the results obtained from the empirical analysis.

2. Literature Review

Considering the current empirical literature analyzing whether Türkiye, an upper-middle-income country, is in a middle-income trap or not, the literature can be classified as being in a middle-income trap, not in a middle-income trap but carrying risks and not in a middle-income trap. i) Based on econometric and descriptive-country comparative analysis, Yılmaz (2014), Ener and Karanfil (2015), Uyanık (2015), Nişancı et al. (2015), Şahin et al. (2015), Ada and Acaroğlu (2016), Alkan and Ümit (2018), Furuoka et al. (2020) concluded that Türkiye is in the middle-income trap. Considering the studies suggesting that Türkiye is in the middle-income trap, Karhan (2019) tested whether 5 countries with high vulnerability (Brazil, Indonesia, India, Türkiye) are in the middle-income trap utilizing unit root tests for the 1968-2017 period. The findings indicate that the country group is in the middle-income trap.

ii) Studies by Yeldan (2012) and Kaya et al. (2015) indicate that Türkiye may not be in a middle-income trap, but it is at risk of a middle-income trap. For example, Ay et al. (2016) investigated the concept of the middle-income trap and made a comparison between BRICS countries and Türkiye. Variables such as human capital, education, and innovation were employed in the study. Although Türkiye has recently recorded steady growth, it faces difficulties in achieving a high-income level due to insufficient levels of human capital and innovation. Based on the comparison results with BRICS countries, it is concluded that Türkiye is exposed to the risk of the middle-income trap and to overcome the risk of the middle-income trap, some necessary recommendations for Türkiye's policies are presented. A similar study by Konya et al. (2017) analyzed Türkiye's middle-income trap situation with annual data covering the period of 1971-2015. Cointegration and causality tests were utilized in the analysis. The empirical findings revealed that Türkiye has not fallen into the middle-income trap, but is at risk of it. Sangül et al. (2022) investigated whether Türkiye is in a middle-income trap or not taking the US as a reference country for the period of 1960-2021. Conventional and structural break unit root tests were used in the analysis. The findings of all unit root tests except the test with one structural break indicate that the series contains a unit root. Moreover, the ratio of Türkiye's GDP per capita to that of the reference country, the GDP of the US, is within the range of 0.08 - 0.36, which is determined as the relative threshold for the relevant period. Though these findings do not provide conclusive evidence indicating that Türkiye suffers from a middle-income trap, this risk does exist.

iii) Keskingöz and Dilek (2016), Tıraşoğlu and Karasaç (2018) and Göktaş (2021) found that Türkiye was not in a middle-income trap. Considering the studies that

demonstrate the absence of a middle-income trap in Türkiye, Bozkurt et al. (2014) analyzed Türkiye's annual data covering the period of 1971-2012 using convergence and ARDL methods. The findings indicate that Türkiye is not in the middle-income trap, converging to high-income countries. Similarly, Tasar et al. (2016) tested whether Türkiye and the US are in the middle-income trap using unit root tests with and without structural breaks considering the GDP per capita of Türkiye and the US for the period 1960-2014. Empirical findings reveal that Türkiye has no risk of a middle-income trap. Similar studies by Koçak and Bulut (2014) and Ballı et al. (2019) tested whether Türkiye is in the middle-income trap based on Robertson and Ye's (2013) middle-income trap approach. The analysis utilizes unit root tests that consider structural breaks developed by Lee and Strazicich (2003) and Carrion-i-Silvestre et al. (2009). The findings indicate that Türkiye is not in a middle-income trap. Ünlü and Yıldız (2018) examined whether Türkiye is in the middle-income trap using Robertson and Ye's 2013 approach. The ADF unit root test and the unit root test with two structural breaks developed by Narayan and Popp (2010) were utilized in the analysis. The results suggest that Türkiye is not in a middle-income trap. In a similar study, Öztürk and Tiftikçigil (2020) combined the most recent theoretical studies from different perspectives on the existence of the middle-income trap in Türkiye along with the Robertson and Ye approach at the empirical stage. Within the scope of this study, Türkiye's middle-income trap status is assessed by applying the structural break unit root test using recent data obtained through the Atlas method. World Bank's GNP per capita Atlas Method (current USD) data for the period of 1967-2016 are used in the analysis. The results indicate that Türkiye is not in the middle-income trap. The literature also presents studies that examine whether Türkiye is in a middle-income trap or not using different approaches. For example, Sarıbaş and Ursavaş (2017), following the approaches of Eichengreen et al. (2012), investigated at which income level the middle-income trap arises and whether Türkiye is in a middle-income trap or not by using GDP per capita data for the period 1957-2007. The findings indicate that the middle-income trap arises at 7,200 dollars. Türkiye is not in a middle-income trap as per the study's findings. In another similar study, Kızılkaya (2022) analyzed Türkiye's middle-income trap status with annual data covering 1960-2020. Different unit root tests (Zivot-Andrews (1993), Lee-Strazicich (2003, 2004), Fourier KPSS, Fourier ADF, and Fourier KSS) were used in the study. The study's findings indicate that Türkiye is not in a middle-income trap. Türkiye tends to close the income gap with the US, representing the high-income group. Since different approaches are used in determining the middle-income trap, it is clear that there is no consensus in the literature on whether Türkiye is in a middle-income trap or not.

In the context of Türkiye, there are global studies as well as selected applications in the existing literature. Utilizing annual data from 1976 to 2015 and employing the Error Correction Model (ECM) method, Lumbangaol and Pasaribu (2019) investigated whether Indonesia was trapped in MIT, revealing that Indonesia is indeed in the MIT. Moreover, using annual data from 2000 to 2016 and employing the PANKPSS unit root test, Konat (2021) analyzed whether Balkan countries were trapped in the MIT, revealing that Balkan countries are also in MIT, indicating a stagnation or decline in their competitiveness and per capita income balancing. Furthermore, using the Lee and Strazicich and Fourier KPSS unit root tests, Şak (2021) examined whether the N11 countries were in the MIT utilizing data from 1984 to 2019 for Bangladesh, Indonesia, the Philippines, Iran, Mexico, Egypt, Nigeria, Pakistan, Turkey, Vietnam, and the United States, revealing that the Fourier KPSS test could not determine the series to be stationary. The two-break test suggested that Egypt was stationary, while the single-break test from the Lee and Strazicich test indicated that Mexico was stationary. Considering the consequences of both tests together, a definitive conclusion could not be reached; however, the findings for Egypt and Mexico indicated that these countries might be in the MIT.

3. Various Approaches to Classifying Income Groups

It is of weighty importance, principally in descriptive analyses, to classify countries into income groups to conclude whether they are caught in MIT. On the whole, it can be seen that either absolute thresholds or relative thresholds based on changes in the absolute threshold over time are used when scrutinizing methodologies to define middle-income levels. Middle income's absolute definitions are constructed on two different calculations of countries' per capita GDP. Table 1 depicts countries' middle-income levels based on various methods.

Table 1. Income Group Classification Based on Different Methods

Method	Middle-Income Economies (Per Capita GDP)	Notes
Felipe vd. (2012)	2.000\$- 11.750\$	PPP (1990)
Eichengreen vd. (2012)	< 17.000\$	PPP (2005)
Woo (2012)	ABD'nin %20-%55	PPP (1990)
Han and Wei (2015)	ABD'nin % 16-%75	PPP (1990)
Bulman vd. (2014)	ABD'nin %10-%50	PPP (2005)
Wang and Lan (2017)	ABD'nin %5- % 45	Constant Prices (2010 US Dollars)

Note: PPP: Purchasing Power Parity

4. Data Set and Econometric Method

Various approaches were employed in the literature to identify whether Türkiye is caught in the MIT, implying that there is no consent among evaluations. For the aim of consistency and utilizing contemporary econometric tests, the hypothesis proposed by Robertson and Ye (2013) was adopted in this study.

This study seeks to examine whether Türkiye is in a middle-income trap or not by using annual data covering the period 1960-2022. The study follows the Robertson and Ye (2013) approach that utilizes unit root tests to determine whether countries are stuck in the middle-income trap. According to this approach;

$$X_{i,t} = \ln \left(\frac{GDP_{TR,t}}{GDP_{US,t}} \right) \quad (1)$$

$GDP_{TR,t}$ represents Türkiye's per capita GDP in year t, and, $\frac{GDP_{TR,t}}{GDP_{US,t}}$ represents the ratio of Türkiye's per capita GDP to the United States' per capita GDP in year t (measured in 2015 constant prices, USD), \ln denotes the natural logarithm. Data on GDP used in the study were obtained from the World Bank development indicators database. In this study, unit root tests, which are not widely used in the literature, were preferred to test the stationarity of the GDP series. First, the stationarity of the series is investigated utilizing the one-break RALS-LM and RALS-ADF unit root tests. Subsequently, Fourier KPSS,

Fourier ADF, and Fourier GLS unit root tests were used to examine the stationarity of the series.

4.1. RALS-LM and RALS-ADF Unit Root Test

The RALS-ADF unit root test extends the ADF (Augmented Dickey-Fuller) unit root test. The regression model used to examine the stationarity of variables in the ADF test is given in equation (2).

$$ADF: \Delta Y_t = a + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-1} + u_t \tag{2}$$

$$RALS - ADF: \Delta Y_t = a + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-1} + \hat{w}_t \varphi + v_t \tag{3}$$

Where \hat{w}_t denotes the RALS term that reflects the information that may arise in case the errors are not normally distributed in the unit root model. The existence of stationarity in the RALS-ADF unit root analysis is examined through its parameter. The test statistic for this parameter is defined as t_{RADF} for RALS-ADF

Hypotheses for the RALS-ADF unit root test;

H0: $\gamma=0$ (Under the assumption that errors are not normally distributed, the series are unit-rooted).

HA: $\gamma<0$ (Under the assumption that errors are not normally distributed, the series are stationary).

Table 2 presents the results of the RALS-ADF unit root test

Table 2. RALS-ADF Unit Root Test Results

Variables	With constant	ρ^2	Constant and Trend	ρ^2
GDP	-1.903	0.904	-2.258	0.892

Note: For the model with a constant, the critical values for 1%, 5%, and 10% significance levels are -3.91, -2.810, and -2.506, respectively. For the model with a constant and trend, the critical values for 1%, 5%, and 10% significance levels are -3.877, -3.327, and -3.032, respectively. The critical values are taken from Hansen (1995).

The results in Table 2 show that the series exhibits a unit root in both the constant model and the model with constant and trend. Meng et al. (2014) developed the RALS-LM unit root test using the RALS procedure. While this unit root test specifies the case where no structural break is considered and the case where 1 and 2 structural breaks in the constant term are considered, the test developed by Meng et al. (2017) takes into account 1 and 2 breaks both in the constant term and the trend. The (Meng et al. 2014) test, which does not consider structural breaks, is the RALS version of the LM test developed by Schmidt and Phillips (1992), while the Meng et al. (2014) test, which considers 1 and 2 structural breaks in the constant term, and the Meng et al. (2017) test, which considers 1 and 2 structural breaks in both the constant term and the trend, are the RALS version of the LS (2003, 2004) test. When the residuals are not normally distributed in the RALS-LM test, the second and third moments of the residuals are calculated to obtain the residual-expanded variables shown in Equation 3, labeled w_t .

$$\Delta y_t = \delta \Delta Z_t + \phi S_{t-1} + \mu_t \tag{4}$$

$$\hat{w}_t = [\hat{e}_t^2 - m_2, \hat{e}_t^3 - m_3 - 3m_2 \hat{e}_t] \tag{5}$$

$$\Delta y_t = \delta \Delta Z_t + \phi S_{t-1} + \hat{w}_t' y + \mu_t \tag{6}$$

The null hypothesis in the RALS-LM unit root test ($H0: \theta=0$) states that the series is non-stationary, while the alternative hypothesis ($H1: \theta<0$) states that the series is stationary. If the obtained test statistic is less than the critical value in absolute value, the

null hypothesis expressing the existence of a unit root cannot be rejected. Considering the power and size properties, RALS-LM unit root tests are known to provide stronger results than conventional unit root tests in cases where errors are not normally distributed (Meng et al., 2017: 35-36). Table 4 displays the results of the RALS-LM unit root test.

Table 3. RALS-LM Unit Root Test Results

	Variables	$\tau_{RALS\text{LM}}$	ρ^2	RALS-LM Critical Values		
				%1	%5	%10
With constant	GDP	-2.263	0.892	-3.536	-2.987	-2.711
Constant and Trend	GDP	-2.263	0.892	-3.536	-2.987	-2.711

The results obtained from Table 3 reveal that the GDP series does not follow a stationary structure according to the RALS-based results obtained from the SP test performed without considering the breaks.

4.2. Fourier KPSS, Fourier ADF, and Fourier GLS Unit Root Test

In 2006, Becker et al (2006). developed a new unit root test using Fourier functions. Stationarity testing using Fourier functions has made it possible to recognize sudden and slow structural breaks. Moreover, the location, number, and form of structural breaks identified by Fourier functions do not negatively affect the reliability of the unit root test (Yılancı, 2017:55). The unit root test Fourier KPSS proposed by Becker et al. (2006) is based on the following equation;

$$Y_t = X_t^i \beta + Z_t^i y + r_t + e_t \tag{7}$$

In this equation e_t denotes errors. The variance of errors is independent and identically distributed. In equation 7 above, the terms ($= [1]$) and ($= [1,t]$) are added to identify the level and trend stationarity processes of the term. k denotes the squares of the error terms with (T) denoting the sample size

$$Y_t = \left[\frac{\sin(2\pi kt)}{T}, \frac{\cos(2\pi kt)}{T} \right] \tag{8}$$

Based on equation (8); equation (9) could be obtained

$$y_t = a + \beta_t + y_1 \sin \sin \left(\frac{2\pi kt}{T} \right) + y_1 \cos \left(\frac{2\pi kt}{T} \right) e_t \tag{9}$$

In the above equation, if the model includes a trend, then the term will be included in the equation and the stationarity of the time series will depend only on the number of frequencies (k) and the number of observations (T). In this case, the unit root test statistic values both with constant and with constant + trend will be obtained by the following equation, which shows the residuals calculated by the least squares method;

$$T_\mu = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \bar{s}_t(k)^2}{\bar{\delta}^2} \tag{10}$$

Unlike other unit root tests, the Fourier KPSS unit root test is tested with the null hypothesis stating the absence of a unit root in the series. The alternative hypothesis states the presence of a unit root in the series. If the calculated test statistic values are smaller than the critical table values, the null hypothesis cannot be rejected, meaning that there is no unit root in the series. As in the Fourier KPSS unit root test, another test that tests for stationarity using Fourier-type functions is the Fourier GLS Test. The test statistics of the Fourier GLS Unit root test developed by Rodrigues and Taylor (2012) are as follows;

$$\Delta y_t^{\bar{c}k,\sim} = \theta y_{t-1}^{\bar{c}k,\sim} + e_t \tag{11}$$

In Equation 10 above, with data (t = 2...T), $\bar{c}k,\sim$ represents the form of the deterministic component, μ represents the constant term, and the trend is represented by t. In the Fourier GLS Unit root test, the null hypothesis states the existence of a unit root in the series and if the FGLS t-statistic values are smaller in absolute value than the critical values in the table, the null hypothesis cannot be rejected (Rodrigues and Taylor, 2012: 736-750).

Another Fourier type unit root test similar to Fourier KPSS and Fourier GLS is the Fourier ADF unit root test developed by Enders and Lee (2012), which is based on the ADF unit root test. The regression equation for this unit root test is as follows;

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + c_1 + c_2 t + c_3 \sin\left(\frac{2\mu kt}{T}\right) + c_4 \cos\left(\frac{2\mu kt}{T}\right) + e_t \tag{12}$$

In Equation 12, t is added to the equation if the series contains a trend. The stationarity test is also determined by the number of frequencies (k) and observations (T) of the series. The null hypothesis H_0 cannot be rejected in the FADF unit root test if the calculated test statistics (in absolute terms) are smaller than the table critical values compared to the alternative hypothesis (Enders and Lee, 2012:196-199). Table 4 presents the results of Fourier KPSS, Fourier GLS, and Fourier ADF unit root tests.

Table 4. Results of Fourier KPSS, Fourier GLS, and Fourier ADF Unit Root Tests

		With Constant Model					
Variables			L	K	Critical Values		
					%1	%5	%10
FKPSS	GDP	0.595	0	1	0.270	0.172	0.132
FGLS		-1.450	0	1	-2.934	-2.256	-1.918
FADF		-1.885	0	1	-3.640	-2.970	-2.640
		With constant and Trend Model					
FKPSS	GDP	0.552	2	1	0.202	0.132	0.103
FGLS		-2.273	0	1	-3.920	-3.232	-2.902
FADF		-2.146	0	1	-4.290	-3.650	-3.290

Note: The "*" sign of the test statistics calculated for the variables indicates that the variables are stationary at 1% significance level. Columns "L" and "K" in the table indicate the optimal lag lengths and frequencies of the Fourier KPSS, Fourier GLS, and Fourier ADF tests calculated for the data sets using the Schwarz Information Criterion (SIC), respectively. Critical table values for Fourier KPSS, Fourier GLS, and Fourier ADF tests are obtained from Becker, et al. (2006) Rodrigues and Taylor (2012) and Enders and Lee (2012), respectively.

Table 4 presents the test statistic calculated utilizing Fourier-type unit root tests for the GDP series and the critical values at 1%, 5%, and 10% significance levels. Table 3 shows that the test statistics obtained from the data set for both the model with constant and the model with constant and trend are not stationary when compared with the critical values at the significance level. The calculated test statistic values of Fourier KPSS, Fourier GLS, Fourier GLS, and Fourier ADF are larger and smaller in absolute terms than the critical values in the table, respectively, indicating that the GDP series in the Türkiye economy does not tend to revert to averages in the long run during the analysis period. In simpler terms, the middle-income trap approach is not valid in the Türkiye economy in the analysis period.

5. Conclusion

In this study, Türkiye's middle-income trap is analyzed using annual data covering the period 1960-2022. The approach of Robertson and Ye (2013), which seeks to determine the middle-income trap of countries through unit root tests, is applied. The stationarity of the series was analyzed by RALS-LM, RALS-ADF, Fourier KPSS, Fourier GLS and Fourier ADF unit root tests. The findings of the unit root tests revealed that the series is non-

stationary and contains unit roots, indicating no middle-income trap in Türkiye. Considering the existing literature, the findings of the analysis are in line with Keskingöz and Dilek (2016), Tıraşoğlu and Karasaç (2018), Gökteş (2021) Bozkurt et al. (2014), Tasar et al. (2016), Koçak and Bulut (2014), Ballı et al. (2019), Ünlü and Yıldız (2018), Öztürk and Tiftikçigil (2020), Sarıbaş and Ursavaş (2017), Kızılkaya (2022). Avoiding the middle-income trap and achieving the level of high-income countries is an important goal for many developing countries, but it is not always easy to realize. Türkiye, having been in the upper-middle income group for a long time, needs to increase its innovation capacity, accelerate the transformation and upgrade its manufacturing industry to move up to the high-income group. Even though Türkiye has a younger population, the development of its human capital is not at the required level, complicating the utilization of high levels of innovative technical capabilities. Türkiye's underinvestment in scientific research coupled with its difficulties in building its competitiveness has led to the slow development of its industry and subsequent long-term trade deficits in international trade. With a young and dynamic population, Türkiye should take advantage of this opportunity, effectively improve public education, accelerate the development of its human capital, increase investment in technological research and development, promote technological innovation, and build its core competitiveness.

Many countries have made historic strides in escaping low-income levels and eradicating extreme poverty since the 1990s, leading to a widespread belief that the past thirty years have been a great success for development. Countries grouped as MIT can draw valuable insights from the strategies of those that have achieved stable economic evolution and transitioned from middle to high-income levels. Accordingly, it is important to pay attention to successful examples such as workforce quality, domestic value development, research and development, and innovation, while customizing strategies to fit national economic environments.

Ultimately, it is decisive to stimulate macroeconomic dynamics that can create a driving force for economic growth and development in Türkiye and enhance the quality and productivity of human capital.

References

- Ada, A.; Acaroğlu, H. (2016). An Empirical Remark About Middle Income Trap Problem for Turkey. *Research Journal of Politics, Economics and Management*, 4(3), 81-95.
- Alancıoğlu, E.; Arslan, İ.; Bayraktutan, Y. (2019a). Orta Gelir Tuzağı, Nedenleri ve Çıkış Politikaları. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11(21), 472-486.
- Alancıoğlu, E.; Arslan, İ.; Bayraktutan, Y. (2019b). Orta Gelir Tuzağının Belirleyicileri: Yükselen Ekonomiler Üzerine Bir Analiz. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(4), 1489-1500.
- Alkan, H.I.; Ümit, Ö. (2018). Orta Gelir Tuzağının Türkiye Açısından İncelenmesi Ve Tuzaktan Çıkış Stratejileri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 97-112.
- Ay, A.; Akar, G.; Akar, T. (2016). Middle Income Trap: A Comparison Between BRICS Countries and Turkey. *Economic and Environmental Studies*, 16(2), 279-301.
- Ballı, E.; Manga, M.; Güreşçi, G. (2019). Orta Gelir Tuzağı: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Analiz. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (59), 48-60.
- Becker, R.; Enders, W.; Lee, J. (2006). A Stationarity Test in the Presence of an Unknown Number of Smooth Breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Bozkurt, E.; Bedir, S.; Özdemir, D.; Çakmak, E. (2014). Orta Gelir Tuzağı Ve Türkiye Örneği. *Maliye Dergisi*, 167, 22-39.
- Bulman, D; Eden, M; Nguyen, H. (2014). Transitioning from Low-Income Growth to High-Income Growth – Is There a Middle-Income Trap? Policy Research Working Paper No, 7104. World Bank. Washington.

- Eichengreen, B; Park, D; Shin, K. (2012). When Fast-Growing Economies Slow Down: International Evidence and Implications for China, *Asian Economic Papers*, 11(1), 42-87.
- Enders, W.; Lee, J. (2012). The Flexible Fourier form and Dickey-Fuller Type Unit Root Tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199.
- Ener, M.; Karanfil, M. (2015). Türkiye Ekonomisinde Tasarruf Açığının Orta Gelir Tuzağı Üzerine Etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*. 10(2), 31-46.
- Felipe, J; Abdon, A; Kumar, U. (2012). Tracking the Middle-income Trap: What Is It, Who Is in It, and Why? Levy Economics Institute of Bard College Working Paper, No: 715.
- Furuoka, F.; Pui, K. L.; Ezeoke, C.; Jacob, R. I.; Yaya, O. S. (2020). Growth Slowdowns and Middle-Income Trap: Evidence from New Unit Root Framework. MPRA Paper 98672, University Library of Munich, Germany.
- Gill, I. and H. Kharas. (2007). *An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth*. Washington, DC: The World Bank.
- Göktaş, Ö. (2021). Üst orta-gelir düzeyinde olan ülkeler orta gelir tuzağındalar mı? Fourier birim kök testlerinden kanıtlar. *Ekonometri de güncel yöntemler ve uygulamalar*. Ed. Çil, N., 207-224. İstanbul University Press.
- Han, X; Wei., S.-J. (2015). Re-Examining the Middle-Income Trap Hypothesis: What to Reject and What to Revive. CEPR Discussion Paper Series No. 10989. London: Centre for Economic Policy Research.
- Karhan, G. (2019). Orta Gelir Tuzağı: Kırılgan Beşli Ekonomilerinden Kanıtlar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 332-344.
- Kaya, Z.; Tokucu, E.; Aykırı, M.; Durmuş, C. (2015). Türkiye Ekonomisinde Orta Gelir Tuzağı ve Ödemeler Bilançosu Kısıtı. *International Conference on Eurasian Economies 2015*. Ed. Sarı, Gencer, A. H. ve Sözen, İ., 830-840.
- Keskingöz, H.; Dilek, S. (2016). Middle Income Trap and Turkey. *The Empirical Economics Letters*. 15(7), 657-666.
- Kızılkaya, F. (2022). Orta Gelir Tuzağı Hipotezi ve Türkiye: Ekonometrik Bir Yaklaşım. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 7(1), 71-83.
- Koçak, E.; Bulut, Ü. (2014). Orta Gelir Tuzağı: Teorik Çerçeve, Ampirik Yaklaşımlar ve Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama. *Maliye Dergisi*, 167, 167-01.
- Konat, G. (2021). Balkan ülkeleri için orta gelir tuzağı: Panel veri analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 466-479.
- Konya, S.; Karaçor, Z.; Yardımcı, P. (2017). The Middle-Income Trap: An Assessment in Terms of Turkish Economy. *In DIEM: Dubrovnik International Economic Meeting*, 3(1), 270-287.
- Lumbangaol, H. E. ve Pasaribu, E. (2019). Eksistensi dan Determinan middle income trap di Indonesia, existence and determinants of middle-income trap in Indonesia. *Jurnal Ekonomi & Kebijakan Publik*, 9(2), 83-97.
- Meng, M.; Im, K. S.; Lee, J.; Tieslau, M. A. (2014). More Powerful LM Unit Root Tests with Non-Normal Errors. *Festschrift in Honor of Peter Schmidt: Econometric Methods and Applications*, 343-357.
- Meng, M.; Lee, J.; Payne, J. E. (2017). RALS-LM Unit Root Test with Trend Breaks and Non-Normal Errors: Application to the Prebisch-Singer Hypothesis. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 21(1), 31-45.
- Moalla, M. (2022). Is there a Nexus between Micro and Macro Labor Productivity Evolution in the Turkish Manufacturing Industries? *Montenegrin Journal of Economics*, 18(1), 139-149.
- Moalla, M. (2023a). Potential Gains from Reallocation in Turkey. *Social Sciences Research Journal*, 12(8), 960-966.
- Moalla, M. (2023b). Oil Prices and Inflation: Empirical Evidence from Turkey. *Premium E-Journal of Social Sciences*, 7(33), 970-976. DOI: 10.5281/zenodo.8309753
- Nişancı, M.; Gerni, M.; Emsen, Ö. S.; Türkmen, A. (2015). Türkiye Ekonomisinin Orta Gelir Tuzağına Düşüp Düşmediğine Dair Tartışma: Kur Değerlenmesi Çerçevesinde Bir Bakış. *International Conference on Eurasian Economies 2015 Kazan, Rusya*.
- Öztürk, A. C.; Yavuz Tiftikçil, B. (2020). Assessment of the Possibility of a Middle-Income Trap in Turkey. *Journal of Life Economics*, 7(4), 331-348.
- Robertson, P. E.; Ye, L. (2013). On the Existence of a Middle-Income Trap. *University of Western Australia Economics Discussion Paper*, 3(12), 2-7.
- Rodrigues, P.M.; Taylor, R.A.M. (2012). The Flexible Fourier form and Local Generalised Least Squares De-Trended Unit Root Tests. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 74(5), 736-759.
- Sarıbaş, H.; Ursavaş, U. (2017). Orta Gelir Tuzağı: Ampirik Bir Çalışma. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17(2), 37-51.

- Sarıgül, H.; Apak, S.; Koyuncu, T. (2022). Orta Gelir Tuzağı, Ticari Açıklık ve Yakınsama İlişkisi: Türkiye Örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 37(4), 1071-1093.
- Schmidt, P.; Phillips, P. C. (1992). LM Tests for a Unit Root in The Presence of Deterministic Trends. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 54(3), 257-287.
- Şahin, İ.; Başer, K.; Karanfil, M. (2015). Orta Gelir Tuzağı Üzerine Ampirik Bir Çalışma: Türkiye Örneği (1980-2013). *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*. 7(2), 225-235.
- Şak, N. (2021). Orta Gelir Tuzağı: N11 Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme. *İstatistik Araştırma Dergisi*, 11(1), 23-36.
- Tasar, I., Gültekin, E.; Acci, Y. (2016). Is Turkey in a Middle Income Trap? *Journal of Applied Research in Finance and Economics*, 1(1), 36-41.
- Tıraşoğlu, M; Karasaç, F. (2018). Orta Gelir Tuzağı: Yapısal Kırımlar Altında E7 Ülkeleri İçin Ampirik Bir İnceleme. *Akademik İncelemeler Dergisi*. 13(2), 337-361.
- Uyanık, C. C. (2015). Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye'nin Konumu Açısından Bir Değerlendirme. *Sosyoekonomi*. 23(26), 175-186.
- Ünlü, F.; ve Yıldız, R. (2018). Orta Gelir Tuzağının Belirlenmesi: Ekonometrik Analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14 (1,2), 1-20.
- Wang, C; Lan, J. (2017) Inequality, Aging, and the Middle-Income Trap, ADBI Working Paper Series No:785.
- WB, (2024) <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2024>
- WDI, (2024) <https://databank.worldbank.org/>
- Woo, W. T. (2012). China Meets the Middle-Income Trap: The Large Potholes in the Road to Catching-Up, *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 10(4), 313-336.
- Yeldan, E. (2012). Türkiye Ekonomisi için Beşeri Sermaye ve Bilgi Sermayesi Birikimine Dayalı Bir İçsel Büyüme Modeli. *Ekonomi-TEK Dergisi*. 1(2), 21-60.
- Yılcı, V, (2017). Petrol Fiyatları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Fourier Yaklaşımı, *İstanbul Üniversitesi Ekonometri ve İstatistik*, 27, 51-67.
- Yılmaz. G. (2014). Turkish Middle-Income Trap and Less Skilled Human Capital. Working Paper No: 14/30. Central bank of the republic of Turkey.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Erdal ALANCIOĞLU (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Erdal ALANCIOĞLU (%100)

Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Kadın Kooperatiflerinin Rolü Üzerine Mikro Bir Araştırma: Niğde Örneği*

Gülce Nil ÖZCENGEL¹, Ercan GEÇGİN²

¹ Sosyolog; gulcenil05@gmail.com, ORCID: 0009-0000-6538-5560

² Doç. Dr.; Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji, ercangecgin@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9896-119X

Öz: Bu çalışma, kadının yoksulluğuyla mücadele konusunda kadınlar tarafından kurulan kooperatiflerin rolünü Niğde’de yer alan üç kooperatif örneğinde incelemek amacıyla gerçekleştirilen saha araştırmasına dayanmaktadır. Araştırmanın genel amacı, kooperatifleşmenin kadın yoksulluğuyla mücadeledeki etkisini ortaya çıkarmak ve kadının güçlenmesindeki rolünü araştırmaktır. Bu amaç kapsamında Niğde merkezde 2, Niğde’nin Bor ilçesinden 1 kadın kooperatifi araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırma, kadın kooperatifinde yer alan kadınların kendi deneyimlerini anlamlandırmaları açısından nitel araştırma yöntemlerinin desenlerinden biri olan fenomenolojik çalışmaya göre tasarlanmıştır. Her kooperatiften 4 kişi olmak üzere toplamda 12 kişi ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerin çoğunluğu 2024 yılı içinde yapılmıştır. Görüşmelerde kooperatiflerin kuruluş süreçlerindeki deneyimleri, aldıkları destekler, karşılaştıkları güçlükler ve çözüm önerileri sorulmuştur. Bulgularda kooperatiflerin kadınların güçlenmesinde önemli rol oynadığı, hem ekonomik gelir açısından hem de sosyal dayanışma sayesinde kadın yoksulluğuyla mücadelede önemli bir mekanizma işlevi gösterdikleri keşfedilmiştir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle mücadele hususunda da kooperatifteki başarıların rolünün yüksek olduğu araştırmada görülmüştür. Kooperatiflere katılımı birlikte kadınların özgüvenleri artmıştır. Yerel yönetimlerin ve kamu kurumlarının desteklerinin de önemini vurgulayan katılımcılar verilen eğitimlerin uygulamalı şekilde yapılmasını önermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kadın kooperatifleri, kadın yoksulluğu, kadının güçlenmesi, dayanışma, toplumsal cinsiyet, Niğde

Jel Kodları: A14, J16, J54

A Micro Study on the Role of Women's Cooperatives in Combating Women's Poverty: The Case of Niğde

Abstract: This study is based on field research conducted to examine the role of cooperatives established by women in combating women's poverty, using the example of three cooperatives in Niğde. This research aims to reveal the impact of cooperatives on fighting women's poverty and examine their role in empowering women. For this purpose, two women's cooperatives from the center of Niğde and one from the Bor district of Niğde were included in the study. The research used a phenomenological research design, one of the qualitative research methods, to understand the experiences of women involved in the cooperatives. In-depth interviews were conducted with twelve participants, four from each cooperative. Most of these interviews took place in 2024. During the in-depth interviews, participants were asked about their experiences during the establishment processes of the cooperatives, the support they received, the challenges they faced, and their proposed solutions. The results showed that cooperatives play an important role in women's empowerment and serve as an

Atf: Özgencil, G., N. & Geçgin, E. (2025). Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Kadın

Kooperatiflerinin Rolü Üzerine Mikro Bir Araştırma: Niğde Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 55-79.

<https://doi.org/10.30586/pek.1555814>

Geliş Tarihi: 25.09.2024

Kabul Tarihi: 27.12.2024

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, birinci yazarın yürütücülüğünde ve ikinci yazarın danışmanlığında hazırlanan, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı 2023 yılı 2. dönem kapsamında kabul edilen “Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Niğde Örneği” başlıklı projeden türetilmiştir. Bu destek için TÜBİTAK’a teşekkür ederiz. Bu çalışma için etik onay, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu’nun 07.05.2024 tarihli ve 2024/10-06 sayılı kararıyla alınmıştır.

important mechanism for combating women's poverty in terms of economic income and social solidarity. The research also showed that the successes achieved in the cooperatives play a key role in the fight against gender inequality. Women's self-confidence increased with their participation in cooperatives. The participants emphasized the importance of support from local governments and public institutions and suggested that the provided training should be more practical.

Keywords: Women's cooperatives, women's poverty, women's empowerment, solidarity, gender, Niğde
Jel Codes: A14, J16, J54

1. Giriş

İnsanların birlikte iş yapma, karşılıklı dayanışmada ve yardımlaşmada bulunma gibi davranışları insanlık tarihi kadar eski olsa da modern anlamda kooperatif tarzı ortaklıklar sanayi toplumunda ortaya çıkmıştır. Sanayi devrimi sürecinde sendikacılıkta olduğu gibi, işçi sınıfının çalışma ve geçim şartlarındaki zorluklarla birlikte mücadele etme arayışlarının ürünü olan kooperatiflere ilişkin önemli adımlardan biri 1844'te, İngiltere'de 28 dokuma işçisi tarafından kurulan tüketim kooperatifi olmuş ve 1895'te kurulacak Uluslararası Kooperatif Birliği'nin [ICA] benimseyeceği ilkeler bu kooperatifin uygulamalarına dayandırılmıştır (Geray, 1992, s.427). 19.yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin yanı sıra Fransa ve Almanya'da da kooperatif örgütlenmeleri görülmüştür. 20.yüzyılda ise uluslararası düzeyde kooperatif çeşitlenmesi artmış, yeni yasal çerçevelerle kooperatifçilik desteklenmiştir. Türkiye'de ise kooperatifçilik Cumhuriyet öncesi döneminde Ahilik ve Lonca gibi faaliyetlere dayanarak birlikte 19. yüzyılda Memleket Sandıklarının kurulması bu konudaki önemli adımlardan biri olmuş, Cumhuriyet'in ilanından sonra devlet de etkin roller oynamış, 1920'li ve 1930'lu yıllarda yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve kooperatiflerin sayılarında artışlar yaşanmıştır (Irmaklıoğlu ve Irk, 2022; Topaloğlu ve Sönmez, 2023).

ICA (2024), kooperatifi ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlar doğrultusunda kişilerin demokratik yollarla kontrol edilebilen işletme vasıtasıyla bu ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamaya yönelik olarak gönüllülük esasına dayalı şekilde kurduğu özerk birlik şeklinde tarif etmiştir. Kooperatiflerin genel olarak amaçları yardımlaşmaya ve dayanışmaya dayalı ekonomik ve sosyal çıkarlar sağlamak iken, hususi olarak yoksullukla mücadelede konusunda da önemli bir sosyal politika aracı olma işlevi bulunmaktadır (Taş ve Kazar, 2019, ss.1839-1840).

Dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de yoksulluk önemli toplumsal problemler arasındadır. Günümüzdeki modern yoksulluk; kentleşme, bireyselleşme gibi yönleri kapsayan sanayi toplumlarının gelişimiyle derinleşmiş, kırsal sefaletten kent yoksulluğuna ve sosyal dışlanmaya uzanan ve yeni riskleri de barındıran; sonraki kuşaklara aktarılan, dinamikleşen ve karmaşıklaşan bir olgu olmuştur (Mingione, 2006, ss.261-262). Genel anlamıyla yoksulluk, yeterli düzeyde kaynak ve gelirden mahrumiyetin yanı sıra insan yaşantısına yakışır şekilde temel gıda, giyecek, barınma, sağlık hizmeti ve güvenlik gibi gereksinimlerden yoksunluğa işaret etmektedir (Oktik, 2008, s.25).

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu [TÜRK-İŞ], yoksulluğu hane geliri üzerinden, aylık olarak hesap etmektedir ve bunu dört kişilik bir ailenin sağlıklı, dengeli ve yeterli beslenmesi (açlık sınırı) çerçevesinde ele almaktadır. Haziran 2024 ayı için TÜRK-İŞ (2024), Ankara'da yaşayan dört kişilik bir ailenin açlık sınırını yaklaşık 19 bin TL olarak hesaplamıştır. Konut, giyim, ulaşım ve sağlık gibi harcamaların tutarı olarak yoksulluk sınırını yaklaşık 62 bin TL ve çalışan bekar kişinin yaşam maliyetini ise aylık yaklaşık 25 bin TL şeklinde tespit etmiştir. Öte yandan Türkiye İstatistik Kurumu'nun [TÜİK] 'Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, 2023' başlıklı verilerine göre, belirli gelir düzeyinin altında gelire sahip olduğunu ifade eden 'görelî yoksulluk' Türkiye

genelinde % 13,9 olarak ortaya konulmuştur. Bu oran 2022 yılına göre 0,5 puan azalmış olsa da anlamlı bir farklılaşmaya işaret etmemiştir. Maddi ve sosyal yoksunluk oranının %14,4; sürekli yoksulluk oranının %12,3 gösterildiği veri setinde, bu araştırmanın yapıldığı şehir olan Niğde'nin de yer aldığı Aksaray, Nevşehir, Kırşehir ve Kırıkkale illerini kapsayan TR71 Bölgesinin göreceli yoksulluk oranının ise genele yakın bir düzeyde olduğu görülmüştür (TÜİK, 30 Ocak 2024). Keza Aydın'ın (2021) TÜİK verilerini temel alarak yaptığı analizde de TR71 Bölgesinin Türkiye ortalamasına yakın bir yoksulluk görünümüne sahip olduğu ortaya konulmuştur.

Yoksulluktan kadınlar da büyük ölçüde etkilenmektedir. 'Kadın yoksulluğu' ya da 'yoksulluğun kadınlaşması' şeklinde kavramsallaştırılan olgunun nedenleri ülkeden ülkeye değişim göstermekle birlikte genel olarak toplumsal cinsiyet ayrımcılığı gibi birtakım eşitsizliklerle, düşük ücret politikasıyla ve enformel sektörde istihdam gibi pek çok bağlamla açıklanmaktadır ve kentsel yaşamda bu olgunun daha fazla hissedildiği belirtilmektedir (Açıkgöz, 2010, s.48).

Kooperatifler, diğer birtakım işlevlerinin yanı sıra yoksullukla mücadelede ve istihdam artışında da önemli roller üstlenebilmektedirler. Kadın kooperatifleri de bu hususta öne çıkan örgütlenmelerdir. Kadının güçlenmesi, kadın yoksulluğunun azaltılması, kadına yönelik istihdamın artırılması, sosyo-ekonomik hayata dâhil etme girişimleri ve kadının aktif katılımıyla alternatif kalkınma modellerinin geliştirilmesi gibi çerçevelerde kadın kooperatiflerinin önemine vurgular yapılmıştır (KEİG, 2015).

Gümrük ve Ticaret Bakanlığı tarafından 2011'de hazırlanan 'Kadın, Çevre, Kültür ve İşletme Kooperatifi' şeklindeki tek tip örnek ana sözleşme, kadınların dezavantajlı durumlarını ortadan kaldırmaya yönelik sosyal politikalar geliştirme açısından atılan adımlardan biri olmuştur (GTB, 2012, s.11). Kadın işgücünün ekonomiye dâhil edilmesine ve kadınların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel etkinliklerinin geliştirilmesine yönelik olan bu adım eğitim, danışma, rehberlik ve fon-finans sağlama gibi boyutları da içermiştir. Böylece, 2000'li yılların başında başlayan kadın kooperatifçiliğinin tabandan gelen talebine bakanlık düzeyinde işlevsel alanlar açılmıştır. Dolayısıyla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatiflerinin ülke çapında yaygınlık kazanmaya başlaması hem tabandan taleplerle hem de yönetim düzeyindeki adımlarla birlikte olmuştur.

Ortaklarının tamamının veya çoğunluğunun kadın olduğu kooperatifler, ortaklarının ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçları ile ekonomik faaliyetleri çerçevesindeki mal ve hizmetlerin üretimini ve bunların pazarlanmasını ve bu yöndeki girişimleri desteklemek, üretim becerilerini geliştirmek, ortaklarının ekonomik menfaatlerini korumak, sağlıklı ve gelişmiş bir halde yaşamalarını sağlamak amacıyla kurulmaktadır (Tarım Bakanlığı 2023, s. 30). Türkiye'de kadın kooperatiflerinin kuruluş işlemleri Ticaret Bakanlığı kontrolünde yürütülmektedir. Öte yandan son dönemlerde kadın kooperatiflerinin sayısında artışın olduğu söylenebilir. Bu artışta ise sivil kuruluşlarının, bakanlıkların ve yerel yönetimler gibi çeşitli kamu kuruluşları ile uluslararası kuruluşların destekleri de etkili olmuştur (Şahankaya Adar vd., 2023, s. 1174).

Yoksulluğu sadece maddi yetersizliklere indirgemek hatalı çözümlere yol açabilir. Daha geniş ölçekte, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısal bağlamlar ile siyasal sistemlerin yoksulluğu üretmedeki etkisini göz ardı etmemek gerekir. Bu açıdan Sen'in (2004, ss.126-128) yoksulluğu sadece belirli bir gelir azlığından ziyade temel kapasitelerden mahrum olmak veya kapasitelerden yoksunluk şeklinde görmek gerektiği fikri önemli bir perspektif sunmaktadır. Kapasite perspektifi, gelir yoksunluğundan başka faktörleri de görmeyi sağlamaktadır. Gelir ile kapasite arasındaki fark ailelere ve sosyal durumlara göre değişebilir. Yaş, cinsiyet, yerleşim yeri, etnik kimlik gibi bağlama göre değişen dezavantajlı faktörler gelirin kapasiteye dönüştürülmesinde engelleyici olabilmektedir. Kalkınmayı, özgürlük ve toplumsal adalet kavramlarıyla birlikte düşünen ve özgürlükleri kalkınmanın hem amaçları hem de araçları olarak ele alan Sen (2004, ss.25-26) 'siyasal özgürlükler', 'iktisadi imkanlar', 'toplumsal fırsatlar', 'şeffaflık güvenceleri' ve 'koruyucu güvenlik' şeklinde sınıfladığı özgürlük tiplerinin kişinin genel kapasitesini geliştirmeye katkıları olabileceğini ileri sürmüştür. Kadınların dezavantajlı durumları göz

önüne alındığında kooperatifler, kadınların eşitsizliklerle ve yoksullukla mücadelede kendilerini geliştirebilecekleri, birbirleriyle yardımlaşmayla yapabilirliklerini ilerletebilecekleri dayanışma ağı işlevi görebilecek örgütlülükler olarak kavranabilirler. Birtakım iktisadi ve toplumsal imkanlarla kadınların sosyalleşerek ve dayanışma göstererek eylem kapasitelerini geliştirmelerinin bir yolunun toplumsal kalkınma açısından kooperatif örgütlenmelerinden geçtiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla kooperatif gibi örgütlenmeler kapasite sorunuyla baş etme açısından da kritiktirler. Bu kapsamda bu araştırma, Niğde örneğinde kadın kooperatiflerinin yoksullukla mücadelesini aynı zamanda kendi toplumsal ekolojisi bağlamındaki kapasite gücünü arttırmasındaki durumunu anlamaya ve ortaya koymaya çalışma gayesiyle hazırlanmıştır.

Bu araştırmanın temel amacı, kadın yoksulluğu konusunda kadın kooperatiflerinin oynadığı rolü saha araştırmasına dayalı şekilde incelemektir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yanı sıra diğer sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel eşitsizliklerinin meydana getirdiği dezavantajlılıkla mücadelede kadın kooperatiflerinin ne derece etkili olduğu saha araştırmasıyla ortaya konulmak istenmiştir. Yoksullukla mücadelenin dışında, kooperatiflerin kadınların hayatındaki değişimi ne yönde etkilediğini ortaya koymak da araştırmanın amaçları arasındadır. Literatürde kooperatiflerin kadınların güçlenmesinde önemli etkiye sahip olduğuna yönelik bulgular sıklıkla dile getirilmiştir. Zorlukların üstesinden gelebilme kapasitesi, yapabilirlik, özgüven ve özsayıgı duygularının gelişimi, dayanışma, toplumsal cinsiyet rollerindeki değişim gibi kadını güçlendirici hususlarda kadın kooperatiflerinin rolü Niğde'deki üç kadın kooperatif örneğinde incelenmeye çalışılmıştır. Toplamda 8 kadın kooperatifinin bulunduğu Niğde'de gerek araştırmanın maddi imkânları, gerek bazı kooperatif ortaklarına iletişim kurulmak istenmesine karşın kendilerine ulaşamama ve gerekse bazılarının pasif duruma düşmesinden dolayı araştırma üç kooperatifle sınırlandırılmıştır. Araştırma kapsamında kadınların kooperatifleri kurma süreci, yaşadıkları zorluklar, kooperatifin faaliyet alanları, kadınların kendi hayatlarında ne gibi değişimler yarattığı, sosyal katılım süreçleri, yoksullukla mücadele konusundaki deneyimleri gibi hususlarda araştırmanın katılımcılarına sorular sorulmuştur. Böylece kooperatiflerin özel olarak kadın yoksulluğu ile mücadele hususundaki rolü, genel olarak sürdürülebilir kalkınma açısından değeri Niğde örneğinde açığa çıkarılmak istenmiştir.

Makalede ilk olarak kadın yoksulluğuyla mücadele konusunda kooperatiflerin rolü ve ilgili literatüre yer verilecek, devamında Niğde'deki kadın kooperatifleri hakkında bilgiler verilip saha araştırmasının amaçlarına, yöntemine değinilecek, sonrasında ise bulgular yorumlanacaktır.

2. Kadın Yoksulluğu ve Yoksullukla Mücadelede Kadın Kooperatifleri

Farklı bağlam ve eksenlerde birtakım yoksulluk kategorilerinin geliştirildiğini görmekteyiz. Yoksulluğu açıklamaya yönelik olarak kültürel örüntüleri ('yoksulluk kültürü' gibi) merkeze alan muhafazakâr yaklaşımların yanı sıra yapısal ve çevresel unsurları daha fazla dikkate alan eleştirel yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır (Gül ve Sallan Gül, 2008, s.58). Özellikle eleştirel yaklaşım, yoksulluğu kapitalist sistemin eşitsizlik yaratan yapısıyla bağlantılı görmüş; sınıf, toplumsal cinsiyet ve etnisite gibi birbiriyle ilişkili yönlerle birlikte kavrayarak konuya ilişkin daha bütünlüklü bir bakış olanağı sağlayabilmiştir. Diğer taraftan yine çeşitli eşitsizlikler ve dışlayıcı mekanizmalar yönünden yoksulluğun cinsiyet boyutuna odaklı perspektifler de yol gösterici olmuştur. ABD'deki refah sistemi bağlamında kadının yoksullaşması üzerinde duran, birtakım dezavantajlı hallerin yanı sıra ayrımcılık ve ön yargı kalıplarının etkilerine değinen Pearce (1978) bu konuda öncü isimlerden biri olmuştur. Yoksulluğun kadınlaşması meselesi, ABD (Peterson, 1987), Japonya, Kanada, Rusya, İsveç gibi ülkeler örneğinde (Goldberg ve Kremen, 1990) ele alınmış ve uluslararası perspektif çerçevesinde de (Moghadam, 1998) tartışılmıştır. Türkiye'de de kadın yoksulluğu veyahut yoksulluğun kadınsılaşması üzerine çalışmalar gerçekleştirilmiş ve kadının dezavantajlı sosyal statüsünün

yoksullukla birleşmesiyle ortaya çıkan farklılaşmalara vurgu yapılmıştır (Sallan Gül, 2005; Duyan, 2010).

Kadınların yoksulluğu yapısal bağlar ve eşitsizlikler ile erişilebilirlikler açısından bakıldığında aynı zamanda büyük bir insan hakları sorunudur (Taşkıran vd. 2024, s.35). Kadınların işgücü piyasasındaki yerlerine dair göstergeler bunu desteklemektedir. Türkiye'deki işgücü ortamındaki cinsiyetler arası gelir farklılaşmasında anlamlı seviyede ayrımcılığın etkisi olduğu ve kadınların aleyhine bir durumun söz konusu olduğu tespit edilen olgulardandır (Doğan ve Ölmezoğulları, 2022). Türkiye İstatistik Kurumu'nun [TÜİK] mevsim etkisinden arındırılmış Nisan 2024 ayına ait temel işgücü göstergelerine göre (15 yaş üstü), erkeklerde işgücüne katılım oranı % 72,1, kadınlarda ise %36,6'dır. İstihdam oranı erkekler % 66,9, kadınlarda % 32,5; işsizlik oranı ise erkekler % 7,2, kadınlarda % 11,1'dir (TÜİK, 10 Haziran 2024). Türkiye'de işgücüne katılım oranı kadınlar açısından önceki yıllara göre artış eğilimi gösterse de oranlar Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'ne [OECD] üye ülkelerinin genelinin ve Avrupa Birliği (AB) ülke verilerinin gerisindedir. Örneğin OECD 2022 verilerine göre AB'de cinsiyet arasındaki işgücüne katılım oranı farkı %10, Türkiye'de ise % 38'dir ve Türkiye Avrupa'da kadınların işgücüne katılım oranında son sırada yer almaktadır (Euronews.com, 08.03.2024).

Kadınların yoksulluğunda ekonomik, sosyal, kültürel ve sembolik sermaye kaynaklarının varlığı kritik rol oynamaktadır. Sadece bu kaynaklara sahip olmak değil, aynı zamanda bunu kullanabilme kapasitesine ve gücüne sahip olmak da önemlidir. Söz gelimi eğitim önemli bir değişkendir ancak tek başına yeterli olmamaktadır. Keza yoksulluğun giderilmesinde etkili olan 'cam tavan' gibi görünmeyen ancak önemli ölçüde engelleyici olan sosyo-kültürel ve sembolik yapılar da vardır. Ayrıca siyasi yönetimin sosyal politika stratejileri de bu süreçte önemli bir rol oynamaktadır. Bütün bu unsurları ulusal düzeyde değerlendirirken aynı zamanda sosyo-ekonomik sistemi ve jeopolitik durumu da dikkate almak gereklidir. Savaşlar, bölgesel çatışmalar, iklim krizi ve uluslararası göç gibi dinamiklerin etkilerini de bu çerçevede göz önünde bulundurmalıyız. Dolayısıyla genel yoksulluğu da kadın yoksulluğunu da toplumsal ve siyasal sistemin çerçevesinde değerlendirmek isabetli olacaktır.

Körükmez (2008, ss.241-242) tarafından yapılan çalışmada, kent yoksulluğuyla mücadele konusunda kadınların hane içinde gelirlerini kısma, mevsimlik erzak hazırlama; hane dışında ise yakın sosyal çevreden destek alma (borç vb.); konut yapma ve çocuklarının eğitimine önem verme gibi stratejiler geliştirdikleri keşfedilmiş, bunun yanı sıra kadınların sadece ekonomik açıdan değil sosyal açıdan (formel ya da enformel ilişki ağlarına girebilme imkanı) da yoksul oldukları ortaya konulmuştur. Formel örgütlenmelerin zayıf kaldığı ve bunun gerisinde de çeşitli sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dinamiklerin yattığı durumlarda kadının yoksullukla mücadelesi de kendi kapasitesi oranında mümkün olabilmektedir. Kooperatif türünden örgütlenmeler dezavantajlılık durumuyla başa çıkmada ve kapasiteyi geliştirip güçlendirmede önemli roller üstlenebilmektedirler.

Kooperatifler, belirli amaçlar doğrultusunda insanların bir araya gelerek birtakım ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik gönüllü birlikteliklere veya ortaklıklara dayanırlar. 10.05.1969 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu'nda kooperatiflerin genel yasal çerçevesi çizilmiştir. Tarım, konut yapımı, ulaşım, üretim ve pazarlama, fikri mülkiyet, sağlık hizmetleri, sigorta, işletme, esnaf ve sanatkârlık, eğitim ve kadın girişimi gibi farklı türlerde kooperatifler kurulabilmekte ve tematik açıdan ilgili bakanlıkların sorumluluklarına girebilmektedirler. Türkiye'de genel anlamda kadın girişimiyle ilgili kooperatifler Ticaret Bakanlığı'na bağlıdırlar ve onun taşradaki müdürlüklerinin sorumluluk alanındadırlar.

Türkiye'de ilk kadın kooperatiflerinin 1999'da kurulduğu not edilmiştir (Duguid vd., 2015, s.15). Kadın istihdamının artırılması hedefi doğrultusunda kooperatiflerin kurulmasına yönelik olarak 2011'de 'Kadın, Çevre, Kültür ve İşletme Kooperatifi' ana sözleşmesi uygulanmaya başlanmıştır (Emiroğlu, 2019). Keza, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan 'Türkiye

Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı 2012-2016' belgesinde, Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin (ICA) 20-23 Eylül 1995'te İngiltere'de yapmış olduğu kongrede benimsediği yedi ilkeye atıfta bulunulmuş ve genel vizyon çerçevesi hazırlanmıştır. Bahsi geçen ilkeler şunlardır: gönüllü ve açık ortaklık; ortakların demokratik denetimi; ortakların ekonomik katılımı; özerklik ve bağımsızlık; eğitim, öğretim ve bilgilendirme; kooperatifler arası iş birliği ve topluma karşı sorumluluk (gmka.gov.tr, 2012, ss.17-18). Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı'nın 14 Haziran 2021 tarihli verisine göre ülke genelinde 594 faal Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi bulunmaktadır.

Kadın kooperatifleriyle ilgili uluslararası literatüre bakıldığında, başta toplumsal cinsiyet eşitsizliği olmak üzere kadınların dezavantajlı statüleriyle mücadelede kooperatiflerin önemli işlevler üstlendiklerine vurguların yapıldığı görülmektedir. Yunanistan'da kadınların tarım turizmini (Iakovidou, 2002); Senegal'de kadınların liderlik ve sosyal performansını (Périlleux ve Szafarz,2015); Kenya örneğinde genel durum analizini (Majurin, 2012) ortaya koyan ve Hindistan örneğinde kadınların ekonomik güvenliğini, girişimci yönlerini ve aileye katkılarını (Datta ve Gailey, 2012) ele alan çalışmalar kooperatiflerin güçlendirici etkisinden bahsetmişlerdir. Kadın kooperatifleriyle ilgili farklı ülkelerde yapılan çalışmalarda kooperatiflerin kadınların yaşamlarında sürdürülebilir olumlu katkılarının olduğu; diğer taraftan kuruluş sürecinde sermaye eksikliği, ailedeki roller, çocuk bakımındaki yetersizlikler, yoksulluk, sosyo-kültürel öğeler gibi birtakım sorunlarla mücadele etmek durumunda kaldıkları da tespit edilmiştir (akt. Duguid vd., 2015, s.30).

Son yıllarda kadın kooperatiflerinin sayısının artmasına paralel olarak bu konudaki araştırmalar sınırlı da olsa artış göstermiştir. Duguid vd. (2015) tarafından 101 kadın kooperatifi üzerine karma yöntemle yapılan kapsamlı araştırmada, kadın kooperatiflerinin diğerlerinden farklı olduğu, kadınlar tarafından kadınlar için kurulduğu, ekonomik ve sosyal amaçlar çerçevesinde iki yönlü faaliyetler yürüttükleri, çok amaçlı yapılar oldukları, faaliyetlerinde kendine has birtakım güçlükler yaşadıkları ortaya çıkarılmıştır. Buna ek olarak kooperatiflerin küçük ölçekli olduğu, ortak sayılarının çoğunlukla 25'in altında olduğu, ortakları tarafından aktif biçimde sahiplenildiği ve yönetim ile liderlik süreçlerinde katılımın güçlü olduğu; öte yandan sermaye oluşturma gibi mali güçlüklerin yanı sıra kadın kooperatifine dair genel anlayış yetersizliğinin varlığı da keşfedilen bulgulardandır (Duguid vd. 2015, s.17).

Gök ve Öztürk (2024), Türkiye'de kadın kooperatifiyle ilgili 29 lisansüstü tezin hazırlandığını belirlemiş ve konuya ilginin son yıllarda arttığını ancak bunun yeterli olmadığını vurgulamışlardır. Ek olarak 2024 yılında dört lisansüstü tezin daha yazıldığı görülmektedir (Gök, 2024; Saraç, 2024; Özkan, 2024; Şakırgün, 2024). Dolayısıyla 30'dan fazla tezden bahsedilebilir. Tezlerde kırsal kalkınma, girişimcilik, yoksullukla mücadele, kadının güçlenmesi, istihdam, kadın emeği gibi eksenlerde analizlerin yapıldığı görülmüştür. Tezlerden Sezer'in (2022) Mersin ve Kazar'ın (2019) İstanbul ve Bursa örneğindeki çalışmaları ağırlıklı olarak kadın yoksulluğuyla mücadele üzerinedir. Şakırgün (2024), Arslan (2023), Aşık Akdemir (2023), Koç (2023) ve Cazgır'ın (2022) çalışmaları ise ağırlıklı olarak kadının güçlenmesi eksenindedir. Tezlerin dışındaki pek çok çalışmada da benzer tematiklerle konu araştırılmıştır. Söz gelimi kadın yoksulluğunda mikro kredilerin etkisini inceleyen Serinikli'nin (2016) çalışması bunlardan biridir. Keza kooperatif örgütlenmesinin sadece işletme olarak değil veya patriyarkal kapitalizmin başarı kriterine göre değerlendirmemek gerektiğini ve sistemin yıkıcılığına karşı direnç potansiyel olarak görmenin de yararlı olacağını vurgulayan Değirmenci'nin (2023) çalışmasını da zikretmemiz isabetli olacaktır. Bu noktada her kooperatifi kendi toplumsal ekolojisinde değerlendirmek gerektiği de söylenebilir. Bunu biraz daha açacak olursak, kadın kooperatifleri içinde buldukları sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel şartlar bağlamındaki etkileri veya faydalarıyla birlikte düşünülmesi gerekir. Nitekim Şırnak örneğindeki araştırmasında Özcan Elçi (2024), kooperatiflerin kadınların gündelik yaşamlarında makro iyileşmeler ve değişimler yaratmadığını ancak sosyal ve bireysel faydalar sağlayabildiğini dile getirmiştir. Bu bağlamda yerel

yönetimlerin katkısının önemli bir rol oynadığı ifade edilmiştir. Kadınların ev içindeki rollerine uygun ürünler üreterek ve satarak sınırlı girişimlerde bulunduğu hem diğer çalışmalarda hem de kendi araştırmamızda karşılaştığımız bir durumdur. Dolayısıyla kooperatiflerin dayanışmayı artırıcı ve sosyalleşmeyi güçlendirici gibi işlevleri daha baskın olmakla birlikte geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini kırma konusunda bazı zayıflıklarının olduğu da söylenebilir. Öte yandan Taş ve Kazar'ın İstanbul örneğindeki araştırmalarında (2019), ilk aşamadaki güçlü dayanışmanın ve takım ruhunun bir zaman sonra bireysel kazanç rekabetine doğru gitme riskinin olduğu da dikkate değer boyutlardandır. Piyasa yönelimli ilişkilerin baskın olduğu toplumsal ekolojilerde kooperatiflerin takım ruhu da tehlikelerle yüz yüze kalabilmektedir.

Yıldırım vd. (2021) tarafından Antalya örneğinde, kadın kooperatifleri üzerine gerçekleştirilen nitel çalışmada, yoksullukla mücadelede kooperatiflerin önemli rol oynadığı, dayanışma, işbölümü ve kendini gerçekleştirme gibi hususlarda olumlu sosyal etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesindeki etkisini karma yöntem temelinde inceleyen Şahankaya Adar ve Dedeoğlu'nun (2023) araştırmasında ise, kooperatiflerin kadınların güçlenmesine olumlu etkide bulunduğu ve toplumsal cinsiyet eşitliği açısından güçlenmenin daha belirgin olmasına karşın ekonomik güçlenmenin sınırlı kaldığı ortaya çıkarılmıştır.

Literatürde Niğde'deki kadın kooperatifleri üzerine tek çalışmaya rastlanabilmiştir. Cihangir vd. (2023) tarafından yapılan Niğde'deki Yeşilburç Köyü Denee Kadın Kooperatifi üyelerine yönelik yapılan nicel araştırmada, yöresel ürünlerin gastronomi turizminde kullanılması incelenmiş ve kadınların bu yöndeki faaliyetlere olumlu yaklaştıkları tespit edilmiştir.

2.1. Niğde'de Kadın Kooperatifleri

Niğde Ticaret İl Müdürlüğü'nden elde edilen son bilgiye göre (05.09.2024) Niğde genelinde Ticaret Bakanlığı sorumluluğunda 7, Tarım ve Orman Bakanlığı sorumluluğunda ise 1 olmak üzere toplam 8 kadın kooperatifi bulunmaktadır. Kuruluş yıllarına göre bu kooperatifler aktif ve pasif durumlarıyla birlikte şunlardır:

- Sınırlı Sorumlu Tyanalı Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi: 12.01.2015 tarihinde Niğde'nin Bor ilçesinde kurulmuş olan bu kooperatif şu anda tasfiye aşamasındadır. Kooperatif üyelerine ulaşamadığından tasfiye gerekçesi hakkında bilgi elde edilememiştir.
- Sınırlı Sorumlu Niğde Bağları Tarım Sanayi Eğitim Kadın Girişim Kooperatifi: 02.12.2021 tarihinde Niğde'de kurulmuş olup faaliyetlerine aktif olarak devam etmektedir.
- Yeşilburç Kadın Girişimi Kooperatifi Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi (Denee Kadın Kooperatifi şeklinde de geçmektedir): 07.01.2022 tarihinde Niğde'nin Yeşilburç köyünde kurulmuş olup mevcut durumda aktif olarak çalışmalarını sürdürmektedir.
- Sınırlı Sorumlu Ben Varım Kadın Girişimi ve Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi: 20.06.2022 tarihinde Niğde'nin Çamardı ilçesinde kurulmuş olup faaliyetleri mevcut durumda bulunmamakta ancak kapalı değildir. Belediyenin desteğiyle kurulan kooperatifin üretim faaliyetinde kimsenin rol almamasından ötürü aktif değildir.
- Sınırlı Sorumlu Nahita Kadın Eli Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi: 04.08.2023 tarihinde Niğde ilinde kurulmuş olan bu kooperatif bir ay içerisinde üretimi durdurarak kapanmıştır.
- Sınırlı Sorumlu Toro Ulukışla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi: 05.03.2024 tarihinde Niğde'nin Ulukışla ilçesinde kurulmuş olup aktif olarak faaliyet göstermektedir.
- Sınırlı Sorumlu Karagöl Ulukışla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi: 03.07.2024 tarihinde Niğde'nin Ulukışla ilçesinde kurulmuş olan bu kooperatif şu anda aktif bir şekilde çalışmalarını sürdürmektedir.

- Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi: 27.01.2021 tarihinde Bor ilçesinde kurulmuş olup aktif şekilde çalışmalarını sürdürmektedir.

Niğde merkezde 3 kooperatif, Bor ilçesinde 2, Ulukışla ilçesinde 2 ve Çamardı ilçesinde 1 kooperatif kurulmuştur. Altınhisar ve Çiftlik ilçelerinde ise kooperatif girişi bulunmamaktadır. Kooperatifler içinde Yeşilburç (Denee), Niğde Bağları, Bor Kadın Tarımsal Kalkınma ve Toro Kooperatifleri sosyal medya hesapları bulunan ve aktif kullananlardır.

Kooperatiflerin kuruluş tarihlerine baktığımızda sadece birinin 2015 yılında kurulduğunu, diğerlerinin 2021 ve sonraki yıllarda kurulduklarını görmekteyiz. Bunda bakanlıkların ve yerel yönetimlerin destek ve rehberlik hizmetlerinin 2021 öncesinde aktif olmamasının payının yanı sıra tabandan bir hareketin oluşmamasının da etkisi söz konusu olabilir. Belediye başkanlarının seçimle gelmesi ve seçimle gitmelerinin de bunda payının olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Çamardı'daki kooperatifin pasif duruma düşmesi yerel yönetimlere bağımlı bir örgütlenmeye işaret etmekle birlikte arka planı ve gerçek nedenleri başka bir araştırma konusunda yakından incelenebilir. Araştırma sürecinde tüm kooperatiflere ulaşılmaya çalışılmış ama hem bazılarıyla iletişim kurulamamıştır hem de Niğde merkeze uzaklıklarından dolayı gidilememiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan fenomenolojik desene göre yapılmıştır. Araştırma deseni olarak fenomenoloji, genel anlamda, daha önce yaşanmış deneyimlerin ortak anlamını keşfetmeye yönelik bir araştırmadır (Creswell, 2013, s.77). Bu desende, deneyimlemiş kişilerin öznel algı ve yorumları temel alınarak analizler yapılmaktadır. Özellikle kişisel deneyimlerin araştırma gündeminin dışında tutulması açısından araştırmacının kendini "ayraç" içerisine alması beklenir. Veri toplama tekniği olarak da deneyim sahibi kişilerden detaylı bilgiler almak için derinlemesine görüşmeler kullanılmaktadır. Öte yandan yorumlayıcı ve tanımlayıcı olmak üzere fenomenolojik çalışma iki türe ayrılabilir. Tanımlayıcı fenomenoloji yaşanmış deneyimlerin anlamlarına yönelik varsayımlara ulaşırken yorumlara oldukça az odaklanmaktadır. Yorumlayıcı fenomenolojide ise yaşanmış deneyimleri yorumlamaya daha fazla önem verilmektedir (Aydın Günbatır, 2019, ss.293-297). Bu çalışmada kooperatif üyelerinin deneyimlerine daha fazla öncelik verildiğinden dolayı tanımlayıcı fenomenolojiye yakın bir perspektif benimsenmiştir.

Araştırma, Niğde il merkezindeki ve Bor'da yer alan toplam üç kadın kooperatifle sınırlandırılmıştır. Çalışma, kooperatifte yer alan kadınların deneyimlerini yakından keşfetmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda yarı-yapılandırılmış soru formu hazırlanmış ve derinlemesine görüşme tekniği ve kısmen de gözlem tekniği kullanılarak bilgiler elde edilmiştir. Araştırmanın tasarlanması ve amaçlara uygun yarı-yapılandırılmış soru formunun hazırlanması sürecinde konuyla ilgili olarak yapılmış saha araştırmalarından (Duguid vd., 2015; Koç, 2023; Arslan, 2023; Cazgır, 2022; Sezer, 2022; Kazar, 2019; Akdemir, 2023) da yararlanılmıştır. Soru formunda katılımcılara kooperatifi hangi amaçlarla kurulduğunu ve kooperatiflerinin nasıl bir hikayeye sahip olduğunu, kuruluş sürecinde ne tür destekler aldıkları, kooperatife katılımı birlikte sosyal çevrelerinin kendilerine yönelik yaklaşımlarının nasıl olduğunu, kooperatiflerin ekonomik ve sosyal hayattaki rol ve işlevlerinin neler olduğunu, kooperatifleşmeyle birlikte kendilerini güçlü hissedip hissetmedikleri, kooperatif faaliyetlerinde yaşanan sorunlar ile bunların üstesinden gelmesinde ne tür yollar izledikleri ve önerilerinin neler olduğu gibi konularda sorular sorulmuştur. Böylece kadınların kooperatifleşme ve kooperatif faaliyetleri sürecinde yaşadıkları deneyimlere dair genel bir fotoğraf ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, araştırmanın etik izni için, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu'nun 07.05.2024 tarih ve 2024/10-06 sayılı kararıyla onay alınmıştır.

3.1. Araştırmanın Uygulanması

Araştırmanın amacına uygun olarak ve araştırma imkânları ölçüsünde şu üç kadın kooperatifi çalışma grubuna dâhil edilebilmiştir: Yeşilburç Kadın Girişim Üretim ve İşletme Kooperatifi, Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ve Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi. Hem açık kaynak bilgilerinden hem Niğde Ticaret İl Müdürlüğü'nden bilgiler alınmış, ilgili kooperatifler ziyaret edilmiş, kısmen de olsa gözlemler gerçekleştirilmiş ve kişilerden kişilere ulaşma konusunda sınırlı da olsa kartopu tekniği uygulanmıştır. Dolayısıyla amaçlı örneklem temelinde hareket edilmiştir. Araştırma tekniği bakımından derinlemesine görüşmelerin yanı sıra yer yer gözlemlerden de yararlanılmış, keza kooperatiflerle ilgili fotoğraflar da çekilmiştir.

Kooperatifi kurma sürecindeki kişisel deneyimler, yaşanan zorluklar ve bunların üstesinden gelme durumları, alınan destekler, kooperatifin kendi hayatlarındaki rolü ve işlevi gibi konuları içeren yarı-yapılandırılmış soru formu çerçevesinde derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Pilot çalışma kapsamında kooperatif üyeleriyle ilk görüşmeler 2023 yılının son aylarında yapılmış, sorular gözden geçirilmiş, esas görüşmeler ise 2024 yılında gerçekleştirilmiştir.

Makalenin ilk yazarı tarafından gerçekleştirilen görüşmeler gönüllülük esasına göre yapılmış ve katılımcılardan izin alınarak ses kaydına alınmıştır. Her kooperatiften 4 kadınla görüşme sağlanmıştır. Katılımcılardan deneyimleri hakkında yorum ve değerlendirmeler de istenmiştir. Kadınların görüşmelerde aktarmış olduğu deneyimler ve deneyimlerine ilişkin anlamlandırmalar bazı tematikler çerçevesinde kategorize edilerek betimlenmiş ve analiz edilmiştir.

3.2. Araştırmanın Katılımcıları

Araştırmada, üç kooperatiften toplamda 12 kişi ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ortalama 40-50 dakika sürmüştür. Görüşmeye dâhil olan katılımcıların bilgisi ve görüşme tarihleri Tablo 1'de verilmiştir. Katılımcı kişiler "K" ile numaralı olarak kodlanmıştır. Katılımcılardan en küçük yaş 32 en büyük yaş ise 63'tür. Biri hariç hepsinin evli olduğu katılımcılar içerisinde üyelerin yanı sıra yöneticiler de yer almaktadır.

Tablo 1. Çalışma Grubu Hakkında Bilgiler

Katılımcılar	Yaş	Medeni Durumu	Kooperatif	Pozisyonu	Görüşme Tarihi
K1	42	Evli	Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	Kooperatif başkanı	10.11.2023 02.02.2024
K2	42	Evli	Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	Kooperatif üyesi	10.11.2023 02.02.2024
K3	52	Evli	Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	Kooperatif üyesi	10.11.2023 02.02.2024
K4	47	Evli	Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	Kooperatif başkan yardımcısı	10.11.2023 02.02.2024
K5	63	Dul	Sınırlı Sorumlu Yeşilburç Kadın Girişim Üretim ve İşletme Kooperatifi	Kooperatif üyesi	03.12.2023
K6	56	Evli	Sınırlı Sorumlu Yeşilburç Kadın Girişim Üretim ve İşletme Kooperatifi	Kooperatif üyesi	03.12.2023
K7	58	Evli	Sınırlı Sorumlu Yeşilburç Kadın Girişim Üretim ve İşletme Kooperatifi	Kooperatif başkan yardımcısı	03.12.2023
K8	32	Evli	Sınırlı Sorumlu Yeşilburç Kadın Girişim Üretim ve İşletme Kooperatifi	Kooperatif üyesi	03.12.2023
K9	54	Evli	Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi	Kooperatif başkanı	06.02.2024
K10	41	Evli	Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi	Kooperatif başkan yardımcısı	06.02.2024
K11	52	Evli	Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi	Kooperatif üyesi	06.02.2024
K12	60	Evli	Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi	Kooperatif üyesi	06.02.2024

4. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın amacına uygun şekilde hazırlanan yarı-yapılandırılmış soru formuna dayalı şekilde gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerde katılımcıların verdikleri cevaplar ses kayıt dosyalarına alınmış ve sonrasında bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Metne dönüştürülen ifadeler sorulan sorular ekseninde önce gruplandırılmış, sonrasında ise verilen cevaplardaki benzerlikler ve farklılaşan yönler çerçevesinde betimsel analizler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların cevapları öncelikle kooperatiflerin kuruluş amacı ve süreci, alınan destekler, kooperatiflerin kadının güçlenmesindeki rolü, yaşanan sorunlar ve sorunların üstesinden gelme stratejileri gibi tematiklerle ayrıntılandırılmıştır. Tematikler ara başlıklar halinde aşağıda sunulmuştur. Bazı tematik betimlemelerde diğer araştırmaların bulgularıyla kıyaslamalar da yapılmıştır. Katılımcıların bütün ifadeleri makaleye yansıtılmamış, sadece benzer ve farklılaşan ifadelerde öne çıkanlar alınmıştır. Keza katılımcıların ifadelerindeki tematik sınıflandırmaların içerikleri ilişkili toplumsal bağlamla birlikte çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu çözümlenmelere geçmeden önce bu üç kooperatifle ilgili kısa bilgilere yer verilecek ve bütünsel bir bakış imkânı sağlanmış olacaktır.

4.1. Kooperatifler Hakkında Kısa Bilgiler

4.1.1. Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi

Toplam 8 üyeden oluşan kooperatifin tarım alanı açısından zengin olmasından dolayı Bor'da, 27.01.2021 tarihinde açılmıştır. Katılımcılar, kooperatifin kuruluşuna destek için önce Bor Belediyesi başkanına gittiklerini, hâlihazırda onun da bu yönde projesi olduğunu ve kendilerine destek vereceğini aktarmışlardır. Belediyenin elektrik, doğalgaz ödemesi ile kira yardımı konusunda kendilerini desteklediğini, bunun yanı sıra 2023'te, Niğde Valiliği'nin koordinatörlüğünde 'Üretmek Güçlenen Kadınlar Projesi' kapsamında diğer 3 kadın kooperatifle birlikte¹ hibe desteği aldıklarını, bunun da daha çok makine ekipmanı şeklinde olduğunu belirtmişlerdir. Bahsettikleri destekler dışında herhangi bir maddi destek almadıklarını, çalışan kadınlara yevmiye hesabı ücret verdiklerini, bunun da yaptıkları işle ilgili olduğunu, günlük en az 400 TL ödeme yaptıklarını ifade etmişlerdir.

Gıda ürünlerine yoğunlaşan kooperatifi incelenen diğer iki kooperatiften ayıran yönlerden biri ev yemekleri üretmesidir. Kooperatif içli köfte, sarma, mantı, erişte, börek gibi yerel ürünler üretmekle tanınmaktadır. Diğer kooperatiflere nazaran daha gelişmiş olup marketlere ve askeriye yemek göndermektedir. Kooperatifin çalışma süreci sistemlidir ve görev dağılımının eşit şekilde yapıldığı kaydedilmiştir. Bir gözlem notu olarak ilk görüşmede emekçi kadınların ürünlerini muhafaza etmek için kurutma makinesi isteğini dile getirdikleri, sonraki görüşmede ise makineyi tedarik ettikleri söylenebilir.

Kooperatif ziyareti süresince kooperatif yöneticileriyle diğer üyeler arasında ayrımcı yaklaşımlara rastlanmamış, kadınlar arasında iş birliğinin de herkesin imkân ve yeteneğine göre paylaşıldığı katılımcılar tarafından not edilmiştir. Belediye de çeşitli biçimlerde kooperatifi desteklemektedir. Özellikle ürünlerinin tanıtımı konusunda bu destek görülmektedir. Görüşmelerde kadınlar kooperatife katıldıktan sonra özgüvenlerinin yükselmesinden bahsetmişlerdir. Kooperatife katılımı birlikte aile içindeki rollerde ve sosyal çevredeki etkileşimlerde farklılıklar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Kuruluş aşamasında ticaret odasından eğitim aldıklarını ama bunu yeterli

¹ Niğde'deki kadın kooperatiflerinin girişimcilik, örgütlenme ve birlikte çalışma kapasitesinin güçlendirilmesini amaçlayan proje, Niğde İl Özel İdaresi tarafından hazırlanmış, Niğde Belediyesi, Bor Belediyesi ve Çamardı Belediyesi ile ortak yürütülmüş, ayrıca Ahiler Kalkınma Ajansı tarafından da desteklenmiştir. Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi dışında Yeşilburç Dene Kadın Girişim Üretim Kooperatifi, Çamardı Ben Varım Kadın Girişim ve Üretim Kooperatifi ve Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi de destek almıştır. Destek miktarının 1 Milyon 102 Bin TL olduğu açıklanmıştır (Niğde Valiliği, 21.06.2023). Çamardı'daki kooperatif hariç, diğer üç kooperatif aktif çalışmalarını sürdürmektedir. Çamardı'da bulunan kooperatifte aktif çalışanların olmadığı bilgisine ulaşılmıştır ki bu durum tabandan ziyade belediyenin daha etkili aktör olduğuna bir işaret sayılabilir. Ancak diğer üç kooperatifte tabandan gelen talep daha baskındır ve idari mekanizmalar daha çok tamamlayıcı rolündedirler.

görmediklerini aktarmışlardır. Bu yöndeki eğitimlerde satış, üyeler arasındaki ilişki gibi konularda bilgiler aldıklarını ama uygulamasının olmayışının eksiklik olduğunu ifade etmişlerdir. Bankalarla ilişkiler ve sundukları olanaklar açısından da kendilerini yeterince bilgilendirmediklerini de eklemişlerdir.

Fotoğraf 1’de kooperatifin hem dışarıdan görünümü hem de ürettikleri ürünler görülmektedir. Yapılan görüşmelerin ayrıntıları sonraki başlıklarda detaylandırılacaktır. Bulguların analizinde bu kooperatiften ‘A kooperatifi’ olarak bahsedilecektir.

Fotoğraf 1. Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifine ve Ürünlerine Ait Görüntüler

4.1.2. Sınırlı Sorumlu Yeşilburç Kadın Girişim Üretim ve İşletme Kooperatifi

13 üyeden oluşan kooperatif, 07.01.2022 tarihinde Niğde merkeze bağlı Yeşilburç köyünde kurulmuştur. Mübadeleyle gelenlerin yerleşmiş olduğu köy, vadi yakınındadır ve tarihi yerleşim yerlerine sahipliği açısından da turistik nitelikleri bulunmaktadır. Geleneksel kültürün izleri kooperatifin ürün yelpazesine de yansımaktadır. Ekşi mayalı ekmek, göçmen böreği, elmalı pasta, köstebek pasta gibi kendi yörelerine özgü ürünlerin sergilendiği gözlemlenmiştir. Köyün muhtarının köy kahvesinde gerçekleştirmiş olduğu toplantıyla kadınların kooperatifi kurmaya karar verdikleri aktarılmıştır. Muhtarın yanı sıra Ahiler Kalkınma Ajansı’nın, belediyenin ve İl Özel İdaresi’nin katkıları olmuştur. İlk başta bir torba şeker parasıyla reçel yapıp satan ve evlerinden mutfak eşyası ve fırın getiren emekçi kadınlar sonrasında iş insanlarının da yardımıyla hamur yoğurma makinesi ve fırın gibi ihtiyaç duydukları eşyaları tedarik etmişlerdir. Kooperatifin büyümesi ve tanınması açısından ilk 6 ay para almadan çalışan kadınlar şu anda belediyenin de desteğiyle birkaç kafe ile anlaşarak düzenli ürün satışı yapmaktadırlar. Kooperatifin konum olarak köyün tam merkezinde olmasının yanı sıra ürünlerini kapılarında da sergileyen kadınlar köye gelen turistlerin de dikkatini çekmektedir. Kadınlar, görüşmelerde, makine ihtiyaçlarını vurgulayarak büyük şehirlerde ürettikleri ürünlerinin satışını sağlamayı hayal ettiklerini belirtmişlerdir. Fotoğraf 2’de kooperatifin girişi ve alınan destekle ilgili levha görülmektedir. Bulguların analizinde bu kooperatiften ‘B kooperatifi’ olarak bahsedilecektir.

Fotoğraf 2. Sınırlı Sorumlu Yeşilburç Kadın Girişim Üretim ve İşletme Kooperatifine Ait Görüntü

4.1.3. Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi

8 üyeden oluşan kooperatif, 02.12.2021 tarihinde kurulmuştur. Kooperatifin ürettiği ürünlerde çölyak hastaları için nohut unundan imal edilenler de vardır. Melendiz karası, Germeyen bombası, Emili turtası, Nahita keki gibi yöresel ürünler üretmektedirler. Ürünlerinin birer hikayesi olduğunu aktarmışlardır. Örneğin Nahita keki, Niğde'nin en eski ismine bir referanstır ve içindeki ürünlerin (elma, ceviz, üzüm) hepsi Niğde yöresine aittir. Emili turtası ise Emili vadisinin misket elmalarıyla yapılmaktadır. Melendiz karası ve Melendiz fasülyesi de Melendiz bölgesinden gelmektedir. Kooperatif glutensiz ürünler üreterek hem sağlık açısından hem de alternatif olarak çocuklar açısından besin değeri yüksek ürünler üretmeyi hedeflemektedir. Kadınlar saklanma hassasiyeti yüksek raf ömrü kısa ürünler ürettiği için ürünlerini büyük şehirlere gönderememektedirler. Bu konuda şikâyetlerini bildiren kadınlar ürünlerini uzun süre muhafaza edecekleri makinelere ihtiyaç duymaktadırlar. Başlangıçta vejetaryen ürünler üreten kooperatif Niğde'de çok tercih edilmemesinden ötürü vejetaryen ürünler üretmeyi bırakmıştır. Belediyeye ait kafe üzerinden satışlarını sağlayan kooperatif, bu konuda belediyeden de önemli destek görmektedir. Ürünleri Fotoğraf 3'te görülebilir. Derinlemesine görüşmeler kendi istekleri üzerine, kooperatif yerine ürünlerinden satıldığı kafede gerçekleştirilmiştir. Çalışma düzenleri, diğer kooperatiflerden farklı olarak sipariş üzerine olmaktadır. Niğde Sanayi Odası'nın verdiği eğitimden yararlanan kadınlar tıpkı Bor Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi üyeleri gibi eğitimlerin uygulamalı olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Kooperatife üye olduktan sonra yaşam standartlarının değiştiğini dile getiren kadınlar, ekonomik özgürlüklerinin de arttığını belirtmişlerdir. Bulguların analizinde bu kooperatiften 'C kooperatifi' olarak bahsedilecektir.

Fotoğraf 3. Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifine Ait Görüntü

4.2. Kooperatiflerin Kuruluş Amaçları

Kadınların kurmuş olduğu kooperatiflerin dayanışma olduğu yasal sözleşmeler ekonomik, sosyal ve kültürel dayanışmayı içermekle birlikte her birine özge birtakım amaçlar da olabilmektedir. Bireysel ve kolektif amaçları ile bu amaçları ne derece gerçekleştirebildikleri gibi hususlar, kooperatiflerin özgün ve ortak yönlerini keşfetmek açısından dikkate değerdir.

A kooperatifinden K1 konuya dair şunları ifade etmiştir: "Bu kooperatifin aslında kuruluş amacı ilerde tüm marketlere ürün satabilmek. Bireysel olarak bunu tek başımıza yapmamızın imkânı yoktu. Valilik ve belediyeler bize bu konuda çok destek sağladılar." Özellikle ekonomik çıkar birlikteliğine ve devamında kamu kurumlarının desteğine vurgu yapan bu ifadeler diğer kooperatiflerde de rastlanmakla birlikte birtakım farklılıklar da görülmüştür. Örneğin B kooperatifinden K9 "Öncelikli amacım kadınların gelirlerini artırmalarına ve kendi kararlarını alma sürecine yardımcı olarak güçlenmelerini sağlamaktır. Kooperatifler aslında sadece ekonomik değil kültürel yönde de hizmet etmektedir" diyerek sosyo-kültürel işlevler yönüne de işaret etmiştir. C kooperatifinden K11 ise şunları aktarmıştır: "Bu kooperatifin kurulma amacı ekonomik bağımsızlık kazanmanın da yanında kadınların bir şey yapabileceğini göstermekti." Böylece kadınların ekonomik sahada var olabilirliğine ve ortak mücadele kapasitesine bir vurgu yapılmıştır. Benzer şekilde K12 ise "Kooperatifin öncelikli amacı iş hayatındaki olumsuzluklarla karşılaşan kadınlara ilham olmaktır. Sonrasında ise kadınların da iş hayatında ekonomik bir yerinin olmasını sağlamaktır" ifadesini kullanmıştır.

Kooperatifleri yalnızca ekonomik açıdan değil sosyo-kültürel işlevler açısından da düşünmek gerekir ki özellikle kadınların dayanışma içerisinde ve sosyalleşerek kamusal alanda var olmaları önemli bir boyuttur. Bu bağlamda kooperatifler yalnızca iş yapma ve ekonomik kar elde etme aracı değil, aynı zamanda ortak değerleri, toplumsal dayanışmayı ve ortak adaleti teşvik eden önemli kuruluşlardır (Özcan, 2007, s.3). Keza toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle ve kadın yoksulluğuyla çok yönlü mücadelede kooperatifler kritik rol oynayabilmektedir. İlerleyen başlıklarda kadınların kooperatiflerdeki deneyimlerini anlamlandırırken bu yönleri arada vurgu yaptıklarını, yani ekonomik faydaların yanı sıra sosyo-kültürel bağlamlarda işlevlerini gördüklerini daha ayrıntılı dile getirilecektir.

Elde edilen bulgulardan hareketle, kooperatiflerin kuruluş amaçlarında hem kadınların ekonomik kazanç sağlama isteklerinin hem de kamu kurumlarının teşvik edici faaliyetlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Özet olarak, kadınların kurduğu kooperatiflerin yalnızca ekonomik hedeflerle sınırlı kalmadığını aynı zamanda sosyo-kültürel dayanışmayı da kapsayan çok yönlü amaçlara hizmet ettiğini katılımcılar aktarmışlardır.

4.3. Kooperatiflerin Kuruluş Hikâyeleri

Tarih, erkeğin hikayesi. Dünyayı bütün olarak görebilmemiz için, kadının hikayesine de ihtiyacımız var. (Bhasin, 2014, s. 23).

Görüşmeler sürecinde, katılımcılara dahil oldukları kooperatifi nasıl kurduklarıyla ilgili sorular sorularak yaşadıkları deneyimleri anlatmaları istenmiştir. Bu deneyimlerde kadınların yaşadıkları sorunların yanı sıra aldıkları destekleri ortaya çıkarmak da mümkün olabildiği. Kuruluş hikayeleriyle ilgili ortak hususlardan biri girişimde bulunan kadınların dışındaki aktörlerin desteğinin bir şekilde sürece yansımış olmasıdır. Katılımcılar ifadelerinde belediye, muhtar ve İl Özel İdaresi gibi kamu kurumlarından aldıkları desteklerin altını çizmişlerdir.

Konuyla ilgili A kooperatifinden K1 şunları ifade etmiştir: "Ben Karadenizliyim. Oradaki kadın kooperatiflerini biliyorum. O yüzden Bor'da da böyle bir çalışma sürdürmek istedim. Belediye başkanımıza çıktık arkadaşlarımla, belediye başkanı da "ben de sosyal projenizde kadınlara destek vermek istiyorum" diyerek bizi destekledi. Bu kooperatifi Bor Belediyesi'nin desteğiyle

kurduk. Biz bu kooperatifi kurarak aslında ön yargıları yıktık. Bizim bu yola çıkmamızdaki en büyük mottomuz "Bizler emek verelim, sizler destek"tir."

K1'in yerel yönetimin desteğinin yanı sıra daha önce yaşadığı Karadeniz'deki deneyimini Bor'da paylaşması ve bunu hayata geçirmesi dikkat çeken noktalardandır. Kadınların bu konudaki bilgi yetersizlikleri ve deneyimlerden yoksunlukları göz önüne alındığında K1'in pratiğinin kooperatifin kuruluş etkileşimini arttırması ve güçlendirmesi muhtemel yönlerden biri sayılabilir. Diğer taraftan "ön yargıları yıktık" ifadesiyle de toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ve bu konudaki algıya dair değişimi vurgulamış olmaktadır. Ayrıca, K1'in dile getirdiği mottonun dayanışma ve iş birliğine gönderme olduğunu ve yoksullukla mücadele gibi konularda kolektif hareketin önemine işaret ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim KEİG (2015, s.17) tarafından kooperatiflerin yoksullukla mücadele hususunda önemli örgütlenmeler olduğuna işaret edilmiştir.

Yeşilburç'taki kooperatifin (B kooperatifi) kuruluşunda ise muhtar başta olmak üzere diğer kamu kurumlarının rolü de katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. K5 şunları söylemiştir: "Bu kooperatifin kurulma sürecinde Yeşilburç köyünün muhtarı bizlere çok destek sağladı. Kooperatif kurulmadan evvel muhtar bize toplantı yapılacağını bildirdi. Belediye başkanı kadınlara destek olmak amacıyla yaptığımız ürünlerin satılması adına kadın emek pazarını kurdu." K6 ise şunları aktarmıştır: "Kooperatif kurulmak istendiğinde köy kahvesinde bir toplantı gerçekleştirildi. Özellikle Ahiler Kalkınma Ajansı ve Ticaret Odası gibi kurumlar bizi çağırıp kooperatif kurmak istediklerini katılıp katılmak istemediğimizi sordular. Biz de katılmayı tercih ettik. Bize bu binayı tahsil ettiler. Biz de çalışmaya başladık. Evde yaptığımız işleri burada para kazanarak devam ettirdik. Kooperatifi kurarken burası köyün eski ilkokuluydu. Muhtarımız ve İl Özel İdaresi fayans ve mermer yapımında bize çok destek sağladı. Biz de çalışmaya başladık. Bunlar yapıldıktan sonra belediye ve iş adamı bizden ürün isteyip yol göstererek bizim kalkınmamızda destek oldular." Kooperatifin kuruluşunda kamu kurumlarının ilk aşamada önemli rol oynadığını, muhtarın ve iş insanının da bu sürece katkı sağlayan aktör olduklarını görmekteyiz. Bu desteklerin sadece kuruluş sürecinde değil, kooperatif ürünlerinin satışında da kendini hissettirerek daha kapsamlı bir etkileşimi de doğurduğunu söyleyebiliriz. Keza belediye de kadın emek pazarını kurarak destek olmuş ve sürecin tamamlayıcı rollerinden birini üstlenmiştir.

Niğde Bağları Tarım Eğitim Kadın Girişim Üretim Kooperatifi'nin (C kooperatifi) kuruluşuna baktığımız ise ilk adımın kadınlardan geldiğini ama ilerleyen süreçte belediyeden de destek aldıklarını görmekteyiz. Konuyla ilgili K10 şunları aktarmıştır: "Bu kooperatifin kurulma sürecinde arkadaşlarla oturup Niğde için ne yapabiliriz diye düşünürken kooperatifi kurma fikri aklımıza geldi. Kooperatif kurulmadan önce biz bir proje sunduk belediyeye. Proje kabul olduktan sonra kazanılan para 3 kooperatifin ihtiyaçları için harcandı.² Daha sonrasında glutensiz ürün üreten bir kooperatif olmadığını fark ettik ve bu şekilde ilerlemeye karar verdik. Biz bu kooperatifi kurmadan önce kadınların bir şeyler başarabileceğine kimsenin inancı yoktu. Şimdi ise 8 tane üyenin kooperatif sayesinde cep harçlığı çıkıyor." Glütensiz ürün üreten bir kooperatif oluşturma kararı pazar taleplerine yanıt veren ve toplumun ihtiyaçlarına odaklanan bir girişimcilik örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kadınlar arasındaki iş birliğinin ve dayanışmanın güçlü örneklerinden biridir.

Yukarıdaki bulgularda özet olarak, kadın kooperatiflerinin kuruluşunda yerel yönetimler ve kamu kurumlarının sağladığı önemli desteklerin ön plana çıktığını, muhtar ve iş insanlarının da önemli aktörler olarak devreye girdiklerini söyleyebiliriz. Ancak bu desteklere kooperatiflerin tamamen bağımlı bir durumun olmadığını kadınların aşağıdan örgütlenmesinin getirmiş olduğu sürecin olgunlaşmasında destekte bulunan aktörlerin tamamlayıcı işlevleriyle rol aldıklarını ifade edebiliriz. Ayrıca kadınlar arasında oluşan dayanışmanın ve iş birliğinin kooperatiflerin başarısında etkili bir faktör olarak öne çıktığını da not edebiliriz. Özkaya (2009, s.60) kadın girişimciliğini destekleyen politikaların dört temel alana odaklandığını belirtmiştir: Eğitim ve beceriler, işgücü

² Katılımcının bahsetmiş olduğu proje, daha önce kooperatiflerle ilgili kısa bilgileri içeren kısımda yazmış olduğumuzdur. Proje, Niğde Valiliği koordinatörlüğünde yürütülmüş ve belediyeler de buna ortak olmuşlardır.

piyasası yapısı, sermaye ve finansman ve kadın girişimciler arasında iş birliği ve organizasyon. Özellikle kooperatiflerin kadın girişimcilerin iş birliği ve örgütlenmesinde önemli bir rol oynadığının altı çizilmiştir. İncelediğimiz üç kooperatif örneğinin hikâyesinde kadınlar arasındaki iş birliğinin önemi görülmektedir. Eğitim ve becerilerin geliştirilmesinin yanı sıra sermaye ve diğer konularda dış aktörlerin daha fazla etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan diğer aktörlerin devreye girmesi, yerel ekonominin canlanması ve toplumsal kalkınmanın çok yönlü ve çok aktörlü bileşkesi açısından da işlevsel niteliğe sahiptir. Kooperatiflerin aldığı desteklerin önemine sonraki başlıkta daha ayrıntılı değinilecektir.

4.4. Kuruluş Sürecinde ve Faaliyetlerde Alınan Desteklerin Önemi

Üç kooperatifin kuruluş sürecinde aldığı desteklere önceki başlıkta kısmen değinmiştik. Ancak bu destekleri sadece kurumsal ve örgütsel açıdan değil, kooperatife katılan kadınların sosyal çevresinden gördükleri destekleri de kapsayacak şekilde düşünmek gerekir. Bu başlıkta önce kooperatiflerin dışarıdan aldığı desteğe değinilecek, ardından kadınların kendi sosyal çevresindeki destekler ele alınarak onların kendi çevreleriyle nasıl bir etkileşim yaşadıkları açığa çıkarılacaktır.

Araştırma sürecinde katılımcılara aldıkları desteklerin kooperatiflerde bağımlılığa yol açıp açmaması ve kooperatiflerin sürdürülebilirlikleri açısından oynadıkları rolü anlamaya yönelik sorular sorulmuştur. Bu konuda B kooperatifi, özerkliğini koruyan niteliğiyle öne çıkmaktadır. Kooperatiften K5 şunları belirtmiştir: *“Desteği biz muhtardan aldık. Bizim hiç kimseden maddi bir beklentimiz olmadı. Muhtar bize bir torba şeker parası verdi ve biz o parayla başladık. Sonrasında ürünlerimizi sattıkça fırın alıp malzeme olarak ürünlerimizin satışını gerçekleştirdik. Belediye başkanı kadınlara destek olmak amacıyla yaptığımız ürünlerin satılması adına kadın emek pazarını kurdu. Bazı yaptığımız ürünleri oraya koyuyoruz, oradan da satılıyor. Destek vermek istediler ama biz kabul etmedik. Sonrasında verilen para yardımını ödeyemeyiz diye parayı almak istemedik.”* Bu tutum, kooperatifin bağımsızlığını korumaya yönelik iradeyi yansıtmaktadır. Yeri geldiğinde iş birliğine girişen kooperatif, mesafeli ilişkilerini ve özerkliği korumaya yönelik bir tutuma sahiptir. Bağımsızlık vurgusu, kadınların kendi potansiyellerine inandıklarının, yeterlilik arzusu taşıdıklarının ve kendi statülerini güçlendirme eğiliminde olduklarının da göstergesidir. Özerklik, hem sürdürülebilirlik hem de güçlenme ve kapasiteyi arttırma ve sürekli yenilenebilir birliktelik açısından son derece kritik önemdedir. Nitekim bunu sağlayamayan kooperatif örneklerinin bir süre sonra kapanma sürecine girebildiğini de not etmemiz gerekir.

Kadın kooperatifleri, kadınların kendi örgütlenme esasına göre kurulabileceği gibi kalkınma projelerinin desteği veya yerel yönetimlerin teşvikleri ya da kadın kuruluşlarının desteğiyle de kurulabilmektedir. Bu yapılar ve kurumlar katılımcıların beklenti ve fikirlerine göre tasarlanabilmektedir. Bu esneklik ise kadın kooperatiflerini diğer kooperatiflerden farklı kılmaktadır (KEİG, 2018, s.8). Belediyeler bu esneklikte önemli vazifeler üstlenebilmektedirler. Görüşülen üç kooperatifte de belediyelerin olumlu etkisi hissedilmektedir. Özellikle Bor’daki kooperatifte belediyenin desteği daha çok vurgulanmıştır.

Kooperatifleri içinde buldukları mekânsal ve toplumsal ekoloji bağlamında düşünmek gerekir. Özellikle orta ve küçük ölçekli yerleşimlerdeki kadın kooperatiflerinde yerel yönetimlerin ve diğer kamu kurumlarının önemli rolü bulunmaktadır. Keza belediyeler siyasal başarı göstergesi olarak bu tip girişimleri daha fazla teşvik edebilmektedir. Ancak özerklik ve sürdürülebilirlik sağlanamadığında ise sadece desteğe bağımlı bir yapılanma görülebilmektedir.

Kooperatiflerin aldığı desteğe ilişkin olarak konuyla ilgili literatürden bazı detayları paylaşmak bulguları kıyaslamak açısından yararlı olacaktır. Söz gelimi Özcan Elçi’nin (2024) Şırnak örneğindeki araştırmasında da benzer bir örüntü keşfedilmiş, araştırmada kooperatiflerin gerek kamu kurumlarıyla ve gerekse diğer kooperatiflerle ilişkilerinde iş birliklerinin olduğu belirtilmiş, diğer taraftan kadınların ev-eksenli veya gıda eksenli üretimde bulunurken aynı zamanda egemen toplumsal cinsiyet kültüründen büyük

ölçüde ayrışamadıkları da ortaya konulmuştur. Boz ve İrmış'ın (2023) Denizli örneğindeki çalışmalarında da belediyenin önemli rol oynadığı belirtilmiştir. Bu rol kooperatifin kendi gücünü gösteremediği ve aktif sosyal katılımın gerçekleşmediği durumlarda tek yönlü bağımlılığa da dönüşebilmektedir. İncelediğimiz üç kooperatif örneğinde tek yönlü bağımlılığa rastlanmamıştır. Öte yandan dışsal yardım ve iş birliğine girmesine karşın özerklik temelinde vurgusu en çok öne çıkan B' dir.

Yakın sosyal çevre konusunda da katılımcılar destek gördüklerini aktarmışlardır. Örneğin K1 eşlerinin kendilerine dışarıdan destek sağladığını belirtmiştir. Kadınların ekonomik faaliyetlerde bulunması haneye gelir katkısı olarak düşünülebilir. Ayrıca üretim faaliyetlerinin çoğunun geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle yakından ilişkili olması ve hemcinsleriyle aynı ortamda bulunuyor olmaları eşlerinin olumlu bakmasında etkili olabilir. Diğer taraftan ekonomik bağımsızlıkları, sosyalleşerek kamusal alanda bulunmaları kapasitelerinin ve yetkinliklerinin artışına, girişim cesaretinin yükselmesine de vesile olabilmektedir. Sosyal statülerindeki değişim müşterek şekilde yaşandıkça kendine güven de artış eğilimine girmektedir.

K2 önceden ev hanımı olduğunu, kooperatif konusunda eşinin ve çocuklarının desteğini aldığını belirterek hem çalışma hayatına katılım hem de toplumsal cinsiyet rollerinde ve sosyal statüdeki değişime sosyal çevrenin açık olduğuna dair bir eğilimi işaret etmiştir. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz gibi kadınların olduğu bir ortamı eril tahakküm kendi otoritesini sarsıcı ve kontrol dışı bir risk olarak da görmeyebilmektedir. Ama kooperatiflerin eril tahakkümü sarsmaya yönelik bir direnç oluşturma potansiyeli de olduğunu veya en azından toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin azaltılması konusunda kritik adımlardan biri olabileceğini söyleyebiliriz.

Genel olarak bu başlıktaki bulguları kısaca özetleyecek olursak; kooperatif üyesi kadınların dışsal destek alırken bağımsızlıklarını koruma konusundaki çabaları ön plana çıktığını; yerel yönetimler ve kamu kurumlarından aldıkları desteklerle birlikte bağımsızlıklarını ve sürdürülebilirliklerini her zaman öncelikli hedef olarak belirleyerek ve kendi potansiyellerine inanarak hareket etme eğiliminde olduklarını söyleyebiliriz. Görüşmelerde, dışsal desteğin bağımlılığa dönüşmeden iş birliği çerçevesinde sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunların yanı sıra kadınların kendi yakın sosyal çevrelerindeki bireylerden de önemli destekler gördüklerini, bu desteğin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltma sürecine dair toplumsal değişime açıklığı işaret ettiğini de ifade edebiliriz.

4.5. Kooperatiflerin Kadının Güçlenmesindeki Rolü

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında kadının güçlenmesi boyutu sosyal bilimcilerin üzerinde sıklıkla durdukları konulardandır. Güçlenmeyi mikro, mezo ve makro düzeylerin çerçevesinde düşünmek gerekir. Makro düzeyde sosyo-kültürel sistemin, hukuki güvencelerin, ekonomik durumun, çalışma koşullarının, sosyal güvencelerin tesis edildiği genel toplumsal sistemi işaret etmekteyiz. Mezo/orta düzeyde ise toplumsal örgütlenmeleri, mikro düzeyde ise bireyin etkileşim ekolojisini işaret etmekteyiz. Makro boyutu da ihmal etmemekle birlikte araştırma odağımız daha çok mikro, kısmen de mezo boyutlardır.

Bulgulara geçmeden önce kooperatiflerin kadının güçlenmesindeki etkisiyle ilgili başka araştırmalardan bahsetmek yararlı olacaktır. İstanbul örneğinde yapılan çalışmada (Varol, 2013) kadınların güçlenmesinde kooperatiflerin rolüne odaklanılmış, güçlendirme perspektifinden hareketle içsel güç, birlikte güç ve değişme gücü eksenlerinde analiz yapılmış, kadınların ilk ikisiyle uyumlu ama değişme gücüyle tam karşılık bulmayan bulgulardan söz edilmiştir. Kooperatife katılımla birlikte pratik ve stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarından ziyade birtakım psikolojik ve sosyal ihtiyaçların karşılanabildiği vurgulanmıştır. Benzer şekilde Özdemir'in (2013) çalışmasında da kooperatife dahil olan kadınların birlik ve beraberlik ile dayanışma ve özgüven gibi kazanımlar elde ettikleri keşfedilmiştir. Başka bir çalışmada da kooperatiflere katılan kadınların ekonomik, sosyal ve kültürel gibi çok yönlü etkilendikleri ve hayatlarına çarpan etkisi yaratacak düzeyde

güçlendirici nitelikler elde ettikleri bulunmuştur (Duguid vd. 2015, s.17). Keza kırsal kalkınma konusunda da Balıkesir'deki kadın kooperatiflerinde güçlenme pratiklerine rastlanılmıştır (Altındal ve Üsküp, 2024, s.327). Ek olarak Kılıç'ın (2021) ve Genç'in (2023) çalışmalarında da güçlenme perspektifinden hareketle kooperatiflerin çalışma hayatına katılım ve girişimcilik boyutlarında önemli katkıları olduğu dile getirilmiştir.

'Güçlenme'yi, toplumsal ilişki biçimlerini değiştirmek ve dönüştürmek açısından kavrayan Rowlands (1995, s.103) kişisel, yakın sosyal çevre ilişkisi ve kolektif olmak üzere üç boyutta ele alınabileceğini belirtmiştir. İlki daha içsel düzeyde benlik duygusu ve özgüven gibi daha psikolojik yönlerden güçlenmeye, ikincisi sosyal çevreyle müzakere edebilme kapasitesine, üçüncüsü ise birlikte hareket edebilme, örgütlenme gibi kurumsal boyutlardaki güçlenmeye göndermede bulunur. Bu noktada 'güçlenme' ile 'güçlendirme'nin bileşik durumundan söz edilebilir. Kooperatif gibi örgütlenmeler hem içsel açıdan güçlenme hem de dışsal düzeydeki sosyal bağlarda ve birlikteliklerde güçlendirme işlevi gösterebilmektedir. Araştırmamızda söz konusu üç düzeyde de güçlenme eğilimlerine rastlanmakla birlikte her üç kooperatif için bu güçlenmenin üst düzeyde olduğunu söylemek zor olacaktır.

Çalışıyor olmak veya ekonomik bir gelir elde etmek kadınların kendini güçlendiren önemli unsurlardan biri olarak bulgularda öne çıkmıştır. A kooperatifinden K2, kooperatife üye olduktan sonra kendini iyi hissettiğini belirtirken K4 ise şunları demiştir: *"Kendime olan özgüvenim geldi. Evlatlarıma harçlık veriyorum ve bu beni çok mutlu ediyor. Yaşam koşulumda kendi açımdan değerlendirdiğimde çok büyük farklılıklar var. Buraya üye olduktan sonra hayatım düzene girdi. Evlatlarımla eşimle olan iletişim şeklim bile değişti. Artık çok daha ayaklarının üstünde duran güçlü bir kadımm. (...) Kadınların iş dünyasında ön plana çıkmasını sağladı. Benim bir eğitimim yok. Bir yerde çalışmam. Kooperatif sayesinde bir işim oldu. En azından bu şekilde para kazanıp kendi ayaklarım üstünde durabileceğimi gösterdim. Ben burada en iyi bildiğim işi yapıyorum. Hem bu sayede büyüklerimizin geleneklerini de unutturmuyoruz. Mesela benim kızım eriştenin ne olduğunu bilmezken şimdi ise eriştenin bir ticaret olup para kazandırdığını biliyor."*

K3'ün sözleri ise şöyledir: *"Fikrimce kadın kooperatiflerinin sayısı arttırılmalı. Kooperatifler kadınların iş dünyasında ne kadar güçlü olduğunu gösteren kuruluşlardır. Gücümüzü ortaya koymanın en büyük mimarıdır. Bu sayede kadınların toplumdaki yeri arttı. Biz burada aslında en iyi bildiğimiz işi yapıyoruz."*

B kooperatifinden K5 şöyle bahsetmiştir deneyimlerinden: *"İlk kooperatife başladığımda herkes "emekli maaşın yetmiyor mu sana, ne işin var bu yaşta sonra kooperatifte?" diye tepki gösterdi. Ben bu tepkilere pek aldırış etmedim, her şeyin para olmadığını ve bu kooperatife katılarak kadınlara destek sağlayacağımı söyledim."*

C kooperatifindekilerin de benzer ifadeleri olmuştur. K10 evde yaptığı işi kooperatifte yaptığını ama burada para kazandığını, ayrıca özgüvenlerinin de arttığını ifade etmiştir. Benzer ifadeleri K11 şöyle kullanmıştır: *"Eşimin ve çocuklarımla bana karşı bakış açısı değişti. Onların gözünde de annem çalışıyor zaten yoruluyor onu yormayalım diye düşünüyorlar. Eşim de ben çalışmaya başladığımdan beri daha anlayışlı oldu."* K12 ise deneyimlerini şu şekilde aktarmıştır: *"Ben anneannemim, torunlarıma harçlık vermeye başladım. Onlara geriye dönüp baktıklarımda güzel anılar biriktirmeye çalışıyorum. "Anneannem de zamanında böyle bir kooperatife üyeydi" diyerek gururlanmalarını isterim. Çocuklarım yorulmamı istemiyor fakat buranın da bana iyi geldiğini gördükleri için bir şey diyemiyorlar."* Bunlara ek olarak K9'un şu ifadeleri de tamamlayıcı niteliktedir: *"Bir kadın kooperatif başkanı olarak gelir düzeylerimiz ve yaşam koşullarımız üzerinde olumlu etkiler görüyoruz. Kooperatifler sayesinde bir araya gelerek kendi işletmelerimizi kuruyoruz. Bu da bize ekonomik bağımsızlık sağlıyor ve bu şekilde gelir düzeyimizde artış oluyor. Kooperatifle birlikte dayanışma bağlarımızı güçlendirerek yalnızca kendi yaşam koşullarımızı değil aynı zamanda toplumun refahını da arttırmaya da katkı sağlıyoruz."*

Bütün bunlardan hareketle üç kooperatifte de kadınların üyelikleriyle birlikte yakın ilişkilerinde, kendilerine olan güvenlerinde, direnç ve mücadele kapasitelerinde gelişmelerin olduğunu, özgüvenlerinin arttığını, sadece ekonomik değil, sosyal açıdan da

güçlendirici süreçler yaşadıklarını görmekteyiz. Dayanışma ağının aynı zamanda bir bağa dönüşmesi vurgusu dikkat çekici yönlerdendir. Birliktelikler sayesinde kadınlar hem bireysel potansiyellerini açığa çıkartmaktadırlar hem de bu cesaretlendirici ortamın teşviğiyle sosyal etkileşim ağını yeniden üretmektedirler. Kamusal alandaki varlıkları ve bunu anlamlı birlikteliğe dönüştüren, ekonomik faaliyetle de bütünleştiren girişimleri onların sosyal çevrelerinde bilinen statülerinin de güçlenmesini sağlayabilmektedir.

Diğer taraftan belirtilen kazançların ve diğer güçlendirici süreçlerin bazı kırılma noktaları olabildiğini de not etmemiz gerekir. Zira uzun süreli istihdam sağlamaya yönelik güvenceli bir ortamın tam olarak oluştuğunu söylemek güçtür ancak kadınlar elde ettikleri kazançlarının maddi yönünden ziyade bunun sosyal çevredeki etkisine, sosyalleşmedeki rolüne daha fazla vurgular yapmışlardır. Taş ve Kazar'ın (2019) İstanbul örneğinde gerçekleştirdikleri araştırmada da kadınların kooperatiflerin sosyal faydalarına daha fazla vurgu yaptıkları tespit edilmiştir. Dolayısıyla güçlendirici etkiyi öncelikle sosyal dayanışma boyutuyla düşünmemiz isabetli olacaktır.

Kadınların ekonomik faaliyetlere katılımları sosyal ağlarını genişletebilir ve sosyal ilişkilerini güçlendirebilir. Kooperatifler gibi toplum odaklı girişimler, kadınları destekleyici ortamlarda bir araya getirerek birbirlerini güçlendirerek ve dayanışma sağlamasına yol açabilmektedir. Nitekim Özdemir (2010, s.336) de çalışmasında kadın kooperatiflerinin iş bulmakta zorluk çeken kadınlara destekleyici bir ortam sağladığını, sadece istihdam değil kadınların yeteneklerini ve potansiyellerini geliştirmelerine de olumlu etki ettiğini belirtmiştir.

Kooperatif üyesi kadınlarla yapılan görüşmelerde, ortak girişimlerde oynayacakları rollerin farklı olduğu görülmektedir. Kadınların iş birliğine dair en yaygın ifadeleri "güçlenme", "birlik", "dayanışma" ve "kadın hakları" çerçevesinde olmuştur. Örneğin K2, kadınların birbirlerine güvenerek sosyal ve ekonomik güçlerini artırdıkları kooperatif modeline katılma sürecini şu şekilde anlatmıştır: "*Cinsiyet eşitsizliği konusunda, çalışma alanında hep erkekler oluyordu, artık kadınların da olabileceğini göstermiş olduk.*"

Güçlenmeyi toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle baş etme konusunda kapasite artışı veya yapabilirlik boyutuyla da düşünmek gerekir. Nitekim yukarıda, K2'nin ifadesinde bunu görmemiz mümkün. Konuyla ilgili K12'nin görüşü şu olmuştur: "*Toplumsal cinsiyet eşitliği açısından çok önemli bir rol teşkil ettiğimizi düşünüyorum. Çoğu kişiye kadınların da bir araya geldiklerinde bir şeyler yapabileceğini gösterdik. Umarım bu şekilde bizden sonraki nesle örnek oluruz. Kimse umutsuzluğa kapılmam, kendine güvensin.*"

Kadının güçlenmesinde kooperatifin rolü konusundaki bulgularda kooperatiflerin öncelikle sosyal birliktelik, ekonomik kazanç, çalışma ve dayanışma gibi boyutlardaki işlevleri dile getirildiğini görmekteyiz. Başka bir ifadeyle, kooperatiflerin hem bireysel hem de sosyal açıdan güçlendirici işlevleri olduğunu üç kooperatiften kadınlar dile getirmiştir.

Elde edilen bulgularda, *özgüven, birliktelik, dayanışma, iş imkanı, sonraki nesle örnek olma* gibi anahtar sözcüklerin kadınların motivasyonları arasında yer aldığı keşfedilmiştir. Kendi deneyimlerini fenomenolojik açıdan yorumlamalarına da tipik bir örnektir bu ifadeler. Kendi davranışlarının ötekiler, yeni nesiller tarafından nasıl algılanacağını da dikkate alarak hareket etmektedirler ve kendi deneyimlerini de kadının güçlenmesine yönelik şekilde anlamlandırmaktadırlar. Keza bu türden örgütlenmelerin ve üretimlerin zamanla büyümesiyle de sonraki kuşaklara daha güçlü yapısal imkânlar sunmuş olabileceklerinin bilincinde olduklarına dair görüşler ortaya koymuşlardır. Bütün bunlardan hareketle, cinsiyet temelli eşitsizliklerin diğer eşitliklerle kesiştiği bağlamları da göz önüne aldığımızda kooperatif örgütlenmeleri kadınlar için önemli direnç ve kapasite geliştirme araçları olabildiğini söyleyebiliriz. Sosyal sermaye hacimlerini geliştirmelerinin de kadınları güçlendiren hususlardan biri olduğunu eklememiz isabetli olacaktır. Böylece kooperatiflerin kadın güçlenmesi lehine toplumsal değişimde rol alabildiklerini dile getirebiliriz. Ancak bu süreçlerin sancısız ve sorunsuz şekilde yaşanmadığını da belirtelim. Bunu sonraki başlıkla ele alacağız.

4.6. Kadın Kooperatiflerinin Karşılaştığı Zorluklar

Kooperatifleşme sürecinde kadınlar pek çok zorlukla karşılaşabilmektedir. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda geçmişteki olumsuz deneyimlerden ötürü güvensizlik (Boz ve İrmiş, 2023; Aydın, 2019) ve mali güçlükler (Duguid vd., 2015; Özdemir, 2013) gibi sorunların yaşandığı tespit edilmiştir. Bu araştırmada da katılımcılara yaşadıkları zorluklar sorulmuştur. Elde edilen bulgularda, literatürdekilere benzer sorunların yaşanmasının yanında bazı yönlerden her kooperatifin kendine özgü sorunlarının da olduğu görülmüştür.

Bu konuda A kooperatifinden K3 şunları belirtmiştir: *“Kadın kooperatifinin karşılaştığı zorluklar bence ürettikleri ürünleri piyasaya satmada görülüyor. Bir de biz kadın olarak her yere girip çıkamıyoruz bazen mesela insanların bakış açısı çok farklı oluyor. Bize çok küçümseyici gözle bakılıyor. “Bunlar ne bilir ki” gözüyle bakıyorlar.”* Toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerle bağlantılı olarak ön yargıyla karşılaşmaları başlangıçta sık rastlanan bir durumdur. Kadına yüklenen olumsuz ve engelleyici yargılar onların bu alandaki varlığını engelleyen zihinsel ve kültürel kodlardan biridir.

K3'ün ifadesinden hareketle, kadın kooperatiflerinin ürettiği ürünlerin tanıtılmasında karşılaşılan zorlukların toplumdaki ekonomik yapı ve kültürel eğilimlerle yakından ilgisinin olduğunu söyleyebiliriz. Kooperatiflerin sunduğu fırsatların yanında kadınların çok katmanlı engellerle karşılaşmaları da söz konusudur. Bu engeller, toplumda kadın ve erkeğe verilen roller açısından cinsiyet eşitsizliği gibi sosyokültürel faktörlerden kaynaklanabileceği gibi, kaynaklara ve fırsatlara eşit olmayan erişim ve bu fırsatlar üzerindeki kontrol gücündeki eşitsizliklerden de kaynaklanabilmektedir. Ayrıca devletin maddi desteğinin olmaması, kadınların özgüvenlerini koruyamamaları gibi durumlar da kadınları kooperatiflere üye olmaktan caydırabilmektedir (Majurin, 2012).

Araştırmada katılımcılar genel ekonomik sorunları sıklıkla dile getirmişlerdir. Özellikle maddi kaynak sağlama ve ürünlerin pazarlanması sorunu önemli boyutlar arasındadır. Örneğin K9 şunları aktarmıştır: *“İlk başta finansal sıkıntılarla karşılaştık fakat belediyein verdiği destekle birlikte kooperatifimizin ihtiyaçlarını karşılayabildik. Sonrasında kadın emeği devreye girdi zaten, zamanla kooperatifi geliştirdik. Bunların hepsi bir anda olmuyor tabii ki biraz sabretmek gerekiyor. Tavsiyem her zorluğun sonunda bir güzellik vardır, asla pes etmesinler.”* Konuyla ilgili olarak K11 ürünlerinin pazarlanmasındaki sorunlara ve makine ihtiyacına dikkati çekmiştir: *“Ürünlerin pazarlanması kısmında sorun yaşıyoruz. Ürünlerimizin raf ömrü kısa olduğu için satış yapması veya örnek verecek olursam bir markete bile satması noktasında sorun yaşıyoruz. Ürünlerimizi daha iyi muhafaza edebileceğimiz makinalara ihtiyacımız var.”* Diğer kooperatiften K5 ise şunları ifade etmiştir: *“Kadın kooperatifini kurarken yaşadığımız en büyük zorluk her şeyi elden temin edip 6 ay ücret almamak bizi çok zorladı. 6 ay boyunca kooperatiften gelen ücretle malzeme aldık.”*

K9 ifadesinde kadın kooperatiflerinin maddi sıkıntılara rağmen toplumun desteği ve kadınların çabaları sayesinde başarıya ulaştıklarını vurgulayarak hem cinsiyet temelli ön yargıların kırılması hem de dayanışmayla başarı elde bakımından güçlü bir motivasyona işaret etmiştir. Dayanışma ve birlikte hareket etmek, kadınlar için sorunlarla baş etmede önemli stratejilerden biridir. Öte yandan Duguid vd. tarafından Türkiye genelinde yapılan araştırmada (2015, s.17) kadın kooperatiflerinin mali güçlüklerinin yanı sıra iş yönetimi becerilerinin ve operasyonel kapasitelerinin yetersizliğinden ötürü ortakların yararına en iyi hizmeti verme yoksunluğu gibi iç güçlükler de yaşadıkları bulunmuştur. Buna dair benzer bulgular araştırmamızda keşfedilmekle birlikte bu iç güçlüklerin dayanışmayla aşıldığı görülmüş ancak bazı konulardaki eğitim eksikliği gibi yönlerden sorunların devam ettiği de fark edilmiştir. Bazı sorunların çözümü bir sonraki bölüm olan öneriler kısmında dile getirilmiştir.

Özet olarak kooperatif üyesi kadınlar, mali kaynaklar ve ürünlerini piyasada satabilmek açısından ekonomik ve sosyal zorluklarla yüz yüze kaldıklarını aktarmışlardır. Makine ve gerekli teçhizattan yoksunluk vurgusu da bu açıdan dikkate değerdir. Diğer önemli husus kültürel dünyanın ataerkil niteliğinden ileri gelen kadına

yönelik ve cinsiyet temelli ön yargılar ve engeller de katılımcıların aktarmış oldukları zorluklar arasındadır. Öte yandan bu güçlüklerle birlikte baş etme halinin getirmiş olduğu dayanışma ve birliktelik de önemli direnç noktalarından biri olmaktadır. Bütün bunlarla birlikte araştırmada iş yönetimi ve eğitim eksiklikleri gibi içsel sorunlara dair de bazı bulguların da elde edildiğini ve eğitimlerin özellikle uygulamalı olması gerektiğini ifade eden katılımcıların olduğunu da not etmemiz gerekir.

4.7. Kooperatiflerin Güçlenmesine Dair Bazı Öneriler

Araştırmada katılımcılardan yaşamış oldukları zorluklarla mücadele konusunda ve genel olarak kooperatiflerin verimli işleyişi hakkında öneriler istenmiştir. Elde edilen verilerden hareketle katılımcıların sundukları önerilerde eğitim, danışmanlık gibi taleplerin daha sık vurgulandığını söyleyebiliriz.

Bu konuda K10 şunları aktarmıştır: *“Devlet memurlarının kooperatif adına bizlere yol açmaları için bize danışmanlık yapması gerektiğini düşünüyorum. Kurum müdürlerinin bu konuda bilgi sahibi olması gerekiyor. Biz birçok projeden çok sonradan faydalandık.”*

Verilen eğitimlerin uygulamalı olması gerektiğini dile getirenler de vardır. K3 şöyle demiştir: *“Bize eğitim verildi ama ben kâğıt üstünde verilen eğitime karşıyım. Ben, yaparak ve yaşayarak eğitimin verilmesi taraftarıyım.”* Benzer görüşler K9’dan da gelmiştir: *“Kooperatifi kurarken bize nasıl satış yapacağımız ve üyeler arasındaki ilişkiler hakkında bir eğitim verildi. Eğitim bayağı yararlı oldu fakat uygulamalı bir şekilde verilse daha çok faydalı olur diye düşünüyorum. Bir de bizim kooperatifte şu an sorun yaşadığımızda ulaşabileceğimiz bir yer yok. Yani bu konuda çalışanlar da bilinçlendirilirse daha faydalı olur diye düşünüyorum.”*

Eğitimle ilgili K11’in görüşleri şöyledir: *“Eğitimden ben de faydalandım. Bize nasıl satış sağlayıp iş ilişkilerimiz hakkında bilgi verdiler. Eğitim faydalı oldu fakat uygulamalı olsaydı daha yararlı olacağını düşünüyorum. O yüzden devletin de bu noktada bize pratik kazandırabilecek eğitimler vermesi gerektiğini düşünüyorum.”*

Her üç kooperatiften de eğitimle ilgili görüş ve öneriler ortaya konulmuştur. Özellikle eğitimlerin uygulamalı verilmesini dile getirmeleri ortak hususlardan biri olmuştur. Bunun yanı sıra eğitimlerin hem kooperatifin işleyişi hem de müşterilerle ilişkiler açısından da yararlı yönlerine vurgular yapılmıştır.

K6: *“Çok faydalı bir hizmet anlayamadığımız konulara açıklık getiriyorlar. Müşteri ile konuşmak, pazarlamak, misafir ağırlamak, kendi aramızdaki düzeni nasıl sağlamamız gerektiğini eğitim sayesinde öğrenmiş olduk.”*

Kamu kurumlarının düzenlemiş olduğu eğitimlerin yararını çoğunluk dile getirmiştir. Dolayısıyla benzer eğitimlerin daha uygulamalı şekilde yapılması, danışmanlık mekanizmalarının daha güçlü şekilde işlevsel hale getirilmesinde de fayda bulunmaktadır. Bu konularda yerel yönetimlerin yanı sıra üniversitelerin de aktif rol alabileceklerini dile getirebiliriz. Öte yandan ürünlerin satışı konusunda da belediyelere önemli roller düşebilmektedir. Önceki başlıklarda bu desteklerin öneminden söz etmiştik. Keza kooperatifin ve ürünlerin tanıtımında sosyal medya gibi reklam ve etkileşim alanları da kritik rol oynayabilmektedir. Bu konularda uzman kişilerin dâhil olması işin çehresini olumlu yönde değiştirebilir. Ayrıca, kooperatifler arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, sadece il bazında değil, diğer illerdeki kooperatiflerin deneyimlerinden istifade edebilmeleri açısından da bazı uygulamalar hayata geçirilebilir.

5. Sonuç

Niğde il merkezinde ve Bor’da yer alan üç kadın kooperatifinin incelendiği bu çalışmada, kooperatiflerin kuruluş amaçları ve hikayeleri, kuruluş sürecinde yaşanan zorluklar ve alınan destekler, kadın yoksulluğuyla mücadelede ve kadınların güçlenmesinde kooperatiflerin rolü, kooperatif faaliyetlerinde yaşanan sorunlar ve bunların üstesinden gelinmesine yönelik öneriler üzerinde durulmuştur.

Araştırma neticesinde, kooperatiflerin ekonomik kazançların yanı sıra sosyal birliktelik, kültürel etkileşim ve dayanışma gibi çok yönlü amaçları gerçekleştirmeye dönük olarak kurulduklarını, kuruluş süreçlerinde kadınların muhtardan, yerel

yönetimlerden, kamu kurumlarından ve iş insanlarından destek de aldıklarını görmekteyiz. Bu desteklerin ağırlıklı olarak kooperatiflerin tamamlayıcı ve kolaylaştırıcı çerçevede işlev gösterdiğini, söyleyebiliriz. Katılımcılar desteklerin önemini belirtmekle birlikte bağımsızlıklarını ve sürdürülebilirliklerini korumaya yönelik vurgularda da bulunmuşlardır. Ayrıca katılımcılar kooperatif faaliyetlerinde kendi sosyal çevrelerinden de önemli destekler aldıklarını ifade ederek kooperatiflerin aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dair kalıpların yıkılmasına da katkı sunduğunu işaret etmişlerdir.

Araştırılan üç kooperatifin de kadınların güçlenmesinde önemli rolü olduğunu, yoksullukla mücadele hususunda kritik işlevler üstlendiğini söyleyebiliriz. Kadınların kooperatifler sayesinde istihdam, sosyalleşme, kendine güven, iş birliği ve dayanışma gibi konularında önemli kazanımlar elde ettiklerini görmekteyiz. Kadınların birlikte çalışmaktan ve dayanışmada bulunmaktan duyduğu memnuniyet ve bunun sağlamış olduğu sosyal birliktelik kooperatiflerin sosyal işlevlerine işaret etmektedir. Konuyla ilgili literatürde de (Yıldırım alp vd., 2021; Duguid, 2015; Özdemir, 2010; Kızıldağ ve Karataş, 2018) kooperatiflerin kadınların dayanışmasını arttırmada önemli rol oynadığına değinilmiştir. Keza araştırmanın bulguları, kadınların kooperatiflerin sosyal faydalarına daha fazla vurgu yaptığını tespit eden Taş ve Kazar'ın (2019) ve kooperatiflerin sadece iş imkânı değil kadınların yeteneklerini geliştirmesine de katkı sunduğunu ortaya koyan Özdemir'in (2010) araştırma bulgularıyla da uyumluluk göstermektedir.

Kadın kooperatifleri, kadınların ekonomik, sosyal ve kültürel gibi çok yönlü etkileşim güçlerine katkıda bulunan, ortaklık kültürü, demokratik denetim süreçleri gibi sosyal katılım örüntülerinde aktif rol alarak bireysel ve kolektif açılardan kadınların güçlenmesini sağlayan mekanizmalar olarak gelişim göstermişlerdir. Niğde örneklerinde de güçlenme açısından kooperatiflerin ciddi katkılar sunduğunu araştırmada keşfetmiş bulunmaktayız. Kadınlar kooperatiflerin kuruluşunda aktif roller alarak, üretime dahil olarak, yaşanan sorunlarla birlikte mücadele ederek ve yeni deneyimler kazanarak mücadele kapasitelerini yükseltme eğilimine girmişlerdir. Dolayısıyla kooperatiflerin kadınların kendilerini güçlü hissetmelerinde önemli rol ve işlevleri bulunmaktadır. Araştırmanın bulguları, kooperatiflerin kadınların güçlenmesindeki olumlu etkiyi ortaya koyan araştırmaların (Koç, 2023; Şahankaya Adar ve Dedeoğlu, 2023; Arslan, 2023; Şakırgün, 2024; Özkan, 2024; Aşık Akdemir (2023) sonuçlarıyla da uyumludur. Keza bulgular, kooperatiflerin kadınların hayatında makro iyileştirmeler ve değişimler yaratmasa da birtakım sosyal ve bireysel faydalar sağladığını ortaya koyan Özcan Elçi'nin (2024) araştırma bulgularıyla da büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Öte yandan bulgularımızdan hareketle, güçlenmenin ağırlıklı olarak kamusal alanda, üretim süreçlerinde, sosyalleşmede, dayanışmada ve genel olarak toplumsal cinsiyet eşitliği alanlarında olduğunu, ekonomik bakımdan makro düzeyde bir gelişimin sınırlı kalmakla birlikte önemli bir potansiyeli taşıdığını da söyleyebiliriz.

Kooperatif faaliyetlerinde kadınlar birtakım sorunlar veya güçlüklerle de yüz yüzedirler. Araştırmanın katılımcıları, mali kaynak konularında, makine ihtiyacında ve ürettikleri ürünleri piyasaya satamamak gibi husularda yaşadıkları sorunları dile getirmişlerdir. Sosyalleşerek, dayanışma göstererek kendilerini güçlü hissetmeleri kadın kooperatiflerin güçlü yanlarını oluştururken girişimcilik ve geleneksel toplumsal cinsiyet örüntüleriyle özdeş üretim faaliyetlerinin dışına çıkamamak gibi boyutlarda ise zayıflıkların söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Keza kooperatiflerin düzenli gelir ve istihdam olanağı açısından bazı kırılma noktalarının olduğunu da ifade etmek gerekir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik açısından daha kuvvetlendirici mekanizmaların geliştirilmesi gerekmektedir. Yerel yönetimler, yereldeki ilgili bakanlık teşkilatları ve üniversiteler daha fazla eğitsel ve rehberlik gibi konularda kadın kooperatiflerine katkı sunabilirler ve eşgüdümlü stratejilerin geliştirilmesi çerçevesinde kooperatifler yoluyla kadınların kapasitelerinin ve yapabilirliklerinin güçlendirilmesinde önemli rol ve işlevler üstlenebilirler.

Araştırmada, kooperatif üyeleri, fonksiyonel beceri ve bilgi edinerek müşteri iletişimi, pazarlama stratejisi ve misafir ağırlama gibi sosyal beceri alanlarında eğitim

aldıklarını ancak bunların özellikle uygulamalı olarak verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu türden eğitimlerin altı katılımcılar tarafından sıklıkla çizilmiştir. Bu eğitimleri kapasitelerini geliştirme anlamında önemli bulmaları, sürdürülebilirlik açısından güçlü bir potansiyele de işaret etmektedir. Bu türden eğitimler onların sosyal yapı içindeki rollerini daha etkili bir şekilde yerine getirmelerine yardımcı olabilmektedir. Eğitim programları üyelerin etkileşime girmesi ve iş birliği yapması için bir ortam veya yönlendirme sağlayabilir. Bu faaliyetler, üyelerin güvenini artırmaya, iletişim becerilerini geliştirmeye ve sosyal ilişkileri güçlendirmeye katkılar sunabilmektedir. Ek olarak diğer kooperatiflerle iş birliklerinin artırılması ve buna dayalı uygulamaların gerçekleştirilmesi de kooperatiflerin güçlenmesine yardımcı olabilir.

Kadın kooperatiflerinin kadın yoksulluğuyla mücadele, istihdam ve kadınların özgüvenlerinin artışı gibi konularda olumlu etkisinin olduğunu ifade edebiliriz. Keza toplumsal cinsiyet eşitsizliği hususunda da kadınların kooperatif örgütlenmeleri sayesinde önemli kazanımlar elde ettiklerini görmekteyiz. Kadın kooperatiflerinin sayısının artışı kadınların lehine gelişen güçlenme dinamiğini daha fazla yaygınlaştırabilir. Diğer taraftan bu konular hakkında daha fazla araştırmaların yapılması ve karşılaştırmalı analizlerin ortaya konulması da literatürü zenginleştirebilir.

Son olarak kadın kooperatifleri üzerine yapılacak bilimsel çalışmalar için bazı önerileri sıralamak yararlı olacaktır. Söz gelimi bu araştırma faal olan üç kooperatifle sınırlı şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu sınırlılıktaki araştırmanın maddi koşullarının yanı sıra diğer kooperatif ortaklarına ulaşamamanın da etkisi vardır. Özellikle pasif duruma geçen kooperatiflerin neden ve nasıl bu sürece doğru gittiklerini derinlemesine çalışmak bu konudaki literatürü geliştirebileceği gibi aynı zamanda kooperatiflerin güçlenmesine dair de birtakım yol haritalarının geliştirilmesine katkı sunabilir. Sadece pasif duruma düşenler açısından değil, başarılı kooperatif örnekleri kapsamında da farklı illerdeki örnekler karşılaştırmalı şekilde yakından incelenebilir. Keza diğer ülkelerdeki örneklerle de kıyaslayacak şekilde saha araştırmaları gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Açıkgöz, R. (2010). Kadın Yoksulluğu Üzerine Bir İnceleme. *Yardım ve Dayanışma Dergisi*, 1(2), 45-60.
- Altındal, Y.; Üsküp, H. (2024). Kalkınmanın Aynaya Yansıyan Kadın Yüzleri: Balıkesir İli Balya-Erdek-Gönen İlçe Kooperatifleri Örnekleri. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik Çalışmalar-II* içinde, Ed. S. Kılıç. Artikel Akademi. ss. 311-342.
- Arslan, G. (2023). *Güçlenme Bağlamında Kadın Kooperatifleri: Feminist Bir Araştırma*. Yayımlanmamış yüksek lisan tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aşık Akdemir, K. (2023). Women's Empowerment in Turkish Women's Cooperatives: An Ethnographic Account. *Yayımlanmamış doktora tezi*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, A. (2021). Türkiye'de Bölgelere Göre Yoksulluk Oranlarının Sorgulayıcı Veri Çözümlemesi Teknikleri ile Analizi. *Econharran*, 5(7), 184-220.
- Aydın, Ç. E. (2019). *Türkiye Örneğinde Kadın Sosyal Girişimciliğini İncelemek: Nitel Bir Araştırma*. Yayımlanmamış yüksek lisan tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Aydın Günbatar, S. (2019). Eğitimde Araştırma Yöntemleri. *Fenomenolojik Araştırma (Olgu Bilim) Yöntemi* içinde, Ed. H. Özmen O. Karamustafaoğlu, Ankara: Pegem Akademi. ss. 293-315.
- Boz, N., İrmış, A. (2023). Bir Sosyal Girişimcilik Örneği Olarak Kadın Kooperatifleri. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(3), 2088-2124.
- Bhasin, K. (2014). *Toplumsal Cinsiyet. "Bize Yüklenen Roller"*, 2. basım.; Çev. K. Ay, Z. Sarıhacıoğlu; İstanbul: Kadav.
- Cazgır, K. D. (2022). Women's Empowerment Through Co-Operatives: The Case of Women's Co-Operatives in İzmir. *Yayımlanmamış yüksek lisan tezi*. ODTÜ, Sosyal Bilimsel Enstitüsü.

- Cihangir, İ. S., Akmeşe, H., Akmeşe, K. A. (2023). Yöresel Gastronomik Ürünlerin Gastronomi Turizmine Kazandırılması Sürecinde Kadın Kooperatiflerinin Tutumları: Deneysel Kadın Kooperatifi Üyeleri Üzerine Bir Araştırma. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 205-225.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni.*; Çeviri Ed. M. Bütün, S. Beşir Demir. Ankara: Siyasal Yayınevi.
- Datta, P. B., Gailey, R. (2012). Empowering Women Through Social Entrepreneurship: Case Study of a Women's Cooperative in India. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36(3), 569-587. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2012.00505.x>
- Değirmenci, S. (2023). Örgütlenme Modeli Olarak Kadın Kooperatifleri: Patriyarkal Kapitalizmde Başarı Kriterlerinin Eleştirisi. *Fe Dergi*, 15(1), 210-231.
- Duguid, F., Durutaş, G., Wodzicki, M. (2015). Türkiye'de Kadın Kooperatifleri'nin Mevcut Durumu. *The World Bank*. https://aile.gov.tr/media/97717/turkiyede_kooperatifcilik_kadin.pdf (Erişim: 22.08.2024).
- Doğan, B., Ölmezogulları, N. (2022). Türkiye'de İşgücü Piyasasında Yaşanan Cinsiyet Ayrımcılığının Kadın Yoksulluğuna Etkisi: Oaxaca-Blinder Ayrıştırma Testi ile Analizi. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 478-498. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1070212>
- Duyan, Ç. G. (2010). Yoksulluğun Kadınlaşması: Altındağ Örneği. *Aile ve Toplum Eğitim, Kültür ve Araştırma Dergisi*, 6(22), 19-29.
- Emiroğlu, M. (2019). Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. <https://ticaret.gov.tr/data/7458fc6b5805cfbbaf4a3f0d76ad0bf5.pdf> (Erişim: 20.08.2024).
- Euronews.com (2024, Mart 8). *Cinsiyetler Arası Kazanç: Türkiye ve AB'de İstihdam ve İşgücüne Katılım Farkı*. <https://tr.euronews.com/2024/03/08/cinsiyetler-arasi-kazanc-turkiye-ve-abde-istihdam-ve-iscucune-katilim-farki> (Erişim: 30.07.2024).
- Genç, G. (2023). Kadının Güçlenmesi Sürecinde Bir Sosyal Girişim Modeli Olarak Kadın Kooperatifleri: Yelki Kadın Kooperatifi ve Defne Kadın Kooperatifi Örneği. *Yayınlanmamış doktora tezi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Geray, C. (1992). Kooperatifçiliğin Dünya'daki ve Türkiye'deki Nicel Gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(01), 427-441.
- gmka.gov.tr (2012). Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı 2012-2016. Ankara: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2012-2016_Turkiye-Kooperatifcilik-Stratejisi-ve-Eylem-Planı.pdf (Erişim: 24.08.2024).
- Goldberg, G. S., Kremen, E. Ed. (1990). *The Feminization of Poverty: Only in America?*, Praeger.
- Gök, A. G., Öztürk, M. S. (2024). Türkiye'de Kadın Kooperatifleri Üzerine Çalışılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 8(1), 56-75.
- Gök, A. G. (2024). Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumunun İç Denetim Ekseninde İncelenmesi: Isparta İlinde araştırma. *Doktora tezi*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gül, H., Sallan Gül, S. (2008). Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürü Tartışmaları. *Türkiye'de Yoksulluk Çalışmaları* içinde; Ed. N. Oktik; İzmir: Yakın, ss. 57-96.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (GTB) (2012). *Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri*. <https://ticaret.gov.tr/data/5d4c0eed13b876180c773fbb/Kooperatif%C3%A7ilik%20ve%20Kad%C4%B1n%20Kooperatifleri%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%2018.12.2012.pdf> (Erişim:01.11.2024).
- Güzel, N. (2020). Kadın Kooperatiflerinde Sosyal Beceriler ve Eğitim: Sürdürülebilirlik Üzerine Bir Değerlendirme. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 30(1), 101-118.
- Iakovidou, O. (2002). Women's Agrotourist Cooperatives in Greece: Key Elements for Their Successful Operation. *Journal of Rural Cooperation*, 30(1), 13-24.
- International Cooperative Alliance (ICA) (2024). *Cooperative identity, values & principles*. <https://ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity> (Erişim: 01.11.2024)
- Irmaklıoğlu, T.; Irk, E. (2022). Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi. *Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi*, 1(2), 102-115.
- Kazar, E. N. (2019). Kadın Yoksulluğunu Azaltmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: İstanbul ve Bursa örneği. *Yayınlanmamış doktora Tezi*. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.
- KEİG (Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi) (2015). *Türkiye'de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler*. <https://www.keig.org/wp-content/uploads/2016/03/koopweb.pdf> (Erişim: 07.05.2024).

- KEİG (Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi) (2018). *Kadın Kooperatifleri Kılavuzu 2018*. https://www.keig.org/wp-content/uploads/2018/11/kooperatif_kilavuz_keigWeb.pdf (Erişim: 07.05.2024).
- Kılıç, V. (2021). Güçlenme Perspektifinde Türkiye’de Kadınların Çalışma Hayatına Katılımı Konusunda Bir İnceleme. *Yayımlanmamış yüksek lisans Tezi*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Kızıldağ, D.; Karataş, A. B. (2018). Kadın Girişimciliği ve Kadın Kooperatifleri: Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Örneği. *17. Uluslararası Katılımlı İşletmecilik Kongresi, Çeşme, İzmir*.
- Koç, B. (2023). Kırsal Alanda Kurulan Kooperatiflerin Kadınların Güçlenmesindeki Yeri: Manisa İli Örneği. *Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Körükmez, L. (2008). Kent Yoksulluğu ile Mücadelede Kadınların Geliştirdiği Stratejiler ve Toplumsal Cinsiyet Rollerini. *Türkiye’de Yoksulluk Çalışmaları* içinde. Ed. N. Oktik. İzmir: Yakın, ss.207-244.
- Majurin, E. (2012). *How Women Fare in East African Cooperatives: The Case of Kenya, Tanzania and Uganda*. Uluslararası Çalışma Örgütü.
- Mingione, E. (2006). Güney Avrupa Refah Modeli ve Yoksulluk ve Sosyal Dışlanmaya Karşı Mücadele. In A. Buğra ve Çağlar Keyder (Eds.), *Sosyal Politika Yazıları*, İletişim Yayınları; ss. 261-286.
- Moghadam, M. V. (1998). The Feminization of Poverty in International Perspective. *The Brown Journal of World Affairs*, 5(2), 225-249.
- Niğde Valiliği (21.06.2023). Üreterek Güçlenen Kadınlar Projesine 1 Milyon 102 Bin TL Hibe. <http://www.nigde.gov.tr/ureterek-guclenen-kadinlar-projesine-1-milyon-102-bin-tl-hibe> (Erişim: 29.10.2024).
- Oktik, N. (2008). Yoksulluk Olgusuna Kavramsal ve Kuramsal Yaklaşımlar. *Türkiye’de Yoksulluk Çalışmaları* içinde, Ed. N. Oktik, İzmir: Yakın; ss. 21-56
- Özcan, O. (2007). Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği. *Yayımlanmamış yüksek lisan tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özcan Elçi, D. (2024). Kadın Kooperatiflerine Betimsel Bir Yaklaşım: Şırnak Kadın Eli Üretim ve İşletme Kooperatifi. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 226-245.
- Özdemir, G. (2010). Yoksullukla Mücadelede Kadın Kooperatifleri Deneyimi. Ed. M. Kardaş, *Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu*, İstanbul, 331-337.
- Özdemir, G. (2013). Women's Cooperatives in Turkey. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 81, 300-305.
- Özer Topaloğlu, E.; Sönmez, R. (2023). Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Kooperatifçiliğinin Tarihsel Gelişimi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(49-1), 289-301.
- Özkan, İ. M. (2024). Kadın Kooperatiflerinin Sosyal Gelişimdeki Rolü: Sınırlı Sorumlu Kadıncık Ana Kadın Girişim Üretim İşletme Kooperatifi Durum Çalışması. *Yayımlanmamış yüksek lisan tezi*, Konya Gıda ve Tarım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkaya, M. (2009). Kadın Girişimcilere Yönelik “Strateji Geliştirmede” Yerel Yönetimlerle İşbirliği İçinde Olmak, Mümkün Mü? *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 56-72.
- Pearce, D. (1978). The Feminization of Poverty: Women, Work, and Welfare. *The Urban & Social Change Review. Special Issue on Women and Work* 11(1-2), 28-36.
- Périlleux, A., & Szafarz, A. (2015). Women Leaders and Social Performance: Evidence From Financial Cooperatives in Senegal. *World Development*, 74, 437–452.
- Peterson, J. (1987). The Feminization of Poverty. *Journal of Economic Issues*, 21(1), 329–337. <https://doi.org/10.1080/00213624.1987.11504613>
- Rowlands, J. (1995). Empowerment Examined. *Development in Practice*, 5(2), 101-107.
- Sallan Gül, S. (2005). Türkiye’de Yoksulluğun Kadınsılaşması. *Amme İdaresi Dergisi*, 38(Mart), 25-45.
- Saraç, Ö. T. (2024). Kadın Kooperatiflerinin Kadının Ekonomik Hayata Katılımına Etkisi Üzerine Bir İnceleme. *Yayımlanmamış yüksek lisan tezi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı.
- Serinikli, N. (2016). Kadın Yoksulluğunu Önlemede Girişimciliğin Önemi: Kadın Kooperatifleri ve Mikro Kredi Uygulamaları. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 598-609.

- Sezer, F. A. (2022). Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Kadın Kooperatifleri: Mersin Örneği. *Yayımlanmamış yüksek lisan tezi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Şahankaya Adar, A.; Dedeoğlu, S.; Kurtuluş, G. (2023). Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli. *Çalışma ve Toplum*, 2(77), 1174-1208.
- Şahankaya Adar, A.; Dedeoğlu, S. (2023). Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlenmesine Etkisi. *Fe Dergi*, 15(2), 8-49.
- Şakırgün, N. (2024). Kadın Kooperatiflerine Aktif Üyeliğin Kadınların Güçlendirilmesindeki Rolü: İstanbul Kadın Kooperatifleri Örneği. *Yayımlanmamış yüksek lisan tezi*, İstanbul Beykent Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Taş, H. Y.; Kazar, E. N. (2019). İstanbul’daki Kadın Kooperatiflerinin Kadın Yoksulluğuna Etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 13(19), 1836-1863.
- Taşkıran, G.; İlhan, B. Y.; Bozkurt, G. (2024). İnsan Hakları Perspektifinden Türkiye’de Kadın Yoksulluğu, *Emeğin Kadın Suretleri* içinde. Ed. G. Taşkıran, Ankara: Altınbaş Üniversitesi, ss.17-38.
- Ticaret Bakanlığı (14 Haziran 2021). *Türkiye Geneli Kooperatif ve Birlik Raporu*. <https://ticaret.gov.tr/data/5d43d82d13b876433065528e/T%C3%9CRK%C4%B0YE%20GENEL%C4%B0%20KOOPERAT%C4%B0F%20VE%20B%C4%B0RL%C4%B0K%20RAPORU.pdf> (Erişim: 23.08.2024).
- Ticaret Bakanlığı (2023). *Kooperatifçilik Eğitim Kitabı*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/640edeac13b8761b449cca71/KOOPERAT%C4%B0F%C3%87%C4%B0L%C4%B0K%20E%C4%9E%C4%B0T%C4%B0M%20K%C4%B0TABI.pdf> (Erişim:01.11.2024).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (10 Haziran 2024). *İşgücü İstatistikleri, Nisan 2024*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Nisan-2024-53511> (Erişim: 30.07.2024).
- Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) (30 Ocak 2024). *Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, 2023*. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yoksulluk-ve-Yasam-Kosullari-Istatistikleri-2023-53713#:~:text=Görel%C3%9C%20yoksulluk%20oran%C4%B0%20en%20düşük%20olan%20İBBS%202024,\(Şanlıurfa%2C%20Diyarbakır\)%20oldu.](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yoksulluk-ve-Yasam-Kosullari-Istatistikleri-2023-53713#:~:text=Görel%C3%9C%20yoksulluk%20oran%C4%B0%20en%20düşük%20olan%20İBBS%202024,(Şanlıurfa%2C%20Diyarbakır)%20oldu.) (Erişim: 22.08.2024).
- Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) (2024). *TÜRK-İŞ Haziran 2024 Açlık ve Yoksulluk Sınırı*. <https://www.turkis.org.tr/turk-is-haziran-2024-aclik-ve-yoksulluk-siniri/> (Erişim: 30.07.2024).
- Varol, F. C. (2013). An Analysis of Women’s Co-Operatives in Urban Turkey in Terms of Women’s Empowerment, *Yayımlanmamış yüksek lisan tezi*, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, S.; İslamoğlu, E.; Ateş-Torun, M. (2021). Kadın Kooperatiflerinin Ekonomik ve Sosyal Yaşamda Rolü ve Önemi: Antalya İli Örneği. *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 5(3), 111-133.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu’nun 07.05.2024 tarihli ve 2024/10-06 sayılı kararıyla alınmıştır.

Yazar Katkısı: Gülce Nil ÖZCENGEL (%50), Ercan GEÇGİN (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: TÜBİTAK 2209-A Research Project Support Programme for Undergraduate Students

Ethical Approval: Ethical approval for this research was obtained by the Niğde Ömer Halisdemir University Ethics Committee with the decision number 2024/10-06.

Author Contributions: Gülce Nil ÖZCENGEL (50%), Ercan GEÇGİN (50%)

İklim Değişikliği Araştırmalarının Bibliyometrik Analizi: Akademik Eğilimler ve Odak Alanları

İsmet AKBAŞ¹, Emine Nur KIRIMLI²

¹ Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, iakbas@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9809-1964

² Dr. Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, enurd@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3659-4141

Öz: İklim değişikliği günümüz dünyasında ciddi bir küresel endişe haline gelmiştir. Sıcaklık artışı, yükselen deniz seviyeleri ve aşırı hava olayları gibi etkileri çevremiz ve geçim kaynaklarımız için tehdit oluşturmaktadır. Bu nedenle iklim değişikliğinin nedenleri, etkileri ve önlenmesine yönelik araştırmalar son derece önem kazanmıştır. Çalışmada, sosyal bilimler alanında anahtar kelimeler üzerinden sınırlı bir alan oluşturulmuştur. Bu bibliyometrik analiz, iklim değişikliği konusundaki akademik çalışmaların eğilimlerini ve odak noktalarını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Eğilim analizi sonuçlarına göre, iklim değişikliği kavramına en yakın konumda bulunan anahtar kavramlar arasında yönetim, iklim adaleti, uyum, sürdürülebilirlik, dirençlilik, göç, sosyal adalet, iklim yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma bulunmaktadır. Bu kavramlar, literatürdeki ana eğilimleri ve odak noktalarını temsil etmektedir. Yapılan analiz, iklim değişikliği çalışmalarının çok boyutlu ve bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığını göstermektedir. Yıllara göre eğilim analizi, 2020 sonrasında yapılan çalışmalarda çok düzeyli yönetim, risk, kentler, iklim yönetimi, iklim adaleti, Avrupa Yeşil Mutabakatı, sürdürülebilir kalkınma gibi konuların öne çıktığını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, iklim değişikliği araştırmalarının giderek daha spesifik ve güncel konulara odaklandığını göstermektedir. Ayrıca, iklim değişikliğinin azaltılması, yeşil geçiş ve iklim uyumu gibi konularda daha fazla çalışma yapılması gerekliliği vurgulanmıştır. Genel olarak, analiz sonuçları, iklim değişikliği konusundaki akademik çalışmaların temel olarak iklim değişikliği modelleri, etkileri, adaptasyon ve uyum stratejileri, sosyal ve ekonomik etkiler, politikalar, yönetim modelleri, iklim adaleti ve eşitsizlik konularına odaklandığını göstermektedir. Bu bilgi, gelecekteki araştırmacılara ve politika yapıcılara, daha etkili ve kapsamlı stratejiler geliştirmeleri için önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bibliyometrik Analiz, İklim değişikliği, Dirençlilik, İklim yönetimi

Jel Kodları: S51, S54, S56

Bibliometric Analysis of Climate Change Research: Academic Trends and Focus Areas

Atıf: Akbaş, İ. & Kırmımlı E. N. (2025). İklim Değişikliği Araştırmalarının Bibliyometrik Analizi: Akademik Eğilimler ve Odak Alanları, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 80-106. <https://doi.org/10.30586/pek.1548258>

Geliş Tarihi: 11.09.2024

Kabul Tarihi: 10.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Climate change has emerged as a significant global issue today. The impacts of climate change, including higher temperatures, elevated sea levels, and severe weather occurrences, endanger our environment and well-being. Consequently, studying the reasons, consequences, and mitigation of climate change has gained immense significance. In the study, a limited scope was defined based on keywords within the field of social sciences. This bibliometric analysis was conducted to assess the trends and focal points of academic studies on climate change. According to the results of the trend analysis, the key concepts most closely aligned with the concept of climate change include governance, climate justice, adaptation, sustainability, resilience, migration, social justice, climate governance, and sustainable development. These concepts represent the main trends and focal points in the literature. In this context, the analysis shows that climate change studies are approached from a multidimensional and holistic perspective. The trend analysis years reveal that topics such as multi-level governance, risk, cities, climate governance, climate justice, the European Green Deal, and sustainable development have become prominent in studies conducted after 2020. These results indicate that the focus of climate change research is increasingly on more specific and topical issues. Furthermore, the need for further work on topics such as climate change mitigation, green transition, and climate adaptation was

emphasised. Overall, the results of the analysis show that academic studies on climate change mainly focus on climate change models, impacts, adaptation and adaptation strategies, social and economic impacts, policies, governance models, climate justice, and inequality. This information provides important data for future researchers and policymakers to develop more effective and comprehensive strategies.

Keywords: Bibliometric Analysis, Climate Change, Resilience, Climate Governance

Jel Codes: S51, S54, S56

1. Giriş

İklim değişikliği, bugün küresel düzeyde ele alınması gereken en önemli çevresel sorunlardandır. Hava sıcaklıklarındaki artış, deniz seviyelerindeki yükselme, aşırı hava olaylarındaki artış ve doğal ekosistemlerdeki değişiklikler, İklim değişikliğinin dünya genelinde ciddi etkiler yaratmakta olduğunu göstermektedir. Fosil yakıt kullanımı, ormansızlaşma ve endüstriyel faaliyetler sonucunda artan sera gazları, Dünyada iklimi değiştirme eğilimindedir ve İklim değişikliği konusundaki bilimsel araştırmalar, bu karmaşık sorunun anlaşılması, etkilerinin öngörülmesi ve etkilerle başa çıkılması açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu analiz, İklim değişikliği konusundaki güncel literatürü ve alandaki en son gelişmeleri inceleyerek, küresel bir problem üzerindeki anlayışımızı genişletmeyi ve sorunla başa çıkma stratejilerine katkıda bulunmayı amaçlamıştır.

Bibliyometrik yayınlar, alıntılar, dergiler ve yazarlar gibi bibliyografik verileri analiz ederek, belirli bir konudaki bilimsel etkinlikleri nicel olarak değerlendirmeyi sağlar. İklim değişikliği konusundaki bu bibliyometrik analiz, mevcut literatürdeki ana eğilimleri belirlemek, öne çıkan araştırma konularını tanımlamak ve disiplinlerarası bağlantıları anlamak için kapsamlı bir bakış sunmayı hedeflemektedir. Analiz, İklim değişikliği ile ilgili yapılmış olan araştırmaların gelişme eğilimlerini, temel konularını ve disiplinlerarası işbirliklerini değerlendirerek, bu alandaki akademik çabaların gelişimini ve evrimini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu bilgi, gelecekteki araştırmacılara ve politika yapıcılara, İklim değişikliği ile mücadelede daha etkili stratejiler geliştirmelerine katkı sağlamak adına önemli bir temel oluşturmayı amaçlamaktadır.

İklim değişikliği konusu, pek çok farklı disiplini içeren karmaşık bir konudur. İklim bilimciler, çevre mühendisleri, ekologlar, sosyal bilimciler, ekonomistler ve daha birçok disiplin bu alanda çalışmalar yapmaktadır. Bu nedenle, disiplinlerarası bir bakış açısıyla yapılan bibliyometrik analizler, konunun geniş kapsamını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Ayrıca İklim değişikliğiyle ilgili araştırmalar sıklıkla farklı disiplinlerden gelen uzmanların bir araya gelmesiyle gerçekleşmektedir. Disiplinlerarası çalışmalar, farklı bakış açılarını ve yöntemleri birleştirerek daha kapsamlı ve bütünsel bir anlayış sağlamaktadır. Bununla birlikte İklim değişikliği konusu, tek bir disiplinden bakıldığında tam olarak anlaşılacak kadar karmaşıktır. İklim sistemi, çevresel etkileşimler, sosyal ve ekonomik faktörler gibi pek çok bileşen içermektedir. Bu nedenle, disiplinlerarası bir yaklaşım, konunun karmaşıklığını daha iyi yansıtmaktadır. İklim değişikliğiyle başa çıkmak için yenilikçi çözümler geliştirmek için farklı disiplinlerden gelen bilgilerin birleştirilmesi önemlidir. Disiplinlerarası bir yaklaşım, daha etkili politikalar, stratejiler ve çözümler üretmek için gerekli olan farklı bakış açılarını ve uzmanlıkları bir araya getirilmelidir. Bu nedenlerden dolayı, bibliyometrik analizde sosyal bilimlerde İklim değişikliği alanında yapılan akademik çalışmaların disiplinlerarası bir konuda ve belli bir disiplindeki çalışma alanı olarak sınırlandırılmaması, konunun daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasını sağlamaktadır. Ancak çalışmada sosyal bilimlerde alanın anahtar kelimeler üzerinden sınırlı alanın oluşturulması için (TITLE-ABS-KEY (climate AND change) AND TITLE-ABS-KEY (

climate AND policy) AND TITLE-ABS-KEY (climate AND governance) OR TITLE-ABS-KEY (climate AND justice) OR TITLE-ABS-KEY (green AND economy) OR TITLE-ABS-KEY (climate AND refugees)) arama bağı kullanılmıştır.

Çalışmada yapılan bibliyometrik analiz, literatürdeki eğilimleri, çalışma yoğunluğunu, anahtar kelimeleri ve çeşitli konular arasındaki ilişkileri değerlendirerek geniş bir bakış açısı sunmaktadır. İklim değişikliği ile ilgili yapılan akademik araştırmaların niceliksel ve niteliksel bir analizi, bu küresel sorunun bilimsel çabalar ve araştırma eğilimleri bağlamında anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu analiz, İklim değişikliği konusundaki bilimsel yayınları bibliyometrik yöntemlerle inceleyerek, literatürdeki ana trendleri belirlemeyi, hangi konuların öne çıktığını anlamayı ve konuda araştırmaların genel yapısı ve yönelimleri hakkında bilgi sunmaktadır. Çalışma İklim değişikliği konusundaki küresel önemi vurgulayarak başlamakta ve daha sonra bibliyometrik analizin amacını, yöntemini ve önemini tanıtmaktadır. İklim değişikliği ile ilgili yapılan akademik çalışmaların sayısal bir değerlendirmesi, hem araştırmacılara hem de politika yapımcılara, küresel ölçekte bu önemli sorunla başa çıkma çabalarına daha etkili bir şekilde katkıda bulunmak üzere bilgi sunmaktadır.

2. İklim değişikliğinin nedenleri ve etkileri

İklim değişikliği, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde tanımlandığı gibi, doğrudan veya dolaylı olarak insan faaliyetlerine bağlanabilen ve küresel atmosferin bileşimini değiştiren bir değişiklik sürecidir (UNFCCC, 1992: 3-5). Bu süreç, doğal iklim değişkenliğinden farklı olarak, büyük ölçekli ve önemli yerel etkileri olan, uzun süreli ve yavaş gelişen değişiklikleri içermektedir (Türkeş, 1997: 36-37). Bu değişim, çeşitli doğal ve antropojenik faktörlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır (Geels, 2014, s. 22-23). İklim bilimi perspektifinden değerlendirildiğinde, İklim değişikliği, atmosferin, okyanusların ve diğer doğal sistemlerin iklim koşullarında meydana gelen önemli değişiklikleri genellikle yüzyıllık bir ölçekte ifade eder (Kim & Garcia, 2023, s. 4-7). Bu değişiklikler, ortalama sıcaklık artışı, yağış desenlerinde değişim ve deniz seviyesi yükselmesi gibi faktörleri içermektedir. Sosyal ve ekonomik perspektifte ele alındığında, İklim değişikliği, çevresel sistemlerdeki değişikliklerin toplumlar ve ekonomiler üzerindeki etkilerini tanımlamaktadır. Bu tanıma göre, İklim değişikliği, tarım, su kaynakları, enerji, sağlık ve ekonomik sistemler gibi bir dizi sektörü etkileyen bir karmaşıklık içermektedir (Geels, 2014, s. 22-24). Ekosistemlere ve biyoçeşitliliğe odaklanan tanıma göre, İklim değişikliği, türlerin dağılımındaki değişiklikleri, habitat kaybını ve ekosistemlerdeki dengeyi etkileyen uzun vadeli değişiklikleri ifade etmektedir (Betsill & Bulkeley, 2004, s. 471-473). Politika bağlamında, İklim değişikliği, ulusal ve uluslararası düzeyde politika oluşturulmasını ve uygulanmasını gerektiren bir küresel sorun olarak ele alınmaktadır (Terry, 2009, s. 5-7; Nightingale, 2017, s. 12-15). Bu tanım, sera gazı emisyonları kontrolü, adaptasyon stratejileri ve uluslararası işbirliği gibi konuları içermektedir. Sosyal adalet açısından, İklim değişikliği, etkilerinin toplumlar ve topluluklar arasında adil bir şekilde dağılmadığı durumları vurgulamaktadır (Watson, 2009, s. 152-155; Cooper & McKenna, 2008, s. 295-296). Bu perspektif, savunmasız grupların ve düşük gelirli toplulukların İklim değişikliği nedeniyle daha fazla etkilendiğini göstermektedir.

İklim değişikliğinin ana nedenlerinden biri, atmosferde biriken sera gazlarının artmasıdır. Sanayi devrimiyle birlikte fosil yakıtların yaygın kullanımı, ormansızlaşma ve endüstriyel süreçler, başta olmak üzere karbon dioksit (CO₂), metan (CH₄), ve azot oksitlerin (NO_x) atmosferdeki konsantrasyonları arttırmıştır (Betsill & Bulkeley, 2004, s. 472-475). Bu sera gazları, güneş enerjisinin dünyaya ulaşmasını sürdürmesine izin verirken, yeryüzünden yansıyan ısının atmosferde hapsolmesine neden olarak küresel ısınmaya yol açmaktadır. İklim değişikliğinin nedenleriyle ilgili yapılan çalışmalar, genellikle tarım, sanayi ve hizmetler gibi ana sektörlerin insan faaliyetlerinin iklim sistemine olan etkilerini incelemektedir. Tarım sektörü, ormansızlaşma, arazi kullanımı değişiklikleri ve tarım ilaçları gibi uygulamalar aracılığıyla sera gazlarının atmosfere

salınmasına neden olmaktadır (Yohannes, 2016, s. 30-35). Ayrıca, tarım faaliyetleri metan gazının önemli bir kaynağı olup, başta olmak üzere hayvanların sindirim sürecinden kaynaklanan metan emisyonlarını içermektedir. İklim değişikliği, tarım ürünlerinin verimliliğini, toprak kalitesini ve su kaynaklarının yönetimini olumsuz etkilemektedir (Adams et al., 1998, s. 19-26). Sanayi sektörü, enerji üretimi, üretim süreçleri ve taşımacılık gibi süreçler aracılığıyla büyük miktarda sera gazı emisyonu oluşturmaktadır. Sanayi tesislerinin enerji kullanımı, fosil yakıtların yanması ve endüstriyel süreçler sırasında ortaya çıkan yan ürünler İklim değişikliğine katkıda bulunmaktadır (Schlichting, 2013, s. 493-499). Sanayi sektörü, sera gazı emisyonlarını azaltmak için yenilenebilir enerji kaynaklarına, enerji verimliliğine ve daha temiz üretim süreçlerine yönelik çalışmalara odaklanarak İklim değişikliğiyle mücadeleye katkı sağlamaktadır (Mills, 2009, s. 323-359). Hizmetler sektörü, ulaşım, konaklama, ticaret, eğitim ve sağlık gibi çeşitli alt sektörlerden oluşmaktadır. Ulaşım, başta olmak üzere de karayolu taşımacılığı, hava taşımacılığı ve deniz taşımacılığı, fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan sera gazı emisyonlarının önemli bir kaynağıdır. Diğer hizmet alt sektörleri de sera gazı emisyonlarına katkıda bulunabilir, ancak bu katkılar genellikle dolaylı olarak sanayi üretimi ve enerji tüketimiyle ilişkilidir (Scholes, 2016, s. 537-542). Bu sektörlerin İklim değişikliği üzerindeki etkilerini anlamak ve etkileri azaltmak için politika ve uygulamalar geliştirmek, İklim değişikliğiyle mücadelede önemli bir adımdır. Enerji sektörü, bu sektörler arasında belirleyici bir rol oynamakta ve İklim değişikliğiyle mücadelede temiz enerji geçişini teşvik etmek genellikle öncelikli bir hedef olarak kabul edilmektedir.

Fosil yakıt kullanımı, endüstriyel süreçler, ormansızlaşma ve tarım uygulamaları, atmosferdeki sera gazlarının doğal dengesini bozmakta ve gazların birikimine neden olmaktadır. Doğal faktörlerin de küresel ısınmaya katkıda bulunduğu kabul edilse de, bilim dünyası çoğunlukla bu değişikliğin arkasındaki ana itici gücün insan kaynaklı emisyonlar olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle İklim değişikliği, Dünya genelindeki iklim koşullarının uzun vadeli değişimini ifade eden bir terimdir. Bu değişim, atmosferdeki gazların ve diğer sera etkisi yaratan bileşenlerin birikimi, okyanus sirkülasyonları, yüzey sıcaklıkları, yağış desenleri ve diğer iklim başta olmak üzere üzerinde etkili olabilmektedir (Suárez et al., 2024, s. 2-3). İklim değişikliği genellikle doğal süreçlere ek olarak, insan faaliyetleri sonucu ortaya çıkan artan sera gazı emisyonları gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Bilimsel ve gözleme dayalı araştırmalar, İklim değişikliğinin dünya genelinde ciddi sonuçlara yol açtığını ve değişikliklere uyum sağlamak ve azaltmak için küresel düzeyde çabaların gerekli olduğunu ortaya koymaktadır (Sarkodie et al., 2023, s. 1-3; Diez & Lucke, 2023, s. 223-224).

İklim değişikliğinin etkileri ise çok yönlüdür ve bir dizi karmaşık sistemi etkileyebilmektedir. Artan sıcaklıklar, okyanus seviyelerindeki yükselmeler, aşırı hava olayları, kuraklık ve deniz suyu asidifikasyonu gibi değişiklikler gözlemlenmektedir (Hartmann, 2010, s. 234-236; Geels, 2014, s. 25). İklim değişikliği, küresel sıcaklıklarda artışa neden olmaktadır. Bu artış, sıcak hava dalgaları, aşırı sıcaklık olayları ve buzulların erimesi gibi olayları tetikleyerek doğal sistemleri etkilemektedir. Sıcaklık artışı, buzulların erimesine ve deniz suyu genleşmesine yol açarak deniz seviyesinde yükselmeye neden olmaktadır. Bu durum, kıyı bölgelerinde erozyon, tuzlu su baskınları ve ekosistem değişiklikleriyle sonuçlanmaktadır. İklim değişikliği, aşırı hava olaylarının sıklığını ve şiddetini arttırmaktadır. Bu olaylar arasında kasırgalar, seller, kuraklıklar ve orman yangınları yer almakta ve insanlar üzerinde ve ekosistemde ciddi etkilere neden olabilmektedir (Terry, 2009, s. 8-9; Evans & Karvonen, 2014, s. 414-416). Aynı zamanda artan sıcaklık, habitat değişiklikleri ve aşırı hava olayları, birçok türün yaşam alanlarını tehdit etmektedir (Adger, 2001, s. 921-923). Halk sağlığı açısından, İklim değişikliği, sıcaklık artışının neden olduğu doğrudan ve dolaylı etkileri, hastalıkların yayılmasını ve beslenme koşullarını içeren bir dizi sağlık sorununu ortaya koymaktadır (Evans & Karvonen, 2014, s. 414-415). Bu durum, biyoçeşitlilik kaybına ve

ekosistemde dengesizliklere yol açmaktadır. Ekosistemler, bitki örtüsü ve biyoçeşitlilik üzerindeki baskılar artarken, tarım, su kaynakları ve insan yerleşimleri üzerindeki etkiler de önemli bir boyut kazanmaktadır. İklim değişikliğinin nedenleri ve etkileri konusundaki anlayışımızın derinleştirilmesi, etkili çözüm stratejilerinin geliştirilmesi ve gelecekteki değişimlere adaptasyonun sağlanması açısından kritik bir öneme sahiptir. Genel olarak değerlendirildiğinde İklim değişikliği, insan faaliyetlerine bağlanabilen ve küresel atmosferin bileşimini değiştiren bir süreçtir. Bu tanım, iklim bilimi, sosyal ve ekonomik etkiler, ekosistemler, halk sağlığı, politika ve sosyal adalet gibi farklı alanlardaki etkileri kapsadığını göstermektedir.

3. İklim değişikliği konusunda yapılan akademik tartışmalar

İklim değişikliği konusundaki tartışmalar bilim, politika ve kamuoyu arasında farklı anlayışları içermektedir. Bazı araştırmacılar ve politika yapıcılar, iklim değişikliğinin ciddiyetini vurgulayarak hızla hareket etmenin önemini savunmaktadır. Diğer yandan, diğer akademik çalışmalar bu değişiklikleri sadece doğal iklim dalgalanmalarının bir parçası olarak görmekte ve insan faaliyetlerinin etkisini sorgulamaktadır. Bu kavramsal tartışmalar, iklim değişikliğiyle mücadele stratejilerinin oluşturulmasında önemli rol oynamaktadır. İklim değişikliğine neden olan en önemli faktörlerden biri olan sera gazı emisyonları, enerji üretimi, endüstriyel süreçler, tarım uygulamaları ve ormansızlaşma gibi insan faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır (Geels, 2014, s. 24-25; Betsill & Bulkeley, 2004, s. 473-474; Adger, 2001, s. 925-927). Bu alanda yapılan ilk çalışmalarda, emisyon kaynaklarının belirlenmesi, emisyon senaryolarının analizi ve emisyon azaltma stratejileri üzerine odaklanılmıştır. Sera gazlarının birikimi, güneş ışınlarının yeryüzüne ulaşmasına izin verirken, yeryüzünden yansıyan ısının bir kısmını tutarak atmosferde birikmesine neden olmaktadır (Spash, 2010, s. 170-171). Bu durum, atmosferdeki ısı miktarını artırarak küresel ısınmaya yol açmaktadır. Akademik çalışmalarda iklim modelleri ve gözlemleri, küresel ısınmanın hızının ve etkilerinin değerlendirilmesi için kullanılmaktadır.

Farklı disiplinlerde yapılan akademik çalışmaların ilgi alanlarına göre odaklandıkları konularda da değişiklikler yaşanmaktadır. Yapılan akademik çalışmaların bir bölümü, sera gazı emisyonlarının kaynaklarına ve emisyonlarını azaltma stratejilerine odaklanmıştır. Bu kapsamda akademik çalışmalar, enerji sektöründen endüstriyel faaliyetlere, ormansızlaşmadan tarım uygulamalarına kadar geniş bir yelpazede sera gazı kaynaklarını ele almaktadır. Bununla birlikte, enerji üretimindeki değişiklikler, taşımacılık sektöründeki gelişmeler ve tarım uygulamalarındaki sürdürülebilirlik konularındaki araştırmalarında yoğunlaştığı görülmektedir (Proctor & Rumbley, 2023, s. 561-562). Ayrıca yapay zekâ destekli iklim modelleri ve gözleme dayalı araştırmalar, küresel ısınma sürecini ve dünya genelindeki sıcaklık değişimlerini analiz etmektedir (Slettebak, 2012, s. 165-167; Hartmann, 2010, s. 235-236). Yapay zekâ temelli bu çalışmalar, gelecekteki iklim senaryolarını belirlemek, bölgesel sıcaklık değişikliklerini anlamak ve aşırı sıcak hava olaylarının sıklığını tahmin etmek amacıyla kullanılan yöntemlere odaklanmıştır.

Ayrıca akademik literatür, küresel ısınmanın deniz seviyesi yükselmesine ve okyanus sistemlerindeki değişikliklere olan etkileri de incelemektedir. Araştırmalarda, buzulların erimesi, deniz suyu ısınması ve asitlenme gibi faktörlerin deniz seviyesi ve ekosistemlere olan etkilerini değerlendirilmektedir. İklim değişikliğinin ekosistemlere ve biyoçeşitliliğe olan etkileri, bitki örtüsü, hayvan türleri ve ekosistem hizmetleri üzerine yapılan araştırmalarda literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Yapılan çalışmalarda, sıcaklık değişikliklerinin ekosistem dinamikleri üzerindeki etkilerini, türlerin göç hareketlerini ve habitat kaybının biyoçeşitlilik üzerindeki etkileri incelenmektedir (Terry, 2009, s. 5-7; Adger, 2001, s. 926; Bernstein & Cashore, 2012, s. 585-586). Son dönemde yapılan akademik çalışmalar, iklim değişikliğinin toplumlar üzerindeki sosyal ve ekonomik etkileri de vurgulamaktadır. Tarım verimliliği, su kaynakları, sağlık sektörü ve göç hareketleri gibi konular üzerine odaklanan çalışmalar, iklim değişikliğinin insanları

nasıl etkilediğini anlamak ve uyum sağlama stratejilerine odaklanmaktadır (Ehrenfeucht & Nelson, 2023, s. 396-399; Sharp et al., 2011, s. 434-437). Bununla birlikte uluslararası düzeyde iklim değişikliği ile mücadele politikalarına yönelik araştırmalarda belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Sürdürülebilir enerji geçişleri, karbon azaltım stratejileri ve yeşil altyapı gibi konular, araştırmacıların politika yapıcılara yönlendirebilecekleri önemli çalışma alanları olarak görülmektedir (Dodman & Mitlin, 2013, s. 640-642, Baker et al., 2014, s. 792-795). İklim değişikliği çalışmalarında odaklanılan konulardan biride, iklim değişikliğinin toplumsal eşitsizliklere ve adaletsizliklere olan etkilerini anlama üzerinedir. Bu çalışmalar, savunmasız toplulukların, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ve düşük gelirli grupların iklim değişikliğinden daha fazla etkilendiğini vurgulamakta ve iklim politikalarının adalet odaklı olması gerekliliğini vurgulamaktadır (Sacramento, 2023, s. 157-159; Watson, 2009, s. 153-157; Dodman & Mitlin, 2013, s. 640-642, Sharp et al., 2011, s. 435; Suárez et al., 2024, s. 2-3). Bu çerçevede iklim değişikliği konusunda yapılan akademik çalışmaların çok yönlü ve disiplinlerarası bir karaktere sahip olduğu da söylemek doğru olacaktır. Ayrıca yapılan bu çalışmalar, iklim değişikliği ile mücadele stratejilerinin belirlenmesi ve sürdürülebilir çözümlerin geliştirilmesi için önemli bir literatür sunmaktadır. Farklı disiplinlerde yapılan akademik araştırmalar, iklim değişikliğiyle ilgili odaklanılan konular şu şekilde özetlenebilir:

- Çevre bilimleri ve mühendisliği alanında yapılan araştırmalar, sera gazı emisyonlarının kaynaklarına ve azaltma stratejilerine odaklanmaktadır. Ayrıca, enerji üretimindeki değişiklikler, taşımacılık sektöründeki gelişmeler ve tarım uygulamalarındaki sürdürülebilirlik konuları üzerine çalışmalar yoğunlaşmaktadır.
- İklim bilimleri alanındaki araştırmalar, yapay zekâ destekli iklim modelleri ve gözleme dayalı analizlerle küresel ısınma sürecini ve dünya genelindeki sıcaklık değişimlerini incelemektedir. Ayrıca, deniz seviyesi yükselmesi ve okyanus sistemlerindeki değişiklikler üzerine araştırmalar da önemli yer tutmaktadır.
- Ekoloji ve biyoloji alanında yapılan araştırmalar, iklim değişikliğinin ekosistemlere ve biyoçeşitliliğe olan etkilerini değerlendirilmektedir. Bu araştırmalar genellikle sıcaklık değişikliklerinin ekosistem dinamikleri, türlerin göç hareketleri ve habitat kaybının biyoçeşitlilik üzerindeki etkileri üzerine odaklanmaktadır.
- Toplumsal ve ekonomik araştırmalarda, iklim değişikliğinin toplumlar üzerindeki sosyal ve ekonomik etkileri değerlendirilmektedir. Tarım verimliliği, su kaynakları, sağlık sektörü ve göç hareketleri gibi konular üzerine yapılan araştırmalar, iklim değişikliğinin insanlar üzerindeki etkilerini anlamaya yöneliktir.
- Politika araştırmaları, uluslararası düzeyde iklim değişikliği ile mücadele politikalarını ve iklim değişikliğinin toplumsal eşitsizliklere ve adaletsizliklere olan etkilerini ele alınmaktadır. Bu araştırmalar, etkili politika oluşturmayı ve sürdürülebilir çözümler geliştirmeyi hedeflemektedir.

Scopus veri tabanında daha önce belirlenen arama sorgusuna göre yapılan taramada elde edilen 826 akademik çalışma incelenmiş ve kapsam dışı olanlar değerlendirilmiştir. Ayrıca, oluşturulan tablo ile en çok ortak atıf alan çalışmalardan başlayarak ilk 20 makalenin, iklim değişikliği ve küresel ısınma bağlamındaki akademik içerikleri özetle Tablo 1'de sunulmuştur. Akademik çalışmaların belirlenmesinde Scopus üzerinden anahtar kelimelerle sınırlı alan içinde oluşturulan makale diziniyle elde edilen sayısal veriler kullanılmıştır. Söz konusu anahtar kelimeler üzerinden sınırlı alanın oluşturulması için (TITLE-ABS-KEY (climate AND change) AND TITLE-ABS-KEY (climate AND policy) AND TITLE-ABS-KEY (climate AND governance) OR TITLE-ABS-KEY (climate AND justice) OR TITLE-ABS-KEY (green AND economy) OR TITLE-ABS-KEY (climate AND refugees)) arama bağı kullanılmıştır. Arama bağı içinde sınırlı alanda elde edilen akademik çalışmalar aldıkları atıf sayılarına göre incelenmiş ve değerlendirilmiş ve Tablo 1'de atıf sayılarıyla birlikte akademik çalışmaların genel özeti kısaca verilmiştir.

Tablo 1. Tablo başlığı İklim Değişikliği Konusunda Yapılan Akademik Çalışmaların Atıf Sayısı ve Özeti

Yazar (Yayın Yılı)	Makale Başlığı	Atıf Sayısı	Akademik Çalışmaların Genel Özeti
Geels, Frank W. (2014)	Regime Resistance against Low-Carbon Transitions: Introducing Politics and Power into the Multi-Level Perspective	937düşük karbonlu geçiş süreçlerinde siyaset ve güç dinamiklerini incelemeye amaçlayan bir makaledir. Bu amaçla çok düzlemli bir bakış açısına dayanarak, düşük karbonlu geçişlere karşı direnci ve bu süreçteki politika yapımcılarının kararlarını belirlemedeki zorluklarını ve güçlüklerini anlatmaktadır.
Betsill, Michele M. & Bulkeley, H. (2004)	Transnational networks and global environmental governance: The cities for climate protection program	441küresel çevresel yönetim bağlamında, uluslararası alanda trans ulusal ağların rolüne artan bir ilgi göstermektedir. Bu tür ağların varlığı ve potansiyel önemi belgelenmiş olsa da, bu ağlar tarafından yürütülen yönetimin doğası ve etkisi hakkında birçok soru hala yanıt beklemektedir. Bu çalışma ağların nasıl oluşturulup sürdürüldüğünü ve politika öğrenimini ve değişimi ne ölçüde teşvik edebileceğini incelemektedir. Bu amaçla iklim değişikliğinin hafifletilmesi için yerel girişimleri teşvik etmeye odaklanan yaklaşık 550 yerel yönetimi içeren Cities for Climate Protection (CCP) programı incelenmektedir.
Watson, V. (2009)	'The planned city sweeps the poor away...': Urban planning and 21st century urbanisation	404dünya nüfusunun yarısından fazlasının şehirleştiğine ve bu şehir nüfusunun büyük bir kısmının küresel Güney'de yaşadığına dikkat çekilmektedir. Bu Güney'deki birçok şehir, hızlı nüfus artışı, özellikle peri-şehir bölgelerinde; öncelikli olarak yoksul nüfus tarafından barınma, altyapı ve hizmetlere erişim eksikliği; zayıf yerel yönetimler ve ciddi çevresel sorunlarla başa çıkmaya çalışmaktadır. Çalışma yeni kentsel planlama yaklaşımlarını kısaca gözden geçirmekte ve sürdürülebilir kentsel planlama konusunda yeni yaklaşımlara odaklanmaktadır.
Hartmann, B. (2010)	Rethinking climate refugees and climate conflict: Rhetoric, reality and the politics of policy discourse	306"iklim mültecileri" ve "iklim çatışması" kavramlarının algılanan tehdidini eleştirel bir şekilde incelemektedir. Makale, iklim değişikliğinin bir güvenlik tehdidi olarak tasvir edilmesinin, kalkınma yardımının militarize edilmesine ve iklim politikasının çarpıtılmasına nasıl yol açabileceği sorusunu ortaya atmaktadır.
Terry, G. (2009)	No climate justice without gender justice: An overview of the issues	300	...iklim değişikliği ve bu değişikliklerle ilgili politikalar, özellikle gelişmekte olan ülkelerde geniş kapsamlı etkilere yol açabilir. Özellikle yoksul kadınlar, değişen iklimle başa çıkma ve adapte olma yeteneklerini sınırlayan cinsiyetle ilgili engellerle karşılaşmaktadır. Bu engellerin kaldırılması, cinsiyet eşitliği ve adaptasyon verimliliği açısından önemlidir. Aynı zamanda, karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik kamu politikalarının değerlendirilmesinde cinsiyet analizinin bütünsel bir parça olması gerekmektedir.
Adger W. N. (2001)	Scales of governance and environmental justice for adaptation and mitigation of climate change	268	...küresel iklim değişikliğinin yönetim yapıları üzerinde önemli bir zorluk oluşturduğu ve özellikle doğal kaynakların yönetimi alanında etkili olduğu vurgulanmaktadır. İklim değişikliğinin doğası hakkında gelişmeler, gelecekteki önemli etkilerin kaçınılmaz olduğu ve tehdit edilen etkilere uyum sağlama sürecini anlama çabalarının arttığı bir farkındalığa yol açmıştır. Bu çalışma, uyum için ilgili yönetim ölçeğini incelemektedir.
Evans, J. & Karvonen, A. (2014)	'Give Me a Laboratory and I Will Lower Your Carbon Footprint!' - Urban Laboratories and the Governance of Low-Carbon Futures	225İklim değişikliğinin artan tehdidi, şehirlerin karbon ayak izlerini azaltma ihtiyacını zorunlu kılmıştır. Dünya genelinde birçok şehirde ortaya çıkan kentsel laboratuvarlar, yerel yönetimlerin karbon salınımalarını azaltma ve aynı zamanda ekonomik büyümeyi teşvik etme stratejisi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu makalede, laboratuvar çalışmalarından elde edilen içgörüler kullanılarak, kentsel laboratuvar kavramı, deneysel yönetim, karbonlaştırma gündemi ve düşük karbonlu ekonomilere geçişle ilişkilendirilmektedir.
Sharp, Elaine B., Daley, Dorothy M. & Lynch, Michael S. (2011)	Understanding local adoption and implementation of climate change mitigation policy	224gittikçe daha fazla yerel yönetim, iklim değişikliği ile mücadele etmek amacıyla politikalar oluşturmaktadır. Bu makale, şehirlerin neden iklim değişikliği programları geliştirdiğini ve uyguladığını incelemektedir. Yazarlar,

			çıkart grubu baskısının, siyasi kurumların ve sorunun ciddiyetinin bir şehrin iklim koruma programı oluşturma ve uygulama üzerindeki etkilerini ele almaktadır.
Spash, Clive L. (2010)	The brave new world of carbon trading	224insan kaynaklı iklim değişikliği, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde önemli bir politik mesele haline gelmiş, bu durum düzenleyici 'çözümler' arayışına yol açmaktadır. Emisyon ticareti, en yaygın tercih edilen hükümet stratejisi haline gelmiştir. Karbon izinleri, hızla milyarlarca dolar dönen bir finansal araç olarak gelişmiştir. Bu makalede, karbon ticaretinin işleyişinin, ekonomik teori varsayımlarından ve emisyon azaltımını verimli bir şekilde tahsis ederek kaynakları koruma vaadinden oldukça uzak olduğunu vurgulamaktadır.
Dodman, D. & Mitlin, D. (2013)	Challenges for community-based adaptation: Discovering the potential for transformation	222iklim değişikliğine karşı topluluk tabanlı adaptasyonun (TTA) ve katılımcı kalkınma teorisinin ve uygulamasının ilişkisini ele almaktadır. Bu çalışmada, katılımcı kalkınma deneyimlerinin, özellikle yerel katılımın proje planlaması ve uygulamasındaki rolüyle ilgili, TTA'nın dikkate alınması gerektiği savunulmaktadır.
Baker, L., Newell, P. & Phillips, Jon (2014)	The Political Economy of Energy Transitions: The Case of South Africa	217temiz enerji geçişlerinin yönetimi ve finansmanına dair içgörüler elde etmek amacıyla, rekabet eden enerji vizyonları, altyapılar ve politik ajandalar üzerindeki mücadeleyi analiz etmektedir. Bu, temiz enerji geçişini mümkün kılma amacındaki temel politika gelişmelerine dair zengin bir döküm sunmanın yanı sıra, enerji geçişlerinin çekişmeli politikalarını teorileştirmenin en iyi yollarına dair düşünceler sunmaktadır.
Bernstein, S. & Cashore, B. (2012)	Complex global governance and domestic policies: Four pathways of influence	215	...uluslararası çevre yönetimi üzerine standart çalışmaların genellikle devlet davranışlarını düzenlemeyi amaçlayan bağlayıcı yükümlülüklerle sahip tek konulu rejimleri varsaydığı belirtilmektedir. Ancak, iklim değişikliği, orman tahribatı ve biyoçeşitlilik kaybı gibi birçok önemli küresel çevresel sorun, karmaşık düzenlemeler içindeki çeşitli mekanizmalarla yönetilmektedir. Bu uluslararası ve trans ulusal çabaların, genellikle odaklandıkları ulusal veya kurumsal politika ve uygulamalara olan etkilerini incelemek, sadece rejim "uyumluluğu" ve "etkililiği" odaklı değil, aynı zamanda devlet sınırları ötesinden gelen "etki" faktörlerine odaklanmaktadır.
Carmin, J., Anguelovski, I. & Roberts, D. (2012)	Urban climate adaptation in the global south: Planning in an emerging policy domain	215Dünya genelindeki şehirler, iklim değişikliği etkilerine karşı hazırlık yapma zorluğuyla karşı karşıya. Ancak, kentsel iklim adaptasyonu henüz gelişmekte olan bir politika alanı olduğundan, bu konuda ilk adımı atan şehirlere rehberlik edecek çok az kurum bulunmaktadır. Kurumsal teori ve vaka çalışması araştırmasına dayanarak, bu makale, küresel güneydeki iki şehir olan Durban ve Quito'da adaptasyon planlamasının başlangıcını ve gelişimini incelemektedir.
Nightingale, Andrea J. (2017)	Power and politics in climate change adaptation efforts: Struggles over authority and recognition in the context of political instability	214	...Dünya genelinde, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) tarafından desteklenen iklim değişikliği uyum politikaları, gelişmekte olan ülkelere önemli finansman ve teknik destek kaynakları sağlamıştır. Ancak genellikle önerilen uyum stratejileri, özellikle siyasi istikrarsız bağlamda, güç ve politikanın uyum sonuçlarını şekillendirdiği karmaşık siyasi gerçekleri yansıtmaktadır. Bu makalede, otorite ve tanıma kavramları, değişen kaynakları yönetme mücadelelerinde güç ve politikayı yakalamak için kullanılmaktadır.
Brown, O., Hammill, A. & McLeman, R. (2007)	Climate change as the 'new' security threat: Implications for Africa	195iklim değişikliğinin öncelikle bir çevre sorunu olarak görüldüğü, ardından bir enerji sorunu olarak ele alındığı ve şu anda iklim değişikliğinin bir güvenlik tehdidi olarak yeniden şekillendirilmeye çalışıldığı belirtilmektedir. Çalışmada Afrika'daki iklim değişikliği ile güvenlik arasındaki bağlantıları gözden geçiriyor ve iklim değişikliği adaptasyon politikalarının gelecekteki çatışma önlemedeki rolünü analiz edilmektedir. Afrika, etnik, kaynak ve devletlerarası çatışma geçmişi nedeniyle, küresel sera gazı emisyonlarına en az katkıda bulunan kıta

			olmasına rağmen, bu yeni tür güvenlik tehdidinde özellikle savunmasız olarak görülmektedir.
Nagendra, H.& Ostrom, E. (2012)	Polycentric governance of multifunctional forested landscapes	193	Metinde, insan kaynaklı orman değişikliklerinin çeşitli ölçeklerde gerçekleştiği, ancak çoğu yönetim mekanizmasının genellikle uluslararası, ulusal, bölgesel veya yerel düzeyde tek bir seviyede tasarlandığı belirtiliyor. Bu mekanizmalar, orman yönetimiyle ilgili genel zorluklara etkili çözümler sunmamaktadır. Hükümet düzenlemelerinin "merkeziyetçilikten" uzaklaştırılma çabalarının, karmaşık ve çok merkezli düzenlemelerin önemini tanımaksızın, genellikle bir düzeyde tek bir hükümetin bir politika alanını ele alacağı varsayımına dayandığı belirtilmektedir. Makalede, bu çok merkezli yapıya yönelik zorluklar, faydalananlar, katkıda bulunanlar ve kaynak sınırları arasındaki eşleştirme gibi konular tartışılmaktadır. Aynı zamanda dünya genelinde ormanlarda bu zorlukların üstesinden gelmede etkili olarak kullanılan bazı yaklaşımlar ele alınmaktadır.
McNamara, K.E. & Gibson, C. (2009)	'We do not want to leave our land': Pacific ambassadors at the United Nations resist the category of 'climate refugees'	188	...iklim değişikliğinin sosyal coğrafi boyutlarına dair önemli bir konuyu ele almaktadır. Özellikle, Pasifik'te yaşayan ve iklim değişikliği nedeniyle yerlerinden olma riskiyle karşı karşıya olan insanların politika söyleminde nasıl tasvir edildiğini ve Pasifik uluslarının uluslararası düzeydeki temsilcilerinin bu tasvirlere nasıl yanıt verdiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Temelde, Pasifik Adası halkının 'iklim mültecileri' olarak tasvir edilmesi üzerinde bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Bu makale, özellikle 1980'lerden bu yana çoğunlukla sivil toplum kuruluşlarından gelen belgeleri analiz ederek, 'iklim mültecisi' kimliği yapısını kullanmaktadır.
Cooper, J.A.G. & McKenna, J. (2008)	Social justice in coastal erosion management: The temporal and spatial dimensions	164	...kıyı erozyonu yönetimi genellikle ekonomik temellere dayanmaktadır, özellikle maliyet-fayda analizi esastır. Ancak sosyal adalet perspektifinden (geniş insan hakları kavramının belirli bir ifadesi olarak), özellikle özel mülk kıyı erozyonu tehdidi altındaysa, kıyı savunma yönetimine kamu müdahalesi konusunda argümanlar ortaya konulmaktadır. Bu makalede, bu argümanları kısa vadeli yerel ölçekte ve uzun vadeli geniş mekânsal ölçekte ele alıyor ve kıyı erozyonu yönetimine sosyal adalet boyutunun dahil edilmesinin avantajlarını değerlendirilmektedir.
Oliveira, J.A. P. (2009)	The implementation of climate change related policies at the subnational level: An analysis of three countries	137	...Japonya'dan (Mie İl), Almanya'dan (Saksonya-Anhalt) ve Brezilya'dan (São Paulo) olmak üzere 3 ülkedeki alt ulusal hükümetler tarafından iklim değişikliği ile ilgili politikaların uygulanmasını analiz edilmektedir. Makale, ampirik bir araştırma yoluyla, bu üç örneği kullanarak azaltma ve uyum politikalarını uygulama konusundaki başarıları ve engelleri anlamayı amaçlamaktadır.
Slettebak, R. T. (2012)	Don't blame the weather! climate-related natural disasters and civil conflict	136	...iklim değişikliği ve güvenlik konusu son yıllarda önemli bir ilgi çekmiştir. Bu konudaki araştırmaların sonuçları karmaşıktır ve akademik topluluk, iklim değişikliğinin etkileri konusunda henüz bir uzlaşıya ulaşılmamıştır. Bu çalışma, özellikle fırtınalar, seller ve kuraklıklar gibi iklimle ilgili doğal felaketlerin geçmişte iç savaş riskini nasıl etkilediğine odaklanmaktadır. Bu tür felaketlerin sıklığı son on yılda hızla artmış ve artışın hem iklim değişikliğinden hem de demografik değişikliklerden kaynaklandığı öngörülmektedir.

Bibliyometrik analiz için Scopus veri tabanı üzerinden yapılan tarama sonucu en fazla atıf alan Frank W. Geels tarafından 2014 yılında yayınlanan ve günümüze kadar akademik çalışmalar içinde en fazla atıf alan "Regime Resistance against Low-Carbon Transitions: Introducing Politics and Power into the Multi-Level Perspective" başlıklı çalışmada yazar; düşük karbon geçişlerine yönelik direnci ele almakta ve çok düzeyli bir bakış açısıyla siyaset ve güç unsurlarını dahil etmektedir. Düşük karbon geçişlerinin

mevcut rejimler veya enerji sistemleri içinde nasıl bir direnişle karşılaştığını ve bu direnişin arkasındaki politika ve güç dinamiklerini incelemektedir.

Betsill, Michele M. & Bulkeley, H. (2004) "Transnational networks and global environmental governance: The cities for climate protection program" başlıklı çalışmada; küresel çevresel yönetim bağlamında kentsel düzeyde iklim koruma programlarına odaklanmaktadır. Kentsel yönetim ve çevresel politika konularını ele alacak ve belirli bir programın etkilerini, başarılarını veya zorluklarını değerlendirecek analitik bir çerçeve sunmaktadır.

Watson, V. (2009) "The planned city sweeps the poor away...: Urban planning and 21st century urbanisation" başlıklı çalışmada 21. yüzyıl kentleşmesinin yoksulluğu nasıl etkilediği üzerine odaklanmaktadır. Planlı şehirleşmenin İklim değişikliği, sosyal eşitsizlik, yoksulluk ve kentsel dönüşüm üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır.

Hartmann, B. (2010) "Rethinking climate refugees and climate conflict: Rhetoric, reality and the politics of policy discourse" başlıklı çalışma; iklim değişikliği, mülteciler ve çatışma konularını ele alarak bu alanlardaki politika söylemlerini ve gerçekleri sorgulamaktadır. Hartmann, iklim değişikliğinin neden olduğu göç olaylarına ve çatışmalara dair yapılan retorikleri, gerçekleri ve politika söylemlerini yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma iklim değişikliğinin insanların yerinden edilmesi üzerindeki etkilerini ve bu süreçte ortaya çıkan çatışma dinamiklerini ele almaktadır.

Terry, G. (2009) "No climate justice without gender justice: An overview of the issues" başlıklı makalesinde iklim değişikliği ile cinsiyet adaleti arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Makalenin iklim değişikliği ile cinsiyet eşitsizliği arasındaki etkileşimleri, kadınların ve diğer toplumsal cinsiyet gruplarının iklim değişikliği üzerindeki özel etkilerini ele almaktadır. İklim politikalarının ve uygulamalarının cinsiyet perspektifinden ele alınması gerekliliği üzerine vurgu yapmaktadır. İklim değişikliği ve küresel ısınma konusunda sosyal bilimler alanında yapılan ve en fazla atıf alan ilk beş yayın ilgi alanlarına göre değerlendirildiğinde çalışmaların;

- İklim mültecileri terimi ve iklimle ilişkilendirilmiş çatışma konularında retorik, gerçeklik ve politika söyleminin analizine,
- İklim adaleti ile cinsiyet adaleti arasındaki ilişkiyi açıklamış ve iklim adaleti bağlamında cinsiyet konularının genel bir değerlendirilmesine,
- Planlı kentleşmenin yoksulları nasıl etkilediği ve kentsel planlamanın güç dinamikleri üzerindeki etkisine,
- Kentlerin iklim koruma programları üzerinden küresel çevresel yönetimdeki kentsel ağların rolüne,
- Politika ve güç unsurlarını Çok Düzeyli Perspektife (Multi-Level Perspective) dahil ederek düşük karbon geçişlerine karşı direnişine odaklandıkları görülmektedir.

4. Metodoloji ve yöntem

Bu çalışma, iklim değişikliği ekseninde yapılan akademik araştırmaların bibliyometrik bir analizini sunmaktır. Bibliyometrik analizle yapılan eğilim analizi, bilimsel araştırma ve akademik gelişmeler hakkında genel bir bakış elde etmek için önemli bir araçtır ve literatürdeki değişen trendleri ve dinamikleri anlamak için kullanılmaktadır. Bu nedenle analiz iklim değişikliği alanında yapılan akademik çalışmalar disiplinlerarası bir konuda ve belli bir disiplindeki çalışma alanı olarak sınırlandırılmamıştır.

Söz konusu analiz, iklim değişikliği konusundaki sosyal bilimler alanında araştırma eğilimlerini anlamak ve gelecekteki çalışmalar için odak noktalarını belirlemek için önemli bir bilgi kaynağı sağlamaktadır (Belter & Seidel, 2013, s. 417-418). Bibliyometrik analiz çerçevesinde yapılan eğilim analizi, iklim değişikliği konusundaki akademik araştırmaların genel eğilimlerini ve bu alandaki bilimsel üretkenliği değerlendirmeye yardımcı olması açısından uygun bir analiz yöntemidir (Roig-Tierno et al., 2017, s. 15-19). Bu çalışma, mevcut bilgi birikimine katkıda bulunmanın yanı sıra,

araştırmacılara, politika yapıcılara ve diğer ilgili paydaşlara bu alandaki araştırmalara daha geniş bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda çalışmada, iklim değişikliği ve küresel ısınma konularındaki bilimsel literatürü bibliyometrik bir analizle incelenmiştir. Bibliyometrik analiz, literatürdeki yayın trendlerini belirleyerek, önemli temaları ve anahtar kelimeleri ortaya çıkararak, yayınların coğrafi dağılımını inceleyerek, disiplinler arası işbirliği ve etkileşimleri değerlendirerek, araştırma konusundaki öne çıkan alanları ve gelecekteki potansiyel araştırma yönelimlerini tanımlamaktadır. Yapılan analiz, bu alandaki yayınların dağılımını, anahtar konuları ve disiplinler arası etkileşimleri ortaya koymaktadır.

Bibliyometrik analiz, belirli bir konuda yapılan akademik yayınların niceliksel ve niteliksel özelliklerini inceleyen bir araştırma yöntemidir. Bu analiz aşağıdaki adımları içermektedir (Donthu et al., 2021, s. 285-287; Alsharif et al., 2020, s. 948-951; Han et al., 2019, s. 871-813):

- Konunun Belirlenmesi: İlk adım, incelenecek konunun açıkça tanımlanmasıdır. Örneğin, bu durumda konu iklim değişikliği araştırmalarıdır.

- Veri Toplama: Bibliyometrik analiz için gerekli verilerin toplanmasıdır. Bu adımda, çeşitli akademik veri tabanları (Web of Science, Scopus, Google Scholar vb.) kullanılarak ilgili yayınlar belirlenir.

- Veri Filtreleme: Toplanan verilerin uygunluğunu ve niteliğini sağlamak için filtreleme yapılır. Bu filtreleme süreci, belirli ölçütlere (yıl aralığı, dil, dergi türü vb.) göre yapılabilmektedir.

- Veri Analizi: Seçilen yayınların analizi gerçekleştirilir. Bu aşamada, yayınların sayısı, yayınlanma yılları, alıntı sayıları, yayın türleri, anahtar kelimeler ve coğrafi dağılımları gibi çeşitli özellikler incelenir.

- İstatistiksel Analiz: Veriler istatistiksel yöntemlerle analiz edilir. Bu adımda, yayınların trendleri, en çok alıntı alan çalışmalar, yayınlanma sıklığı gibi faktörler değerlendirilir.

- Sonuçların Yorumlanması: Analiz sonuçları yorumlanır ve elde edilen bulguların anlamı açıklanır. Bu aşamada, iklim değişikliği araştırmalarının eğilimleri, önemli bulguları ve gelecekteki araştırma alanları hakkında çıkarımlar yapılır.

Bu analiz, belirli bir konu, disiplin, yazar veya dergi gibi faktörlere yönelik yayınlar arasındaki ilişkileri, eğilimleri ve desenleri anlamak amacıyla kullanılır. Bibliyometrik analiz, genellikle bir konu veya disiplindeki yayınları belirli bir dönem içinde sistematik bir şekilde incelemektedir. Analiz, anahtar kelimeler, konular veya belirli bir alandaki makaleleri kapsamaktadır. Bibliyometrik analiz için kullanılan veriler genellikle bibliyografik veri tabanlarından veya literatür tarama araçlarından elde edilmektedir. Bu veri setleri, makale başlıkları, yazar isimleri, yayın yılı, alıntılar, dergi adları gibi bibliyografik bilgileri içermektedir (Ellegaard, 2018, s. 181-190). Elde edilen sayısal veriler, genellikle bilimsel yayınların gelişimi, bir konudaki eğilimler, en çok alıntılanan makaleler veya en etkili dergiler gibi konularda yorumlanmaktadır (Donthu et al., 2021, s. 287-288). Bu yorumlar, literatürdeki belirli bir konunun durumu veya bir disiplinin evrimi hakkında bilgi sağlamaktadır. Bu kapsamda çalışmada iklim değişikliği ve küresel ısınma konusunda yapılan akademik çalışmalarda eğilimleri tespit edebilmek için eğilim analizi de yapılmıştır. Eğilim analizi, belirli bir konu, konu alanı veya olayla ilgili zaman içindeki değişimleri ve trendleri anlamak için kullanılan istatistiksel bir yöntemdir (Alsharif et al., 2020, s. 948-951). Bibliyometrik analiz bağlamında eğilim analizi, bir konu veya alan içindeki literatürün gelişimini, değişimini ve eğilimlerini inceleyen bir metodolojidir. Bu tür analizler genellikle akademik yayınlar, makaleler, kitaplar veya diğer bilimsel kaynaklar gibi yazılı malzemeleri içermektedir. Bibliyometrik analizde eğilim analizi, bir konunun veya alanın evrimini ve literatürdeki değişimleri anlamak için güçlü bir araçtır. Bu analiz, araştırmacılara gelecekteki araştırmalar için potansiyel odak noktalarını ve öncelikleri belirleme konusunda yardımcı olmaktadır (Belter & Seidel, 2013, s. 417-419). Metin madenciliği, büyük miktarda metin verisini otomatik olarak işleyen ve analiz eden bir yöntemdir. Metin

madenciligi, bilgisayar algoritmalarını kullanarak metin verilerini işleme, sınıflandırma, özetleme ve çıkarılan bilgileri görselleştirme işlemlerini içermektedir (Han et al., 2019, s. 871-875). Oluşum analizi ise, akademik metinler arasındaki alıntı ilişkilerini ve bu ilişkilerin hangi çalışmaların birbiriyle ilişkili olduğunu gösterdiğini inceleyen bir yöntemdir (Liu & Mei, 2016, s. 953). Bu analiz, benzer konuları ele alan çalışmalar arasındaki ilişkileri, disiplinler arası etkileşimleri ve bilimsel toplulukların yapılarını ortaya koymak için kullanılmaktadır.

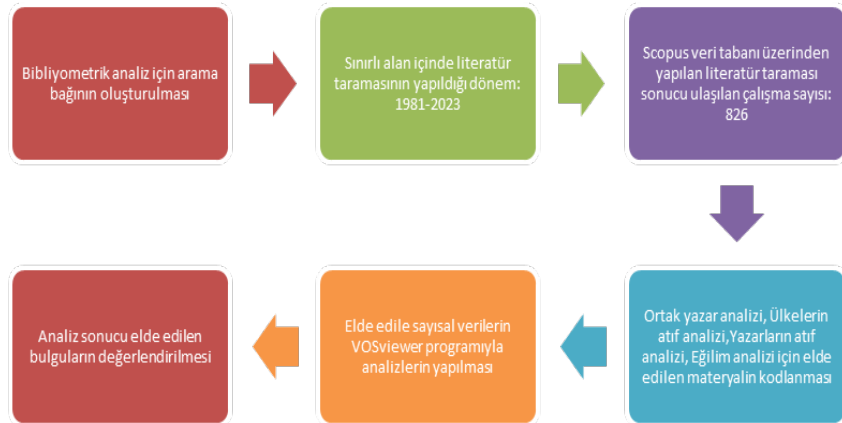
Bibliyometrik analizde VOSviewer programı önemli bir araçtır. Çünkü büyük miktarda bilimsel literatür verisini etkili bir şekilde görselleştirmek ve analiz etmek için kullanılabilir. VOSviewer, yayınların, yazarların, kurumların veya konuların ilişkisel ağlarını oluşturarak bu ilişkileri görselleştirmektedir. Bu program, makaleler arasındaki içeriksel benzerlikleri belirlemek, disiplinler arası işbirliği alanlarını tanımlamak ve araştırma eğilimlerini ortaya çıkarmak için kullanılmaktadır. Ayrıca, coğrafi konumları ve zaman içindeki değişimleri gösteren haritalar oluşturabilmektedir. Bu şekilde, araştırmacılar, literatürdeki eğilimleri ve ilişkileri daha iyi anlayabilmekte ve daha bilinçli kararlar alabilmektedir. Bu nedenle, VOSviewer gibi araçlar, bibliyometrik analizde verilerin derinlemesine incelenmesi ve anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Bu çalışmada, İklim değişikliği bağlamında iklim politikaları, iklim yönetimi, iklim adaleti, yeşil ekonomi ve iklim mültecileri anahtar kelimelerini kullanarak Scopus veri tabanında yayınlanan makaleler, bibliyometrik bir analizle detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu çalışmada yalnızca Scopus veri tabanının tercih edilmesinin başlıca nedeni, iklim değişikliği konusundaki mevcut akademik literatürün disiplinler arası ve küresel boyutta kapsamlı bir şekilde incelenebilmesini sağlamaktır. Scopus, çok çeşitli bilimsel alanlardan dergiler, konferans bildirimleri ve kitap serileri gibi kaynakları bünyesinde barındırarak, bibliyometrik analiz için ideal bir altyapı sunmaktadır. Bu platformun geniş veri tabanı, hem sosyal bilimler hem de doğa bilimleri kapsayan bir inceleme yapmayı mümkün kılmış, özellikle iklim politikaları, yönetim modelleri, iklim adaleti ve iklim mültecileri gibi odak alanlarında güncel ve kapsamlı bir kaynak sağlamıştır. Scopus'un sunduğu analiz araçları, atıf ilişkileri, anahtar kelime analizi ve yayın eğilimleri gibi çeşitli metriklerin detaylı bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanımıştır. Bu durum, çalışmanın metodolojik bütünlüğünü ve analitik derinliğini artırmış, aynı zamanda küresel düzeydeki akademik eğilimleri anlamada önemli bir zemin oluşturmuştur. Örneğin, VOSviewer yazılımı ile yapılan analizlerde, Scopus veri tabanındaki makaleler kullanılarak disiplinler arası işbirlikleri ve atıf ağları görselleştirilmiştir. Bu analizler, iklim değişikliği alanında hangi anahtar kavramların ve araştırma alanlarının öne çıktığını belirlemede temel rol oynamıştır.

Bununla birlikte, çalışmanın yalnızca Scopus veri tabanı ile sınırlandırılması, belirli sınırlamaları da beraberinde getirmiştir. Scopus'un kapsamı geniş olmakla birlikte, Web of Science, PubMed veya Google Scholar gibi diğer veri tabanlarında yer alan ve Scopus'ta bulunmayan bazı önemli çalışmalar analiz dışında kalmıştır. Ancak, bu sınırlandırma, veri bütünlüğünü ve tutarlılığını sağlamak için bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmelidir. Scopus'un geniş içerik yelpazesi ve analiz araçlarının sağladığı olanaklar, çalışmanın iklim değişikliği araştırmalarına yönelik kapsamlı ve detaylı bir inceleme sunmasını mümkün kılmıştır. Scopus veri tabanının tercih edilmesi, çalışmanın analitik gücünü artırarak iklim değişikliği literatürünün küresel eğilimlerini ortaya koymada etkili bir araç olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, ilerleyen araştırmalarda diğer veri tabanlarının da dahil edilmesiyle literatür taramasının genişletilmesi, daha kapsamlı ve karşılaştırmalı analizler yapılmasına olanak sağlayabilecektir.

Çalışmada ilgili başlıklar altında, iklim değişikliği kavramının akademik temelleri detaylı bir şekilde ele alınmış ve bibliyometrik analiz için gerekli literatür taraması titizlikle yapılmıştır. Yapılan kapsamlı tarama sonucunda, analiz için uygun makalelerin bulunduğu bir dizin oluşturmak amacıyla gerekli arama bağlantıları başarıyla

kurulmuştur. Şekil 1’de, bibliyometrik analiz için makale dizini oluşturma ve analiz süreçleri gösterilmektedir. Bibliyometrik analiz için arama bağlantıları oluşturulmuş ve 1981-2023 yılları arasını kapsayacak şekilde Scopus veri tabanında tarama gerçekleştirilmiştir. Bu tarama sonucunda toplam 826 akademik çalışma elde edilmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda VOSviewer programıyla ortak yazar analizi, ülkelerin atıf analizi, yazarların atıf analizi, eğilim analizi için elde edilen materyalin kodlanması sağlanmıştır. Sonraki aşamada elde edilen sayısal veriler VOSviewer programıyla analizlerin yapılmış ve elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Şekil 1. Bibliyometrik Analiz İçin Makale Dizini Oluşturma ve Analiz Aşamaları

Ortak yazar analizi, bir araştırma konusunda birlikte çalışan yazarların ağını inceleyen bir yöntemdir. Bu analizde, belirli bir konuda çalışan ve ortak çalışmalarını bulunan yazarlar arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Ortak yazarlar, aynı makalede birlikte çalışan veya birbirlerinin makalelerine sıkça atıf yapan yazarlar olarak tanımlanmaktadır (Liu & Mei, 2016, s. 953-954). Bu analiz, araştırma alanındaki işbirliğini, ağ yapısını ve önemli akademisyenleri belirlemek için kullanılmaktadır (Wooding et al., 2006, s. 11-21). Ülkelerin atıf analizi, belirli bir konu veya alandaki akademik yayınlarda hangi ülkelerin önemli roller üstlendiğini ve hangi ülkelerin yayınlarının diğerleri tarafından ne ölçüde alıntılındığını inceleyen bir analizdir (Fiala, 2012, s. 242-248). Bu analiz, bir ülkenin bilimsel üretkenliğini, etkisini ve diğer ülkelerle olan ilişkilerini anlamak için kullanılmaktadır. Örneğin, bir ülkenin iklim değişikliği araştırmalarındaki liderliği veya belirli bir ülkenin araştırmalarının uluslararası etkisini değerlendirmek için ülkelerin atıf analizi yapılabilmektedir. Yazarların atıf analizi, belirli bir yazarın yayınlarının diğer araştırmacılar tarafından ne ölçüde atıfta bulunulduğunu ve bu atıfların ne tür çalışmalardan geldiğini inceleyen bir analizdir (Nicolaisen, 2007, s. 609-613). Bu analiz, bir araştırmacının akademik etkisini, yayınlarının niteliğini ve hangi araştırmacılarla en sık etkileşimde olduğu değerlendirilmektedir. Yazarların atıf analizi ayrıca, belirli bir araştırma konusunda en etkili veya önde gelen araştırmacıları belirlemek için de kullanılmaktadır. Eğilim analizi, belirli bir konu veya alan üzerinde zamanla değişen trendleri ve eğilimleri belirlemek için kullanılan bir analiz türüdür. Bu analizde, zaman içindeki yayın sayıları, alıntı sayıları, anahtar kelimelerin kullanım sıklıkları gibi veriler incelenmektedir (Železnik et al., 2017, s. 407-411). Eğilim analizi, bir konunun popülerliği, gelişimi ve önemli dönüm noktaları hakkında bilgi sağlamaktadır. İklim değişikliği gibi dinamik ve hızla gelişen bir alanda eğilim analizi, araştırmacıların hangi konulara odaklandığını, hangi yöntemlerin ve yaklaşımların benimsendiğini anlamak için önemlidir (Železnik et al., 2017, s. 407-411).

Analizler sonucunda, çalışmaların yıllar, dergiler, en sık kullanılan anahtar kelimeler, atıf sayıları ve ülkeler bazında dağılımları incelenmiştir. Ayrıca, anahtar kelime çıkarma tekniği kullanılarak, iklim değişikliği terimi ile en çok ilişkilendirilen

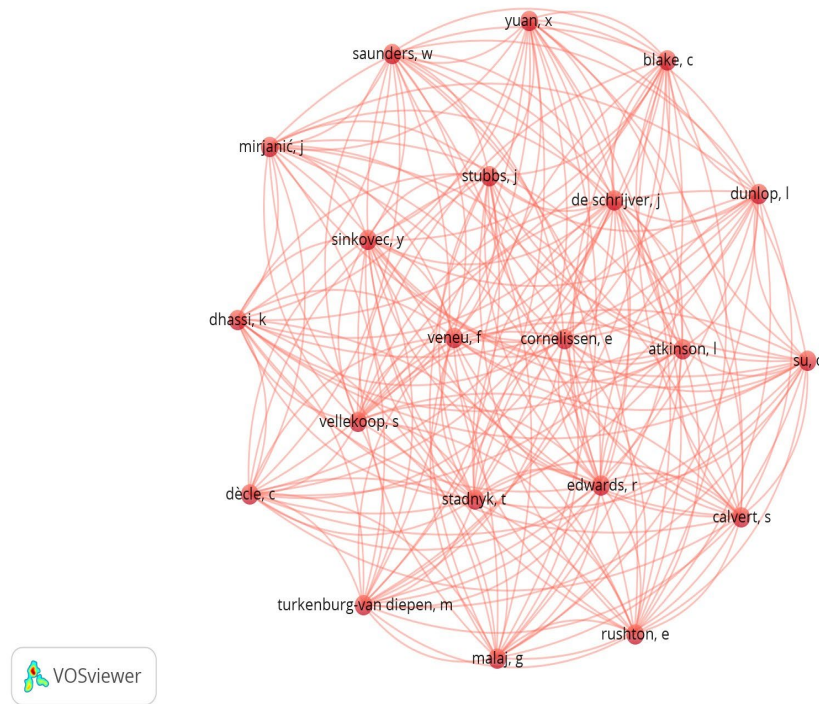
diğer kavramlar belirlenmiştir. Bu bağlamda, iklim değışikliği, iklim politikaları ve iklim yönetişimi kavramları etrafında yapılan uluslararası araştırmalar, VOSviewer yazılımı ile eğilim analizi yapılarak değeriendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda, Scopus üzerinden yapılan arama aracılığıyla belirli bir kapsamda uygun bir makale dizini oluşturmak için (TITLE-ABS-KEY (climate AND change) AND TITLE-ABS-KEY (climate AND policy) AND TITLE-ABS-KEY (climate AND governance) OR TITLE-ABS-KEY (climate AND justice) OR TITLE-ABS-KEY (green AND economy) OR TITLE-ABS-KEY (climate AND refugees)) arama bağı kullanılmıştır. Arama sorgusu, 1981'den 2023'e kadar iklim değışikliği konusundaki yayınların belirlenmesinde kullanılmıştır. Bu süreçte, konu, özet ve anahtar kelimeler doğrultusunda yapılan tarama sonucunda, 20.06.2024 tarihinde toplamda 9976 akademik çalışma elde edilmiştir. Sonraki aşamada, taramaya çeşitli filtreler uygulanarak, iklim değışikliği ile doğrudan ilgili olmayan çalışmalar elenmiştir. Özellikle farmasötik bilimler, hemşirelik, tıp ve psikoloji gibi alanlarda yer alan makaleler bu eleme sürecinde çıkarılmıştır. Bu filtrelemelerden sonra, Scopus veri tabanında toplam 826 makale belirlenmiştir. İlk aşamada, iklim değışikliği ile ilgili oluşturulan veri seti kullanılarak ortak yazar analizi gerçekleştirilmiştir. Bibliyometrik incelemede ortak yazar analizi, belirli bir konu veya alan üzerindeki akademik çalışmalarda işbirliği yapan yazarlar ve bu işbirliklerinin değeriendirilmesini kapsamaktadır. Bu tür bir analiz, yazarların işbirlikleri, ağlar ve bağlantıları ortaya çıkararak, belirli bir konu veya alanın bilimsel topluluğunun yapısını anlamak için kullanılmaktadır. Analiz, işbirliği yoğunluğunu ve bir konudaki önemli araştırmacıları belirleyerek, belirli bir alandaki öne çıkan işbirlikleri ve etkili yazarları ortaya koymaktadır. Ortak yazar analizi, araştırmacıların işbirlikleri üzerindeki etkileşimleri anlamak ve bilimsel topluluğun dinamiklerini incelemek için güçlü bir araçtır. Bu tür analizler, ortak çalışmaların ve ağ yapılarının evrimini izleyerek, belirli bir konudaki güncel eğilimleri ve önemli figürleri belirleme konusunda araştırmacılara yardımcı olmaktadır. Ayrıca yazarların atıf analizi ve ülkelerin atıf analizi yapılmıştır. Yazarların atıf analizi, bibliyometrik analiz içinde bir yazarın eserlerinin başkaları tarafından nasıl alındığını ve etkililik düzeyini değeriendiren bir yöntemdir. Bu analiz, bir yazarın bilimsel katkısını, etkisini ve konusundaki önemini anlamak için kullanılmaktadır. Bu analiz, bir yazarın akademik başarısını, eserlerinin etkisini ve bilimsel katkısını değeriendirmek için önemli bir araçtır. Yüksek atıf sayıları genellikle bir yazarın çalışmalarının geniş bir kitle tarafından değeri görüldüğünü ve önemli olduğunu göstermektedir. Bibliyometrik analizde ülkelerin atıf analizi, belirli bir konu veya alanla ilgili bilimsel yayınların ülkeler arasındaki atıf ilişkilerini inceleyen bir yöntemdir. Bu analiz, belirli bir zaman diliminde bir ülkenin bilimsel etkisini, uluslararası işbirliği düzeyini ve araştırma üretkenliğini değeriendirmeye yönelik önemli bilgiler sağlamaktadır. Son aşamada bibliyometrik analizde anahtar sözcük analizi yapılmıştır. Bu analiz araştırma konusuyla ilgili literatürde kullanılan anahtar kelimelerin ve terimlerin analizidir. Bu analiz, belirli bir konu alanındaki literatürü anlama, bu alandaki eğilimleri belirleme ve literatürdeki önemli terimleri ortaya çıkarma amacını taşımaktadır.

5. Bulgular

VOSviewer yazılımı kullanılarak yapılan Scopus taraması sonuçları, konu, özet ve anahtar kelimeler temel alınarak metin madenciliği ve oluşum analizi yöntemleriyle incelenmiş ve görselleştirilmiştir. Analiz, uzaklık tabanlı bir görselleştirme yaklaşımı kullanılarak oluşturulan ağlar aracılığıyla çeşitli kümeler ve ögeler ortaya çıkarmıştır. Elde edilen akademik çalışmalar, özellikle belirli anahtar kelimeler etrafında yoğunlaşarak ve bu makalelerde baskın terimlerin iklim değışikliği bağlamındaki arama ilişkileri etrafında nasıl şekillendiğini analiz ederek incelenmiştir. Analiz bulguları, kümelerin veya ögelerin yakın konumda bulunmasının aralarındaki ilişkileri gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda, özet ve anahtar kelimelerle yapılan Scopus taraması sonuçları metin madenciliği ve oluşum analizi yöntemleriyle

değerlendirilmiş ve görselleştirilmiştir. Uzaklık tabanlı görselleştirme yöntemi, ağlar üzerinden çeşitli kümelerin ve ögelerin belirlenmesini sağlamıştır. Tarama sonuçları, İklim değişikliği perspektifinden bakıldığında, literatürdeki eğilimleri ortaya koymaktadır.

Şekil 2’de ortak yazar analizi, bir araştırma alanındaki işbirliği ve etkileşimleri anlamak, araştırmacıların rollerini ve katkılarını değerlendirmek, disiplinlerarası çalışmaları tanımlamak ve potansiyel işbirliği fırsatlarını belirlemek için önemli bir araçtır. Şekil 2’de görüldüğü üzere analizi yapmak için en fazla bağlantılı ve en fazla işbirliği yapan yazarları belirlemek için en az 1 yayın ve en az bir atıf kriteri çerçevesinde ağ haritası belirlenmiştir. Yazarlar arasında en yüksek bağlantı bulunan yazarlar arasında yapılan analizle tek bir kümede toplam 21 isim ve 210 bağlantı bulunmaktadır. Grupta yer alan en çok ilişkili 21 yazarın her birinin 20 birim bağlantısı bulunmaktadır. Analiz sonucu en fazla atıf alan yazarların (Geels, Frank W. 937 atıf; Betsill, Michele M. & Bulkeley, H. 441 atıf; Watson, V. 404 atıf) en fazla bağlantılı yazarlar arasında yer almadığı görülmektedir. Bu durum, bu yazarların daha çok tek başlarına veya farklı işbirlikleri içinde önemli katkılar yaptığını göstermektedir. En üretken yazarlar da söz konusu analiz sonucunda bağlantılı yazarlar arasında yer almamaktadır. Bu sonuç en üretken yazarların daha çok tek başlarına çalıştıklarını veya farklı işbirlikleri içinde yer aldıklarını ifade etmektedir. İklim değişikliği konulu yayınların son yıllarda belirgin bir artış gösterdiği belirtilmektedir. Bu durum, araştırmacıların konuya olan ilgisinin arttığını ve daha fazla işbirliği içinde olduklarını gösterir. Bu artış, çeşitli disiplinlerden gelen araştırmacıların bir araya gelerek iklim değişikliği konusunu ele aldığını ve interdisipliner işbirliğinin arttığını göstermektedir.

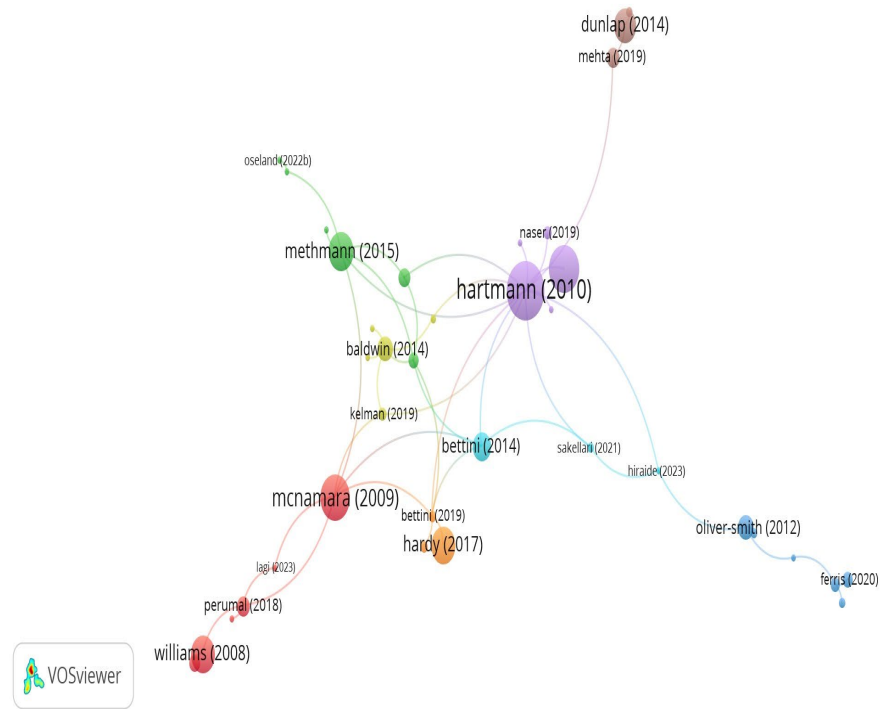
Şekil 2. Ortak Yazar Analizi

Şekil 3’de bibliyometrik analizde yazar atıf analizi, belirli bir yazarın veya yazar grubunun çalışmalarının ne kadar sık atıf aldığını ve bu atıfların nasıl dağıldığını inceleyen bir metodolojidir. Bu analiz, bir yazarın bilimsel etkisini, çalışmalarının diğer akademik eserler üzerindeki etkisini ve bu eserlerin yaygın olarak nasıl kullanıldığını anlamak için kullanılmaktadır. Yazar atıf analizi, bir yazarın akademik etkisini

değerlendirmek, yazarın çalışmalarının literatürdeki konumunu anlamak ve belirli bir alandaki gelişmeleri takip etmek için kullanılan önemli bir analiz yöntemidir. Atıf bağlantısını tespit edebilmek için en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri belirlenmiştir. Birbiriyle bağlantılı olan toplam 691 birim üzerinde yapılan analiz sonucu 8 küme, 153 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 158 olarak belirlenmiştir. En fazla atıf alan yazarların olmasına karşın bu yazarlar toplam bağlantı gücü açısından ilk üçte yer almamaktadır. Toplam bağlantı gücü en fazla olan ilk üç yazar ve yayınları sırasıyla (detaylı bilgi için Çizelge 1'e bakınız);

- Hartmann, B. (2010). Rethinking climate refugees and climate conflict: Rhetoric, reality and the politics of policy discourse;
- McNamara, K.E. & Gibson, C.(2009) 'We do not want to leave our land': Pacific ambassadors at the United Nations resist the category of 'climate refugees';
- Brown, O., Hammill, A. & McLeman, R. (2007). Climate change as the 'new' security threat: Implications for Africa şeklindedir.

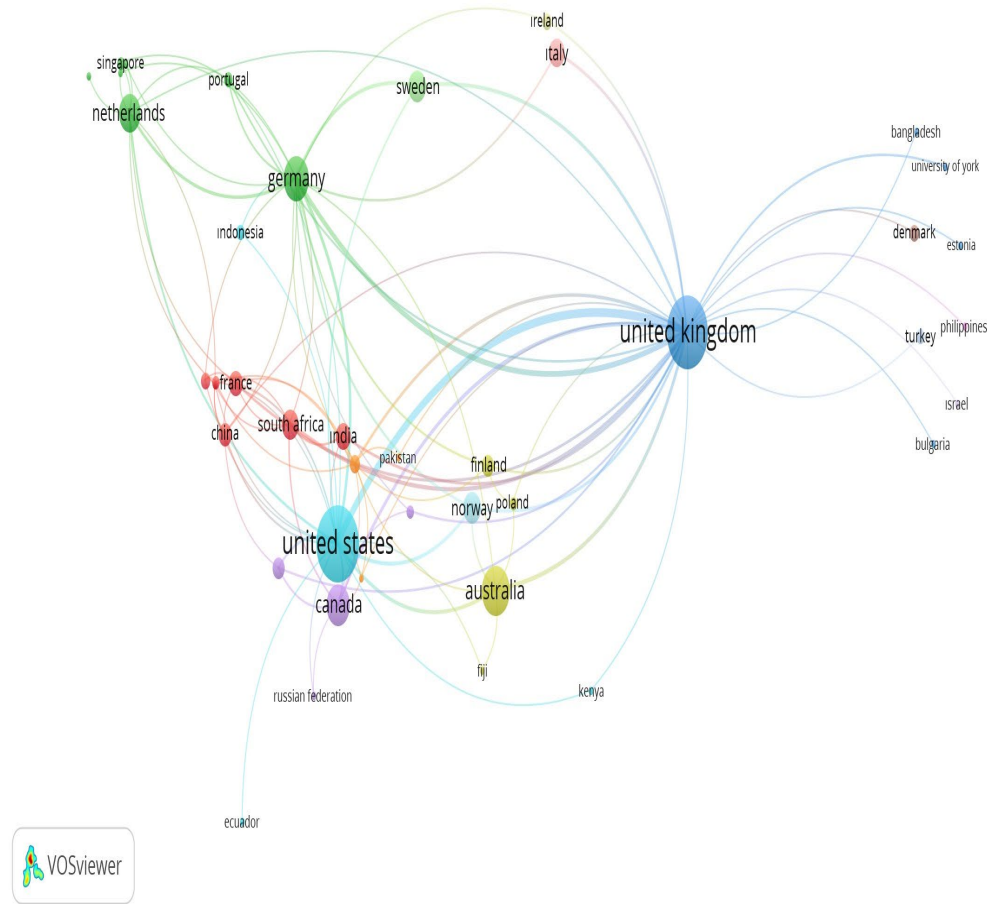
Bu sonuç yazar atıf analizinde toplam bağlantı sayısının yüksek olması, genellikle bir yazarın veya araştırmacının bilimsel etkisinin ve çalışmalarının geniş bir akademik topluluk tarafından kabul gördüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 3. Yazar Atıf ve Toplam Bağlantı Analizi

Şekil 4'de ülke atıf analizi, belirli bir ülkede üretilen bilimsel çalışmaların ve yayınların diğer ülkelere nasıl alındığını inceleyen bir analizdir. Bu analiz, bilimsel araştırmaların uluslararası düzeyde nasıl etkileşim gösterdiğini ve bir ülkenin bilimsel katkılarının küresel bağlamdaki etkisini değerlendirmek için kullanılmaktadır. Ülke atıf analizi, bir ülkenin diğer ülkelerle bilimsel işbirliği düzeyini, bir ülkenin belirli bilim alanlarındaki uzmanlığını ve katkılarını, bir ülkenin bilim diplomasisi açısından prestijini, bir ülkenin bilim politikalarının etkisini değerlendirmek ve bir ülkenin bilimsel gelişimini zaman içinde izlemek için kullanılabilir. Ülke atıf analizi doğrultusunda ülkelerin atıf ağ haritasını için ülkelerin en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriterine göre analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda 42 gözlem birimi çerçevesinde, 15 küme, 104 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 217 olarak belirlenmiştir.

Analiz sonucunda en fazla atıf alan ilk üç ülke sırasıyla Birleşik Krallık (6279 atıf), ABD (4152 atıf) ve Almanya (1327 atıf) olarak elde edilmiştir. Toplam bağlantı gücü açısından analiz sonuçları incelendiğinde aynı ülkelerin yer aldığı görülmektedir. Eser sayısı olarak analiz sonuçları değerlendirildiğinde ise ilk üç ülke sırasıyla, ABD (191 yayın), Birleşik Krallık (172 yayın) ve Avustralya (80 yayın) şeklindedir. Türkiye'nin toplam eser sayısı toplamda 8 ve ülkelerin aldığı toplam atıf sayısı bakımından Türkiye, toplam 9 atıf almıştır. Scopus veri tabanına göre Türkiye'nin, uluslararası yayın sayısı ve uluslararası atıf sayısı diğer ülkelerin oldukça gerisinde kalmıştır. İklim değişikliği araştırmalarının küresel olarak yaygın olduğunu göstermektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerin yanı sıra gelişmekte olan ülkelere de önemli katkılar sağlamaktadır.

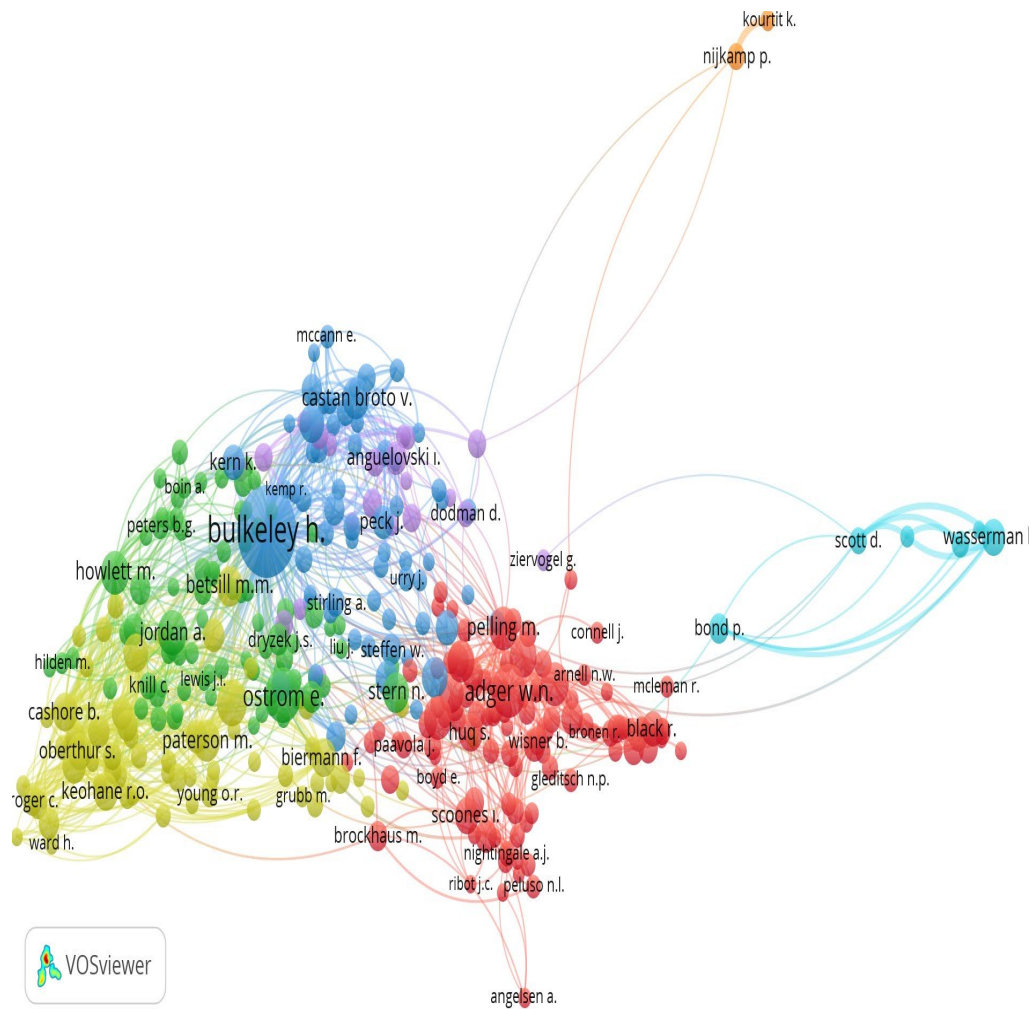
Şekil 4. Ülkelerin Atıf Analizi

Şekil 5'de bibliyometrik analizde yazarların ortak atıf analizi, belirli bir konu, alan veya disiplinde bir araya gelmiş yazarların birbirlerinin çalışmalarına nasıl atıfta bulduklarını inceleyen bir analizdir. Bu analiz, bilimsel topluluk içindeki iş birliğini, etkileşimi ve yazarların birbirlerinin çalışmalarına olan etkisini anlamak amacıyla kullanılmaktadır. Atıf sayısının minimum sayının belirlenmesi, daha güvenilir ve anlamlı ilişkilerin tespit edilmesini sağlamaktadır. Daha düşük atıf sayıları, analiz güvenilirliğini azaltabilir ve yanıltıcı sonuçlara neden olabilmektedir. En az atıf sayısı belirlenerek analizin daha fazla kaynağı kapsamasını sağlarken aynı zamanda çok fazla kaynağı içermesini önler. Bu, analizin daha odaklanmış ve yönetilebilir olmasını sağlamaktadır. Bu nedenlerden dolayı, atıf sayısının en az 15 olarak seçilmiş olması,

co-citation analizi için güvenilir, anlamlı ve etkili sonuçlar elde etme amacını desteklemektedir.

Akademik çalışmalarda yapılan ortak atıfların atıf yazarların ortak atıf analizleri incelendiğinde; atıf sayısı analiz kapsamında en az atıf sayısı 15 olarak seçilmiş, 397 birim üzerinden yapılan analiz kapsamında, toplam 7 küme, 22893 bağlantı ve 125378 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. En fazla ortak atıf yapılan yazarlar sırasıyla Bulkeley H. (320), Ostrom E. (119) ve Adges W. N. (114) olarak tespit edilmiştir. Bu yayınlar şunlardır;

- Bulkeley, H. & Betsill, M. (2013). Revisiting The Urban Politics Of Climate Change.
- Ostrom E. (1992). Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action Collective Action.
- Adger, W. Neil (2010). Climate Change, Human Well-Being And İnsecurity.

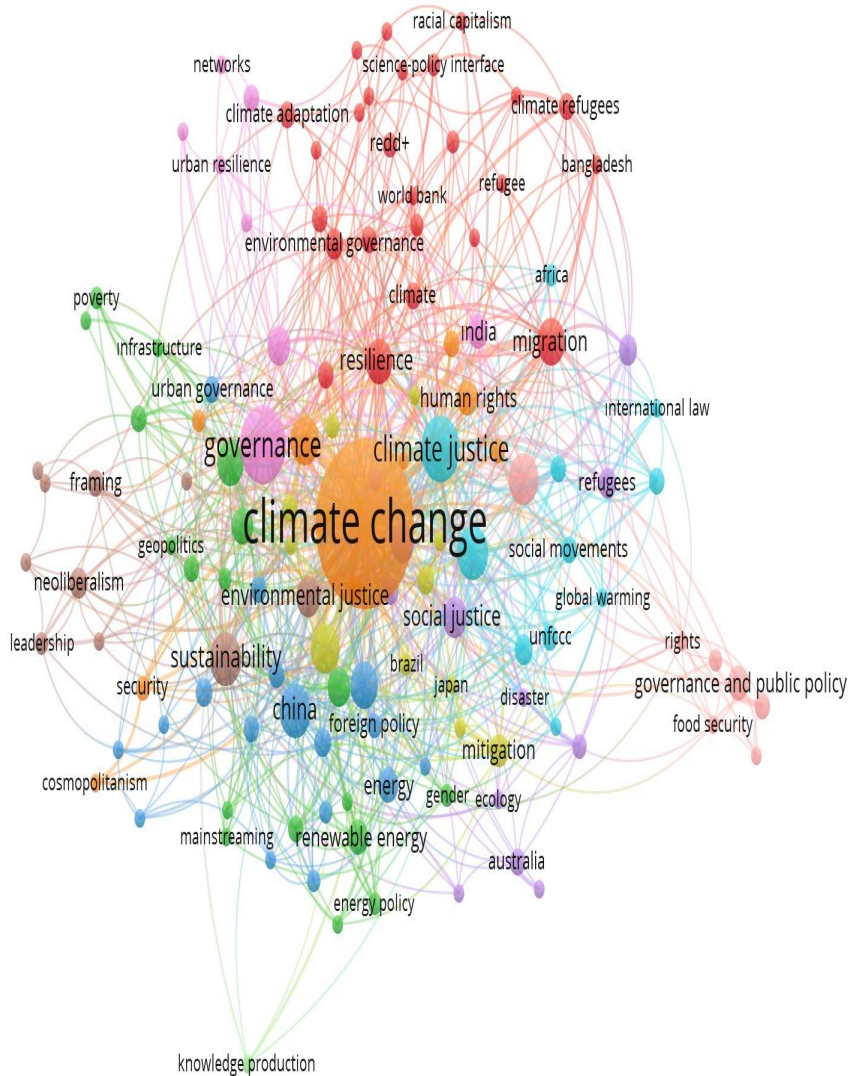

Şekil 5. Yazarların Ortak Atıf Analizi

Şekil 6’da 1981-2023 yılları arasında, iklim değişikliği bağlamında Scopus üzerinden yapılan bibliyometrik analizle akademik çalışmaların eğilim analizi gerçekleştirilmiştir. Eğilim analizi, belirli bir konu, disiplin veya alan içindeki literatürdeki değişimleri, eğilimleri ve gelişmeleri anlamak amacıyla kullanılan bir yöntemdir. Bibliyometrik analizde eğilim analizi, belirli bir konu, disiplin veya alan içindeki literatürdeki değişimleri, eğilimleri ve gelişmeleri anlamak amacıyla kullanılan bir yöntemdir. Bu analiz, zaman içindeki yayın eğilimlerini ve bir konu hakkındaki araştırmaların evrimini değerlendirerek bilimsel literatürdeki dinamikleri ortaya çıkarır. Bu analiz, zaman

içindeki yayın eğilimlerini ve bir konu hakkındaki araştırmaların evrimini değerlendirerek bilimsel literatürdeki dinamikleri ortaya çıkarmaktadır. Eğilim analizi sonucunda oluşan haritada kavramların birbirine göre konumlarına değerlendirilmektedir. Ağ haritasındaki dairelerin yerleşimi ve boyutları, kavramın önem derecesini ve anlamlılığını yansıtmaktadır.

445 birim üzerinde yapılan eğilim analiz sonucu 11 küme, 841 bağlantı ve 1349 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Yapılan eğilim analizi sonucunda merkezde yer alan iklim değişikliği kavramına yakın konumda yönetim, iklim adaleti, uyum, sürdürülebilirlik, dirençlilik, göç, sosyal adalet, iklim yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma kavramları yer almaktadır.

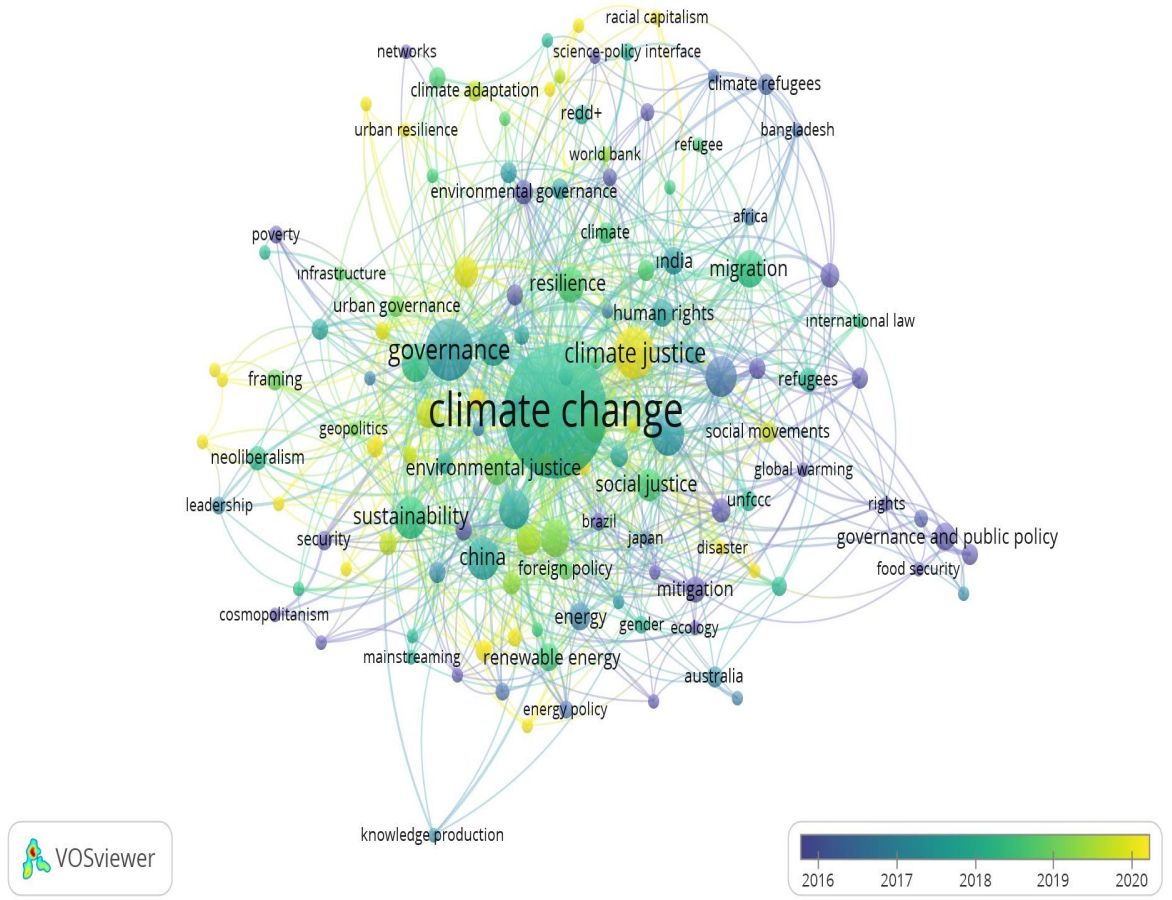
Şekil 6. Akademik Çalışmalarda Eğilim Analizi

Şekil 7’de yıllık eğilim analizine bakıldığında, aynı yıl içinde yayımlanan akademik çalışmalarda bulunan ortak anahtar kelimeler renk kodlarıyla gruplanmıştır. Bu bağlamda yapılan analiz, anahtar kelimelerin oluşturduğu 11 küme arasında temel bağlantının iklim değişikliği olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Yönetişim (Governance), İklim Adaleti (Climate Justice), Uyum (Adaptation), Sürdürülebilirlik (Sustainability), Dirençlilik (Resilience), Göç (Migration), Sosyal Adalet (Social Justice), İklim Yönetişimi (Climate Governance), Sürdürülebilir Kalkınma (Sustainable Development), Risk Yönetimi (Risk Management), Yeşil Geçiş (Green Transition) kavramları öne çıkan kümeler olduğu görülmektedir.

1981-2023 dönemini kapsayan dönem içinde yapılan akademik çalışmaların yıllara göre eğilimleri incelendiğinde 2020 yılı sonrası yapılan çalışmalarda eğilimin çok düzlemli yönetim, risk, kentler, iklim yönetişimi, iklim adaleti, Avrupa yeşil mutabakatı, sürdürülebilir kalkınma, iklim değişikliğinin azaltılması, yeşil geçiş, iklim uyumu, kentsel dirençlilik, iklim kentleşmesi, iklim finansmanı toplumsal hareketler, irksal kapitalizm, Covid-19 kavramlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak, iklim değişikliğinin azaltılması, yeşil geçiş, iklim uyum stratejileri, kentsel dirençlilik, iklim kentleşmesi ve iklim finansmanı konularında daha fazla araştırma yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Analizler ayrıca, iklim değişikliğinin toplumsal ve ekonomik yönlerine de daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini göstermektedir. Eğilim analizi sonucu yapılan akademik çalışmaların genel eğilimleri incelendiğinde;

- İklim değişikliği modelleri ve gelecekteki iklim senaryolarının nasıl geliştiği ve evrimleştiği,
- İklim değişikliğinin doğrudan ve dolaylı etkileri, İklim değişikliğine karşı uyum ve hafifletme stratejilerinin geliştirilmesi,
- İklim değişikliğinin toplumlar üzerindeki sosyal ve ekonomik etkileri
- İklim değişikliği politikaları, ulusal ve uluslararası düzeydeki yönetim modelleri
- İklim adaleti ve eşitsizlik konularına odaklanıldığı görülmektedir.

İklim değişikliği konusunda yapılan akademik çalışmaların sayısı zaman içinde önemli ölçüde artmıştır. Bu, konunun giderek daha fazla ilgi gördüğünü ve önemli bir araştırma alanı haline geldiğini göstermektedir. İklim değişikliği araştırmaları genellikle disiplinler arası bir yaklaşım benimsemekte ve çeşitli bilim alanlarından araştırmacıları bir araya getirmektedir. İklim değişikliği araştırmalarında sosyal boyutlar ve iklim adaleti konularına daha fazla odaklanma eğilimi gözlemlenmiştir. Yoksulluk, cinsiyet, etnik köken gibi konular, iklim değişikliği etkileri bağlamında daha fazla incelenmektedir. İklim değişikliğiyle mücadelede sadece küresel ölçekte değil, aynı zamanda yerel ve bölgesel düzeyde alınacak önlemlere de vurgu yapılmaktadır. Yereldeki etkiler ve çözümlerle ilgili araştırmalar artış olduğu görülmektedir. Ayrıca İnsan davranışlarının iklim değişikliği üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik araştırmalara daha fazla odaklanılmaktadır. İnsanların iklim değişikliğiyle ilgili bilinç düzeyi, tutumları ve davranışlarına odaklanan çalışmalar artış olmuştur. İklim değişikliği konusunda uluslararası işbirliği ve çeşitli ülkelerin benimsediği politikaların analizi, literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Küresel anlamda iklim değişikliği ile mücadele stratejilerini inceleyen araştırmalar öne çıkmaktadır.

Şekil 7. Akademik Çalışmalarda Yıllara Göre Eğilim Analizi

Şekil 8’de bibliyometrik analizde eğilim analizi sırasında kullanılan yoğunluk haritası, bir konu veya kelimenin literatürdeki sıklığını ve bu konunun diğer terimlerle olan ilişkilerini görselleştiren bir araçtır. Bu harita, belirli bir konu, terim veya anahtar kelimenin belirli bir metinde veya veri kümesindeki yoğunluğunu renkler veya tonlar aracılığıyla göstermektedir. Belirli bir konu veya alt alan üzerinde daha fazla yayın veya atıf bulunuyorsa, bu bölgeler daha yoğun renklerle gösterilir. Örneğin resim 8’de, sarı renk, yoğunluğun yüksek olduğu bölgeleri temsil etmektedir. Yoğunluk haritası incelendiğinde yoğunluğun iklim değişikliği etrafında, iklim değişikliğinin toplumlar ve coğrafyalar arasındaki eşitsizlikleri artırma potansiyeli, mülteci akışları, iklim adaleti ve sosyal adalet konularında, iklim politikaları, uluslararası anlaşmalar, karbon piyasaları ve iklimle ilgili politika ve yönetim mekanizmaları üzerine, iklim değişikliğiyle ilgili etik sorunlar, çevresel değerlendirmeler ve sürdürülebilirlik konularında yoğunluğun gerçekleştiği görülmektedir. Yapılan analiz sonucu ortaya çıkan yoğunluk haritası incelendiğinde iklim değişikliği ile yönetim, iklim adaleti, çevre adaleti ve yönetim kavramlarını birbirine yakın konumlandığını göstermektedir. Bu durum eğilim analizi sonucu oluşan verilerle uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır.

kapsamda yapılan, iklim değişikliği iletişim stratejilerini ve halkın katılımını inceleyen akademik çalışmalarda yer almaktadır.

6. Sonuç

İklim değişikliği, birçok farklı disiplini içeren karmaşık bir konudur ve çevre mühendisleri, ekologlar, sosyal bilimciler, ekonomistler gibi uzmanlar bu alanda çalışmaktadır. Bu nedenle, disiplinler arası bir bakış açısıyla yapılan bibliyometrik analizler, konunun geniş kapsamını daha iyi anlamamıza yardımcı olabilmektedir. Disiplinlerarası çalışmalar, farklı bakış açıları, yöntemleri ve bulguları birleştirerek daha kapsamlı bir anlayış sağlamaktadır. Tek bir disiplinden bakıldığında, İklim değişikliğinin karmaşıklığı tam olarak anlaşılabilir çünkü iklim sistemi, çevresel etkileşimler, sosyal ve ekonomik faktörler gibi pek çok bileşeni içermektedir. Bu nedenle, disiplinler arası bir yaklaşım, konunun karmaşıklığını daha iyi yansıtmaktadır. İklim değişikliğiyle başa çıkmak için yenilikçi çözümler geliştirmek için farklı disiplinlerden gelen bilgilerin birleştirilmesi bu açıdan önemlidir. Disiplinler arası bir yaklaşım, daha etkili politikalar, stratejiler ve çözümler üretmek için farklı bakış açıları ve uzmanlıkları bir araya getirebilir. Bu nedenle, sosyal bilimlerde İklim değişikliği alanında yapılan akademik çalışmaların disiplinlerarası bir konuda ve belli bir disiplindeki çalışma alanı olarak sınırlandırılmaması, konunun daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır. Ancak, çalışmada, sosyal bilimlerde anahtar kelimeler üzerinden sınırlı bir alan oluşturulmuş ve bibliyometrik analizde bu kısıtlama dikkate alınmıştır.

Çalışmanın sonuçları, İklim değişikliği konusunun bugün küresel ölçekte artan bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu alanda araştırmalar, çeşitli disiplinlerden gelen uzmanların bir araya gelmesiyle gerçekleşmektedir ve disiplinler arası bir bakış açısının önemini vurgulamaktadır. Bibliyometrik analiz, İklim değişikliği alanında araştırmaların literatürdeki ana trendlerini ve öne çıkan konularını belirlememize yardımcı olmuştur. Bu analiz, iklim bilimcilerden çevre mühendislerine, ekologlardan ekonomistlere kadar pek çok farklı disiplinden gelen araştırmacıların katkılarını vurgulamaktadır. Ayrıca, disiplinler arası çalışmaların, İklim değişikliği sorununu daha kapsamlı ve bütünsel bir şekilde ele almak için önemli bir araç olduğunu göstermektedir.

Araştırmanın bulguları incelendiğinde İklim değişikliği konulu yayın sayısında gözlemlenen sürekli bir artış, araştırmacıların bu konuya artan ilgisini ve alanda yapılan çalışmaların sayısının arttığını göstermektedir. Anahtar kelime analizi, "İklim değişikliği" terimi etrafında şekillenen literatürdeki önemli alt konuları belirlemiştir. Bu alt konular arasında öne çıkanlar, sürdürülebilirlik, iklim politikaları ve uyum stratejileri gibi anahtar kelimelerdir. Analiz, İklim değişikliği literatürünün küresel bir çerçevede nasıl şekillendiğini göstermektedir. Uluslararası işbirliğindeki artış ve çalışmalar arasındaki atıflar, bu konudaki küresel çabaların önemli olduğunu vurgulamaktadır. İklim değişikliği alanındaki literatürün genişlediğini, bu konudaki araştırmaların çeşitlendiğini ve uluslararası işbirliğinin arttığını göstermektedir. Bu analiz, gelecekteki araştırmalar ve politika oluşturma süreçleri için önemli ipuçları sağlamaktadır. İklim değişikliği alanındaki literatürdeki güncel durumu anlamak ve gelecekteki araştırma yönlerini belirlemek adına önemli bir temel oluşturdu. Bu analiz, araştırmacılara, politika yapıcılara ve endüstri uzmanlarına, İklim değişikliğiyle ilgili stratejik kararlar almada rehberlik etmek amacıyla kullanılabilir.

Ülke atfı analizi, İklim değişikliği çalışmalarında öne çıkan ülkeleri ve ülkelerdeki kurumları ortaya koymuştur. Gelişmiş ülkelerin öncülük ettiği ve başta olmak üzere çevre politikaları konusunda etkili oldukları gözlenmiştir. Ülke atfı analizi, akademik çalışmaların hangi ülkelerde daha fazla etkileşim gördüğünü ortaya koymaktadır. Birleşik Krallık, ABD ve Almanya, en fazla atfı alan ülkeler olarak belirlenmiştir. Atfı analizi, önceki önemli çalışmaları ve çalışmaların alan içindeki etkisini değerlendirmiştir. Belirli çalışmaların diğer araştırmacılar tarafından nasıl benimsendiği ve eserlerin literatürdeki rolü hakkında bilgi sağlamıştır. Yazar atfı analizi, Geels, Frank W., Betsill, Michele M. & Bulkeley, H., Watson, V. gibi yazarların en fazla atfı alanlar arasında

olduğunu göstermektedir. Ancak, toplam bağlantı gücü açısından farklı yazarlar öne çıkmaktadır. Yapılan ortak atıf analizi, belirli yazarların ve çalışmaların bilimsel literatürdeki etkisini göstermektedir. Bulkeley H., Ostrom E. ve Adger W. Neil gibi yazarlar en fazla ortak atıf alanlar arasında yer almaktadır.

Anahtar kelime analizi, İklim değişikliği konusundaki araştırmaların odaklandığı ana konuları ve kavramları ortaya koymaktadır. 1981-2023 yılları arasında İklim değişikliği konusunda yapılan akademik çalışmaların eğilimlerini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Scopus veri tabanı üzerinden gerçekleştirilen bibliyometrik analiz, 445 birim üzerinde yapılan eğilim analizi sonucunda 11 küme, 841 bağlantı ve 1349 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Eğilim analizi sonuçlarına göre, merkezde yer alan iklim değişikliği kavramına yakın konumda, yönetim, iklim adaleti, uyum, sürdürülebilirlik, dirençlilik, göç, sosyal adalet, iklim yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma kavramları bulunmaktadır. Bu kavramlar, literatürdeki ana eğilimleri ve odak noktalarını temsil etmektedir. İklim değişikliği alanında yapılan bu analiz, gelecekteki araştırmalara ve politika oluşturulmasına rehberlik etmek üzere önemli bir temel sağlamaktadır. Yıllara göre eğilim analizi, 2020 sonrası yapılan çalışmalarda çok düzlemli yönetim, risk, kentler, iklim yönetimi, iklim adaleti, Avrupa yeşil mutabakatı, sürdürülebilir kalkınma gibi konuların öne çıktığını göstermektedir. Ayrıca, İklim değişikliğinin azaltılması, yeşil geçiş, iklim uyumu gibi konularda daha fazla çalışma yapılması gerekliliği vurgulanmıştır. Genel olarak, yapılan analiz sonuçları, İklim değişikliği konusundaki akademik çalışmaların temel olarak İklim değişikliği modelleri, etkileri, adaptasyon ve uyum stratejileri, sosyal ve ekonomik etkiler, politikalar, yönetim modelleri, iklim adaleti ve eşitsizlik konularına odaklandığını göstermektedir. Yoğunluk haritası incelendiğinde, İklim değişikliği etrafında yoğunlaşan literatürde, başta olmak üzere İklim değişikliğinin toplumlar ve coğrafyalar arasındaki eşitsizlikleri artırma potansiyeli, mülteci akışları, iklim adaleti ve sosyal adalet konularına önem verildiği görülmektedir. Ayrıca, iklim politikaları, uluslararası anlaşmalar, karbon piyasaları ve iklimle ilgili politika ve yönetim mekanizmaları üzerine yoğun bir odaklanma olduğu belirlenmiştir. Bu durum, İklim değişikliği alanında etik sorunlar, çevresel değerlendirmeler ve sürdürülebilirlik gibi konuların da yoğun ilgi gördüğünü göstermektedir. Eğilim analizi sonuçlarına göre, merkezde yer alan İklim değişikliği kavramına yakın konumda, yönetim, iklim adaleti, uyum, sürdürülebilirlik, dirençlilik, göç, sosyal adalet, iklim yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma kavramları bulunmaktadır. Bu kavramlar, literatürdeki ana eğilimleri ve odak noktalarını temsil etmektedir. İklim değişikliği alanında yapılan bu analiz, gelecekteki araştırmalara ve politika oluşturulmasına rehberlik etmek üzere önemli bir temel sağlamaktadır.

Türkiye'de yapılan akademik çalışmaların odaklandığı konular; İklim değişikliği etkileri ve risk analizi, sürdürülebilirlik ve iklim politikaları, İklim değişikliği uyum stratejileri, yerel ve bölgesel etkilerin incelenmesi, İklim değişikliği ve çevre politikaları, İklim değişikliği ve tarım, İklim değişikliği ve su kaynakları yönetimi, İklim değişikliğinin sağlık üzerindeki etkileri, İklim değişikliği ve enerji politikaları, İklim değişikliği ve denizciliktir. Bu çerçevede, Türkiye'de bundan sonra yapılacak İklim değişikliği konusundaki akademik çalışmalarda, uluslararası genel eğilimler dikkate alındığında yönetim, iklim adaleti, uyum, sürdürülebilirlik, dirençlilik, göç, sosyal adalet, iklim yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarına odaklanılması gerekmektedir.

İklim değişikliği konusunda yapılan çalışmaların çeşitliliği ve karmaşıklığı göz önüne alındığında, araştırmacılar çalışmalarında yenilikçi ve çok disiplinli yaklaşımları benimsemeleri gerekmektedir. Özellikle sosyal bilimler, doğa bilimleri ve mühendislik disiplinlerinin entegrasyonu ile araştırmaların, İklim değişikliği ile ilgili daha kapsamlı ve etkili sonuçlar üretebileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte İklim değişikliğinin etkileri büyük ölçüde bölgesel ve yerel düzeyde farklılık göstermektedir. Bu nedenle, araştırmacılara çalışmalarında bölgesel ve yerel ölçekte odaklanmaları gerekmektedir.

Bu tür çalışmalar, yerel toplulukların ihtiyaçlarına ve koşullarına daha uygun çözümler geliştirmeye yardımcı olacaktır. Ayrıca İklim değişikliği gibi küresel bir sorunla mücadelede uluslararası işbirliği kritik öneme sahiptir. Bu nedenle araştırmacıların uluslararası işbirliği ağlarını güçlendirmeleri ve farklı ülkelerden ve disiplinlerden meslektaşlarla işbirliği yapmaları teşvik edilmelidir. Bu, bilgi ve kaynak paylaşımını artırarak daha etkili çözümlerin geliştirilmesine katkıda bulunacaktır. Ayrıca bulgular, İklim değişikliği ile ilgili yapılan akademik araştırmaların geniş bir yelpazede yapıldığını ve farklı disiplinlerden gelen uzmanların işbirliği içinde çalıştığını göstermektedir. Bu tür disiplinler arası yaklaşımların, İklim değişikliği ile mücadelede daha etkili politika ve stratejilerin geliştirilmesine katkıda bulunabileceğini düşünmekteyiz. Gelecekteki araştırmalarda, bu tür disiplinler arası işbirliğinin daha da teşvik edilmesi ve desteklenmesi gerekmektedir.

Bu çalışma, iklim değişikliği alanındaki akademik eğilimleri ve odak noktalarını bibliyometrik analiz yöntemiyle ele alarak disiplinler arası bağlantıları ortaya koymuş ve literatürdeki güncel eğilimlere ilişkin kapsamlı bir çerçeve sunmuştur. Analizler, yönetim, iklim adaleti, uyum, sürdürülebilirlik ve dirençlilik gibi temel temaların, özellikle son yıllarda artan bir şekilde akademik ilginin odağına yerleştiğini göstermiştir. Ayrıca, iklim değişikliğinin toplumsal boyutlarına dair göç, sosyal adalet ve yeşil geçiş gibi kavramların giderek daha belirgin hale geldiği, literatürün farklı disiplinler arasında bir köprü görevi üstlendiği saptanmıştır. Bu bağlamda çalışma, yalnızca anahtar temaları belirlemekle kalmamış, aynı zamanda akademik işbirliklerinin ve disiplinler arası bağlantıların güçlü bir haritasını sunmuştur. Bu çalışmanın diğer benzer araştırmalardan ayrılan temel yönü, Scopus veri tabanına dayalı geniş kapsamlı bir bibliyometrik analiz sunarak, literatürdeki boşlukları belirleme ve gelecekteki araştırmalara yönelik öneriler geliştirme potansiyelidir. Özellikle VOSviewer gibi görselleştirme araçlarıyla yapılan eğilim analizleri, araştırmacıların odaklanabileceği yeni temalar ve disiplinler arası işbirlikleri için somut fırsatlar ortaya koymuştur. Bu yönüyle çalışma, iklim değişikliği literatürüne yenilikçi bir katkı sağlayarak, hem akademik hem de politika yapımcılar için rehber niteliğinde sonuçlar sunmaktadır. Alana sağladığı en önemli katkı, iklim değişikliği araştırmalarının geniş kapsamlı bir perspektiften ele alınmasını sağlaması ve disiplinler arası etkileşimleri görünür kılmasıdır. Çalışma, literatürdeki ana eğilimleri somut bir şekilde ortaya koyarak, iklim değişikliğiyle ilgili araştırmaların yalnızca teorik değil, aynı zamanda pratik ve uygulanabilir politika önerilerine dönüşmesine olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, iklim adaleti, dirençlilik ve sürdürülebilir kalkınma gibi kritik temaların vurgulanması, hem akademik hem de toplumsal anlamda alana önemli bir değer katmaktadır. Özellikle küresel ölçekte iklim değişikliğiyle mücadelede disiplinler arası bir anlayış geliştirilmesi ve bu doğrultuda etkili çözümler üretilmesi açısından çalışma, gelecekteki araştırmalar için temel bir referans noktası olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Adams, R. M., Hurd, B. H., Lenhart, S., & Leary, N. (1998). Effects of global climate change on agriculture: an interpretative review. *Climate Research*, 11(1), 19-30.
- Adger, W. N. (2001). Scales of governance and environmental justice for adaptation and mitigation of climate change. *Journal Of International Development*, 13(7), 921-931.
- Alsharif, A. H., Salleh, N., & Baharun, R. (2020). Bibliometric analysis. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, 98(15), 2948-2962.
- Baker, L., Newell, P., & Phillips, J. (2014). The political economy of energy transitions: the case of South Africa. *New Political Economy*, 19(6), 791-818.
- Belter, C. W., & Seidel, D. J. (2013). A bibliometric analysis of climate engineering research. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 4(5), 417-427.

- Bernstein, S., & Cashore, B. (2012). Complex global governance and domestic policies: four pathways of influence. *International Affairs*, 88(3), 585-604.
- Betsill, M. M., & Bulkeley, H. (2004). Transnational networks and global environmental governance: The cities for climate protection program. *International Studies Quarterly*, 48(2), 471-493.
- Brown, O., Hammill, A., & McLeman, R. (2007). Climate change as the 'new' security threat: implications for Africa. *International Affairs*, 83(6), 1141-1154.
- Carmin, J., Anguelovski, I., & Roberts, D. (2012). Urban climate adaptation in the global south: planning in an emerging policy domain. *Journal of planning education and research*, 32(1), 18-32.
- Cooper, J. A. G., & McKenna, J. (2008). Social justice in coastal erosion management: The temporal and spatial dimensions. *Geoforum*, 39(1), 294-306.
- Diez, T., & Lucke, F. (2023). Global justice and EU climate policy in a contested liberal international order. *International Affairs*, 99(6), 221-239.
- Dodman, D., & Mitlin, D. (2013). Challenges for community-based adaptation: discovering the potential for transformation. *Journal of International Development*, 25(5), 640-659.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Ehrenfeucht, R., & Nelson, M. (2023). Towards transformative climate relocation initiatives. *Journal of Planning Literature*, 38(3), 395-407.
- Ellegaard, O. (2018). The application of bibliometric analysis: disciplinary and user aspects. *Scientometrics*, 116(1), 181-202.
- Evans, J., & Karvonen, A. (2014). 'Give me a laboratory and I will lower your carbon footprint!'—Urban laboratories and the governance of low-carbon futures. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(2), 413-430.
- Fiala, D. (2012). Bibliometric analysis of CiteSeer data for countries. *Information Processing & Management*, 48(2), 242-253.
- Geels, F. W. (2014). Regime resistance against low-carbon transitions: introducing politics and power into the multi-level perspective. *Theory, culture & society*, 31(5), 21-40.
- Han, Y., Wennersten, S. A., & Lam, M. P. (2019). Working the literature harder: what can text mining and bibliometric analysis reveal?. *Expert Review of Proteomics*, 16(11-12), 871-873.
- Hartmann, B. (2010). Rethinking climate refugees and climate conflict: Rhetoric, reality and the politics of policy discourse. *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 22(2), 233-246.
- Kim, K., & Garcia, T. F. (2023). Climate Change and Violent Conflict in the Middle East and North Africa. *International Studies Review*, 25(4), 1-24.
- Liu, L., & Mei, S. (2016). Visualizing the GVC research: a co-occurrence network based bibliometric analysis. *Scientometrics*, 109, 953-977.
- McNamara, K. E., & Gibson, C. (2009). We do not want to leave our land': Pacific ambassadors at the United Nations resist the category of 'climate refugees. *Geoforum*, 40(3), 475-483.
- Mills, E. (2009). A global review of insurance industry responses to climate change. *The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice*, 34, 323-359.
- Nagendra, H., & Ostrom, E. (2012). Polycentric governance of multifunctional forested landscapes. *International Journal of the Commons*, 6(2), 104-133.
- Nicolaisen, J. (2007). Citation analysis. *Annual review of information science and technology*, 41(1), 609-641.
- Nightingale, A. J. (2017). Power and politics in climate change adaptation efforts: Struggles over authority and recognition in the context of political instability. *Geoforum*, 84, 11-20.
- Oliveira, J. A. P. (2009). The implementation of climate change related policies at the subnational level: An analysis of three countries. *Habitat international*, 33(3), 253-259.
- Proctor, D., & Rumbley, L. E. (2023). Environmental Sustainability and Internationalization in Higher Education: A New Frontier in Research, Policy and Practice. *Journal of Studies in International Education*, 27(4), 559-566.
- Roig-Tierno, N., Gonzalez-Cruz, T. F., & Llopis-Martinez, J. (2017). An overview of qualitative comparative analysis: A bibliometric analysis. *Journal of Innovation & Knowledge*, 2(1), 15-23.

- Sacramento, N. J. (2023). Grassroots involvement on Global South policy narratives and deliberative action on climate change loss and damage. *Public Administration and Policy*, 26(2), 156-168.
- Sarkodie, S. A., Ahmed, M. Y., & Owusu, P. A. (2023). Advancing COP26 climate goals: Leveraging energy innovation, governance readiness, and socio-economic factors for enhanced climate resilience and sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 431, 1-17.
- Schlichting, I. (2013). Strategic framing of climate change by industry actors: A meta-analysis. *Environmental Communication: A Journal of Nature and Culture*, 7(4), 493-511.
- Scholes, R. J. (2016). Climate change and ecosystem services. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 7(4), 537-550.
- Sharp, E. B., Daley, D. M., & Lynch, M. S. (2011). Understanding local adoption and implementation of climate change mitigation policy. *Urban Affairs Review*, 47(3), 433-457.
- Slettebak, R. T. (2012). Don't blame the weather! Climate-related natural disasters and civil conflict. *Journal of Peace Research*, 49(1), 163-176.
- Spash, C. L. (2010). The brave new world of carbon trading. *New Political Economy*, 15(2), 169-195.
- Suárez, M., Rieiro-Díaz, A. M., Alba, D., Langemeyer, J., Gómez-Baggethun, E., & Ametzaga-Arregi, I. (2024). Urban resilience through green infrastructure: A framework for policy analysis applied to Madrid, Spain. *Landscape and Urban Planning*, 241, 1-15.
- Terry, G. (2009). No climate justice without gender justice: an overview of the issues. *Gender & Development*, 17(1), 5-18.
- Türkeş, M. (1997). Hava ve iklim kavramları üzerine. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*, 355, 36-37.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. Secretariat. (1992). United Nations framework convention on climate change. UNFCCC. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>
- Watson, V. (2009). The planned city sweeps the poor away: Urban planning and 21st century urbanisation. *Progress in planning*, 72(3), 151-193.
- Wooding, S., Wilcox-Jay, K., Lewison, G. ve Grant, J. (2006). Ortak yazarın dahil edilmesi: Bibliyometrik analizde eş anlamlılarla ilgilenmek için yeni bir yinelemeli algoritmik yöntem. *Scientometrics*, 66(1), 11-21.
- Yohannes, H. (2016). A review on relationship between climate change and agriculture. *Journal of Earth Science & Climatic Change*, 7(2), 30-42.
- Železnik, D., Blažun Vošner, H., & Kokol, P. (2017). A bibliometric analysis of the Journal of Advanced Nursing, 1976–2015. *Journal of advanced nursing*, 73(10), 407-419.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İsmet AKBAŞ (%60), Emine Nur KIRIMLI (%40)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İsmet AKBAŞ (60%), Emine Nur KIRIMLI (40%)

Türkiye’de Konut Piyasası Hareketliliği ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Analizi: Panel Veri Analizi

Mehmet Akif PEÇE¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, apece@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2870-5008

Öz: Konut, insanların en önemli ihtiyaçlarından birini teşkil eden barınma ihtiyacını karşılamakta ve bu yönüyle insan hayatının olmazsa olmaz unsurlarından birini teşkil etmektedir. Bunun yanında konutun kuşkusuz ekonomik bir yönü de bulunmaktadır. Son 10 yıllık dönemin ikinci yarısında konut fiyatlarında önemli yükselişlerin meydana geldiği görülmektedir. Bu yükselişlerde başta faiz oranlarındaki yükselişler, inşaat malzemelerinin fiyatlarındaki artışlar ve gelir düzeyindeki yükselişler şeklinde olmak üzere pek çok faktörün etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Uzun soluklu bir süreçte gelir seviyesindeki yükselişlerin de konut talebini artırması ve enflasyonist bir baskı oluşturması beklenebilir. Ancak enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde satın alma gücündeki azalışlara bağlı olarak konut talebinin azalma eğilimine girebileceği de dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Pek çok dışsal ekonomik faktörden etkilenen konut piyasası ile enflasyon arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla hazırlanmış olan bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’nden elde edilen 2013-2021 dönemine ait veriler panel veri analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Panel veri analizinin yatay kesit boyutunda Türkiye’nin NUTS-2 düzeyindeki 26 bölgesini kapsayan tüm il gurupları kullanılmıştır (TRA01, TRA02, TRB1, TRB2, TRC1, TRC2, TRC3, TR10, TR21, TR22, TR31, TR32, TR33, TR41, TR42, TR51, TR52, TR61, TR62, TR63, TR71, TR72, TR81, TR82, TR83, TR90). Yapılan analiz sonucunda konut satışlarındaki (LKONSAT) bir birimlik artışın enflasyonu 0,62 oranında artırdığı, ayrıca tüketicilerin enflasyon beklentilerindeki (LUDBGT) bir birimlik artışın ise enflasyonu 11,72 oranında artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Konut Piyasası, Enflasyon, Panel Veri Analizi, Faiz Oranları

Jel Kodları: O40, C33, E31, E52

Analyzing the Relationship between Housing Market Activity and Inflation in Turkey: Panel Data Analysis

Atf: Peçe, M. A. (2025). Türkiye’de Konut Piyasası Hareketliliği ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Analizi: Panel Veri Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 107-121.

<https://doi.org/10.30586/pek.1588955>

Geliş Tarihi: 21.11.2024

Kabul Tarihi: 12.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Housing fulfills one of the most fundamental needs of people, which is shelter, making it an indispensable element of human life. Additionally, housing undoubtedly has an economic aspect. Significant increases in housing prices have been observed in the second half of the last decade. It is possible to say that many factors, such as rises in interest rates, increases in the prices of construction materials, and rises in income levels, have influenced these increases. It can be expected that long-term increases in income levels will also increase housing demand and create inflationary pressure. However, it should not be overlooked that housing demand may tend to decline in periods of high inflation due to decreases in purchasing power. In this study, the data obtained from the Turkish Statistical Institute (TurkStat) for the period 2013-2021 are analyzed using the panel data analysis method. In the horizontal cross-sectional dimension of the panel data analysis, all provincial groups covering 26 NUTS-2 level regions of Turkey are used (TRA01, TRA02, TRB1, TRB2, TRC1, TRC2, TRC3, TR10, TR21, TR22, TR31, TR32, TR33, TR41, TR42, TR51, TR52, TR61, TR62, TR63, TR71, TR72, TR81, TR82, TR83, TR90). As a result of the analysis, it is concluded that a one-unit increase in housing sales (LKONSAT) increases inflation by 0.62, while a one-unit increase in consumers' inflation expectations (LUDBGT) increases inflation by 11.72.

Keywords: Housing Market, Inflation, Panel Data Analysis, Interest Rates

Jel Codes: O40, C33, E31, E52

1. Giriş

Konut piyasası Türkiye ekonomisinde 2000'li yıllardan sonra bazı gelişmeler neticesinde önem kazanmıştır. 90'lı yılların sonunda enflasyon oranının ve faiz oranlarının yüksek olması konut piyasasının durağan bir hal almasına neden olmuştur. Ancak 2000'li yıllar ile özellikle de 2001 krizi sonrasında belli başlı finansal ve ekonomik yapısal reformlar hayata geçirilmiştir. Bu reformların yanında ekonomide var olan yüksek enflasyonun düşüşe geçmesi ve yüksek dış borcun azalmasıyla birlikte daha düşük bir kamu borcuyla konut piyasasının desteklenmesindeki engeller aşılmıştır. Ekonomideki bu gelişmelerin yanında hane halklarının konut tüketimindeki ertelemeleri son bulmuş ve konut piyasası önceki dönemlere kıyasla gelişim göstermiştir.

Küresel, finansal ve ekonomik gelişmeler konut piyasasını önemini arttırmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak tüketicilerin konut piyasasına olan ilgisi de artmıştır. Diğer bir ifadeyle hane halklarının tüketim davranışları değişmiştir. Ayrıca Türkiye'de sermaye hareketlerinin serbest hale getirilmesi de konut sektörünün çekici bir yatırım aracı olarak görülmesini sağlamıştır. Ancak konut sektörünün bu derece cazip hale gelmesi konut talebini arttırarak piyasada istikrarsızlık oluşturmaktadır (Yıldırım, 2017, s. 13). Tüm bunların yanında nüfus artışı, demografik gelişmeler, kentleşme, iç ve dış göç hareketleri ve tüketici davranışlarındaki değişime bağlı olarak gerçekleşen konut tüketim alışkanlıklarının değişmesi konut piyasasındaki dengeyi değiştirerek fiyatların yükselmesini de beraberinde getirmektedir. (Coşkun, 2016, s. 202). Yukarıda da ifade edildiği gibi konut talebi hane halklarının davranışlarına bağlı olmakla birlikte konut elde etme maliyeti ve diğer malların maliyetlerinde de etkili olmaktadır. Konut stoku ve fiyatlar arasındaki ilişkinin olumlu/olumsuz bir yön izlemesi konut arzını etkilemektedir. Arz yönünün kaynağı inşaat maliyetleri ile doğru orantılıdır. Konut arzının kısa dönemde talebe kıyasla yavaş olması, fiyatların maliyetler olan etkisinin geriden gelmesi konut piyasasındaki dengenin oluşmasını engellemektedir. Sektörde yer alan inşaat maliyetlerinin fiyatlara eşit olması konut piyasasındaki uzun dönemli dengeyi oluşturmaktadır. Bu doğrultuda bakıldığında konut talebinin artması durumunda konut fiyatları artmakta ve inşaat maliyetlerinin de üzerine çıkmaktadır. Bu oluşan enflasyonist etki konut fiyatlarını arttırarak konut sektörünü olumsuz yönde etkilemektedir.

Bu çalışma, Türkiye konut piyasasında yaşanan fiyat hareketleri ile enflasyon arasındaki çok yönlü ilişkileri inceleyerek, konut piyasasındaki dinamiklerin enflasyon üzerindeki etkilerini ampirik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Konut satışları, tüketici güven endeksi ve enflasyon arasındaki etkileşimleri NUTS-2 düzeyinde ve 2013-2021 dönemine ait panel veriler ile ele alan bu çalışma, literatüre özgün bir katkı sağlayarak, konut piyasasının Türkiye ekonomisindeki enflasyonist baskıları nasıl şekillendirdiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Türkiye örneğinde konut satışlarının enflasyon üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerini derinlemesine analiz eden bu araştırma, literatürde konut piyasası ve makroekonomik istikrar arasındaki bağların anlaşılmasına yönelik eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın bu kısmından sonraki bölümlerinde konu piyasasının enflasyon ile ilişkisini literatürde düzleminde incelenmiştir. İkinci bölümde Türkiye'de konut piyasasının yapısı ve özellikleri açıklanmıştır. Üçüncü bölümde konut piyasasında etkili olan faktörler detaylıca anlatılmıştır. Dördüncü bölümde de konut piyasası ile enflasyon arasındaki ilişki teorik olarak açıklanmıştır. Son ve beşinci bölümde ise çalışmaya konu olan panel veri yöntemi ile elde edilen ampirik analizler yapılmıştır.

2. Literatür

Goodhart ve Hofmann (2008) çalışmalarında panel veri analizini kullanarak otoregresyon metodunu uygulamış ve 1970-2006 yılları arasında 17 sanayileşmiş ülkeyi incelemişlerdir. Araştırmanın bulgularına göre, konut fiyatları ile kredi, GSYH, TÜFE ve faiz oranları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.

Adams ve Füss (2010), panel veri eş bütünleşme yöntemiyle 15 ülkenin 1975:Q1 - 2007:Q2 dönemi verilerini analiz etmiştir. Uluslararası Ödemeler Bankası'nın konut fiyatları, ekonomik aktivite (para arzı, tüketim, sanayi üretimi, GSYH ve işsizlik), uzun dönem faiz oranları ve inşaat maliyeti gibi değişkenleri inceleyen bu çalışmada, ekonomik aktivitenin %1'lik artışının konut fiyatlarını uzun vadede %0,6 oranında artırabileceği bulunmuştur. Ayrıca, inşaat maliyetlerinin ve uzun vadeli faiz oranlarının sırasıyla %0,6 ve %0,3'lük uzun vadeli etkiler gösterdiği belirlenmiştir.

Liu ve Kuang (2015), 1996-2010 döneminde Çin'in 35 büyük şehrindeki konut fiyatlarını incelemişler ve enflasyon ile konut fiyatları arasında asimetric bir ilişki tespit etmişlerdir. GMM tahmincisi kullanarak yaptıkları analiz sonucunda, enflasyonun konut fiyatları üzerindeki etkisinin, konut fiyatlarının enflasyon üzerindeki etkisinden daha büyük olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Zandi ve arkadaşları (2015), Malezya'nın Penang Adası'ndaki konut mülkiyetini etkileyen ekonomik faktörleri araştırmışlardır. 2005-2014 yılları arasında yıllık verilerle yapılan analizde, konut fiyat endeksi, enflasyon oranı, GSYH ve faiz oranı gibi değişkenler arasında interaktif etkiler olduğu belirlenmiştir. Çalışmada, konut fiyatları ile milli gelir arasında negatif korelasyon tespit edilmiş ve bunun, artan milli gelir seviyesiyle yükselen konut fiyatlarının enflasyon ve kredi faiz oranları gibi ekonomik faktörlerden de etkilenmesi nedeniyle ortaya çıkabileceği öne sürülmüştür.

Fang ve diğerleri (2016), Mart 2008 ile Temmuz 2012 döneminde Japonya, Çin ve Singapur'daki gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksleri ile bu ülkelerin borsa endeksleri, faiz oranları ve enflasyon oranları verilerini analiz etmişlerdir. ARDL Sınır Testi ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi kullanılarak yapılan çalışmada, borsa endeksindeki artışın GYO endekslerini pozitif yönde, enflasyon artışının ise negatif yönde etkilediği saptanmıştır.

Dilber ve Sertkaya (2016), Türkiye'de 2008-2014 arası çeyrek dönemlik veriler kullanarak Johansen Eşbütünleşme testi, Granger Nedensellik Testi ve VAR Model yöntemleriyle konut fiyat endeksi, TÜFE, reel efektif döviz kuru ve konut kredisi faiz oranları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmada, konut fiyat endeksi ile enflasyon oranı ve konut kredisi faiz oranları arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu, reel efektif döviz kuru ile ise iki yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir. En büyük etkiyi reel efektif döviz kurunun yaptığı, ardından konut faiz oranlarının ve son olarak enflasyon oranlarının geldiği belirlenmiştir.

Shaari ve arkadaşları (2016), Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) ülkeleri için 2003-2013 dönemine ait verilerle enflasyon ve faiz oranı ile konut fiyat endeksi arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. GLS yöntemiyle yapılan analiz sonuçlarına göre, enflasyon ve faiz oranı ile konut fiyat endeksi arasında pozitif, GSYH ile ise negatif ilişki olduğu saptanmıştır.

Karamelikli (2016), Türkiye'ye ait 2010:01-2016:02 dönemi verilerini NARDL yöntemiyle inceleyerek konut fiyat endeksi, sanayi üretim endeksi, işsizlik oranı ve reel faiz oranı değişkenlerini analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda, faiz oranı ve enflasyonun konut fiyat endeksi üzerinde negatif etkisinin olduğu, işsizlik oranı ile konut fiyatları arasında ise pozitif bir ilişkinin var olduğu ortaya konulmuştur.

Trofimov ve arkadaşları (2018), VECM tabanlı Granger nedensellik analizini kullanarak Malezya'da 2000-2015 dönemine ait konut fiyat endeksi, kredi faiz oranı, tüketici fiyat endeksi, hane halkı geliri, nüfus artışı ve GSYH değişkenlerini incelemişlerdir. Bulgular, konut fiyatlarının demografik büyüme ve nüfus artışıyla güçlü bir şekilde desteklendiğini göstermiştir. Ayrıca, konut fiyatları ile GSYH arasında negatif bir ilişki olduğu ve tüketici fiyat endeksi ile pozitif güçlü bir ilişkinin bulunduğu saptanmıştır.

Arora ve diğerleri (2019), 2004-2013 dönemi Singapur gayrimenkul yatırım ortaklıkları getirileri ile GYO'lara özgü faktörler ve GSYH, enflasyon oranı, para arzı, faiz oranı ve döviz kuru gibi değişkenleri analiz etmişlerdir. Panel veri yöntemiyle yapılan

çalışmada, enflasyon ve dolar kurunun GYO getirilerini negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerin etkisi ise modellere göre farklılık göstermiştir.

Korkmaz (2020), 2010:01 ile 2019:01 arasındaki döneme ait TÜFE ve Konut Fiyat Endeksi verilerini Panel Konya Nedensellik Testi ile analiz etmiştir. Türkiye'deki 26 bölgeyi kapsayan bu çalışmada, enflasyon oranları ile konut fiyatları arasındaki ilişkinin sekiz bölgede anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sağlam ve Abdioğlu (2020), 2010:01-2018:02 çeyrek dönemlerine ait Hedonik Konut Fiyat Endeksi ve TÜFE verilerini kullanarak yaptıkları analizde, bu değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Çetin (2021), ARDL ve Granger Nedensellik yöntemiyle Türkiye'ye ait 2012:12 ile 2020:08 dönemine ait aylık verilere dayanarak çeşitli ekonomik değişkenleri incelemiştir. Analiz kapsamında Aylık KFE, Konut Kredileri Toplamı, TÜFE, Reel Efektif Döviz Kuru, Konut Kredisi Faiz Oranı, Sanayi Üretim Endeksi ve İnşaat Malzemeleri Fiyat Endeksi gibi değişkenler ele alınmıştır. Sonuçlara göre, TÜFE ve sanayi üretimi gayrimenkul fiyatlarını olumsuz etkilerken, konut kredisi faiz oranları ve inşaat malzemeleri fiyat endeksinin pozitif etkileri olduğu görülmüştür. Ayrıca, inşaat malzemeleri endeksi ile TÜFE'den konut fiyatlarına doğru tek yönlü, sanayi üretim endeksinden ise iki yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Akpolat (2022), NARDL yöntemi kullanarak Türkiye'nin 2010:01 ile 2021:10 dönemine ait aylık verilerini analiz etmiştir. Çalışmada KFE, Efektif Döviz Kuru, Konut Kredileri Faiz Oranı, inşaat maliyetleri ve konut satışları gibi değişkenler ele alınmıştır. Analiz sonucunda, döviz kurunun konut fiyatları üzerinde pozitif ve simetrik bir etkisi olduğu, para arzındaki negatif değişimlerin ise pozitif değişimlerden daha güçlü bir etki gösterdiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, inşaat maliyetlerindeki ve konut satışlarındaki düşüşlerin konut fiyatlarını artırıcı etki yaptığı, kredi faiz oranlarının değişimlerinin ise konut fiyatlarını azaltıcı bir etkisi olduğu belirlenmiştir.

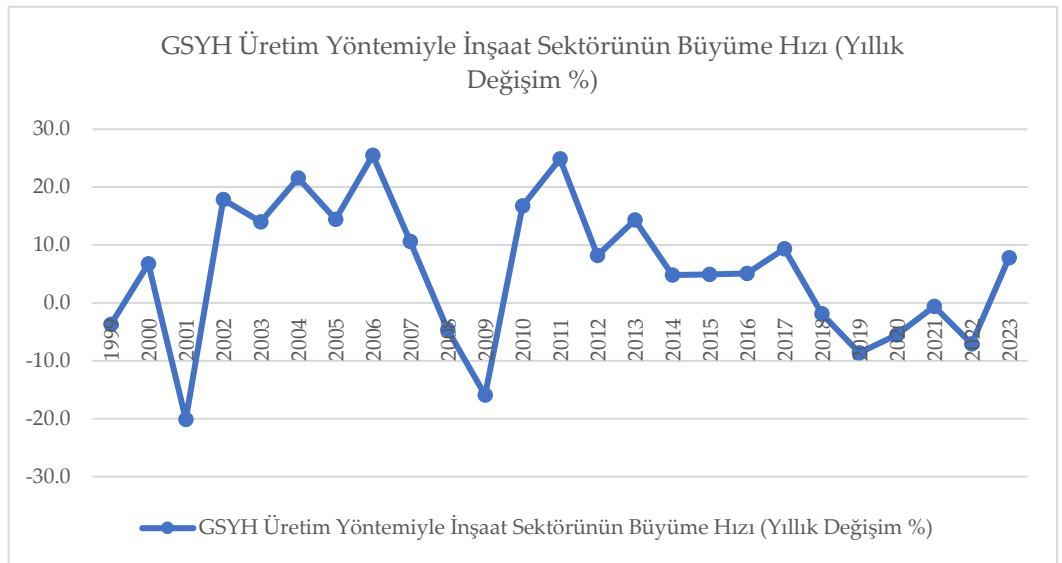
Özcan (2023), dolar kuru, konut kredisi faiz oranı ve TÜFE'nin konut fiyat endeksi üzerindeki etkisini ARDL ve NARDL yöntemleriyle incelemiştir. 2010:01 ile 2019:12 dönemine ait aylık verilere dayanan çalışmada, uzun dönem analizine göre, konut kredisi faiz oranındaki pozitif şokların konut fiyat endeksi üzerinde pozitif, negatif şokların ise negatif etkileri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, TÜFE'deki pozitif şoklar konut fiyatlarını olumsuz etkilerken, negatif şoklar konut fiyatları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olmuştur.

3. Türkiye'de konut piyasasının yapısı ve özellikleri

Konut sektörü, emek-yoğun, kalıfıyesiz emek gücüne bağlı, ithalat bağımlılığı minimum seviyede, demir-çelik, çimento vb. sektörleri itici gücü olan ve üretim faktörlerinin tamamının kullanıldığı ancak kullanım düzeylerinin farklı olduğu bir ekonomik sektör olarak ifade edilmektedir. Konut sektörü aynı zamanda nihai mal olarak piyasada bir değerlendirme aracı olarak görülmesinden dolayı özellikle de az gelişmiş ve enflasyonist ülkelerde yüksek kar getirisi olduğu savunulan bir sektör konumundadır (Sönmezer & Gürol, 2019, s. 376). Konut piyasasının temel düzeyde üç yapısal özelliği bulunmaktadır. (i) Konut hem uzaysal hem de sektörel olarak dağılım göstermiştir. Bunun daha açık ifadesi; konut sadece yapısal farklılıklarından dolayı dağılmamakta aynı zamanda: aynı semtte yer alan konutlar farklı konut sektörleri içinde değerlendirilmelerinden ötürü farklı fiyatlara sahiptirler, aynı sektör içinde yer alsa bile farklı fiyat ve yapıda olabilmektedirler, farklı semt ve farklı konut sektöründe yer alan konutlar benzer fiyatlardan değerlendirilebilirler. (ii) Tüketiciler konut piyasasıyla ilgili tüm bilgilere sahip olamayabilirler. (iii) Tüketiciler tarafından yapılan konut araştırması konut alt piyasasında "konut talebi" olarak algılanabileceğinden geçici konut talep trafiğine neden olabilmektedir (Yayar & Gül, 2014, s. 88).

1980 yılından itibaren Dünya ve Türkiye uygulanan iktisadi politikalar ve yaşanan konjonktürel gelişmeler neticesinde bir dönüm noktasından geçmiştir. Dünyada yaşanan ekonomik krizlerle mücadele etmek amacıyla yeni liberal ekonomi politikalar

uygulama konulmuştur. Türkiye ise, dünyada uygulanan bu politikalara ayak uydurabilmek için kurumsal ve yasal temeller üzerinde çalışmıştır. Yapılan düzenlemeler sonucunda da 70'li yıllarda durgun hale gelen inşaat sektörü 1984 yılından itibaren yükselişe geçmiştir. Bu yıllar aynı zamanda Türkiye'de alt yapı yatırımlarının hızlandırıldığı ve eski yapıların yıkılmaya başlanarak yap-sat yöntemiyle yeni ve çok katlı binaların yapıldığı dönem olmuştur (Purkis, 2016, s. 95-96). Sermaye ve insan sirkülasyonunun yoğun olduğu büyük şehirler birbirleriyle kıyasıya yarış içinde olmaları kentlerin konut stoğunun da değişmesine neden olmuştur. Örneğin, İstanbul'da kapalı site olarak ifade edilen toplu konut yapımlarına başlanmıştır. Yapımına başlanan bu konut yatırımları daha çok özel sermaye tarafından yapılırken, özel sektörün gücünün yetmediği büyük çaplı alt yapı yatırımları da bir yandan kamu tarafından yapılmıştır (Öztürk Ö. , 2010, s. 139). 80'li yıllara gelindiğinde Türkiye ekonomisindeki büyümeyle birlikte inşaat sektörü de bu büyümeden payını almıştır. Büyümeyle birlikte sağlanan imkân yasal ve yönetsel düzenlemelerin de hayata geçirilmesiyle daha da genişlemiştir. Nitekim bu doğrultuda, Türkiye'nin kentsel yapılaşma ve dönüşüm uygulamalarının yaygınlaşması ve uygulamanın ileri seviyeye geçilmesi adına Toplu Konut İdaresi (TOKİ) kurulmuştur. TOKİ ile Türkiye, toplu konut yapımı için gerekli fonun oluşturulmasını amaçlamıştır. Bu oluşturulan kurum kapsamında 1984-1995 yılları arasında yaklaşık bir milyon konut için fon desteği sağlanmıştır. Kısacası TOKİ'nin kurulması inşaat sektöründeki büyümeyi yaratan en önemli etkenlerin başında gelmiştir (Balaban, 2011, s. 23).

Şekil 1. İnşaat Sektörünün Büyüme Hızı¹

İnşaat sektörü dünyada ve özellikle de Türkiye'de 2000'li yılların başında sermaye birikiminin ana kaynağı olarak görülmüştür. Nitekim 2010 yılına bakıldığında toplam sermaye stokunun yarısını inşaat sektöründen oluşturmaktadır (Purkis, 2016, s. 97). Bu nitelikler göz önüne alındığında 2000'li yıllar itibariyle üç tarih inşaat sektörü için dikkat çekici öneme sahiptir. Birincisi inşaat sektörünün zirve noktasına ulaştığı 2006 yılıdır (grafik 1). İkincisi, 2008 küresel krizinin oluşturduğu olumlu etkiler sebebiyle dünyada ve Türkiye'de yaşanan gerileme dönemidir. 2007 yılında her ne kadar inşaat sektörü için gerekli yapısal düzenlemeler yapılsa da kriz sebebiyle etkileri istenilen ölçüde olmamış 2010 yılında tekrar bir yükseliş trendi görülmüştür. Ancak bu dönemden sonra önceki dönemlerdeki gibi istenilen seviyeye ulaşılamamıştır. 15 Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişiminin ardından bir kez daha ekonomik canlanmayı sağlayacak sektör olarak

¹ Kaynak: (TÜİK, 2024)

inşaat sektörü seçilmiş ve çıkarılan torba yasalara eklenen maddelerle tekrar hareketlendirilmek istenmiş olsa da istenilen seviyeye gelmemiştir.

2001-2002 yıllarına gelindiğinde Türkiye ekonomisinde yüksek enflasyon ve dış borç sorunları yerini daha düşük enflasyon ve kamu bütçesine bırakmıştır. Düşük enflasyonun yanında faiz oranlarının da düşmesi 90'lı yılların sonunda yaşanan yüksek faiz dolayısıyla durgunlaşan konut piyasasının tekrar hareketlenmesini sağlamıştır. Yine bu dönemde Türkiye ekonomisinin büyümesinde önemli rol üstlenen inşaat sektörünün de tekrar büyümesi için bazı yapısal reformlar yapılmıştır. TOKİ'nin işlevselliğinin artırılması bu yapısal reformlardan biridir (Yıldırım, 2017, s. 5). 2004-2007 yılları arasındaki dönemde TOKİ, 81 ili kapsayan toplam 805.072 konut inşa etmiştir. 2017'nin Eylül ayına kadar ki süreçte ise yapılan bu konutların 628.747 tanesini satmıştır². 2018 yılında 81 ilde 837.572 konut sayısına ulaşılırken bunların 695.572 tanesi satılmıştır³. Bu veriler ışığında TOKİ, 2011 yılında hedeflediği 500.000 konut sayısını gerçekleştirmiş ve 2023 yılı sonuna kadar 700.000 konut daha hedef koyarak toplamda 1.200.000 adet konut yapımını hedeflediği görülmektedir (TOKİ, 2024). İnşaat sektörü için uygulamaya konulan bir diğer yapısal reform ise, 5582 Sayılı Konut Finansmanı Sistemine İlişkin Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Resmî Gazetede yayınlanarak (RG., 06.03.2007, Sa:26454) yürürlüğe girmesidir. Bu yasa, hane halklarının kanunen yetkilendirilmiş banka ve diğer finans kuruluşlarından ipotekli teminat gösterimi yaparak uzun vadeli ve sabit faizli kredi kullanmaları için olanak sağlaması yönüyle önem teşkil etmektedir.

Bu bilgiler ışığında konut piyasasının yapısını ve gelişimini anlamak adına şu dört temel varsayımın olduğu anlaşılmaktadır (Kargı, 2013, s. 898); Bunlardan ilki, Türkiye ekonomisinin siyasi gelişmelere karşı duyarlılığının yüksek olmasıdır. Yaşanan siyasi gelişmeler Türkiye'de konut sektörünü ya durgunlaşmasına neden olmuş ya da bazı yapılan düzenlemeler ile tekrar hareke geçirilmesi sağlanmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere geçmiş dönemlere kıyasla 2000'li yıllardan sonra makroekonomik verilerin olumlu seyretmesi neticesinde konut piyasası da iyileşme göstermiştir. İkincisi, 2000'li yıllardan sonra siyasi istikrarın sağlanmasının kamu maliyesinde dengeye ulaşılmasında etkili olması. Üçüncüsü, yine 2000'li yılların başlarında bankacılık ve finans alanında gerekli yapısal ve işlevsel düzenlemelerin yapılmasıyla konut kredilerinin kolay ve düşük faizle ulaşılabilir hale getirilmesi. Son olarak ise, Türkiye'nin genel ekonomisinin olumlu seyretmesi ve ekonomik büyümenin artmasıdır. Her ne kadar Türkiye ekonomisi cari açık ve buna bağlı olarak dış şoklara karşı, incelenen dönem itibarıyla de hassasiyetini kaybetmemiş olsa da izlenen trend görece bir istikrarı barındırmaktadır.

4. Konut Piyasası Üzerine Etkili Olan Faktörlerin Değerlendirilmesi

Konut, bireylerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla edindikleri ve iktisat literatüründe yer alan arz-talep kanunuyla açıklanması mümkün olan taşınmaz mallar şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda bakıldığında konut her birey için ister sahiplenme ister sadece kullanmak üzere olsun faydalanacağı bir maldır. Bu nedenle tıpkı diğer mal ve hizmetlerde olduğu gibi konut talebi ya da arzı da birçok faktörden etkilenmekte ve bu doğrultuda denge noktasında konumlanmaktadır (Öztürk & Fitöz, 2009, s. 25).

Konutun diğer mal ve hizmetlerde olduğu gibi bir piyasası mevcuttur. Bu piyasaya göre çeşitli etkenler nedeniyle konut piyasası değerlenmekte veya değer kaybetmektedir. Bireyler tarafından nispi bir getiri olduğu düşüncesinde olmasından dolayı konut bir ihtiyaçla birlikte yatırım aracı olarak da kullanılmaktadır. Ancak konutun değerini belirlerken reel değişkenlerin yanında beklentilerin ve psikolojik etkenler de etkilidir. Bu bağlamda konut piyasası genel ekonomideki olumlu (ya da olumsuz) beklentilere göre değişebilmekte, konutların değerinin yükselmesine veya düşmesine neden

² Detaylı bilgi için bkz: TOKİ Konut Üretim Raporu, (Eylül 2017)

³ Detaylı bilgi için bkz: TOKİ Konut Üretim Raporu, (Haziran 2018)

olabilmektedir. Bahsedilen bu olgu insan davranışlarının ve psikolojisinin beklentileri, beklentilerin de konut piyasasını belirleyici faktörleri arasında olduğunu göstermektedir (Coşkun, 2016, s. 207). Konut piyasasının insan beklentilerinin çeşitli nedenlerden etkilenerek şekillenmesi Türkiye gibi ülkelerde barınma ihtiyacının yanında yatırım talebi çerçevesinde bir sosyal güvenlik aracına dönüşmesinden dolayıdır. Toplumun genelini ilgilendiren sosyal güvenlik sisteminin zayıflığı (diğer bir ifadeyle güvensizliği) barınma ihtiyacının da önüne geçmesi önemli bir etkidir. Bu etkenin varlığı hane halklarının toplum içinde ifade edilen şekliyle konutu zor gün ihtiyacı olarak tanımlamasından ileri gelmektedir. Konutun bu denli cazip görülmesi gereksinimlerin de ötesine geçerek ciddi ölçüde bir yoğunluk yaşanmasına ve talep fazlasından doğan aşırı üretim arzusu nedeniyle yatırım kanallarının konut piyasası üzerinde kullanılarak spekülasyon arz ve talep dengesinin oluşmasına da neden olmaktadır (Bayat, 2001, s. 26).

Konut piyasasını etkileyen bir diğer unsur faiz oranıdır. Konut alımı için bankaların konut kredilerinde düşük faiz ve uzun vade uygulaması konut talep miktarını arttırıcı etki yapmaktadır. Tam tersi durumda konut sektöründe yaşanan genişlemenin kısılanması amacıyla faiz oranları yükselttilip vade oranı kısaltılarak talep miktarının düşürülmesi amaçlanır. Faiz oranlarının düştüğü dönemde konut kredi hacmi artar, artan kredi mekanizması konut satışlarını arttırdığından konut talebi artar ve sınırlı konut arzı koşulunda kiralar ve satış fiyatları yükselir (Şahin, 2011, s. 35). Herhangi bir yıl içerisinde yapımı biten konut sayısı toplam konut sayısının küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Dönüştürme, geliştirme ve kuvvetlendirme yapılarak piyasaya kazandırılan yeni konutların kısa dönemde konut ihtiyacına yeterli olması mümkün olmamaktadır. Bunun yanında yeni yapılan konutların da miktarının yetersiz olması da yine konut talebini karşılamada yetersiz kalmaktadır. Konut arzının hızlı bir şekilde konut talebine karşılık verememesi konut arzının kısa vadede esnek olmayışından dolayıdır. Konut arzındaki esnekliğin bu denli düşük olması yeni konuta dayalı üretim faaliyetlerinin ve mevcut konut stokuna dayalı dönüşüm ve yenileme değişikliklerinin gecikmeli şekilde tamamlanmasına sebep olmaktadır (Coşkun, 2016, s. 209). Konut piyasasında oluşan bu talep fazlası ya da diğer bir ifadeyle konut arzı yetersizliği konut açığı sorunu doğurmaktadır ve bu sorun konut piyasasını etkileyen unsurlar arasında kabul edilmektedir. Konut açığının birincil sebebi konut arz miktarının talebi miktarını karşılayamaması ve dolayısıyla da arz yetersizliğidir. İnşaat sektörü her ne kadar yatayda ve dikeyde diğer sektörlerle bağlantılı ve motor görevi gibi görülse de devletin yeterince konut üretmemesi bu sorunun büyümesine zemin hazırlamaktadır (Balci, 1988, s. 298).

Konut piyasasını etkileyen ve bireyleri yakından ilgilendiren bir diğer faktör konut fiyatlarıdır. Bireyler konut fiyatlarına göre kiralama ya da satın alım yapmaktadır. Kiralık konut fiyatlarıyla birlikte konutların satış fiyatları da yükselmektedir (Tiwari, 2000, s. 89). Konut maliyetlerinin konut fiyatlarını belirlemede güçlü bir faktör olduğuna dair görüş birliği vardır (Chan, 1999, s. 134). Konut yapımında kullanılan malzemelerin miktarı, kalitesi, konutun büyüklüğü, konumu, altyapı özellikleri, işçilik maliyetleri ve konutun yapılacağı arsanın maliyeti gibi birçok faktör konutun fiyatını etkileyen kalemler arasındadır (Öztürk & Fitöz, 2009, s. 26). Konut fiyatlarındaki dalgalanmanın hassas olması sayılan bu faktörlerin değişimine bağlıdır. Bu maliyetlerin her birinde yükseliş meydana gelmesi konut fiyatlarını arttıracığından hane halklarının reel gelirine oranla konut alım gücünü azaltmaktadır (Durkaya, 2002, s. 15).

5. Konut Piyasası ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Teorik Yaklaşımı

Yukarıdaki bölümlerde bahsedildiği üzere konut piyasasını oluşturan konut arz ve talebi birçok makroekonomik faktörden etkilenmekte ve piyasanın bunlara verdiği tepki ise konut fiyatlarıyla ölçülmektedir. Konut fiyatları, konut yapımında kullanılan ham ve nihai malların bir araya gelerek oluşturduğu birçok girdi maliyetinden oluşmaktadır. Oluşan bu maliyet enflasyonun etkisiyle artış gösterebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, bir ülkede oluşan enflasyonist ortamın verdiği etki konut fiyatlarını da etkileyerek yükseltmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli husus; enflasyonun

konut fiyatlarına en hissedilir etkisi faiz kanalıyla olmasıdır. Enflasyonun yüksek olduğu durumda konut kredisi temin eden kurum ve kuruluşlar kredi koşullarında sıkılaştırmaya gitmekte ve söz konusu kredilerin faiz oranlarını yükseltmektedir. Yükselen faiz oranları sebebiyle oluşan yüksek borçlanma maliyeti tüketicilerin konut alım davranışlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Aksi durumda, enflasyonun düşük olduğu durumda kredi faizleri düşmekte, borçlanma maliyetleri azalmakta ve dolayısıyla tüketicilerin konut alım iştahı artmaktadır (İslamoğlu & Nazlıoğlu, 2019, s. 94). Diğer bir ifadeyle genişletici bir para politikasının uygulanması faiz oranlarını düşürücü etki yapmaktadır. Düşen faiz oranları ise konut edinme maliyetlerini azaltır. Maliyetlerin azalması durumunda konutlara olan talep artar. Konutların talebinin artması konut fiyatlarının tekrardan yükselmesine yol açar. Konut fiyatlarının, maliyetine kıyasla daha yüksek oluşu yatırımcıların daha fazla kar elde etme güdüsüyle daha fazla konut inşaat faaliyetlerine sevk eder. Böyle bir durumda hem konut arzının hem de toplam çıktının artmasına yol açacaktır (Canbay & Mercan, 2020, s. 180). Konut arzı odaklı bakıldığında, enflasyonun yükselmesi sonucu inşaat maliyetlerinde bir artış meydana gelmektedir. Meydana gelen bu maliyet artışları konut arzının yetersiz seviyede olmasına ve dolayısıyla konut fiyatlarının artmasına neden olmaktadır (İslamoğlu & Nazlıoğlu, 2019, s. 94).

Enflasyonist ülkelerde geleceğe dönük beklentilerin olumsuz ya da tahmin edilmesinin zor olduğu dönemlerde hane halkları ellerinde bulundurdukları servetlerini fiziki varlıklara aktararak paralarının değerini koruma arzu gütmektedirler. Konut fiyatlarında yaşanan artışın enflasyonun üzerinde seyretmesi fiyatlardaki dalgalanmalara karşı konut sektörünün en cazip yatırım aracı olduğu kanısını uyandırmaktadır. Bu da hane halklarının konuta olan talebini arttırmaktadır (Odabaş, 2011, s. 46-47). İnşaat maliyetlerinin enflasyon etkisiyle artması sonucu oluşan konut arzındaki daralma, artan talep miktarını karşılayamaz duruma gelmekte ve konut piyasasındaki dengeyi bozmaktadır.

Konut fiyatlarıyla enflasyon arasındaki ilişkiyi ampirik olarak test eden ve aralarında nedensellik ilişkisinin var olduğunu tespit eden bazı çalışmalar literatürde mevcuttur. Nitekim Türkiye üzerine yapılan çalışmalardan bazılarında bakıldığında örneğin, Paksoy vd. (2014), Türkiye’de ve TRC1, TRC2, TRC3 düzey bölgelerinde geçerli olan enflasyonist baskının konut fiyat endeksinden etkilenip etkilenmediğini tespit etmek amacıyla 2010:01-2014:01 dönemine ait aylık düzey bölgeleri tüketici fiyat endeksi değişkeni ile düzey bölgelerinin konut fiyat endeksi verileri kullanarak ampirik bir analiz yapmışlardır. Kullandıkları Hacker-Hatemi-J (2006) bootstrap nedensellik analizi sonucunda Türkiye genelinde konut fiyat endeksi enflasyonist baskıya sebep olmazken TRC1 ve TRC2 bölgelerinde enflasyonist baskıya sebep olduğuna dair bulgular tespit etmişlerdir. İslamoğlu ve Nazlıoğlu (2019), tarafından yapılan çalışmada da benzer sonuçlar tespit edilmiştir. Çalışmada İstanbul, Ankara ve İzmir illerinde 2010:Q1 – 2017:Q4 döneminde konut fiyat endeksi ile konut satış sayısı, sanayi üretim endeksi ve inşaat maliyetleri endeksi, nüfus, yapı kullanım izin belgesi, tüketici fiyat endeksi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre konut fiyat endeksi ile enflasyon, nüfus, konut talebi arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

6. Uygulama

6.1. Veri seti

Çalışmada, Türkiye’de konut piyasası hareketliliği ve enflasyon arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Analizde, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’nden elde edilen, Türkiye’de 2013-2021 dönemlerini kapsayan enflasyon verisi bağımlı ve konut satışları bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Ayrıca kurulacak modelde istenen verilerin açıklama gücünü ve güvenilirlik düzeyini arttırmak üzere kontrol değişken kullanılmıştır. Kontrol değişken olarak enflasyonun en belirgin teorik belirleyicilerinden

olan ücretlerin değişimine ilişkin (geçen 12 aylık döneme göre – gelecek 12 aylık dönemde) beklentiler kullanılmıştır. Beklenti verilerinin son rakamları 2021 yılında yayınlandığından ötürü 2013-2021 zaman kısıtı ortaya çıkmıştır. Analizin yatay kesit boyutunda Türkiye'nin NUTS-2 düzeyindeki 26 bölgesini kapsayan tüm il gurupları kullanılmıştır (TRA01, TRA02, TRB1, TRB2, TRC1, TRC2, TRC3, TR10, TR21, TR22, TR31, TR32, TR33, TR41, TR42, TR51, TR52, TR61, TR62, TR63, TR71, TR72, TR81, TR82, TR83, TR90).

Elde edilen verilerin ekonometrik analizi, Stata18 programı yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan değişkenler Tablo 1'te gösterilmektedir.

Tablo 1. Kullanılan Değişkenler

Bağımsız Değişkenler	Kontrol Değişken	Bağımlı Değişken
Toplam Konut Satışları (LKONSAT) (İlgili bölgelerde Tapu Kadastro Müdürlüğünde gerçekleşen toplam konut satışları)	Ücretlerin değişimine ilişkin beklenti (LUDBGT) (Geçen 12 aylık döneme göre – gelecek 12 aylık dönemdeki beklenti)	Yıllık enflasyon (LİNF) (Yıl sonu itibarıyla bir önceki yılın aynı ayına göre tüketici fiyatları endeksi değişim oranı (%), 2003=100 : Genel)

Yıllık enflasyon, ekonomik istikrarı etkileyen bir faktör olup, bir ekonomide genel fiyat düzeyinin belirli bir dönemde ne kadar değişim gösterdiğini ölçen bir kavramdır.

Toplam yıllık konut satışları ekonomik analizlerinde ve politika belirlemede kullanılan ve bir yıl içinde ülke genelinde gerçekleşen tüm konut satışlarını ifade eden bir göstergedir.

Ücretlerin değişimine ilişkin beklenti, birçok faktörden etkilenen ve ekonomik kararlar için önemlilik arz eden bir gösterge olup, gelecekteki ücret seviyelerinin mevcut ücret seviyesine göre ne kadar artış göstereceğini ifade eder.

6.2. Metodoloji ve uygulama

Son yıllarda yapılan çalışmalarda panel veri yöntemi yaygın kullanılmaktadır. Panel veri setlerinde hem yatay kesit hem de zaman serisi verileri kullanılabilir. Panel veri kullanımının önemli avantajları bulunmaktadır (Çetin ve Ecevit, 2010). Söz konusu avantajlar:

- Kapsamdaki kesitlerin heterojen olduğu bilgisini içinde barındırarak veri seti heterojenliğe karşı kontrol edilmektedir.
- Çoklu bağlantı sorunuyla daha az karşılaşmaktadır.
- Gözlem sayısının nispeten yüksek olması, modellerdeki serbestlik derecesini artırmaktadır.
- Kısa zaman serisi ya da yetersiz kesit gözleminin var olduğu durumlarda da analize izin vermektedir.
- Ekonomik tahmin edicilerin etkinliğini artırmaktadır.

Panel veri seti her bir yatay kesit için eşit uzunlukta zaman serisi içerirse dengeli, zaman serisi uzunlukları yatay kesitleri arasında değişkenlik gösterirse dengesiz panel olarak ifade edilir (Wooldridge, 2003).

Panel veri analizi, tahmin teknikleri içinde detaylı sonuçların elde edilebilmesi açısından ekonomik literatürde en zengin içeriği sağlayan ve en yenilikçi analiz yöntemlerinden biridir (Gökmen ve Sertçelik, 2021). Panel veri analizinde genel kabul görmüş olan denklem şu şekilde ifade edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2017):

$$Y_{it} = a_{0it} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{it} + \varepsilon_{it} \dots \dots \dots 1$$

$i=1,2,3,\dots,N$ $t=1,2,3,\dots,T$ şeklindedir.

Denklemdaki Y_{it} bağımlı değişkenin i . birim için t yılındaki değerini, β_k , katsayı parametresini X_{it} açıklayıcı değişkenin i . birim için t zamandaki değerini, ε ise hata terimini belirtmektedir.

Çalışmada öncelikle yukarıdaki modelin değerlendirilmesinde havuzlanmış panel regresyon, sabit etkiler veya tesadüfi (rassal) etkiler modellerinden hangisinin kullanılacağına karar verilecektir. İlgili analizler için öncelikle birim etkilerin varlığı Brusch-Pagan LM testi ile araştırılacaktır. Brusch-Pagan LM testi ile klasik EKK yönteminin uygun olup olmadığına karar verilecektir. Test istatistiğinin olasılık değeri anlamlı ise Hausman testi uygulanarak sabit mi yoksa tesadüfi etkiler modelinin mi daha uygun olduğu karar verilecektir. Eğer Test istatistiği anlamsız ise havuzlanmış EKK regresyon tahmincisi uygulanacaktır. Katsayı tahmincisinden önce modelde yer alan otokorelasyon, değişen varyans gibi olası sorunların tespiti için gerekli testler yapılacak ve bu sorunların varlığı halinde uygun düzeltmeler ile belirlenen tahminci yapılacaktır.

6.3. Açıklayıcı İstatistikler

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait açıklayıcı istatistikler analiz edildiğinde Tablo 4'te verildiği gibidir.

Tablo 2. Açıklayıcı İstatistikler ve Diagnostik Testler

	LENF	LKONSAT	LUDBGT
Ortalama	1.100138	4.562836	1.9866996
Medyan	1.058046	4.611803	1.984007
Max.	1.629817	5.441260	2.015913
Min.	0.818226	3.584331	1.968940
Standart sapma	0.221009	0.371873	0.012231
Skewness	1.009645	-0.226514	1.107058
Kurtosis	3.043524	3.043269	4.074988
Probability	0.000000	0.364348	0.000000
Sum	257.4323	1067.704	464.9571
Sum Sq. Dev.	11.38085	32.22141	0.034857
Observations	234	234	234

Tablo 2'te her bir değişken için ortalama, medyan, maksimum ve minimum değerler, standart sapma, çarpıklık (skewness), basıklık (kurtosis), toplam (sum) ve kareler toplamı sapması (Sum Sq. Dev.) gibi temel istatistikler verilmiştir. Verilerde çarpıklık ve basıklık değerleri dikkate alındığında, LENF ve LUDBGT'nin sağa çarpık dağılım gösterdiği, LKONSAT'ın ise sola çarpık bir eğilim göstermektedir. . Bu değişkenlerden LENF ve LUDBGT için dağılımın normallikten anlamlı şekilde sapma gösterdiği görülmektedir ancak LKONSAT için anlamlı bir sapma bulunmamaktadır. Normallikten bu sapmalardan ötürü değişkenlerin logaritmaları alınarak analize devam edilecektir.

6.4. Breusch-Pagan LM Testi

Breusch-Pagan testinin uygulanabilirliği ve sonuçlarının yorumlanabilirliği, araştırmacılar arasında yaygın bir kabul görmüştür. Test, regresyon modelinin hata terimlerinin varyansının, bağımsız değişkenler ile ilişkili olup olmadığını diğer bir ifadeyle havuzlanmış en küçük kareler modelinin uygun olup olmadığını belirlemek için kullanılır. Bu test, regresyon analizi sırasında elde edilen kalıntıların karelerinin, bağımsız

değişkenlerle olan ilişkisini inceleyerek heteroskedastisiteyi tespit eder. Breusch-Pagan testinin en önemli avantajlarından biri, uygulama kolaylığıdır. Testin basit yapısı, araştırmacıların karmaşık istatistiksel analizler yapmadan heteroskedastisiteyi hızlı bir şekilde tespit etmelerine olanak tanır (Siska, 2017).

Ayrıca, Breusch-Pagan testi, istatistiksel açıdan daha doğru modellemelere olanak tanır. Heteroskedastisite varlığında, klasik regresyon analizinin sonuçları yanıltıcı olabilir; bu nedenle, Breusch-Pagan testi modelin geçerliliğini artırır. Helmut Herwartz (2006) Breusch-Pagan testinin, heteroskedastisite ve kesitsel korelasyon gibi durumları dikkate alarak daha sağlam sonuçlar ortaya koyacağını savunmuştur.

Tablo 3. Breusch-Pagan LM Testi Sonuçları

Bileşen	Varyans (Var)	Standart Sapma (SD = sqrt(Var))
lenf	0.0488449	0.2210087
e (hata terimi)	0.0066966	0.0818329
u (rasgele etki)	0	0
	Test	Değer
	chibar2(01)	0.00
	p-değeri (Prob > chibar2)	1.0000

Tablo 3'te olasılık değerinin (Prob > chibar2) anlamsız çıkması ve yüksek çıkması modelde birim etkilerinin varyansının sıfıra eşit olduğu dolayısıyla modelin havuzlanmış en küçük kareler modelinin daha uygun bir model olacağı sonucunu göstermektedir.

6.5. Diognastik Testler

Otokorelasyon, bir zaman serisindeki gözlemlerin, belirli bir zaman dilimindeki önceki gözlemlerle olan ilişkisini ifade etmektedir. Bu durum, panel zaman serisi modellemesinde önemli bir rol oynamaktadır. Baltagi ve arkadaşları (2007) tarafından yapılan çalışmada, "seriler arasındaki bağımlılık ve zaman içindeki değişimlerin dikkate alınması gerektiği" vurgulanmaktadır (Baltagi vd., 2007). Bu bağlamda, otokorelasyonun varlığı modelde yer alan tahmincilerin güvenilirliğini azaltmaktadır.

Yine aynı şekilde diognastik testler de diğer önemli bir varsayım da Değişen varyans sorunudur. Bu varsayım zaman serisi verilerinin varyansının zamanla değiştiğini ifade eder. Bu durum, heteroskedastisite olarak adlandırılır ve genellikle regresyon analizlerinde dikkate alınması gereken bir durumdur. Niu ve Zhao (2022) tarafından yapılan çalışmada, "regresyon modelinin hata terimlerinin bağımsız ve aynı dağılıma sahip olduğu varsayımının ihlal edilmesi durumunda, modelin açıklama gücünün yetersiz olacağı ifade edilmektedir. Bu yüzden, heteroskedastisite testleri ile modelin güvenilirliğini artırmak için gereklidir.

Tablo 4. Diognastik Test Sonuçları

Breusch-Pagan/Cook-Weisberg Değişen Varyans Testi		Wooldridge Panel Veri Otokorelasyon Testi	
İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
4.87	0.0273	6.298	0.0189

Yapılan analiz testlerinde Tablo 4 verilerine göre, çalışma kapsamında bulunan veri setinde uygulanan Breusch-Pagan/Cook-Weisberg Değişen Varyans Testi'ne göre değişen varyans probleminin bulunduğu ve Wooldridge Panel Veri Otokorelasyon Testi sonucunda otokorelasyon sorunun olduğu görülmektedir. Bu sorunların model üzerindeki olası etkilerini hafifletmek amacıyla, bu aşamada Newey-West tahmincisi, heteroskedastisite ve otokorelasyon sorunlarına karşı modelin tahmin gücünü artırarak,

elde edilen katsayıların daha güvenilir olmasını sağlamaktadır (Newey & West, 1987). Dolayısıyla katsayıları tahmin ederken Newey-West EKK (En Küçük Kareler) Tahmincisi kullanılacaktır.

6.6. Newey-West tahmincisi

Newey-West (1987, 1994) tarafından yaklaşımda, heteroskedastisite ve otokorelasyonun varlığında tutarlı tahminler önerilmektedir. Newey-West'in genelleştirilmiş momentler temelli kovaryans tahmincisi, White'in (1980) tahmincisinin genişletilmiş bir hali olarak otokorelasyon için gecikme uzunluğu sıfır seçildiğinde, Newey-West tahmincisi White tahmincisi ile aynı olmaktadır. Bu tahminci, otokorelasyon için kalıntıların ağırlıklı çarpaz çarpımlarını da hesaba katmaktadır. Newey-West standart hataları, temel olarak zaman serisi verileri için türetilmiş olsa da, panel verilerle çalışılırken klasik model için de kullanılabilir (Yerdelen Tatoğlu, 2020).

Tablo 5. Newey-West Regresyon Tahmincisi

Değişkenler	Katsayı	Newey-West std. Err.	t	P> t
LKONSAT	0.6219	0.3598	1.73	0.085*
LUDBGT	11.7161	0.5358	21.87	0.000**
Sabit Terim	-23.2297	1.0734	-21.64	0.000**

** %1 anlam düzeyinde anlamlı

*%10 anlam düzeyinde anlamlı

Tablo 5 incelendiğinde LKONSAT ve LUDBGT değişkeninin yıllık enflasyon üzerinde artış yönünde bir etki gösterdiği gözlemlenmiştir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisi denklem olarak ifade edilirse matematiksel formül Denklem 4'teki gibi yazılabilir:

$$\text{LINF} = 23.2296 + 0.2806\text{LKONSAT} + 16.8127\text{LUDBGT} \quad (2)$$

Denklem 2'de elde edilen bulgular, konut satışlarının enflasyon üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Konut satışlarındaki bir birimlik artışın yıllık enflasyonu 0.6219 oranında artırması, sınırlı arz koşullarında talep artışının doğrudan enflasyonist bir baskı oluşturabileceği hakkında ipucu vermektedir. Bu bulgu, Liu ve Kuang (2015) tarafından Çin konut piyasasında tespit edilen, talep artışlarının enflasyona olan asimetric etkileri ile de uyumludur. Ayrıca, tüketici ücret beklentilerindeki bir birimlik artışın enflasyonu 11.7161 düzeyinde artırması, ekonomik güven ortamının ve tüketici beklentilerinin fiyatlar üzerindeki doğrudan etkisini yansıtmaktadır. Yine, Goodhart ve Hofmann (2008) ile Adams ve Füß (2010) gibi araştırmacıların bulgularında, ekonomik beklentilerin konut piyasasını şekillendiren önemli parametelerden olduğu belirtilmektedir. Türkiye özelinde bu ilişkinin bu kadar belirgin olması, yüksek enflasyonlu dönemlerde tüketicilerin yatırımlarını konuta yönlendirme eğiliminden kaynaklanabilir. Bu bağlamda, faiz oranlarının düşmesiyle artan konut talebinin sınırlı arz nedeniyle fiyatları yükseltmesi ve dolayısıyla enflasyonist baskıyı artırması, İslamoğlu ve Nazlıoğlu (2019) tarafından da ifade edilen faiz-enflasyon bağlantısını doğrular niteliktedir. Türkiye'deki bu dinamiklerin anlaşılması, konut piyasası ve makroekonomik istikrar arasındaki bağların daha etkin politikalarla ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

7. Sonuç ve öneriler

Bu çalışmada, Türkiye'de enflasyon üzerinde konut satışlarının etkisi panel veri analizi kullanılarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular, konut satışlarındaki bir birimlik artışın enflasyonu 0.62 oranında artırdığını ve ücret değişim beklentilerindeki bir birimlik artışın enflasyonu 11.72 oranında yükselttiğini göstermektedir. Özellikle, faiz oranları, inşaat maliyetleri ve gelir düzeyindeki değişimler konut piyasasında doğrudan etkilere neden olmakta ve bu etkiler, enflasyon üzerinde dolaylı ancak önemli sonuçlar

doğurmaktadır. Bu durum, konut piyasasının hem makroekonomik hem de finansal unsurlara oldukça duyarlı olduğunu vurgulamaktadır.

Sonuçlar, konut piyasasının enflasyonist baskılara doğrudan katkı sağladığını ve bu piyasada ortaya çıkan dengesizliklerin, Türkiye'deki makroekonomik dengesizlikleri artırabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi için konut piyasasındaki spekülasyon hareketlerinin sınırlandırılması ve inşaat sektörüne yönelik düzenlemelerin sıklaştırılması gerekmektedir. Aynı zamanda, konut üretimi, kredi politikaları ve faiz oranlarının dengeli bir şekilde yönetilmesi, konut talebi ve enflasyon arasındaki olumsuz ilişkinin hafifletilmesine yardımcı olabilir.

Ayrıca kredi ve faiz politikalarının düzenlenmesi büyük önem arz etmektedir. Faiz oranlarının düşük tutulmasının sınırlı arz koşullarında konut talebini artırarak fiyatları yükselttiği görülmektedir. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) para politikalarını, konut piyasasındaki bölgesel talep farklılıklarını dikkate alarak yönlendirmesi gerekmektedir. Aşırı talep yaşanan bölgelerde sıkılaştırıcı önlemler alınması, talep artışının enflasyona olan etkisini sınırlayabilir.

Yine inşaat sektörünün desteklenmesi ve maliyet kontrolü kritik bir diğer adımdır. İnşaat maliyetlerinin enflasyon üzerindeki doğrudan etkisi dikkate alınarak, inşaat malzemelerine yönelik vergilerin azaltılması veya sektöre yönelik teşviklerin artırılması sağlanabilir. Bunun yanında, yerli üretimin teşvik edilmesi ve yerel kaynakların kullanımı, maliyetleri düşürerek konut fiyatlarındaki artışı kontrol altına alabilir.

Son olarak, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve ekonomik güvenin artırılması, tüketici beklentilerindeki dalgalanmaların kontrol edilmesi açısından önemlidir. Tüketici güvenindeki artışın enflasyon üzerinde belirgin bir etkisi olduğu bulgularından hareketle, gelir dağılımını daha adil hale getirecek politikalar uygulanmalı ve ekonomik güven artırılmalıdır. Böylece, hane halklarının konut talebindeki aşırı artış sınırlandırılarak enflasyonist baskılar hafifletilebilir.

Sonuç olarak, Türkiye'de konut piyasasının enflasyon üzerindeki etkilerini hafifletmek amacıyla çok boyutlu bir strateji izlenmesi gerekmektedir. Konut arzının artırılması, inşaat maliyetlerinin düşürülmesi ve tüketici güveninin sağlanması gibi unsurlar, Türkiye'nin ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşmasına ve enflasyonist baskıların kontrol altına alınmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akpolat, A. G. (2022). The asymmetric effects of real variables on real housing prices: a nonlinear ARDL analysis for Turkey. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 17(3), 565-590.
- Arora, P., Killins, R., & Gangineni, P. (2019). REIT-specific and macroeconomic determinants of REIT returns: Evidence from Singapore. *Accounting and Finance*, 8(30).
- Balaban, O. (2011). İnşaat Sektörü Neyin Lokomotifi? *Birikim Dergisi*, 270, 19-26.
- Balci, Y. (1988). Türkiye'de Konut Sorunu. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 46, 297-314.
- Badi H. Baltagi, Seuck Heun Song, Byoung Cheol Jung, Won Koh (2007). Testing for serial correlation, spatial autocorrelation and random effects using panel data. *Journal of Econometrics*. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2006.09.001>
- Bayat, K. (2001). *Türkiye'de Konut Sorunu ve Politikası*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Canbay, Ş., & Mercan, D. (2020). Türkiye'de Konut Fiyatları, Büyüme ve Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 176-200.
- Chan, S.-f. T. (1999). Residential Construction and Credit Market Imperfection. *Journal of Real Estate Finance and Economics*, 18(1), 125-139.
- Coşkun, Y. (2016). Konut Fiyatları ve Yatırımı: Türkiye için Bir Analiz. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 201-217.

- Çemrek, F., & Burhan, E. (2014). Petrol Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Panel Veri Analizi İle İncelenmesi: Avrupa Birliği Ülkeleri Ve Türkiye Örneği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3), 47-58.
- Çetin, A. C. (2021). Türkiye’de konut fiyatlarına etki eden faktörlerin analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 5(1), 1-30.
- Çetin, M., & Ecevit, E. (2010). Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 166-182.
- Dilber, İ., & Sertkaya, Y. (2016). 2008 Finansal krizi sonrası Türkiye’de konut fiyatlarının belirleyicilerine yönelik analiz. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 11-29.
- Durkaya, M. (2002). *Türkiye’de Konut Piyasasının Talep Yönlü Analizi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fang, H., Chang, T. Y., Lee, Y. H., & Chen, W. J. (2016). The impact of macroeconomic factors on the real estate investment trust index return on Japan, Singapore and China. *Innovations*, 13(4-1), 242-253.
- Füss, R., & Adams, Z. (2010). Macroeconomic determinants of international housing markets. *Journal of Housing Economics*, 19(1), 38-50.
- Helmut H. (2006). Testing for random effects in panel data under cross sectional error correlation—A bootstrap approach to the Breusch Pagan test. *Computational Statistics & Data Analysis*. <https://doi.org/10.1016/j.csda.2005.08.003>
- Hoffman, B., & Goodhart, C. (2008). House Prices, Money, Credit and The Macroeconomy. *European Central Bank Working Paper Series*, 1-43.
- İslamoğlu, B., & Nazlıoğlu, Ş. (2019). Enflasyon ve Konut Fiyatları: İstanbul, Ankara ve İzmir İçin Panel Veri Analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 93-99.
- Karamelikli, H. (2016). Linear and nonlinear dynamics of housing price in Turkey. *Ekonomia*, (46), 81-98.
- Kargı, B. (2013). Konut Piyasası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Zaman Serileri Analizi (2000-2012). *International Journal of Human Sciences*, 10(1), 897-924.
- Karpat Çatalbaş, G., & Yazar, Ö. (2015). Türkiye’deki Bölgeler Arası İç Göçü Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi Belirlenmesi. *Alphanumeric Journal*, 3(1), 99-117.
- Korkmaz, Ö. (2020). The relationship between housing prices and inflation rate in Turkey: evidence. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 13(3), 427-452.
- Liu, P., & Kuang, W. (2015). Inflation and House Prices: Theory and Evidence from 35 Major Cities in China. *International Real Estate Review*, 18(1), 217-240.
- Lishang Niu, Jiangwei Z. (2022). Serial Correlation Test and Engineering Application of Partial Functional Linear Variable Coefficient Model Based on Quantile. 2022 Second International Conference on Artificial Intelligence and Smart Energy (ICAIS). DOI: <https://doi.org/10.1109/icais53314.2022.9743030>
- Newey, W. K., & West, K. D. (1987). A simple, positive semi-definite, heteroskedasticity and autocorrelation consistent covariance matrix. *Econometrica*, 55(3), 703-708.
- Odabaş, D. (2011). *Türkiye’de Makroekonomik Faktörlerin Konut Fiyatına Etkisi*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özcan, K. A. (2023). Konut Fiyat Endeksi Belirleyicileri Üzerine Bir Araştırma: Asimetrik Eş Bütünleşme Analizi. *EKEV Akademi Dergisi*, 93, 283-307.
- Öztürk, N., & Fitöz, E. (2009). Türkiye’de Konut Piyasasının Belirleyicileri: Ampirik Bir Uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 21-46.
- Öztürk, Ö. (2010). Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi. İstanbul: Sosyal Araştırma Vakfı.
- Paksoy, S., Yöntem, T., & Büyükçelebi, B. (2014). Konut Fiyat Endeksi Ve Enflasyon Arasındaki İlişki (TRC1, TRC2 ve TRC3 Düzey Bölgeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma). *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 1(2), 54-69.
- Purkis, S. (2016). İstanbul’da İnşaat Odaklı Birikimin Durdurulamayan Yükselişi: Konut Fazlasına Karşın Artan Konut Açığı. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 91-111.
- Sağlam, C., & Abdioğlu, Z. (2020). Türkiye’de tüketici fiyatları ile hedonik konut fiyatları arasındaki ilişki: panel veri analizi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15(57), 117-128.

- Sertçelik, Ş., & Gökmen, A. M. (2021). İnovasyon, Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Ampirik İlişki: OECD Ülkeleri için Panel Veri Analizi. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 278-296.
- Shaari, N. H., Mahmood, W. M., Affandi, S., & Baharuddin, N. S. (2016). Housing Prices, Macroeconomic Variables and Corruption Index in ASEAN. *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 6(3S), 67-71.
- Siska A. (2017). Uji Park Dan Uji Breusch Pagan Godfrey Dalam Pendeteksian Heteroskedastisitas Pada Analisis Regresi. Al-Jabar: *Jurnal Pendidikan Matematika*. <https://doi.org/10.24042/ajpm.v8i1.1014>
- Sönmezer, S., & Gürol, A. (2019). Türkiye’de Konut Piyasası Dinamikleri. Dynamics in Turkish Housing Market. *International Conference on Eurasian Economies*, 4, 376-385.
- Şahin, A. (2011). *Ekonomi Üzerine Notlar*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Tiwari, P. (2000). Housing Demand in Tokyo. *International Real Estate Review*, 3(1), 65-92.
- TOKİ. (2024, Mayıs 4). TOKİ. <https://www.toki.gov.tr/sosyal-konutlar> adresinden alındı.
- Trofimov, I. D., Aris, N., & Xuan, D. C. (2018). Macroeconomic and Demographic Determinants of Residential Property Prices in Malaysia. Munich Personal RePEc Archive, 1-24. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/85819/1/MPRA_paper_85819.pdf.
- TÜİK. (2024, Mayıs 3). Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Insaat-ve-Konut-116> adresinden alındı.
- Wooldridge, J. M. (2003). *Econometric analysis of cross section and panel data*. The MIT Press, Cambridge.
- Yayar, R., & Gül, D. (2014). Mersin Kent Merkezinde Konut Piyasası Fiyatlarının Hedonik Tahmini. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 87 - 100.
- Yıldırım, M. O. (2017). *Türkiye Ekonomisinde Konut Piyasası Dinamiklerinin Analizi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2017). *Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı* (3. Baskı 2020).
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel Veri Ekonometrisi Stata Uygulamalı* (5. Baskı 2020).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mehmet Akif PEÇE (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mehmet Akif PEÇE (100%)

Decent Work in the Turkish Labor Market: An Empirical Study from a Gender Perspective

Zeynep ELİTAŞ¹

¹ Assist. Prof. Dr., Anadolu University, FEAS, zeynepelitas@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0715-8447

Abstract: Lower labor market participation compared to men and their concentration in lower-status jobs pose a substantial barrier to women's access to decent work in Türkiye. Furthermore, Covid-19 pandemic has had a disproportionately adverse impact on women. This study provides a comprehensive examination of the concept of decent work within the Turkish labor market, emphasizing its gendered dimensions and the shifts induced by Covid-19 pandemic. We estimate two separate probit models for decent and non-decent employment by using microdata from the Household Labor Force Survey (HLFS) spanning 2019 to 2023. We run separate regressions for females and males to examine potential gender differences in the likelihood of decent and non-decent employment. Our findings highlight persistent gender disparities in access to decent work, with women disproportionately represented in non-decent employment. This overrepresentation is particularly notable in the services and agricultural sectors and among married or divorced women, suggesting the pervasive influence of societal norms and structural barriers. The U-shaped relationship between educational attainment and non-decent employment among women further underscores the complexity of these dynamics, where higher education paradoxically coincides with increased non-decent employment in some contexts. Covid-19 pandemic exacerbated existing vulnerabilities, disproportionately impacting women's employment due to their concentration in sectors most affected by economic disruptions and their dual burden of unpaid caregiving responsibilities.

Keywords: Decent work, Gender wage gap, Covid-19

Jel Codes: J80, J31, J16

Türkiye İşgücü Piyasasında İnsana YakıŖır İş: Cinsiyet Perspektifinden Ampirik Bir AraŖtırma

Öz: Erkeklerle kıyasla işgücü piyasasına katılımlarının düşük olması ve düşük statüli işlerde yoğunlaşmaları, Türkiye'de kadınların insana yakıŖır işlere erişiminin önünde önemli bir engel teşkil etmektedir. Ayrıca, Covid-19 salgını kadınlar üzerinde orantısız derecede olumsuz bir etki yaratmıştır. Bu çalışma, Türkiye işgücü piyasasında insana yakıŖır iş kavramını kapsamlı bir şekilde incelemekte ve kavramın toplumsal cinsiyet boyutları ile Covid-19 salgınının yol açtığı değişimlere dikkat çekmektedir. 2019-2023 yıllarına ait Hanehalkı İşgücü AraŖtırması (HİA) mikro verileri kullanılarak, insana yakıŖır ve yakıŖır olmayan işe ilişkin iki ayrı probit modeli tahmin edilmiştir. Ayrıca, cinsiyet farklılıklarını incelemek amacıyla düzgün ve düzgün olmayan iş bulma olasılıkları kadın ve erkeğe ait farklı regresyonlarla incelenmiştir. Bulgularımız, düzgün işe erişimde kalıcı cinsiyet eşitsizliklerinin varlığını ve kadınların düzgün olmayan istihdamda orantısız bir şekilde temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, özellikle hizmetler ve tarım sektörlerinde ve evli ya da boşanmış kadınlar arasında belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu da toplumsal normların ve yapısal engellerin yaygın etkisini akıllara getirmektedir. Kadınlar arasında eğitim düzeyi ile insana yakıŖır olmayan istihdam arasındaki U şeklindeki ilişki, bu dinamiklerin karmaşıklığını daha da vurgulamaktadır. Diğer yandan, Covid-19 salgını ekonomik aksaklıklardan en fazla etkilenen sektörlerde yoğunlaşan kadınların istihdamını orantısız biçimde etkileyerek mevcut kırılganlıkları daha da artırmıştır.

Cite: Elitaş, Z. (2025). Decent Work in the Turkish Labor Market: An Empirical Study from a Gender Perspective, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 122-143.
<https://doi.org/10.30586/pek.1598310>

Submitted: 08.12.2024

Accepted: 12.01.2025

Copyright: © 2025. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Düzgün iş, Cinsiyete dayalı ücret farkı, Covid-19

Jel Kodları: J80, J31, J16

1. Introduction

Decent work for all men and women has become the central objective of International Labor Organization (ILO) since 1999. The provision of decent and productive employment opportunities, characterized by equity, freedom, security, and dignity, has been strongly advocated for both parties.

The concept of decent work is multifaceted and can be understood through several dimensions that applies to both formal and informal sectors and address the needs and rights of workers while promoting social and economic development. The first dimension is employment opportunities. This involves ensuring access to work that are productive and sustainable for all since it is not possible to have decent work in the absence of work itself. The concept of 'work' encompasses all forms of economic activity, including self-employment, unpaid family labor, and wage employment. It extends to both formal and informal sectors within a country, all of which fall under the broader framework of decent work. The second dimension involves freedom to work. It encompasses the fundamental right to work, particularly safeguarding individuals from forced and compulsory labor, slavery, and establishing a minimum age to prevent child labor, while prohibiting those below this age from engaging in work. Additionally, it upholds the freedom of workers to organize and ensures protection against discriminatory practices. The third dimension is the productive work which refers to employment that is both acceptable and adequate, enabling workers to meet the needs of themselves and their families. Additionally, it supports sustainable development in the context of globalization, fostering competitiveness for both enterprises and countries. Equity in work is the fourth dimension. Decent work emphasizes the principle of equity, which ensures that workers receive fair compensation for their work, irrespective of gender, race, or other factors. Furthermore, this fosters a discrimination-free environment, ensuring access to employment and the ability to achieve a harmonious balance between work and family life. The fifth dimension is work security referring safe, healthy, and dignified working environments. This includes protection from workplace hazards, the provision of necessary protective equipment, and ensuring that workers' physical and mental well-being are prioritized. The sixth dimension of decent work is dignity at work. A dignified work mandates that workers be treated with respect, have the ability to voice concerns, and actively engage in decision-making regarding their working conditions.

In recent years, it has become crucial to establish a unified framework of decent work that applies to both developing and developed countries as the nature of labor and work have transformed. Consequently, the focus has shifted toward examining how the development process itself can generate social divisions, foster exclusion, and perpetuate marginalization based on gender, ethnicity, and religion. In this line, the strategic agenda has lately been designed through four objectives: full employment, improved levels of socio-economic security, universal respect for fundamental principles and rights at work, and the strengthening of social dialogue. Central concern to this agenda is the gender equality which is also the main focus of this research. The first necessitates an economic environment capable of fostering investment opportunities, stimulating entrepreneurship, advancing skill development, and ensuring sustainable livelihoods. The second is to broaden social protection to encompass all workers enabling them to enjoy safe working conditions and thereby promoting productivity and inclusion within ethical work practices. The third is to ensure the protection of workers' rights and entitlements in the workplace, enabling them to gain recognition and respect especially for marginalized or disadvantaged groups. And the fourth is to assist workers in resolving conflicts and to foster the promotion of social dialogue.

In a report on decent work in Türkiye, the ILO asserted that 'the creation of decent jobs is the most significant challenge Türkiye must confront'. Access to decent work still remains a significant challenge for many individuals in the country where unemployment, particularly long-term unemployment continues to be a main concern. Additionally, a substantial portion of the workforce endures long working hours, receives

low wages, and lacks adequate social security coverage. These characteristics of the labor market constrain individuals' freedom to choose employment opportunities. Furthermore, it often leads to career decisions being made without adequate exploration, which in turn can result in a misalignment between employees' personal aspirations and their work environment. As a result, individuals who are employed or seeking employment severely experience insecurities. These insights indicate that the need for access to decent work in Türkiye has become urgent. This is one of the primary reasons that motivates us to undertake the present study.

Another aspect is that women are among the most vulnerable groups in labor economics since they are particularly affected due to their lack of work experience, job-search skills, access to social networks that provide employment information, and the often-limited possession of market-demanded skills. They are disproportionately affected by the contraction of formal employment and decent work, which are often characterized by widespread precariousness, low wages, and a lack of coverage under labor laws or social protection. These limitations they face are direct outcomes of women's disadvantages in education, the absence of an organized voice and bargaining power, restrictions on labor market mobility, a relatively high participation in part-time or temporary employment, and overt discrimination. Türkiye is no exception here. The cultural emphasis on traditional gender roles is a distinct feature of the Turkish labor market where women are subjected to low wages, are discriminated in job interviews, and face unfair dismissals. Lower labor market participation compared to men, their concentration in lower-status jobs, and their involvement in temporary and precarious employment make women more disadvantaged than men in the Turkish labor market. These factors pose a substantial barrier to women's access to decent work and in turn, women are less likely to be represented in a decent work profile in Türkiye. As a result, the connection between the concept of decent work and gender equality becomes evident when considering its underlying principles and indicators.

Another reason triggers us to conduct such a study is to investigate labor market impacts of Covid-19 pandemic. Since its onset, Covid-19 pandemic has profoundly impacted global labor markets and reshaped the nature of work. It transitioned from a health crisis into an economic crisis, with far-reaching implications for informal labor, gender inequality, employment, and poverty. The pandemic has underscored the challenges many workers worldwide face in accessing decent work. It has altered priorities, working conditions, and environments, as well as employees' perceptions of what constitutes decent work. Like many other countries, Türkiye has experienced significant disruptions in its labor market structure. Among the negative social and economic consequences of the pandemic are substantial job losses and alterations to working conditions. In this context, the concept of "decent work" has emerged as a critical issue.

Previous literature recognizes that the impacts of the health and economic crisis on the labor market may not be uniform across different demographic groups. It has been argued that Covid-19 pandemic has had a disproportionately adverse impact on women globally. First, women's employment losses were disproportionately higher than men's, since the pandemic hit the sectors such as retail, hospitality services, feminized manufacturing, and domestic work and informal employment where women concentrate. Second, women are expected to be more affected by the increased childcare responsibilities resulting from school and daycare closures during the pandemic due to the traditional division of household labor. As a result, the impact of the pandemic on gender equality has become one of the foremost issues in policy discussions.

With a motivation of these aspects, the contribution of this study is threefold: First, as will be discussed in detail in the next chapter, the assessment of decent work in Turkish labor market has been undertaken by only few studies with an interest of measuring it with statistical indicators. Rather, the present work aims to examine the trajectory of decent work in Türkiye using periodical administrative microdata. It is the first study

achieving this, to the best of our knowledge. Second, it comparatively analyzes the trajectory of decent work for women with respect to men. And third, it provides a comparison of decent work profiles between pre-pandemic and post-pandemic period both within and across group of genders empirically.

We utilize microdata from the Household Labor Force Survey (HLFS) spanning 2019 to 2023. Conducted monthly, the HLFS generates quarterly moving averages of labor market outcomes. The dataset provides a representative snapshot of the population, as all observations are weighted to reflect their frequency in the broader population.

The HLFS microdata does not directly or instrumentally categorize employment into "decent" or "non-decent" categories. To address this, we construct these classifications using variables related to employment type (registered/unregistered), employment status (part-time/full-time), and labor force status (employed/unemployed/out of the labor force). We estimate two separate probit models for decent and non-decent employment. The explanatory variables selected for both models include age, age squared, education, marital status, household size, and the number of employed individuals in the household, as these are considered the most significant determinants of employment probability. Additionally, we run separate regressions for females and males to examine potential gender differences in the likelihood of decent and non-decent employment.

The structure of the study is organized as follows. Next section reviews a related literature on the subject. Section 3 describes the data and explains our methodology. In Section 4, we present and discuss the results, and Section 5 concludes.

2. Related Literature

The conceptualizations of decent work in the labor market literature have primarily been focused on macro research perspectives centering around global labor market indicators. (e.g., Barrientos et al., 2011; Burchell et al., 2014; Blustein, 2016; Ferraro et al., 2021). In these studies, the assessment of decent work has been conducted at the country level. On the other side, several other researchers have argued that the macro-level research overlooks certain aspects of the issue and thereby highlighting the need for individual and micro-level assessments of decent work. Anker et al. (2002, 2003) construct the foundation for developing a core set of decent work indicators. Their work begins with a clear conceptualization of the concept and its dimensions, shedding light on the implications for creating statistical indicators. In another study, Bescond et al. (2003) select seven key indicators of decent work from the 30 identified in Anker et al.'s previous work (2003). These indicators assess decent work deficits (DWDs) related to factors such as hourly pay, working hours, unemployment, school enrollment, youth unemployment rates, the male-female labor force participation gap, and the lack of pensions in old age. In a separate study, Bonnet et al. (2002) develop an illustrative decent work index, correlating it with the UNDP's Human Development Index and GDP per capita, while showing an inverse relationship with income inequality. Standing (2002), in his paper based on people's security surveys, constructs a micro-level decent work index (DWI). This index, with values ranging from 0 to 1, aggregates indicators such as labor market security, employment security, job security, work security, skill reproduction security, income security, and representation security.

Another significant body of literature has emerged around the Psychology of Working Theory (PWT) developed by Duffy et al. (2016), which emphasizes the critical role of work in human life and the structural and psychological factors that influence working conditions. They identified five key characteristics central to defining decent work: (a) safe working conditions, both physically and interpersonally; (b) sufficient time for rest and personal leisure; (c) organizational values that align with family and social values; (d) adequate compensation; and (e) access to fair healthcare. Building on Duffy et al.'s (2016) work, Duffy et al. (2017) develop a 15-item self-report Decent Work Scale (DWS) at the individual level, using a sample of working adults from the United States. This scale has been widely used in various countries (e.g., Allan et al., 2019; H. Kim et al.,

2022), including Türkiye (H. Kim et al., 2023; Kozan et al., 2019), often through a variable-centered approach, particularly to test the core propositions of the PWT. A year later, Ferraro et al. (2018) introduce a 31 item Decent Work Questionnaire (DWQ), which encompasses seven dimensions: "fundamental principles and values at work, adequate working time and workload, fulfilling and productive work, meaningful retribution for the exercise of citizenship, social protection, opportunities, and health and safety." Büyükgöze-Kavas and Autin (2019) assess the validity of the Decent Work Scale (DWS) using a sample of Turkish working adults. They have explored culture-specific perceptions of decent work by collecting qualitative data through an open-ended question aimed at identifying the qualities participants deemed essential for a job to be considered decent. Their findings have revealed that the overall DWS score, along with the five subscale scores, showed a positive correlation with job satisfaction and the meaningfulness of work, while being negatively correlated with intentions to withdraw from employment. Çarkıt (2024) employs latent profile analysis to examine the interrelationships among the components of decent work. He demonstrates that work volition and social class significantly increased the likelihood of workers being categorized in the decent work group. Additionally, women were more likely to belong to the indecent work-low healthcare-dominant group, while workers with bachelor's degrees or higher were more likely to be classified in the low compensation-low rest group.

The gender dimension of decent work underscores the importance of promoting gender equality and empowering women in the workforce (Hepple, 2001; Rai et al., 2019). This includes ensuring equal pay for equal work, facilitating access to education and training, and addressing workplace discrimination and harassment. King (2008) argues that while women's participation in paid employment has increased globally, they remain segregated into specific types of employment. A combination of factors, including household responsibilities, educational background, discrimination, social norms, and personal choices, leads women to be more likely than men to engage in part-time or temporary work, work in the informal sector, perform home-based or unpaid labor in family enterprises, or occupy jobs typically at the lower end of the pay and status spectrum. In her study on decent work for women in Nigeria, Fapohunda (2012) notes that women are more likely than men to work from home, be self-employed in the informal sector, or serve as domestic workers in private households, often isolated from other workers with shared interests. The lack of access to decent work is a significant cause of poverty among women. Bletsas and Charlesworth (2013) argue that decent work is a contested concept, as commitment to decent work does not always align with a commitment to gender equality. Charlesworth and Macdonald (2015) observe that developed countries contend that the Decent Work Agenda (DWA) is more relevant for developing economies, reflecting a perceived lack of applicability in more developed nations. In these countries, the challenge lies in surpassing minimum work standards and integrating gender equality into the promotion of decent work.

Studies examining decent work within the context of gender in the Turkish labor market remain relatively limited. Dedeoğlu and Gökmen (2021) offer a comprehensive analysis of women's access to decent work in Türkiye for the ILO. Ünlütürk-Ulutaş and Durusoy-Öztepe (2021) investigate gender discrimination through qualitative research conducted in two cities, Konya and Bursa. Their findings suggest that the barriers to women's entry into decent jobs differ across cities, influenced by distinct patriarchal norms and the specific characteristics of each city's labor market. Gürcan (2022), in her exploration of discrimination against female employees, argues that women are exposed to discriminatory work environments, enduring low wages, emotional pressures, and unfair dismissals. Additionally, Çiftçi (2023) explores the link between gender equality and informal employment in Türkiye. Baloğlu and Güngör Delen (2024) trace the evolution of decent work, using the year 2000 as a baseline, and focus on nine key indicators defined by the ILO, with particular emphasis on gender dynamics.

Furthermore, İlkaracan and Memiş (2021), Aldan et al. (2021), and Özkubat et al. (2023) while investigating the effects of Covid-19 pandemic on Turkish labor markets, have partially presented the gender-based results in the context of the decent work.

As mentioned earlier, Covid-19 crisis has underscored the global challenges of accessing decent work (Allan et al., 2023; Blustein et al., 2020; Blustein et al., 2023). Ghida et al. (2022) report significant declines in women's paid employment across various regions of the developing world, as evidenced by a 12-city study spanning five urban locations, which specifically highlighted informal paid activities in domestic work, home-based work, street vending, and waste management. Parajuli and Shrestha (2024) analyze the impact of Covid-19 on employment and decent work conditions within Nepalese organizations. They conclude that the pandemic has exacerbated social inequality and the lack of decent work, disproportionately affecting the most marginalized populations. As industries adapt to the pandemic's effects, the new workplace norms and standards emerging in industrial estates related to decent work are increasingly influencing workers' conditions.

As for Turkish labor market, İlkaracan and Memiş (2021) evaluate the gendered economic impact of Covid-19 pandemic, focusing on two distinct areas: unpaid and paid work. Utilizing a unique dataset from a survey conducted under pandemic lockdown conditions in Türkiye in May 2020 (The Life Style Survey [LSS], conducted by KONDA, an independent survey company), they have analyzed the direction and relative magnitude of changes in women's and men's paid, unpaid, and total work time during the pandemic. They have examined how these changes varied depending on shifts in labor market status, employment conditions, and demographic and household characteristics. In addition to investigating gender gaps in paid and unpaid work time, the study explored how stay-at-home measures influenced men's participation in household labor and the disparities experienced by women. The study has found that although men's participation in unpaid work increased, particularly among those working from home, the relative increase for women further exacerbated the gender gap in unpaid work. The gender gap in paid work narrowed due to less disruption in women's employment and a relatively greater decrease in men's paid work. However, the total workload for employed women reached levels that made it increasingly difficult to maintain a decent work-life balance. Furthermore, Aldan et al. (2021) analyze the labor market effects of Covid-19 pandemic using actual data from the pandemic period to identify the variations of these effects across different demographic groups within the Turkish labor market. Utilizing quarterly Turkish household labor force surveys covering the period from 2005 to 2020, they discover that the pandemic led to a decline in both employment and labor force participation for nearly all groups. However, the impact on women was notably more pronounced than that on men. In another study, Erdem-Karahanoglu and Kumaş (2022), focusing on young employees, emphasize the importance of labor market segmentation and show that the sector, occupation and region are crucial parameters in probability of employment in a good job for 15-29 age group. Özkubat et al. (2023) show the impact of Covid-19 on working hours. Using the quarterly microdata from the TurkStat Household Labor Force Surveys and the Oxford Covid-19 Government Response Tracker database, they find that the most significant loss of work hours occurred during the second quarter of 2020. Moreover, they present evidence indicating that women, youth, and workers in informal and temporary employment experienced a smaller reduction in working hours during the early phase of the pandemic. Their predictions suggest that for every 10-point increase in the stringency of restrictions, the gender gap in working hours would narrow by approximately 0.1 hours.

3. Data and Methodology

3.1. Data

This analysis utilizes microdata from the Household Labor Force Survey (HLFS) spanning 2019 to 2023. Conducted monthly, the HLFS generates quarterly moving averages of labor market outcomes. The dataset provides a representative snapshot of the population, as all observations are weighted to reflect their frequency in the broader population.

The HLFS microdata does not directly or instrumentally categorize employment into "decent" or "non-decent" categories. To address this, we construct these classifications using variables related to employment type (registered/unregistered), employment status (part-time/full-time), and labor force status (employed/unemployed/out of the labor force). We excluded individuals outside the labor force, as they are not actively engaged in employment-seeking activities and focused on individuals aged 14 and above to construct the DecentEmp variable.

An individual is classified as a decent employee if they are employed, registered, and working full-time. Specifically, DecentEmp is assigned a value of 1 if the individual is employed (Employed = 1), works full-time (FullTimeEmp = 1), and is registered (RegisteredEmp = 1); otherwise, it is set to 0. Non-decent employment is defined as any form of unregistered or part-time work. Thus, individuals in registered part-time employment, unregistered part-time employment, or unregistered full-time employment are classified as non-decent employees. The NonDecentEmp variable is set to 1 if the individual is employed (Employed = 1) but either unregistered (RegisteredEmp = 0) or working part-time (FullTimeEmp = 0); otherwise, it is set to 0.

Our microdata sample consists of decent employees, non-decent employees, and unemployed individuals, excluding those outside the labor force. The analysis explores the dimensions of decent and non-decent employment, focusing on sector, marital status, firm size, education level, and distinctions between public/private, formal/informal, and full-time/part-time employment. Descriptive tables are compiled for each year. However, the study highlights data for 2019 (pre-pandemic), 2020 (pandemic), and 2021 and 2023 (post-pandemic recovery).

Table 1 presents the distribution of male and female workers in decent and non-decent employment across these dimensions for 2019 and 2020.

Table 1. Distribution of Employees (%), 2019, 2020

Categories	Year 2019				Year 2020			
	Non-Decent		Decent		Non-Decent		Decent	
	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.
Sector								
Agriculture	48.1	51.9	13.2	86.8	44.9	55.1	11.6	88.4
Industry	33.9	66.1	21.7	78.3	35.7	64.3	21.5	78.5
Construction	1.9	98.1	7.0	93.0	2.3	97.7	6.8	93.2
Trade	24.4	75.6	25.8	74.2	22.6	77.4	26.5	73.5
Services	45.2	54.8	33.1	66.9	47.4	52.6	33.1	66.9
Marital_Status								
Single	29.5	70.5	33.2	66.8	28.7	71.3	32.8	67.2
Married	43.2	56.8	23.6	76.4	42.0	58.0	23.7	76.3
Divorced	49.1	50.9	49.5	50.5	48.8	51.2	48.3	51.7
Widowed	68.9	31.1	58.4	41.6	68.7	31.3	60.7	39.3
Public/Private								
Public	38.2	61.8	25.4	74.6	36.8	63.2	25.3	74.7
Private	78.3	21.7	32.9	67.1	76.6	23.4	32.7	67.3
Firm Size								
1-10 Employees	41.3	58.7	22.3	77.7	39.8	60.2	22.9	77.1
11-19 " "	34.2	65.8	31.0	69.0	35.2	64.8	31.4	68.6
20-49 " "	33.9	66.1	31.1	68.9	42.2	57.8	30.9	69.1
50+ " "	42.6	57.4	29.0	71.0	44.6	55.4	28.2	71.8
Unknown	31.6	68.4	25.2	74.8	24.4	75.6	27.8	72.2
Register								
UnregEmp	40.0	60.0	-	-	39.2	60.8	-	-
RegEmp	53.2	46.8	27.2	72.8	47.0	53.0	27.1	72.9
Employment Type								
FullTime	35.0	65.0	27.2	72.8	33.4	66.6	27.1	72.9
PartTime	56.4	43.6	-	-	51.8	48.2	-	-
Education Level								
NoEdu	67.7	32.3	32.8	67.2	69.2	30.8	28.1	71.9
PrimarySch	40.6	59.4	20.9	79.1	40.5	59.5	21.1	78.9
SecondarySch	31.0	69.0	15.8	84.2	28.5	71.5	15.8	84.2
VocHighSch	27.6	72.4	21.6	78.4	26.4	73.6	19.9	80.1
HighSch	31.3	68.7	24.9	75.1	30.5	69.5	25.1	74.9
University	38.4	61.6	38.5	61.5	40.6	59.4	38.3	61.7
MastersOrPhD	40.0	60.0	41.8	58.2	42.0	58.0	41.6	58.4
Total	40.8	59.2	27.2	72.8	40	60	27.1	72.9

Source: Author's own work.

Pre-Pandemic Period Distribution Dynamics

Women are overrepresented in non-decent employment compared to decent employment. In 2019, women constituted 33% of total employment, with 27.2% in decent jobs but 40.8% in non-decent roles. Sectoral analysis reveals that agriculture and services account for the highest shares of women in non-decent employment. In 2019, women comprised 48.1% of non-decent agricultural workers and 45.2% in services; this share rose to 47.4% in the service sector during the pandemic. Conversely, agriculture exhibited pronounced male dominance in decent employment, as most women in the sector were unregistered, limiting their representation in decent roles.

Marital Status and Employment Type

Marriage exerts contrasting effects on employment patterns by gender. Among women, marriage reduces participation in decent employment while increasing non-decent employment. For instance, in 2019, 33.2% of single women were in decent employment, compared to only 23.6% of married women. In non-decent roles, the proportions rose from 29.5% for single women to 43.2% for married women. For men, marriage had the opposite effect: married men were more likely to occupy decent employment, while single men were overrepresented in non-decent jobs.

Public vs. Private Sector

In 2019, 78.3% of women in non-decent employment were in the private sector, though this share slightly decreased during the pandemic. The public sector displayed

male dominance in both decent and non-decent roles, a pattern that remained stable during the pandemic.

Firm Size and Gender Distribution

Firm size influences gender dynamics differently across employment types. As firm size increases, the proportion of women in non-decent employment declines among small and medium-sized firms but rises sharply in the largest firms. This suggests a dual pattern where the smallest and largest firms exhibit higher concentrations of women in non-decent roles. For decent employment, however, women's share increases consistently with firm size.

Registered and Unregistered Employment

In 2019, women comprised 53.2% of non-decent registered employees, but this share fell to 47% during the pandemic. In unregistered employment, the female share remained slightly below the overall average in both years.

Full-Time vs. Part-Time Employment

The pandemic caused a notable decline in women's representation in non-decent part-time employment, falling from 56.4% in 2019 to 51.8% in 2020.

Education Level and Employment Patterns

A complex, non-linear relationship emerges between education and women's representation in non-decent employment. Up to high school, higher educational attainment correlates with a decline in women's share of non-decent jobs. Beyond high school, however, this trend reverses, with higher education levels increasing women's representation in non-decent roles. Women without formal education are most overrepresented in non-decent jobs, whereas men with vocational high school diplomas have the highest share. In decent employment, women with advanced degrees (Master's or PhDs) dominate, while secondary school graduates represent the largest group of men.

The findings underscore significant gender disparities in employment, particularly the overrepresentation of women in non-decent roles and the nuanced impact of education and marital status on employment outcomes. These trends highlight critical areas for policy intervention to enhance the quality and equity of employment opportunities.

Post-Pandemic Period Distribution Dynamics

Table 2 below presents the distribution of decent and non-decent male and female employees across the specified dimensions for the years 2021 and 2023. An important observation is that the female share in non-decent employment has further risen, reaching 53.9% in the services sector by the final year of the analyzed period. This suggests that, post-pandemic, the services sector has emerged as the predominant sector for non-decent female employment.

Additionally, the percentage of married and divorced women in non-decent employment has increased relative to single women, with married women still exhibiting a notably lower representation in decent employment compared to their single counterparts.

The non-linear, U-shaped relationship between education level and the share of women in non-decent employment persists. More intriguingly, the proportion of women with Master's or PhD degrees in non-decent jobs has risen to 55.3%. This trend may be attributed to the continued growth of remote work opportunities, though this study does not directly address this phenomenon, as there are no specific or proxy variables for remote employment in the HLFS data.

Finally, the relationship between firm size and the female share of employees in non-decent jobs has become more pronounced after the pandemic, as additional firm size categories have been introduced. The pattern remains U-shaped: in firms up to medium size, the relationship between firm size and the female share in non-decent employment is negative, but it turns positive as firms grow larger. In other words, larger firms tend to have a higher proportion of female employees in non-decent jobs.

Table 2. Distribution of Employees (%), 2021, 2023

Category	Year 2021				Year 2023			
	Non-Decent Employees		Decent Employees		Non-Decent Employees		Decent Employees	
	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male
Sector								
Agriculture	46.0	54.0	14.5	85.5	46.2	53.8	18.5	81.5
Industry	36.8	63.2	22.3	77.7	39.0	61.0	24.1	75.9
Construction	2.3	97.7	6.5	93.5	2.6	97.4	6.9	93.1
Trade	23.8	76.2	25.9	74.1	26.6	73.4	27.5	72.5
Services	50.0	50.0	33.7	66.3	53.9	46.1	35.2	64.8
Marital Status								
Single	29.2	70.8	32.0	68.0	31.5	68.5	32.2	67.8
Married	43.9	56.1	24.0	76.0	46.0	54.0	25.9	74.1
Divorced	49.7	50.3	48.8	51.2	52.9	47.1	49.8	50.2
Widowed	68.0	32.0	61.7	38.3	68.2	31.8	60.4	39.6
Public/Private								
Private	66.8	33.2	34.0	66.0	67.5	32.5	34.9	65.1
Public	40.6	59.4	25.4	74.6	42.6	57.4	27.3	72.7
Firm Size								
1-9 Employees	41.2	58.8	22.0	78.0	43.4	56.6	28.9	71.1
10-19 " "	35.7	64.3	30.4	69.6	43.3	56.7	23.6	76.4
20-49 " "	45.3	54.7	32.0	68.0	37.0	63.0	31.6	68.4
50-249 " "	52.9	47.1	29.6	70.4	48.6	51.4	32.6	67.4
250+ " "	39.2	60.8	27.3	72.7	50.2	49.8	31.9	68.1
Unknown	55.7	44.3	27.5	72.5	48.1	51.9	29.8	70.2
Register								
UnregEmp	40.3	59.7			42.2	57.8		
RegEmp	51.5	48.5	27.3	72.7	52.4	47.6	28.9	71.1
Employment Type								
FullTime	35.3	64.7	27.3	72.7	37.6	62.4	28.9	71.1
PartTime	55.0	45.0			54.9	45.1		
Education Level								
NoEdu	67.6	32.4	28.0	72.0	71.4	28.6	33.1	66.9
PrimarySch	42.6	57.4	21.1	78.9	43.7	56.3	23.5	76.5
SecondarySch	29.6	70.4	15.7	84.3	30.9	69.1	16.7	83.3
VocHighSch	26.8	73.2	19.5	80.5	32.1	67.9	22.0	78.0
HighSch	33.4	66.6	25.3	74.7	35.4	64.6	26.2	73.8
2YearsCollege	39.5	60.5	35.5	64.5	43.0	57.0	37.6	62.4
University	44.8	55.2	40.7	59.3	49.5	50.5	40.3	59.7
MastersOrPhD	47.0	53.0	40.9	59.1	55.3	44.7	43.7	56.3
Total	41.3	58.7	27.3	72.7	43.4	56.6	29.0	71.0

Source: Author's own work.

The second section of the descriptive statistics examines wage comparisons across the same dimensions as the prior analysis. Weighted average wages for each category and subcategory are calculated using HLFS microdata for 2019 (pre-pandemic), 2020 (pandemic), and 2021 and 2023 (post-pandemic).

Table 3 presents decent-to-non-decent weighted wage ratios by category for 2019 and 2020. Each year's data is divided into two sub-columns under the third main column, displaying the wage ratios for females and males separately.

Table 3. Decent/Non-Decent Weighted Wage Ratios by Gender, 2019, 2020

Category	2019		2020	
	Dec/NonDec Female	Wage Ratio Male	Dec/NonDec Female	Wage Ratio Male
Sector				
Agriculture	1.81	1.76	1.81	1.74
Industry	1.89	1.57	1.80	1.65
Construction	2.16	1.55	1.37	1.57
Trade	1.81	1.69	1.64	1.61
Services	2.18	1.97	1.87	1.70
Marital_Status				
Single	2.34	1.93	1.85	1.83
Married	1.98	1.70	1.77	1.64
Divorced	1.74	1.83	1.62	1.74
Widowed	2.36	2.55	1.12	1.33
Public/Private				
Private	2.04	1.68	1.87	1.66
Public	2.26	1.62	1.94	1.34
Firm Size				
1-10 Employees	2.01	1.59	1.81	1.55
11-19 "	1.64	1.43	1.38	1.45
20-49 "	1.36	1.49	1.11	1.27
50+ "	1.45	1.54	1.24	1.28
Unknown	2.60	1.17	1.60	1.59
Register				
UnregisteredEmp				
RegisteredEmp	1.25	1.39	1.13	1.32
Employment Type				
FullTime	2.28	1.81	2.17	1.76
PartTime				
Education Level				
NoEdu	1.64	1.34	1.59	1.31
PrimarySch	1.76	1.41	1.70	1.42
SecondarySch	2.00	1.63	1.81	1.62
HighSch	1.68	1.71	1.67	1.70
VocationalHighSch	1.77	1.63	1.73	1.63
University	1.22	1.45	1.09	1.34
MastersOrPhD	1.41	1.79	1.52	1.43
Total	2.06	1.84	1.77	1.75

Source: Author's own work.

Pre-Pandemic Period Wage Dynamics

Overall Wage Ratios

In 2019, the overall decent-to-non-decent wage ratio for females was 2.06, indicating that women in decent employment earned over twice as much as their counterparts in non-decent roles. However, this ratio declined to 1.77 in 2020, reflecting a narrowing wage disparity during the pandemic. For males, the ratio decreased marginally from 1.84 in 2019 to 1.75 in 2020. These findings suggest that while wage disparities narrowed for both genders, the relative contraction was more pronounced for females.

Sectoral Analysis

In 2019, the highest decent-to-non-decent wage ratio for both genders was observed in the services sector, whereas the lowest was in construction for males and in agriculture and trade for females. In 2020, the services sector retained the highest wage ratio for females, but for males, agriculture emerged as the sector with the highest wage ratio. Construction continued to exhibit the lowest wage ratio for both genders during the pandemic, highlighting its persistently low relative wage equity.

Marital Status

Wage disparities also varied by marital status. Divorced females consistently showed the lowest decent-to-non-decent wage ratio across both years. Among males, the lowest ratio was observed for married men in 2019, but this shifted to widowed men in 2020, indicating shifting wage dynamics during the pandemic.

Public vs. Private Sector

The decent-to-non-decent wage ratio was consistently higher for females than for males in both the public and private sectors. This indicates that the wage gap between decent and non-decent employment was narrower for men, reflecting greater pay parity. Notably, this gap contracted for both genders during the pandemic, with a more pronounced improvement for females.

Firm Size

An inverse relationship between firm size and the decent-to-non-decent wage ratio was evident for both genders, but this trend was more pronounced among females, particularly in 2020. This finding implies that non-decent employees in larger firms tended to receive comparatively better wages, thereby reducing the wage gap as firm size increased.

Registered vs. Unregistered Employment

The decent-to-non-decent wage ratio was consistently higher for registered males than for registered females in both years. This suggests that registered employment offers relatively better wage equity for men. Furthermore, the gender wage gap appeared especially wide in unregistered employment, offsetting any narrowing of the gap in favor of males in other employment contexts.

Education Level

The relationship between education level and the decent-to-non-decent wage ratio exhibited marked differences by gender. For females, the relationship followed a reverse U-shaped pattern: the wage disparity increased up to the secondary school level before declining with higher education. For males, no distinct pattern emerged, suggesting a more complex interplay of factors influencing wage disparities.

The wage analysis highlights persistent disparities across dimensions such as sector, marital status, firm size, registration status, and education level. While the pandemic prompted a narrowing of some wage gaps—most notably for females—the findings underscore the nuanced and multifaceted nature of wage dynamics, particularly in the context of decent versus non-decent employment. These insights provide a critical foundation for targeted policy interventions to address wage inequities.

Post-Pandemic Period Wage Dynamics

Table 4 below represents the final descriptive table, which presents decent/non-decent weighted wage ratios across the specified categories. Notably, the overall decent/non-decent wage ratio has once again increased for both genders, surpassing even the pre-pandemic levels. This suggests that the decent/non-decent wage gap, which narrowed during the pandemic year, has since recovered, indicating a temporary disruption in the pandemic period.

In terms of sectoral distribution, the services sector has regained its position as the sector with the highest decent/non-decent wage ratio by the end of the recovery phase, mirroring the situation in the pre-pandemic year.

Regarding marital status, while "widowed" individuals represent the category with the largest decent/non-decent wage gap for females, "divorced" individuals exhibit the highest gap for males. Given that widows and divorced individuals tend to be older on average, it can be inferred that the decent/non-decent wage gap increases with age.

The relationship between firm size and the decent/non-decent wage ratio exhibits gender-specific patterns. For males, the gap, though not entirely linear, widens as firm size increases in the final year of the analysis. For females, however, the pattern follows a U-shape: the gap diminishes up to firms with 50-249 employees, and then begins to widen again in larger firms.

Finally, the relationship between education level and the decent/non-decent wage ratio in the post-pandemic period shows an inverse correlation for females: the wage gap between decent and non-decent employees decreases as education level rises. For males, however, no clear pattern emerges.

Table 4. Decent/Non-Decent Weighted Wage Ratios by Gender, 2021, 2023

Category	Dec/NonDec Wage Ratio 2021		Dec/NonDec Wage Ratio 2023	
	Female	Male	Female	Male
Sector				
Agriculture	1.94	1.77	1.69	1.75
Industry	1.84	1.72	1.92	1.75
Construction	2.27	1.52	1.67	1.48
Trade	1.75	1.73	1.73	1.66
Services	2.10	1.88	2.39	2.06
Marital Status				
Single	2.11	1.85	2.07	1.90
Married	1.94	1.80	2.21	1.82
Divorced	1.93	1.82	2.00	2.22
Widowed	2.18	2.17	2.64	1.97
Public/Private				
Public	1.28	1.23	1.38	1.28
Private	2.06	1.76	2.30	1.83
Firm Size				
1-9Emp.	1.92	1.60	2.21	1.63
10-19Emp.	1.72	1.63	1.66	1.56
20-49Emp.	1.23	1.35	1.25	1.41
50-249Emp.	1.28	1.44	1.19	1.34
250+Emp.	1.87	1.21	2.13	2.44
Unknown	2.36	1.14	0.95	1.81
Register				
Unreg. Emp				
Reg. Emp	1.37	1.53	1.42	1.79
Employ.Type				
FullTime	2.27	1.86	2.65	1.82
PartTime				
Education				
NoEdu	1.63	1.48	2.05	1.37
PrimarySch	1.80	1.50	2.10	1.54
SecondarySch	1.97	1.67	2.15	1.69
HighSch	1.82	1.64	1.94	1.64
VocationalHighSc	1.82	1.76	1.92	1.78
2YearsCollege	1.70	1.56	1.77	1.91
University	1.22	1.48	1.25	1.45
MastersOrPhD	1.63	1.63	1.48	1.52
Total	1.98	1.91	2.16	1.90

Source: Author’s own work.

3.2. Methodology

We have chosen to apply a probit model due to the binary nature of employment status, where an individual is either employed or unemployed. Therefore, we estimate two separate probit models for decent and non-decent employment. The explanatory variables selected for both models include age, age squared, education, marital status, household size, and the number of employed individuals in the household, as these are considered the most significant determinants of employment probability. Additionally, we run separate regressions for females and males to examine potential gender differences in the likelihood of decent and non-decent employment. Thus, the probit models for decent and non-decent employment are specified as follows:

$$P(\text{DecentEmp})_i = \alpha_0 + \alpha_1 \text{Age}_i + \alpha_2 \text{AgeSquare}_i + \alpha_3 \text{HouseHoldSize}_i + \alpha_4 \text{NumEmp}_i + D_1^d \text{Education}_i + D_2^d \text{MaritalStatus}_i + \varepsilon_i \tag{1}$$

$$P(\text{NonDecentEmp})_i = \beta_0 + \beta_1 \text{Age}_i + \beta_2 \text{AgeSquare}_i + \beta_3 \text{HouseHoldSize}_i + \beta_4 \text{NumEmp}_i + D_1^n \text{Education}_i + D_2^n \text{MaritalStatus}_i + \mu_i \tag{2}$$

We anticipate a positive value for α_1 , as age serves as a proxy for experience, which typically enhances the likelihood of securing a decent job. In contrast, as one accumulates more experience in the labor market, the probability of obtaining a non-decent job declines. Consequently, we expect β_1 to be negative. The relationship for the square of age, due to the adjustment mechanism, is expected to be the inverse ($\alpha_2 < 0$ and $\beta_2 > 0$).

Given that non-decent jobs are more prevalent among individuals with lower income and education levels, the coefficient for household size is expected to be positive for the non-decent job group. Larger household sizes, driven by insufficient family income, compel individuals to seek employment. Conversely, for the decent job group, the relationship is reversed. In particular, for women, childcare responsibilities tend to hinder the job search process, leading to the expectation that $\alpha_3 < 0$ and $\beta_3 > 0$, with a more pronounced effect in the regression for women.

Regarding the number of employed individuals in the household (NumEmp), we expect a positive correlation for both decent and non-decent job groups. In households where non-decent jobs predominate, the insufficiency of income pressures individuals to seek employment. For households where decent jobs are more common, the employment of one spouse often encourages the other to pursue work. Additionally, in middle-class families with relatively high consumption levels, it is typically necessary for both partners to be employed to meet financial needs, further reinforcing this positive relationship.

Education, as a key determinant, has a positive impact on the search for decent jobs. As educational attainment increases, the likelihood of finding a non-decent job diminishes, so we expect the education dummies for the non-decent group to be negative.

Finally, considering marital status, we expect a negative coefficient for married women in the decent job category, as childcare responsibilities typically remove them from the job market. For the non-decent group, however, there are two opposing forces. On one hand, childcare and domestic duties tend to discourage employment, but on the other, low family income may drive married women to seek at least part-time work, leading to a positive effect. Therefore, the overall impact depends on which factor prevails. As a result, there is no definitive expectation for the marital status coefficient for married women in the non-decent group. In contrast, for men, the coefficient is expected to be positive in both the decent and non-decent job categories.

4. Results

Table 5, Table 6, Table 7 and Table 8 present the probit regression results for "decent" and "non-decent" groups disaggregated by gender. We provide an analysis over different timeframes: pre-pandemic (2019), pandemic (2020), and post-pandemic (2021 and 2023). The following analysis evaluates key features and changes across these periods, emphasizing trends in the effects of age, education, marital status, and household size.

Pre-Pandemic Period (2019)

Before the pandemic, the results show some distinct patterns:

Age and Age Square: Age has a positive and significant effect on decent employment for both males and females, though the effect diminishes at higher ages, as indicated by the negative coefficients of the age square variable.

Education: Educational attainment has a strong and significant impact on the likelihood of being in decent employment. For males and females, higher education levels (e.g., university and master's/Ph.D.) consistently show stronger positive effects. The coefficients for high school and university are especially notable for females in decent groups, indicating a higher relative advantage of education for this demographic.

Table 5. Probit Regressions for Decent and Non-Decent Groups, 2019

	Year 2019 (pre-pandemic)			
	Male Decent	Female Decent	Male NonDec	Female NonDec
Age	.204***	.192***	-.173***	-.137***
	(0)	(0)	(0)	(0)
Age Square	-.003***	-.002***	.002***	.002***
	(0)	(0)	(0)	(0)
Education				
PrimarySch	.267***	.426***	-.254***	-.409***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
SecondarySch	.543***	.821***	-.465***	-.69***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
HighSch	.675***	1.176***	-.588***	-1.141***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
VocationalHighSch	.87***	1.326***	-.784***	-1.372***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
University	1.02***	1.573***	-1.024***	-1.649***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
MastersOrPhD	1.33***	1.951***	-1.315***	-1.851***
	(.003)	(.003)	(.003)	(.004)
Marital Status				
Married	.501***	-.145***	.026***	.417***
	(.001)	(.001)	(.001)	(.002)
Divorced	.096***	.138***	.149***	.194***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.003)
Widowed	.513***	-.161***	0	.601***
	(.005)	(.004)	(.005)	(.004)
Household Size	-.12***	-.174***	-.013***	-.001***
	(0)	(0)	(0)	(0)
NumEmp	.195***	.294***	.299***	.366***
	(0)	(0)	(0)	(.001)
_cons	-3.87***	-4.297***	2.161***	1.688***
	(.004)	(.006)	(.004)	(.006)
Observations	117123	60465	117123	60465
Pseudo R ²	.192	.224	.226	.325

Source: Author's own work.

Marital Status: Marriage has a positive effect on decent employment for males, while it shows a negative effect for females, reflecting potential structural differences in gender roles or employment discrimination. Divorce and widowhood have weaker or less consistent effects.

Household Size and Employment: The number of employed household members (NumEmp) is positively associated with being in a decent group, suggesting that higher household employment correlates with individual decent employment.

Table 6. Probit Regressions for Decent and Non-Decent Groups, 2020

	Year 2020 (pandemic)			
	Male Decent	Female Decent	Male NonDec	Female NonDec
Age	.193*** (0)	.178*** (0)	-.165*** (0)	-.119*** (0)
Age Square	-.003*** (0)	-.002*** (0)	.002*** (0)	.002*** (0)
Education				
PrimarySch	.251*** (.002)	.518*** (.002)	-.218*** (.002)	-.524*** (.002)
SecondarySch	.496*** (.002)	.946*** (.002)	-.4*** (.002)	-.849*** (.002)
HighSch	.626*** (.002)	1.272*** (.003)	-.54*** (.002)	-1.264*** (.002)
VocationalHighSch	.835*** (.002)	1.398*** (.003)	-.741*** (.002)	-1.44*** (.003)
University	.908*** (.002)	1.56*** (.002)	-.859*** (.002)	-1.599*** (.002)
MastersOrPhD	1.175*** (.003)	1.873*** (.003)	-1.109*** (.003)	-1.753*** (.003)
Marital Status				
Married	.479*** (.001)	-.1*** (.001)	.051*** (.001)	.37*** (.002)
Divorced	.085*** (.002)	.034*** (.002)	.162*** (.002)	.208*** (.003)
Widowed	.439*** (.005)	-.196*** (.004)	.084*** (.005)	.587*** (.004)
Household Size				
	-.116*** (0)	-.166*** (0)	-.011*** (0)	.007*** (0)
NumEmp	.218*** (0)	.257*** (0)	.293*** (0)	.371*** (.001)
_cons	-3.656*** (.004)	-4.036*** (.006)	1.938*** (.004)	1.437*** (.006)
Observations	141247	68963	141247	68963
Pseudo R ²	.171	.199	.206	.304

Source: Author's own work.

Pandemic Period (2020)

The pandemic introduces shifts in the labor market as reflected in 2020 results:

Age and Age Square: The significance of age remains, though the coefficients slightly decline, reflecting potential disruptions in career progression or job availability.

Education: The role of education becomes more pronounced during the pandemic, particularly for females. University-level education has the highest coefficients for decent employment across all groups, suggesting that higher education provided resilience against labor market shocks.

Marital Status: The negative effect of marriage on females in decent groups becomes slightly less pronounced compared to 2019, indicating some reduction in gender disparity due to changing household or societal roles during the pandemic. For males, marriage continues to have a strong positive effect.

Household Size: The importance of NumEmp increases for all groups, underscoring the pandemic-induced economic vulnerability and reliance on collective household employment.

Table 7. Probit Regressions for Decent and Non-Decent Groups, 2021

	Year 2021 (post-pandemic)			
	Male Decent	Female Decent	Male NonDec	Female NonDec
Age	.174*** (0)	.18*** (0)	-.152*** (0)	-.12*** (0)
Age Square	-.002*** (0)	-.002*** (0)	.002*** (0)	.002*** (0)
Education				
PrimarySch	.36*** (.002)	.48*** (.002)	-.314*** (.002)	-.577*** (.002)
SecondarySch	.552*** (.002)	.918*** (.002)	-.462*** (.002)	-.857*** (.002)
HighSch	.744*** (.002)	1.257*** (.002)	-.665*** (.002)	-1.304*** (.002)
VocationalHighSch	.924*** (.002)	1.401*** (.003)	-.846*** (.002)	-1.49*** (.003)
2YearsCollege	1.012*** (.002)	1.486*** (.003)	-1.018*** (.002)	-1.74*** (.003)
University	.996*** (.002)	1.603*** (.002)	-.995*** (.002)	-1.679*** (.002)
MastersOrPhD	1.33*** (.003)	1.951*** (.003)	-1.315*** (.003)	-1.851*** (.004)
Marital Status				
Married	.511*** (.001)	-.137*** (.001)	.006*** (.001)	.342*** (.002)
Divorced	.056*** (.002)	.018*** (.002)	.175*** (.002)	.175*** (.003)
Widowed	.361*** (.005)	-.18*** (.004)	.086*** (.004)	.489*** (.004)
Household Size	-.12*** (0)	-.169*** (0)	.007*** (0)	.014*** (0)
NumEmp	.208*** (0)	.276*** (0)	.255*** (0)	.336*** (.001)
_cons	-3.308*** (.004)	-4.076*** (.006)	1.766*** (.004)	1.535*** (.006)
Observations	153354	77109	153354	77109
Pseudo R ²	.168	.203	.199	.305

Source: Author's own work.

Table 8. Probit Regressions for Decent and Non-Decent Groups, 2023

	Year 2023			
	Male Decent	Female Decent	Male NonDec	Female NonDec
Age	.15***	.144***	-.131***	-.102***
	(0)	(0)	(0)	(0)
Age Square	-.002***	-.002***	.002***	.001***
	(0)	(0)	(0)	(0)
Education				
PrimarySch	.399***	.551***	-.404***	-.627***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
SecondarySch	.553***	.913***	-.492***	-.842***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
HighSch	.785***	1.251***	-.773***	-1.337***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
VocationalHighSch	.976***	1.383***	-.954***	-1.465***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
2YearsCollege	1.064***	1.486***	-1.098***	-1.76***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
University	1.05***	1.587***	-1.065***	-1.602***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
MastersOrPhD	1.308***	1.811***	-1.301***	-1.697***
	(.003)	(.003)	(.003)	(.003)
Marital Status				
Married	.438***	-.16***	-.056***	.306***
	(.001)	(.001)	(.001)	(.001)
Divorced	.12***	.085***	.078***	.078***
	(.002)	(.002)	(.002)	(.002)
Widowed	.28***	-.16***	.08***	.414***
	(.004)	(.003)	(.004)	(.003)
Household Size				
	-.109***	-.174***	.018***	.037***
	(0)	(0)	(0)	(0)
NumEmp	.192***	.316***	.172***	.212***
	(0)	(0)	(0)	(0)
_cons	-2.775***	-3.431***	1.545***	1.395***
	(.004)	(.005)	(.004)	(.005)
Observations	149117	81465	149117	81465
Pseudo R ²	.156	.189	.18	.261

Source: Author's own work.

Post-Pandemic Period (2021 and 2023)

The post-pandemic period shows a recovery trend, with some enduring structural changes:

Age and Age Square: The age effects remain largely stable, with slight reductions in magnitude compared to pre-pandemic levels. This stability suggests that age-related advantages have not substantially shifted during the recovery period.

Education: Educational attainment continues to play a dominant role, but the gap between decent and non-decent groups widens. Notably, in 2023, vocational education shows a strong positive effect for males, indicating a growing demand for specialized skills. For females, high school and university education maintain the highest impacts on decent employment.

Marital Status: Gendered patterns persist, with marriage remaining advantageous for males but having a neutral or slightly negative effect for females. The effects of divorce and widowhood become less pronounced in 2023, suggesting greater labor market inclusivity or adaptability.

Household Size: The role of household employment (NumEmp) continues to grow, particularly for non-decent groups, reflecting ongoing economic adjustments and reliance on household-level resilience strategies.

Cross-Period Comparison

Resilience of Education: Across all periods, higher education consistently enhances the likelihood of decent employment. The pandemic amplified this effect, particularly for females, highlighting education as a critical buffer against economic shocks.

Gender Disparities: Gender-based differences in the impact of marital status and education persist across periods. The pandemic slightly reduced these disparities, but they remain significant in the recovery phase.

Household Dynamics: The increasing importance of NumEmp underscores shifting economic reliance on collective household efforts during and after the pandemic.

Findings suggest that while some structural factors like education and household dynamics played a stabilizing role during the pandemic, others, such as gender disparities and age effects, exhibited resilience or slight shifts. Policymakers should consider these patterns in designing interventions to promote equitable and resilient labor markets. Investing in education, addressing gender-specific employment barriers, and supporting multi-earner households may mitigate future economic shocks and foster inclusive recovery.

5. Conclusion

This study provides a comprehensive examination of the concept of decent work within the Turkish labor market, emphasizing its gendered dimensions and the shifts induced by Covid-19 pandemic. By leveraging detailed microdata from the Household Labor Force Surveys spanning 2019 to 2023, the research offers a nuanced analysis of the disparities in employment types, wages, and conditions across gender, education levels, marital status, and sectors.

The findings highlight persistent gender disparities in access to decent work, with women disproportionately represented in non-decent employment. This overrepresentation is particularly notable in the services and agricultural sectors and among married or divorced women, suggesting the pervasive influence of societal norms and structural barriers. The U-shaped relationship between educational attainment and non-decent employment among women further underscores the complexity of these dynamics, where higher education paradoxically coincides with increased non-decent employment in some contexts.

As defined by the ILO, the concept of decent work encapsulates the aspirations individuals have in their working lives. It encompasses opportunities for employment that are both productive and provide equitable remuneration, along with workplace security and comprehensive social protection for all. Furthermore, it ensures enhanced prospects for personal growth and social integration, as well as the freedom for individuals to voice their concerns, organize, and engage in decisions that impact their lives. Central to this concept is the principle of equality, guaranteeing equal opportunities and treatment for both women and men.

However, we are constrained by the limitations of the survey's questionnaire. Regrettably, the data does not contain questions that directly assess the concepts outlined in the definition. Regarding income, its inclusion in the regression analysis necessitates the establishment of a threshold, which would inevitably involve a subjective judgment. Consequently, we limit our analysis to the most fundamental and readily available variables in the survey for identifying 'decent work'.

Similar to the existing studies in the literature, results of the study reveal that women's labor market participation are lower compared to men. Furthermore, their concentration in lower-status jobs, and their involvement in temporary and precarious employment make women more disadvantaged than men in the Turkish labor market. Overall, our findings highlight persistent gender disparities in access to decent work, with women disproportionately represented in non-decent employment. As mentioned in the previous studies in the literature, Covid-19 crisis has underscored the global challenges of accessing decent work. Our results show that Türkiye is no exception. We find that Covid-19 pandemic exacerbated existing vulnerabilities, disproportionately impacting women's employment due to their concentration in sectors most affected by economic disruptions and their dual burden of unpaid caregiving responsibilities. However, the analysis reveals a gradual recovery in the post-pandemic period, with some narrowing of gender disparities in certain domains. Nonetheless, the resilience of structural inequalities, particularly in wages and job security, underscores the need for sustained policy interventions.

This research contributes to the literature by providing the first gender-disaggregated, longitudinal analysis of decent work in Türkiye using administrative microdata. The findings underscore the importance of integrating gender-sensitive approaches into labor market policies to enhance equity and inclusion. Efforts to promote decent work should address both systemic barriers and emergent challenges, such as those posed by global crises like Covid-19 pandemic.

Future policies should focus on expanding access to formal employment, enhancing social protections, and fostering educational and professional pathways that lead to sustainable, dignified employment opportunities for all genders. Addressing these priorities is essential not only for advancing gender equality but also for achieving broader socio-economic development in Türkiye. By bridging the decent work deficit, Türkiye can ensure a more inclusive and resilient labor market.

References

- Aldan, A., Çıraklı, M. E., & Torun, H. (2021). Covid-19 and the Turkish labor market: Heterogeneous effects across demographic groups. *Central Bank Review*, 21(4), 155-163. <https://doi.org/10.1016/j.cbrev.2021.12.003>
- Allan, B. A., Tebbe, E. A., Bouchard, L. M., & Duffy, R. D. (2019). Access to decent and meaningful work in a sexual minority population. *Journal of Career Assessment*, 27(3), 408-421. <https://doi.org/10.1177/1069072718758064>
- Anker, R., Chernyshev, I., Egger, P., Mehran, F., & Ritter, J. (2003). Measuring decent work with statistical indicators. *International Labor Review*, 142(2), 147-178. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2003.tb00257.x>
- Anker, R., Chernyshev, I., Egger, P., Mehran, F., & Ritter, J. (2002). *Measuring decent work with statistical indicators* (Working Paper No. 2). ILO, Policy Integration Department. <https://www.ilo.org/publications/working-paper-no-2-measuring-decent-work-statistical-indicators>
- Barrientos, S., Mayer, F., Pickles, J., & Posthuma, A. (2011). Decent work in global production networks: Framing the policy debate. *International Labor Review*, 150, 297-317. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2011.00118.x>
- Baloğlu, F., & Güngör-Delen, M. (2024). The trajectory of decent work in Türkiye: A review with gender-oriented statistics. *Journal of Social Policy Conferences, JSPC 2024*, 86, 106-124. <https://doi.org/10.26650/jspc.2024.86.1434438>
- Bescond, D., Chataignier, A., & Mehran, F. (2003). Seven indicators to measure decent work: An international comparison. *International Labor Review*, 142(2), 179-212. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2003.tb00258.x>
- Bonnet, F., Figueiredo, J. B., & Standing, G. (2003). A family of decent work indexes. *International Labor Review*, 142(2), 213-238. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2003.tb00259.x>
- Bletsas, A., & Charlesworth, S. (2013). Gender equality and decent work in Australia. *Australian Journal of Political Science*, 48(1), 44-56. <https://doi.org/10.1080/10361146.2012.760524>

- Blustein, D. L., Olle, C., Connors-Kellgren, A., & Diamonti, A. J. (2016). Decent work: A psychological perspective. *Frontiers in Psychology, 7*, Article 407. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00407>
- Blustein, D. L., Duffy, R., Ferreira, J. A., Cohen-Scali, V., Cinamon, R. G., & Allan, B. A. (2020). Unemployment in the time of COVID-19: A research agenda [Editorial]. *Journal of Vocational Behavior, 119*, Article 103436. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103436>
- Blustein, D. L., Lysova, E. I., & Duffy, R. D. (2023). Understanding decent work and meaningful work. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 10*, 289–314. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-012821-024047>
- Burchell, B., Sehnbruch, K., Piasna, A., & Agloni, N. (2014). The quality of employment and decent work: Definitions, methodologies, and ongoing debates. *Cambridge Journal of Economics, 38*, 459–477. <https://doi.org/10.1093/cje/beu032>
- Büyükgöze-Kavas, A., & Autin, K. L. (2019). Decent work in Turkey: Context, conceptualization, and assessment. *Journal of Vocational Behavior, 112*, 64–76. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2018.11.003>
- Charlesworth, S., & Macdonald, F. (2015). The decent work agenda and the advancement of gender equality: For emerging economies only? *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations, 31*(1), 5–25. <https://doi.org/10.54648/ijcl2015001>
- Çarkıt, E. (2024). Decent work among Turkish working adults: A latent profile analysis. *Journal of Career Assessment*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/10690727231248785>
- Çiftçi, A. N. (2023). Sürdürülebilir kalkınma perspektifiyle toplumsal cinsiyet eşitliğinin insana yakışır işle ilişkisi ve Türkiye. In G. Gülay and Ö. Güney (Eds.), *Ekonomi, sürdürülebilir kalkınma ve işletme alanında akademik çalışmalar* (pp. 87–100). Gazi Kitabevi. https://www.researchgate.net/publication/369592952_Ayse_Nur_CIFTCI_2023_Surdurulebilir_Kalkinma_Perspektifiyle_Toplumsal_Cinsiyet_Esitliginin_Insana_Yakisir_Isle_Iliskisi_ve_Turkiye_s_87-100_Ekonomi_Surdurulebilir_Kalkinma_ve_Isletme_Alaninda_Akademik
- Dedeoğlu, S., & Gökmen, Ç. E. (2021). *Kadınlar için daha çok ve daha iyi işler programı: Dünya’da ve Türkiye’de Çalışma Yaşamında Kadın*. ILO, <https://www.ilo.org>
- Duffy, R. D., Blustein, D. L., Diemer, M. A., & Autin, K. L. (2016). The psychology of working theory. *Journal of Counseling Psychology, 63*(2), 127–148. <https://doi.org/10.1037/cou0000102>
- Duffy, R. D., Allan, B. A., England, J. W., Blustein, D. L., Autin, K. L., Douglass, R. P., Ferreira, J., & Santos, E. J. R. (2017). The development and initial validation of the decent work scale. *Journal of Counseling Psychology, 64*(2), 206–221. <https://doi.org/10.1037/cou0000200>
- Erdem-Karahanoğlu G., & Kumaş, H. (2022). Türkiye’de İyi ve Kötü İşler: Genç Çalışanlar Üzerinden Bir Analiz. *Sosyoekonomi, 30*(51), 427–447. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2022.01.21>
- Ferraro, T., Pais, L., Rebelo Dos Santos, N., & Moreira, J. M. (2018). The decent work questionnaire: Development and validation in two samples of knowledge workers. *International Labor Review, 157*(2), 243–265. <https://doi.org/10.1111/ilr.12062>
- Ferreira, J. A., Haase, R. F., Santos, E. R., Rabaça, J. A., Figueiredo, L., Hemami, H. G., & Almeida, L. M. (2019). Decent work in Portugal: Context, conceptualization, and assessment. *Journal of Vocational Behavior, 112*, 77–91. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2018.11.005>
- Fapohunda, T. M. (2012). Towards improved access to full employment and decent work for women in Nigeria. *International Journal of Humanities and Social Science, 2*(8), 104–112. https://www.researchgate.net/profile/Tinuke_Fapohunda/publication/258344081_Towards_Improved_Access_to_Full_Employment_and_Decent_Work_for_Women_in_Nigeria/links/0c960527fd0bc85ec7000000.pdf
- Ghida, I., Valdivia, M., & Orleans, Reed, S. (2022). COVID-19 impact and recovery for women informal workers – A view from 2021. *Gender & Development, 30*(1-2), 115–143. <https://doi.org/10.1080/13552074.2022.2067134>
- Gürçan, N. (2022). A conceptual discussion on discrimination against female employees in Turkish business life: Vertical segregation. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi, 5*(1), 133–158. <https://doi.org/10.33708/ktc.1007817>
- Hepple, B. (2001). Equality and empowerment for decent work. *International Labor Review, 140*, 1–12. <https://doi.org/10.1111/J.1564-913X.2001.TB00210.X>
- İlkkaracan, İ., & Memiş, E. (2021). Transformations in the gender gaps in paid and unpaid work during the COVID-19 pandemic: Findings from Turkey. *Feminist Economics, 27*(1–2), 288–309. <https://doi.org/10.1080/13545701.2021.1918186>
- Kim, H. J., McNeil-Young, V. A., Wang, D., Duffy, R. D., & Underhill, B. D. (2022). Women of color and decent work: An examination of psychology of working theory. *The Career Development Quarterly, 70*(2), 125–137. <https://doi.org/10.1002/cdq.12260>
- Kim, H. J., Büyükgöze-Kavas, A., Duffy, R. D., & Perez, G. (2023). A cross-cultural validation of Psychology of Working Theory with Turkish working adults. *Journal of Career Assessment, 31*(1), 1–24. <https://doi.org/10.1177/10690727231222867>

- King-Dejardin, A. (2008). *Gender Dimensions of Globalization*. [Paper presented at the meeting on Globalization – Decent Work and Gender]. Geneva: ILO. 2019. <https://www.cawtarclearinghouse.org/storage/AttachementGender/GENDER%20AND%20GLOBALIZATION%20ILO.pdf>
- Kozan, S., Işık, E., & Blustein, D. L. (2019). Decent work and well-being among low-income Turkish employees: Testing the psychology of working theory. *Journal of Counseling Psychology, 66*(3), 317–327. <https://doi.org/10.1037/cou0000333>
- Özkubat, G., Üçdoğruk Birecikli, Ş., & Selim, S. (2023). Is COVID-19 an advantage to disadvantaged groups? Evidence from administrative data on working hours in Turkey. *Journal of Economy Culture and Society, 69*, 100–121. <https://doi.org/10.26650/JECS2023-1316118>
- Rai, S. M., Brown, B. D., & Ruwanpura, K. N. (2019). SDG 8: Decent work and economic growth – A gendered analysis. *World Development, 113*, 368–380. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.09.019>
- International Labor Organization. (2009). *Gender equality at the heart of decent work*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@relconf/documents/meetingdocument/wcms_105119.pdf
- Standing, G. (2002). From people's security surveys to a decent work index. *International Labor Review, 141*(4), 441–454. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2002.tb00097.x>
- Ünlütürk-Ulutaş, Ç., & Durusoy-Öztepe, N. (2021). Barriers against women's entry to decent work: A qualitative analysis on Bursa and Konya. *Çalışma ve Toplum, 4*(71), 2713–2738. <https://doi:10.54752/ct.1155463>

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Zeynep ELITAŞ (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Zeynep ELITAŞ (%100)

R&D Expenditures in Fossil Fuels vs. Renewable Energy: Insights on Energy Transition through Cross-Country Analysis

Yahya ALGÜL¹

¹ Asst. Prof. Dr. Erzurum Technical University, yahya.algul@erzurum.edu.tr , ORCID: 0000-0003-3480-9871

Abstract: This study examines the impact of public R&D expenditures in the fossil fuel and renewable energy sectors on energy transition through the carbon intensity variable. The analysis uses Pedroni's Panel Cointegration Test and the Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares, utilizing data from 16 IEA countries between 1993 and 2022. Unlike previous studies that primarily focus on either general R&D expenditures or aggregate energy sector R&D, this study provides a comparative analysis of fossil and renewable sectors, addressing a significant gap in the literature. The findings reveal that public R&D expenditures in the renewable energy sector may significantly reduce carbon intensity, whereas public R&D expenditures in the fossil fuel sector increase carbon intensity. These results suggest that, contrary to the common assumption in the literature, the heterogeneous effects of R&D spending across subsectors of energy industry should be taken into account. Therefore, Redirecting R&D expenditures toward renewable energy technologies, rather than fossil energy sector, may accelerate the energy transition process.

Keywords: Energy Transition, carbon intensity, R&D

Jel Codes: O30, Q35, Q43

Fosil Yakıtlar ve Yenilenebilir Enerjide Ar-Ge Harcamaları: Enerji Geçişine Dair Panel Veri Analizinden Bulgular

Öz: Bu çalışma, fosil yakıt ve yenilenebilir enerji sektörlerinde kamu Ar-Ge harcamalarının, karbon yoğunluğu değişkeni aracılığıyla, enerji geçişi üzerindeki etkisi incelenmektedir. Analiz, 1993 ile 2022 yılları arasında İEA'ya üye 16 ülkeden alınan verilerle Pedroni'nin Panel Eşbütünleşme Testi ve Grup Ortalama Panel Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi'ni kullanmaktadır. Önceki çalışmalardan farklı olarak, bu çalışma, genel Ar-Ge harcamaları ya da toplam enerji sektörü Ar-Ge'si üzerine odaklanmak yerine, fosil ve yenilenebilir enerji sektörlerini karşılaştırmalı bir şekilde analiz ederek literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bulgular, yenilenebilir enerji sektöründeki kamu Ar-Ge harcamalarının karbon yoğunluğunu önemli ölçüde azaltabileceğini, oysa fosil yakıtlar sektöründeki kamu Ar-Ge harcamalarının karbon yoğunluğunu artırabileceğini göstermektedir. Bu sonuçlar, literatürdeki yaygın varsayımın aksine, enerji endüstrisinin alt sektörlerinde Ar-Ge harcamalarının heterojen etkilerinin dikkate alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Ar-Ge harcamalarının fosil enerji sektöründen ziyade, yenilenebilir enerji teknolojilerine yoğunlaştırılması, enerji geçiş sürecini hızlandırabilir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Geçişi, karbon yoğunluğu, Ar-Ge

Jel Kodları: O30, Q35, Q43

Cite: Algül, Y. (2025). R&D Expenditures in Fossil Fuels vs. Renewable Energy: Insights on Energy Transition through Cross-Country Analysis, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 144-160. <https://doi.org/10.30586/pek.1590341>

Submitted: 23.11.2024

Accepted: 14.01.2025

Copyright: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Global warming represents one of the most serious challenges confronting humanity in the modern era, fueled largely by the excessive carbon emission. Before the industrial revolution, global atmospheric greenhouse gas concentrations were approximately 278

ppm, while by 2022, this figure had surged to 421 ppm (Bashir et al., 2024; NOAA, 2022). While this rising carbon intensity pollutes the environment, at the same time it causes global warming. This global warming, on the other hand, is one of the main causes of almost all climatic disasters, such as excessive heat, floods in some regions and drought in others, as well as related water and food shortages. Moreover, these climatic problems are all tied to other socioeconomic problems due to the environmental crisis, such as income inequality and the dislocation of masses.

Since this is a global problem crossing over the borders, some international cooperations and initiatives are set to tackle this issue. Some of those initiatives are the Paris Climate Agreement, the EU Green Deal, and COP26. Additionally, the United Nations has set some goals to be achieved in terms of those environmental problems in their Sustainable Development Goals. Energy sector holds a significant place among these measures, as increasing energy consumption driven by rising demand on both the production and consumption sides is a major contributor to environmental problems. For this reason, moving away from fossil fuels toward renewable and environmentally friendly energy alternatives, a process known as the energy transition, has become essential (Kartal et al., 2024a; Wan et al., 2022; Shahbaz et al., 2013a; Kartal et al., 2024b).

Due to its significance, the energy sector is one of the first areas addressed when tackling environmental problems. However, since energy consumption is one of the most critical inputs for economic growth, economic growth and environmental issues often emerge as conflicting priorities for policymakers. In this framework, governments often prioritize advancing economic development over addressing environmental pollution in the trade-off between the two objectives (Caglar and Ulug, 2022). For this reason, academic studies focusing on the energy transition have gained significant momentum in recent decades, aiming to resolve this puzzle and develop environmental policies without hindering economic growth.

As shown in Figure 1 below, total R&D expenditures in the energy sector in IEA member countries increased until the 1980s. However, after the 1980s, these expenditures followed a downward trend, continuing until the 2000s. From the 2000s onwards, a notable recovery and strong upward trend in total R&D expenditures in the energy sector can be observed. This shift aligns with growing academic discussions and policy emphasis on the need for innovation and technological advancements to address environmental challenges. However, in most of the studies mentioned, either the general impact of R&D expenditures on carbon intensity and, consequently, the energy transition has been examined, or the focus has been specifically on the effect of R&D expenditures in the renewable energy sector (Su, Chen, and Lin 2023; Cheng and Yao, 2021) on the energy transition. These studies generally focus on the broad impact of R&D on carbon intensity, with few examining its effects at a more detailed level, and since innovations arising from R&D can be applied in various contexts, it remains unclear whether the specific impact of R&D on energy transition could be explicitly determined, leaving the understanding of its ecological innovation outcomes overly general and uncertain (Huang et al., 2021).

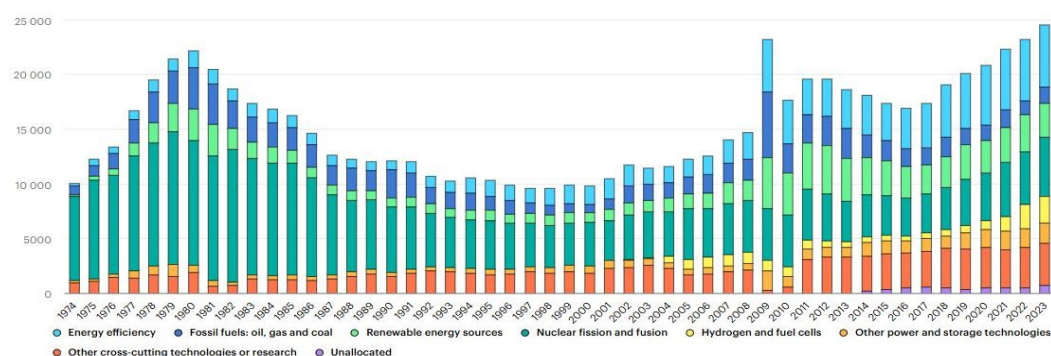

Figure 1. Total R&D Budgets in IEA Countries (2023 prices, Million EUR) **Source:** IEA

Therefore, in this work, to significantly contribute to the literature, the impact of R&D expenditures on carbon intensity has, to the best of our knowledge, been investigated for fossil and renewable energy sources separately for the first time. This is an important inquiry, as in recent decades, various policymakers and academic studies (Ouyang and Lin, 2014; Rentschler and Bazilian, 2017; Skovgaard and van Asselt, 2019; Arzaghi, and Squalli, 2023; Antimiani, et al., 2023). have called for the shift of fossil fuel subsidy policies in favor of renewable energy. The underlying argument of these approaches is the need for greater support for the renewable energy sector, which is seen as more effective in addressing climate change and environmental issues.

The significance of this issue becomes even clearer when considering that nonrenewable energy account for approximately 80% of the world's energy supply. (Opoku, et al., 2024). Given that fossil resources are currently more cost-effective than renewable resources, if the R&D budget allocated to fossil fuels leads to a reduction in production costs, the resulting increase in demand could potentially raise carbon intensity, rather than reduce it. On the other hand, particularly in regions where renewable resources are limited, if R&D expenditures on fossil energy sources contribute to improved energy efficiency and/or reduced carbon intensity per unit of production, these expenditures have the potential to positively influence the progression of the energy transition, similar to the expected impact of R&D spending on renewable energy. Therefore, this study aims to make a significant contribution by comparing the different effects of R&D investment in the renewable and fossil energy sectors on carbon intensity, setting it apart from other studies in the literature. This comparison is intended to offer meaningful insights for the academic literature and as well as policymakers.

In this context, this study examines the impact of public R&D expenditures on fossil and renewable energy sources on the energy transition through the carbon intensity variable. The study uses data from 1993 to 2022 and employs econometric methods, including cointegration tests and Pedroni's group mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares method (Pedroni, 1999; Pedroni, 2001). Following the introduction of the study, the second section reviews the literature and highlights key arguments. In the third section, the methodological approach and preliminary tests, together with the datasets utilized, are explained and detailed. In the fourth section, findings from econometric techniques are discussed and compared with similar analyses in the literature. Finally, in the fifth section, conclusions drawn based on the findings and policy suggestions are offered.

2. Literature Review

In recent years, as the urgency of rising carbon emissions and related environmental problems becomes more visible, a number of studies investigate the issue of carbon intensity and energy transition. One important branch of these studies is related to the effect of R&D spending on carbon intensity and energy transition. In these studies, which were conducted for various cases and sectors, it is generally claimed that increasing R&D spending may boost the energy transition process by reducing carbon intensity through different channels. For example, Zhao et al. (2023), by using spatial econometrics techniques with data from China's provinces ranging from 2007 to 2019, have investigated the relationship between R&D and carbon intensity. According to their estimation results, R&D spending may reduce carbon emissions. Some other studies (Guo et al., 2019; Linnenluecke et al., 2019; Huang et al., 2020a; Böhringer et al., 2020; Luo and Zhang, 2022; Danish and Ulucak, 2022; Chen et al., 2023), with different techniques, have also achieved comparable results for different regions.

Beyond those studies, recently some other studies have been investigating the effect of R&D spending on carbon intensity, specifically in the energy sector. Since the energy industry is one of the most important sources of carbon intensity and a major factor in the energy transition process. One of the earliest of those studies was conducted by Garrone and Grilli (2010), where, according to their causality tests, public R&D investment hasn't

been found to significantly affect carbon intensity or the carbon factor. Moreover, they found that carbon trends may affect the structure of energy R&D budgets. In contrast to the symmetric approach adopted in previous studies, Yanzhe and Ullah (2023) have adopted a nonlinear approach. In their analysis for China, they concluded that, according to the linear model, energy regulations and innovation contribute to the reduction of carbon intensity in the long term. However, according to the nonlinear model, positive shocks in energy R&D may reduce carbon intensity, but negative shocks have no effect.

Some other studies have investigated specifically the effect of energy efficiency and emission reduction technologies on carbon intensity. In this perspective, Huang et al. (2021) analyzed the Chinese provincial data through various techniques and concluded that energy-saving R&D investments are beneficial for carbon intensity, while these benefits are higher when they come from private enterprises. Gu et al. (2020) also investigated the effects of patents for similar technologies on carbon intensity for Chinese provinces and achieved a similar conclusion to Huang et al. (2021).

As it is investigated in the literature, differently from general R&D spending, specifically R&D in the energy sector may yield different effects on carbon intensity. Similarly, R&D spending in the energy sector may also yield different effects for different subsectors of the energy industry, due to heterogeneity among them. Cheng and Yao (2021), for example, analyzed the effect of R&D spending specifically in the renewable energy sector for Chinese provinces and concluded that a 1% increase in renewable energy R&D spending may yield a reduction in carbon intensity by 0.051% in the long term. Xin et al. (2022) specifically focused on renewable energy innovation in Chinese manufacturing sectors through spatial econometrics techniques and concluded that this R&D spending helps to reduce carbon intensity in central provinces and neighboring provinces.

Similarly, Su, Chen, and Lin (2023) explored the mechanisms through which renewable energy innovation influences energy transition, using data from 30 Chinese provinces from 2006 to 2017. Their findings indicate that innovations in wind and solar energy make comparatively larger contributions to the growth of carbon productivity. They also suggest that renewable energy innovation is more likely to improve carbon productivity in regions with higher coal consumption, highlighting coal dependency as a critical channel through which renewable innovation impacts the energy transition. In addition to renewable energy, some studies also explore R&D investments in other energy types. For instance, Pata et al. (2024) examine the impact of R&D investments in renewable and nuclear energy on the carbon intensity in Germany between the first quarter of 2000 and the fourth quarter of 2020. Their findings indicate that R&D spending in both renewable and nuclear energy have a growing influence on the energy transition.

The majority of studies in the literature focus on China, as the country, often referred to as the factory of the world, has, not surprisingly, been addressing environmental challenges and striving to reduce carbon intensity, particularly in relation to high levels of air pollution. However, some studies have also examined groups of countries using a panel econometric approach. For instance, Kartal et al. (2024a) conducted a study on Nordic countries to explore the effects of renewable energy R&D investments on carbon dioxide emissions. Utilizing the wavelet local multiple correlation (WLMC) model and data spanning from 2000 to 2021, they applied various specifications and cases within the TWLMC framework. Their analysis yielded mixed results. Another recent study (Bashir et al., 2024) investigates the relationship between energy transition and environmental technologies in the G20 countries over the period 1995-2019. Their findings indicate that environmental innovations support the progress of the energy transition, while reliance on fossil fuels and environmental degradation impede it.

Zhu, Liao, and Liu (2021) also used a panel dataset covering 18 IEA members to investigate the impact of energy R&D policies on energy mix and conservation. Their findings indicate that public energy R&D reduced overall energy intensity by 12% and accounted 39% to the decarbonization. Additionally, the effectiveness of energy R&D

policies are claimed to vary across countries. Finally, Caglar and Ulug (2022) analyze the role of energy efficiency R&D budgets in the transition to green energy for Canada, USA, France, Germany, and Japan from 1985 to 2019, using AMG and CCEMG methods. Their findings suggest that the allocated budgets for energy efficiency R&D are insufficient to significantly improve environmental quality.

While most studies highlight the positive impact of energy R&D on carbon intensity at the macro level, Li et al. (2021) examine this issue from a microeconomic perspective, focusing on firms. Analyzing data from public firms in 52 countries (2002–2015), they find that while R&D plays a critical role in reducing carbon emissions, its marginal effect diminishes over time. Additionally, their study identifies an inverted U-shaped relationship, with R&D's optimal impact occurring when it accounts for 22.91% of a firm's operational expenses.

In conclusion, the reviewed literature predominantly focuses on the impact of overall R&D expenditures and renewable energy sector R&D investments on energy transition, or more specifically, carbon transition. Therefore, the following empirical analysis makes a significant contribution to the literature by separately examining the effects of both renewable and fossil energy innovation expenditures on carbon intensity in a selected group of IEA countries with available data.

3. Empirical Methodology

This study explores the influence of public R&D expenditures in the fossil fuel and renewable energy sectors on carbon intensity, which is considered a key indicator of energy transition. Before outlining the methodology, the datasets employed in the analysis will be carefully examined. All variables, including the dependent and control variables, have been identified through an extensive review of the relevant literature.

The dependent variable, carbon intensity, is utilized in this study as it is the most commonly employed indicator of energy transition in the literature. The data for carbon intensity is sourced from the World Bank's World Development Indicators. It measures the emission of all greenhouse gases, expressed in kilograms of carbon dioxide equivalent per constant 2015 Million US dollars of GDP. The primary independent variables, namely public R&D expenditures in the fossil fuel and renewable energy sectors, are obtained from the International Energy Agency in terms of millions of dollars. R&D activities in Fossil fuel sector can be categorized in various form such as extracting, converting, generating, transporting, distributing, controlling, use of energy and according to (IEA, 2011) some of R&D activities are listed below:

- *Rental expenses; social security and pension schemes for RD&D workforce.
- *Enhancing refinery performance, optimizing product blends, and minimizing environmental impacts associated with refineries and refined products.
- *Assessment and evaluation of transportation and pipeline network systems.
- *Development of sub-sea pipelines and large-scale underwater storage facilities.
- *Improvement in efficiency of natural gas liquefaction and vaporization processes.
- *Safety in LNG storage and transportation, gasification of naphtha and feedstocks.
- *Transporting natural gas in compact hydrate forms.
- *Innovations in micro, multi-fuel gas turbines, combustion systems, turbo machinery; refinement of combustion and flue gas cleanup, excluding CO₂ extraction.
- *Advanced techniques and equipment for both onshore and offshore deep drilling.
- *Coal preparation, such as the removal of impurities, crushing, and dewatering.
- *Modernization, retrofitting, and extending the operational lifespan of power plants.
- *Conversion of CO₂ into mineral carbonates, monitoring and underground CO₂.

The trade variable, obtained from the World Development Indicators (WDI), quantifies trade openness by calculating the total value of imports and exports as a percentage of GDP. This variable is included because countries with greater openness to international trade may exhibit different dynamics regarding carbon intensity compared

to less trade-dependent nations. Additionally, urbanization is included as a control variable, measured as the percentage of the urban population relative to the total population, and is also sourced from the World Development Indicators. This is based on the premise that carbon intensity in urban areas may differ significantly from that in rural areas due to variations in consumption and production patterns. Finally, total natural resource rents, which include oil, natural gas, coal, mineral, and forest rents as a percentage of GDP, is added as a control variable to examine its potential impact on carbon intensity. This data is also sourced from the World Development Indicators. This represents a significant and original contribution to the literature, as, to the best of our knowledge, this is the first study to explore this specific relationship within this particular body of research. This is an important inquiry, since countries rich in natural resources, such as oil and gas, may have less incentive to prioritize reducing carbon intensity or accelerating the energy transition process. Table 1 provides a detailed summary of the descriptive statistics for all datasets.

Table 1. Descriptive Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dv.	Min	Max	Database
Carbon Intensity	480	229517	98605	45684	504265	World Bank
Fossil Energy Public R&D	480	99.38	261.99	0	4635.1	IEA
Renewable Energy Public R&D	480	136.27	258.35	1.64	3045.8	IEA
Trade Openness	480	69.95	28.77	15.72	176.71	World Bank
Urbanization	480	78.99	7.56	57.11	92.88	World Bank
Total Natural Resource Rent	480	1.03	2.00	0.008	12.61	World Bank

This study utilizes 30 years of annual data, spanning from 1993 to 2022, for 16 member countries of the International Energy Agency (IEA). These countries, Austria, Canada, Denmark, Finland, France, Germany, Italy, Japan, the Netherlands, New Zealand, Norway, Spain, Sweden, Switzerland, the United Kingdom, and the United States are selected based on the availability of comprehensive and complete data records throughout the study period. Moreover, due to the wide range of values in the data for public R&D expenditures in the renewable and fossil energy sectors, which are expressed in millions of dollars, the natural logarithmic transformation of these variables has been applied to normalize the data and reduce the impact of extreme values, together with carbon intensity data.

Table 2. Correlation Analyses

	Carbon	rerd	ferd	to	urb	rent
Carbon	1.00					
rerd	0.04	1.00				
ferd	0.26	0.59	1.00			
to	-0.48	-0.16	-0.39	1.00		
urb	0.00	0.09	0.10	-0.03	1.00	
rent	-0.09	-0.22	0.20	-0.00	0.09	1.00

Correlation analysis for variables is conducted and findings are listed in table 2. Also, all analyses are performed using Stata 15.0 software. Upon completing the data collection, the subsequent step involved the development of the estimation models, as outlined in Equation 1 and Equation 2 below where carbon, ferd, rerd, to, urb and rent implies fossil energy public R&D spending, renewable energy public R&D spending, trade openness, urbanization and total natural resource rent, respectively.

In constructing the model and selecting proxy variables, insights from the literature were utilized. Carbon intensity was chosen as the main dependent variable, as it has been widely applied in previous studies (Gu et al., 2020; Cheng and Yao, 2021; Huang et al., 2021). R&D spending in the fossil energy and renewable energy sectors was identified as the main independent variable. Although patent stocks or applications have sometimes been used as proxies for R&D, R&D spending was selected as the proxy variable for R&D

activities due to its frequent use in the literature (Garrone and Grilli, 2010; Huang et al., 2020b; Mahmood et al., 2024).

Trade openness, another variable frequently addressed in the literature (Huang et al., 2020b; Su, Chen, and Lin, 2023; Mahmood et al., 2024), was included as a control variable because a higher volume of international trade is associated with increased carbon intensity. Urbanization was also considered a factor that could raise carbon intensity through increased production and consumption. Therefore, it was incorporated as a control variable in reference to the literature (Gu et al., 2020; Huang et al., 2020b; Cheng and Yao, 2021).

Models Estimation: To account for potential correlation among R&D spending in fossil energy and R&D spending in renewable energy sector two different model is estimated. Estimated models are expressed in the equation 1 and equation 2 below.

$$\text{LnCarbon}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{Lnrrerd}_{it} + \beta_2 \text{to}_{it} + \beta_3 \text{urb}_{it} + \beta_4 \text{rent}_{it} + u_{it} \quad (1)$$

$$\text{LnCarbon}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{Lnferd}_{it} + \beta_2 \text{to}_{it} + \beta_3 \text{urb}_{it} + \beta_4 \text{rent}_{it} + u_{it} \quad (2)$$

In contemporary econometrics, the range of available panel data techniques is expanding rapidly. However, each of these techniques comes with its own set of advantages, disadvantages, and specific prerequisites for their application. As a result, conducting preliminary tests is essential to determine the most appropriate technique for the dataset at hand. Among these, slope homogeneity tests and cross-sectional dependency tests are particularly important, especially when analyzing panel data that encompasses multiple countries, as such data often exhibits unit-specific and time-specific effects. Accordingly, this study begins by performing these two critical preliminary tests.

Table 3. CD and Homogeneity Tests

Cross Sectional Dependency Tests						
	LM Test		LM Adj.		LM CD	
	Statistic	P-value	Statistic	P-value	Statistic	P-value
1st Model	240.7	0.00***	18.60	0.00***	5.33	0.00***
2nd Model	240.8	0.00***	18.65	0.00***	5.13	0.00***
Homogeneity Tests						
			Δ	p-value	Δ_{adj}	p-value
1st Model			26.38	0.00***	29.50	0.00***
2nd Model			26.08	0.00***	29.16	0.00***

The analysis begins by testing for slope homogeneity using the Delta test developed by Pesaran and Yamagata (2008). To identify cross-sectional dependency, three approaches are applied: the LM test by Breusch and Pagan (1980), the CD test by Pesaran (2004), and the bias-adjusted LM test from Pesaran et al. (2008). As reported in Table 3, all methods confirm significant cross-sectional dependency. Moreover, the Delta test results indicate slope heterogeneity by rejecting the null hypothesis of homogeneity.

Conducting a stationarity test is an essential step in panel data analysis to ensure the reliability and validity of econometric results. Non-stationary data can lead to spurious regression results, as trends or unit roots may distort relationships between variables. In panel data, where observations span both cross-sections and time periods, testing for stationarity is particularly critical, as non-stationarity in individual units or across the panel can undermine the assumptions of many econometric techniques. Ensuring stationarity enables more robust estimation of long-term relationships.

Given the strong evidence of cross-sectional dependency revealed by the cross-sectional dependency tests, this study employs the Multivariate Augmented Dickey-Fuller (MADF) test, a second-generation unit root test developed by Taylor and Sarno (1998), which accounts for such dependencies. As shown in Table 4, the null hypothesis of non-stationarity is rejected for all variables at the 1% significance level, indicating that the series are stationary. This approach ensures that the stationarity properties of the data

are robustly assessed while accounting for the interconnected nature of the cross-sectional units. In addition to its suitability for addressing cross-sectional dependency, the Multivariate Augmented Dickey-Fuller (MADF) test is particularly appropriate for datasets where the number of time observations exceeds the number of cross-sectional units. Given the structure of this study, with 30 years of time observations and 16 cross-sectional units, the MADF test satisfies this prerequisite and is deemed an appropriate choice for robust stationarity analysis. As shown in Table 4, the test statistics for all variables exceed the critical value at the 5% statistical significance level, indicating that the series are stationary.

Table 4. MADF Unit Root Test

	MADF	5% Critical Values
carbon	41.51	27.49
ferd	215.98	27.49
rerd	116.36	27.49
to	146.84	27.49
urb	16228.08	27.49
rent	160.96	27.49

Panel cointegration testing is conducted to assess the long-run relationships between variables in panel data analysis. This test is essential to determine whether a stable, long-term equilibrium relationship exists between the variables. By testing for cointegration, it can be confirmed whether non-stationary series move together over time, suggesting a meaningful connection. After confirming that the series are stationary through unit root tests, cointegration tests are conducted to confirm the robustness of results from the following parameter estimations. This is important to verify that the relationship among variables is not spurious. Therefore, in this part, Pedroni’s (1999, 2004) cointegration test is employed. In this process, to account for cross-sectional dependency, the data is demeaned as suggested by Levin et al. (2002). The findings of this test imply a cointegration relationship among variables, and details are discussed in the next section.

There are various econometric techniques that can be used depending on the existence of cross-sectional dependency. The first-generation estimators are not capable of addressing cross-sectional dependency, while second-generation estimators are capable of handling this issue. For this reason, the Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares estimator, introduced by Pedroni (2001), which is a second-generation estimator, is chosen to account for both cross-sectional dependency and the heterogeneous characteristics of our data (Celik et al., 2024). This technique is based on the dynamic OLS structure for panel data through the integration of cointegrated regression and addressing the endogenous feedback effects through the inclusion of lead and lagged differences of the explanatory variables (Pedroni, 2001; Neal, 2014; Bektaş and Ursavaş, 2023).

$$Y_{it} = \mu_i = \beta_i X_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N, t = 1, \dots, T \tag{3}$$

As explained by Tanil et al. (2023) through Equations 3, 4, and 5, the cointegration model in Equation 3, which exhibits heterogeneity across units, is estimated for each unit using the DOLS method with lagged and leading values, and the results are subsequently aggregated across the panel using the MG approach.

$$\hat{\beta}_{PGMPDOLS} = N^{-1} \left[\sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T (Z_{it} Z'_{it}) \right)^{-1} \right] \left(\sum_{t=1}^T (Z_{it} Y_{it}) \right) \tag{4}$$

$$t_{\hat{\beta}_{DOLS,i}} = N^{-1} \sum_{t=1}^T t_{\beta_{DOLS,i}} \tag{5}$$

Additionally, Equation 4 represents the vector of explanatory variables, while Equation 5 outlines the calculation of Pedroni's group mean Panel Dynamic Ordinary

Least Squares test statistic (Tanil et al., 2023). This approach is implemented using the Stata command "xtpedroni," developed by Neal T. (2014). The estimation results for both the cointegration tests and parameter estimates are presented in the following section on findings and discussion.

4. Findings and Discussion

In this section, the findings of the Pedroni cointegration test and Pedroni's group mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares technique, summarized in the previous section's methodological framework, is explained and discussed. First, as shown in Table 5 below, with Newey West three lags, 1 augmented lags and panel mean included, cointegration relationships among the variables are identified at varying significance level based on the Phillips Perron t and Augmented Dickey Fuller t test statistics, and Modified Phillips Perron t test. In light of these results, the study proceeds with parameter estimations.

Table 5. Pedroni Cointegration Test Group Statistics

1st Model	Statistic	P Value
Modified Phillips Perron t	1.94**	0.02
Phillips Perron t	-1.45*	0.07
Augmented Dickey Fuller t	-2.27**	0.01
2nd Model		
Modified Phillips Perron t	1.89**	0.02
Phillips Perron t	-1.65**	0.04
Augmented Dickey Fuller t	-2.08**	0.01

Note: * and ** indicates significance at 10% and 5% respectively.

Table 6 and table 7 presents the Pedroni's group mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares estimates with one lags and leads, revealing several noteworthy relationships among the variables analyzed, as all t-statistics are significant, surpassing the critical values at the 1% and 5% significance levels. The first notable finding here relates to the evidence indicating the carbon intensity reducing effect of R&D expenditures in the renewable energy sector according to findings of the first model. More specifically, at a 1% significance level, the estimations suggest that a 1% increase in public R&D expenditures in the renewable energy sector is expected to reduce carbon intensity by 0.068%. On the other hand, in contrast, according to estimations findings of second model listed in table 7, at a 1% significance level, a 1% increase in public R&D expenditures in the fossil energy sector is expected to increase carbon intensity by 0.014%. Moreover, detailed estimation findings for country specific cases are listed in the table 8 and table 9 in the appendix.

Table 6. Pedroni's Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares Estimator

1st Model	coefficients	t statistics
LnRerd	-0.068***	-3.16
To	0.00**	-2.45
Urb	0.020***	21.25
Rent	0.025***	7.25

Note: ***, ** indicates significance at 1% and 5% respectively. T_{0.99}: 2,94; T_{0.95}: 2,13

Table 7. Pedroni's Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares Estimator

2 nd Model	coefficients	t statistics
LnFerd	0.014***	3.29
To	0.00**	2.72
Urb	0.046***	9.60
Rent	-0.038	0.77

Note: ***, ** indicates significance at 1% and 5% respectively. T_{0.99}: 2,94; T_{0.95}: 2,13

As no other comprehensive study has been conducted to investigate the effect of R&D in the fossil fuel sector, most research has focused either on general energy sector R&D or on the relationship between overall R&D spending and carbon intensity. In this context, the results for the renewable energy sector are compared with the limited findings available in the literature, and it appears that these results align with the existing body of research (Cheng and Yao, 2021; Xin et al., 2022; Su, Chen, and Lin, 2023). Su, Chen, and Lin (2023) argue that the reduction in carbon intensity resulting from investments in renewable energy R&D is primarily driven by the optimization of the energy structure, where innovations in renewable energy technologies enhance the overall efficiency of the electricity industry's supply chain, with the remaining impact stemming from improved power operation efficiency, particularly through R&D advancements in wind and solar energy, which contribute significantly to the reduction of carbon intensity.

This contrasting difference in the effect of R&D spending on carbon intensity in the two sectors can be explained through various channels. Fossil energy R&D may primarily aims to enhance extraction efficiency, reduce operational costs, and increase energy output, rather than directly focusing on carbon emission reduction. These efficiency-boosting effects of R&D investments in the fossil fuel sector could make the fossil energy sector more attractive and more profitable for investors and players in the industry. Therefore, even if there may be some efficiency gains in terms of carbon intensity, this effect may be canceled out by the increase in demand through the rebound effect. Moreover, R&D in the fossil energy sector may increase the path dependency in the sector, making energy transition to cleaner alternatives, such as renewable energy sources, more difficult.

On the other hand, R&D activities in the renewable energy sector may be more centered on decarbonization aims and environmental considerations. Since renewable energy is still a more costly alternative in terms of financial considerations, the general motivation in the sector, both on the supply and demand sides, is more environmentally centered. Moreover, considering fierce international competition in all domains, governments all around the world push regulatory frameworks in the energy sector to reduce costs to support local firms, and these governmental supports are generally in favor of the fossil energy sector. Additionally, since the fossil energy sector has matured over more than a hundred years, it is difficult to expect revolutionary changes through R&D spending in this sector in terms of carbon intensity. On the other hand, the renewable energy sector is quite new and still in the innovation phase in comparison to fossil fuel sectors. Therefore, a groundbreaking change in terms of decarbonization is more likely to be seen in the renewable energy sector than in the fossil energy sector.

As another important factor on carbon intensity, trade openness is also included in the study as one of the control variables. According to parameter estimations for both first and second model at a 5% significance level, trade openness has very minor effect on carbon intensity. This finding is consistent with some parts of the literature, as findings regarding trade openness are mixed. For example, Huang et al. (2018) concluded that rising volumes in both exports and imports benefit the decarbonization efforts in China. Several other studies (Shahbaz et al., 2013b; Ren et al., 2014; Zhang and Zhang, 2018; Li et

al., 2021) also concluded that trade openness and, therefore, rising international trade volume can boost decarbonization.

Huang et al. (2018) suggested that this positive effect of trade openness may be connected to the simultaneous rise of R&D-related FDI activities. Jayanthakumaran and Liu (2012) proposed an alternative view regarding the channels between trade openness and carbon intensity. According to the authors, increasing trade openness could boost economic growth, and economic agents could afford more expensive and environmentally friendly products and services. Huang et al. (2021) also analyzed the effect of trade openness on carbon intensity and concluded that this variation of findings in the literature may be attributed to the varied technological absorption capacities and other regional variations of countries.

The literature extensively examines China due to its persistent environmental pollution challenges. As highlighted by Huang et al. (2020a), China, being a highly export-driven economy, has focused on accelerating economic growth by loosening certain environmental regulations and adopting fiscal policies that favor export-oriented industries. This approach has led multinational corporations to shift many energy-intensive sub-sectors to China. Consequently, studies presenting findings that contradict ours may reflect the adverse effects of trade openness on carbon intensity in such contexts.

The findings on urbanization reveal that a 1% increase in the urbanization rate leads to an 2% ($0.02*100$) for the first model and 4,6% ($0.046*100$) for the second model increase in carbon intensity, *ceteris paribus*, at a 1% significance level. These results are also consistent with the existing literature (Dong et al., 2016; Su, Chen, and Lin, 2023; Pata et al., 2024). As urbanization leads to the concentration of production factors, it fosters economic development, which in turn may result in an increase in carbon intensity (Su, Chen, and Lin, 2023).

Reviewing the estimation findings regarding Total Natural Resource Rent, it appears that a 1% increase in the share of Total Natural Resource Rent leads to %2,5 ($0,025*100$) increase in carbon intensity according to first model, *ceteris paribus*, at a 1% significance level. On the other hand, in the second model there is no statistically meaningful estimation for Total Natural Resource Rent which implies that findings should be evaluated cautiously. This result aligns with numerous other studies as well (Zhang et al., 2023; Nwani et al., 2023; Bosah et al., 2024) observed in the literature. The rise in carbon intensity associated with higher Total Natural Resource Rent can be explained by some interconnected factors. First, much of the resource rent is often derived from fossil fuel extraction, which directly contributes to increased carbon emissions due to the carbon intensive nature of these resources. Second, rising natural resources rent provides an important cost advantage to those countries, boosts economic growth, and in turn may increase carbon intensity. Finally, for resource-rich countries, it may be more difficult to move away from fossil fuels due to path dependency, which prevents them from speeding up the energy transition process.

5. Conclusion and Policy Implications

Ever-rising environmental problems, since the industrial revolution, provide evidence for the urgent need for decarbonization of our economies. Energy transition, which implies moving away from fossil fuels to less carbon-intensive sources, may be an important tool in this regard. Accelerating this transition requires significant spending in energy R&D, which fosters innovation, improves energy efficiency, and reduces the costs of renewable technologies. Enhanced energy R&D efforts can drive the adoption of cleaner energy systems at a faster pace, mitigating environmental impacts more effectively.

This study investigates the impact of public R&D expenditures on fossil energy sources and renewable energy sources on carbon intensity. The analysis utilizes annual data from 1993 to 2022 for 16 member countries of the International Energy Agency (IEA) with available records. Control variables include trade openness (as a percentage of GDP),

urbanization (as a percentage of the total population), and total natural resource rents (as a percentage of GDP), the latter of which is considered for the first time in the mentioned literature, as far as is known. The Pedroni cointegration test and Pedroni's Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares method (Pedroni, 1999; Pedroni, 2001) are employed to examine long-term relationships.

Firstly, based on all three statistics of the Pedroni cointegration test, a statistically significant association is identified among all independent variables in the estimation equation and carbon intensity. Moreover, according to the results of Pedroni's Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares method, public R&D expenditures in the renewable energy sector are found to have a statistically significant effect in reducing carbon intensity. In contrast, public R&D expenditures in the fossil energy sector are observed to increase carbon intensity. Furthermore, it is found that increases in urbanization, and natural resource rents have a statistically significant tendency to raise carbon intensity, potentially hindering progress in energy transition efforts. Conversely, it has been observed that an increase in trade openness may lead to a reduction in carbon intensity.

The most notable finding here is that, as expected, public R&D expenditures in the renewable energy sector reduce carbon intensity, while public R&D expenditures in the fossil energy sector tend to increase carbon intensity. This is an interesting finding and may provide new insight into the literature. Since, as far as investigated, only the effect of R&D in the renewable energy sector has been researched, and this study is the first comparative study regarding those two alternative sources. Possible reasons for these contrasting findings have already been explained in the discussion section in terms of governments' inclination to support fossil fuels due to international competition, the rebound effect, path dependency, the possibility of R&D in the renewable energy sector targeting decarbonization, while in fossil fuels, targeting the reduction of financial costs, and the difference in the maturity of these sectors. Departing from those findings, the best policy suggestion could be highlighting the heterogeneity among subsectors of the energy industry. Therefore, allocating a higher share of R&D budgets to the renewable energy sector can speed up the energy transition and help decarbonization efforts.

Since natural resource rent is often overlooked in the related literature, such an important factor in carbon intensity, previous studies may be misleading in their estimations. Therefore, the estimations regarding natural resource rent are also important to mention. Estimations reveal that rising natural resource rent may be associated with rising carbon intensity. This may be due to the potential attractiveness of the sector for resource-rich countries, which causes overutilization of those mostly carbon-intensive sources. This result implies that resource-rich countries should invest in their future and prioritize energy transition.

This study is based on the domain of public R&D spending. As in other R&D sectors, R&D in energy sectors involves high sunk cost risk for private sectors. Since costly R&D activities do not always guarantee that private firms will create financially profitable outputs, nor can it be guaranteed that those potential profits will be locked in only by those companies. Therefore, due to this problem, it is important for the public sector to take the lead in this domain. Relying only on the market mechanism to bring the expected potential benefits of R&D activities may not be sufficient. It is therefore essential for public resources to be allocated to support R&D in this sector, ensuring that the broader societal benefits of innovation are realized.

However, given the potential fiscal pressures that extensive public investments in energy R&D may place on the budget, it is imperative to reallocate energy subsidies and policies from the less efficient fossil energy sector to the renewable energy sector. In today's highly competitive global economy, shifting subsidies from the fossil energy sector, where they are mainly used to support the financial interests of domestic industries, towards the renewable energy sector and other carbon-friendly industries is essential for promoting energy transition and addressing climate challenges effectively.

While the reasons and benefits of public sector-led R&D efforts in the energy sector have been outlined, it is equally important to emphasize the collaboration between public institutions, higher education establishments and industries. This partnership plays a crucial role in ensuring the more efficient allocation and utilization of financial resources. Moreover, it is crucial for regional and local governments to be involved in R&D planning alongside central governments. This is particularly important given the regional disparities within countries, where differences in energy sector demands, resource availability, and development levels may lead to varying rates of absorption and application of R&D outputs across different regions.

This study has several limitations that offer valuable opportunities for future research. Categorization of subsectors of the energy industry was kept in the most basic classification as fossil and renewable sources, due to data constraints. Therefore, in future studies, if these data constraints are exceeded, the effect of R&D on carbon intensity can be investigated in terms of various other subsectors, such as solar, wind, geothermal, coal, natural gas, etc. Moreover, analyzing countries separately according to income levels may yield better estimations and offer a better understanding of the issue, since the public R&D budget may be highly correlated with the development level. Additionally, in this study, as in most of the studies in the literature, carbon intensity is used as a proxy for energy transition. However, if a more comprehensive index to proxy energy transition is achieved, estimations can yield a multidimensional understanding of the energy transition issue. Finally, as is done in one of the reviewed micro-level studies, the level at which positive marginal benefits of R&D spending on carbon intensity can be achieved can be investigated using macro-level data.

References

- Antimiani, A., Costantini, V., & Paglialunga, E. (2023). Fossil fuels subsidy removal and the EU carbon neutrality policy. *Energy Economics*, 119, 106524. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.106524>
- Arzaghi, M., & Squalli, J. (2023). The environmental impact of fossil fuel subsidy policies. *Energy Economics*, 126, 106980. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.106980>
- Bashir, M. F., Shahbaz, M., Ma, B., & Alam, K. (2024). Evaluating the roles of energy innovation, fossil fuel costs and environmental compliance towards energy transition in advanced industrial economies. *Journal of Environmental Management*, 351, 119709. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.119709>
- Bektaş, V., Ursavaş, N. (2023). Revisiting the environmental Kuznets curve hypothesis with globalization for OECD countries: the role of convergence clubs. *Environ Sci Pollut Res* 30, 47090–47105 <https://doi.org/10.1007/s11356-023-25577-6>
- Böhringer, C., Cantner, U., Costard, J., Kramkowski, L. V., Gatzert, C., & Pietsch, S. (2020). Innovation for the German energy transition-Insights from an expert survey. *Energy Policy*, 144, 111611. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.111611>
- Bosah, C. P., Li, S., Ampofo, G. K. M., & Sangare, I. (2023). A continental and global assessment of the role of energy consumption, total natural resource rent, and economic growth as determinants of carbon emissions. *Science of The Total Environment*, 892, 164592. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2023.164592>
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47(1), 239-253. <https://www.jstor.org/stable/2297111>
- Caglar, A. E., & Ulug, M. (2022). The role of government spending on energy efficiency R&D budgets in the green transformation process: insight from the top-five countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(50), 76472-76484. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-21133-w>
- Celik, A., Kostekci, A., & Alola, A. A. (2024). Carbon neutrality implication of material productivity, total factor productivity and renewable energy uptake in the Nordics. *Ecological Indicators*, 160, 111813. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2024.111813>
- Chen, W., Zou, W., Zhong, K., & Aliyeva, A. (2023). Machine learning assessment under the development of green technology innovation: A perspective of energy transition. *Renewable Energy*, 214, 65-73. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2023.05.108>

- Cheng, Y., & Yao, X. (2021). Carbon intensity reduction assessment of renewable energy technology innovation in China: A panel data model with cross-section dependence and slope heterogeneity. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 135, 110157. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110157>
- Danish, Ulucak, R. (2022). Analyzing energy innovation-emissions nexus in China: a novel dynamic simulation method. *Energy*, 244, 123010. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.123010>
- Dong, F., Long, R., Li, Z., & Dai, Y. (2016). Analysis of carbon emission intensity, urbanization and energy mix: evidence from China. *Natural Hazards*, 82, 1375-1391. <https://doi.org/10.1007/s11069-016-2248-6>
- Garrone, P., & Grilli, L. (2010). Is there a relationship between public expenditures in energy R&D and carbon emissions per GDP? An empirical investigation. *Energy policy*, 38(10), 5600-5613.
- Gu, W., Chu, Z., & Wang, C. (2020). How do different types of energy technological progress affect regional carbon intensity? A spatial panel approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 44494-44509. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-10327-9>
- Guo, P., Kong, J., Guo, Y., & Liu, X. (2019). Identifying the influencing factors of the sustainable energy transitions in China. *Journal of Cleaner Production*, 215, 757-766. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.01.107>
- Huang, J., Liu, Q., Cai, X., Hao, Y., & Lei, H. (2018). The effect of technological factors on China's carbon intensity: new evidence from a panel threshold model. *Energy Policy*, 115, 32-42. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.12.008>
- Huang, J., Luan, B., Cai, X., & Zou, H. (2020a). The role of domestic R&D activities played in carbon intensity: evidence from China. *Science of The Total Environment*, 708, 135033. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.135033>
- Huang, J., Wang, L., Wang, D., & Lei, H. (2020b). Decreasing China's carbon intensity through research and development activities. *Environmental Research*, 190, 109947. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2020.109947>
- Huang, J., Xiang, S., Wang, Y., & Chen, X. (2021). Energy-saving R&D and carbon intensity in China. *Energy Economics*, 98, 105240. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105240>
- IEA. International Energy Agency. (2023). Total R&D Budgets in IEA Countries (2023 prices, Million \$). <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/energy-technology-rdd-budgets-data-explorer>
- IEA (2011). International Energy Agency. IEA Guide to Reporting Energy RD&D Budget/ Expenditure Statistics. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/751c1fce-72ca-4e01-9528-ab48e561c7c4/RDDManual.pdf>
- Jayanthakumaran, K., & Liu, Y. (2012). Openness and the environmental Kuznets curve: evidence from China. *Economic Modelling*, 29(3), 566-576. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.12.011>
- Kartal, M. T., Shahbaz, M., Taşkın, D., Depren, S. K., & Ayhan, F. (2024a). How are energy transition and energy-related R&D investments effective in enabling decarbonization? Evidence from Nordic Countries by novel WLMC model. *Journal of Environmental Management*, 365, 121664. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.121664>
- Kartal, M. T., Taşkın, D., Shahbaz, M., Kirikkaleli, D., & Depren, S. K. (2024b). Role of energy transition in easing energy security risk and decreasing CO2 emissions: Disaggregated level evidence from the USA by quantile-based models. *Journal of Environmental Management*, 359, 120971.
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(01\)00098-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7)
- Li, L., McMurray, A., Li, X., Gao, Y., & Xue, J. (2021). The diminishing marginal effect of R&D input and carbon emission mitigation. *Journal of Cleaner Production*, 282, 124423. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124423>
- Linnenluecke, M. K., Han, J., Pan, Z., & Smith, T. (2019). How markets will drive the transition to a low carbon economy. *Economic Modelling*, 77, 42-54. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.07.010>
- Luo, S., & Zhang, S. (2022). How R&D expenditure intermediate as a new determinants for low carbon energy transition in Belt and Road Initiative economies. *Renewable Energy*, 197, 101-109. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.06.152>
- Mahmood, H., Irshad, A. U. R., & Tanveer, M. (2024). Impact of Energy Intensity, R&D, Trade Openness, and Financial Market Development on Carbon Productivity in MENA: A Spatial Analysis. *International Journal of Energy Research*, 2024(1), 3072594. <https://doi.org/10.1155/2024/3072594>
- Neal, T. (2014). Panel cointegration analysis with xtpedroni. *The Stata Journal*, 14(3), 684-692. <https://doi.org/10.1177/1536867X1401400312>
- NOAA (2022). National Oceanic and Atmospheric Administration. Carbon dioxide now more than 50% higher than pre-industrial levels.

- Nwani, C., Bekun, F. V., Gyamfi, B. A., Effiong, E. L., & Alola, A. A. (2023). Toward sustainable use of natural resources: Nexus between resource rents, affluence, energy intensity and carbon emissions in developing and transition economies. In *Natural resources forum* (Vol. 47, No. 2, pp. 155-176). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1111/1477-8947.12275>
- Opoku, E. E. O., Acheampong, A. O., Dogah, K. E., & Koomson, I. (2024). Energy innovation investment and renewable energy in OECD countries. *Energy Strategy Reviews*, 54, 101462. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2024.101462>
- Ouyang, X., & Lin, B. (2014). Impacts of increasing renewable energy subsidies and phasing out fossil fuel subsidies in China. *Renewable and sustainable energy reviews*, 37, 933-942. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.05.013>
- Pata, U. K., Karlilar, S., & Kartal, M. T. (2024). On the road to sustainable development: the role of ICT and R&D investments in renewable and nuclear energy on energy transition in Germany. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 26(7), 2323-2335. <https://doi.org/10.1007/s10098-023-02677-y>
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 653-670.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and statistics*, 83(4), 727-731. <https://www.jstor.org/stable/3211767>
- Pedroni, P. (2004). Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric theory*, 20(3), 597-625. <https://www.jstor.org/stable/3533533>
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. SSRN. 572504. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=572504
- Pesaran, M. H., and Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The econometrics journal*, 11(1), 105-127 <https://www.jstor.org/stable/23116064>
- Ren, S., Yuan, B., Ma, X., & Chen, X. (2014). The impact of international trade on China's industrial carbon emissions since its entry into WTO. *Energy policy*, 69, 624-634. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.02.032>
- Rentschler, J., & Bazilian, M. (2017). Reforming fossil fuel subsidies: drivers, barriers and the state of progress. *Climate Policy*, 17(7), 891-914. <https://doi.org/10.1080/14693062.2016.1169393>
- Shahbaz, M., Hye, Q. M. A., Tiwari, A. K., & Leitão, N. C. (2013a). Economic growth, energy consumption, financial development, international trade and CO2 emissions in Indonesia. *Renewable and sustainable energy reviews*, 25, 109-121. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2013.04.009>
- Shahbaz, M., Tiwari, A. K., & Nasir, M. (2013b). The effects of financial development, economic growth, coal consumption and trade openness on CO2 emissions in South Africa. *Energy policy*, 61, 1452-1459. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.07.006>
- Skovgaard, J., & van Asselt, H. (2019). The politics of fossil fuel subsidies and their reform: Implications for climate change mitigation. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 10(4), e581. <https://doi.org/10.1002/wcc.581>
- Su, T., Chen, Y., & Lin, B. (2023). Uncovering the role of renewable energy innovation in China's low carbon transition: evidence from total-factor carbon productivity. *Environmental Impact Assessment Review*, 101, 107128. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2023.107128>
- Tanil, E., Karakaş, M., & Kalabak, A. Y. (2023). Effectiveness of Carbon Pricing Policy: The Case of Nordic Countries. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-3131634/v1>
- Taylor, M. P., & Sarno, L. (1998). The behavior of real exchange rates during the post-Bretton Woods period. *Journal of international Economics*, 46(2), 281-312. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00054-8](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00054-8)
- Wan, X., Jahanger, A., Usman, M., Radulescu, M., Balsalobre-Lorente, D., & Yu, Y. (2022). Exploring the effects of economic complexity and the transition to a clean energy pattern on ecological footprint from the Indian perspective. *Frontiers in Environmental Science*, 9, 816519. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2021.816519>
- Xin, L., Sun, H., Xia, X., Wang, H., Xiao, H., & Yan, X. (2022). How does renewable energy technology innovation affect manufacturing carbon intensity in China?. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(39), 59784-59801. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20012-8>
- Yanzhe, F., & Ullah, S. (2023). Energy regulation, energy innovation, and carbon intensity nexus in China: A nonlinear perspective. *Energy & Environment*, 0958305X231188745. <https://doi.org/10.1177/0958305X231188745>
- Zhang, X., Shi, X., Khan, Y., Khan, M., Naz, S., Hassan, T., ... & Rahman, T. (2023). The impact of energy intensity, energy productivity and natural resource rents on carbon emissions in Morocco. *Sustainability*, 15(8), 6720. <https://doi.org/10.3390/su15086720>

Zhang, Y., & Zhang, S. (2018). The impacts of GDP, trade structure, exchange rate and FDI inflows on China's carbon emissions. *Energy policy*, 120, 347-353. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.05.056>

Zhao, Y., Sun, H., Xia, X., & Ma, D. (2023). Can R&D Intensity Reduce Carbon Emissions Intensity? Evidence from China. *Sustainability*, 15(2), 1619. <https://doi.org/10.3390/su15021619>

Zhu, Z., Liao, H., & Liu, L. (2021). The role of public energy R&D in energy conservation and transition: Experiences from IEA countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 143, 110978. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.110978>

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yahya ALGÜL (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yahya ALGÜL (%100)

Appendix

Table 8. Pedroni's Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares Estimator (Country Specific Estimates)

1 st Model	Inrerd	to	urb	rent
Austria	-0.25(-6.89)	0.02(6.97)	0.01(2.89)	0.24(7.84)
Canada	0.12(0.86)	0.00(1.06)	-0.11(-5.32)	-0.02(-1.92)
Denmark	-0.32(-3.94)	-0.01(-1.03)	0.35(7.12)	0.24(5.96)
Finland	-0.13(-5.48)	-0.00(-0.99)	0.21(9.71)	-0.16(-5.55)
France	-0.01(-1.25)	-0.02(-4.75)	0.10(4.41)	0.08(2.28)
Germany	0.08(1.87)	0.00(3.25)	0.031(3.25)	0.06(3.97)
Italy	-0.08(-1.53)	0.03(3.83)	-0.15(-4.13)	-0.01(-0.30)
Japan	-0.03(-4.32)	-0.01(-5.54)	0.03(55.32)	0.13(12.08)
Netherlands	-0.10(-2.87)	-0.00(-0.51)	-0.00(-0.76)	0.10(3.96)
New Zealand	-0.22(-5.67)	-0.02(-7.10)	0.10(5.20)	0.12(5.12)
Norway	0.06(18.92)	-0.01(-9.25)	0.01(1.89)	-0.01(-3.76)
Spain	0.19(3.10)	0.00(1.03)	-0.16(-3.19)	0.10(1.25)
Sweden	-3.37(-3.47)	-0.04(-4.53)	0.07(2.10)	-0.31(-3.41)
Switzerland	-0.05(-2.7)	0.00(0.79)	0.01(3.11)	0.08(3.31)
United Kingdom	0.03(0.56)	0.01(2.90)	-0.23(-2.96)	-0.22(-0.54)
United States	0.00(0.16)	0.00(5.54)	0.04(6.33)	-0.03(-1.27)

Table 9. Pedroni's Group Mean Panel Dynamic Ordinary Least Squares Estimator (Country Specific Estimates)

2 nd Model	Inferd	to	urb	rent
Austria	-0.02 (-0.94)	0.03(4.96)	0.04 (4.24)	0.14(2.55)
Canada	0.05 (1.34)	0.00 (1.07)	-0.10 (-4.04)	-0.02(-1.70)
Denmark	0.01 (0.17)	-0.01(-0.50)	0.22 (2.11)	0.15 (3.49)
Finland	-0.02(-0.89)	0.00 (0.79)	0.24(6.49)	-0.03 (-1.06)
France	-0.06(-4.18)	0.02(2.90)	0.18(5.30)	-0.22(-3.75)
Germany	0.00(0.16)	0.00(0.99)	0.01(1.78)	0.08(4.13)
Italy	0.07(11.58)	-0.02(-3.73)	0.12(4.54)	0.02(0.91)
Japan	-0.02(-1.36)	-0.01(-5.37)	0.02(12.9)	0.08(3.94)
Netherlands	0.01(0.25)	-0.00(-0.52)	0.00(0.23)	0.12(3.77)
New Zealand	0.02(0.89)	-0.01(-3.67)	0.05(2.39)	0.02(1.09)
Norway	0.13(4.37)	0.00(0.15)	0.03(2.60)	-0.01(-3.87)
Spain	0.017(1.54)	0.00(0.07)	-0.19(-3.82)	0.09(1.18)
Sweden	-0.08(-7.77)	-0.02(-3.8)	0.23(11.21)	-0.21(-3.25)
Switzerland	0.04(2.20)	0.00(3.4)	0.01(2.57)	0.03(2.02)
United Kingdom	0.08(5.23)	0.02(10.28)	-0.21(-12.93)	-0.90(-6.80)
United States	0.01(0.58)	0.00(3.86)	0.03(2.84)	0.01(0.44)

Gıda Güvencesinin Sağlanmasında Tarıma Yönelik Vergi Politikaları: Seçilmiş Ülke Uygulamalarının Karşılaştırılması

Ahmet İNNECİ¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Çivril Atasay Kamer MYO, ainnecei@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1229-7182

Öz: İnsanların en temel ihtiyaçlarından biri olan beslenme, günümüzde çoğunlukla tarım sektöründe faaliyette bulunan kişi ya da işletmelerce üretilen ürünler aracılığı ile temin edilmektedir. İnsanların beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilecek gıdanın varlığı, gıdaya erişim ve erişimde istikrar ve gıdadan faydalanabilmeyi kapsayan gıda güvencesi, beslenme ihtiyacının önemine binaen günümüzde ülkelerin ve uluslararası kuruluşların üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Özellikle son dönemde yaşanan küresel iklim değişikliği, salgın hastalıklar, savaş, siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle tarımsal üretimin arz yönünde yaşanan sıkıntılar ve küresel ölçekteki enflasyon olgusu nedeniyle artan maliyetler gıda güvencesini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu gelişmeler tarımın desteklenmesi ve teşvikine yönelik ulusal mali politikaların önemini daha da arttırmaktadır. Bu kapsamda bu çalışmanın temel amacı gıda güvencesinin sağlanmasında son derece önemli bir yere sahip olan tarım sektörüne yönelik vergi teşviklerinin incelenmesidir. Bu çalışma 5 Avrupa Birliği ülkesi ve Türkiye’de tarıma yönelik vergi teşviklerinin çeşitliliğini ve ülkeler arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Ülkelerin vergi politika tercihleri hakkında değerlendirmeler yapılarak, gıda güvencesinin sağlanması konusunda atılması gereken adımlara yönelik öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarım, gıda güvencesi, vergi politikası, vergi teşviği

Jel Kodları: H20, H30, S18

Tax Policies for Agriculture in Ensuring Food Security: A Comparison of Selected Country Practices

Abstract: The need for nutrition, which is one of the most basic needs of people, is nowadays mostly provided by the products produced by individuals or enterprises operating in the agricultural sector. Food security, which includes the availability of food that can meet the nutritional needs of people, access to food, stability in access to food and the ability to benefit from food, is one of the issues that countries and international organisations are emphasising today due to the importance of the need for nutrition. Food security is adversely affected by the supply side of agricultural production due to global climate change, epidemics, war, political instability and rising costs due to the global inflation phenomenon. These factors increase the importance of national fiscal policies to support and incentivize agriculture. In this context, the main objective of this study is to analyse the tax incentives for the agricultural sector, which has an extremely important place in ensuring food security. This study reveals the diversity of agricultural tax incentives in 5 European Union countries and Turkey, as well as the differences between the countries. By making evaluations on the tax policy preferences of countries, recommendations are presented for the steps to be taken to ensure food security.

Keywords: Agriculture, food security, tax policy, tax incentives

Jel Codes: H20, H30, S18

Atıf: İnneci, A. (2025). Gıda Güvencesinin Sağlanmasında Tarıma Yönelik Vergi Politikaları: Seçilmiş Ülke Uygulamalarının Karşılaştırılması, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 161-177. <https://doi.org/10.30586/pek.1559700>

Geliş Tarihi: 02.10.2024

Kabul Tarihi: 15.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Tarım sektörü insanların temel ihtiyaçlarından biri olan beslenme için gerekli gıda maddelerinin üretildiği ve bu yönüyle insanların yaşamını doğrudan doğruya etkileyen bir sektördür. Tarım sektörü bir ülke ekonomisine çeşitli şekillerde katkı sağlamaktadır. Her şeyden önce ülkede yaşayanlara istihdam sağlama fonksiyonu vardır. Bunun yanında üretilen ürünlerin ihraç edilmesi yoluyla ülkeye döviz girişi sağlama, sanayi sektöründe üretilen ürünlerde hammadde olarak kullanılması gibi fonksiyonları ile milli gelire katkı sağlamaktadır.

Tarım sektörünün insanların beslenme için gerekli gıdaya erişimini ifade eden gıda güvencesinin sağlanmasında temel sektör olması, tarım sektörü ile ilgili gerek ulusal gerekse de uluslararası politikaların önemini daha da arttırmaktadır. Uluslararası alanda Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü (Food and Agriculture Organization of United Nations-FAO), Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (International Fund for Agricultural Development-IFAD), Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (United Nations International Children's Emergency Found-UNICEF), Dünya Gıda Programı (World Food Programme-WFP), Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization-WHO), Dünya Bankası (World Bank) ve Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization-WTO) gibi kuruluşların tüm dünya ülkelerini kapsayacak şekilde gıda güvencesinin sağlanması ve sürdürülebilirliğine ilişkin çalışmaları devam etmektedir. Bu çalışmalar ülkelerin özellikle tarım, sağlık, hava ve su ile ilgili uygulayacakları politikalara yön verme ve böylece başta gıda güvencesi olmak üzere, sağlık hizmetlerine erişim, küresel iklim değişikliği ile mücadele, su kaynaklarının korunması gibi önemli amaçlara hizmet etmektedir.

Gıda güvencesinin sağlanması ve sürdürülebilirliği konusunda uluslararası alanda yapılan ve ülkelere politika önerileri sunan çalışmalar yanında, ülkelerin uygulayacakları ulusal politikalar ile de gıda güvencesinin sağlanmasına katkıda bulunması mümkündür. Uygulanacak politikalar ile tarım sektöründe faaliyette bulunmak isteyen kişi ya da işletmelerin desteklenerek bu sektörde faaliyette bulunmasının sağlanması, tarım sektöründe çalışanlara ilave faydalar sağlanarak bu sektörde çalışmanın teşvik edilmesi, tarımsal ürünlerin üretiminde kullanılan girdilerin maliyetlerinin azaltılması konusunda alınacak önlemler ile gıda ürünlerinin fiyatlarının düşürülmesi ve gıdaya erişimin kolaylaşması sağlanabilmektedir. Bu yönleriyle gıda güvencesinin esasında politik bir mesele olduğu söylenebilir. Nitekim gıdanın üretimi, toprak yönetimi, çiftçilerin desteklenmesi, gıda fiyatlarında istikrar, gıda standartlarının sağlanması, ihracat ve ithalat kararlarının alınması gibi temel konular esasında hükümet politikaları ile şekillenmektedir. Bu yönleriyle gıda güvencesinin sağlanmasında hükümet politikalarının önemli etkileri olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu çalışmada hükümet politikaları sadece vergisel açıdan değerlendirilmektedir.

Tarım sektörüne yönelik ulusal vergi politika araçları ile gıda güvencesinin sağlanmasına katkıda bulunulabilmektedir. Ülke uygulamalarında belirli tutarlarda gelir elde çiftçilere vergi muafiyetlerinin sağlanması, yakıt, elektrik, gübre, ilaç gibi tarımsal girdilerde indirimli katma değer vergisinin uygulanması, temel gıda ürünlerinin diğer ürünlerden daha düşük katma değer vergisine tabi olması, çiftçilerin girdileri nedeniyle ödedikleri katma değer vergilerinin tazmininin sağlanması, vergi matrahının tespitinde indirim hakkının sağlanması, tarım arazilerinin satışının ve karşılıksız veya veraset yoluyla intikalinin vergi dışı bırakılması gibi birçok vergi politika aracının kullanıldığı görülmektedir. Bu politikaların tamamı doğrudan veya dolaylı olarak gıda güvencesinin sağlanmasına hizmet etmektedir.

Bu çalışmada öncelikle küresel gıda güvencesi ile ilgili açıklamalar yapılarak, küresel gelişmelere ve tarım sektörünün ekonomik görünümüne değinilecektir. Ardından Avrupa Birliği ülkelerinden 2022 yılı itibarıyla en yüksek brüt tarımsal üretim değerine sahip 5 ülkenin ve Türkiye'nin tarım sektörüne mahsus gelir vergileri, servet vergileri ve mal ve hizmet vergileri teşvikleri ele alınacaktır. Sonuç kısmında vergi teşviklerinin gıda güvencesinin sağlanmasındaki rolü ve politika önlemleri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

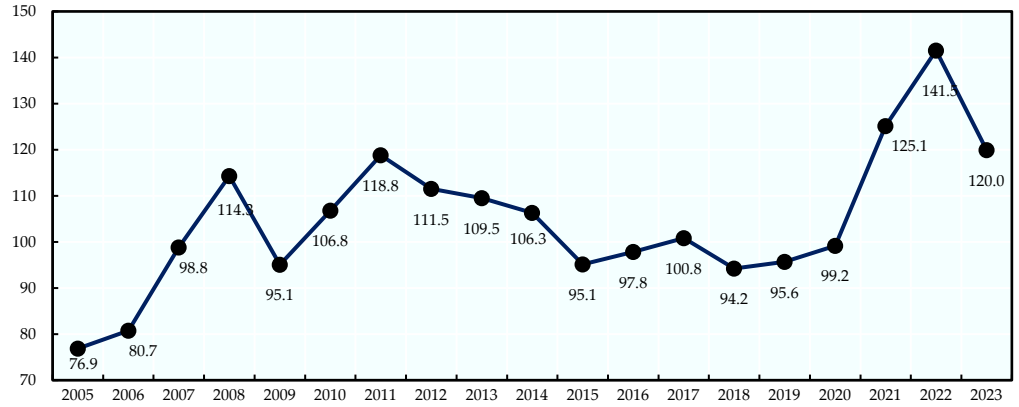
2. Küresel Gıda Güvencesi: Temel Faktörler ve Küresel Gelişmeler

Gıda güvencesi, 1996 yılında gerçekleştirilen Dünya Gıda Zirvesi'nde, tüm insanların aktif ve sağlıklı bir yaşam için beslenme ihtiyaçlarını ve gıda tercihlerini karşılayabilen yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik olarak erişilebilen durum olarak tanımlanmıştır. Bu tanım gıda güvencesinin, gıdanın varlığı, gıdaya erişim, gıdadan yararlanma ve gıdaya erişimde istikrar olmak üzere 4 farklı unsuru içerdiğini göstermektedir. Gıdanın varlığı, üretim veya ithalat yoluyla yeterli gıdanın mevcudiyetini; gıdaya erişim ise gıdanın elde edilmesi için bireylerin yeterli kaynaklara (para gibi) sahip olmasını ifade etmektedir. Gıdadan yararlanma yeterli beslenme, temiz su, hijyen ve sağlık bakımı gibi yollarla gıdadan en iyi şekilde yararlanmayı ifade ederken; gıdaya erişimde istikrar, tüm bireylerin ani şoklar ve döngüsel olaylar döneminde dahi gıdaya her zaman erişebilmesini ifade etmektedir (FAO, 2006, s. 1).

Küresel gıda güvencesini olumsuz yönde etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bunların başında küresel iklim değişikliği gelmektedir. Gerçekten de küresel anlamda ortalama sıcaklık değerlerindeki artış iklim değişikliklerine neden olarak kuraklığı arttırmakta, havalardaki ani değişimler nedeniyle sel baskınlarına neden olmakta ve böylece tarım ürünlerine ve arazilerine zarar vermektedir. Bunun yanında dünya nüfusunun artışına paralel olarak gıda talebinde yaşanan artış, kısa zamanda daha fazla ürün elde edilmesine yönelik aşırı su, ilaçlama ve gübre kullanımı gibi yanlış tarım uygulamalarının artmasına neden olarak verimli toprakların zarar görmesine ve temiz suyun israfına neden olmaktadır. Ülkelerin tarım ürünlerinin ticaretine yönelik politikaları da gıda güvencesini etkilemektedir. Nitekim özellikle ihracat potansiyeli yüksek tarım ürünlerine yönelik kısıtlamalar, diğer ülkelerde bu ürünlere ulaşımı zorlaştırabilmektedir.

Gıda güvencesini olumsuz yönde etkileyen faktörler yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. Nitekim özellikle son yıllarda gıda güvencesini olumsuz yönde etkileyen iki önemli faktör söz konusu olmuştur. Bunlardan ilki Covid-19 salgını, diğeri ise Rusya-Ukrayna savaşıdır. Covid-19'un kontrol altına alınması adına yapılan ticari faaliyetlerin kısıtlanması ve karantina uygulamaları küresel bir durgunluğa neden olmuş; bu da işten çıkarmalara ve dolayısıyla daha düşük gelire sahip özellikle yoksul insanların gıda tüketimlerinde bir azalmaya neden olmuştur. (Swinnen, 2020, s. 21). Covid-19 döneminde ortaya çıkan istihdam ve gelir kaybına ek olarak tedarik zincirine yönelik aksaklıklar da gıda güvencesini olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim konuya ilişkin yapılan çalışmalar Covid-19'un neden olduğu gelir kaybı ve hareket kısıtlamalarının gıdaya erişimi ve gıda bulunabilirliğini ve dolayısıyla gıda güvencesini olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir (Éliás ve Jámbor, 2021; Picchioni ve diğerleri, 2022; Bloem ve Farris, 2022). Her ne kadar Covid-19 nedeniyle azalan gelirlerin gıda güvencesine olumsuz etkisi gıda üretiminin arz yönünde meydana gelen aksaklıklardan daha fazla olsa da tedarik zincirindeki aksaklıklar ve stokçuluk gıda fiyatlarının artmasında önemli etmenlerden biri olmuştur (Mogues, 2020, s. 4).

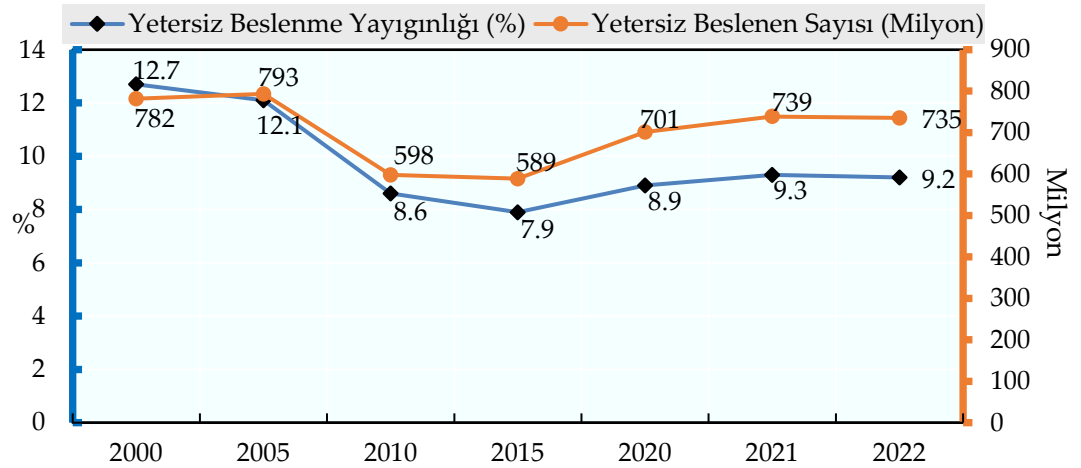
Şekil 1'de küresel gıda fiyat endeksinin yıllar itibariyle değişimi gösterilmektedir. Şekil 1'de özellikle Covid-19'un ilk ortaya çıktığı 2019'un son ayları ve 2020'nin ilk aylarından itibaren gıda fiyat endeksinin hızlı şekilde artış gösterdiği görülmektedir. 2007-2008 gıda krizinde 114,3 puan, 2010-2011 yıllarında yaşanan gıda krizinde 118,8 puan ile zirveyi gören reel gıda fiyatları endeksi, 2021 yılı Nisan ayında 121,4 puana yükselerek gıda krizleri dönemindeki zirve fiyat endekslerini aşmıştır.

Şekil 1. Reel Gıda Fiyat Endeksi (2014-2016=100) (Kaynak: FAO, Food Price Index, 2024, <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/> yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 1'den izlenebilen küresel gıda fiyatları endeksindeki son yıllarda yaşanan artışın diğer bir nedeni de Rusya-Ukrayna savaşıdır. Reel gıda fiyatları endeksi Rusya-Ukrayna savaşının etkisi ile Nisan 2022'de 155,6 puan ile Covid-19 salgını döneminde geldiği seviyesini de aşmıştır. Özellikle Şubat 2022'de Covid-19'un fiyatlar üzerindeki etkileri yavaş yavaş azalmaya başlamışken iki önemli tarım ürünü üreticisi arasında başlayan savaş, gıda ve enerji piyasalarında şok etkisi yaratarak büyük bir belirsizlik ortaya çıkarmıştır (FAO ve diğerleri, 2023, s. 5). Özellikle buğday, mısır, ayçiçeği tohumu ve yağ piyasalarında Rusya ve Ukrayna'nın küresel tedarikçi konumunda olması ve Rusya'nın uluslararası gübre ve enerji piyasalarındaki konumu dünya çapında gıda ve enerji fiyatlarında bir artışa neden olmuştur (Glauber ve diğerleri, 2023, s. 27). Her ne kadar Karadeniz Tahıl Girişimi'nin yürürlüğe girmesinin ardından yaşanan olumlu gelişmeler ile Ukrayna'dan yapılan ihracat kapasitesinin artırılması sayesinde pazara erişim sorunları bir miktar iyileşse de yüksek ve değişken enerji fiyatları, gıda fiyat enflasyonunda önemli bir faktör olmaya devam etmekte (OECD/FAO, 2023, s. 73) ve savaşın devamı halinde fiyatların daha da artacağı öngörülmektedir (Rice ve diğerleri, 2023, s. 24). Gıda güvencesini olumsuz yönde etkileyen bu tehditler birçok ülke açısından ciddiyetini korumaktadır. Nitekim gelirlerinin büyük çoğunluğunu gıda, enerji ve diğer temel ihtiyaçlar için harcayan düşük gelirli ülkelerde yaşayan yoksullar bu durumdan en ağır şekilde etkilenmektedirler. Bunun yanında Covid-19, Rusya-Ukrayna savaşı ve ülke ekonomilerindeki kriz beklentileri ülke para birimlerini daha da zayıflatarak uluslararası fiyat şoklarının yurtiçi fiyatlara daha da fazla yansımaya neden olmaktadır (Glauber ve diğerleri, 2023, s. 31).

Gıda güvencesinde oluşan bu risklerin en önemli sonuçlarından biri yetersiz beslenmedir. Dünya genelinde yetersiz beslenme yaygınlığı Şekil 2'den izlenebilmektedir.

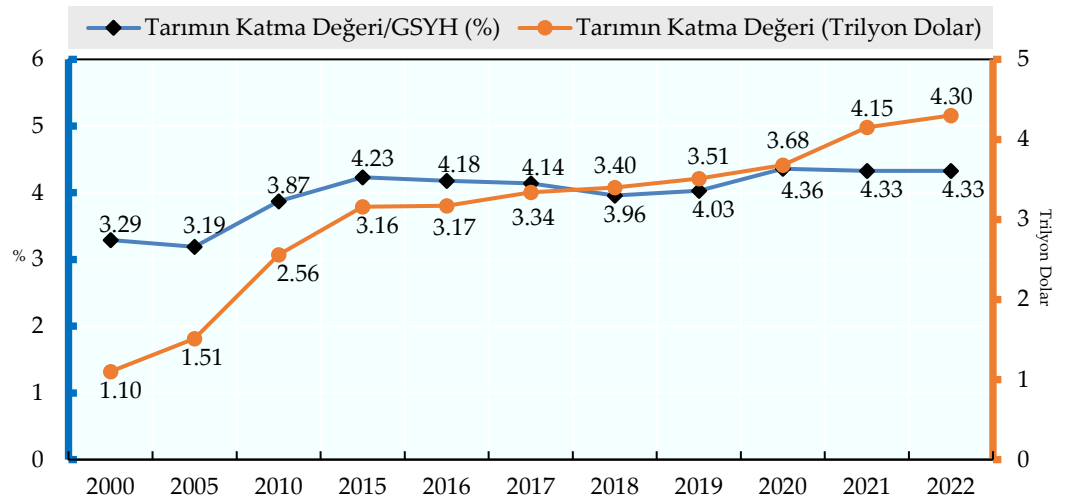

Şekil 2. Dünya Geneli Yetersiz Beslenme Yaygınlığı ve Yetersiz Beslenen Kişi Sayısı (Kaynak: FAO, FAOSTAT: Suite of Food Security Indicators, 23 Ağustos 2023, <https://www.fao.org/faostat/en/#data/FS> yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Yetersiz beslenme yaygınlığı ile ölçülen küresel açlık verileri, 2021'den 2022'ye kadar nispeten değişmemiş görünmekle birlikte, 2019 yılında dünya nüfusunun %7,9'unu (612 Milyon) oluştururken, 2022 yılına gelindiğinde tahmini dünya nüfusunun yaklaşık %9,2'sini (735 Milyon) oluşturmaktadır. Bu da 2022 yılında 2019 yılı pandemi öncesi döneme göre açlıkla karşı karşıya kalan insan sayısının yaklaşık 123 milyon arttığını göstermektedir (FAO ve diğerleri, 2023, s. 6). Yetersiz beslenme konusunda yaşanan bu dramatik değişim uluslararası kuruluşları harekete geçirmiştir. FAO, IMF, Dünya Bankası Grubu, WFP ve WTO başkanları 8 Şubat 2023 tarihinde yayımladıkları bildiri ile gıda ve beslenme güvencesi krizinin daha da kötüleşmesinin önlenmesi amacıyla açlığın yoğun olduğu bölgelerin kurtarılması, ticaretin kolaylaştırılması, piyasaların işleyişinin iyileştirilmesi, özel sektörün gıda ve beslenme konusundaki rolünün artırılması ve zararlı sübvansiyonların hedef ve verimlilik açılarından yeniden düzenlenmesi için acil eylemler yapılması çağrısında bulunmuşlardır (World Bank, 2024).

3. Tarım Sektörünün Genel Ekonomik Görünümü

Dünya Bankası verilerine göre küresel GSYH 2022 yılı itibarıyla yaklaşık 101 trilyon Dolar olarak gerçekleşmiştir. Küresel GSYH, 2009 küresel ekonomik kriz dönemindeki %1,4'lük ve 2020 Covid-19 dönemindeki %3,1'lik düşüş dışında yıllık olarak sürekli artış göstermektedir (World Bank, Databank). Küresel GSYH'de yaşanan artışa tarım sektörünün de katkıda bulunduğu görülmektedir. Nitekim küresel iklim değişikliği ve gıda güvencesine yönelik endişeler nedeniyle tarım sektörüne yapılan yatırımların ve verilen teşviklerin artması, tarımın katma değerinin artışına neden olmaktadır. Şekil 3'te tarımın katma değerinin küresel GSYH içindeki payı ve yaratılan katma değer tutarı gösterilmektedir.

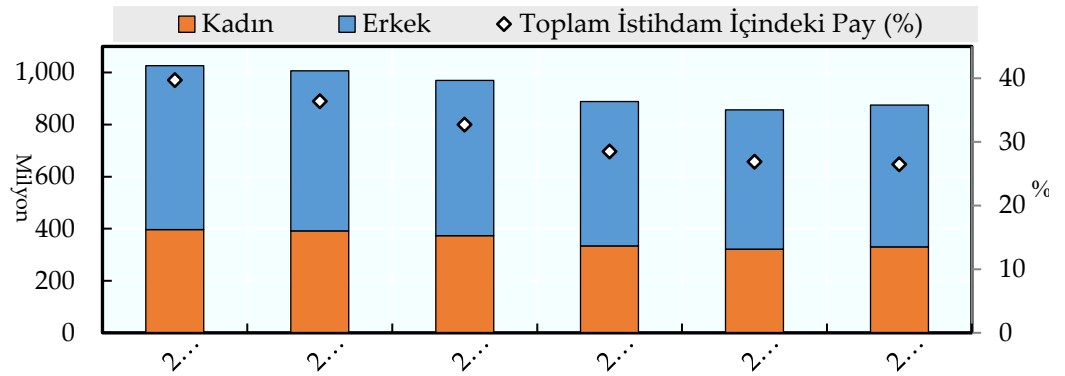
Şekil 3. Tarımın Katma Değeri ve Tarımın Katma Değerinin GSYH İçindeki Payı (Kaynak: FAO, FAOSTAT: Macro Indicators, 5 Aralık 2023, <https://www.fao.org/faostat/en/#data/MK> yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 3'ten görüldüğü üzere tarım sektörünün küresel GSYH'ye katkısı yıllar itibariyle genel olarak istikrarlı bir seyir izlemektedir. GSYH'ye katkıda yıllar itibariyle yaşanan küçük dalgalanmalar büyük ölçüde tarım dışı sektörlerde yaşanan gelişmelerle ilgilidir. 2020 yılında %4,03'ten %4,36'ya yaşanan ani yükseliş Covid-19 nedeniyle sanayi ve hizmet sektörlerinde yaşanan düşüş ve tarım sektöründeki yükselişin devam etmesinden kaynaklanmaktadır (FAO, 2023). Küresel tarımın katma değeri 2000 yılından beridir istikrarlı bir şekilde artmaktadır. Tarımın katma değeri 2000 yılında 1,10 Trilyon Dolar iken yaklaşık 4 kat artarak 2022 yılında 4,3 Trilyon Dolara ulaşmıştır.

Tarımın küresel katma değerine en çok katkıda bulunan kıta Asya kıtasıdır. Asya kıtası coğrafi büyüklüğünün de katkısıyla 2021 yılı itibariyle tarımın küresel katma değerine %65,3'lük katkıda bulunmaktadır. Buna karşılık Avrupa %9, Afrika %11,5, Amerika %12,8 ve Okyanusya %1,4 oranında katkıda bulunmaktadır (FAO, 2023).

Tarıma yönelik kamu harcamalarındaki artış da dikkat çekmektedir. 2001 yılında reel olarak 17 Trilyon Dolar olarak gerçekleşen kamu harcama tutarı, 2022 yılına gelindiğine 32,5 Trilyon dolara yükselmiştir. Aynı dönemde tarım sektörüne yapılan harcamalar toplam kamu harcamalarının %1,5 ilâ %2,1'ini; tarımın küresel GSYH'ye katkısı ise %3,2 ilâ %4,3'ünü oluşturmuştur. Tarıma yapılan kamu harcamalarında Asya kıtası 2022 yılı itibariyle ilk sırada yer almaktadır. Asya kıtası küresel toplam kamu harcamasında %32'lik paya sahip olmasına rağmen küresel tarım harcamalarının %77'sini gerçekleştirmektedir. Buna karşılık Avrupa küresel tarım harcamalarının %11'ini, küresel kamu harcamalarının %31'ini; Amerika ise küresel tarım harcamalarının %9'unu, küresel kamu harcamalarının %33'ünü oluşturmaktadır (FAO, 2024).

Şekil 4'te tarım sektöründe çalışan kişi sayısı ve toplam istihdam içindeki payı gösterilmektedir. 2000 yılında yaklaşık 1 Milyar kişinin çalıştığı tarım sektöründe sayı her geçen yıl azalmış; 2021 yılına gelindiğinde 875 Milyon kişiye kadar düşmüştür.

Şekil 4. Tarımda Çalışan Kişi Sayısı ve Toplam İstihdam İçindeki Payı (Kaynak: FAO, FAOSTAT: Employment Indicators: Agriculture, 17 Temmuz 2023, <https://www.fao.org/faostat/en/#data/OEA> yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Toplam istihdam içinde tarımda çalışanların sayısı da her geçen yıl azalmaktadır. 2000 yılında toplam çalışanlar içinde tarımda çalışanların payı %39,7 iken 2021 yılında bu oran %26,5'e düşmüştür. Küresel iklim değişikliği nedeniyle ekilebilir arazilerin her geçen gün azalması, girdi fiyatlarının yüksekliği nedeniyle tarım ürünlerinin üretilmesinin zorlaşması gibi nedenlerle tarımda çalışan kişi sayısının ve toplam çalışanlar içinde tarımda çalışanların oranının her geçen gün daha da düşeceği tahmin edilmektedir.

4. Gıda Güvencesi Bakımından Tarıma Yönelik Vergi Teşviklerinin Önemi

Tarım, ekonomik kalkınma, yoksulluğun azaltılması ve gıda güvencesine katkıda bulunma gibi hayati işlevlere sahiptir. Özellikle dünya nüfusundaki artış, gelir seviyelerinin yükselmesi ve yaşam tarzlarındaki değişiklikler nedeniyle gıda talebinde yaşanan artış önümüzdeki yıllarda tarımsal üretimin önemli seviyelerde artması gerektiğini göstermektedir (OECD, 2014, s. 7).

Tarımın bu işlevleri, tarım sektörüne yapılan vergi teşviklerinin önemini daha da arttırmaktadır. Vergi teşvikleri tarım sektörünü ve dolayısıyla ülke ekonomisini birçok açıdan olumlu şekilde etkilemektedir. Vergi politikaları tarımdan elde edilen gelirin düzeyini ve değişkenliğini, arazi ve teknolojiye yapılan yatırımları, tarım sektöründeki işgücü ve diğer girdi kullanımını ve uygulamalarını doğrudan etkileyebilmektedir (OECD, 2020, s. 7). Tarım sektörüne yönelik vergi teşvikleri sektörün gelişimine ve rekabet edebilirliğine hizmet etme yanında gıda güvencesinin sağlanması bakımından da büyük önem arz etmektedir. Nitekim vergi teşvikleri öncelikle çiftçilerin girdi maliyetlerinin azaltılarak tarımsal üretimin artırılmasına ve gıda ürünlerine ulaşımın kolaylaşmasına imkân tanımaktadır. Örneğin çeşitli vergi uygulamalarıyla ihracatın kısıtlanması, girdilerin yurtiçi fiyatlarının düşmesine imkân tanıyabilmektedir (Amaglobeli ve diğerleri, 2024, s. 11). Bouet ve Debuquet (2010) yaptıkları çalışmada tarımsal ihracat vergilerinin gıda güvencesi bakımından etkilerine odaklanmış ve ihracat vergilerinin tüketicilerin gıda güvencesine olumlu katkıda bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Uygulanacak vergi politikaları sonucunda girdi maliyetlerinin düşmesi ile artan tarımsal üretim, fiyatlar genel seviyesine de olumlu yansıyor, tarım ürünlerine ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Bunun yanında geleneksel tarım teknikleri yerine modern tarım tekniklerinin kullanımına yönelik getirilecek vergi teşvikleri daha verimli tarım uygulamalarına geçilmesi bakımından da fırsatlar sunarak bu alanlara yatırımın artmasına ve dolayısıyla tarımsal üretimin artmasına; böylece gıda güvencesinin sağlanmasına hizmet edecektir. Nitekim Veen ve diğerleri (2007) yaptıkları çalışmada Belçika, Fransa, Hollanda ve Birleşik Krallık vergi sistemlerinin tarım sektörünü destekleme bakımından diğerlerinden ayrıldığını ve genel anlamda vergi yükünün diğer ülke tarım sektörlerinden düşük olmasının tarım sektörünün inovasyonunu ve bu sektöre yapılacak yatırımları desteklediği ve verimliliğin arttığını ifade etmektedirler. Dolayısıyla

çiftçiler üzerindeki düşük vergi yükü tarım sektörüne yapılacak yatırımları arttırarak üretim maliyetlerinin düşmesine imkân tanıyabilecektir. Aksi bir durumda örneğin temel gıda ürünlerinin satışı sırasında alınan satış vergileri gıda güvencesini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Nitekim Zheng ve diğerleri (2021) yaptıkları çalışmada ABD'nin çeşitli eyaletlerinde temel gıda ürünlerine uygulanan bir tür satış vergisinin (grocery tax) gıda güvencesini olumsuz yönde etkilediğine vurgu yapmaktadırlar.

Tarım, kırsal kesimin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunan önemli sektörlerdendir. Kırsal kesimde yapılan tarım faaliyetlerinin vergi teşvikleri ile desteklenmesi, bu bölgelerin kalkınmasına imkân tanıyarak, istihdam olanakları yaratmakta ve kırsaldan kente göçün önüne geçmektedir. Bu bakımdan kırsalda yapılan tarım faaliyetlerine yönelik vergi teşvikleri kent-kırsal nüfus dengesinin sağlanması bakımından da önemli bir işleve sahiptir. Bunun yanında vergi teşvikleri yoluyla ihracat potansiyeli yüksek tarım ürünlerinin üretiminin teşvik edilmesi, uluslararası pazarda o ürünle ilgili söz sahibi olunmasına ve diğer ülke tarım sektörleri ile rekabet edilebilmesine imkân tanımaktadır.

5. Ülke Uygulamalarında Tarım Sektörüne Yönelik Vergi Teşvikleri

Tarım sektörünün vergilendirme rejimi ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Vergilendirme rejimlerinin belirlenmesinde tarım sektörünün ülke ekonomisindeki ağırlığı, tarım sektöründe faaliyette bulunan kişi ve kurum sayısı, ülkenin genel ekonomik durumu ve refah seviyesi gibi unsurlar etkili olmaktadır. Tarım sektörü sadece tarım ürünlerinin satışı ve elde edilen gelirle ilgili olmayıp, gıda güvencesinin sağlanması ve sürdürülmesi, sürdürülebilir tarım politikalarının etkinliği gibi birçok açıdan sahip olduğu öneme binaen ülkelerce farklı şekillerde desteklenmektedir. Bu destekler doğrudan sübvansiyonlar şeklinde olabileceği gibi, vergi teşvikleri şeklinde de olabilmektedir.

OECD tarıma yönelik destekleri, üretici destek tahmini (producer support estimate), genel hizmetler destek tahmini (general services support estimate), tüketici destek tahmini (consumer support estimate) ve toplam destek tahmini (total support estimate) olmak üzere 4 farklı destek göstergesi kullanarak açıklamaktadır. Üretici destek tahmini, tüketicilerden ve vergi mükelleflerinden tarım üreticilerine yapılan transferlerin brüt parasal değerini ifade etmektedir. Üretici fiyat desteği, piyasa fiyat desteğini, bütçe ödemelerini ve vazgeçilen bütçe gelirlerini kapsamaktadır. Genel hizmetler destek tahmini, özel ya da kamu hizmetlerinin, kurumların ya da altyapıların geliştirilmesi yoluyla tarım sektörü için elverişli bir ortam oluşturan politika uygulamalarından kaynaklanan brüt transferleri parasal değerini ifade etmektedir. Tüketici destek tahmini ise tarım ürünlerinin tüketicilerinden (tüketicilerine) yapılan ve tarıma yönelik politika uygulamalarından kaynaklanan transferlerin yıllık parasal değerini ifade etmektedir. Bu değer eksi olduğunda tarım ürünlerinin tüketicileri üzerinde zımni vergi yükünü ölçmektedir. Toplam destek tahmini ise tarıma yönelik politika uygulamalarından kaynaklanan, vergi mükelleflerinden ve tüketicilerden yapılan tüm brüt transferlerin yıllık parasal değerini ifade etmektedir (OECD, 2023, ss. 107-108). OECD ülkelerinde tarıma yönelik destek tutarları Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. OECD Ülkelerinde Tarıma Yönelik Destek Tahminleri (Milyon Dolar)

	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Üretici Desteği	231.287	252.223	248.104	211.632	237.239	250.577	215.239
Genel Hizmetler Desteği	37.029	42.718	46.467	41.664	48.333	48.358	47.149
Tüketici Desteği	-131.025	-114.087	-89.900	-55.090	-54.972	-42.555	-9.965
Toplam Destek	291.177	324.509	337.133	301.101	339.673	365.464	342.896

Kaynak: OECD, Agricultural Policy Monitoring and Evaluation, <https://data-explorer.oecd.org/> yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablodan görüldüğü üzere tarıma yönelik toplam destek tahminleri genel olarak artış eğilimindedir. 2022 yılında toplam desteklerin 2000 yılına göre yaklaşık %20 artış göstererek 342 Milyar Dolar seviyesine ulaştığı görülmektedir. Tüketici destek tahminleri ise sürekli eksi değerde olup, bu durum tüketiciler üzerinde tarıma yönelik politika uygulamalarından kaynaklanan zımni bir vergi yükü oluştuğunun göstergesidir.

2020-2022 yılları arasında ortalama 349 Milyar Dolar olan toplam desteğin %67'si (234 Milyar Dolar) üretici desteğinden oluşmaktadır. Üretici desteği brüt çiftlik gelirlerin 1986-1988 yılları arasında yaklaşık %35'ini, 2000-2002 yıllarında yaklaşık %28'ini oluştururken; 2020-2022 yılları arasında %15,2'sini oluşturmaktadır (OECD, 2023, s. 114). Bu durum, üreticilere yönelik desteklerin son yıllarda rakamsal olarak artmış olsa da üreticilerin elde etmiş oldukları gelir içindeki payının azaldığını göstermektedir. Son 20 yılda yaşanan ekonomik krizler, küresel salgın ve savaş ortamı destek tutarlarının ve uygulamalarının temel belirleyicilerinden olmuştur.

Ülke uygulamalarında genel olarak tarım sektörünün vergilendirilme rejimlerinin ekonomideki diğer sektörlerinin vergilendirme rejimleri ile aynı sınıflandırmalara tabi tutulduğu görülmektedir. Nitekim OECD'nin çalışmalarında tarım sektörünün vergilendirmesine ilişkin değerlendirmelerin gelir, kâr ve sermaye üzerinden alınan vergiler, sosyal güvenlik katkı payları, işgücü vergileri, servet vergileri, mal ve hizmetler üzerinden alınan vergiler ve diğer vergiler şeklinde yapılan sınıflandırma çerçevesinde ele alınmaktadır (OECD, 2005; OECD, 2020). Ancak ülke uygulamalarındaki temel farklılık tarım sektörüne yönelik özel vergi düzenlemelerinde ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2'de seçilmiş Avrupa ülkelerinde tarıma yönelik özel vergi düzenleme türleri yer almaktadır. Gelir vergilerinde muhasebe uygulamalarında basitleştirme, gerçek gelir yerine taşınmazlardan elde edilen gelirlerinin vergilendirilmesi, vergi muafiyet ve istisnaları, gelir düzeltmeleri, tecil ve mahsup uygulamaları, ayrıcalıklı amortisman uygulamaları, sermaye kazancı istisnaları ve kurumlar vergisi muafiyetleri tarım sektörüne yönelik temel ayrıcalıklı uygulamalardır. Buna ek olarak servet vergilerinde emlak ve arazi vergisi muafiyetleri, emlak ve arazi vergilerinde indirimli oran, arazilerin vergisel amaçlarla değerlendirilmesinde piyasaya göre düşük değerlendirme, yerel veya bölgesel işletme vergilerinin ödenmesinde ayrıcalık, devir/satın alma ve buna bağlı damga vergilerinde ayrıcalık, veraset ve intikal vergilerinde ayrıcalıklar tarım sektörüne yönelik vergi teşvik uygulamalarıdır. Harcama vergilerinde ise mal ve hizmetler ile yakıt vergilerinde ayrıcalıklı vergi uygulamaları yer bulmaktadır (OECD, 2020, s. 31).

Tablo. 2. Seçilmiş Avrupa Ülkelerinde Tarıma Yönelik Özel Vergi Düzenlemeleri

	GELİR VERGİLERİ			SERVET VERGİLERİ			MAL ve HİZMET VERGİLERİ		
	Gelir	Sermaye Kazançları	Kurumlar	Emlak ve Arazi	Devir/Satın Alma ve Damga	Veraset ve İntikal	Çıktılar	Girdiler	Yakıt
Fransa	x	-	-	x	x	x	x	-	x
Almanya	x	-	-	-	-	-	x	-	x
İtalya	x	-	x	x	x	-	x	x	x
İspanya	x	-	-	x	x	-	x	x	x
Polonya	x	-	x	x	x	x	x	-	x

Kaynak: OECD, 2020, s. 32.

Avrupa ülkelerinde tarım sektörü büyük ölçüde aile çiftliklerinin elindedir ve kurumsal tarım işletmelerinin sayısı azdır. Bu nedenle tarımın vergilendirilmesinde gelir vergisi uygulamaları son derece kilit bir rol oynamaktadır. Hükümetlerin vergi matrahının tespitinde özel düzenlemeleri, daha düşük gelir vergisi oranlarını, vergi muafiyet ve istisnalarını bir araç olarak kullanarak ekonomik ve sosyal politika hedeflerine ulaşmaya çalıştıkları görülmektedir (Szlezak-Matusiewicz, 2018, s. 57). Gelişmiş ülkelerin birçoğu aşırı ithalatın engellenmesine yönelik korumacı önlemleri uygulamakta ve tarım ürünlerinin ihracatının teşvik edilmesi amacıyla sübvansiyonlar, düşük krediler, düşük vergi oranları gibi teşvik mekanizmaları kullanmaktadırlar. Buna

ek olarak özellikle gelişmiş Avrupa ülkelerinde tarıma yönelik doğrudan verilen destekler üretimi teşvik etmekten çok çiftçilerin gelirlerinin korunması, uygun fiyata gıda ürünlerinin temin edilmesi, kırsal alanların ve tarımsal altyapının geliştirilmesi ve çevresel tedbirler gibi daha çok sosyal sorunların çözülmesine yönelik olarak kullanılmaktadır (Kovalchuk ve diğerleri, 2021, s. 486). Dolayısıyla tarımda vergisel düzenlemelerin birincil amacı mali yani gelir elde etmek değil, tarımı teşvik etmektir. Daha açık bir ifadeyle tarım sektörüne yönelik vergi düzenlemeleri ile daha çok sektör için uygun koşulların oluşturulması ve verimliliğinin artırılmasını amaçlamaktadır (Kovalchuk ve diğerleri, 2021, s. 489).

Tarıma yönelik vergi teşvikleri bu araçlarla sınırlı değildir. Emlak vergisi gibi servet vergilerinde özel düzenlemelere yer vermek suretiyle veya tarım arazilerinin başka alanlara dönüşümünü caydırmak amacıyla çeşitli vergisel önlemler alınması yoluyla vergi politikalarını tarım arazilerinin tarımda kullanılmasının teşvik edilmesinde bir araç olarak kullanılabilir (OECD, 2010, s. 40). Buna ek olarak tarımsal girdilerde ve tarımsal ürünlerin satılmasında mal ve hizmetler üzerinden alınan vergilerin de etkin birer araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Hangi vergi türünde ve hangi araçla yapılırsa yapılsın, tarım sektörüne yönelik verilen vergisel teşvikler az ya da çok gıda güvenmesini doğrudan etkilemektedir. Nitekim tarıma yönelik teşvikler gıdanın üretim ya da ithalat yoluyla da olsa mevcut olmasını ve gıdaya erişimi, gıdadan yararlanmayı ve gıdaya erişimde istikrarı doğrudan etkilemektedir.

5.1 Gelir Vergileri Teşvikleri

Tarım sektörüne yönelik vergisel düzenlemelerde kişisel gelir vergisi teşviklerinin kurumlar vergisi teşviklerine göre daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu teşvikler vergi matrahının ve dolayısıyla ödenecek verginin azaltılması, belirli bölgelerdeki çiftçilerin veya genç çiftçilerin yüksek maliyetlerinin karşılanması, nakit muhasebesine izin verilerek idari yüklerin azaltılması, çiftliklerin el değiştirmesinin kolaylaşması amacıyla sermaye kazançları vergilerinden muafiyet sağlanması şeklinde olabilmektedir (OECD, 2020, s. 33).

Fransa tarım faaliyetlerinden elde edilen gelirin vergilendirilmesinde üç farklı vergi rejimi kullanılmaktadır. Son üç yıllık cironun 120.000€'nin altında olması halinde Micro BA planı kullanılabilir. Bu plan çiftçilere son 3 yılda elde ettikleri ciro ortalamasının %87'lik kısmını gider olarak indirmek suretiyle vergilendirilebilir gelirini tespit etmesine imkân tanımaktadır (FBA, 2019; Valoxy, 2024). Çiftçiler son 2 yıllık kazancın 350.000€'dan az olması halinde tercih etmeleri durumunda nakit esaslı muhasebeyi kullanabilmektedirler. Kazancın bu tutarı aşması halinde ise tahakkuk esasına göre muhasebenin tutulması gerekmektedir (OECD, 2020, s. 152). Nakit esaslı muhasebe iş yükünün azaltılması bakımından önem arz etmektedir. Bunlara ek olarak Fransa Genel Vergi Kanunu çiftçilere elde ettikleri kârın belirli bir kısmını ihtiyati tasarruf kesintisi adıyla tasarruf edebilmelerine imkân tanımaktadır. Çiftçiler gelirlerinin en az %50'sini ihtiyati tasarruf kesintisine ayırarak ilgili kazancı vergi dışı bırakabilmektedir. Fransa genç çiftçilere de vergi muafiyeti tanımaktadır.

Almanya ve İtalya Fransa'ya benzer şekilde çiftçilere vergilendirilebilir gelirin tespitinde defter tutulmaması ve diğer kolaylaştırıcı yöntemler yoluyla avantajlar sağlamaktadır. Almanya'da 20 hektardan daha az araziye sahip veya 50'den az hayvana sahip çiftçilere sabit oran yöntemini kullanarak vergilendirilebilir gelirlerini kolayca tespit edebilmelerine imkân tanınmaktadır (Gruziel ve Raczkowska, 2018, s. 170; OECD, 2020, s. 160). Bunun yanında brüt gelirin bekarlar için 30.700€, evliler için ise 61.400€'dan az olması halinde bekarlar için 900€, evliler için 1.800€'luk bir indirim vergilendirilebilir gelirin tespitinde dikkate alınmaktadır (OECD, 2020, s. 160). İtalya ise tarımdan elde edilen gelirleri gayrimenkul geliri olarak dikkate almaktadır. Tarımdan elde edilen gelirin gayrimenkul geliri olarak dikkate alınabilmesi için kadastroya kayıt gereklidir. Tarımdan elde edilen gelirin gayrimenkul geliri olarak dikkate alınıp vergilendirilmesi halinde vergilendirme çiftçilerin gerçek gelirleri üzerinden değil arazinin kadastro değerleri

üzerinden yapılmaktadır. Gayrimenkul varlıkların genellikle çok düşük kadastro değerine sahip olduğu düşünüldüğünde bu uygulamanın çiftçilere daha düşük vergi ödeme konusunda fayda sağladığı görülmektedir (Parsche ve diğerleri, 2001, s. 70). Bunun yanında kurumlar vergisi düzeyinde tarım kooperatiflerinin elde ettikleri kârların belirli bir kısmını yedek akçe olarak ayırmalarına ve böylece vergi dışında bırakabilmelerine imkân tanınmaktadır (Bono, 2012, s. 58).

İspanya gelir vergisi sisteminde de çiftçilerin şekli yükümlülüklerinin azaltılması ve böylece çok sayıda tarımsal işletmenin vergi sistemine dahil edilmesi amacıyla yönelik düzenlemeler bulunmaktadır. Bu amaca yönelik olarak çiftçilerin elde ettikleri gelirin hesabında büyük ölçüde objektif tahmin yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem her bir ürünün üretim değerinin belirli bir yüzdesi alınarak çiftçi gelirlerinin hesaplanması esasına dayanmaktadır (García, 2012, s. 49). Bu yöntem küçük çiftçiler için düzenlenmiş bir yöntem olup, çiftçilerin yaklaşık %94'ü bu yöntemi kullanmaktadır. Bu yöntemde satışlar %13 ilâ %56 arasında değişen sabit endeks sayıları ile çarpılarak gelir hesaplanmaktadır. Ayrıca bu yöntemde 18-40 yaş arasındaki çiftçilerin vergilendirilebilir gelirleri hesaplanırken, çiftçiliğe başlamalarından itibaren 5 yıl boyunca %25 indirim uygulanmaktadır (OECD, 2020, ss. 238-239). Böylece elde edilen gelirin tamamından değil belirli bir kısmından vergi alınması, başka bir deyişle elde edilen kazancın bir kısmının vergiden istisna edilmesi söz konusu olmaktadır.

Polonya'da ise tarımdan elde edilen kazançlar diğer ülkelerden farklı vergilendirme rejimine tabidir. Polonya'da özel birkaç tarım ve hayvancılık faaliyeti dışında çiftçilerin gelir vergisi ödemeleri söz konusu değildir. Seracılık, kümes hayvanı yetiştiriciliği, mantar üretimi, arı yetiştiriciliği, ipek böceği üretimi gibi alanlar dışında faaliyette bulunan çiftçiler gelir vergisinden muaf tutulmuşlardır (Parlińska, 2008, s. 76). Tarımda asıl vergilendirme ise tarım arazileri üzerinden tarım arazilerinin tahmini verimleri dikkate alınarak hesaplanan tarım vergisi ile yapılmaktadır (Podstawka ve Podstawka, 2020, s. 178). Bunun yanında Polonya kurumlar vergisi kanunu yıllık cirosu 2 Milyon €'dan az olan ve belirli şartları taşıyan küçük şirketler için kurumlar vergisini standart oran olan %19 yerine %9 olarak belirlemiştir. Dolayısıyla küçük ölçekli tarım şirketleri de gerekli şartları sağlamaları halinde indirimli kurumlar vergisi uygulamasından faydalanabileceklerdir.

5.2. Servet Vergileri Teşvikleri

Fransa'da sahip olunan arazinin gelişmiş olup olmamasına (imarlı olup olmama gibi) göre emlak vergisinde farklı vergilendirme usulleri öngörülmektedir. Gelişmiş araziden alınan emlak vergisi uygulamasında tarımsal amaçlı olarak kullanılan binaların sahipleri bu binalar nedeniyle ortaya çıkacak emlak vergisinden muaf tutulmuştur (Fransa Maliye Bakanlığı, 2024a, s. 72). Bunun yanında tarım arazilerinde gelişmemiş araziler için uygulanan emlak vergisinde kalıcı ve geçici muafiyetler sağlanmaktadır. Örneğin organik üretim yapılan tarım arazilerinin ilgili makamların kararıyla 5 yıl boyunca vergi dışı bırakılması söz konusu olabilmektedir. Bunun yanında yeni işe başlayan çiftçilere 5 yıl boyunca %50'lik bir vergi indirimi sağlanmaktadır (Fransa Maliye Bakanlığı, 2024b, s. 1-5). Kırsal bölgelerde yer alan bina ve tarım arazileri için çeşitli şartlar dahilinde %5,8 yerine %0,75 indirimli satış vergisi uygulanmaktadır. Son olarak uzun vadeli olarak kiralanan kırsal mülkler için bağış ve mirasa ilişkin devir vergilerinden de kısmi muafiyet sağlanmaktadır (OECD, 2020, ss. 154-155).

İtalya'da tarım arazileri için indirimli emlak vergisi uygulaması söz konusudur. Normalde %0,86 olan emlak vergisi oranı tarım arazileri için %0,76 olarak uygulanmaktadır. Bunun yanında dağlık alanlardaki tarım arazi sahipleri bu vergiden muaftır. Diğer tarım arazi sahipleri ise resmi olarak profesyonel çiftçi veya küçük çiftçi olarak kaydolmaları durumunda vergiden muafiyet sağlanmaktadır (Paoletto ve diğerleri, 2020, s. 4-5).

İspanya'da tarıma yönelik özel servet düzenlemeleri ise sınırlıdır. Sadece tarımsal işletmelerin devamlılığının sağlanması adına aile üyeleri arasında çiftliklerin devri

durumunda bu devir nedeniyle ortaya çıkacak vergilerden çeşitli şartlar altında tam veya kısmi muafiyet sağlanmaktadır (OECD, 2020, s. 239). Polonya'da ise İspanya'nın aksine servet vergilerinde tarıma yönelik özel düzenleme sayısı oldukça fazladır. Daha önce de ifade edildiği gibi Polonya tarım sektörünün vergilendirilmesinde gelir vergisi yerine tarım vergisini kullanmaktadır. Bu vergi ekilebilir tarım arazileri üzerinden alınmakta ve hektar başına çavdar değeri üzerinden hesaplanarak yılda dört kez arazinin bulunduğu yerel yönetime ödenmektedir. Ancak bu vergiden de muafiyetler söz konusudur. Örneğin bir çiftçi tarımsal işletme büyüklüğünü 100 hektara çıkardığında ya da tarımsal faaliyette bulunmak üzere Tarım Arazileri Kurumundan arazi satın aldığı veya kiraladığında vergiden muafiyet sağlanmaktadır (Parlińska, 2008, s. 77-78). Bunun yanında tarımsal arazi ve binaların her türlü karşılıksız intikali ve veraset yoluyla devri durumlarında veraset ve intikal vergisi uygulanmamaktadır (Veen ve diğerleri, 2007, s. 174). Tarım arazi ve binalarının çiftçilere yönelik sosyal sigorta hükümleri kapsamında satışı durumunda da satış vergilerinden muafiyet sağlanmaktadır (OECD, 2020, s. 225). Polonya'da tarımsal amaçlarla kullanılan binaların sahiplerine de emlak vergisinden muafiyet sağlanmaktadır (Parlińska, 2008, s. 80).

5.3. Mal ve Hizmet Vergileri Teşvikleri

Fransa'da standart KDV oranı %20 olmakla birlikte tarım ürünlerine indirimli olarak %5,5 olarak uygulandığı görülmektedir. Fransa yıllık cirosu belirli tutarların altında olan çiftçiler için KDV'de geri ödeme sistemi düzenlenmiştir. Buna göre çiftçiler girdileri nedeniyle ödedikleri KDV'nin telafisi için tarım ürünlerinin satışını gerçekleştirdiği müşterilerinden sabit bir miktarı bir tür tazminat olarak talep edebilmelerine imkân tanıyan KDV planı uygulanabilmektedir. Geri ödeme oranları ürüne göre değişmekle birlikte satışların %5,59'u veya %4,43'üdür (Cnossen, 2018, s. 534, 537). Bu uygulama şartları sağlayan çiftçilerin girdileri nedeniyle ödedikleri KDV yüklerini azaltmayı amaçlamaktadır. Bu uygulama ile çiftçiler normal şartlarda tarım ürünlerinin satışı nedeniyle tahsil edip devlete ödeyecekleri KDV'yi tahsil etmemekte ve ödememekte; yerine tarım ürününün türüne göre satıştan sabit bir oranı müşterilerinden tahsil etmektedir. Bunun yanında çiftçilerin önemli giderlerinden olan dizel yakıtlar için de özel tüketim vergisinden indirimli olarak yararlanma imkânı tanınmaktadır.

Almanya'da standart KDV oranı %19 olmakla birlikte tarım ürünlerinde bu oran %9 olarak uygulanmaktadır. Fransa'daki geri ödeme sistemi Almanya'da da uygulanmaktadır. Buna göre çiftçiler girdileri nedeniyle ödemiş oldukları KDV'nin tazmini için tarım ürünlerinin satışında %10,7 oranında sabit bir oran uygulayabilmektedir (Cnossen, 2018, s. 537). Elde edilen bu tutar girdiler nedeniyle ödenen KDV yükünün azaltılmasında büyük önem arz etmektedir. Bunun yanında tarımda kullanılan dizel yakıtlar için de enerji vergilerinden indirim sağlanmaktadır. Enerji vergi yasası ile çiftçiler için dizel yakıtta litre başına 21,48 Cent'lik bir vergi indirimi söz konusu olmaktadır. Bunun yanında tarım araçları için taşıtlar sahiplerince ödenen özel tüketim vergisi de ödenmemektedir (OECD, 2020, s. 161; Burger ve Bretschneider, 2022, ss. 86-87).

İtalya'da standart KDV oranı %22 iken, çeşitli tarım ürünlerinde ve gıda ürünlerinde indirimli olarak %4 ve %10 oranlarında uygulanmaktadır. Fransa ve Almanya'da olduğu gibi İtalya'da da çiftçilerin yapmış oldukları tarım ürünlerinin satışından sabit oranlarda ödemeyi geri alabilmelerine imkân tanınmaktadır. İtalya'da diğer ülkelerin aksine sistem daha karmaşıktır. Nitekim geri ödeme oranları tarım ürün bazında farklılaşmakta ve 11 farklı oran uygulanabilmektedir (Cnossen, 2018, s. 537, 539). Böylece çiftçiler katma değer vergisi yükünün bir kısmından kurtulmaktadırlar. Bunlara ek olarak önemli tarımsal girdilerden biri olan yakıt ve elektrik enerjisi, gübre ve pestisitte indirimli KDV oranları uygulanmaktadır. Ayrıca tarım sektöründe kullanılan yakıtlarda ve madeni yağlarda indirimli özel tüketim vergisi ve madeni yağ vergisi uygulanmaktadır. (OECD, 2020, ss. 186-187).

İspanya'da standart KDV oranı %21'dir. Ancak ekmek ve süt gibi temel ihtiyaçlara %4; gıda ve tarım ürünlerine %10 olarak uygulanmaktadır. Fransa, Almanya ve İtalya'da olduğu gibi İspanya'da da çiftçiler girdileri nedeniyle ödemiş oldukları KDV'nin tazmini için tarım ürünlerinin satışında müşterilerden %12 oranında tahsilat yapıp, KDV yüklerini hafifletebilmektedirler (OECD, 2020, s. 240). Pestisit ve bitki koruma malzemeleri, gübre gibi önemli tarımsal girdiler için KDV indirimli olarak %10 oranında uygulanmaktadır (European Commission, 2021). Bunun yanında İspanya vergi kanunları tarımsal sulamada kullanılan elektrik bedelinin %85'inin ilgili bölgenin vergi siciline kaydolmak şartıyla vergi matrahından indirilebilmesine ve tarımda kullanılan 1.000 litre dizel yakıt için 63,71€ mineral yağlardan alınan özel tüketim vergisinin iadesine imkân tanımaktadır (İspanya Maliye Bakanlığı, 2024)

Polonya'da standart KDV oranı %23'dür. Ancak temel gıda ürünlerinde %5 olarak uygulanmaktadır. Tarımsal üretimde kullanılan mallar (gübre gibi) için ise %8 indirimli KDV oranı uygulanmaktadır (Szałaj, 2023). Bunun yanında özellikle KDV kaydı olmayan küçük çiftçilerin mal ve hizmet satışlarında sabit %7'lik oran uygulayabilmeleri de mümkündür. Ancak bu gibi durumlarda küçük çiftçilerin yükledikleri KDV'yi mahsup edebilmeleri veya iade alabilmeleri mümkün olmadığından dezavantaj yaratabilmektedir (OECD, 2020, s. 225). Polonya ayrıca 2006 yılından beri tarımda kullanılan yakıtlar için çiftçilerin ödediği tüketim vergilerinin bir kısmının iade alınabilmesine de imkân tanımaktadır. Tarımda kullanılan dizel yakıtın fiyatına dahil olan özel tüketim vergisi belirli şartlar dahilinde iade alınabilmektedir. Vergi iade tutarı, tarımsal üreticinin satın aldığı ve KDV faturasında gösterdiği motorin miktarı ile litre başına düşen vergi iadesi oranının çarpımı ile bulunmaktadır. Günümüzde litre başına 1 PLN vergi iadesi yapılmaktadır. Ancak iade limiti her bir hektar için 110 litre ve her bir büyükbaş hayvan için de 40 litre olarak tespit edilmiştir (Olkowska, 2022, ss. 181-184).

6. Türkiye'de Tarıma Yönelik Vergi Teşvikleri

FAO verilerine göre Türkiye 2022 yılında yaklaşık 73 Milyar Dolarlık brüt tarımsal üretim değeri ile Avrupa ülkeleri arasında Fransa'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bunun yanında tarım, ormancılık ve balıkçılık faaliyetlerinde istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payı yaklaşık %17'dir (FAO, FAOSTAT, 2023). Türkiye ekonomisinde tarımın önem ve hacmi tarıma yönelik desteklere de yansımaktadır.

Tarımın desteklenmesinde kullanılan araçlar 5488 sayılı Tarım Kanunu'nun 19'uncu maddesinde düzenlenmektedir. Bu maddeye göre doğrudan gelir desteği, fark ödemesi, telafi edici ödemeler, hayvancılık destekleri, tarım sigortası ödemeleri, kırsal kalkınma destekleri, çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri ve diğer destekleme ödemeleri tarımın desteklenmesinde araç olarak kullanılmaktadır.

Tablo 3'te tarıma yönelik destek tutarlarının yıllar itibariyle tutarları gösterilmektedir.

Tablo 3. Türkiye'de Tarıma Yönelik Destek Tahminleri (Milyon Dolar)

	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Üretici Desteği	7.932	9.333	24.023	12.078	13.995	8.957	9.698
Genel Hizmetler Desteği	4.286	2.671	2.763	2.852	1.075	1.952	3.650
Tüketici Desteği	-6.481	-5.737	-20.281	-6.303	-4.440	-6.067	-4.704
Toplam Destek	12.218	12.004	26.786	14.930	15.071	10.909	13.349

Kaynak: OECD, Agricultural Policy Monitoring and Evaluation, <https://data-explorer.oecd.org/> yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3'ten izlenebildiği üzere toplam destek tutarı 2022 yılı itibariyle yaklaşık 13,5 Milyar Dolar'dır. Son yıllarda özellikle genel hizmetler desteğinde bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Üretici desteğinde ise dalgalı bir seyir söz konusudur. 2000-2022 yılları arasındaki toplam destek tutarlarının gelişimine bakıldığında ise artışın sınırlı olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin tarım sektöründe önemli üretici ve ihracatçı ülkelerden biri olması, tarıma yönelik verilen desteklerin önemini daha da arttırmaktadır. Bu kapsamda özellikle vergi teşviklerinin tarımsal üretimi ve tarımsal ürünlere erişimi teşvik etmek, kolaylaştırmak ve dolayısıyla gıda güvencesinin sağlanmasında bir araç olarak kullanılması mümkündür. Türkiye'de de vergisel araçların tarım sektörünün desteklenmesinde farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir.

Gelir Vergisi Kanunu (GVK)'nın mükerrer 20/C maddesi ile kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılan tarımsal destek ödemeleri gelir vergisinden istisna edilmiştir. Böylece yapılan ödemelerden herhangi bir vergi kesintisi yapılmasının önüne geçilerek üreticilere daha fazla katkıda bulunmaktadır. Yine GVK'nın 23/2'nci maddesi ile gelir vergisinden muaf veya gerçek usulde vergiye tabi olmayan çiftçilerin yanında çalışan işçilerin ücretleri gelir vergisinden istisna edilmiştir. Böylece çiftçilerin yanında çalışanların vergi kesintisi olmaksızın daha fazla ücret almaları sağlanmakta, tarım sektöründe çalışma teşvik edilmekte, tarımsal üretim sürecinde işçi kaynaklı üretim sorunlarının önlenmesine katkıda bulunmaktadır. GVK'nın 29'uncu maddesi ile ise tarım faaliyetlerinin teşviki amacıyla verilen ikramiye ve ödüllerin vergiden istisna edildiği hüküm altına alınmıştır. Son olarak GVK'nın geçici 76'ncı maddesi ile ürün senetlerinin elde çıkarılmasından doğan kazançlar hem gelir hem de kurumlar vergisinden istisna edilmiştir. Kurumlar Vergisi Kanunu'nun 4'üncü maddesi ile köy veya köy birliklerine ait tarım işletmeleri kurumlar vergisinden muaf tutulmuştur.

Katma Değer Vergisi Kanunu (KDVK)'nda da tarım sektörüne yönelik özel düzenlemeler söz konusudur. KDVK'nın 13'üncü maddesine göre ürün senetlerinin ürün ihtisas borsalarında ve Ticaret Bakanlığı'ndan ürün senedi alım-satımı konusunda yetki alan ticaret borsaları aracılığıyla ilk teslimi (KDVK, md. 13/ğ) ile çiftçiler açısından önemli girdilerden biri olan gübreler ve gübre üreticilerine gübre üretiminde kullanılan hammadde teslimi, kepek, saman vb. hayvan yemlerinin teslimi (KDVK, md. 13/ı) vergiden istisna edilmiştir. Bunlara ek olarak KDVK'nın 17/4-b maddesine göre gerçek usulde vergiye tabi olmayan çiftçilerin yapmış oldukları teslim ve hizmetler; 17/4-h maddesine göre zirai amaçlı su teslimleri ile kamu kuruluşları, tarımsal kooperatifler ve çiftçi birliklerince yapılan arazi ıslahına ait hizmetler vergiden istisna edilmiştir. KDVK'de tarım ürünlerine yönelik indirimli oran uygulaması da söz konusudur. Örneğin standart oran %20 olmakla birlikte, çeşitli gıda maddelerinde, Tarım ve Orman Bakanlığı'nca sertifikalandırılan tohumlarda ve fidanlarda, tarımda kullanılan çeşitli tarım makinalarında %1; arazi teslimlerinde %8 olarak uygulanmaktadır.

Gider Vergileri Kanunu'nun 29/k maddesi ile biçilmemiş veya toplanmamış her türlü tarım ürünleriyle tarım hayvanları için yapılan zirai sigortalar nedeniyle alınan paralar banka ve sigorta muameleleri vergisinden istisna edilmiştir. Bunun yanında Emlak Vergisi Kanunu'nun 4'üncü maddesi ile köylere ve köy birliklerine ait tarım işletme binaları emlak vergisinden muaftır. Özel Tüketim Vergisi Kanunu'nun II sayılı listesinde yer alan ve vergiye tabi olan motorlu araçlar arasında traktör yer almamaktadır. Dolayısıyla motorlu taşıt olmasına rağmen listede yer almadığı için traktörler özel tüketim vergisine tabi değildir (Şenyüz ve diğerleri, 2020, s. 324).

Türk vergi mevzuatında tarıma yönelik özel olarak düzenlenen yukarıdaki düzenlemeler dışında tüm mükellefler açısından geçerli olan çeşitli uygulamalardan da tarım sektöründe faaliyette bulunan mükelleflerin faydalanması söz konusu olabilmektedir. Örneğin GVK'nın mükerrer 20'nci maddesi ile düzenlenen genç girişimcilerde kazanç istisnasından şartları sağlayan çiftçilerin de yararlanması mümkündür.

7. Sonuç

Tarım sektörü bir ülke ekonomisinin gelişiminde kilit rol oynamaktadır. Tarım sektörünün ülke ekonomisine katkısı yanında gıda güvencesinin sağlanması bakımından sahip olduğu önem, tarım politikalarının önemini daha da arttırmaktadır. Tarımın desteklenmesi ve teşvikinde vergi politikaları son derece önemli bir yere sahiptir. Tarım

sektörünün vergi politikası araçları ile desteklenerek gıda güvencesine olumlu yönde katkı sağlaması söz konusu olabilmektedir.

Ülke uygulamalarında vergi politika araçlarından gerek muafiyet ve istisnaların gerekse indirim ve iade sistemlerin etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Gelir vergileri açısından vergilendirme sürecinin kolaylaştırılması, çiftçilere çeşitli şartlar altında muafiyet ve indirimlerin sağlanması, Fransa, Almanya, İtalya ve İspanya'da uygulanmakta olan ve KDV yükünün azalmasına imkân tanıyan tazmin (geri ödeme) sistemi, tarım arazilerinin vergilendirilmesinde sağlanan muafiyetler ve diğer kolaylıklar çiftçilerin vergi yüklerinin azalmasına neden olarak çiftçileri üretime teşvik etmektedir. Böylece gıda güvencesine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Ayrıca tarımda kullanılan yakıtlara ödenen vergilerin iadesi, gübre ve ilaç gibi diğer tarımsal girdilere yönelik teşvikler çiftçilerin girdi maliyetlerinin azaltılmasına imkân tanıyarak tarım ürünlerinin fiyatlarının kontrol altına alınmasında önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son dönemlerde özellikle Avrupa ülkelerinde tarıma yönelik verilen teşviklerin küresel iklim değişikliği ile mücadele söylemleri altında azaltılmaya ve kaldırılmaya yönelik tasarıları büyük çiftçi protestolarına neden olmaktadır. Bu gibi tasarılar tarımda zaten yüksek olan girdi fiyatlarının daha da artarak üretici üzerinde yük oluşturmaya neden olacaktır. Bu durumda çiftçiler ya üretimden vazgeçecek ya da maliyetleri fiyatlara yansıtarak tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasına neden olacaklardır. Dolayısıyla gıda güvencesinin olumsuz yönde etkilenmesi söz konusu olacaktır. Tarım sektörüne yönelik verilen teşviklerin azaltılması bir yana ülkelere daha fazla araçlarla ve daha fazla miktarlara çıkarılması gerekmektedir. Bunun için özellikle girdi maliyetlerinin azaltılmasına dair teşviklerin vergi kanunlarında yer alması yerinde olacaktır. Bunlara ek olarak gelir vergisinde çiftçilere özel muafiyet ve istisnaların kapsamının genişletilmesi, servet vergileri açısından kullanılmayan devlet arazilerinin tarımsal amaçlı kullanımı halinde vergi teşvikleri verilmesi gerekmektedir. Yine çiftçi kooperatiflerinin etkinliğinin artırılması ve vergisel teşvikler sağlanması tarım ürünlerinin ulaşılabilirliğine ve dolayısıyla gıda güvencesine olumlu katkıda bulunacaktır. Son yıllarda enflasyonun yüksek olduğu Türkiye'de de tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi adına, girdi fiyatlarının azaltılmasına imkân tanıyan vergisel teşvikler yürürlüğe konulmalıdır. Bunlardan en önemlisi en büyük girdi kalemlerinden olan yakıtlara ödenen harcama vergilerinin oranlarının düşürülmesi veya çiftçilerin ödedikleri harcama vergilerinin iadesini alabilmelerine imkân tanınmasıdır. Bunun yanında taban fiyat belirlenerek ürünlerin belirli tutarların altında satılması engellenmesi ile çiftçilerin sattıkları üründen kâr edebilmelerine ve böylece tarım sektöründe faaliyette bulunmanın cazip hale getirilmesine imkân tanınmalıdır. Yine çalışmada incelenen ülkelerde uygulanmakta olan tazmin (geri ödeme) sistemine vergi mevzuatında yer verilmesi gıda güvencesine olumlu yönde katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Amaglobeli, D., Benson, T. & Mogue, T. (2024). Agricultural producer subsidies: navigating challenges and policy considerations. *IMF Notes*, 2024(2), <https://doi.org/10.5089/9798400285950.068>.
- Bono, P. (2012). *Support for farmers' cooperatives: country report Italy*. Wageningen: Wageningen UR.
- Bouet, A. & Debucquet, D. L. (2010). The economics of export taxes in the context of food security. *The economic impact of export restrictions on raw materials* içinde, OEC Publishing: Paris, ss. 59-78.
- Bloem, J. R. & Farris, J. (2022). The covid-19 pandemic and food security in low - and middle-income countries: A review. *Agriculture & Food Security*, 11(55), <https://doi.org/10.1186/s40066-022-00391-4>.
- Burger, A. & Bretschneider, W. (2022). *Environmentally harmful subsidies in Germany*. https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/479/publikationen/texte_117-2022_environmentally-harmful-subsidies.pdf.
- Cnossen, S. (2018). VAT and agriculture: lessons from europe. *Int Tax Public Finance*, 25, 519-551, <https://doi.org/10.1007/s10797-017-9453-4>.

- Éliás, B. A. & Jámor, A. (2021). Food security and covid-19: A systematic review of the first-year experience. *Sustainability*, 13(9), <https://doi.org/10.3390/su13095294>.
- European Commission (2021). *VAT rates applied in the member states of the european union*. https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2021-06/vat_rates_en.pdf.
- FAO. Faostat. <https://www.fao.org/faostat/en/#home>.
- FAO. (2006). *Food security* (FAO Policy Brief No. 2). https://www.fao.org/fileadmin/templates/faoitaly/documents/pdf/pdf_Food_Security_Cocept_Note.pdf.
- FAO. (2023). *Gross domestic product and agriculture value added 2012–2021: Global and regional trends* (FAOSTAT Analytical Briefs Series No. 64). Roma. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/c6828277-8ca4-43e4-9033-c28d488d1083/content>.
- FAO, IFAD, ICEF, WFP, WHO. (2023). *The state of food security and nutrition in the world 2023*. Roma: FAO.
- FAO. (2024). *Food price index*. <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>.
- FAO. (2024). *Government expenditures in agriculture 2001–2022: global and regional trends* (FAOSTAT Analytical Briefs Series No. 78). Roma. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/47889cd1-5005-45f9-94f8-f0576c1ff3a9/content>.
- French Business Advice. (2019 Eylül). General information on agricultural taxation. <https://www.frenchbusinessadvice.com/general-information-on-agricultural-taxation/>.
- Fransa Maliye Bakanlığı. (2024a). *French tax law*. https://www.impots.gouv.fr/sites/default/files/media/3_Documentation/brochures/french_tax_law_brochure_2024.pdf.
- Fransa Maliye Bakanlığı. (2024b). *Taxe foncière sur les propriétés non bâties*. https://www.impots.gouv.fr/sites/default/files/media/3_Documentation/depliants/nid_4014_gp_173.pdf.
- García, G. P. (2012). *Taxation of agriculture: special reference to OECD and Spain*. https://www.ciat.org/Biblioteca/Revista/Revista_34/Ingles/TAR2012_Paton.pdf.
- Glauber, J., Hernández, M., Laborde, D., Martin, W., Rice, B. & Vos, R. (2023). No end in sight yet for the global food price crisis. *The russia-ukraine conflict & global food security* içinde, Ed., Glauber, J.; Laborde, D. International Food Policy Research Institute: Washington DC, ss. 27-32.
- Gruziel, K. & Raczowska, M. (2018). The taxation of agriculture in the european union countries. *Scientific Journal Warsaw University of Life Sciences*, 18(4), 162-174, <https://doi.org/10.22630/PRS.2018.18.4.107>.
- İspanya Maliye Bakanlığı. (2024). <https://sede.agenciatributaria.gob.es/>.
- Kovalchuk, I., Melnyk, V., Novak, T. & Pakhomova, A. (2021). Legal regulation of agricultural taxation. *European Journal of Sustainable Development*, 10(1), 479-494, <https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n1p479>.
- Mogues, T. (2020). *Food markets during covid-19*. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/covid19-special-notes/en-special-series-on-covid-19-food-markets-during-covid-19.ashx>.
- OECD. OECD Data Explorer. <https://data-explorer.oecd.org/>.
- OECD. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation. <https://data-explorer.oecd.org/>.
- OECD. (2005). *Non-sectoral policies for the agriculture and agro-food sectors: taxation and social security*. [https://one.oecd.org/document/AGR/CA/APM\(2004\)13/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/AGR/CA/APM(2004)13/FINAL/en/pdf).
- OECD. (2010). *Agricultural policies and rural development: asynthesis of recent oecd work*. OECD Publishing: Paris.
- OECD. (2014). *Policy framework for investment in agriculture*. OECD Publishing: Paris.
- OECD. (2020). *Taxation in agriculture*. OECD Publishing: Paris.
- OECD. (2023). *Agricultural policy monitoring and evaluation 2023: adapting agriculture to climate change*. OECD Publishing: Paris.
- OECD/FAO. (2023). *OECD-FAO agricultural outlook 2023-2032*. OECD Publishing: Paris.
- Olkowska, O. (2022). The legal solutions regarding fuel grants for farmers in Poland. *Zeszyty Prawnicze*, 4(76), 181-185, <https://doi.org/10.31268/ZPBAS.2022.72>.
- Paoletto, A., Monte, M. & Bonomi, R. (2020). *Wealth Tax: Italy*. https://www.wealthandpolicy.com/wp/BP136_Countries_Italy.pdf.
- Parlińska, A. (2008). Legal aspects of polish tax and social security in agriculture. *AESTIMUM*, 53, 75-87, <https://doi.org/10.13128/Aestimium-3228>.

Parsche, R., Haug, P., Marcelo, A., Nam, C. W. & Reichl B. (2001). *Internationaler vergleich der systeme zur beststeuerung der landund forstwirtschaft* (Rapor No. 1). Mnih: ifo Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München.

Picchioni, F., Goulao, L. F. & Roberfroid, D. (2022). The impact of covid-19 on diet quality, food security and nutrition in low and middle income countries: A systematic review of the evidence. *Clinical Nutrition*, 41, 2955-2964, <https://doi.org/10.1016/j.clnu.2021.08.015>.

Podstawka, M. G. & Podstawka, L. G. (2020). Taxation of agricultural activity in poland: The current state and future prospects, *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 24(73), 177-187, <https://doi.org/10.22630/PEFIM.2020.24.73.36>.

Rice, B., Hernández, M. A., Glauber, J. & Vos, R. (2023). The russia-ukraine war is exacerbating international food price volatility. *The russia-ukraine conflict & global food security* içinde, Ed., Glauber, J.; Laborde, D., International Food Policy Research Institute: Washington DC, ss. 24-26.

Swinnen, J. (2021). Covid-19 is exacerbating inequalities in food security. Swinnen, J. ve McDermott, J. (Ed.) *Covid-19 and global food security*. International Food Policy Research Institute: Washington DC.

Szaaj, K. (2023). *The government has maintained 8 percent vat on agricultural inputs. What goods are on the list?. TPR*, <https://www.tygodnik-rolniczy.pl/pieniadze/podatek-rolny/rzad-utrzymal-8-proc-vat-na-srodky-do-produkcji-rolnej-jakie-towary-wpisano-na-liste-2499433>.

Szzak-Matusiewicz, J. (2018). *Taxation of agriculture in poland and other eu countries*. Management International Conference, Slovenya, <https://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-92-3/212.pdf>.

enyz, D., Yce, M. & Gerçek, A. (2020). *Türk Vergi Sistemi*, Ekin Yayınları: Bursa.

Valoxy (2024, 1 ubat). *Fiscalit agricole 2024: Ce qui change!*, <https://valoxy.org/blog/fiscalite-agricole/>.

Veen, H., Meulen, H., Bommel, K. & Doorneweert, B. (2007). *Exploring Agricultural Taxation in Europe* (Rapor No. 2.07.06). The Agricultural Economics Research Institute, <https://edepot.wur.nl/23200>.

World Bank. Databank. <https://databank.worldbank.org/>.

World Bank. (2024). <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-update>.

Zheng, Y., Zhao, J., Buck, S., Burney, S., Kaiser, H. M. & Wilson, N. L. (2021). Putting grocery food taxes on the table: Evidence for food security policy-makers. *Food Policy*, 101, <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2021.102098>.

ıkar atıması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ahmet İNNECİ (%100).

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ahmet İNNECİ (100%).

Orta Afrika Ülkelerinde Tüketim Yoksulluğu ve Sosyoekonomik Dinamikler Arasındaki İlişki: CS-ARDL Yöntemi ile Bir İnceleme

Yaşar TURNA¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Çivril Atasay Kamer MYO, yturna@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3972-9099

Öz: Tüketim yoksulluğu insanların temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmaları ve asgari yaşam standartlarını sürdürememeleri durumu olarak ifade edilmektedir. Tüketim yoksulluğu kavramı, gelir yoksulluğunun yanı sıra, bireylerin barınma, beslenme, giyim, sağlık, eğitim gibi temel tüketim ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını göstermesi bakımından önemli bir yoksulluk göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Tüketim yoksulluğunun nedenleri incelendiğinde ise bireylerin düşük gelir düzeyine sahip olmaları, toplumda yaşam maliyetlerinin yüksek olması, işsizlik, eğitim seviyesinin düşük seyretmesi ve sosyal güvenlik imkanlarının düşük olması gibi etkenlerle karşılaşmaktadır. Bu çerçevede bu çalışmada yoksulluğun tanımlanmasında önemli bir araç olarak değerlendirilen tüketim yoksulluğundan hareketle Orta Afrika'da yer alan ECCAS ülkelerine ilişkin yeni bir yoksulluk analizi yapılması amaçlanmaktadır. Bu amaca yönelik olarak Orta Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (ECCAS) üyesi 8 ülkenin (Burundi, Kamerun, Merkez Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo, Ekvador, Gabon ve Gine) 1994-2022 yılları arasında istihdam oranı, kırsal nüfustaki artış oranı ve yaş bağımlılık oranlarının tüketim yoksulluğu üzerindeki etkisi CS-ARDL modeli ile test edilmiştir. Yapılan CS-ARDL modeli test sonuçlarına göre kısa ve uzun dönemde yaş bağımlılık oranı ile istihdam oranının tüketim yoksulluğuna etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim yoksulluğu, ekonomik gelişme, sosyo-ekonomik faktörler

Jel Kodları: F63, H31, I32

The Relationship between Consumption Poverty and Socioeconomic Dynamics in Central African Countries: An Analysis with the CS-ARDL Method

Abstract: Consumption poverty is defined as the situation where people have difficulty meeting their basic needs and cannot maintain their minimum living standards. In addition to income poverty, the concept of consumption poverty is considered an important indicator of poverty as it shows that individuals cannot meet their basic consumption needs such as housing, nutrition, clothing, health, and education. When the causes of consumption poverty are analysed, factors such as the low-income level of individuals, the high cost of living in the society, unemployment, the low level of education, and low social security opportunities are encountered. In this framework, this study aims to make a new poverty analysis for the ECCAS countries in Central Africa based on consumption poverty, which is considered an important tool in the definition of poverty. To this end, the impact of the employment rate, the growth rate of the rural population, and the dependency ratio on consumption poverty in 8 member countries of the Economic Community of Central African States (ECCAS) (Burundi, Cameroon, Central African Republic, Chad, Congo, Ecuador, Gabon, and Guinea) between 1994 and 2022 were tested using the CS-ARDL model. The test results of the CS-ARDL model suggest that the age dependency ratio and the employment rate influence consumption poverty in the short and long term.

Keywords: Consumption poverty, economic development, socio-economic factors

Jel Codes: F63, H31, I32

Atıf: Turna, Y. (2025). Orta Afrika Ülkelerinde Tüketim Yoksulluğu ve Sosyoekonomik Dinamikler Arasındaki İlişki: CS-ARDL Yöntemi ile Bir İnceleme, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 178-187.
<https://doi.org/10.30586/pek.1599645>

Geliş Tarihi: 11.12.2024
Kabul Tarihi: 19.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Yoksulluk çok boyutlu ve karmaşık bir yapıda olmasına rağmen en genel tanımıyla bireylerin yaşamsal faaliyetlerini sürdürecektel temel ihtiyaçlardan yoksun olması olarak değerlendirilmektedir. Yoksulluk ilk zamanlarda parasal anlamda belirli bir gelir ya da tüketim düzeyinden yoksunluk olarak açıklanırken, günümüzde parasal olguların ötesinde eğitim, sağlık, çevresel koşullar vb. gibi tüm yaşamsal faaliyetleri de içerisinde barındıran daha geniş bir tanımla ifade edilmektedir. Ayrıca yoksulluk önceki dönemlerde az gelişmiş ülkeleri ilgilendiren bir sorun olarak ifade edilse de günümüzde tüm dünya ülkelerinin ortak sorunu olarak değerlendirilmektedir (Temiz, 2008: 61-62). Küreselleşmenin etkisi ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çoğunda gelir eşitsizliği daha da artış göstermektedir. Buna bağlı olarak yoksulluğun daha da arttığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla küresel anlamda yoksulluk günümüz dünyasında birçok ülke ekonomisinin ortak sorunu olmaya devam etmektedir (Nakiboğlu ve Levent, 2017: 206).

Dünyada gelişmekte olan ülkelerle birlikte gelişmiş ülkelerde dahi yoksulluğun olması, yoksulluk ve yoksullukla mücadele konusunun öneminin daha da arttığını göstermektedir. Yoksullukla mücadele konusunda tüm ülkelerde geçmişten günümüze kadar yoğun çabaların sarf edildiği bilinmektedir (Fırat, 2013: 86). Ancak yoksulluk konusu özellikle Afrika toplumları için daha da önemli bir sorun olarak değerlendirilmekte ve bu sorunun çözümüne ilişkin uluslararası kuruluşların yaptığı birçok çalışma bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle Afrika toplumları ve yönetimleri kötü yaşam koşulları, sağlık sisteminde yaşanan sorunlar, yetersiz eğitim düzeyi gibi birçok sorunun yanı sıra yoksullukla da mücadele etmektedir (Nakiboğlu ve Levent, 2017: 206-207). Bu çerçevede yaşanan imkansızlıkların yanı sıra yoksulluğun da etkisiyle Afrika kıtasında yaşam günden güne zorlaşmaktadır.

Afrika'da yoksulluğun gelişimi incelendiğinde, yoksulluğa neden olan birçok farklı faktörün olduğu gözlemlenmektedir. Bu faktörlerin genellikle birbirleri ile etkileşim içerisinde olmaları ise ayrıca dikkat çeken bir nokta olarak değerlendirilmektedir. Buna göre Afrika'da ekonomik kaynakların ve imkanların sınırlı olması, yoksulluğa neden olan temel faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Ünal, 2018). Afrika ekonomileri genellikle tarım ve doğal kaynaklara bağlı olarak gelişmektedir. Dolayısıyla tarım kesiminde yaşanan olumsuzluklar ekonomik istikrarsızlığa neden olarak yoksulluğu artırmaktadır. Tarım sektöründe özellikle sulama imkanlarının ve teknolojilerinin sınırlı olması ürün verimliliğini azaltmaktadır. Bu durum tarımda verimliliğin azalmasına neden olarak gıda güvenliğini de tehlikeye düşürmektedir (Keser vd., 2024). Afrika'da yoksulluğu etkileyen bir başka sorun eğitim alt yapısının gelişmemiş olmasıdır. Eğitim altyapısının zayıf olması nedeniyle eğitimde yaşanan aksaklıklar neticesinde Afrika'da okur yazarlık oranının düşük seyretmesi, bireylerin iş bulma olanaklarını sınırlandırmakta ve refah düzeylerinin düşmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla eğitimin yaratmış olduğu istihdam olanaklarından yararlanamamaktadırlar. Afrika'da yoksulluğa neden olan bir diğer sorun ise sağlık hizmetlerinin yetersiz olması sebebiyle bulaşıcı hastalık düzeyinin yüksek olması ve beslenme yetersizliklerinin yoksulluğu daha da derinleştirmesidir. Bu şekilde yaşanan sağlık sorunları işgücünün verimini azaltmakta ve istihdamı olumsuz etkilemektedir. İstihdamda yaşanan bu sorunlar neticesinde gelir dağılımında adalet bozulmakta ve gelir eşitsizliklerinde artış meydana gelmektedir. Bu durum zengin bireyler ile yoksullar arasındaki gelir açıklığını derinleştirerek sosyal huzursuzluğa neden olmaktadır. Bütün bunların yanı sıra yaşanan iklim değişikliği ile birlikte doğal afetler ise kuraklık artışına neden olarak yoksulluğu daha da tetiklemektedir. Ayrıca Afrika toplumları arasında yaşanan iç çatışma ve politik istikrarsızlıklar ekonomik kalkınmanın önüne geçerek yoksullukla mücadele edilmesini ve yoksulluğun azaltılmasını engelleyen bir başka sorun olarak değerlendirilmektedir (Gümüşçü ve Gümüşçü, 2016:1-2).

Afrika zengin doğal kaynak altyapısına sahip olmasına rağmen ekonomik büyüme ve gelişme konusunda dünyadaki diğer ülkelere göre daha geri kalmış durumdadır. Dünya bankası tarafından 2007 yılında yapılan araştırmalara göre 1990 sonrası dönemde

dünyada yoksulluğun azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Ancak dünyada yoksulluk konusunda yaşanan bu düşüş eğilimine rağmen Afrika'da yoksulluğun süreklilik arz etmesi dikkat çekmektedir. Aynı zamanda yoksulluk oranlarından hareketle değerlendirildiğinde Afrika'da yoksulluğun Avrupa, Orta Asya ve diğer ülkelere göre çok daha fazla olduğu da görülmektedir (Memiş vd., 2014). Afrika kıtası içerisinde özellikle Orta Afrika ülkeleri (ECCAS Ülkeleri) kırsal ve tüketim yoksulluğu konusunda Güney Afrika'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bu çerçevede kırsal nüfusun %77'sinin yoksulluk içerisinde yaşamalarının nedenleri arasında, kişi başına düşen gelirin düşük olması, doğumda beklenen yaşam süresinin düşük olması, sağlık hizmetleri ve temiz suya erişimin yetersiz olması, eğitim hizmetlerine erişimin çok sınırlı olması gibi etkenler gösterilebilir. Nitekim yoksulluğa neden olan bu sosyo-ekonomik göstergeler orta Afrika'daki yoksulluğun boyutunu daha da artırmaktadır (Addae-Korankye, 2014: 147-151).

Orta Afrika'da yoksulluğun derinleşmesine neden olan bu faktörlerin birbirleriyle etkileşime girmeleri ve yoksulluğu sürekli kılmaları nedeniyle, bu bölgede yoksulluğun azaltılabilmesi için kapsamlı ve sürdürülebilir çözümlerin ortaya konması gerekmektedir. Bu noktadan hareketle bir ekonomide yoksullukla etkin bir şekilde mücadele edilebilmesi için sosyal ve demografik yapının daha iyi anlaşılması ve değerlendirilebilmesi önem arz etmektedir. Sosyal ve demografik yapının anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde ise sosyoekonomik faktörler yol gösterici nitelikte olmaktadır. Temel sosyoekonomik faktörlerin orta Afrika tüketim yoksulluğu ile mücadele konusunda etkin bir araç olabileceği düşünülmektedir. Burada yer alan temel sosyoekonomik değişkenler ise yaş bağımlılık oranı, istihdam ve kırsal nüfus olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla Afrika'da yoksullukla mücadele de bu değişkenler arasındaki ilişkilerin bir bütün olarak incelenmesi önem arz etmektedir. Ancak bu faktörlerin birbirleriyle etkileşim içerisinde olmalarının yanı sıra bu ilişkilerin karmaşık ve çok yönlü olması da göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle değişkenler arasındaki ilişkiler incelendiğinde istihdam düzeyinde meydana gelen artışların yoksulluğun azaltılmasına önemli katkılar yapması beklenmektedir. Bir başka ifade ile istihdam edilenlerin ücret düzeyleri ile çalışma koşulları, yoksulluk konusunda önemli ip uçları vermektedir. Aynı zamanda ülkedeki yaş bağımlılık oranı yoksulluğu önemli düzeyde etkilemektedir. Bu oran ülkede çalışan nüfus ile çalışmayan nüfus arasındaki dengeyi göstermesi bakımından önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla yaş bağımlılık oranının yüksek olması çalışan bireyler üzerindeki ekonomik yükü artırmakta ve çalışan nüfusun bağımlı nüfusu finanse etmesi nedeniyle yoksulluk oranını daha da artırmaktadır. Kırsal alanlarda ise nüfusun genellikle tarım sektöründe istihdam edilmesi tarım dışı istihdam olanaklarının sınırlı kalmasına neden olmakta ve bu durum yoksulluğun artmasına neden olmaktadır. Bu nedenle kırsal nüfusun kentlere göç etmesi ise kentlerde niteliksiz işgücü artışına neden olmakta ve kentlerde yoksulluğu artırmaktadır (Bıçakçı, 2018: 59-62).

Dünya yoksul nüfusunun diğer bölgelere göre en fazla olduğu bölge Afrika olarak bilinmektedir. Ancak Afrika'nın geniş tarım alanları ve zengin doğal kaynaklarına sahip olduğu değerlendirildiğinde burada yoksulluğun azaltılması yönünde yapılan çalışmaların artırılması önem arz etmektedir. Bu çerçevede Afrika kıtasında kalkınma ve endüstrileşmenin sağlanması, kırsal nüfusun kentlere göç neticesinde azalması ya da kırsal kalkınma için tarımsal reformun gerçekleştirilmesi ile istihdam politikalarının çeşitlendirilmesi politika yapımcılar tarafından değerlendirilebilir. Ayrıca toplumsal kalkınmanın sağlanması amacıyla çeşitli stratejilerde geliştirilebilir (Çamuka vd., 2021: 20).

2. Literatür

Çalışmanın bu bölümünde Afrika'da yoksulluk konusunda yapılmış bazı araştırmalara ve çalışmalara yer verilmiştir. Bu araştırmalardan hareketle Kehler (2001) Güney Afrika'da kadın yoksulluğunu incelediği çalışmasında Güney Afrika'daki kadınların çoğunluğunun anayasada güvence altına alınan mevcut sosyo-ekonomik

haklara erişemediğini ve yoksulluğun kadınları daha fazla etkilediğini öne sürmektedir. Karekezi (2002) Afrika enerji sektörü ile bölgedeki yoksulluk arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Yapmış olduğu çalışmada ise Afrika'da yoksullara yönelik enerji hizmetlerinin yetersiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Qizilbash (2002) yoksulluğun ölçülmesinde bulanık kümeleme teorisinden hareketle Afrika'da yaşam kalitesinde meydana gelen kırılma noktaları analiz etmiştir. Çalışma sonucunda insani ve finansal yoksulluk ile mutlak yoksulluk ve aşırı kırılma noktası arasındaki ayrımın, özellikle iller arası fon dağıtımından önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ellis ve Freeman (2004) 1999-2001 yılları arasında Uganda, Kenya, Tanzanya ve Malavi'de yayımlanan yoksulluğu azaltma strateji belgelerinin yoksulluğun azaltılması konusundaki etkinliğini incelemiştir. Çalışma sonucunda strateji belgelerinde açıklanan ve yoksulluğa neden olan vergi uygulamalarının yerel yönetimlerden ziyade merkezi yönetimlerden başlayarak düzenlenmesi gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Kepe vd. (2004) Yoksulluğun azaltılması ve biyoçeşitliliğin korunması arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Analizleri sonucunda ise yoksulluğun azaltılması ile biyolojik çeşitliliğin korunması arasında bir ilişkinin olduğunu öne sürmektedirler. Collier (2007) Afrika'da ekonomik büyüme ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Çalışma sonucunda Afrika'da yoksulluğun azaltılmasının ekonomik büyümeye bağlı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kates ve Dasgupta (2007) Afrika'da yoksulluk ve sürdürülebilirlik konusunda yapılan çalışmaları analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda Sahra Altı Afrika ülkeleri dışında gelişmekte olan tüm ülke bölgelerde yoksulluk, sağlık, ekonomi ve gıda gibi temel göstergelerde belirgin iyileşmenin olduğunu öne sürmüşlerdir. Hope (2009) Afrika'da iklim değişikliği ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Çalışma sonucunda Afrika nüfusunun iklim değişikliklerine karşı savunmasız olması nedeniyle yoksulluk düzeyinin arttığı ifade edilmektedir. Anyanwu ve Erhijakpor (2010) uluslararası işçi dövizlerinin Afrika'daki yoksulluk üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda uluslararası işçi dövizlerinin Afrika'daki yoksulluğun azaltılmasında önemli bir rolünün olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Van der Berg (2011) Güney Afrika'da yoksulluk ile gelir dağılımının niceliksel boyutlarını analiz etmiştir. Yapmış olduğu çalışmada eşitsizlik ve yoksulluk arasında yapılan değerlendirmede yoksulluğun azaltılmasının daha önemli olduğunu öne sürmektedir. Page ve Shimeles (2015) Afrika'da ekonomik büyüme ve dış yardımların yoksulluk üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında, Afrika ülkelerinin çoğunda kişi başına düşen GSYİH'de büyüme önemli artışlar meydana gelmesine karşın büyümenin yoksulluk ve istihdam üzerindeki etkisinin sınırlı olduğu ve yapılan dış yardımların daha çok istihdam yaratma hızı düşük olan ülkelere yapılması neticesinde yapısal değişim ve istihdama katkı sağlamadığı sonucuna ulaşmışlardır. Asongu ve Kodila-Tedika (2017) Genetik Çeşitlilik Hipotezinden hareketle yoksulluğun Afrika geninde olup olmadığını incelemiştir. Çalışma sonucunda Afrika içi karşılaştırmalı bir bakış açısından bakıldığında yoksulluğun Afrika geninde yer almadığını öne sürmüşlerdir. Fransman ve Yu (2019) Güney Afrika'da parasal olmayan çok boyutlu yoksulluktaki değişiklikleri incelemiştir. Yapmış oldukları incelemelerde çok boyutlu yoksulluğun görülme sıklığı ile yoğunluğunun sürekli olarak azaldığını ve bu azalışların parasal yoksullukta meydana gelen azalmalardan daha hızlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Folarin ve Adeniyi (2020) Sahra Altı Afrika ülkelerinde turizmde meydana gelen gelişmenin yoksulluk üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışma sonucunda turizmde meydana gelen gelişmelerin Sahra Altı Afrika (SSA) ülkelerinde yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunduğunu öne sürmüşlerdir.

Yapılan literatür incelemesinde Afrika'da yoksulluk konusunda yapılan çalışmaların çeşitliliği dikkat çekmektedir. Ancak incelenen çalışmalar da çeşitlilik söz konusu olsa da Afrika'da yoksulluğun seyri konusunda ortak bir fikir birliğinin olduğu ve yoksullukla mücadele konusu önem arz etmektedir. Bu nedenle yapılan bu çalışmada Afrika'da yoksullukla mücadelenin daha etkin gerçekleştirilebilmesi için diğer çalışmalardan farklı bir bakış açısı ile tüketim yoksulluğundan hareketle yoksulluk analizi yapılmıştır.

3. Veri Seti ve Model

Orta Afrika ülkelerinde tüketim yoksulluğu ve sosyoekonomik dinamikler arasındaki ilişkiyi analiz eden bu çalışmada, Orta Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (ECCAS) üyesi 8 ülkenin (Burundi, Kamerun, Merkez Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo, Ekvador, Gabon ve Gine) 1994-2022 yılları arasında istihdam oranı, kırsal nüfustaki artış oranı ve yaş bağımlılık oranlarının tüketim yoksulluğu üzerindeki etkisi Cross Sectionally Augmented Auto-Regressive Distributed Lag (CS-ARDL) metodu kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler World Development İndicator veri tabanından elde edilmiştir (WDI, 2023). Çalışmanın bağımlı değişkenini oluşturan ve tüketim yoksulluğunu ifade eden yoksulluk açığı oranı verileri ise hane halkı tüketim verilerinden hareketle hesaplanmıştır. Bu çerçevede hane halkı tüketim verilerinden hesaplanan ve tüketim yoksulluğunu temsilen elde edilen yoksulluk açığı oranı;

$$pgap\ rate = \frac{hane\ halkı\ nihai\ tüketimi_t - hane\ halkı\ nihai\ tüketimi_t^*}{hane\ halkı\ nihai\ tüketimi_t} \quad (1)$$

şeklinde tanımlanmaktadır. Hesaplama kullanılan potansiyel hane halkı tüketim verisi (hane halkı nihai tüketimi^{*}) Hodrick-Prescott filtresi kullanılarak elde edilmiştir (Hodrick ve Prescott, 1997). Dolayısıyla eşitlikte yer alan hane halkı tüketim düzeyinden potansiyel hane halkı tüketim düzeyinin çıkarılması (household_consumption_t – household_consumption_t^{*}) ile yoksulluk açığı elde edilebilmektedir. Çalışmada kullanılan bağımsız değişkenler ise istihdam oranı, kırsal nüfustaki artış oranı ve yaş bağımlılık oranıdır. Bu çerçevede kurulan model ise;

$$pgap\ rate_{it} = \beta_0 + \beta_1 emp_{it} + \beta_2 ruralpop_{it} + \beta_3 agedep_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Eşitliklerde yer alan *emp* istihdam oranını, *pgap rate* yoksulluk açığı oranını (tüketim), *ruralpop* kırsal nüfustaki artış oranını ve *agedep* ise yaş bağımlılık oranı olarak tanımlanmaktadır. Buna göre kurulan modelde yer alan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1. Tanımlayıcı istatistikler

Değişken	Ort.	Medyan	Max.	Min.	Std. hata	Skewness	Kurtosis
<i>pgaprate_{it}</i>	0.763	0.0002	166.041	-5.120	10.910	15.079	228.944
<i>agedep_{it}</i>	88.951	92.745	115.887	50.424	14.157	-1.025	3.092
<i>emp_{it}</i>	63.685	65.535	85.089	36.284	11.560	-0.743	3.092
<i>ruralpop_{it}</i>	57.510	61.400	92.986	9.265	21.761	-0.464	2.569

Yapılan açıklamalardan hareketle değişkenler arasındaki ilişkinin test edilmesinde Cross Sectionally Augmented Auto-Regressive Distributed Lag (CS-ARDL) modelinin kullanılabilmesi için değişkenlerin dinamik, heterojen ve yatay kesit bağımlılığının olması gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle bazı önsel testlerin yapılması gerekmektedir.

4. Metodoloji ve Ampirik Uygulama

Panel veri modellerinde, eğitim katsayılarının homojen olup olmadığını test etmek için genellikle Swamy homojenlik testi uygulanmaktadır. Swamy (1970) genelleştirilmiş eğitim katsayıları (Generalized Least Squares) yöntemi çerçevesinde panel veri modellerinde eğitim katsayılarının homojenliğini test etmiştir. Sonrasında ise Pesaran ve Yamagata (2008), Swamy'nin eğitim katsayılarından hareketle elde etmiş olduğu homojenlik testini geliştirerek \bar{A} ve \bar{A}_{adj} test istatistiklerini oluşturmuşlardır. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından elde edilen delta homojenlik testleri;

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{(N^{-1}\bar{S} - k)}{\sqrt{2k}} \sim X_k^2 \quad (3)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \frac{(N^{-1}\bar{S} - k)}{v(T,k)} \sim N(0,1) \quad (4)$$

şeklinde tanımlanmaktadır. Eşitlikte N birim kesit sayısını, S Swamy-S test istatistiğini ve k ise bağımsız değişkenleri ifade etmektedir. Ayrıca $\tilde{\Delta}_{adj}$ eşitliği $\tilde{\Delta}$ eşitliğinin ortalama sapması düzeltilmiş versiyonu olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla standart delta testinden ($\tilde{\Delta}$) elde edilen hataların otokorelasyon içermemesi gerekmektedir. Bu nedenle Pesaran ve Yamagata (2008) Swamy-S testinin otokorelasyon ve değişen varyans içermeyen daha dirençli (HAC) versiyonları olan $\tilde{\Delta}_{(HAC)}$ ve $\tilde{\Delta}_{(HAC)adj}$ versiyonlarını da geliştirmişlerdir. Buna göre tanımlanan $\tilde{\Delta}_{(HAC)}$ ve $\tilde{\Delta}_{(HAC)adj}$ eşitlikleri;

$$\tilde{\Delta}_{(HAC)} = \sqrt{N} \frac{(N^{-1}S_{(HAC)} - k)}{\sqrt{2k}} \sim X_k^2 \quad (5)$$

$$\tilde{\Delta}_{(HAC)adj} = \sqrt{N} \frac{(N^{-1}S_{(HAC)} - k)}{v(T,k)} \sim N(0,1) \quad (6)$$

şeklinde ifade edilmektedir (Hussain vd., 2022: 5-6). Bu eşitliklerden hareketle eğim homojenliğini gösteren hipotez testleri ise;

H_0 : Tüm eğim katsayıları eş yatay kesit birimine sahiptir.

H_1 : Tüm eğim katsayıları eş yatay kesit birimine sahip değildir.

olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla değişkenlerin eğim katsayılarından hareketle hesaplanan homojenlik testinde H_0 hipotezinin reddedilmesi modelin eğim katsayılarının heterojen yapıda olduğunu göstermektedir. Buna göre değişkenler arasındaki homojenlik testi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. Eğim homojenliği test sonuçları

Test	İstatistik	Test değeri	Olasılık değeri
$\tilde{\Delta}_{(HAC)}$	$\sqrt{N} \frac{(N^{-1}S_{(HAC)} - k)}{\sqrt{2k}} \sim X_k^2$	-3.128	0.002***
$\tilde{\Delta}_{(HAC)adj}$	$\sqrt{N} \frac{(N^{-1}S_{(HAC)} - k)}{v(T,k)} \sim N(0,1)$	-3.438	0.001***

*, **, *** ifadeleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Yapılan eğim homojenliği test sonuçlarına göre tüm eğim katsayıları eş yatay kesit birimine sahip değildir. Dolayısıyla kurulan model heterojen yapıya sahiptir. Yapılan homojenlik testleri sonrasında panel veri analizinde verilere uygulanacak olan birim kök testlerinin belirlenebilmesi amacıyla değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılığının test edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede yapılan yatay kesit bağımlılığı test sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları

Test	İstatistik	Olasılık değeri
Breusch-Pagan LM	236.6558	0.0000***
Pesaran scaled LM	27.88280	0.0000***
Pesaran CD	-2.176207	0.0295**

*, **, *** ifadeleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tabloda yer alan Breusch-Pagan LM, Pesaran scaled LM, Pesaran CD yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına göre değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu gözlemlenmektedir. Bu nedenle değişkenlere ilişkin yapılacak olan durağanlık testlerinin ikinci nesil birim kök testleri olması gerekmektedir. Dolayısıyla analizde kullanılan değişkenlerin durağanlık düzeylerinin test edilmesinde ikinci nesil birim kök testi olan Cross Sectionally Im Pesaran Shin (CIPS) birim kök testi kullanılmıştır. Yapılan CIPS birim kök testi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4. CIPS birim kök testi sonuçları

Testler	CIPS	
Değişkenler	T İstatistiği	Durağanlık
$pgaprate_{it}$	-8.2171***	I(0)
$agedep_{it}$	-4.4015***	I(1)
emp_{it}	-5.8193 ***	I(1)
$ruralpop_{it}$	-2.5071***	I(0)

***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Yapılan CIPS birim kök testi sonuçlarına göre $pgaprate$ ve $ruralpop$ değişkenleri düzeyde $agedep$ ve emp değişkenleri ise farkta durağandır. Birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar değişkenlerin farklı düzeylerde durağan olduklarını göstermektedir. Bu nedenle farklı durağanlık seviyesine sahip değişkenlere uygulanabilen Cross Sectionally Augmented Auto-Regressive Distributed Lag (CS-ARDL) modeli uygulanabilmektedir.

Cross Sectionally Augmented Auto-Regressive Distributed Lag (CS-ARDL) modeli Chudik ve Pesaran (2015) tarafından geliştirilmiştir. Bu model Panel ARDL-PMG modelinin genişletilmiş versiyonu olarak değerlendirilmektedir. Bu modelde değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerin yanı sıra değişkenlere ilişkin hata düzeltme terimleri ile değişkenlerin kısa ve uzun dönem kesit ortalamaları da analize dahil edilmektedir. Dolayısıyla CS-ARDL modelinin diğer panel eş bütünleşme modellerine bazı avantajları bulunmaktadır. Bu avantajlardan birincisi değişkenlere ilişkin durağanlık düzeylerinin I(0) ya da I(1) olması durumunda bu testin uygulanabilmesi ve daha tutarlı sonuçlar ortaya koyabilmesidir. Modelin ikinci avantajı kısa ve uzun dönem yatay kesit bağımlılığı durumunda tutarlı sonuçlar ortaya koymasıdır. Modelin üçüncü avantajı ise eğim katsayıları heterojen olan bir ortalama grup tahmincisi olarak değerlendirilmektedir (Chudik ve Pesaran, 2015: 393-395; Usman vd., 2022: 6). Ortalama grup tahminine dayalı CS-ARDL modeli temel ARDL modelinin geliştirilmiş formu olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca modelde gecikmeli yatay kesit katsayılarının kullanılması sonucunda içsellik sorununun da çözüldüğü öne sürülmektedir (Usman vd., 2022: 6). Dolayısıyla CS-ARDL modelinin ortak korelasyon etkisi ile hata düzeltme modelinin birleştirilmesinden elde edildiği ifade edilmektedir (Vo vd., 2022: 4). Bu çerçevede tanımlanan CS-ARDL modeli regresyonu;

$$y_{it} = a_i + \sum_{l=1}^{p_y} \lambda_{l,i} y_{i,t-l} + \sum_{l=0}^{p_x} \beta_{l,i} x_{i,t-l} + \sum_{l=0}^{p_\varphi} \varphi'_{i,l} \bar{z}_{i,t-l} + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Eşitlikte yer alan $\bar{z}_{i,t-1}$ ifadesi yatay kesit ortalamalarının gecikmeli değerini göstermektedir. Uzun dönem ortalama grup tahmin katsayısı ise;

$$\hat{\theta}_{CS-ARDL,i} = \frac{\sum_{l=0}^{p_x} \beta_{l,i}}{1 - \sum_{l=0}^{p_y} \lambda_{l,i}}, \quad \hat{\theta}_{MG} = \frac{1}{N} \sum_{i=0}^N \hat{\theta}_i \quad (8)$$

olarak tanımlanmaktadır. Burada yer alan $\hat{\theta}_i$ değeri her kesitin bireysel tahminlerini içermektedir. Dolayısıyla CS-ARDL modelinde kullanılan hata düzeltme formu ise;

$$\Delta y_{it} = \theta_i [y_{i,t-1} - \hat{\theta}_i x_{i,t}] - a_i + \sum_{l=1}^{p_y-1} \lambda_{l,i} \Delta l y_{i,t-1} + \sum_{l=0}^{p_x} \beta_{l,i} \Delta l x_{i,t-1} + \sum_{l=0}^{p_\varphi} \varphi'_{i,l} \Delta l \bar{z}_{i,t-1} + u_{it} \quad (9)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Eşitlikte yer alan θ_i ifadesi modelin hata düzeltme hızını temsil etmektedir (Okumuş vd., 2021: 56600). Dolayısıyla açıklanan CS-ARDL modeline ilişkin uzun ve kısa dönem katsayı sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 5. CS-ARDL tahmin sonuçları

Değişkenler	Kısa Dönem Tahmin		Değişkenler	Uzun Dönem Tahmin	
	Eğim Katsayıları	Standart Hatalar		Eğim Katsayıları	Standart Hatalar
<i>agedep_{it}</i>	0.02398**	0.012575	Δ <i>agedep_{it}</i>	0.022958**	0.009902
<i>emp_{it}</i>	-0.05489*	0.03268	Δ <i>emp_{it}</i>	-0.044798*	0.023923
<i>ruralpop_{it}</i>	-0.145620	0.091152	Δ <i>ruralpop_{it}</i>	-0.134669*	0.082053
<i>ECT_{it}</i>	-0.3826**	0.114289			
<i>R²</i>	0.82				

***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Yapılan eğitim homojenliği, yatay kesit bağımlılığı ve birim kök test sonuçlarına göre kurulan modelin değişkenlerinin heterojen yapıda olduğu, birimler arası yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda yapılan birim kök testi sonuçlarına göre değişkenlerin farklı durağanlık seviyelerine sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle değişkenler arasındaki ilişkinin test edilmesinde CS-ARDL modeli tercih edilmiştir. Yapılan CS-ARDL modeli tahmin sonuçlarına göre kısa dönemde yaş bağımlılık oranında meydana gelen 1 birimlik artış yoksulluk açığı oranını 0,02 oranında artırmakta, istihdam oranında meydana gelen 1 birimlik artış ise yoksulluk açığı oranını 0,05 birim azaltmaktadır. Uzun dönem test sonuçları analiz edildiğinde ise yaş bağımlılık oranında meydana gelen 1 birimlik artış yoksulluk açığı oranını 0,02 oranında artırmakta, istihdam düzeyinde meydana gelen 1 birimlik artış ise yoksulluk açığı oranını 0,04 birim azaltmaktadır. Kırsal nüfustaki değişimin ise uzun ve kısa dönemde yoksulluk açığı oranı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı gözlemlenmiştir.

5. Sonuç ve Tartışma

Orta Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (ECCAS) üyesi 8 ülkenin (Burundi, Kamerun, Merkez Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo, Ekvador, Gabon ve Gine) 1994-2022 yılları arasında istihdam oranı, kırsal nüfustaki artış oranı ve yaş bağımlılık oranlarının tüketim yoksulluğu üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişki CS-ARDL modeli ile test edilmiştir. Yapılan CS-ARDL modelinden elde edilen sonuçlara göre orta Afrika'da yer alan ECCAS ülkeler topluluğunda yaş bağımlılık oranı ile istihdam oranı yoksulluğu etkilemektedir. Yaş bağımlılık oranının artması ebeveynlere bağımlı olarak yaşayan çocuk ve yetişkinlerin sayısının artması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede bağımlı nüfus artışı ile birlikte kişi başı tüketim düzeyinin azaldığı söylenebilir. Hane halkı içerisinde kişi başı tüketim düzeyinin azalması ise temel tüketim düzeyinin altında kalınmasına ve yoksulluğun daha da artmasına neden olmaktadır. İstihdam oranında meydana gelen değişimler incelendiğinde ise istihdam oranlarında meydana gelen artış hane halkı tüketim yoksulluğunu azaltmaktadır. Buna göre istihdam artışı ile birlikte ailenin gelir düzeyi yükselmekte ve gelir artışına bağlı olarak temel ihtiyaç mallarına erişim kolaylaşarak refah artışı ile birlikte yoksulluğu azaltmaktadır. Analiz sonuçlarından gözlemlenen bir başka durum ise yaş bağımlılık oranına göre istihdam oranının yoksulluk üzerindeki mutlak etkisi daha büyüktür. Buna göre hane içerisinde aileye bağımlı olarak yaşayan bireylerin istihdam edilmesi durumunda yoksulluğun daha yüksek oranlarda azalması beklenebilir. Dolayısıyla çalışma sonucunda Afrika'da

tüketim yoksulluğunun azaltılabilmesi için en etkili çözüm istihdamın artırılması olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle ECCAS ülkelerinden hareketle Afrika ülkelerinde kapsamlı bir istihdam politikasının geliştirilmesi yoksullukla mücadelede önem arz etmektedir. Afrika'da istihdam artışının sağlanması bireylerin aileye olan tüketim bağımlılıklarını da sonlandırabilir. Bu şekilde bireysel refah artışının sağlanması toplumsal refahında artmasını sağlayarak Afrika kalkınmasına önemli katkıda bulunabilir.

Kaynakça

- Addae-Korankye, A. (2014). Causes of poverty in Africa: A review of literature. *American International Journal of Social Science*, 3(7), 147-153.
- Anyanwu, J. C., & Erhijakpor, A. E. (2010). Do international remittances affect poverty in Africa?. *African Development Review*, 22(1), 51-91.
- Asongu, S. A., & Kodila-Tedika, O. (2017). Is poverty in the African DNA (gene)?. *South African Journal of Economics*, 85(4), 533-552.
- Bıçakçı, H. (2018). Sömürge öncesi dönemden günümüze Afrika'da kentler ve kentleşme hareketleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(32), 58-88.
- Chudik, A., & Pesaran, M. H. (2015). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of econometrics*, 188(2), 393-420.
- Collier, P. (2007). Poverty reduction in Africa. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(43), pp.16763-16768.
- Çamuka, S., Ercan, G. Ö. N., & Çoban, U. (2021). Yoksulluk Kıskaçındaki Afrika'da Tarım Politikalarının Geliştirilmesinde Selem'in Rolü. *Africana*, 1(2), 16-27.
- Ellis, F., & Freeman, H. A. (2004). Rural livelihoods and poverty reduction strategies in four African countries. *Journal of development studies*, 40(4), 1-30.
- Fırat, M. (2013). Gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye'de yoksulluk. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 185-206.
- Folarin, O., & Adeniyi, O. (2020). Does tourism reduce poverty in Sub-Saharan African countries?. *Journal of Travel Research*, 59(1), 140-155.
- Fransman, T., & Yu, D. (2019). Multidimensional poverty in South Africa in 2001–16. *Development Southern Africa*, 36(1), 50-79.
- Gümüşçü, G., & Gümüşçü, A. (2016). Afrika'da Tarımsal ve Kırsal Kalkınma. *The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 3(6), 1-10.
- Hope Sr, K. R. (2009). Climate change and poverty in Africa. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 16(6), 451-461.
- Hodrick, R. J., & Prescott, E. C. (1997). Postwar U.S. business cycles: An empirical investigation. *Journal of Money, Credit and Banking*, 29(1), 1-16. <https://doi.org/10.2307/2953682>
- Hussain, Z., Mehmood, B., Khan, M. K., & Tsimisaraka, R. S. M. (2022). Green growth, green technology, and environmental health: evidence from high-GDP countries. *Frontiers in Public Health*, 9, 816697.
- Karekezi, S. (2002). Poverty and energy in Africa—a brief review. *Energy policy*, 30(11-12), 915-919.
- Kates, R. W., & Dasgupta, P. (2007). African poverty: A grand challenge for sustainability science. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(43), 16747-16750.
- Kehler, J. (2001). Women and poverty: the South African experience. *Journal of international women's studies*, 3(1), 41-53.
- Kepe, T., Saruchera, M., & Whande, W. (2004). Poverty alleviation and biodiversity conservation: a South African perspective. *Oryx*, 38(2), 143-145.
- Keser, A., Köse, Z., & Aliyev, P. (2024). Doğal Afetlerin Tetikleyicisi Olarak İklim Değişikliği ile Gıda Güvenliği Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Sahra Altı Afrika Örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 15(Deprem Özel Sayısı), 215-234. <https://doi.org/10.54688/ayd.1412901>
- Memiş, H., Kara, M., & Tayfur, L. (2014). Yoksulluk, Yapısal Uyum Programları ve Sahra Altı Afrika Ülkeleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 325-346.
- Nakiboğlu, A., & Levent, M. (2017). Küreselleşmenin Ekonomik Boyutu ve Yoksulluk: Afrika Örneği. *Electronic Turkish Studies*, 12(31).

- Okumus, I., Guzel, A. E., & Destek, M. A. (2021). Renewable, non-renewable energy consumption and economic growth nexus in G7: Fresh evidence from CS-ARDL. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(40), 56595-56605.
- Page, J., & Shimeles, A. (2015). Aid, employment and poverty reduction in Africa. *African Development Review*, 27(S1), 17-30.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, 142(1), 50-93.
- Qizilbash, M. (2002). A note on the measurement of poverty and vulnerability in the South African context. *Journal of International Development*, 14(6), 757-772.
- Swamy, P. A. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 311-323.
- Temiz, H. E. (2008). Dünyada kronik yoksulluk ve önleme stratejileri. *Çalışma ve Toplum*, 2(17), 61-100.
- Unal, U. (2018). Sahra Altı Afrika Ülkelerinde Yoksulluğun Doğası ve Sebepleri Üzerine.
- Usman, A., Ozturk, I., Naqvi, S. M. M. A., Ullah, S., & Javed, M. I. (2022). Revealing the nexus between nuclear energy and ecological footprint in STIRPAT model of advanced economies: Fresh evidence from novel CS-ARDL model. *Progress in Nuclear Energy*, 148, 104220.
- Van der Berg, S. (2011). Current poverty and income distribution in the context of South African history. *Economic History of Developing Regions*, 26(1), 120-140.
- Vo, D. H., Ho, C. M., Le, Q. T. T., & Vo, A. T. (2022). Revisiting the energy-growth-environment nexus in the OECD countries: An application of the CS-ARDL approach. *Energy, Sustainability and Society*, 12(1), 47.
- WDI (2023). World Development Indicator. <https://databank.worldbank.org /source/world- development- indicators> (Erişim tarihi; 05.12.2023).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yaşar TURNA (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yaşar TURNA (100%)

An Investigation of the Association Between Behavioral Economics and Financial Behavior

Kutlu ERGÜN¹

¹Dr., Balıkesir University, International Relations Research and Application Center,
kutlu.ergun@balikesir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6360-0095

Abstract: Economics is a science that investigates human behaviors. The rational person of Classical and Neoclassical Economics and the person with bounded rationality of behavioral economics are affected by individual, psychological, and social factors in their economic decisions. These factors are the fundamental determinants of the financial behaviors exhibited by the individuals in a society. These factors that affect individual financial decisions transform the rational person of classical economics into an individual with bounded rationality, which draws the theoretical framework of the concept of bounded rationality. This study provides a theoretical framework for an association between behavioral economics and financial behaviors. The central thesis of this study is that financial behaviors are an integral part of behavioral economics studies. When an interdisciplinary approach is taken, both fields examine the individual, psychological, and social factors that affect individuals' economic decisions. Although behavioral economics is considered a separate field, this study shows that individuals' economic behavior and decision-making are also examined within the scope of financial behavior.

Keywords: Behavioral Economics, Financial Behavior, Decision-making, Rational Behavior, Bounded Rationality

Jel Codes: D01 D14, D91

Davranışsal İktisat ve Finansal Davranış Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma

Öz: İktisat, insan davranışlarını inceleyen bir bilim dalıdır. Klasik ve Neoklasik iktisadın rasyonel insanı ve davranışsal iktisadın sınırlı rasyonelliğe sahip insanı, ekonomik kararlarında bireysel, psikolojik ve sosyal faktörlerden etkilenir. Bu faktörler, bir toplumdaki bireylerin gösterdiği finansal davranışların temel belirleyicileridir. Bireyin finansal kararlarına etki eden bu türden faktörler klasik iktisadın rasyonel insanını sınırlı rasyonaliteye sahip bireye dönüştürürken sınırlı rasyonalite kavramının da teorik çerçevesini çizmektedir. Bu çalışma, davranışsal iktisat ile finansal davranışlar arasındaki ilişkiye dair teorik bir çerçeve sunmaktadır. Bu çalışmanın ana tezi, finansal davranışların davranışsal iktisat çalışmalarının ayrılmaz bir parçası olduğudur. Disiplinler arası bir yaklaşım benimsendiğinde, her iki alan da bireylerin ekonomik kararlarını etkileyen bireysel, psikolojik ve sosyal faktörleri inceler. Bu kararlara aynı zamanda bireysel ve toplumsal faktörler olumlu veya olumsuz olarak etki eder. Bu kapsamda davranışsal iktisat ayrı bir araştırma alanı olarak kabul edilse de, bu çalışma bireyin ekonomik davranışının yanı sıra karar alma sürecinin de finansal davranış kapsamında incelendiğini göstermeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Davranışsal İktisat, Finansal Davranış, Karar Alma, Rasyonel Davranış, Sınırlı Rasyonellik **Jel Kodları:** D01 D14, D91

Cite: Ergün K. (2025). An Investigation of the Association Between Behavioral Economics and Financial Behavior, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 188-200.

<https://doi.org/10.30586/pek.1567754>

Submitted: 16.10.2024

Accepted: 20.01.2025

Copyright: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Behavioral economics is a mixture of psychology and economics. The behavioral economics approach provides an opportunity to create more beneficial models of economic behavior using the knowledge of other social science disciplines. Neoclassical economic theory has specific assertions about individuals' behaviors. It assumes that most people's preferences are well-defined. They also have unbiased beliefs and expectations. Individuals make optimal choices based on these preferences and beliefs. People have infinite cognitive and willpower because they choose what is best for them (Tahler, 2016). Neoclassical economics approach uses expected utility theory to explain and predict individuals' choices under risk and uncertainty (Stefánsson, 2021). The expected utility theory consists of two components. First, individuals' decisions are based on the expected utility value of the different outcomes in terms of the choices. Second, more of the same thing creates additional utility at a decreasing rate (Lengwiler, 2009). However, several factors considered unimportant in economic behavior in the classical economic theory approach are important determinants of behavior in the behavioral economics approach. People are biased in their expectations when making choices about many external factors. Beliefs are unbiased according to Classical economics theory.

In this context, the rational expectations assumption is based on the assumption that individuals understand the model (Tahler, 2016). The classical economic model of human behavior consists of three unrealistic traits: unbounded rationality, selfishness, and willpower. Even people who know best cannot choose the right thing for reasons related to self-control, although *homo economicus* assumed to choose the optimum. People deviate from rationality, which is seen in their choices and biases. For example, overconfidence and optimism negatively affect rational decisions (Mullainathan & Thaler, 2000). The prospect theory explains how people make choices, as opposed to the rationality concept of the classical economic model, which is based on expected utility theory. According to the prospect theory, the utilities of outcomes are weighted according to their probabilities in the classical economic model. The Prospect theory, on the other hand, states that people systematically violate their preferences. It suggests that people place more importance on outcomes that are considered specific than on probable outcomes (Kahneman & Tversky, 1979).

On the other hand, financial behavior refers to the behaviors of individuals commonly related to money management, including cash, credit, and savings behaviors. These behaviors are often self-induced and influenced by other factors (Xiao, 2008). Fundamentally, financial behavior is the behavior of an individual within the society. It examines individual behavior's positive or negative effects on their economic activities. In this respect, it should be considered within the social behavioral concept of the economy. Another aspect of financial behavior is that it is an important part of the individual's literacy in economic activities. A higher level of financial literacy can be achieved through sufficient financial knowledge, appropriate financial attitude, and positive financial behavior. On the other hand, financial behavior is also influenced by sociological and psychological factors. For example, savings-oriented people demonstrate more positive financial behaviors (Ergün, 2021).

Although behavioral economics accepts that individuals have limited rationality (Kahneman & Tversky, 1979), this does not mean completely rejecting the neoclassical economic model, which is based on the maximization of utility, efficiency, and balance. Considering the psychological foundations in behavioral economics makes economic analysis more effective. Behavioral economics offers a theoretical approach that can be applied to the economic behavior of individuals (Camerer & Loewenstein, 2004). In this respect, behavioral, experimental, and financial economics have developed to show that various psychological factors determine the behavior of individuals to acquire information and use the information they obtain and to indicate that emotional, cognitive, and behavioral factors have an impact on the decisions individuals make (Costa, Carvalho & Moreira, 2019).

2. Classical and Neoclassical Economics Theory

The science of economics started from the Classical school of economics and has drawn a linear framework based on the central paradigm until today (Erkan, 2016: 27). Considering the difference in macroeconomic parameters, Classical Economists and Neo-Classical Economists are divided into pre-Keynesian and post-Keynesian. The term classical, which belongs to classical economics, was derived by Karl Marx (1847) as a definition of Ricardo's formal economy. From this perspective, Marx and Schumpeter start the Classical period with Ricardo. Thus, they put Adam Smith among the Mercantilist writers and accepted the Classical Economic period between 1790 and 1879. However, it is generally accepted that the formation of the Classical Economic view historically occurred between 1776 and 1870 (Colander, 2000). When considered a historical process, the development and complexity of capitalism with the Industrial Revolution have brought about various problems such as unemployment, poverty, and inflation. Such social problems increased intellectual production and helped economics become a science. In this context, the first scientific books in economics began to be written. In this context, Adam Smith's book "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" in 1776 constituted an important turning point as the first comprehensive economic book. With this work, Adam Smith laid the foundations of classical economic theory. He explained how division of labor, rational self-interest, and competition could contribute to the economy's welfare. Other important economists who contributed to classical economics were Thomas Malthus with his works *Essays on the Principle of Population* in 1798 and *Principles of Political Economy* in 1820, David Ricardo with his book *Principles of Political Economy and Taxation* in 1817, and John Stuart Mill with his book *Principles of Political Economy* in 1848. In addition, Jeremy Bentham and the Ricardo School representative, with their views advocating individual and economic freedom, and especially John Ramsay McCulloch, who has studied economic policies, are other economists who have contributed to classical economics. The economic views that these economists have jointly formed, together with Adam Smith, have been accepted as the Classical Economic School. The economists in question have been referred to as Classical Economists. The essence of the economic thought defended by the classical school is a liberal economic system in which the state does not intervene at all, where perfect competition conditions prevail, and where the free market economy is defended (Tomanbay, 2029; Hiç Birol & Hiç Gencer, 2014). In addition to the invisible hand of classical economics (fully flexible prices and wages and the price mechanism), Say's law and the view that individuals are rational, property rights, market equilibrium, and automatic full employment, and the acceptance of the source of value as a benefit, balanced budget and the state's non-intervention in the economy constitute other basic views. However, in essence, the subjects that classical economists from Adam Smith to David Ricardo focused on were wage labor, the increasingly complex division of labor, the coordination of economic activity, and the laws governing the capitalist economy that continued to exist with rapid technical, organizational, and institutional change. Classical economists focused more on capital accumulation, the factors that affected the rate of expansion of the economy, and how the growing social product was shared among workers, capitalists, and landowners (Kurz & Salvadori, 1998).

According to the old literature, the Neo-Classical period covers the period starting from A. Marshall (1890) and continuing until the 1950s with the contributions of Don Patinkin. This distinction is mainly based on the microeconomic analyses by A. Marshall within the scope of elasticity and cardinal utility (Hiç Birol, Ö., Hiç Gencer, 2014). Marshall obtained the demand curve that reveals the marginal benefits of buyers by combining supply and demand. On the other hand, he developed the supply curve of Classical economics based on production costs (Kabaş, 2018). According to the new literature, the Neo-Classical period was born with the efforts of Arthur C. Pigou (1933) and Don Patinkin and extends to the 1950s. According to this distinction, Neo-Classical economists remained loyal to the Classical System regarding microeconomic

foundations. However, they accepted Keynes's new concepts and functional relations in macroeconomic analyses and worked with these concepts and functional relations. In particular, the Pigou Effect and the Neoclassical Synthesis have become two important concepts in economic analysis. While the Pigou effect suggests that consumption and savings depend on wealth, the neoclassical synthesis proposed Keynesian monetary and fiscal policies for the employment balance in the event of unemployment. However, they still accepted the concept of a balanced budget and accepted that the state should only fulfill its traditional functions (Hiç Birol, Ö., Hiç Gencer, 2014). In this context, Neoclassical economics is considered within a specific time frame because the marginal analysis, which is the distinguishing feature of neoclassical economics, is thought to have been used by different economists simultaneously. Therefore, there is a consensus that the foundations of neoclassical economics are based on the marginalist revolution (Bilir, 2018, p. 660).

On the other hand, when looked at historically, there was a qualitative change in the economic approaches of some economists in the 1870s. Especially in this period, utilitarianism and marginalism gained importance. This situation revealed another understanding outside of classical economics labor theory of value. This, in turn, revealed another classification. The term developed for this classification was Neoclassical. Although the term Neoclassical was first put forward by Veblen in 1900, this term was not considered a definition of mainstream economics (Colander, 2000). Veblen used the term neoclassical economics both as a continuation of the classical economic tradition and to indicate economics that departed from classical economics (Bilir, 2018, p. 662). However, it took its place later in the writings of Mitchell (1967), Hobson (1925), and Roll (1938, 1942). This concept was expanded by Hicks (1932, 1934) and Stigler (1941). The concept of marginal utility, one of the most important concepts of neoclassical economics, was included in Jevons's *Theory of Political Economy* and Menger's *Principles of Economics* in 1871. In 1874, Walras's *Elements of Pure Economics* included the general equilibrium theory, Marshall's *Principles of Economics* included the concepts of marginal utility and demand analysis and welfare economics, and Pareto's Pareto optimum and welfare economics. Neoclassical economics focused on the allocation of scarce resources among alternatives, utilitarianism (source of value) and focus on demand, the concept of marginal utility, state intervention in necessary situations such as unemployment and inflation (monetary policy), the understanding of individual rationality to social rationality, the understanding of general equilibrium in economics (the general equilibrium concept was placed at the center of economics by Schumpeter), and welfare economics (Colander, 2000). Neoclassical economics assumes that individuals behave rationally based on the information they obtain, pursue self-interest, aim to maximize their utility, and focus on the general equilibrium situation (Acar, 2024).

3. Behavioral Economics

Behavioral economics refers to emotional intelligence in economic decision-making processes and states that individuals do not exhibit rational behaviors and may exhibit different behaviors in different situations. In this respect, it stands out as an innovative approach compared to the traditional economic approach. The behavioral economic approach has argued that humans do not exhibit entirely rational behaviors but have limited rationality (Kitapçı, 2017). Rationality may be an assumption that can be accepted as accurate for economic actors who are unlimited in knowledge and skills and isolated from their own emotions and environment. However, in the analyses of the neoclassical school, it has been ignored that the individual can be affected by their environment and their emotional and cognitive structure (Can Kamber, 2018). Historically, the origins of behavioral economics can be traced back to the mid-20th century; during this period, psychologists and economists began to question the assumptions of traditional economic theory. The basis of traditional economic theory was the assumption that people always

behave rationally and act according to their interests. However, the idea that people are rational and act according to their interests in traditional economics began to be criticized, especially after the second half of the 21st century. Especially in the 1950s and 1960s, researchers such as Herbert Simon, Daniel Kahneman, and Amos Tversky began to oppose the concept of economic rationality (Nagatsu, 2015). Herbert Simon (1957) offered criticisms of the rational choice models of classical economics. Within his evaluations, the concept of bounded rationality in economics was associated with Herbert Simon. Simon proposed the concept of bounded rationality as an alternative to the perfect mathematical decision-making model (Yeşildağ, 2022). He argued that because the individual's information processing process is limited and it is difficult to make a decision, the individual prefers an option that will satisfy him rather than the most appropriate one (Can Kamber, 2018). Ward Edwards (1954) researched the rational model and choice under risk. Sarah Lichtenstein (1971) and Paul Slovic (1971) studied people's hypothetical gambling risk assessments. Later, Daniel Kahneman and Amos Tversky (1971) examined individual probability judgments under uncertainty, especially at the beginning of their studies in the field of behavioral economics. Later, Kahneman and Tversky's (1979) work *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk* explained the concept of loss aversion. With this concept, the authors stated that individuals tend to evaluate potential losses more than gains. With the concept of the encirclement effect, they explained that how information is presented can affect decision-making processes. In 1980, with his work *Toward a Positive Theory of Consumer Choice* (1980), Richard Thaler examined various aspects of consumer behavior, such as opportunity cost, sunk costs, and regret, based on the work of Tversky and Kahneman, and investigated how social norms and cognitive biases affect people's decisions. Eric Wanner focused on applying behavioral insights to economically important areas such as financial markets (Nagatsu, 2015). In their work *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness*, published in 2008 by Richard Thaler and Cass Sunstein, they stated that individuals often behave in ways that economic theory has difficulty predicting. This theory, called the Nudge theory, is a flexible choice management concept that aims to understand people's mindsets, factors affecting their decision-making, and behavioral patterns (Eryaşar & Gönüllüoğlu, 2021).

Behavioral economics is about understanding the economic behavior of individuals and the consequences of that behavior. It is also about understanding whether people's choices are good or bad and whether they can be helped to make better choices. On the other hand, behavioral economics is about applying knowledge from psychology, laboratory experiments, and other social sciences to economics (Tomer, 2007). However, accepting behavioral economics as a combination of psychology and economics excludes human behaviors originating from the social environment. The environment in which people live is the main factor that shapes their behaviors.

The standard economic approach assumes perfect rationality. While there is disagreement about the extent of perfect rationality, most economists agree that people have well-defined choices and make decisions that maximize their benefits from these preferences that accurately demonstrate the costs and benefits of alternatives. Additionally, in uncertain conditions, individuals have well-formed beliefs regarding resolving uncertainty. People update their beliefs using Bayes' law when new information emerges (Camerer, Issacharoff, Loewenstein, O'Donoghue & Rabin, 2003). Behavioral decision research based on behavioral economics generally falls into judgment research and choice research. Judgment research refers to the processes by which people estimate available possibilities. Preferences refer to the processes by which people choose among different alternatives they face. (Camerer & Loewenstein, 2004). Different alternatives emerge within the general economy and vary from society to society. Although choices are individual, the economy represents not only a whole formed by individuals coming together. Individual choices form parts of the economy as a whole. (Piore, 200, p. 292).

4. Bounded Rationality

Behavioral economics does not accept the assumption that people rationally maximize the satisfaction of their preferences. Instead, it advocates the assumptions of bounded rationality, bounded self-interest, and bounded willpower. Bounded rationality suggests that people have cognitive antics that limit their ability to process information rationally. These cognitive problems include availability estimation, sunk cost fallacy, over-optimism, and loss aversion. (Posner, 1997). Economics has used the principles of rationality to model human behavior. However, traditionally, rationality has been interpreted as a normative concept, suggesting specific actions or stating how an individual should behave. Unsurprisingly, these principles of rationality are not universally adhered to in everyday choices.

Behavioral scientists who have observed such choices that violate rationality have concluded that they can profit by playing with the principles of rationality in their models and theories. This area of research is known as bounded rationality (Grüne-Yanoff, 2007). Classical economic theory accepts that people are rational and that they know what their economic interests are. People are fully capable of reasoning when making decisions. It assumes that people have all the necessary information and act rationally to obtain it. It also implies a relatively costless decision-making process for optimizing production efficiency, consumer welfare, and investment (Schwartz, 2007). Bounded rationality is a school of thought on decision-making that stems from dissatisfaction with rational economic and decision theory approaches. These approaches assume that consequences define choices, are known and unchanging and that decision-makers maximize their utility by choosing the alternative that provides the maximum utility. This approach suggests that the resulting behavior results from a combination of factors encountered by the decision-maker and that adaptation to these factors is instantaneous (Jones, 1999). Bounded rationality refers to a rational choice that considers the knowledge limits and computational capacities of decision-makers. Bounded rationality is at the core of behavioral economics. It concerns how decisions are made in the actual decision-making stages (Simon, 1990). The behavioral approach assumes that rational decision-making is hindered by emotions and intuition (Bilir, 2024).

5. Prospect Theory

Contrary to the classical economic understanding, it has been argued, especially by economic psychologists, that individuals can change their preferences in the short term. Daniel Kahneman and Amos Tversky put forward the Prospect Theory. Laboratory experiments by Daniel Kahneman and Amos Tversky showed that people systematically violate the premises of the subjective expected utility theory. These two psychologists also developed the probability theory for making decisions under risk. Daniel Kahneman and Amos Tversky suggested that our judgment of gain or loss regarding our choices affects our level of risk-taking (Mercer, 2005). Prospect theory replaced expected utility theory (Edwards, 1996).

Expected utility theory is a normative model of human rational choice and a descriptive model of how people shape their behavior. In this respect, it has become an important element of analyzing decision-making under risk. However, people's predictions about their behavior are inconsistent with observed behavior. These empirical anomalies led Kahneman and Tversky to develop a new theory of the decision-making process under risky conditions (Levy, 1992). According to the Prospect Theory, most individuals show positive but decreasing marginal utility in addition to income; they prefer income they are sure to receive to income they are likely to receive. When individuals face the possibility of loss, they are more sensitive to the potential gains they may receive and tend to avoid losses. Individuals tend to make decisions based on the probability of gain or loss relative to a specific reference point rather than on the statistically probable outcomes of welfare or similar decisions. Even if the information

is the same, it can lead to different decisions depending on how it is framed, which can encourage risk aversion or risk-taking. Individuals have difficulty evaluating small probabilities in particular (Schwartz, 2007). However, the application of prospect theory in economics takes a long time. Prospect theory is based on the idea that people will benefit from gains and losses measured relative to a reference point. However, in any given situation, precisely what a gain or loss is and how it is defined is often unclear. This is because Kahneman and Tversky offer little guidance on determining the reference point. Researchers have adopted an approach to address this problem: construct predictions of prospect theory under various possible definitions of gains and losses and then test these predictions in the laboratory and the field (Barberis, 2013). Therefore, being testable in the field and the laboratory is a distinguishing feature of behavioral economics. This supports the theory and the research of economists who want to conduct a study in the field of consumer behavior.

6. Preferences

Behavioral economists claim that individuals' preferences are irrational and can be manipulated. They also claim that it is not apparent that individuals' preferences are reflected in public policy. In contrast, economists with a traditional economic understanding accept individuals' preferences as given even if they are not rational agents and claim that they should not be influenced. They also believe these preferences are an important input for public policy (Carlsson, 2010). Classical economists view people as rational decision-makers who behave rationally in certain situations. Therefore, people's behavior is predictable. However, people behave irrationally rather than rationally. People follow irrational human nature and irrational patterns. Therefore, people's decisions are predictable (Platz & Veres, 2014). The theoretical framework proposed by behavioral economics has proven helpful in laboratory studies for understanding environmental controls of general behavioral levels for various strengthening commodities. Hypothetical demand studies have shown that behavioral economic methodology provides generality to demand curve analysis of all consumers (Hursh, 2014). In this context, preferences are linked to well-being and choice. Therefore, preferences are central to mainstream economics. Assuming that individuals are rational, selfish, and well-informed, their preferences explain their choices and reflect what will benefit them. Understanding individuals' preferences helps us understand their economic success and challenges. Psychologists and behavioral economists have argued that people's preference rankings depend mainly on the reference point at which alternatives appear to be losses or gains (Housman, 2012). On the other hand, in addition to preferences, social preferences are also central to behavioral economics, which are invoked to explain deviations from the predictions of rational choice theory or the self-interest assumption (Lisciandra, 2018).

7. Short-term and Long-term Financial Behaviors

Financial behaviors are defined as short-term if they involve the management of money or credit that provides people with regular and timely feedback to change their financial behavior to avoid financial penalties and related results. In this respect, short-term financial behaviors include paying monthly bills, managing the current account, and paying off the credit card in full every month. Long-term financial behaviors, such as saving for immediate needs, having a savings account for the future, having financial investments, and having a retirement account, involve individuals planning more for their future financial lives. Long-term negative financial behaviors do not cause negative consequences for individuals in the short term. However, short-term negative financial behaviors lead to short-term negative consequences. For example, not saving for long-term goals has no short-term negative consequences, but not being able to pay off monthly credit cards in full will have short-term negative consequences (Wagner

& Walstad, 2019). Both long-term and short-term financial planning positively affect a high level of financial literacy.

Individuals with low levels of financial literacy have difficulty adopting new financial products. They cannot make effective financial decisions, causing economic problems for countries in the short and long term (Darıcı, Kutlu, & Kevser, 2023). Positive financial behaviors can only occur with accurate financial knowledge. The transformation of financial knowledge into positive financial behavior varies depending on the age of the individuals. Financial knowledge is less associated with short-term financial behavior in younger individuals. Long-term financial behavior increases more with age. Many adults receive financial knowledge through their experience, and planning for long-term positive financial behaviors, including having a retirement account, increases with age (Henager & Cude, 2016). Individuals with higher levels of financial literacy and greater confidence in their knowledge and numeracy skills exhibit more positive financial behaviors in the short-term and long-term, such as emergency savings, responsible borrowing, and retirement.

Additionally, individuals who receive professional financial advice lead them to positive financial behaviors in the short and long term. (Fan, 2021). On the other hand, individual and psychological characteristics also affect positive financial behaviors. People with higher self-control, those who are more optimistic, and those who tend to think carefully exhibit more positive financial behaviors. In particular, as individuals' level of self-control increases, they behave financially more positively regarding their financial security for current and future financial life (Vuković & Pivac, 2021).

8. Financial Well-being

Financial well-being is the perception of maintaining desired living standards and financial freedom for the present and future. Financial well-being has both individual and societal aspects. There is a close connection between the individual and societal well-being because of the interconnection between the individual and society (Brüggen, Hogreve, Holmlund, Kabadayi & Löfgren, 2017). Since well-being is subjective, it varies from person to person. Social well-being can only be measured using other indicators. Individual well-being includes physical, financial, and social well-being and psychological elements. A person creates an income level with these components, constituting the person's financial capital. The financial capital owned is an indicator of the person's financial well-being. Thus, financial well-being results from appropriate financial behavior, financial literacy, and overall individual financial management (Zemtsov & Osipova, 2016). Self-control is of great importance to the financial well-being of the individual. Self-control positively affects the financial behaviors of individuals in the market and their financial well-being. At the same time, being optimistic reduces the level of anxiety about financial matters, increases the sense of self-confidence about financial situations, and causes positive financial behaviors (Strömbäck, Skagerlund, Västfjäll & Tinghög, 2017). On the other hand, there is a strong relationship between high levels of self-efficacy and financial well-being (Dare, van Dijk, W., van Dijk, E., van Dillen, Gallucci, & Simonse, 2023).

Although financial well-being is fundamentally based on sufficient financial knowledge, having sufficient financial knowledge alone does not positively affect financial well-being. It is also necessary to have the appropriate financial behavior and attitude. Reviewing financial decisions and making decisions based on market conditions contribute positively to financial well-being. Sound financial behaviors regarding spending and saving for long-term goals, such as retirement planning, also positively affect financial well-being.

9. Behavioral Economics and Financial Behaviors

Classical economic approaches suggest that individuals and organizations try their best and that those who succeed do so because they are the individuals or organizations closest to doing their best. It assumes that people are selfish, reasonably well-informed, and attempt to fill important information gaps. The classical economic approach also assumes that individuals have sufficient reasoning skills to solve simple problems most efficiently. Another important assumption is that there are more competitive market conditions. The market mechanism tolerates this situation even when individuals are not fully competent. However, it is increasingly recognized that the assumptions of the classical economic approach are not adequate to deal with some situations (Schwartz, 2007). As a result, the economic behavior of individuals has become a subject of study. Financial behavior that should be evaluated within behavioral economics, along with financial knowledge and attitude, is one of the most important components of financial literacy. Appropriate financial behavior can emerge through gaining sufficient financial knowledge. Although there are many elements of financial behavior, it includes individuals' positive or negative financial behaviors on spending, saving, investing, and credit card usage. Although behavioral economics is a field of study, individuals' financial behaviors are also examined in behavioral finance.

Rather than being a separate field, behavioral finance is an applied branch of behavioral economics. This is because behavioral finance is closely connected to behavioral economics, especially psychological economics. Many behavioral finance practitioners are also behavioral economists, which is evident in their research activities. A fundamental question in behavioral finance is whether participants in financial markets behave entirely rationally. In general, behavioral finance practitioners draw on the psychological insights of behavioral economists to show that financial markets are often not as efficient as proponents of the efficient market hypothesis claim. They use quantitative methods to some extent rather than behavioral economists. This is because the nature of finance, which is more susceptible to quantification than many economics topics of interest to behavioral economists, is a subject of interest (Tomer, 2007). The field of behavioral economics precedes behavioral finance. Considering this situation, behavioral finance is a theoretical branch that emerged from Behavioral Economics. In a sense, behavioral finance emerged from behavioral economics (Costa et al., 2019).

Individuals' sufficient financial knowledge is of great importance regarding positive financial behaviors. However, financial knowledge must be able to transform into positive financial behaviors. A meta-analysis conducted by Sarıgül (2024) on the gender gap in financial literacy in Turkey has revealed a striking result. The study concluded that financial knowledge is more effective in addressing the gender gap in financial literacy than financial attitude and financial behavior. Although women have a significantly lower level of financial knowledge than men, the difference between men and women regarding positive financial behavior and financial attitude is not as significant as the level of financial knowledge. This situation makes the practical applicability of financial knowledge questionable. This situation needs to be resolved with effective financial education practices. Positive financial behaviors, mainly supported by accurate financial knowledge on spending, saving, and investing, are vital for both the individual and society regarding a sustainable balance of spending and saving. This contributes to social welfare in the long term because positive financial behaviors increase the savings and investment levels of society. Otherwise, both in the short term and in the long term, the spending level will be high, and the saving level will be low, preventing capital accumulation for investment in the long term.

10. Behavioral Economics and Financial Behavior within the Framework of the Methodological Individualism Approach

The essential element in neoclassical economic analysis is the individual. In this respect, society has a passive structure within the framework of this analysis (Bilir, 2018). The analysis is based on the individual and benefits from the assumption of methodological individualism. The individual is the element that should be analyzed as doing everything. On the other hand, society is passive and cannot be said to do anything (Bilir, 2019). In this context, methodological individualism is the individual approach that dominates mainstream economists and Neoclassical Economists. In this approach, the individual benefit function is unchangeable. It is accepted that tastes and goals change based on a single and essential benefit function (Acar, 2024).

According to methodological individualism, social life can only be understood by starting from individuals, their perceptions, experiences, and consciousness. Thus, methodological individualism puts "the concept of individuals as atoms of society" at the basis of individualism. The individual as an atom approach of methodological individualism also forms the basis of classical liberalism. In methodological individualism, social phenomena are defined and explained by starting with individuals and the relationships between individuals. In other words, individuals have created social phenomena. In strong methodological individualism, the social is reduced to the psychological. When talking about any social institution, it must be reduced to the individual actions that constitute this institution. According to methodological individualism, the rational choices of individuals are important. Rational choices can also explain the results that emerge. British utilitarian philosophy, classical economic theory, and social contract theory constitute the fundamental sources of individualism, and methodological individualism, economic individualism, and political individualism arise from these sources. These sources fundamentally guide classical liberalism. In understanding society on the one hand and the individual pursuing his interests on the other, society is defined in opposition to the individual (Küçük & Girgin, 2022). This analysis of the behavioral economics approach, which is based on the acceptance of uncertainty about the future and the departure from optimality in the behavior of economic decision-making units under this uncertainty, continues to follow the methodological individualist approach of neoclassical economics, even though it has abandoned the rationality assumption of neoclassical economics. This situation shows that behavioral economics has not moved far enough from the field of orthodoxy. Individual choice continues with the behavioral economics approach, supported by bounded rationality. The methodological individualist approach, one of the main elements of neoclassical economics, continues in the new behavioral economics approach. Although questioning whether individuals act rationally in their choices in new behavioral economics represents a deviation from neoclassical economics, conducting economic analysis only on the individual and the individual's decision-making mechanism is a sign that reductionism continues in the methodological sense (Soylu, 2023). This view is quite acceptable because behavioral economics is essentially a critique of the basic assumptions of neoclassical economics. What behavioral economics does is to reveal the individual's behaviors that deviate from rationality and to determine the reasons for these. Therefore, rationality is the basis, but there are deviations from this rationality for different reasons.

On the other hand, the analysis of the individual's financial behavior is, in one respect, to create a link between neoclassical economics, whose basis is methodological individualism, and behavioral economics, which detects the anomalies of neoclassical economics. In one respect, financial behavior analysis investigates how individuals can transform their negative financial behaviors into positive financial behaviors. The way to achieve this result is first to measure the financial knowledge levels of individuals and then increase the financial knowledge of individuals through financial education. Thus, it

is to increase the financial literacy levels of individuals by ensuring that they have sound financial attitudes and behaviors. Thus, what is desired is to ensure that individuals move away from negative behaviors in the market and exhibit more rational behaviors. Negative financial behaviors indicate the individual's departure from rational behaviors. The increase in positive financial behaviors indicates the individual's approach to rational behaviors. Therefore, financial behavior analysis presents an approach that will enable individuals to move away from the anomalies put forward by behavioral economics and thus approach the methodological individualism embodied in neoclassical economics.

11. Conclusion

Although consumers' financial behaviors are within the research area of many social sciences, behavioral finance is primarily concerned with financial behaviors, which are within the scope of behavioral economics. In this respect, the negative or positive financial behaviors that individuals exhibit in their private lives and within the market mechanism are also fundamentally within the scope of behavioral economics. If an economist researches and analyzes the financial behaviors of individuals, such as spending, saving, or investing, it is natural for this economist to be a researcher who conducts research in the field of behavioral economics. Considering that humans are social beings, it is unthinkable that people's financial behaviors are not affected by social life. Therefore, every financial behavior is also a social behavior. Thus, a researcher focuses on consumer behaviors within a more general theoretical framework and has the opportunity to make a deeper analysis. This situation can eliminate the limitations that arise from focusing on consumer behaviors only from a financial perspective. Behavioral economics offers researchers not only theoretical but also experimental research opportunities concerning social life. Thus, behavioral economics allows researchers to support their theoretical studies with experiments in a society.

Classical and neoclassical economics focus on the rationality of humans. Behavioral economics focuses on the anomalies of humans deviating from rationality. Financial behavior analysis focuses on the ways to achieve rationality. The two main points emphasized in these approaches are that humans are rational or should be rational. The necessity of people being rational has made it necessary to examine, analyze, and correct financial behavior that deviates from rationality. This correction process is carried out by making the financial behaviors of individuals in the market a subject of research. Both behavioral economics studies and research on individuals' financial behaviors find solutions to the anomalies in the methodological individualist approach of classical and neoclassical economics.

References

- Acar, Y. K. (2024). Douglass C. North, Metodolojik Bireycilik ve Rasyonalite. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 42(4), 555-568. <https://doi.org/10.17065/huniibf.1416667>
- Barberis, N. C. (2013). Thirty years of prospect theory in economics: A review and assessment. *Journal of economic perspectives*, 27(1), 173-196.
- Bilir, H. (2018). Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 658-670. <https://doi.org/10.15869/itobiad.387221>
- Bilir, H. (2019). Neoklasik İktisat: Anaakım mı, Ortodoks mu?. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 65-80. <https://doi.org/10.18037/ausbd.566690>
- Bilir, H. (2024). The Human Conception of Neuroeconomics: Homo-Neurobiologicus. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 774-783
- Brüggen, E. C., Hogreve, J., Holmlund, M., Kabadayi, S., & Löfgren, M. (2017). Financial well-being: A conceptualization and research agenda. *Journal of business research*, 79, 228-237.

- Camerer, C., & Loewenstein, G. (2004). *Behavioral economics: past, present, future. Advances in Behavioral Economics*. New York: Princeton University Press.
- Camerer, C., Issacharoff, S., Loewenstein, G., O'Donoghue, T., & Rabin, M. (2003). Regulation for Conservatives: Behavioral Economics and the Case for "Asymmetric Paternalism." *University of Pennsylvania Law Review*, 151(3), 1211–1254.
- Can Kamber, S. (2018). Davranışsal İktisat ve Rasyonellik Varsayımı: Literatür İncelemesi. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 168-199.
- Carlsson, F. (2010). Design of stated preference surveys: Is there more to learn from behavioral economics? *Environmental and Resource Economics*, 46, 167-177.
- Colander, D. (2000). The death of neoclassical economics. *Journal of the history of Economic Thought*, 22(2), 127-143.
- Costa, D. F., Carvalho, F. M., & Moreira, B. C. M. (2019). "Behavioral Economics And Behavioral Finance: A Bibliometric Analysis Of The Scientific Fields," *Journal of Economic Surveys*, Wiley Blackwell, 33(1), 3-24.
- Dare, S. E., van Dijk, W. W., van Dijk, E., van Dillen, L. F., Gallucci, M., & Simonse, O. (2023). How executive functioning and financial self-efficacy predict subjective financial well-being via positive financial behaviors. *Journal of Family and Economic Issues*, 44(2), 232-248.
- Darıcı, B., Kutlu, Ş. Ş., & Kevser, M. (2023). *Finansal Okuryazarlık: Türkiye Araştırması*. Kutlu, Ş. Ş., Kevser, M, Darıcı, B. (eds). Finans ve Mutluluk Ekonomisi. Ekin.
- Edwards, K. D. (1996). Prospect theory: A literature review. *International review of financial analysis*, 5(1), 19-38.
- Ergün, K. (2021). Determinants of Positive Financial Behaviors: A Study Among University Students. In: Procházka, D. (eds) *Digitalization in Finance and Accounting*. ACFA 2019. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham.
- Erkan, B. (2016). Ana Akım (Ortodoks-Neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heteredoks Yaklaşım İhtiyacı. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 8(14), 25-40. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.264352>
- Eryaşar, M., & Gönüllüoğlu, S. (2021). Pazarlama Alanında Yapılan Dürtme Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 164-178. <https://doi.org/10.33905/bseusbed.951361>
- Fan, L. (2021). A conceptual framework of financial advice-seeking and short-and long-term financial behaviors: An age comparison. *Journal of Family and Economic Issues*, 42(1), 90-112.
- Grüne-Yanoff, T. (2007). Bounded Rationality. *Philosophy Compass*, 2, 534-563.
- Henager, R., & Cude, B. J. (2016). Financial Literacy and Long-and Short-Term Financial Behavior in Different Age Groups. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 27(1), 3-19.
- Hiç Birol, Ö., & Hiç Gencer, A. (2014). Neo-Klasik İktisat ve Neo-Klasik Sentez. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 259-280.
- Housman, D. M. (2012). *Preference, Value, Choice, and Welfare*. Cambridge University Press, New York, USA.
- Jones, B. D. (1999). Bounded rationality. *Annual review of political science*, 2(1), 297-321.
- Kabaş, T. (2018). Alfred Marshall'ın Neoklasik İktisat Düşüncesinin Sosyal Özellikleri. *The Journal Of Academic Social Science*, 6(64), 183-192.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291.
- Kitapçı, İ. (2017). Rasyonaliteden İrrasyonaliteye: Davranışsal İktisat Yaklaşımı ve Bilişsel Önyargılar. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 85-102.
- Kurz, H. D., & Salvadori, N. (1998). Understanding 'classical' economics. *Studies in long-period theory*.
- Küçük, Ö., & Girgin, O. (2022). Sosyoloji, Bireycilik ve Modern Toplum: Liberal Bireycilik Öğretilerine Karşı Özgünlük Bireyciliği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62(2), 1416-1444. <https://Doi.Org/10.33171/Dtcfjournal.2022.62.2.26>
- Lengwiler, Y. (2009). The Origins of Expected Utility Theory. In: Hafner, W., Zimmermann, H. (eds) *Vinzenz Bronzin's Option Pricing Models*. Springer, Berlin, Heidelberg.
- Levy, J. S. (1992). An Introduction to Prospect Theory. *Political Psychology*, 13(2), 171–186.
- Lisciandra, C. (2018). The role of psychology in behavioral economics: The case of social preferences. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 72, 11-12.
- Mercer, J. (2005). Prospect theory and political science. *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 8(1), 1-21.

- Mullainathan, S., & Thaler, R. H. (2000). *Behavioral economics*. Working paper 7948.
- Nagatsu, M. (2015). Behavioral economics, history of. *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*, 2(2).
- Piore, M (2002). Economics and Sociology. *Revue économique*, 53(2), pp. 291-300
- Platz, P., & Veres, Z. (2014). Understanding consumer preference biases. *Journal of Applied Economics and Business*, 2(1), 105-119.
- Posner, R. A. (1997). Rational choice, behavioral economics, and the law. 50 *Stanford Law Review* 1551.
- R. Hursh, S. (2014). *Behavioral Economics and the Analysis of Consumption and Choice*. In *The Wiley Blackwell Handbook of Operant and Classical Conditioning* (eds F.K. McSweeney and E.S. Murphy).
- Sarıgül, H. (2024). Financial Literacy Gender Gap: A Meta-Analysis. *Sosyoekonomi*, 32(61), 97-123. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2024.03.06>
- Schwartz, H. H. (2007). *An Introduction to Behavioral Economics: The Complicating But Sometimes Critical Considerations*.
- Simon, H. A. (1990). Bounded Rationality. In: Eatwell, J., Milgate, M., Newman, P. (eds) *Utility and Probability*. The New Palgrave. Palgrave Macmillan, London.
- Soylu, F. E. (2023). Yeni Davranışsal İktisat, Metodolojik Bireycilik ve Toplumsalın Reddi. *Fiscaoeconomia*, 7(3), 1856-1886. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1265694>
- Stefánsson, H. O. (2021). The Economics and Philosophy of Risk. In: Heilmann, C., & Reiss, J. (eds) *The Routledge Handbook of the Philosophy of Economics*. (1st ed.). Routledge.
- Strömbäck, C., Lind, T., Skagerlund, K., Västfjäll, D., & Tinghög, G. (2017). Does self-control predict financial behavior and financial well-being?. *Journal of behavioral and experimental finance*, 14, 30-38.
- Thaler, R. H (2016). Behavioral Economics: Past, Present, and Future. *American Economic Review*, 106(7), 1577-1600.
- Tomanbay, M. (2019). İktisadi Düşüncenin Gelişimi ve İktisat Okulları. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 31-45.
- Tomer, J. F. (2007). What is behavioral economics? *The Journal of Socio-Economic* 36(3), 463-479.
- Vuković, M., & Pivac, S. (2021). Does financial behavior mediate the relationship between self-control and financial security? *Croatian Operational Research Review*, 27-36.
- Wagner, J., & Walstad, W. B. (2019). The Effects of Financial Education on Short-Term and Long-Term Financial Behaviors. *Journal of Consumer Affairs*, 53(1), 234-259.
- Xiao, J. J. (2008). Applying Behavior Theories to Financial Behavior. In: Xiao, J.J. (eds) *Handbook of Consumer Finance Research*. Springer, New York, NY.
- Yeşildağ, İ. (2022). Sınırlı Rasyonellik Bağlamında İktisadi Bilgi ve Influencer Takibi. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 6(16), 144-155.
- Zemtsov, A. A., & Osipova, T. Y. (2016). Financial wellbeing as a type of human wellbeing: theoretical review. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Kutlu ERGÜN (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Kutlu ERGÜN (%100)

Eşitsiz Coğrafi Gelişmenin Teorizasyonunda Yeni Ekonomik Coğrafya Modeli Anaakım İktisadın Eksikliklerini Aşmış mıdır? Kalkınma Sürecinde Mekânın Kuramlaştırılmasına Dair Modelin İçerdiği Kısıtlar

Ferda UZUNYAYLA¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, ferdauzunyayla@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3061-767X

Öz: Coğrafya ve iktisat ilişkisinin anaakım iktisadi analizde yok sayılması, eşitsiz coğrafi gelişmeyi anlamak için iktisatçıların yeni iktisadi yaklaşımlar geliştirmesine yol açmış ve Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımı böyle bir teorik çaba içinden doğmuştur. Çalışmanın amacı, iktisadi teoriye mekânı dahil eden bu yaklaşımın, anaakım iktisadi analize içkin olan mekânsal ve zamansal bağlamı yok sayma ve basit varsayımlara dayalı, gerçek dünyayı açıklayamayan modeller kurma sorunlarını aşan bir teorik çerçeve geliştirip geliştirmediğini sorgulamaktır. Bu incelemeye dayalı olarak, çalışmanın argümanı, ekonomik coğrafya alanında “yeni” sıfatıyla yükselerek anaakım iktisatla coğrafyayı bir araya getirme çabasına giren bu yaklaşımın “her yerde” ve “her zaman” uygulanabilen modellerinin varsayımsal dünyasında, mekânın soyut geometrik temsiller olarak alınması, zamanın denge ve istikrar analiziyle sınırlandırılarak dengeye doğru hareketi gösteren bir metodolojik araca indirgenmesi ve kurduğu matematiksel modellerin basit varsayımlarla kurgusal bir dünyada denge durumları üretmekle sınırlı kalması itibarıyla anaakım iktisadi analizin taşıdığı mekânsal, zamansal ve modellemeye dair kısıtları aşamayıp, coğrafya ve iktisat ilişkisinin sorunlu bir analizini yaptığıdır.

Anahtar Kelimeler: Yeni ekonomik coğrafya, coğrafya-iktisat ilişkisi, eşitsiz coğrafi gelişme

Jel Kodları: A12, O11, O18

Has the New Economic Geography Model Overcome the Shortcomings of Mainstream Economics in Theorizing Uneven Geographical Development? Limitations of the Model for Theorizing Space in the Development Process

Atf: Uzunyayla, F. (2025). Eşitsiz Coğrafi Gelişmenin Teorizasyonunda Yeni Ekonomik Coğrafya Modeli Anaakım İktisadın Eksikliklerini Aşmış mıdır? Kalkınma Sürecinde Mekânın Kuramlaştırılmasına Dair Modelin İçerdiği Kısıtlar, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 201-219.

<https://doi.org/10.30586/pek.1585012>

Geliş Tarihi: 13.11.2024

Kabul Tarihi: 20.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The neglect of the relationship between geography and economics in mainstream economic analysis has led economists to develop new economic approaches to understand uneven geographical development, and the New Economic Geography approach was born out of such a theoretical endeavor. The aim of this paper is to examine whether this approach, which incorporates space into economic theory, develops a theoretical framework that overcomes the problems of ignoring the spatial and temporal context inherent in mainstream economic analysis and building models based on simplistic assumptions that cannot explain the real world. Based on this examination, the argument of the study is that this approach, which has attempted to bring mainstream economics and geography together by rising as “new” in the field of economic geography, provides a problematic analysis of the relationship between geography and economics by failing to overcome the spatial, temporal, and modeling constraints of mainstream economic analysis for the following reasons in the hypothetical world of models that can be applied “anywhere” and “anytime:” Dealing with space as abstract geometric representations, limiting time to the analysis of equilibrium and stability and reducing it to a methodological tool that shows movement towards equilibrium and building mathematical models which are limited to deriving equilibrium states in a fictional world with simple assumptions.

Keywords: New economic geography, geography-economics relationship, uneven geographical development

Jel Codes: A12, O11, O18

1. Giriş

Kapitalist kalkınma süreci mekânsal eşitsizlikler içermektedir. Ancak anaakım iktisadi analizin mekânı yok sayması, bu mekânsal eşitsizliklerin iktisadi teoride nasıl açıklanacağına ilişkin önemli bir teorik boşluk ortaya çıkarmıştır. Bu boşluk, iktisatçıların iktisadi analize mekânı dahil etmeye yönelik bir teorik çaba göstermelerine neden olmuş ve iktisatçılar çeşitli modeller etrafında bu teorik boşluğu giderme çabasına girmiştir. Bu teorik çaba içinde Michael Porter'in kümelenme üzerine çalışmaları ile Paul Krugman'ın ekonomik faaliyetlerin mekânsal yığılması üzerine yaptığı çalışmalar öne çıkan iktisadi analizler olmuştur. Bu çalışmalar, dünya ölçeğinde ekonomi politikalarının belirlenmesinde önemli rol oynayan Dünya Bankası, Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü gibi kurumların raporlarıyla daha popüler bir hale gelmiştir. Dünya Bankası 2009 yılında yayımladığı "Ekonomik Coğrafyayı Yeniden Şekillendirme" (*Reshaping Economic Geography*) başlıklı kalkınma raporunda, mekânın insan refahı açısından önemli bir gösterge olduğunu ve bugünün dünyasında gelir düzeyi farklarını anlamak için ne, kim, nasıl soruları değil "nerede çalışıyorsun" sorusunun, diğer bir ifadeyle kalkınma açısından coğrafi eşitsizliklerin dikkate alınması gerektiğinin altını çizmiştir (World Bank, 2009, ss.1-2). Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü ise 2009 yılında yayımladığı "How Regions Grow" başlıklı raporunda, OECD ülkelerinin %70'inde 1995-2005 yılları arasında bölgesel eşitsizliklerin arttığını vurgulayarak, büyümenin önemli bir belirleyicisi olarak mekânsal boyuta odaklanmak gerektiğini ve bölgesel kalkınmanın iktisatçılar, politikacılar ve uluslararası kuruluşların gündemine girmesi gerektiğini dile getirmiştir (OECD, 2009, ss.13-14). Tüm bunlar ışığında iktisadi teoride mekânsal boyutu öne çıkaran, neden bazı ülkeler sanayileşmiş merkez konuma gelirken, diğerleri çevre(periferi) konumunda kalmakta, bölgeler arasında büyüme farklılıkları nereden kaynaklanmakta, yığılmalar neden bazı bölgelerde oluşmakta sorularına cevap arayan bir yaklaşım olarak 1990'larda gelişen Yeni Ekonomik Coğrafya (YEC) modeli iktisadi analizde giderek popüler hale gelmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, iktisadi teoriye mekânı dahil eden bu yaklaşımın, anaakım iktisadi teorinin mekânsal analiz konusundaki eksikliklerini aşan bir teorik çerçeve geliştirip geliştirmediğini sorgulamaktır. Bu nedenle çalışmada, YEC'in mekânsal teorik modeli, neoklasik iktisadi analizin taşıdığı mekânsal, zamansal ve modellemeye dair kısıtları aşmış mıdır, sorusu etrafında bir inceleme yapılacaktır. Bu incelemeye dayalı olarak, ekonomik coğrafya alanında "yeni" sıfatıyla yükselerek anaakım iktisatla coğrafyayı bir araya getirme çabasına giren YEC'in, "her yerde" ve "her zaman" uygulanabilen modellerinin varsayımsal dünyasında şu sorunları içermekte olduğu tespit edilmiştir: mekânın soyut geometrik temsiller olarak alınması, zamanın denge ve istikrar analiziyle sınırlandırılarak dengeye doğru hareketi gösteren bir metodolojik araca indirgenmesi ve kurduğu matematiksel modellerin basit varsayımlarla kurgusal bir dünyada denge durumları türetmekle sınırlı kalması. Bu nedenle çalışmanın argümanı, modelin içerdiği bu sorunlar itibarıyla anaakım iktisadi analizin taşıdığı mekânsal, zamansal ve modellemeye dair kısıtları aşamayarak, coğrafya ve iktisat ilişkisinin sorunlu bir analizini yaptığıdır.

Bu doğrultuda YEC analizinin hangi sorunlar taşıdığına inceleme geçmeden önce, bu yaklaşımın ortaya çıkışı ve teorik yapısına bakıldığında, öncelikle "yeni ekonomik coğrafya" teriminin ilk olarak Krugman tarafından kullanıldığı ve yaklaşıma ilişkin modellerin geliştirilmesinde ise başta Krugman olmak üzere, Brian Arthur, Tony Venables, Masahisa Fujita gibi isimlerin rol oynadığı belirtilmelidir (Martin, 1999, s.68). YEC, mekânsal eşitsizlikleri genel denge modeli etrafında açıklamaya çalışan bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış, ekonomik faaliyetlerin mekânsal yapılanması bu genel denge modelinde, artan getiri, eksik rekabet ve ulaşım maliyetlerinin var olduğu bir çerçeve içinde açıklanmıştır (Scott, 2004, s.484; Marchionni, 2006, s.426; Gaspar, 2018, s.240). Krugman'a göre mekânsal yığılmaları açıklayacak olan ölçeğe göre artan getiridir. Artan getirilerin kaynağı uluslararası iktisat terminolojisinde içsel ölçek ekonomileri ve dışsal ölçek ekonomileri olmakla birlikte, Krugman modelini piyasa büyüklüğü etkisi, yoğun işgücü piyasası gibi dışsal ölçek ekonomileri üzerine kurgulamıştır. Böylece modelini

eksik rekabet piyasaları üzerine kuran Krugman'a göre, iktisatçıların tam da ölçüğe göre artan getirinin olduğu eksik rekabeti ihmal etmeleri, anaakım iktisadi analizde mekânın yok sayılmasının nedenini oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle Krugman, yeni ekonomik coğrafya tanımını yapmış ve coğrafi iktisadi, artan getiri ve eksik rekabet içeren piyasalarda modeller üretmek için teknik hilelerle ekonominin mekânsal yapısını açıklamaya çalışan ekonomik analiz türü olarak tanımlamıştır (Krugman, 1998a, s.7). Model kurabilmek için başvurulan teknik hileler şunlardır: 1977 yılında Dixit-Stiglitz tarafından geliştirilen tekeller rekabet modelinin kullanımı yoluyla, birçok mekânsal kararın modellemesinin mümkün kılınması; mekan teorisinin en önemli bileşeni olarak ulaşım maliyetlerinin buzdığı ulaşım maliyetleri (yani nakliyesi yapılan malın bir kısmının taşıma sırasında eriyip gitmesi ve böylece taşıma maliyetlerinin aslında sevk edilen malın içinde gerçekleşmesi) biçiminde oldukça basit alınarak modelleme kolaylığı sağlanması; coğrafyaya oyun teorisiyle yaklaşılması, ancak bunun aktörlerin beklentilerine dayalı olarak stratejiler belirlediği değil, reel ücretlerin yüksekliğine bağlı olarak konum seçtikleri bir oyun olarak alınması; modeller için bilgisayar yardımıyla yapılan simülasyonlar kullanılması (Krugman, 1998a, ss.8-9). Buradan hareketle YEC'in öncü ismi olarak Krugman modelini, Dixit-Stiglitz tarafından geliştirilen tekeller rekabet modeli ile Albert Hirschman ve Nicholas Kaldor'un artan getiri ve kümülatif nedenselliğe odaklanan çalışmalarına dayalı kurmuştur (Scott, 2004: 483). Dixit-Stiglitz, çok sayıda firmanın ölçüğe göre artan getiri durumunda, diğer firmaların fiyat belirleme davranışlarını veri aldığı ve kendi fiyat değişimlerinin fiyat endeksi üzerindeki etkisini ise dikkate almadığı bir genel denge modelidir (Marchionni, 2006, s.443).

Krugman geliştirdiği YEC modellerinde, *niçin bir endüstri belli bir bölgede yoğunlaşır sorusu yerine, niçin imalat sektörü ülkenin bir ya da birkaç bölgesinde yoğunlaşarak tarımsal üreticileri çevre, imalat sektörünü de merkez konumuna yerleştirir*, sorusunu sorarak ekonominin mekânsal yapısında oluşan merkez-çevre örüntülerini modellemeye çalışmıştır (Krugman, 1991, s.485). Krugman'a göre ekonomide yığılma ve dağılmaya yol açarak ekonominin mekânsal yapısını belirleyen; merkezci güçler (piyasa büyüklüğü etkisi, yoğun işgücü piyasası) ve merkezkaç güçler (hareketsiz faktörler, arsa rantları) arasındaki etkileşimdir. Merkezci güçler ekonomide dışsallıkların oluşmasına yol açarak, firmaların belli coğrafi bölgelerde yığılmalarına neden olmaktadır. Örneğin büyük pazarların olduğu yerler, ileriye ve geriye doğru bağlantılar yaratmakta ve ara malları sektörünün gelişmesini sağlayarak firmaların maliyetlerinin azalmasını sağlamakta ve böylece firmalar tarafından tercih edilen mekanlar haline gelmektedir. Bu yoğunlaşma ise nitelikli işçileri içeren bir işgücü piyasasının gelişmesini destekleyerek, çalışanlar ve işverenlerin birbirini bulmasını kolaylaştırmaktadır. Bu merkezci güçler ekonomik faaliyetlerin belli mekanlarda yığılmasını sağlarken, bu yoğunlaşma sonucunda araziye olan talebin ve dolayısıyla arsa fiyatlarının artması sonucu, diğer bir ifadeyle merkezkaç güçlerin devreye girmesi sonucu yoğunlaşma önünde caydırıcı etkiler ortaya çıkabilmekte ve bunlar da mekânsal yayılmayı ortaya çıkarmaktadır (Krugman, 1998a, ss.3-4). Buradan hareketle Krugman temel modeli olarak merkez-çevre modelini şöyle açıklamaktadır: İki endüstri ve iki bölgeden oluşan bir ekonomi varsayılarak, tarım sektörünün tam rekabete dayalı olduğu ve hareketsiz faktörler (doğal kaynaklar, arazi) içerdiği; imalat sektörünün ise eksik rekabete dayalı olduğu ve hareketli faktörler içerdiği kabul edilmektedir. İmalat sektöründeki ileri ve geri bağlantılar merkezci güçleri, tarım sektöründeki hareketsiz çiftçiler ise merkezkaç güçleri oluşturmaktadır. İmalat üretimi, geniş piyasaların olduğu, üreticilerinin yoğunlaştığı yerde gerçekleşecektir. Burada ileri-geri bağlantılar, güçlenen yoğunlaşma, malların bu bölgede daha ucuz olmasına yol açmaktadır. Kanallar, tren yolları ve otomobillerle taşıma maliyetlerinin azalması durumunda üretimin yapıldığı mekânların bağlantısının önemi kalkacaktır. Bu durumda nüfusun yoğunluğu, geniş piyasalar, mal ve hizmet sektörlerinin varlığı üretimin yapılacağı mekânı belirleyecektir. Nüfus bir yerde yoğunlaşmaya başladığı zaman, bu süreç kendini sürekli besleyecek ve yoğunlaşma devam edecektir. Yüksek taşıma maliyetleri durumunda bölgeler arası ticaret azalacak ve firmalar satışlarını tek bir

bölgede yoğunlaştıracak, bu bölge aynı zamanda işçilerin tüketimi açısından mal çeşitliliği sunacaktır. Bölgede büyük pazarların olması da reel ücretlerin yüksek olmasına yol açacaktır. Taşıma maliyetleri düşük olduğunda ise firmalar iki bölgede de satış yapacaktır. Sonuç olarak, ekonomik faaliyetlerin iki bölge arasında simetrik mi yoksa eşitsiz mi dağılacakını merkezci ve merkezkaç güçler belirleyecek ve iki bölge arasında taşıma maliyetlerine bağlı olarak çoklu dengeler ortaya çıkabilecektir. Böylece ekonomi kendiliğinden merkez-çevre örüntüsüne dayalı olarak organize olacaktır (Krugman, 1991, ss.485-492; Krugman, 1998a, ss.10-12). Modele göre, firmalar ölçeğe göre artan getiri koşulları altında tekeli rekabet modelinde olduğu üzere ürün farklılaştırması yapmaktadır. Piyasa fiyatlarının ise ulaşım maliyetlerine göre belirlendiğinin kabul edildiği modelde, tüketicilerin (işçiler ve çiftçiler), daha çok sayıda firmanın bulunduğu yerde konumlanmasının, daha uzaktaki tüketicilere göre (bunların ulaşım maliyetlerinden kaynaklı daha yüksek piyasa fiyatlarına maruz kalmaları nedeniyle) daha avantajlı olduğu ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, çiftçilerin hareketsiz, işçilerin hareketli varsayıldığı modelin işleyişine göre, mobil işçiler daha düşük fayda sağlayan bölgelerden daha yüksek fayda sağlayanlara göç edecek, bu ise göç edilen bölgedeki nominal ücretlerin düşmesi eğilimine yol açacaktır. Bu aynı zamanda bu bölgeye daha fazla imalat firmasının çekilmesine neden olacaktır. Böylece merkez-çevre modeli olarak nitelendirilen bir mekânsal gelişim süreci ortaya çıkacaktır (Scott, 2004, s.484). Sonuç olarak Krugman'ın modelinde, Marshallgil dışsal ekonomiler olarak da nitelendirilen merkezkaç kuvvet olan pazar ölçeği etkisi (ileri-geri bağlantılar) ara malları sektörünün gelişmesini sağlayarak üretici maliyetlerinin azalmasını ve firmaların belli bir mekânda yoğunlaşmasını sağlayarak diğer bir Marshallgil dışsallık olan işgücü piyasasının da gelişmesini sağlamakta ve böylece oluşan dışsallıklar firmaların üretim maliyetlerini düşürerek ölçeğe göre artan getiri koşullarının oluşmasına yol açmaktadır. Ölçek ekonomileri ise, üretim maliyetlerinin düşmesine bağlı olarak belirli bir bölge ya da kentsel alanda ya da belirli bir coğrafi alanda özgül bir endüstri dalında toplam üretimin artmasına yol açarak yığılma ekonomilerinin oluşmasını sağlamaktadır. Böylece ekonomik faaliyetlerin belli mekanlarda yığılması merkez-çevre örüntüsü biçiminde açığa çıkan mekânsal eşitsizlikleri oluşturmaktadır.

Bu temel model daha sonra yapılan çeşitli değişikliklerle modifiye edilmiş, yeni varyasyonları geliştirilmiştir. Örneğin, Krugman, merkez-çevre modelinde kullandığı varsayımları kullanarak, ekonomik faaliyetlerin bu defa bölge değil şehir düzeyinde yoğunlaşması üzerine modellemeler yapmıştır. Ekonomik faaliyetlerin şehirlerde yoğunlaşmasının firmalar açısından daha büyük bir pazar olması, işgücü açısından ise daha yüksek ücretler ve mal çeşitliliğinden kaynaklandığını ileri sürmüştür (Krugman, 1993a, ss.294-298). Küresel düzeyde mekânsal eşitsizlikleri anlamak için ise, Krugman yine temel modelinden ve modelindeki varsayımlardan hareket ederek (taşıma maliyetlerinin buzdağı formunda alındığı, tarımsal malların nakliyesinin maliyetsiz olduğunun varsayıldığı, işçilerin reel ücretlerin yüksek olduğu yerlere hareket ettiği, işçileri bir araya getiren merkezci güçlerin olduğu vb.), mekân teorisi ve ticaret teorisini birleştiren modeller kurmuştur (Krugman, 1993b, ss.118-121). Krugman ve Venables ise iki ülkede iki endüstrinin lokasyonuna dayalı olarak geliştirdikleri modelde, firmalar arasındaki maliyet ve talep bağlantıları üzerinden endüstriyel yığılmayı incelemişler, düşük ticaret engellerinin yani ekonomik entegrasyonun, mekânsal yığılma güçlerinin hâkim olmasına yol açacağı sonucuna varmışlardır (Krugman ve Venables, 1996, ss.959-961). Bu yeni varyasyonlara başka bir örnek ise, Masahisa Fujita ve Nobuaki Hamaguchi'nin mekânsal yoğunlaşmanın kaynağı olarak ara malları sektöründeki çeşitliliği inceledikleri modellerdir. Geliştirdikleri modellerde, ekonomide ara malları ve imalat sektörlerinin aynı yerde toplandığı "entegre şehir dengesi" (*integrated city equilibrium*) modeli ile imalat ve ara malları sektörlerinin ayrı ayrı yerlerde toplandığı "uzmanlaşmış şehir dengesi" (*specialized city equilibrium*) modeli şeklinde iki farklı yapıyı incelemişlerdir. Ara mallarından kaynaklı maliyetler nedeniyle sadece, imalat ve ara malları sektörünün yoğunlaştığı şehirlerin gelişeceği, bunların dışında nüfus artışının

yeni büyük şehirlerin şekillenmesine asla yol açmayacağı sonucuna ulaşmışlardır (Fujita, Hamaguchi, 2001, ss.80-81). Bu YEC modellerinin, neoklasik modelden farklılaştıkları nokta, yalnızca mekânsal yakınsamayı öngören neoklasik modelin aksine hem mekânsal yakınsamayı hem de iraksamayı açıklamaya çalışmalarıdır (Gaspar, 2018, s.241).

Mekânsal yığılmayı açıkladıkları modellerindeki önemli bir unsur ister bölgesel ister kentsel düzeyde kalkınmanın bir patika bağımlılığı içerdiği. Buna göre, ekonomik faaliyetlerin mekânsal konumlanması başlangıçta bir belirsizlik içermesine rağmen, tesadüfi mekânsal olaylar (örneğin ulaşım olanaklarının başlangıçtaki mekânsal dağılımı) ya da "tarihsel kazalar" (mekânsal faaliyetin ortaya çıktığı tarihsel durum), ileri-geri bağlantılar ya da artan getirilere dayalı nedensellik süreçleriyle uzun vadeli kümülatif sonuçlar yaratabilir ve dengeli dağılımlar ortaya çıkarabilir. Dolayısıyla mekânsal başlangıç koşulları, mekânsal yığılmanı, ortaya çıkıp çıkmayacağı ya da nerede ortaya çıkacağını belirleyen bir unsur olarak analiz edilmekte ve tesadüfi mekânsal olayların, o lokasyonu ekonomik faaliyetlerin merkezi haline getirecek bir kartopu etkisine sahip olduğu düşünülmektedir. Teorik çerçeveye göre, bu süreç sonucunda ortaya çıkan mekânsal farklılıklar, kümülatif nedensellik süreçleri nedeniyle "kilitlenme" eğilimi taşıyarak giderek daha katı hale gelmektedir (Martin, 1999, ss.69-70; Marchionni, 2006, s.431). Sonuç olarak, YEC modelleri bir patika bağımlılığı içeren mekânsal yığılmaların, ölçeğe göre artan getiri koşullarında oluştuğuna dayanan bir teorik çerçeve kurmuştur.

Bu yönüyle YEC teorisyenleri tarafından geliştirilen modeller, neoklasik iktisadi analizin ölçeğe göre sabit getiri varsayımı ve tam rekabet piyasası modelini kullanmaması açısından, neoklasik iktisadi gelenekle arasına bir mesafe koymuş ancak tam bilgi, fayda maksimizasyonu peşinde koşan bireyler, kar maksimizasyonu peşinde koşan firmalar ve metodolojik bireycilik gibi dayandığı diğer unsurlar itibarıyla anaakım iktisatla güçlü bağlar içeren bir yaklaşım olarak doğmuştur (Scott, 2004, s.483). Neoklasik teoride, mekânın homojen alınması, yani lokasyonun tercihler ve üretim teknolojilerinden bağımsız olduğunun varsayılması, mekânsal yığılmanı açıklayacak bir nedenin olmaması anlamına gelmektedir. Tam da bu noktada, eşitsiz mekânsal gelişmeyi açıklayabilmek için varsayımların değiştirilmesiyle, örneğin ulaşım maliyetlerini gözeterek mekânın homojen olmadığını, dolayısıyla firmaların konum kararlarının ulaşım maliyetlerine göre oluşacağını inceleyen çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, YEC de iktisadi teoride eksik rekabet ve ölçeğe göre artan getiri koşullarında, firmaların ulaşım maliyetlerinin daha düşük olduğu yerlerde konumlanmalarına dayalı modeller geliştiren bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır (Gaspar, 2018, s.240). Krugman, YEC'in ekonomik coğrafya alanındaki çalışmalardan farkının, genel denge modellerine dayanması, mekânsal yapıyı "görünmez el süreçleriyle" açıklaması, modellerini bireysel maksimizasyona dayalı kurması, modelleme yapabilmek için birtakım basitleştirici varsayımlara (hilelere) başvurması şeklindeki gerekçelerle açıklamaktadır (Krugman, 1998b, ss.9-10). Tam da bu noktada bu çalışmada şu sorgulanacaktır: YEC'in öncü ismi olarak Krugman tarafından geliştirilen modeller, sıraladığı bu faktörler nedeniyle, YEC modellerini mekânı yok sayan ana akım iktisadi analizden ne kadar uzaklaştırmaktadır? Bir başka ifadeyle, YEC modellerini anaakım iktisadi analizin modellerinde içkin olan mekânsal bağlam yanında tarihsel bağlamı yok sayma ve basit varsayımlara dayalı, gerçek dünyayı açıklayamayan modeller kurma sorunlarından ne kadar arındırmaktadır? Bu sorular ekseninde, çalışmada üç ayrı bölüm halinde YEC'in mekân analizindeki sorunlar, zaman analizindeki sorunlar, matematiksel modellemeleriyle ilgili sorunlar ayrı başlıklar altında incelenerek, anaakım iktisadi analizin taşıdığı sorunları aşmış şaşmadığı sorgulanacaktır.

2. YEC'in Mekân Analizindeki Sorunlar

Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımının, isminde coğrafya geçmekle birlikte en çok eleştiri aldığı yön, mekânsal analizlerindeki yetersizlikler olmuştur. Bunlar, geometrik bir mekân kavramsallaştırmasından, mekânın ulaşım maliyetlerine indirgenerek dar bir bakışla incelenmesine, mekânın inşasına dair bir açıklama getirememelerinden, mekânsal kökenli maliyetleri açıklayamamalarına ve gerçek mekanları modellerinde

kullanmalarına bir dizi analizlerinin zayıflığını gösteren eleştirilerdir. Bu eleştirilerin büyük bir çoğunluğu, Krugman ve diğer YEC teorisyenlerinin kendilerini "yeni" sıfatıyla konumlandıkları ekonomik coğrafya alanının kendisinden gelmiştir. Krugman modelini ekonomik coğrafya alanında tanımlasa da ekonomik coğrafyacılar, YEC teorisyenlerini coğrafi iktisatçı (geographical economist) olarak tanımlamış ve coğrafi ekonominin ekonomik coğrafyadan hem metodolojik hem de teorik çerçeve açısından tamamen ayrıldığını savunmuşlardır (Martin, 1999, s.81; Olsen, 2002, s.153; Marchionni, 2004, s.1741, Gaspar, 2020, s.2). Bu teorik ayrılık, en net biçimde YEC modellerinde mekânın ele alınış biçiminde görülmekte ve ekonomik coğrafyacıların, odağına mekânı alarak gerçekleştirdiği uzun yıllara dayanan anlama çabaları karşısında, YEC modellerinde mekânsal analizin yetersiz kaldığına dair önemli eleştiriler yapılmaktadır.

YEC'in mekân analizine yönelik aldığı eleştirilerin başında mekânı nasıl tanımladığı yer almış, mekân kavramsallaştırması analizlerindeki zayıf bir nokta olarak öne çıkmıştır. Ekonomik coğrafyanın önde gelen isimlerinden Ron Martin, YEC'in analizinde gerçek mekanlar yerine soyut bir mekân kavramsallaştırılması yapılmasını eleştirmiştir. YEC modellerinde, bölge ya da lokasyonların nasıl kavramsallaştırılabileceği ve ampirik terimlere dönüştürülebileceği üzerine temel sorgulamalar yapılmayarak, lineer bir ekonomideki noktalar olarak incelenmektedir. Bu nokta ya da alanlar, somut bir biçimde gerçek tarihsel, sosyal, kültürel boyutuyla kavranmak yerine tamamen soyut biçimde ele alınmaktadır (Martin, 1999, ss.77-78). Uzamsal boyutuyla ilgilenilmeyen ekonomideki tek uzamsal birimler iki noktanın matematiksel eşdeğeri olarak ortaya çıkan iki bölgedir ve bunlar mekân olarak kendi başlarına ekonomide hiçbir rol oynamamaktadır. Modellerde mekânın varlığı yalnızca firma, endüstri gibi ekonomik birimleri içermesi itibariyledir (Olsen, 2002, s.155). Mekân dışsal, yani iktisadi faaliyetler üzerinde etkisi olmayan ya da onlardan etkilenmeyen, homojen ve sabit bir biçimde, şehir, bölge ya da ülkeleri temsil eden noktalar olarak alınmaktadır. Mekanları temsil eden bu noktalar, örneğin bir şehir büyüye bile değişmemekte ne herhangi bir yapısal değişimden ne de herhangi bir insan faaliyetinden etkilenmemektedirler. Bir mekânın ekonomik büyümesi ile onun fiziksel büyümesi arasında herhangi bir bağlantı kurulmamaktadır (Corpataux ve Crevoisier, 2007, ss.294-296).

YEC, mekânın nasıl teorize edilmesi gerektiğine odaklanmak yerine ekonomik mekânı soyut bir geometrik mekân olarak veri almaktadır (Gaspar, 2020, s.3). Bu yönüyle, Garretsen ve Martin, YEC'in son derece basitleştirilmiş ve idealize edilmiş bir mekan kavramsallaştırması yaptığının altını çizmektedir. YEC model üretebilmek amacıyla, gerçekçi olmayan, soyut bir geometrik mekân belirleyerek temsiller üretmekte, mekân modellenen süreçlerin bir fonksiyonu olarak kavramsallaştırılmaktadır (Garretsen ve Martin, 2010, s.154). Örneğin, Krugman'ın temel merkez-çevre modelinde iki bölge veya iki konum önceden veri ve sabit bir biçimde varsayımsal olarak alınmakta, mekân taşıma maliyetlerinin bir fonksiyonu olarak incelenmektedir (Garretsen ve Martin, 2010, s.134, Gaspar, 2020, s.18). YEC modellerinde, ekonomik coğrafyacıların eleştirdiği üzere, birçok mekânsal faktör (iklim, topografya, vergiler, politik çevre ve emekle ilgili maliyetler vb.) yer almamış, mekân yalnızca ulaşım maliyetlerine indirgenerek açıklanmıştır. Ulaşım maliyetleri, iki mekân arasındaki uzaklıkla ya da firma maliyetleriyle ilişkili olarak modeller kapsamında açıklanarak, bu sıralanan mekânsal faktörlerin yaratacağı farklılıklar dikkate alınmamıştır (Gaspar, 2020, s.18).

Daha detaylı bir biçimde ifade etmek gerekirse, bu varsayımsal iki bölgeyi ekonomi modelinde, coğrafya, yalnızca ekonomik faaliyetlerin mekânsal dağılımının denge analizi çerçevesinde incelenmesiyle yer almaktadır. Mekânsal yığılma ya da yayılma sonucu, merkez-çevre şeklinde mi yoksa simetrik bir yayılma mı oluştuğuna bakılmaktadır. Modelde mekânsal yığılma ve yayılmayı belirleyen en temel faktör ulaşım maliyetleri olup, modele göre firmaların iki bölgeden ulaşım maliyetleri olmadan ürünlerini satabilecekleri, daha fazla işçinin bulunduğu bölgeye yerleşmeyi tercih etmeleri (piyasa büyüklüğü etkisi); ya da işçilerin daha fazla firma bulunduğu için ulaşım maliyeti içeren ürünleri ithal etmek zorunda olmadıkları ve dolayısıyla daha düşük yaşam maliyetlerine

sahip bölgede ikamet etmeyi tercih etmeleri (yaşam maliyeti etkisi) sonucu yığılma oluşmaktadır. Kısacası, basit ve sabit bir mekânsal geometriye sahip temel YEC modelinde coğrafya taşıma maliyetleriyle yer almaktadır. Bu mekânsal yığılma da düşük ulaşım maliyetleri nedeniyle firmaların çevreye taşınmasına yol açmayacağı için denge haline gelmektedir (Garretsen and Martin, 2010, s.133). Bu mekânsal dağılım dengesinde meydana gelecek herhangi bir değişim, yalnızca dışsal şokların bir sonucu, örneğin ulaşım maliyetlerinde meydana gelen yeni bir azalma sonucu ortaya çıkacaktır. Böylece yığılma süreçleri, herhangi bir mekânsal bağlam ve ölçekten bağımsız bir biçimde “evrensel” modeller olarak sunulmakta, yani Paris ya da Washington fark etmeksizin her yerde geçerli olacak biçimde ele alınmaktadır (Corpataux ve Crevoisier, 2007, s.295).

Bu teorik çerçevede mekân kavramsallaştırması “mutlak mekân” anlayışına dayanmakta, yani mekân, ekonomik süreçlerden bağımsız ve ayrıca sabit ve veri olması dolayısıyla ölçmeye duyarlı bir varoluşa sahip görülmektedir (Gaspar, 2018, ss.246-247; Gaspar, 2020, ss.19-21). YEC modellerinde kullanılan mutlak mekân anlayışı, kaba bir temsil olarak görülerek eleştiriye tabi tutulmasına rağmen, böyle bir kullanımın nedeni olarak matematiksel modelleme yapabilmek için belirsizliği giderilmiş, ölçümlere uygun bir mekân kullanımının kaçınılmaz olması ileri sürülmüştür (Gaspar, 2020, s.30). YEC mekân analizinde, ekonomik coğrafyacıların, kültürel, sosyal ve kurumsal açıklamalara dayalı söylemsel bir argümantasyon tarzını, modelleme ve hipotez testi yapabilmek amacıyla bir kenara bırakmıştır (Garretsen ve Martin, 2010, s.130). Ancak, eşitsiz coğrafi gelişmeyi açıklamak ekonomik coğrafyacılar için çok önemli olduğundan, mekânın tarihsel, sosyal, kültürel ve kurumsal faktörler tarafından nasıl inşa edildiğini göz önüne alarak mekânı kavramsallaştırmak da önemli bir odak noktasıdır. Bu çabanın önde gelen isimlerinden biri olarak David Harvey, mekânın mutlak, görel ve ilişkisel olmak üzere üç biçimde kavramsallaştırmasını yapmıştır: Mutlak mekân (absolute space), bağımsız bir varoluşa sahip, sınıflandırma ve ayrıştırma yapılabilmesi mümkün olarak tanımlanmaktadır. Görel mekân (relative space), nesnel arası ilişkilerin varlığıyla açığa çıkan ve bu ilişkiler üzerinden tanımlanan bir yapıdır. İlişkisel mekân (relational space), nesnel arası ilişkileri içeren ve bu içerilen ilişkilerin şekillendirdiği bir mekân anlamına gelmektedir (Harvey, 2013, ss.18-19). Ekonomik coğrafyacılar açısından, görel ve ilişkisel mekân kavramları, mutlak mekân kavramından daha büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü, mutlak mekân anlayışı, eşitsiz coğrafi gelişmeyi anlamak için ekonomik işleyişe dair çok az anlam içermektedir. Görel ve ilişkisel mekân kavramları ise, farklı süreçlerin farklı ölçeklerde işleyişine dair zamansal ve uzamsal bir boyut taşımaktadır (Garretsen ve Martin, 2010, ss.141-143).

YEC yaklaşımının savunucularına göre, YEC modelleri yalnızca mutlak mekân değil, görel ve ilişkisel bir mekân analizi de içermektedir. Gaspar, YEC modellerinde coğrafi sınırlar dışsal yani veri ve sabit olarak alındığından, bu modellerde mutlak mekân üzerinden bir analiz yapıldığının kabul edileceğini belirtmektedir. Ancak modellerde, işgücü göçü ve bilgi yayılması gibi akışların yer almasının aynı zamanda görel bir mekân analizinin varlığına işaret ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, bu modellerde, bir bölgede faydanın, ekonomik faaliyetlerin mekânsal dağılımının ve malların taşıma maliyetinin bir fonksiyonu olarak görülmesi ve bunlardaki bir değişimin bölgedeki faydayı ve dolayısıyla yığılmayı etkileyecek olması biçimindeki analizlerin ise mekânın içsel boyutuna dair bir analizi, yani ilişkisel mekân analizini göstermekte olduğunu ileri sürmektedir (Gaspar, 2020, ss.21-22). YEC teorisyenleri, modellerindeki varsayımsal ve kurgusal mekânsal konumların, ekonomik süreçlerden (yığılma ve yayılma) etkilendiklerini, yani mekânı ekonomik sürece içselleştirdiklerini iddia etmelerine rağmen, Garretsen ve Martin (2010, s.143) şuna dikkat çekmektedir: Başlangıçta bu mekânsalkonumların (ya da diğer ifadeyle noktaların), teknoloji, ticarete açıklık vb. faktörler açısından özdeş kabul edilmesi, aslında başlangıçta coğrafyanın olmadığı, bölgelerin mekânsal kapsamının yok sayıldığı anlamına gelmektedir. Ayrıca ekonomik faaliyetlerin mekânsal yığılması, fiziksel olarak mekânsal boyutta da bir değişime yol açabilecek olmasına rağmen, YEC modellerinde mekânın noktasal temsiller biçiminde ele

alınması ilişkisel bir mekân analizine izin vermemektedir. Mekân, uzamsız bir varlık olarak alınmaktadır. Bazı YEC modelleri, bölgelerin büyüklük farklarına, işgücü ve sermayenin başlangıç paylarına yer verse de bu farklar, mekânın iç coğrafi yapısıyla ilişkili olarak açıklanmadığından, mekânsal bir bağlamda değil sadece niceliksel bir düzlemde açıklanmaktadır. Garretsen ve Martin, YEC teorisyenlerinin, işgücü göçü, bilgi yayılımı ve firmalar ve malların mekânsal akışı üzerinden modellerine göreli mekan anlayışını; bölge ve konumların birbirleriyle ücretler aracılığıyla karşılıklı ilişki içinde olması üzerinden de ilişkisel bir mekan anlayışını aşılama çabasına girmelerine rağmen, bu kavramların ampirik olarak işlevsel biçimlere dönüştürülmesinde sorunlar olduğunun altını çizmektedirler (2010, s.145):

YEC teorisinde bu mekanizmalar için varsayılan biçimler tipik olarak basittir ve ilgili parametrelerin konumlar arasında değişmez olduğu varsayıldığından coğrafyayı görmezden gelmektedirler. Gerçekte, ulaşım maliyetleri, bilgi yayılımının kapsamı ve konumlar arasındaki bu tür diğer karşılıklı bağımlılık biçimleri konumdan konuma değişir. Bundan iki sonuç çıkmaktadır. Birincisi, ekonomik coğrafyacıların artık giderek daha fazla vurguladığı gibi, ekonomik manzarayı anlamak esasen firmaları, hane halklarını ve çok sayıda destekleyici kurum ve kuruluşu mekânsal açıdan birbirine bağlayan çeşitli bağlantı ağlarını, akışları, işlemleri ve (ticareti yapılan ve yapılmayan) karşılıklı bağımlılıkları tanımlamak ve anlamakla ilgilidir. (...) İkinci olarak, akışlar, bağlantılar, işlemler ve karşılıklı bağımlılıklardan oluşan ağlar, ortaya çıkardıkları ve destekledikleri mekânsal ekonomik yığılma ve yayılma süreçleri tarafından yeniden şekillendirilir.

Sonuç olarak, Harvey'in vurguladığı üzere, "mekân kendi başına mutlak, görelî ya da ilişkisel değil, ama duruma göre bunlardan biri ya da birkaçı olabiliyor" (2013, s.19). Ancak YEC, mekânsal analiz taşıdığı bu karmaşıklığı, mekânı, somut olmayan coğrafi konumlar ve "tarihi olmayan varsayımsal" geometrik noktalar olarak aldığı yaklaşımıyla ne kavramsal ne de ampirik olarak açıklayacak analitik bir çerçeveye sahip değildir (Garretsen ve Martin, 2010, ss.140; 145). Gaspar da YEC modellerinin büyük ölçüde mutlak mekân kavrayışına dayansa da ilişkisel ve görelî mekân kavramlarını da kullanmakta olduğunu savunmasına rağmen, ekonomik coğrafyacıların analizlerinde ekonomik mekânı şekillendiren akışlar, ağlar ve etkileşimlerin YEC modellerine göre daha derinlemesine incelendiğini kabul etmektedir (Gaspar, 2020, s.22). Paralel bir açıklamayla, Scott da YEC'in temel eksikliğini, mekânı, üretim ilişkilerinin ölçek ve kapsam açısından sürekli akış halinde oluşu üzerinden açıklayacak bir kavrayışa sahip olamamasında görmektedir (Scott, 2004, s.486). YEC teorisyenlerinin kendileri de modellerinin gerçek dünyadaki mekânsal örüntü örneklerini açıklamak ve tahmin etmek için uygulanabilirliği konusunda temkinlidir (Marchionni, 2006, s.443). Tam da bu nedenle kendi aralarında mekânın daha derinlemesine yönelik inceleme çağrılarını yapmakta ve bu çağrılar da mekânsal analizlerinin eksiklikler taşıdığını kabul ettiklerini göstermektedir.

YEC teorisyenlerinin, mekânın ne anlama geldiğinin kavramsal bir tartışmasına girmemeleri, beraberinde modellerindeki mekânsal gelişmeye yönelik açıklamalarında da sorunlara yol açmıştır. Matematiksel modellerle, belli varsayımlar altında endüstriyel yerleşme ve uzmanlaşmanın gerçekleşeceğine dolayısıyla yığılmanın oluşacağına dair sadece öngörüler yapmaktadırlar. Ancak bu mekânsal yığılmaların gerçekte nerede ve neden belli yerlerde açığa çıktığına ilişkin bir açıklama yapmamaktadırlar (Martin, 1999, s.78). Modellerinde, mekânsal yığılmayı açıklayan tek faktör olarak firmayı ele almakta, mekânsal yığılmayı farklılaştırılmış ürünler üreten firmaların mekânsal olarak ayrılması üzerinden açıklamaktadırlar (Olsen, 2002, s.156). Dolayısıyla YEC teorisyenleri, tamamen varsayımlara dayalı, hayali modeller kurmak yerine, sosyal teoriyle etkileşim içinde gerçek bir mekânsal analize dönmelerine yönelik çağrı ve eleştirilerle karşı karşıya kalmışlardır.

Bu bağlamda Krugman'ın mekân analizinde önemli bir yer tutan bölgesel yığılmayı incelediği modellerine bakıldığında, bölgesel kalkınmayı teorize etmesi, dış ticaret

teorisine dair yaptığı katkılarla iç içe geçmiş ve Krugman, “yeni ticaret teorisi” ile mekân teorisinin karışımının coğrafi ekonomisini oluşturduğunu öne sürmüştür (Krugman, 1993b, s.111). Krugman’ın ticaret teorisi, dünya ticaretini, geleneksel ticaret teorisinin öne sürdüğü ülkeler arasındaki faktör donanımı farklarına dayalı bir uzmanlaşma üzerinden açıklamak yerine, ölçeğe göre artan getiriye dayalı bir uzmanlaşmadan hareketle açıklamaktadır. Bu ticaret teorisinin yeniliği, ana akım ticaret teorilerine artan getiri ve ölçek ekonomilerini dahil ederek, dünya ticaretinin neden büyük ölçüde benzer ülkeler arasında gerçekleştiğine bir açıklama sağlamış olmasıdır. Bu ticaret teorisinin mekân teorisiyle birleştiği nokta, ticaret teorisinde vurgu yaptığı ölçek ekonomilerini mekân teorisindeki ulaşım maliyetleriyle ilişkilendirerek “bölgesel yoğunlaşma” ve “bölgesel çeper ve merkezleri” açıklamaya çalışmasıdır. Modeline göre, mesafeler arası ulaşım maliyetleri nedeniyle, firmalar talebin yüksek, girdi tedarikinin uygun olduğu yerleri tercih ederek bir bölgede yoğunlaşacak, ulaşım maliyetlerinin düşmesi durumunda ise pazara yakın konumlanmayı tercih etmeyebileceklerinden üretim dağılabilecektir. Bölgesel merkez ve çeperler ise, tesadüfi olarak başlangıçta üretim ve talep arasındaki döngüsel ilişkide avantajlı ve daha az avantajlı olan bölgeler arasındaki farklılaşmayla çıkacaktır. Bölgesel yoğunlaşmayı açıklamaya çalıştığı bu mekân teorisinde, ekonomilerin, tarihsel rastlantıların belirlediği olumsuzluk ve başlangıç koşullarıyla elde ettiği avantajları ileri-geri bağlantılarla kümülatif hale getirmesiyle mekânsal dağılımların oluşacağını öne sürmektedir (Martin ve Sunley, 1996, ss.262-264). Yani YEC teorisyenleri, başlangıç koşulları ve bağlamı büyük ölçüde tesadüfî olarak, artan getirilerin varlığı ve pozitif dışsallıklarla mekânsal bir kutuplaşma sürecinin harekete geçirileceğini dile getirmişlerdir. Böylece mekân ya da bölge, birtakım çekici mekânsal faktörleri içeren ya da içermeyen bir tabula rasa ya da boş bir kap olarak görülmüştür (Sjöberg ve Sjöholm, 2002, s.473).

Ancak bu ticaret teorisiyle ilişkili olarak geliştirilen bölgesel gelişme modelinin aksine, Martin ve Sunley’in (1996) vurguladığı üzere, çeşitli çalışmalarda dünyada artan ticaretin bölgesel uzmanlaşmadan ziyade bölgesel endüstriyel çeşitliliğe dayandığına dair çeşitli kanıtlar sunulmuştur. Krugman’ın kendisi bile (her ne kadar durumu istatistiksel bir yanılısına ya da ölçüm zorluğuyla açıklamaya çalışsa da) ABD istatistiklerinin İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bölgesel uzmanlaşmada azalış eğilimi gösterdiğini gözlemlemiştir. Ayrıca Krugman’ın, geliştirdiği ticaret teorisinden hareketle bölgesel ihracat uzmanlaşmasına dayalı bir ticaret politikası önerisi ise, bölgesel bir istikrarsızlık ya da bölgesel bir şok sonucu yerelde ekonomik bir depresyon ortaya çıkabilecek olması nedeniyle ciddi sorgulamalar yaratmıştır. Krugman’ın kendi Massachusetts örneğinde bile bölgesel endüstriyel uzmanlaşma iki ucu keskin bir kılıç olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla, bölgesel ekonominin talep şoklarına ve yerel yapısal krizlere karşı daha duyarlı olmasını sağlayacak olanın, bölgesel düzeyde bir uzmanlaşma değil endüstriyel çeşitliliğe dayalı bir bölgesel politika olacağı dile getirilerek, Krugman’ın ticaret teorisi ve mekân arasında kurduğu ilişki eleştirilmiştir (Martin ve Sunley, 1996, ss.279-284). Ayrıca bölgesel uzmanlaşmanın kökleri ve dinamiklerinin daha derinlemesine bir incelemeyi gerektirdiği dikkate alındığında, Krugman’ın teorisinin buna yanıt vermemesi de analizindeki bir eksik olarak eleştiri almasına yol açmıştır.

YEC’in mekânsal analizlerine yönelik eleştiriler, sadece bölgesel uzmanlaşma değil, bölgesel yakınsama modellerine de gelmiştir. Bu modellerde, matematiksel modellemeye dahil edilmelerinin zorluğu nedeniyle bölgeler arasındaki yapı farklılıkları (kurumsal, sosyal, kültürel farklılıklar) önemsiz olarak alınmıştır. Böylece bölgesel düzeyde coğrafi farklılıkların yok sayılmasıyla yakınsamanın bölgesel düzeyde ortaya çıkacağı varsayılmıştır (Martin, 1999, s.78). YEC teorisyenleri, hem mekânsal yığılma hem de bölgesel yakınsama analizlerinde evrensel bir model inşa etmek adına teorik açıdan tekçi bir yaklaşım sergileyerek, ekonomik coğrafyacıların üzerinde önemle durdukları bölgelerin gelişiminde etki eden farklı tarihsel ve kurumsal faktörleri, yerel özgünlükleri (örneğin bir mekândaki devlet müdahalesinin derecesi, endüstriyel ilişki biçimleri, işçilerin militanlığı, işçilerin sosyalleşmesi ve alışkanlık biçimleri, firmalar arası bağımlılık

ağları, yerel yönetim yapıları) ve bu farklılıklara bağlı olarak farklı endüstriyel bölge ve yığılma türlerinin olabileceğini, bölgesel kalkınma yörüngelerinin tarihsel değişimler yaşayabileceğini görmezden gelmiştir. Mekânsal yığılma analizlerinde, sosyal ve kültürel farklılıklar modellenememeleri nedeniyle apriori varsayılmış, siyasi boyut görmezden gelinmiştir (Martin, 1999, s.80; Scott, 2004, s.488; Martin ve Sunley, 1996, s.273; Marchionni, 2004, s.1740). Kısacası, mekânsal yığılma analiziyle ilgili daha geniş bir sosyal ve siyasi bağlamı görmezden geldikleri ölçüde de gerçek bir mekânsal analizden uzaklaşmışlardır.

YEC'in derinlemesine bir mekânsal analiz yapmaması, mekânsal analizin temel unsurlarından biri olan ölçek analizini de geri planda bırakmasına yol açmıştır (Olsen, 2002; Martin, 1999; Martin ve Sunley, 1996; Martin ve Sunley, 2003). YEC'in analizinde mekânsal ölçek (şehir, bölge, ulus) ekonomik analiz birimlerinden hareketle (firma, endüstri) açıklanmaktadır. Şehir ölçeği, firmadan hareketle ele alınmış, ulaşım maliyetlerini en alt düzeye indiren, ölçek ekonomilerini en üst düzeye çıkaran bir firmalar topluluğu olarak açıklanmıştır. Şehir ölçeği adeta belli firmalardan oluşan bir küme ya da uzmanlaşmanın yüksek olduğu bir endüstriyle eşanlı biçimde tanımlanmıştır. Bölgesel ölçek endüstri üzerinden açıklanmış, endüstriyel faaliyetlerin gerçekleştiği alan olarak tanımlanmıştır. Ulusal ölçek, tarımsal ve imalat faaliyetlerinden oluşan ekonomi olarak tanımlanmıştır (Olsen, 2002, s.156). Kısacası, mekânsal ölçekler ekonomik birimlerle birleştirilmektedir. Böyle bir ölçek tanımlaması, Olsen'in ifadesiyle (2002, s.157), hem ölçek içi sorun (belli dışsallıkların hesaba katılmamasından kaynaklanan sorun) hem de ölçekler arası sorun (ele alınan dışsallıkların mekânsal açıdan muğlak bırakılmasından kaynaklanan sorun) yaratmaktadır. Krugman ve devamındaki araştırmacılar, modellerinde, teknoloji ve bilgi yayılmalarından türeyen ve parasal olmayan dışsallıkları, firma ile endüstri arasında amorf bir alanda gerçekleşmeleri ve dolayısıyla ölçek modellemelerine uymamaları nedeniyle analiz dışında bırakmışlardır¹. Bu durum ölçek içi sorunun ana kaynağını oluşturmaktadır. Ölçekler arası sorun ise, YEC'in hangi faktörlerin hangi coğrafi düzeylerde işlediğine ilişkin belirsizlik taşıyan analizlerinden kaynaklanmaktadır. Krugman firmalar arası etkileşimlerle piyasa büyüklüğünden türeyen maddi dışsallıkların şehir ölçeğinde, artan getirilerin ise bölgesel ölçekte işlediğini ima etmektedir. Ancak ölçekler arası hareket, geleneksel firma, endüstri vb. ekonomik birimlerin dışında bir analizi gerektirmektedir. Örneğin, maddi dışsallıklar yalnızca şehir ölçeğinde işlememektedir ya da işgücü havuzundan kaynaklanan dışsallıkların endüstri düzeyinde yani bölgesel ölçekte işlediğini belirtmelerine rağmen, ulusal ölçeğin içerdiği imalat sektöründeki işgücü havuzundaki dışsallıklar nasıl açıklanacaktır. Olsen'e göre ölçek analizlerine ilişkin bu sorun, analizin temeli olarak mekânsal birimleri almak yerine ekonomik analiz birimlerine odaklanmalarından kaynaklanmaktadır (2002, s.158).

YEC'in ölçek analizlerindeki belirsizliğine ilişkin önemli bir örnek, Krugman'ın Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği'ndeki bölgesel uzmanlaşma ve büyüme farklarını açıklamak için aldığı bölgesel ölçeğin, her ikisinde farklı mekânsal birimlere dayanmasıdır. ABD'de bölgesel ölçek olarak eyaletler, AB'de ise tüm ülkeler alınarak karşılaştırma yapılmıştır (Martin ve Sunley, 1996, s.278). Buradaki diğer sorun ise, yukarıda açıklandığı üzere, ekonomik birimlerin, yani yerel dışsallıkların ya da endüstriyel kümelenmelerin belli bir ölçeği temsil ettiğine dair analiz yapılmasıdır. Endüstriyel yoğunlaşma ve kümelenmeler her kadar bölgesel ölçek üzerinden bir karşılaştırmaya tabii tutularak birtakım sonuçlar üretilse de literatürdeki birçok çalışma bunların aslında yerel düzeyde oluştuğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, AB'de üye ülkeler arasındaki büyüme farklılıkları, ülke içi yerel düzeyde ülkeler arasındaki farklılıklara göre çok daha fazladır ya da ABD'de coğrafi farklılıkları analiz etmek için

¹ YEC her ne kadar analizinde artan getirilerin bir diğer kaynağı olan firmaya özgü ölçek ekonomilerine yer vermese de bir firmanın çok sayıda firmanın yığıldığı bir bölgede konumlanması; yeni bilginin öğrenilmesi, teknoloji ve bilginin alışverişi, ortak araştırma ve geliştirme olanaklarının geliştirilmesi gibi bilgi yayılmasından kaynaklı dışsallıklar yaratarak artan getirilerin oluşmasına yol açabilmektedir (Eser ve Köse, 2005, s.103).

eyaletler yerine yerel düzeye odaklanmak daha farklı sonuçlar vermektedir (Martin ve Sunley, 1996, s.278). YEC'in belirsizlik içeren ölçek analizinin diğer bir sorunu ise, aynı modeli farklı ölçeklere uygulayarak, mekânsal yığılmanın, farklı ölçeklerde farklı mekanizmalarla işleyebileceğini göz ardı etmeleridir (Marchionni, 2004, s.1740; Gaspar, 2020, s.17). Geliştirdikleri modelleri, "uluslararası düzeyden uluslar içindeki geniş merkez-çevre örüntülerine, yerel kentsel sanayi yoğunlaşmalarına ve hatta kent içi mahallelere kadar çok farklı ölçeklerde mekânsal yığılma ve uzmanlaşmayı açıklamak için sıklıkla kullanmaktadırlar" (Martin, 1999, s.78). Ancak, Martin'in vurguladığı üzere, iktisadi olayların farklı mekânsal ölçeklerde farklı anlam ve sonuçlara sahip olacağı (örneğin bir fabrikanın nerede açıldığı), mekânsal eşitsizliklerde ölçeğe özgü farklı eğilimlerin oluşabileceği (örneğin gelişmiş kapitalist ekonomilerde yerel ölçekte gelir ve istihdam farklılıkları artarken, bölgesel ölçekte bu farklılıkların azalma eğilimi göstermesi) dikkate alındığında, mekânsal farklılıkları dikkate almayan ölçek anlayışına sahip olmalarının modellerinin büyük bir eksikliğini oluşturduğu belirtilebilir (Martin, 1999, ss.77-78). Kısacası, teorik çerçevesi açısından YEC'in mekânın ne anlama geldiğini açıklayamaması yanında bir ölçekte olanın diğer ölçekte ne anlama geleceğini dikkate almaması zayıf bir mekânsal analiz yapmasına neden olmuştur (Overman, 2004, s.503). YEC'in ölçek analizinin belirsizlikler içermesi, mekânsal ölçeklerdeki farklılıkları analize dahil etmeden aynı modeli farklı ölçeklere uygulaması ve bu modellerden hareketle sonuçlar üretmesi mekân analizini sorunlu hale getirmiştir.

YEC'in mekânsal analizine yönelik tüm bu eleştirileri dikkate alarak, çalışmanın temel sorgulaması bağlamında YEC'in anaakım iktisadi modelin kısıtlarını mekânsal açıdan aşıp aşmadığı sorusuna yanıt verebiliriz. Anaakım iktisatta mekân nadiren yer almış, bu nadir durumlarda da tesadüfi olarak alınmıştır. Bu kısıtı aşmaya çalışan Krugman ve diğer YEC teorisyenleri de mekânın iktisadi faaliyetler üzerindeki etkisini teorileştirmek yerine, iktisattan hareketle mekâna yönelmiş, anaakım iktisadi analizin firma, endüstri gibi geleneksel ekonomik birimlerinden hareketle, mekânı bu ekonomik birimlerin kararlarının bir fonksiyonu olarak ele almışlardır (Olsen, 2002, ss.155-156). Diğer bir ifadeyle, YEC, mekânsal ilişkileri kapsamlı bir biçimde açıklamak yerine, piyasa süreçlerini basit mekânsal çerçevelerde kodlamıştır (Scott, 2004, s.488). Bu nedenle, anaakım iktisadi analizdeki gibi YEC analizinde de mekân kendi başına bir role sahip olmamış, sadece ekonomik birimleri içermesi itibarıyla analize dahil edilmiştir.

Corpataux ve Crevoisier'in vurguladığı üzere (2007, s.294), anaakım iktisadın Walras gibi öncü iktisatçıları, gerçekliği matematikleştirerek anlatmaya çalıştığı genel denge modellerinde, gerçekliğin basitleştirilmiş ve soyut bir resmini çizmişlerdir. Ortaya koydukları modelin sonuçları ile gerçeklik arasındaki farklar modelin kusuru olarak görülmesi gerekirken, modern iktisatçılar bunu sorgulamak yerine matematiksel modellerin ampirik verilerle nasıl uyuşacağına odaklanmışlardır. Krugman'ın YEC modeli de bu kapsamda mekânı resme dahil etmeye çalışmıştır. Krugman için de amaç, mekânsal bir perspektiften gerçek mekanların ikna edici bir resmini çizmek değil, mekânsal temsillerin olduğu modeller kurmaktır. "Özetle, kavramsal düzeyde Krugman'ın mekanları giderek daha biçimsel hale gelmekte ve bizi her türlü somut gerçeklikten uzaklaştırmaktadır, ampirik düzeyde ise Krugman modelin niteliksel unsurlarının ve ilişkilerinin somut durumda var olup olmadığını kontrol etmeden sadece sayısal verileri kullanarak korelasyonlar aramaktadır" (Corpataux ve Crevoisier, 2007, s.294). Modelde gerçek ve somut mekanlar yok sayılmıştır. Uzamsal bir boyuttan azade biçimde her yerde her ölçekte uygulanabilecek modeller inşa edilmiştir. Dolayısıyla YEC, her ne kadar anaakım iktisadi modellerdeki mekân kısıtını aşmak üzere inşa edilmiş bir model olarak ortaya çıksa da aslında mekânı içermeyen ve "her yerde" uygulanabilen "evrensel" modelleriyle, mekânsal açıdan anaakım iktisadın kısıtlarını aşamamıştır.

3. YEC'in Zaman Analizindeki Sorunlar

Ekonomik coğrafya alanında "yeni" sıfatıyla yükselerek anaakım iktisatla coğrafyayı bir araya getirme çabasına giren YEC'in, gerçekçi olmayan varsayımlarla kurduğu

matematiksel modeller, kendileri açısından bir kısıt ya da sorun olarak görülmemesine rağmen, politik ekonomi perspektifinde gerçekçi bir temelde çalışmalarını sürdüren ekonomik coğrafyacılar için, mekânsal açıdan olduğu kadar tarihsel bağlam açısından da ciddi sorunlar içermektedir (Martin ve Sunley, 1996, s.268). YEC teorisyenleri, kurdukları basit modelde, başlangıç koşullarının ulaşılan denge sonucunu şekillendirmesi nedeniyle modellerinde tarihin önemli bir yeri olduğunu savunmaktadır. İki bölge arasında çok sınırlı sayıda parametreyle, örneğin, işçilerin iki bölge arasındaki mekânsal dağılımı ya da ulaşım maliyetleri gibi parametrelerle, *sayısı ve niteliği önceden belirlenmiş dengelerden* (yayıma ya da yığılma) birinin zamanla oluşacağına yönelik bir analizin, tarih içerdiğini öne sürmektedirler. Ayrıca, modellerde, mekânsal yığılmaya yol açan parametrelerdeki değişikliklerin ya da bölgede meydana gelen dışsal bir şokun yeni bir ekonomik dengeye yol açtığının gösterilmesi nedeniyle analizlerinde patika bağımlılığının da yer aldığını öne sürmektedirler (Garretsen ve Martin, 2010, ss.133; 146). YEC teorisyenleri açısından bu şekildeki bir zaman analizi varsayımsal olsa da ekonominin mekânsal organizasyonunun zamansal değişimine dair bir vurgu içermektedir. Tam da bu noktada, zamanın, bir tarihselliğe işaret etmek yerine denge ve istikrar analiziyle sınırlandırılmış biçimde ele alınması YEC'in tarihsel analizin temel eksikliği olarak eleştirilmiştir (Gaspar, 2020, s.3; Gaspar, 2018, s.248). YEC modellerinde tarih, *"gerçek tarihten ziyade, 'mantıksal' zaman (bir modelin çözüm alanında dengeye doğru hareket)"* olarak ele alınmaktadır (Garretsen ve Martin, 2010, s.127). Bu şekildeki zaman kavrayışı, YEC'e yönelik tarihsel bağlamdaki eleştirilerin temelini oluşturmaktadır.

YEC'in gerçeğe dayalı olmayan zaman kavrayışı, tarihsel açıdan evrim ve uyum patikalarının nasıl oluştuğuna yönelik analizlerinin sorunlu bir diğer yanını oluşturmaktadır. Patika bağımlılığı, tarihsel olarak başlangıçtaki olumsuz olayların, belli süreçleri tetikleyerek kilitli (lock-in) bir yörüngede, dengeye doğru uzun vadeli sonuçlar doğurması düşüncesine dayanmaktadır. Buna göre, olumsuz olay bir patikaya bağlı olarak dengeye doğru hareketi tetikler ve bu denge bir dış şok tarafından bozulmadığı sürece sabit kalmaktadır (Gaspar, 2020, s.24). Martin, YEC'in patika bağımlılığı analizindeki sorunun, dışsal bir şok karşısında (ticaret engelleri ya da ulaşım maliyetlerindeki bir değişiklik vb.) mekânsal örüntünün nasıl değişeceğini açıklamaması ve yalnızca başlangıç koşullarına göre önceden belirlenmiş çoklu dengelerden birinden diğerine kayma olarak patika bağımlılığını ele alması nedeniyle aslında tarihsel bir analizin olmamasından kaynaklandığını belirtmektedir (Martin, 2012, s.183). YEC'in analizinde patika bağımlılığına yer vermesi sadece farklı koşullar altında, sisteme gelen dışsal bir şokun ardından, çoklu dengeler arasında kaymayı gösterme amacından kaynaklanmaktadır. Bu analizde, değişimin içsel kaynakları göz ardı edilerek, tarih çoklu dengeler arasında bir seçim sürecine indirgenmekte ve denge noktasına ulaşıldıktan sonra tarih ve değişim sona ermektedir (Gaspar, 2020, s.23). Ancak patika bağımlılığı süreçleri, mikro düzeyde firma ve işçilerin davranışları ile makro düzeyde artan getiriler, dışsallıklar, ağlar vb. etkileşiminin ürünüdür ve hem ekonominin hem de mekânsal biçimlerin bir özelliği olarak hem bölgesel hem de yerel düzeyde bir yerden bir yere nasıl farklı etkileşimlerle geçildiğinin kavramsallaştırılması açısından önemlidir (Martin, 2012, s.182). Dolayısıyla YEC'in analizinin aksine, patika bağımlılığı, patikaya bağlı sürecin içindeki olumsuzluklar ve ekonomik koşulların kümülatif değişim ve adaptasyonları göz önüne alınarak incelenmeyi gerektirmektedir. Bu açıdan, YEC'in denge durumuna kilitlenme üzerinden yaptığı analizler gerçek dünyadaki bölgesel örneklerde karşılığını bulmamakta ve eleştirilmektedir.

Krugman, bölgesel ekonomik kalkınmanın tarihsel, patika bağımlı bir süreç olduğunu ve dolayısıyla tarihin önemli olduğunu kabul etmektedir. Ancak, bölgesel ekonomi ya da endüstriyel bölgelerin ilk ortaya çıkışı ve yörüngesini açıklamak konusunda artan getiri ya da dışsallıklara odaklanırken, modellenememeleri nedeniyle, coğrafi literatürde *"sosyo-kurumsal dışsallıklar"* olarak nitelenen tarihsel süreçteki sosyal ve kurumsal faktörlerin rolünü göz ardı etmektedir (Boddy, 1999, s.830; Martin ve Sunley, 1996, s.286). Örneğin, *"işçilerin sosyalleşmesi ve alışkanlık kazanmasının bölgeye özgü biçimleri,*

yerel yönetim yapılarının ortaya çıkışı ya da birikimin teknik-örgütsel yapılarında periyodik olarak meydana gelen ve bölgesel kalkınma yörüngelerini büyük ölçüde etkileyen tarihsel değişimler gibi” sosyal ve siyasi konularda sessiz kalmıştır (Scott, 2004, s.488). Bir başka örnek olarak, Krugman’ın ekonomik coğrafya analizinde, kısa ve uzun vadede bölgeye özgü şokların büyüme üzerinde yaratacağı etkiler olacağını belirtmesi tarihsel bir vurgu içermesi açısından önem taşımakta ancak tarihsel açıdan neden bazı bölgelerin dış şoklara karşı daha fazla dayanıklı olduğunu veya uyum sağladığını açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır. Çünkü, yalnızca endüstriyel uzmanlaşma ve işgücü piyasalarına odaklanarak bölgelerin direnç ve uyumunu incelemektedir (Martin ve Sunley, 1996, s.286). Dolayısıyla, YEC modelleri, bölgesel kalkınma çalışmalarında adaptasyon, yenilik, ortaya çıkış koşulları, kendi kendini örgütlenme gibi tarihsel açıdan önem taşıyan faktörleri açıklamada yetersiz kalmaktadır (Garretsen ve Martin, 2010, s.155).

Krugman tarafından geliştirilen YEC modellerinin tarihsel temeli belirsizlikler içermektedir. 19.yy’daki mekânsal yoğunlaşmaları oluşturan nedenler, süregelen yığılma eğiliminin de temelini oluşturmakta, artan getiri ya da eksik rekabet gibi unsurları yönlendiren süreç değişmeden, zamansal işleyiş statik biçimde ele alınmaktadır. Tarihsel süreçte kümelenmeler ve teknolojik değişim arasındaki ilişkiye dair vurguları göz önüne almayan Krugman, buharlı gemiler ve demiryolu gibi teknolojik değişimlerin merkez-çevre ayrımı üzerindeki etkisine dair bazı atıflar yapsa da bu farklılaşma çağının geride kaldığını belirterek tarihsel bir yaklaşım sergilemekten uzaklaşmaktadır (Martin ve Sunley, 1996, s.269). Halbuki, zamanla ekonominin mekânsal organizasyonu değişirken, yeni teknoloji ve sanayi bölgeleri ortaya çıkmakta ve bazıları ise gerilemekte, mekânsal kümelenmeler bir gecede ortaya çıkmadığı gibi bir gecede yok olmayarak zamanla değişim göstermektedir. Dolayısıyla bölgesel kalkınma modelleri tarihsel açıdan değişim ve sürekliliği bir arada içererek evrilmektedir (Garretsen ve Martin, 2010, s.146). Teknoloji yanında temel modellerinde inovasyon süreçlerine de yer vermemeleri, bölgesel üretim sistemlerinin niteliksel özellikleri ve rekabet avantajı açısından da zamansal değişimi göz ardı etmelerine yol açmıştır (Scott, 2004, s.487; Corpataux ve Crevoisier, 2007, s.295). Oysaki tarihsel açıdan teknolojik değişim ve inovasyonun, ekonomik faaliyetlerin mekânsal organizasyonunu nasıl şekillendirdiği, ekonomi ve coğrafya arasında gelişen tarihsel ilişkinin kurulmasında başat bir role sahiptir.

YEC, köklerini anaakım iktisattan almakta ve bu iktisadi düşünce biçiminin ekonomiyi bir denge süreci olarak gören denge yanlısı kavrayışını devam ettirmektedir. Bu sebeple YEC çerçevesinde geliştirilen modellerin, zaman ve tarih kavrayışı her ne kadar anaakım iktisadın kısıtlarını aşma çabasında olsa da bu kısıtı aşarak gerçek bir tarihsel analiz geliştirdiklerini söylemek zordur. Ana akım iktisatta, modeller başlangıç koşullarından ya da izlenecek bir uyarlanma patikasından bağımsız bir biçimde denge çözümünü üzerine inşa edilmekte ve zaman “mantıksal” biçimde bir dengeden diğerine anlık hareket olarak alınmaktadır (Garretsen ve Martin, 2010, s.146). Kısacası, genel denge analizi modellerinde tarihe yer verilmemektedir. Anaakım iktisattaki bu tarihsel analiz sorunu, çoklu denge modellerinin geliştirilmesiyle aşılmaya çalışılmış, bu bağlamda YEC de iki bölge arasında ekonomik faaliyetin denge dağılımına yönelik modeller geliştirmiştir. Krugman, geliştirdiği çoklu denge modelleriyle, belirli olguların kümülatif doğasını açıklamaya çalışmış, ancak olayların gelişmesi, mekânsal açıdan olduğu kadar zamansal açıdan da kapalı bir sistemde ele alınmıştır. Zamansal perspektiften kapalı bu sistemde gelişme, *“geleceğin bilindiği ve yeni biçimlerin ortaya çıkmasına ya da niteliksel değişikliklere yer olmayan bir dünyada şimdi ve burada yapılan bir hesaplama(dır)”* ve dolayısıyla analiz zamansal bir gelişmeyi içermeyen, bir ekonomik gelişmenin 19. yy.’da ya da 21.yy.’da yaşanması fark etmeksizin her zaman geçerli olacak modellerle açıklandığı ve sonuç olarak kendinden önceki anaakım çalışmaları aşamayan, statik bir tarih ve zaman anlayışına dayalıdır (Corpataux ve Crevoisier, 2007, s.295). Bu nedenle YEC modellerinde, çoklu dengelerin varlığına yönelik analizlerin artması tarihe gösterilen ilgiyi artırsa da bu ilgi, mekânsal ekonominin nasıl geliştiğini anlamaya dönük bir tarihsel ilgiden ziyade, çoklu dengeler arasında çözüm seçimini kolaylaştırmaya yönelik bir metodolojik araç

niteliği taşımıştır (Gaspar, 2020, s.23; Garretsen ve Martin, 2010, s.147). Kısacası, YEC modellerinin varsayımsal dünyasında, tarih, ekonominin başlangıç koşullarına bağlı olarak oluşacak nihai sonuçlar ya da çoklu dengeler arasındaki bir seçim süreci biçiminde ele alınmış ve dengeye ulaştıktan sonra ekonominin durağan bir hale gelmesi ise tarihsel değişimin örtük olarak sona erdiği biçiminde bir imayı içermiştir. Böyle bir çerçeveye, incelenen eleştirilerde vurgulandığı üzere, ana akım iktisadın zaman analizindeki kısıtları aşamalarla varsayımsal bir zaman analizinin ötesine geçememiş, dolayısıyla mekânsal konfigürasyonların gerçek tarihsel zaman içinde nasıl geliştiğine dair derinlikli bir teorik çerçeveye sunamamıştır.

4. YEC'in Matematiksel Modellemeleri ile İlgili Sorunlar

YEC'in, geleneksel iktisatta mekânın rolünü göstermek için kurduğu teorik çerçeveyi ve modellemeleri, matematiksel anaakım iktisada dayalı olarak yapması ise ana akım genel denge modellerini ne kadar aştığını tartışmalı hale getiren diğer bir önemli husustur. Kurulan matematiksel modeller hem varsayımları hem de sonuçları itibariyle birçok eleştiri almıştır (Marchionni, 2004, s.1737; Clark, 1998, s.75; Olsen, 2002, s.154).

İktisatta model kurulmasının nasıl olması gerektiği, modelin içinde mi bir dünya kurulacağı yoksa modelin dışında gerçek dünyanın mı veri alınacağı, diğer bir ifadeyle iktisatçıların soyut teorik modellerinin gerçek dünyanın özelliklerine atfen kurulup kurulmayacağı önemli bir tartışma konusudur. Araçsal bir bakış açısından hareket eden neoklasik teoriye göre, varsayımların gerçekçi olup olmadığı önemli değildir, yalnızca teoremin tahminleri için işlevseldirler. Örneğin, teknolojideki bir değişimin farklı malların fiyatlara etkisini tahmin etmek için kurulan bir modelde varsayımların gerçek dünyaya atıfta bulunup bulunmamasının teoremi üzerinde bir etkisi olmadığını düşünmektedirler (Sugden, 2000, ss.11-12). YEC'in öncü teorisini Krugman açısından da modellerinin gerçekçi olmayan varsayımlara dayanması bir sorun ya da kısıt değildir. Gerçek dünyanın kaba temsilleri olarak görülen modellerin sonuçları yetersiz olduğunda varsayımların gerçekliğinin sorgulanması yerine değiştirilmesi yeterlidir (Martin ve Sunley, 1996, s.268). Buradan hareketle YEC teorisyenleri de anaakım iktisada nüfuz eden biçimiyle, matematiksel temsil için varsayımların gerçek dışılığına bakılmaksızın kavramsal basitleştirmeye dayalı bir model dünyası inşa etmişlerdir. Matematiksel modeller inşa etmek için gerçek dışı varsayımlar kullanmışlardır (Marchionni, 2004: 1749; Martin ve Sunley, 2011, s.362). Marchionni, basit varsayımlar kullanılarak birçok faktörün YEC modellerinde göz ardı edilmesinin nedeninin, mekânsal yığılmanın belirli yönlerini açıklama amacından, diğer bir ifadeyle teorik izolasyondan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Teorik izolasyon, yatay ve dikey izolasyon olarak ayrılmakta, yatay izolasyon bir teoremin sınırlı bir nesne kümesine odaklanmasını, dikey izolasyon ise zaman ve mekân içindeki tüm özgüllüklerden izole bir analizi ifade etmektedir. Böyle bir metodolojiden hareket eden YEC de mekânsal yığılmayı zamansal ve mekânsal bağlamdan izole bir biçimde yüksek bir soyutlama düzeyiyle açıklamıştır (Marchionni, 2004, ss.1746-1747; Marchionni, 2006, ss.429-430). Matematiksel modelleme için gerekli böyle bir teorik izolasyon ise, YEC'in mekânsal ve tarihsel bağlama özgü nedensel faktörleri ihmal etmesine ve dolayısıyla gerçek dünya olgularının işleyişine dair bir kavrayış geliştirmemesine yol açarak teorik açıdan önemli sorunlar yaratmıştır.

YEC teorisini Krugman'a göre bir fikrin ciddiye alınması onun modellenebilecek bir şey olmasına bağlı olmalı, dolayısıyla *"bir teori ampirik uygunluğuna göre ayakta kalmalı ya da bir kenara atılmalıdır"* (Krugman, 1998b, s.16). Bu nedenle kendinden önceki Alman mekân teorisyenleri, bölge bilimciler ve ekonomik coğrafyacılar tarafından geliştirilen mekân teorilerinin matematiksel araçlara sahip olmamaları ve piyasaların bütünlük bir modelini inşa edememeleri nedeniyle analizlerinin yetersiz olduğunu öne sürmüştür (Barnes, 2003, s.72). Krugman için modelleme yapmak, basitleştirme ve açıklığa kavuşturma açısından dünyanın oldukça stilize ve biçimsel bir temsili olarak kritik bir öneme sahiptir. Mantıksal ve matematiksel tutarlılığının test edilebilmesi için bir modelin biçimsel olması gerektiğini öne sürmüştür (Barnes, 2003, ss.87-88). Dolayısıyla Krugman,

ekonomik hayatın çeşitliliğine odaklanmak yerine matematiksel modellerinde stilize olgulara dayalı olarak analiz yapmıştır. Gerçeklerin stilize edilmiş biçimde açıklanması, geniş bir yelpazedeki koşullar arasından olasılıkları daraltarak, ampirik analizin kapsamının yapılandırılması ve ampirik gözlemlerin anlamlılık ve tutarlılığının test edilmesidir (Clark, 1998, s.76). Krugman, örneğin kendi analitik çerçevesini kurabilmek amacıyla ölçeğe göre artan getiri gibi stilize edilmiş gerçekleri seçmiş ve bu çerçevede mekânsal yapılanmayı açıklamaya çalışmıştır. Ancak genel kanun benzeri önermeler geliştirmek uğruna stilize edilmiş gerçeklere dayalı modellemeler ekonomik hayatın çeşitliliğini göz ardı etmiştir. Stilize edilmiş gerçekler ile ampirik çeşitlilik arasındaki gerçek ilişki göz önüne alındığında (örneğin homojen bir işgücü piyasasının aksine ırk ve cinsiyet ayrımcılığının yapılandığı bir işgücü piyasasının mekânsal bölünme üzerindeki etkisi), matematiksel modellerdeki ekonomik coğrafyaya dair bulgulara ciddi itirazlar yükselmiştir (Clark, 1998, s.75). Stilize edilmiş gerçekler, mekânsal heterojenliği geri planda bıraktığı ölçüde YEC modellerinin ekonomik coğrafyaya ait sorunları ele almasına dair sorgulamalar artmıştır.

YEC teorisyenlerinin inşa ettiği model dünyasında, ekonominin mekânsal yapılanması, ulaşım maliyetleri, işgücü hareket(siz)liliği ve sermaye hareketliliğine dayalı son derece basitleştirilmiş varsayımlarla açıklanmıştır (Martin ve Sunley, 2011, s.362). YEC'in ekonomik modelini, tüketiciler ve firmaların homojen alındığı, buzdağı ulaşım maliyeti varsayımı yapıldığı, iki üretken sektör ve iki bölgeye dayalı basit varsayımlara dayalı olarak kurması eleştirilmiş, bu basit varsayımlarla kurulan modellerin ekonomik faaliyetlerin belli mekanlarda yığılmasını etkileyecek ampirik faktörleri göz ardı edebileceği dile getirilmiştir (Gaspar, 2020, s.17). Örneğin, buzdağı ulaşım maliyetleri, kurulan modellerde ayrı bir taşımacılık sektörünün modellemesinden kaçınmak için yapılmıştır. YEC'in ulaşım maliyetlerini iklim, vergiler, topografya gibi mekânsal faktörlerle ilişkilendirmeyerek, modelleme amacıyla basit bir biçimde ele alması gerçekçi bulunmayarak eleştirilmiştir (Marchionni, 2006, s.442; Gaspar, 2018, s.245).

Başka bir örnek olarak, ölçeğe göre artan getiri ile üretim faaliyetlerinin mekânsal yığılmasına ilişkin kurulan modelde, firmaların mekânsal yoğunlaşması maliyetlerde tasarruf sağlayan dışsallıklarla açıklanmaktadır. Mekânsal yığılmalar, firma yer seçiminin bir fonksiyonu olarak görülmektedir (Koo ve Lall, 2007, ss.4-5). Ancak bu modelde, Dymski firmaların sermayelerini istedikleri zaman istedikleri yere taşıyabilme varsayımının, birçok açıdan yanıltıcı sonuçlara yol açacağına altını çizmektedir. Firmaların hareketliliğine ilişkin varsayım çerçevesinde kurulan modelin ilk eksikliği, bir firmanın yer değiştirmesinin, diğer tüm firmaların hem üretim hem de yer seçimi kararlarını etkileyecek olmasını ve bunun da tüm firmaların maliyet ve talep koşullarını değiştirebileceğini göz ardı etmesidir. İkinci eksiklik, bu modelde firmaların sermayelerini istedikleri yere taşıma özgürlüğünün, mükemmel işleyen bir sermaye piyasasının ve bunun tam bilgisine sahip olunmasının varsayılmasıyla mümkün olmasıdır. Dolayısıyla model, firmaların mekânsal kararlarında finansman boyutunu göz ardı etmektedir (Dymski, 1996, s.444). Amin ve Thrift, firmaların YEC modellerinde incelenin aksine, daha geniş bir bağlamda, örneğin firmaların rekabet avantajı elde etmesinde teknolojik yenilik, alışkanlıklar, rutinler, bilgiyi edinme süreçleri, öğrenme ve adaptasyon hızları gibi birçok unsurun oynadığı rollerin dikkate alınarak teorik bir incelemenin yapılması gerektiğini vurgulamaktadır (Amin ve Thrift, 2000, s.7). YEC'in mekânsal yığılma modellerinin varsayımları ve buradan hareketle sonuçlarını sorgulayan başka bir çalışmada da firmaların yer seçiminin modellerde test edildiği üzere yalnızca mekânsal dışsallıklardan yani ekonomik coğrafyadan kaynaklanmayabileceğine dikkat çekilmiştir. YEC modellerinde mekânın önemi test edilmekle birlikte, firmaların yer seçimi kararlarında üretim teknolojisinin rolü dikkate alındığında, YEC testlerinin mekânın önemini açıklamak konusundaki sonuçlarının abartılı olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin, Koo ve Lall, 18 ulusal endüstriyel sınıflandırmaya dayalı olarak yaptıkları çalışmada, mekânsal dışsallıkların açıklanmasında kullanılan pazara erişim ve ulaşım altyapısı faktörlerinin firma üretkenliği ve yer seçimine etkisinin, düzeltilmemiş modeller

ile düzeltme faktörünün dahil edildiği modellerde farklılaştığını bulmuşlardır. Düzeltmemiş modellerde, pazara erişimin on bir sektörde çıktı düzeyini artırdığı, ulaşım merkezlerine uzaklığın ise on iki sektörde çıktı miktarını azalttığı bulunurken; düzeltme faktörünün hesaba katılmasıyla pazara erişimin beş sektörde, ulaşım merkezlerine uzaklığın ise iki sektörde istatistiksel önemini yitirdiğini bulmuşlardır. Bu çalışmadan hareketle, firmaların yer seçiminde pazara erişim, ulaşım altyapısı gibi ekonomik coğrafya değişkenlerinin, düzeltme faktörü dahil edilmediğinde pazara erişim için on sekiz sektörün on birinde, ulaşım merkezlerine uzaklık için ise on sekiz sektörün on birinde istatistiksel açıdan abartıldığı sonucuna varmışlardır (Koo ve Lall, 2007, ss.16-17). Kısacası YEC modellerinde firmaların hareketliliği ve yer seçimini belirleyen değişkenlerin ya da varsayımların değiştirilmesi veya daha gerçekçi bir temele oturtulması modelin ulaştığı sonuçları tamamen değiştirebilmektedir.

Bir başka örnek olarak, YEC modellerinde aktörler, ileriye dönük rasyonel kararlar almaktan ziyade mevcut fayda düzeylerini gözetererek mekânsal kararlar alan miyopik varlıklar olarak varsayılmakta ve göç analizi bu varsayım altında yapılmaktadır. Göç sonucunda ortaya çıkan merkez-çevre örüntüsünün bozulmayacağı, istikrarlı olduğu kabul edilmektedir. Farklı yığılma durumlarını değiştirecek içsel bir mekanizma olmadığından oluşan sonuç uzun dönemli alınmaktadır. Ancak böyle bir analize karşı çıkışın temel belirleyeni, öncelikle, aktörlerin neden gelecekteki fayda seviyelerine odaklanmadıklarını sorgulamak olacaktır. Mekânsal konfigürasyonlarda aktörler açısından gelecek önemli bir unsurdur ve işçilerin geleceğe yönelik beklentileri, göçü ve dolayısıyla modelde istikrarlı kabul edilen bir merkez-çevre örüntüsünü değiştirebilir (Gaspar, 2018, s.249). Bu nedenle işçilerin göç davranışları dinamik bir analizi gerektirirken, dinamik bir analiz ise Krugman'ın modelinin sonuçlarını değiştirebilir. Buna ilişkin bir örnek olarak, eğitimden kaynaklanan insan sermayesi yayılımlarını dikkate alarak mekânsal yığılma'yı açıklayan modeller vardır. Bu modellerde, hane halklarının hareketliliğine dayalı olarak, daha az eğitim yatırımı yapan ve düşük vasıflı işçilere sahip olan mahallelerle yüksek eğitime önem veren ve yüksek vasıflı işçilere sahip olanlar arasındaki eşitsiz mekânsal dağılımlar modellenmiştir (Dymski, 1996, s.444). Dolayısıyla, bu örnekte görüldüğü üzere, işgücü eğitimi gibi yerel işgücü piyasası süreçlerinin dikkate alınması mekânsal yığılma'yı anlamak açısından önem taşıdığı için, bir modelleme yapılırken, firmalar kadar işçilerin davranışlarının ve toplumsal iş bölümü dinamiklerinin de dikkate alınması gereklidir ve bu YEC'in mekânsal yığılma modellerinde önemli bir eksiklik olarak durmaktadır (Scott, 2004, s.487). Bu nedenle modellerin dayandığı varsayımların basitliği ciddi biçimde sorgulanmıştır. Bu basit varsayımların aksine bir ekonominin mekânsal yapılanmasının, kurumsal düzenlemeler, kültürel ve sosyal faktörlerin (beklentiler, irrasyonel davranışlar) etkileşimiyle şekillenmekte olduğu vurgulanmıştır (Martin ve Sunley, 2011, s.362). YEC'in matematiksel modellerinde ise mekânsal gelişmeyi etkileyen yapısal değişimler dolayısıyla dinamik ve niteliksel faktörler bu basitleştirilmiş model dünyasına dahil edilmemiştir.

YEC modelleri "*sayısal çözümlerin üretilebilmesini sağlamak için gerçeklikten muazzam tavizler ver(miştir)*" (Scott, 2004, s.486). Bu bağlamda Barnes de rasyonalizm olarak ifade edilen mantıksal ve matematiksel temsil biçimlerinin, aslında sağlam bir rasyonellik değil, olumsal bir yerellik olduğunu, yani bir tarihsel ve coğrafi bağlam tarafından şekillendirilerek oluştuğunu ve bu açıdan evrensel bir bilgiyi temsil etmediklerinin altını çizmiştir (Barnes, 2003, ss.69-74). Barnes'e göre yüksek soyutlama düzeyine sahip bu matematiksel modellemeler, her ne kadar evrensel bir içeriğe sahipmiş gibi sunulsa da aslında belirli bir dönemin ürünüdürler. Bu açıdan Krugman'ın matematiksel modelleri de 19.yy'da Leon Walras tarafından geliştirilen ana akım iktisadın yalnızca bazı klasik varsayımlarının (örneğin ölçeğe göre sabit getiri yerine artan getirinin alınması, tam rekabet yerine eksik rekabetin varsayılması gibi) değiştirilmesiyle ortaya çıkmış, ancak onun temel özellikleri olan maksimizasyon, denge ve rasyonel seçim teorisine dayanan modellerdir (Barnes, 2003, s.89; Dymski, 1996, ss.445-446). Neoklasik iktisadın, 19.yy'ın

sonuna doğru Avrupa'ya özgü bir entelektüel ortamda doğduğu dikkate alındığında, Krugman tarafından geliştirilen ekonomik faaliyetlerin mekânsal yapılanmasına ilişkin teorilerinin de aslında evrensel gerçekleri değil mekânsal ve zamansal bağlamı olan bir bilgiyi yansıttığı dikkate alınmalıdır (Barnes, 2003, s.89). Dolayısıyla, Barnes'in vurguladığı üzere YEC modelleri "*tarih üstü hakikatleri yansıtmaktan ziyade, kökenlerinin özel koşullarını yansıtan yerel bir anlayışa sahip(tir)*" (2003, s.91). Bu nedenle matematiksel bir yorumlamaya dayalı mekân analizleri, evrensel olmaktan ziyade belli bir tarihsel dönemin bilgisinin birtakım değişikliklerle üretilmesinin ötesine geçmemektedir.

Bu açıdan, belli bir tarihsel dönemin bilgisine dayanan bu modellerin, dayandıkları dönemin bilgisinin taşıdığı teorik eksiklikleri aşım aşım oldukları da bu çalışma kapsamında sorgulanmıştır. Anaakım matematiksel iktisadi modellerin basit varsayımlara dayalı olarak ne gerçek bir mekânı ne de gerçek bir tarihsel süreci içermemesinden kaynaklanan sorunlar, bu kısımda incelendiği üzere YEC'in mekânı dahil ederek geliştirdiği matematiksel modellerinde de devam etmiştir. Martin ve Sunley'in vurguladığı üzere (2011, s.364), her ne kadar modellerine gerçek dünyadan artan getiri, eksik rekabet gibi unsurları katsalar da modelleri mekânsal yoğunlaşmaların, dışsallıkların, artan getirilerin, kısacası ekonomik faaliyetlerin mekânsal dağılımının çeşitli kaynaklarını dikkate almamıştır. Son derece basit varsayımlarla kurdukları modeller, gerçek dünya örnekleriyle savunulmamıştır:

Çünkü gerçek dünyada taşıma maliyetleri buzdağı karakterinde değildir, işçiler mükemmel bir şekilde mobil değildir, piyasalar berrak değildir, teknoloji her yerde aynı değildir, tüketici zevkleri her yerde aynı değildir, artan getiriler Dixit-Stiglitz türünde değildir ve bölgeler yarış pisti, yörünge veya diğer idealize edilmiş şekillerde düzenlenmiş noktasal (mekansız) varlıklar değildir. NEG modellerindeki dünyalar hayali, kurgusal dünyalardır (Martin ve Sunley, 2011, ss.364-365).

Dolayısıyla YEC modelleri de anaakım iktisadın matematiksel modelleme anlayışındaki gibi kurgusal bir dünyada denge durumları üretmekle sınırlı kalmış ve bu nedenle somut gerçek dünyayı açıklamada anaakım iktisadın kısıtlarını taşımaya devam etmiştir.

5. Sonuç

Kapitalist gelime süreci, mekânsal eşitsizlikler yaratarak devam etmekte ve bunun incelenmesi iktisat ve coğrafya arasındaki ilişkinin tarihsel bağlamda ele alınmasını gerektirmektedir. Coğrafya ve iktisat ilişkisinin anaakım iktisadi analizde yok sayılması, mekânsal eşitsizlikleri anlamak için iktisatçıların yeni iktisadi yaklaşımlar geliştirmesine yol açmış ve YEC böyle bir teorik çaba içinden doğmuştur. Ancak bu çaba Krugman'ın kendi ifadesiyle (1998b, s.7), "*coğrafi analizi ekonomik ana akımın içine yerleştirmek gibi önemli bir amaca da hizmet etm(iş)*" ve tam da bu nedenle neoklasik iktisadın mekânsal, zamansal ve modellemeye dair kısıtlarını aşamayarak, ekonominin mekânsal boyutunu anlamada dar bir bakış açısı sunmuştur. Mekânsal analiz açısından, mekânın, tarihsel, sosyal ve kültürel boyutuyla kavranması yerine ulaşım maliyetlerine indirgenerek dar bir bakışla incelenmesi, iktisadi faaliyetlerden etkilenmeyen homojen ve sabit temsiller olarak alınması, mekânsal yığılmanın gerçek olgularla açıklanması yerine birtakım basit çekici faktörler temelinde ele alınması ve dolayısıyla yığılmaların tarihsel süreçte neden belli mekanlarda gerçekleştiğine ilişkin daha geniş bir iktisadi, sosyal ve siyasal bağlamın görmezden gelinmesi ve ölçek analizinin yok sayılmasına kadar YEC modelleri birçok sorun taşımaktadır. Bu sorunlar itibarıyla gerçek bir mekânsal analiz yerine modellerin varsayımsal dünyasında ele aldıkları mekânsal temsillerle anaakım iktisadi analizin sorunlarını aşamamaktadırlar. Zaman analizi açısından, tarihsel süreçte ekonomik koşulların kümülatif değişim ve adaptasyonlarını göz önüne alarak bir inceleme geliştirmek yerine tarihi çoklu dengeler arasında bir seçim sürecine indirgeyerek, gerçek bir tarihsel analiz geliştirememiş ve anaakım iktisadi analizin sorunlarını aşamamışlardır.

Modelleme açısından ise, kurduğu matematiksel modellerin basit varsayımlarla kurgusal bir dünyada denge durumları türetmekle sınırlı kalması ve mekânsal gelişmeyi etkileyen yapısal değişimler ve dinamik faktörleri model dünyasına dahil edememesi nedeniyle YEC, anaakım iktisadi analizin sorunlarını taşımaya devam etmiştir. Dolayısıyla anaakım iktisadi analizdeki gibi YEC analizinde de mekân kendi başına bir role sahip olmamış, modellerdeki mekânsal temsiller kapitalizmin tarihsel coğrafyasından kopuk bir analiz sunmuştur.

Oysaki, Scott'un vurguladığı üzere (2004, ss.492-494) ekonomik coğrafyacıların görevi; kapitalizmin kurumsal yapısı, emek piyasaları, finansal sistemi, teknolojik yapısında vb. son yıllarda meydana gelen değişimleri, mekânsal ve zamansal farklılıkları gözeterek incelemektir. Ekonomik ve toplumsal gerçekliğin mekânda gerçekleştiğini, sermaye birikim dinamiklerinin coğrafyayı, coğrafyanın da birikimin dinamiklerini etkilediğini göz önüne alarak, eleştirel bir analizle toplumsal değişime odaklanmalarının temel prensipleri olması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu açıdan YEC, kapitalizmin mekânsal ve tarihsel gelişimini gözeterek bir analiz yapmak yerine, ekonomik coğrafya analizine "yeni" sıfatını getirerek mekânı anaakım analize yerleştirdiği matematiksel modelleriyle mekânsal eşitsizlikleri açıklamak açısından kurgusal bir dünyanın ötesine geçemeyen zayıf analizler yapmıştır.

Kaynakça

- Amin, A., Thrift, N. (2000). What kind of economic theory for what kind of economic geography? *Antipode*, 32(1), 4-9.
- Barnes, T. (2003). The place of locational analysis: a selective and interpretive history. *Progress in Human Geography*, 27(1), 69-95.
- Boddy, M. (1999). Geographical economics and urban competitiveness: A critique. *Urban Studies*, 36(5), 811-842.
- Clark, G. (1998). Stylized facts and close dialogue: Methodology in economic geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 88(1), 73-87.
- Corpataux, J., Crevoisier, O. (2007). Economic theories and spatial transformations clarifying the space-time premises and outcomes of economic theories. *Journal of Economic Geography*, 7(3), 285-309.
- Dymski, G. (1996). On Krugman's model of economic geography. *Geoforum*, 27(4), 439-452.
- Eser, U., Köse, S. (2005). Endüstriyel yerleşme ve yoğunlaşma açısından Türkiye Sanayii: İl imalat sanayilerinin analizi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(2), 97-139.
- Fujita, M., Hamaguchi, N. (2001). Intermediate goods and the spatial structure of an economy. *Regional Science and Urban Economics*, 31, 79-109.
- Garretsen, H., Martin, R. (2010). Rethinking (new) economic geography models: Taking geography and history more seriously, *Spatial Economic Analysis*, 5(2), 127-160.
- Gaspar, J.M. (2018). A prospective review on new economic geography. *The Annals of Regional Science*, 61 (2), 237-272.
- Gaspar, J.M. (2020). New economic geography: history and debate. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 1-37.
- Harvey, D. (2013). *Sosyal Adalet ve Şehir*, Metis Yayınları: İstanbul.
- Koo, J., Lall, S. (2007). New economic geography: Real or hype? *International Regional Science Review*, 30(1), 3-19.
- Krugman, P. (1991) Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 99(3), 483-499.
- Krugman, P. (1993a). Economic geography: On the number and location of cities. *European Economic Review*, 37, 293-298.
- Krugman, P.(1993b). On the relationship between trade theory and location theory. *Review of International Economics*, 1(2), 110-122.
- Krugman, P. (1998a). The role of geography in development. Annual World Bank Conference on Development Economics. Washington, D.C., April 20-21, 1998.
- Krugman, P. (1998b). What's new about the new economic geography? *Oxford Review of Economic Policy*, 14(2), 7-17.
- Krugman, P., Venables, A.J. (1996). Integration, specialization, and adjustment. *European Economic Review*, 40, 959-967.

- Marchionni, C. (2004). Geographical economics versus economic geography: towards a clarification of the dispute. *Environment and Planning A*, 36, 1737-1753.
- Marchionni, C. (2006). Contrastive explanation and unrealistic models: The case of the new economic geography. *Journal of Economic Methodology*, 13(4), 425-446.
- Martin, R. (1999). The new 'geographical turn' in economics: some critical reflections. *Cambridge Journal of Economics*, 23(1), 65-91.
- Martin, R. (2012). (Re)placing path dependence: A response to the debate. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(1), 179-192.
- Martin, R., Sunley, P. (1996). Paul Krugman's Geographical Economics and Its Implications for Regional Development Theory: A Critical Assessment. *Economic Geography*, 72(3), 259-292.
- Martin, R., Sunley, P. (2003). Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? *Journal of Economic Geography*, 3, 5-35.
- Martin, R., Sunley, P. (2011). The new economic geography and policy relevance. *Journal of Economic Geography*, 11(2), 357-369.
- OECD (2009). How Regions Grow: Trends and Analysis.
- Olsen, J. (2002). On the units of geographical economics. *Geoforum*, 33, 153-164.
- Overman, H.G. (2004). Can we learn anything from economic geography proper? *Journal of Economic Geography*, 4, 501-516.
- Scott, A.J. (2004). A perspective of economic geography. *Journal of Economic Geography*, 4(5), 479-499.
- Sjöberg, Ö., Sjöholm, F. (2002). Common ground? Prospects for integrating the economic geography of geographers and economists. *Environment and Planning A*, 34, 467-486.
- Sugden, R. (2000). Credible worlds: the status of theoretical models in economics. *Journal of Economic Methodology*, 7(1), 1-31.
- World Bank (2009). *Reshaping Economic Geography*. World Development Report.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ferda UZUNYAYLA (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ferda UZUNYAYLA (100%)

Biyokapitalist Öznenin Öz-Sahipliği ve Öz-Egemenliği Sorunu

Onur BİLGİNER¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, FEF, obilginer@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9956-2860

Öz: Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilimsel ve teknolojik gelişmelerle metalaştırma süreçlerini mikroskobik seviyelere indiren kapitalizm, “biyo” ön ekini hiç şüphesiz hak ediyor. Ne var ki, klasik liberal kuramın “birey”, “beden” ve “emek” üzerinden tanımladığı özel mülk edinimi, biyokapitalizmin odağındaki biyomateriyallerin kimin olduğu sorusunu cevaplamaya yetmiyor. Örneğin, Amerikan mahkemelerinin *res nullius* (kimsenin malı) kabul ettiği ölü beden gerçekte kimin mülküdür? O bedene sahip olanın mı, yakınlarının mı, yoksa devletin mi? Ya da yaşayan bir insan kendi bedeninin parçalarına ne ölçüde sahiptir? Kişinin organı, kanı, oositi, spermi, kök hücre, DNA’sı ve nihayetinde ölü bedeni onun mudur? Kan bağışçılara ödeme yapılması ya da bir kişinin böbreğini organ piyasasında satması ahlaken ve siyaseten gerekçelendirilebilir mi? Buna ilişkin kararların alınmasında gerçek “egemen” kimdir? Birey mi, devlet mi? Kısaca, biyokapitalist öznenin öz-sahipliği (*self-ownership*) ve öz-egemenliği (*self-sovereignty*) sorunu nasıl yorumlanabilir? Bu makale, biyomateriyallerin mülkiyet biçiminin belirlenmesinde kuramsal gerekçelendirmeler kadar sosyo-politik süreçlerin de etkili olduğunu vurgular. Zira ister doğadaki bir toprak parçası ister bedeninin parçaları olsun, mülkiyet ve egemenlik meselesi sermayenin metalaştırma ve ticarileştirme eğilimleri, devlet-yurttaş ilişkisi ve nihayetinde ideolojik çekişmeler olmaksızın tam olarak anlaşılabilir. Ayrıca, bu çalışma henüz bütünüyle keşfedilmemiş beden-içindeki evrenin bizlere tanıdık gelen hukuki ve/ya politik-ekonomik bir dile tercüme edilmesiyle dönüşen öznellik biçimlerine değinir ve insan bedeninin bilimsel araç ve metotların izin verdiği ölçüde bilinir kılınmasıyla şekillenen öz-sahiplik ve öz-egemenlik meselelerini Locke’tan Foucault’ya irdeler.

Anahtar Kelimeler: Biyokapitalizm, öz-sahiplik, öz-egemenlik, öznellik

Jel Kodları: B31, I18, K11, O33, P14, Z13

The Question Concerning Self-Ownership and Self-Sovereignty of Biocapitalist Subject

Abstract: Since the second half of the last century, capitalism has earned the prefix “bio” as scientific and technological advancements have brought commodification processes down to microscopic levels. However, classical liberal theory, which defines the acquisition of private property through “individual,” “body,” and “labor,” falls short of addressing the question of ownership of biological materials. For instance, whose property is the dead body? Is it *res nullius* (unowned), as American courts suggest? Is it the property of the deceased, their relatives, or the state? Or to what extent do living persons own the parts of their body? Are their organs, blood, oocytes, sperm, stem cells, DNA, and ultimately the deceased body considered private property? Can the compensation of blood donors or the sale of one’s kidney be morally and politically justified? Who is the true “sovereign”: the individual or the state? In short, are the biocapitalist subjects individually sovereign over their life and body? This article posits that understanding (self-)ownership requires considering both theoretical justifications and socio-political processes. Whether concerning a piece of land or the biological parts of the human body, the complexities of ownership and sovereignty remain highly obscured without examining the commodification trends of capital, the state-citizen relationship, and the underlying ideological conflicts. Furthermore, this study stresses how subjectivity changes with the translation of the undiscovered universe within the human body into familiar legal and/or political-economic discourses and critically investigates the evolution of self-ownership and self-sovereignty from Locke to Foucault.

Atıf: Bilginer, O. (2025).
Biyokapitalist Öznenin Öz-
Sahipliği ve Öz-Egemenliği
Sorunu, *Politik Ekonomik Kuram*,
9(1), 220-235.
<https://doi.org/10.30586/pek.1594883>

Geliş Tarihi: 02.12.2024
Kabul Tarihi: 20.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Biocapitalism, self-ownership, self-sovereignty, subjectivity

Jel Codes: B31, I18, K11, O33, P14, Z13

1. Giriş

Biyokapitalist özne kendi bedeni, hayatı veya kaderini tayin etme kapasitesine sahip midir? Bu temel soru etrafında dönen tartışmamızı tarihsel bir perspektife oturtmak açısından, John Locke'un savunduğu doğal hukuk kuramından başlamanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ama bu tartışmaya girmeden iki kabulümüzü peşinen belirtelim Birincisi, metin içinde sıklıkla kapitalizmin başına koyacağımız 'biyo' ekini, tıpkı Rajan (2006) gibi fetişleştirmeden, sadece geçmişe kıyasla bir derece farklılığını ortaya koyması hasebiyle kullanacağız. Bilim ve Teknoloji Çalışmalarında cömertçe kullanılan bu ön ekin neredeyse bir kavram enflasyonu yarattığı eleştirisini (Birch & Tyfield, 2013) aklımızın bir köşesinde tutacak; günümüzde olup bitenin yeni bir üretim biçimine tekabül etmediğini ve kapitalist ilişkilerin mikro ölçeklerde kurulmaya devam ettiğini kabul edeceğiz. İkincisi, erken kapitalist dönemden bugüne bireyin kendi bedeni, hayatı ve kaderi üzerindeki hâkimiyetinin sınırları nasıl nihai bir çözüme kavuşmadıysa, buna ilişkin hararetle tartışmaların gelecekte sönümlenmesini beklemenin de naiflik olduğunu teslim edeceğiz. Hele ki, Hobbes'tan Locke'a, Machiavelli'den Bodin'e, Jeremy Bentham'dan Foucault'ya, Rousseau'dan Marx'a, Carl Schmitt'ten Giorgio Agamben'e, John Rawls'dan Robert Nozick'e kadar birçok düşünür, insanın insanla, doğayla ve kendi yarattıklarıyla girdiği ilişkiyi düzenleyen kurallar manzumesine—basitçe, şeylerin düzenine—dair sürgit devam eden tefekkür faaliyetine bir ucundan dâhil olmuşken. Dahası, bu düşünce repertuarının zenginliğinden beslenen birbirine rakip siyasal-ideolojik gruplar şeylerin düzenini kendi meşreplerince dönüştürmeye çabalamaktan hiç vazgeçmemişken. Bahsettiğimiz türden bir naifliğe ortak olmamak adına, siyasal-ideolojik tartışmaların yerini akademik ve felsefi tartışmaların alması gerektiği gibi bir ima ya da iddiamız olmayacak. Aksine, insan hayatı ve bedeninin yönetilmesi gibi çetrefil meselelerde, hiç kimsenin siyasal-ideolojik geleneklerden azade olamadığına—en azından sonuç bölümünde—temas edeceğiz.

Sadede gelirsek; geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilimsel ve teknolojik sıçramalarla (özellikle de moleküler biyoloji ve genetik alanındaki gelişmelerle) metalaştırma süreçlerini mikroskobik ölçeklere indirmeyi başaran kapitalizm, sadece biyo- ön ekini değil, özel bir ilgiyi de hak ediyor. Bilhassa 1970'lerde atılım yapan genetik mühendisliği ve biyoteknoloji (rekombinant DNA, monoklonal antikorlar vb.), peşi sıra büyüyen küresel biyoendüstri ve 2000'lerin ortasından itibaren OECD'nin desteklediği milyar dolarlık biyoekonomi—tüm bunlara eşlik eden siyasi, iktisadi ve etikolegal tartışmalarla birlikte—karşımızda duruyor (Lettow, 2018, s. 13; Cooper, 2007, s. 37; Rose, 2008, s. 44; Birch & Tyfield, 2013, s. 300; Rajan, 2012, s. 2). Bir anlamda, yakın geçmişe has tekno-bilimsel ve ekonomik dönüşümlerle etkinleşen biyokapitalizm artık hiç olmadığı kadar derinlere, yaşamın ve bedeninin derinliklerine hem kendinden daha emin hem de daha buyurgan bir şekilde bakıyor. Hâl buyken Nietzsche-vari bir kuşkuya kapılmamak, bu derinliklerden nelerin geri baktığını ve ileride Pandora'nın kutusundan nelerin çıkabileceğini kestirmek hiç de kolay değil.¹ O yüzden, dizginlenemeyen hayal gücümüze şimdilik ket vurup elimizdeki olgusal gerçeklere ve anlam kazandıkları kuramsal bağlamlara bakmaya çalışalım.

Biyosermayenin insan derisinin altındaki karmaşık biyomekanizmayı akademik araştırmaların konusu olmaktan çıkarıp pazar ilişkilerine sokma ihtirası—gerçi ihtiras ve açgözlülük gibi dramatik yakıştırmaları topyekûn terk etmek ve buna sermayenin yutkunma kadar doğal biriktirme güdüsü demek daha doğru bir metafor olur—kapitalizmin *çindekilerle birlikte doğayı* metalaştırma serüvenini yeni bir aşamaya, *çindekilerle birlikte bedenin* metalaştırılması aşamasına getirdi. Öyle bir noktadayız ki, bedenin kişinin özel mülkü olduğuna dair geleneksel (Lockeçu) iddia yerini bedenin aslında kimin olduğu sorusuna çoktandır bırakmış durumda. Klasik liberal kuramın "birey", "rıza", "özel mülk" ve "sahiplik" gibi kavramlara dayandırdığı beden ve

¹ Yine de meraklısı için bkz. (Nayar, 2020).

mülkiyet politikası, günümüzdeki devlet-yurttaş-market üçgeninde yüzleştiğimiz fiili düğümleri çözmeye yetmiyor.

Bedeni bizzat endüstriyel bir hammaddeye dönen insanın kendini yönetme kapasite ve/ya becerisine sahip olup olmadığını merak ediyorsak, siyasal sosyolojinin uyarılarına biraz olsun kulak verip hayatın farklı alanları arasındaki etkileşimi hesaba katmamız— yani, biyolojik materyallerin mülkiyet biçimini anlamak için kuramsal ve hukuki gerekçelendirmeler kadar sosyo-politik süreçleri değerlendirmemiz— gerekiyor. Zira ister doğadaki bir toprak parçası ister insan bedeninin parçası olsun, biyokapitalist toplumda mülkiyet ve egemenlik meselesi sadece biyosermayenin metalaştırma ve ticarileştirme eğilimleri ya da ilgili yasal düzenlemeler tarafından değil, daha kapsamlı, karmaşık ve aslında asimetrik güç ilişkilerini barındıran siyasal-ideolojik çekişmeler tarafından şekilleniyor. Bu çekişme esnasındaysa, birbirinin üzerine kapanan ve birbirini etkileyen rakip siyasal ideolojiler tekno-bilimsel gelişmeler karşısında kendi düşünce sistemlerinin yapıtaşlarını oluşturan mülkiyet ve egemenlik gibi kavramları² yeniden tanımlamak zorunda kalıyor. O halde, biyokapitalist öznenin kendisi ve çevresiyle kurduğu ilişkinin tam anlamıyla kapanmıyor oluşunu, düşünsel iklimin ve maddi koşulların birbirini etkilediği diyalektik bir süreçte aramak yanlış olmasa gerek.

Bu düşünceler ışığında, elinizdeki çalışmada bir yandan biyoiktidarın hedeflediği beden disiplini ya da bedenler-arası ilişkilerin kontrol ve manipülasyonunu, diğer yandan biyosermayenin gözünü diktiği *içindekilerle birlikte bedeni* tartışacağız. Bunu yaparken, henüz tam olarak keşfedilmemiş beden-içindeki evrenin bizlere tanıdık gelen hukuki ve/ya politik-ekonomik bir dile tercüme edilmesiyle birlikte dönüşen öznellik biçimlerine değineceğiz. Ama asıl olarak, insan bedeninin (eldeki bilimsel araç ve metotların izin verdiği ölçüde) bilinir kılınmasıyla biçimlenen mülkiyet hakkı, öz-sahiplik, siyasal ve kişisel egemenlik meselelerini Locke'tan Foucault'ya irdelemeye çalışacağız.

2. Doğa, Beden ve Mülkiyet Hakkı

1688 Muhteşem Devrim öncesi Locke'un kaleme aldığı *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme* (Ashcraft, 1980), Tanrının doğayı içindeki canlı ve cansız varlıklarla birlikte herkesin ortak kullanımına sunduğu fikriyle başlar (Locke, 2003, s. 273). Locke'un doğal hukuk kuramındaki *res communis* anlayışı ilk bakışta komüniteryan bir öğretiye kapı arıyor gibi gözükse de, tam tersi bir izleği takip eder. Öncelikle, Locke, Tanrının insana bahsettiği bedeni, insanın kendi elleriyle doğadan topladığı ya da doğayı işleyerek yarattığı şeyleri ve nihayet bakımıyla ilgilendiği hayvanları müşterekler havuzundan çıkarır (Locke, 2003, s. 274-275). Böylelikle insanın canı, malı ve himayesindeki kişinin özel mülkü olarak tasnif edilir. Fakat doğal bir hak olarak görülen özel mülkiyet beraberinde belli sorumlulukları da getirmektedir. Doğal durumdaki insanlar—Locke'un terminolojisiyle, masumlar—kendilerine emanet edilen bedeni, doğayı ve doğadan elde ettiklerini korumakla yükümlüdür. Buradaki kasıt, sadece fiziksel saldırılar karşısından kişinin kendini veya diğer masumları savunması değildir. Doğayı korumak ve ondan en iyi şekilde faydalanmak—örneğin, doğayı bir başkasının keyfi, müsrif veya yersiz kullanımına teslim etmemek—yine bu sorumluluğun bir parçasıdır (Locke, 2003, s. 277, 282). Tıpkı Protestan etikte olduğu gibi, Locke'un siyasal felsefesi rasyonel iktisadi faaliyeti, sıkı çalışmayı, mülk edinimi ve servet birikimini gözetir. Zira müşterekler ancak akılcı ve verimli kullanıldığında veya beceriksizlerin elinde heba edilmediğinde, herkesin ihtiyacını karşılayabilecektir. Dolayısıyla fayda maksimizasyonunu önemseyen Locke, mülkiyet ediniminin bireysel ve toplumsal varoluşun bir gereği olduğunu ileri sürmekle kalmaz, kendi siyasal felsefesindeki komüniteryan düşünce ve felsefi anarşizme giden yolları tıkararak görünüşteki çelişkileri özel mülkiyet lehine çözer—ama nasıl?

Locke'a göre, toplumsal bir sözleşmeyle henüz sivil hayata geçmemiş ve/ya siyasal otorite tarafından sınırlandırılmamış doğal insanın doğadaki müşterekleri özel mülke dönüştürmesi için gereken şey, insan emegidir. Ortak mülkiyetteki niteliksel dönüşümü

² Gallie'yi (1955) takiben bunlara 'özünde çekişmeli kavramlar' diyebiliriz.

ya da kategorik sığramayı, insan emeği ve onun yaratıcı kapasitesi mümkün kılar. Ancak emeğini doğayla karıştıran biri ortaya çıkan nihai ürün üzerinde hak iddia edebilir. Her insanın doğuştan sahip olduğuna inanılan bu doğal hak, özel mülk edinimini bir kişi ya da zümrenin imtiyazı olmaktan çıkarır ve herkesin sahip olabileceği bir olanak haline getirir. Ne ki, herkes için geçerli mülkiyet hakkı iki temel (ahlaki) kurala bağlıdır. Doğal durumdaki insan, doğanın ona sunduğu ortak kaynaklardan (toprak, ağaç, su, meyve, hayvan vb.) kendisine yetecek kadarını aldığı ve bunları *istifleyip çürütmediği* müddetçe elindekilerin sahibidir (Locke, 2003, s. 276). Eğer birileri geriye yeterli ve iyi miktarda bırakmıyorsa, (doğal durumdaki) masumlar kendi hayatlarını koruma hakkı gereği bir köşede istiflenmiş halde duran artı ürüne el koyabilir. Zira mülkiyet edinme hakkı gibi, doğal durumdaki her insanın kendini koruma ve hayatını sürdürme hakkı vardır.

Doğal haklar kümesine cezalandırma hakkı da dâhildir. Tarafsız bir otoritenin (siyasal kurumların, kolluk kuvvetlerinin, yargı sisteminin vs.) olmadığı doğal durumda başkalarının haklarını ihlal edenler, doğal durumdaki barış, huzur ve ahengi bozmuş ve tüm masumlara karşı savaş açmış kabul edilirler. Doğal hakları çiğneyenleri cezalandırma görevi, siyasal otoritenin yokluğunda kaçınılmaz olarak masumlara düşer. Fakat bu cezanın soğukkanlılıkla ve orantılı bir şekilde verilmesi gerekir. Aksi halde, doğal hakkın ihlaliyle başlayan savaş durumundan barış durumuna geri dönülemez (Locke, 2003, s. 269-271). Dolayısıyla, Locke, masumların mükemmel olmadığını, hataya düşebileceğini, suç işleyenleri cezalandırırken aşırıya kaçabileceğini veya başkalarından sakındıkları tavizleri kendi yakınlarına gösterebileceğini teslim eder. Doğal durumda gözlemlenen ihlal, yanlılık ve orantısızlık gibi uygunsuzlukları da sivil/siyasal hayata geçişin sebepleri arasında sayar.

Bu aşamada doğal hakların nasıl gerekçelendirildiği ve hangi siyasal işleve hizmet ettiği kısaca açıklanabilir. Öncelikle, doğal haklar, insanların kendi akıl ve vicdanına danışarak ya da başkalarıyla birlikte müzakere ederek belirlediği türden haklar değildir. Bu hakların *a priori* veya doğanın işleyişine gömülü olduğu varsayılır. İnsan, doğal hakları ya aklıyla keşfeder ya da kapasitesi/donanımı el vermiyorsa, var olduklarına inanmakla yetinir (Locke, 1975, s. 689). Ayrıca, doğal hukuk kuramı iki temel fonksiyonu yerine getirir. İlk olarak, siyasal otorite yokluğunu (ya da siyaset-öncesini) resmeden doğal yaşamı ve haliyle doğal insanın ilişkilerini tanzim eder. İkinci olarak, çoğunluğun rızasına dayalı bir toplumsal sözleşmeyle kurulacak sivil/siyasal toplumda devlet-yurttaş ilişkisini koşullandırır ve böylece siyasal meşruiyetin kaynağını oluşturur. Doğal ve sivil/siyasal durumdaki insanın sosyo-ekonomik davranışını belirleyen ve hatta bir kerteriz noktası gibi ölçen doğal hukuk, özel mülk ve servet birikimini gerekçelendirirken keyfi yönetimi sonlandırır, hükümeti sınırlandırır ve 1688 devrimi öncesi mutlakiyetçiliğin tabutuna sağlam bir çivi çakar. Kısaca, devletin yetkilerini ve yurttaşın yükümlülüklerini koşullu hale getirerek, siyasal ve kişisel egemenliğin sınırlarını yeniden çizer.

Burada özel bir parantezi hak eden konu, doğal insanın, sözlü ya da sözsüz rızayla siyasal otoritenin boyunduruğu altına girmeden evvel, özel mülkiyet edinimindeki ahlaki sınırlılıkları doğal hukuku çiğnemesine hiç gerek kalmadan nasıl aşabildiğidir. Doğal durumdaki insanın hem kendi gereksinimini karşılamasına hem de israftan kaçınarak servet biriktirebilmesine müsaade eden biricik araç para, mekanizma ise pazardır (Locke, 2003, s. 278,284). Buna göre, doğal durumda işlenebilir toprağı çitle çevirip girişine 'özel mülkiyet' tabelası asmak ve o sınırlı toprağı ekip biçmek mülkiyet tartışmasını bitirmez. Eğer müşterekken özel mülke dönüştürülen arazi gereğinden büyükse, o zaman arazide rasyonel bir iktisadi faaliyetin yürütülmesi—örneğin, iş akdine (rızaya) dayalı bir ekonomik operasyonla yüksek verimin alınması—beklenir. Bu arazide yapılan üretim sonrasında elde edilen artı-ürün, ihtiyaç sahipleriyle buluşmak üzere pazara sevk edilir. Pazardaki alıcı kendi ihtiyacını karşılayabildiği, satıcı ise elindeki fazlalığı (istifleyip çürütmeden) satabildiği ve kazandığı parayı (çürütüp bozmadan) biriktirebildiği için doğal hukuk bozulmamış sayılır. Ne var ki, doğal insanın prensipte eşit ve hür olmasına ve kendi emeği (ürünü) üzerinde hak sahibi olmasına rağmen, servet birikimi herkes için garanti edilmez. Zira pratikte, değeri üretecek kapasite ve yaratıcılığa herkes eşit derecede

sahip olamaz. Bazıları doğuştan daha sağlıklı, akıllı ve beceriklidir; bunun meyvesini de zenginleşerek toplarlar. Dolayısıyla, paranın kullanıldığı, emek-sermaye ilişkisi gibi rasyonel iktisadi ilişkilerin kurulduğu ve üretilen malların pazarda satıldığı doğal durumda, kişisel/doğal avantajlar iktisadi üstünlüğe tahvil edilebilmektedir. Servet birikimiyle gelen ekonomik eşitsizlikler ve sınıfsal farklılıklar ise doğal durumun birer yan ürünü olarak olağanlaştırılır.

Kısaca, Locke'un doğal hukuk kuramı kimin neye, hangi koşullarda sahip olabileceğini betimler. Bir yandan mülkiyet edinimini egemene ait bir imtiyaz olmaktan çıkarıp yaygınlaştırırken, diğer yandan kapitalizmin gelişmesine müsaade eden düşünsel iklimi besler. Artık emeğiyle doğayı dönüştüren her kişi doğrudan (bizzat kendi elleriyle toplayarak, yaratarak, bakımını yaparak) ya da dolaylı olarak (ücret karşılığı çalışıp kazandığı parayla pazardan satın alarak) mal/mülk sahibi olabilmektedir. Tam da bu noktada, Rousseau'nun Locke'a yönelttiği iki itirazdan bahsedilebilir. İlki, doğal yaşamı düzenlediği varsayılan doğal hukukun özünde bir kurgu veya insan icadı olduğudur (Rousseau, 1987, s. 35). İkincisiyse, özel mülkiyetin aslında insanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağını oluşturduğudur (Rousseau, 1987, s. 60). Buna göre, Locke'un siyasal felsefesi, insan eliyle inşa edilmiş toplumsal yapıların zamanla ürettiği zengin-fakir veya güçlü-güçsüz gibi ayrımları temize çıkarmaktan başka bir işe yaramaz. O halde, Locke, doğal hukuk kuramıyla insanları soyut bir düzlemde eşitleyen, sivil toplumdaki iktisadi adaletsizlikleri normalleştirmektedir. Bu, sonradan Marx'ın (1978[1843]) burjuva devrimlerine getireceği eleştiriyle de örtüşür. Kuşak içi ve kuşaklar arasındaki eşitsizlikler "doğal durum" olarak bir kez olağanlaşınca, sivil/siyasal topluluğa aktarılmasında herhangi bir mahzur kalmaz. Böylece, doğal durumdan siyasal hayata (çoğunluğun rızasıyla³) geçildiğinde, doğal hukuk ve onun gerekçelendirdiği tüm eşitsizlikler hakemlik görevini üstlenecek ve tarafsız bir otorite rolüne bürünecek devlet tarafından koruma altına alınmış olur. Oysaki Marx ve Rousseau, ne özel mülkiyet edinimini ne servet birikimini ne de bunun yol açtığı toplumsal tabakalaşmayı (Locke'ta olduğu gibi) "doğal" ya da kaçınılmaz bir sonuç olarak görür.

Erken kapitalist dönemdeki doğal hukuk tartışması göstermektedir ki, insan olmayan canlı ya da cansız bir varlığın metalaşması ve ticari işlemin parçası olabilmesi için öncelikle insan emeğiyle karıştırılarak müşterek olmaktan çıkarılması gerekir. Ancak bu şekilde sahiplik veya mülkiyet ilişkisi kurulduktan (neyin kime ait olduğu belirlendikten) sonra, hayatın farklı alanlarında (kişisel ve siyasal) egemenliğin sınırları belirginleşmeye başlar. Klasik liberal anlayıştaki insan bedeni, Tanrı tarafından bahşedilen bir mülk ve bölünmez bir bütün olarak algılanır. Hâlbuki kapitalizmin geldiği aşamada insan bedeni hem eski kutsiyetini büyük oranda kaybetmiş hem de bütünlüğünü yitirmiştir. Özellikle de insan bedeninin biyolojik parçalarına (hücreler, dokular, organlar vb.) ayrılabilmesi, bu parçaların kime ait olduğu sorusunu doğurmuş ve mülkiyet tartışmasını kişinin dış dünyayla kurduğu bir sahiplik ilişkisi olmanın ötesine taşımıştır.

Hiç kapanmayan mülkiyet tartışmanın eski ve yeni katmanlarını, Björkman ve Hansson'un (2006, s. 210) da dillendirdiği şu çarpıcı sorularda görmemiz mümkün. Ölü beden kimin mülküdür? O bedene sahip olanın mı, yakınlarının mı, yoksa devletin mi? Örneğin, herhangi birinin emeği karışmadığından, Amerikan mahkemeleri ölü bedenin *res nullius* (kimsenin malı) olduğuna hükmeder. Peki, yaşayan insanlar kendi bedenleri ya da biyolojik parçalarına ne ölçüde sahiptir? Bir kişinin organı, kanı, oositi, spermi, kök hücresi veya DNA'sı onun malı mıdır? Biyomateryallerin metalaşması, kan bağışçılarının ödeme yapılması ya da bir kişinin böbreğini organ piyasasında satması hukuken, ahlaken ve siyaseten gerekçelendirilebilir mi? Üremeye yardımcı tedavi tekniklerinden biri olan taşıyıcı anneliğin kadının rahmi ve çocuğun metalaşmasına izin verdiği ortadayken,⁴

³ Locke'taki 'çoğunluk prensibi' için bkz. (Kendall, 1959).

⁴ Taşıyıcı annelik Türkiye, Almanya, Fransa ve İspanya gibi ülkelerde yasak ve A.B.D, Ukrayna, Kıbrıs, İngiltere ve Yunanistan gibi ülkelerde belli koşullara bağlı olarak serbestken, Finlandiya, Hollanda ve Hindistan gibi kimi ülkelerde bu konuyla ilgili yasal bir sessizlik mevcuttur (Malkoç, 2015, s. 16-17).

bedenin metalaşmasının daha ileri seviyelerde gerçekleşmeyeceğinin garantisi verilebilir mi?

1950'ler sonrasında ivmelenen biyokapitalizmin büyük vaatleri ve ahlaki çıkmazları hem buna benzer soru işaretlerini hem de kafa karışıklığını ciddi biçimde artırır. Teknik ilerlemeler toplumsal ilişkileri ve yerleşik değerleri dönüşüme zorlarken, iş biyolojik materyallerde alıcı-verici ilişkisinin yasal düzenlenmesine kadar gelir. Fakat hukuk sosyolojisi ve hukuk felsefesi ortaya çıkan normatif ve etik sorunlar karşısında değişik düşünce patikaları önerir. Douglas ve Goold'un (2016) birbiriyle ilintili üç senaryosundan hareketle, hem yukarıdaki sorulara kısmen de olsa cevap verelim hem de beden-mülkiyet ilişkisini ilgilendiren bazı temel davaları (detaylarına girmeden) içerdikleri etikolegal tartışmalarla birlikte inceleyelim.

Birinci senaryoda, hastadan tıbbi bir prosedür uygulanarak alınan biyolojik materyalin doktor ya da araştırmacı tarafından kâr getirebilecek başka bir bilimsel araştırma kapsamında kullanılıp kullanılmayacağı sorgulanır. Geleneksel mülkiyet anlayışı, hastadan alınan ve sonradan başka bir amaç için kullanılan biyolojik materyalleri mülkiyet olarak tanımakta zorlanır ya da isteksizdir. Ama istisnai durumlar bulunur. Örneğin, Avustralya'da 1908 yılında görülen bir davada (*Doodeward v Spence*) yüksek mahkeme, iki başlı bir fetüsün korunmuş kadavrasını ofisinde sergileyen Doodeward'ı haklı bularak, kadavrayı elinde tutmasına izin verir. Kararda, kimseye ait olmayan ve gömülmeyi bekleyen bir cesedin üzerinde çalışıldığı, daha önce ölü bedende bulunmayan birtakım özelliklerin ona eklendiği ve böylece salt bir ceset olmaktan kurtarıldığı belirtilir (Petrini, 2012, s. 89). Yani, geleneksel liberal anlayışla uyumlu bir şekilde, doktorun ya da araştırmacının beceri ve gayret gerektiren işlemler uygulayarak, kendi emeğini ceset ya da biyolojik materyalle karıştırdığı, onu dönüştürdüğü ve neticede mülkiyet hakkına sahip olduğu varsayılır.

Her ne kadar İngiltere ve Avustralya mahkemelerinde aynı davaya atıfla benzer kararlar alınsa da, kişinin ya da kaynağın aslında kendi biyolojik materyalinin sahibi olduğuna hükmeden davalar da mevcuttur. İngiltere'deki *Yearworth v North Bristol NHS Trust* davasında, kanser tedavisi gören altı kişinin dondurulmuş sperm örnekleri firma çalışanlarının dikkatsizliği sonucu çözülünce, beşi psikiyatrik zarar gördükleri iddiasıyla mahkemeye başvurur (Douglas & Goold, 2016, s. 480). Mahkeme zarar gören sperm örneklerinin kişisel (dolayısıyla psikiyatrik) bir hasara yol açıp açmadığına ilişkin kararını verirken, spermin öncelikle bir mülkiyet konusu olup olmadığı ve eğer öyleyse, bu hakkın kime teslim edilmesi gerektiği sorularını yanıtlamak zorunda kalır—ve nihayetinde davacıları haklı görür. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki benzer bir vakadaysa, *Moore v Regents of University of California*, yargılama süreci farklı bir seyir izler. UCLA'daki kanser araştırma merkezi, burada tedavi gören Moore'un türüne az rastlanır doku örneklerini kullanarak ama onu bilgilendirmeden ticari değeri olan bir hücre dizini geliştirir. Moore'un açtığı dava üzerine toplanan mahkeme, alınan dokunun mülkiyet hakkının bağışçıya verilmesi durumunda, bu ve sonraki araştırmaların her aşamasında kaynağın iznine başvurulması gerekeceği görüşüyle davacının talebini reddeder. Dahası, onu ticari üründen elde edilecek potansiyel kârın ortağı olarak da tanımaz. Özetle, ilk senaryodaki uyuşmazlıklar şu iki (kök) soru karşısında takınılan tutumlara göre biçimlenir (Douglas & Goold, 2016): Birincisi, insan hücre, dokusu ve organı bir mülkiyet hakkı meselesi olarak görülmeli midir? İkincisi, biyolojik materyaller kaynağa mı aittir, yoksa onu belli bir çaba ve beceriyle bedenden ayıran kişi ve/ya kuruma mı? Tabii, bunların arkasında gizlenen diğer sorulara da dikkat çekmek gerekir (Quigley, 2012). Örneğin, biyomateryaller beceri ve gayret ile sahip olunabilen şeylerse, doğuştan verili olmalarından ötürü aslında bir sahibinin olmadığı sonucu çıkmaz mı? Buna müteakip, eğer bir kişi kendi organ ve dokularının sahibi değilse, nasıl olur da onları bir başkasına bağışlayabilir?

Douglas ve Goold'un ikinci senaryosu işte bu felsefi sorunsalla, biyolojik materyallere ilişkin mülkiyet hakkının devretme veya terk etme yoluyla düşüp düşmediğiyle ilgilidir. Örneğin, *Washington v Catalona* davasında, bir akademisyenin

yıllardır biriktirdiği doku örneklerini başka üniversiteye geçerken beraberinde götürmek istemesi, onu ayrılacağı üniversiteyle karşı karşıya getirir. Mahkeme, bağışçıların “inter vivos gift” (yaşayanalar arası hibe) usulüyle devrettiği biyolojik materyallerin mülkiyet hakkının Washington Üniversitesi’ne verilmesi gerektiğine ve (bir önceki davada olduğu gibi) doku örnekleri üzerinde yapılacak araştırmaların bağışçılar tarafından engellenemeyeceğine hükmeder. Buna göre, biyolojik materyal kişiden rızasıyla alındığı andan itibaren, kişi o parça üzerindeki her türlü hakkını ya terk etmiş ya da devretmiştir. Buradaki devretme veya terk etme vurgusu, biyomateryallerin (kısmen ya da tamamen) bir mülkiyet hakkı olarak yasalarca tanınabileceği ve bu hakkın da aslen kaynağa verilmesi gerektiği anlamına gelir (Douglas & Goold, 2016, s. 487).

Üçüncü senaryoysa, biyolojik materyallerin, mülkiyet hakkına atıfla bir kişi ya da kurumun tasarrufunda olduğu kabul edildiği takdirde, ticarileşmesinin önünde herhangi bir yasal engel olup olmadığına ilişkindir. Douglas ve Goold (2016, s. 489), mülkiyet hakkının tanınmasıyla birlikte biyomateryallerin otomatik olarak piyasa ilişkilerine sokulacağını ve “sömürüleceğini” düşünmez. Mülkiyet hakkının içeriğine (mesela, organ ya da doku sahibine karşı diğer insanların taşıdığı yükümlülükler ve biyomateryallerin kullanım kısıtlamalarına) dair yapılacak etik ve legal sorgulamalar sayesinde, metalaşan biyomateryallerin kötüye kullanılmasını önleyen bir güvenlik ağının oluşturulabileceğine inanırlar. Dolayısıyla, Douglas ve Goold (2016, s. 490-491) açısından, biyomateryallerin “kullanım hakkını” yasal olarak sınırlandırmak için illaki “mülkiyet hakkına” referans vermek veya mülkiyet sorunsalını felsefi düzlemde çözmek şart değildir. Zira nasıl ki ölümcül bir silaha sahip olmak başkalarına zarar verme özgürlüğü vermiyorsa, kişinin öz-sahipliği de ona biyolojik materyallerini gönüllüce alıp-satma özgürlüğü vermez. Buna mukabil, biyomateryallerin mülkiyet hakkı kapsamından çıkarılması ticarileşmesinin önüne kalıcı bir set çekemeyebilir. Tıpkı *res nullius* olan kadvraların yüzyıllardır alınıp satılması gibi,⁵ mülkiyet statüsü açık ve net yasalarla düzenlenemeyen hücre, doku ve organ gibi biyolojik parçaların benzer bir kaderi paylaşmayacağına garantisi yoktur. Tam da bu yüzden, biyomateryallere ilişkin sahiplik meselesine geleneksel bakışla (mülkiyet hakkı üzerinden) yaklaşmayan ve biyomateryallerin kullanımını “yasal ilişkiler demeti” üzerinden çözmeye çalışan alternatif bir eğilim ortaya çıkmıştır (Quigley, 2012; Björkman & Hansson, 2006).

Sonuç olarak, biyolojik parçaların ticari kullanımına ilişkin hukuki tartışmalar mülkiyet, sahiplik, rıza, bağış ve hediye gibi anahtar kelimelerle mevcut belirsizliği ortadan kaldırmaya çalışsa da, konuyu netliğe kavuşturdukları söylenemez. Etikolegal alandaki bu belirsizliğin bariz bir göstergesi ve aynı zamanda neticesi, biyolojik parçaların şeyleşerek piyasada rahatça fiyatlanabilen hakiki metalara (*commodity proper*) dönüşmek yerine, henüz o aşamaya erişememiş ama benzerlerini önceleyen proto-metalar (*proto-commodity*) olarak kalmasıdır (Lettow, 2018, s. 14). Ölü ya da diri bir beden parçaları henüz tam olarak metalaşmasa da, hâlihazırda teşhis, tedavi ve araştırma amaçlı örnek hücre, doku ve benzeri biyolojik parçaların alınması ve kullanımı, biyobankalarda saklanması ve hatta vericinin ticari yatırıma dönüşen araştırmalardan ödül ve kâr payı beklentisi kanuni bir çerçeveyi zorunlu kılar. Özellikle biyokapitalizmin sermaye birikim mantığı doğrultusunda biyomateryalleri pazar ilişkilerinin birer parçası haline getirme eğilimi, hem potansiyel ticari ilişkinin hem de bu ilişkideki tarafların yasalarca korunması gerekliliğini doğurur.⁶ Bir yandan, kuramsal belirsizlik ve kanunların yetersizliği insan bedeninin ve parçalarının ağır ama istikrarlı bir şekilde üretim, dolaşım ve tüketim süreçlerine girmesine mani olmaz (Lettow, 2018, s. 14). Diğer yandan, atıfta bulunulan bir kanun olmaksızın, biyomateryallerin mülkiyet ve/ya kullanım hakkı içi boş bir kavram olarak kalır (Jasanoff, 2012). Son tahlilde, geleneksel doğal hukuk kuramı ve mülkiyet anlayışı, metalaşma sürecindeki biyomateryaller için herhangi bir yasal çerçeve—ya da beceri ve gayretle mülkiyet hakkı kazanılan biyomateryallerin açık ve net bir listesini—

⁵ Bkz. <https://t24.com.tr/haber/hekim-adaylari-icin-kadvra-ithal-ediliyor-fiyati-14-bin-500-16-bin-dolar-arasinda,988492>.

⁶ Biyoetik ve biyohaklarla ilgili düzenleyici metinler ve öneriler için ayrıca bkz. (Petrini, 2012).

sunmaktan uzaktır.⁷ Locke'un mülkiyet kuramı ekseninde yürütülen (biyomateryallerin mülkiyet ve kullanım hakkının içeriğinin ne olacağı, bu hakkın kimlere verileceği ve nasıl devredileceğine ilişkin) etikolegal sorgulamalar tek başına yeterli olmaz. Mülkiyet ve kullanım haklarıyla ilgili yasalar hiç kuşkusuz teknik ve hukuki bir boyuta sahip olsa da, yasama faaliyeti aynı zamanda siyasal-ideolojik rekabetin bir konusu ve alanıdır. Başka bir ifadeyle, insanın kendi bedenine tamamen ya da kısmen sahip olduğu iddiaları sadece analitik/felsefi bir açıdan değerlendirilemez. Bu konulardaki bağlayıcı kararlar, çekişmeli ve biteviye süren siyasal süreçlerin ürünüdür. Uzlaş(a)mayan çıkarların/fikirlerin karşı karşıya geldiği bu dinamik süreçte yapılan her tercih ve yasalaşan her karar, niyet edilen ya da edilmeyen bir dizi toplumsal çıktıyı meydana getirirken, hem yeni bir mücadelenin maddi zeminin oluşturur hem de siyasal ve bireysel egemenliğin sınırlarını belirler.

3. Egemenliğin Müteredit Sınırları

John Locke gibi toplumsal sözleşme geleneğinden gelen Thomas Hobbes ve Jean-Jacques Rousseau, siyasal meşruiyetin kaynağı ve egemenlik konularında farklı düşünür. Locke, bireylerin tedirginliği ve bencilliğinden doğan toplumsal karmaşaya karşı siyasal gücü koşulsuz olarak *Leviathan* benzeri güçlü bir devlete emanet eden Hobbes'un aksine, yöneten-yönetilen ilişkisini belirli koşullara dayandırır. Rousseau'nun doğrudan yönetim talebinin aksineyse, temsili bir hükümet modeli önerir. Locke'a göre, hükümet ve yurttaş arasında doğal hukuka dayalı toplumsal sözleşmeyi her kim bozuyorsa, diğeri tarafından yaptırıma uğramalıdır. Locke'un siyasal düşüncesinin bireyin hayatı, bedeni ve emeği üzerindeki kontrolünü arttırdığı, devlet karşısında negatif özgürlükler edindiği ve siyasal özgürleşme yolunda anlamlı bir mesafe kat ettiği inkâr edilemez.⁸ Fakat Rousseau ve Marx gibi düşünürler, Locke'un egemenlik anlayışı ve özgürleştirme projesini ya kısmen başarılı ya da özünde başarısız bulur. Kısmen başarılıdır; çünkü doğal haklarla donatılan insanlar yurttaş olarak eşitlenir, mutlak egemenin keyfi yönetiminden kurtulur, siyaseten tanınır ve statü kazanır. Diğer yandan ise başarısızdır; çünkü doğal hukukun evrensel ve soyut hakları, emeğini satarak hayatta kalan somut insanların rekabetçi marketin öğütücü çarklarından çıkmasına yardımcı olmaz. Dahası, piyasanın ürettiği iktisadi eşitsizlikler aile ve doğuştan gelen diğer dezavantajlarla birleşerek asimetrik güç ilişkilerine evrilir.

Bu yüzden, Rousseau (1987, s. 170), kimsenin bir başkasının iradesini satın alacak kadar zengin ya da iradesini bir başkasına satmak zorunda kalacak kadar fakir olmaması gerektiğini söyler. Ona göre, kişinin öz-egemenliğini sağlayacak tek meşru yöntem, diğer yurttaşlarla birlikte karar alma (yasama) süreçlerine doğrudan katılımıdır. Aksi halde, birilerinin elinde biriken servet ve bunun sonucu oluşan sınıfsal farklar kolaylıkla siyasal eşitsizliğe ve yabancılaşmaya yol açabilir. Benzer şekilde, Marx, *Komünist Manifesto* ve *Yahudi Sorunu Üzerine* gibi eserlerinde, burjuva devrimleriyle gelen *siyasal özgürleşmeyi* (ya da devlet-merkezli demokrasiyi) olumlu bir tarihsel gelişme olarak görse de, üretim ilişkilerini topyekûn dönüştürecek bir *toplumsal özgürleşme* (ya da toplum-merkezli demokrasi) getirmediğinden, yetersiz bulur. Kuramsal farklılıklarını bir kenara koyarsak, Rousseau'nun genel iradeye dayandırdığı doğrudan demokrasi ve Marx'ın üretim araçlarının kamusal mülkiyetine dayandırdığı halkın demokrasisi ortak bir ideali taşır: İnsan ancak onu baskılayan toplumsal koşullardan sıyrılıp siyaseten aktifleşirse, somut bir yurttaş olarak kendi hayatı üzerinde egemen olabilir. Kısaca, Hobbes, Locke, Rousseau ve Marx gibi düşünürlerde karşımıza çıkan egemenlik kavramı, ya halkın kendisinde bir bütün olarak bölünmeden korunabilen ya devlete tamamen devredilebilen ya da

⁷ 20. yüzyılın liberteryen filozoflarından Robert Nozick doğayı sahipsiz bir yer olarak niteleyerek *res communis* fikrine karşı çıkmakla kalmaz, şu alaycı soruyu da ortaya atar. Bir kişi sahip olduğu bir kutu domates sosunu denize döktüğünde denizi sahiplenebilir mi, yoksa sadece elindeki domates sosunu ahmakça çarçur mu etmiş olur (Nozick, 2006, s. 232)? Bu soruyu biyomateryallere uyarlırsak, geçtiğimiz her yerde istemsizce bıraktığımız DNA'mız karıştığı şeyleri bizlerin olmasını mı sağlar? Mülkiyet hakkı ilk DNA izini bırakanda mıdır, yoksa DNA'sını bile isteye o şeyle ilk karıştıranda mı? Ya da herkesin DNA'sı bir şekilde birbirine karıştığı için özel ve kamusal olanı ayırmak imkânsız mıdır? Ya da çocuğu emziren anne, çocuğuna kendisinden bir şeyler kattığı için onun sahibi mi olur?

⁸ Locke'un siyasal hayal gücümüzü henüz terk etmemiş (tiranlaşan/yozlaşan hükümetlere karşı) direnme hakkı savunusu buna dâhil edilebilir (Bilginer, 2018).

devredilmesine rağmen belli kıstaslara göre sınırlandırılabilen bir yasama gücünü ima eder.

Fransız Rönesansı'nın önemli düşünürlerinden Bodin'e göre, egemenliğin mutlak, sürekli ve bölünmez olması ve tabii hükümetle karıştırılmaması gerekir. Hükümet, sadece egemenin yönetmek için ihtiyaç duyduğu bir kurumlar toplamıdır. Tıpkı Hobbes gibi, Bodin, egemenin tanrısal bir düzen veya doğal hukuka bağlı olması dışında, kendi buyruklarıyla dünyevi bir hukuk oluşturabileceğine inanır. Hükümet ve egemenlik arasındaki ayrımı daha sonra (devlet yerine halkı egemen olarak gören) Rousseau da benimseyecektir. Buna mukabil, Rousseau doğal hukuk kuramını ve temsili yönetim anlayışını bütünüyle reddederek, yasama faaliyetinin sadece yurttaşlar eliyle yapılabileceğini ifade eder. Locke ise, halkın çoğunluğu tarafından belirlenen hükümetin (doğal hukuktan kopmamak kaydıyla ama bazı imtiyazları gerektiğinde kullanarak) yasa yapabilme kapasitesine sahip olduğunu belirtir. Dolayısıyla, egemenin kim olması gerektiği (devlet, halk, yöneticiler vs.) klasik düşünürler arasında bir tartışma konusuyken, egemenlik kavramının ekseriyetle belli bir yeri veya alanı, güç birikimini, kontrol altına alınmak istenen bir topluluğu ve nihayetinde bu gücün meşruiyeti için gerekli mekanizmalarını tarif ettiği görülür. 20. yüzyıla gelindiğinde, Carl Schmitt (2007) ve Giorgio Agamben (1998) gibi düşünürler, egemenin ayırt edici özelliği olarak istisna halini işaret eder. Egemen, Agamben'in deyişiyle, yasa ve şiddetin eşliğinde durabilir. Kendi koyduğu yasaları askıya alabilen, yasayı çiğnediğinde cezalandırılmayan, siyasal toplumun üyelerini çıplak yaşama indirgeyip (*homo sacer*'leştirip) ölüme terk edebilir.

Siyasal düşünceler tarihindeki zengin egemenlik literatürüne rağmen, çalışmamızın izleğine uygunluğu bakımından buradaki tartışmayı Foucault'nun eserleriyle sürdürmek ve genişletmek istiyoruz. Klasik egemenliğin içeriğini ve sınırlarını ölüm politikasından (thanatopolitika) yaşam politikasına (biyopolitika) doğru genişleten ve giderek müphemleştiren Foucault, öncelikle Rousseau ve Locke'daki gibi hukuki terimlerle ifade edilen bir egemenlik kavramını ve de devlet aygıtı üzerinden tanımlanan Marksist iktidar anlayışını reddeder. Ona göre, toplumsal sözleşme ve proleter devrim, olsa olsa bir tür yönetsel aklın keşfedildiği veya tesis edildiği kurucu bir eylem arayışıdır (Foucault, 1984, s. 57). Hukuka dayanan egemenlik kavramını, "devletin ideal doğuşunu açıklamayı amaçladığı", "yasayı gücün temel tezahürü haline getirdiği" ve insanı "doğal haklara veya orijinal haklara sahip" olarak gördüğü için hatalı bulur (Foucault, 1979, s. 59). Toplum merkezli (Rousseau ve Marx) ya da devlet merkezli (Bodin ve Hobbes) modeller, bir başlangıç noktası veya bir egemenlik alanı varsaydığı için terk edilmelidir. Bunların yerine, Foucault, Nietzsche'nin izinden giderek,⁹ iktidarın soybilimsel analizini yapmak, "sürgit tekrarlanan tahakküm oyunlarının" sahnelendiği bir dramaya benzettiği insanlık tarihini güç ilişkileri üzerinden okumak ister (1984, s. 85). Basitçe, egemenlik yerine iktidarla ilgilenir. Ama iktidar da "bireylerin sahip olduğu, delege edilebilecek ya da devredilebilecek haklardan" mürekkep bir şey değildir (Patton, 2013, s. 179).

Foucault'nun iktidar kavramsallaştırmasını netleştirmek ve yerini konumlandırmak için farklılaştığı üç yaklaşımı açıklayalım. Öncelikle, Max Weber ve Robert Dahl'ın yaptığı tipik tanıma bakarsak, "A, B'nin aksi halde yapmayacağı bir şeyi ona yaptırabildiği ölçüde, B üzerinde iktidar sahibidir" (Digeser, 1992, s. 978). Bachrach ve Baratz'a göre, iktidar ilişkisi yalnızca B'ye yapmak istemediği bir şey yaptırıldığında ortaya çıkmaz; "B'nin yapmak istediğini engelleme" amaçlı teşebbüsler de mutlaka hesaba katılmalıdır (Digeser, 1992, s. 978). Digeser'in "liberal iktidar anlayışı" olarak birlikte ele aldığı bu iki eğilim, tarafların (yani A ve B'nin) kendi çıkarlarının ve girdikleri çatışmanın farkında olduğunu varsayar (1992, s. 979). İktidar kavramını kişisel çıkarların ötesinde "istekler ve arzular" alanına doğru genişleten Steven Lukes (1974), Marksist literatürdeki "yanlış bilinç" düşüncesini andıran üçüncü ve daha radikal bir yaklaşım önerir. Ona göre, A, B'yi

⁹ Foucault, tarihin keşfedilmeyi bekleyen bir hakikati, kökeni veya özü olduğuna inanmaz. Geçmiş ile bugün arasında kesintisiz bir süreklilik (saf formlar ve korunmuş kimlikler) aramadığı gibi, bugünün perspektifinden geriye doğru kendi içinde tutarlı çizgisel bir anlatı da kurmaz. Onun yerine, tarihteki güçlerin ortaya çıkışındaki "kazalar, küçük sapmalar, tam tersine çevirmeler, yanlış değerlendirmeler, istikrarsız zaferler ve yenilgiler" ile ilgilenir (Foucault, 1984, s. 80-1).

yalnızca onun çıkarlarına aykırı bir şey yapmaya ikna etmekle kalmaz, aynı zamanda B'nin bunun farkında olmasını da önleyebilir. O halde, A ile B arasında çıkar çatışması veya tahakküm ilişkisi olsa bile, B gönüllü olarak hareket ettiğini düşündüğünden içinde bulunduğu durumu sorgulamaz. Digeser (1992), Lukes'un radikal yaklaşımının liberal iktidar anlayışından iki hususta ayrıldığını ifade eder (s. 979). Birincisi, kişisel çıkarların insanlar tarafından açık ve net bir şekilde kavranabildiğini varsaymaz. İkincisiyse, kişisel çıkarların ya da ona dair algının manipülasyon ve aldatma yoluyla değiştirilebileceğini—yani, B'nin manipüle edilmediği takdirde başka türlü davranabileceğini—kabul eder. Farklılıklarını bir kenara koyarsak, liberal ve radikal yaklaşımın üzerinde uzlaştığı temel önerme ise şudur: 'B kendi çıkarlarına aykırı hareket ettiğinde; A, B üzerinde iktidar sahibidir'. Başka bir ifadeyle, A ve B'nin nesnel olarak tanımlanabilecek çıkarları olduğu ve girdikleri iktidar ilişkisinde bir tarafın kendi istek, arzu ve beklentileri doğrultusunda yaşam planını sürdürürken, diğer tarafın benzer bir otonomiden alıkonduğu öngörülür.

Foucault'nun iktidar kavramsallaştırmasıysa, nesnel çıkarları ve otonom failliği¹⁰ içermez (Digeser, 1992, s. 980-81). İktidar ilişkilerinin gerçekleştiği belli bir alanı da işaret etmez. Onun anladığı şekliyle iktidar, ne tek bir kişi ya da sınıfın elinde toparlanabilir ne de bir siyasal otoriteye devredilebilir. Oy çokluğu veya oy birliği ile yürürlüğe girmediği gibi, merkezi bir noktadan da yayılmaz. İktidar toplumsal bedenin her yerinde (kadın-erkek arasında, aile içinde, okulda, hastanede vs.) mevcuttur (Foucault, 1980, s. 187). Hem yukarıdan aşağı hem aşağıdan yukarıya doğru hareket eder. O yüzden, ortodoks Marksist görüşteki baskıcı bir devlet aygıtıyla özdeş olamaz. Ya da mutlak egemenin kullandığı sansür, blokaj ve dışlama gibi yöntemlere başvurmak zorunda kalmaz. Zira öyle olsaydı, der Foucault, sürekli yadsıyan "büyük bir Süperego" gibi kırılğan olması beklenirdi (Foucault, 1980, s. 59). Hâlbuki iktidar "yalnızca özgür özneler üzerinde ve yalnızca özgür oldukları müddetçe" varlığını koruyabilir (Foucault, 1977, s. 221). Ancak bu durum, iktidarın disipline edici olmadığı anlamına da gelmez. İktidar bir yandan insanları etkinleştirip çeşitli öznellik biçimlerinin gelişmesine izin verirken, diğer yandan daha kapsamlı bir yönetim rasyonelitesinin parçaları olan mikrofiziksel stratejilerin yardımıyla onları terbiye eder (Allen, 2013, s. 344). Dolayısıyla, 'iktidarın her yerdeliği' tezi aslında başkalarının davranışlarını yönlendirmeye ve kontrol etmeye çalışan gerçek aktörlerin varlığına dayanır (Foucault, 1982, s. 221).

Foucault, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru yaşanan ve sonraki süreci şekillendiren oldukça kritik bir kırılmadan bahseder. Bu geçiş döneminde hükümdarın bedeninde cisimleşen simgesel anlamlar ve aynı zamanda egemen iktidarın ölüm politikasına hizmet eden ritüeller kaybolmaya; yerlerini hastaların tecridi, bulaşıcı hastalıkların izlenmesi ve suçluların kapatılması/dışlanması gibi yönetim teknikleri almaya başlamıştır (Foucault, 1980, s. 55). Artık iktidar kendisini yaşamın varoluş nedeni olarak görmekte, kendisine yaşamı denetleme görevini atfetmekte ve bu yönetsel mantığı hayatın her alanına yaymaya çabalamaktadır (Foucault, 1978, s. 138). Foucault, biyoiktidar olarak kavramsallaştırdığı bu yeni dönemi, *anatomo-politika* ve *biyopolitika* aracılığıyla işleyen iki kutuplu bir siyaset teknolojisi olarak betimler (1978, s. 139). Anatomo-politika, insan vücudunu bir makine gibi ele alarak, onun bilgisine psikoloji, tıp ve ekonomi gibi disiplinler aracılığıyla ulaşmaya çalışır. Böylelikle, insan bedenindeki "yeteneklerin optimizasyonu, güçlerin gasp edilmesi, kullanışlılığın ve uysallığın birlikte artırılması" ve insanın ekonomik denetim sistemlerine entegrasyonu hedeflenir (Foucault, 1978, s. 139). Biyopolitika, bireysel bedenden ziyade toplumsal bedeni düzenleyen teknikler üzerinde yoğunlaşır; "üreme, doğumlar ve ölümlülük, sağlık düzeyi, beklenen yaşam süresi ve uzun ömür" gibi biyolojik süreçlerin koşulları önem kazanır (Foucault, 1978, s. 139). Ayrıca, Foucault, bu iki kutuplu biyoiktidarın *söylemsel* ve *söylemsel olmayan* mekanizmaların etkileşimine ihtiyaç duyduğunu söyler. İnsan bedeni, kamu sağlığı, barınma ve ceza sistemi gibi konuların idaresi bir yandan tıp, psikiyatri,

¹⁰ Foucault otonomi kavramını kişinin rasyonel seçim yapma kapasitesiyle bir tutmaz; bu standart bakışı, "farklılığın diyalektik bir senteze sıkıştırılmadan görüldüğü gibi onaylandığı" bir yerde "kendilik halinde var olma fırsatı" olarak tebdil eder (Hooke, 1987, s. 49).

suç, cinsellik ve ceza üzerine söylemlerin üretilmesini gerektirirken; diğer yandan üniversite, ortaokul, kışla, klinik ve hapisane gibi söylemsel olmayan mekanizmaların inşasıyla mekânsallık kazanmaktadır. Bu sayededir ki, biyoiktidar kendine bir “hakikat rejimi” kurabilir, toplumsal bedenin kılcal damarlarına kadar sızabilir, bireysel özgürleşmeyle birlikte toplumsal uysallığı ve fayda maksimizasyonunu sağlayabilir.

Tam da bu noktada, iktidar ve bilginin birbirine dayandığı veya birbirini doğurduğu bir teorik çerçeve kendini göstermektedir (Foucault, 1979, s. 27; 1980, s. 52). Foucault, iktidar ve bilgi döngüsel bir şekilde birbirine atıfta bulunduğu için “iktidar/bilgi” terimini kullanmayı tercih eder. İktidar/bilgi tezi, bilgi teknikleri ile iktidar stratejileri arasındaki ilişkinin dışında hiçbir şeyin olamayacağını ima eder. Bu karşılıklı ilişkiden çıkan “normallik” standartlarından her sapma bir “anormallik” belirtisine ve her belirti düzeltilmesi gereken bir uzmanlık meselesine bürünür. Günün sonunda, bilgi teknikleri sürekli olarak iktidar tarafından özümsemiği ve iktidara eklenerek yeni söylemsel alanlar ürettiği için iktidar ilişkilerinin bugün olduğu gibi gelecekte de var olmaya devam edeceği sonucuna varılır.

Eğer biyoiktidar insanın becerilerine ve yaşam gücüne yatırım yaparak, Panoptikon modelinde olduğu gibi toplumsal hayatı çeşitli teknik ve mekanizmalarla gözetim ve kontrol altına almayı becerebiliyorsa, biyoiktidarın kesintisiz olarak teftiş ettiği ve belli sınırlar çizerek çerçevelediği bir hayatta insanın özerkliğinden bahsedilebilir mi? Yoksa insan biyoiktidar karşısında tamamen savunmasız mıdır? Aslında Foucault, okuyucudaki çaresizlik duygusunu biraz olsun dağıtacak ve faillğe kısmen de olsa alan açacak dengeleyici bir argüman sunmaya çalışır. Özetiye şudur: İktidarın olduğu her yerde direniş, direnişin olduğu her yerde özgürlük vardır. Burada uzun uzadıya tartışmayacak olsak da, birbiriyle ilintili en az iki nedenden dolayı bu önerme eleştiriye açıktır. Birincisi, Foucault, siyasal olan ve olmayan direniş biçimleri arasındaki farkı ihmal eder.¹¹ Şöyle ki, Foucault'nun “düşmanca, stratejik, potansiyel olarak tersine çevrilebilir güç ilişkileri” okuması, “siyasi mücadele”den “çocuk oyuncuğı”na kadar uzanan oldukça geniş bir direniş pratiği yelpazesi sunmaktadır (Simons, 2013, s. 314,315). Fakat Foucault *siyasal* direnişten ziyade yaşamları ve bedenleri tehlikede olan, disipline edilmeye çalışılan öznelerin mikro ölçekteki *gündelik* direnişleriyle meşguldür. Örneğin, *Hapishanenin Doğuşu*'nda, avareleri kendilik teknolojilerini kullanarak iktidar ilişkilerine direnen etik özneler olarak tasvir eder ve sırf var oldukları için tutuklanmalarına, cezalandırılmalarına veya dışlanmalarına karşı çıkar. İkincisi, Foucault, müesses nizamla alternatif olabilecek siyasal bir projenin inşası için gerekli etik-normatif ölçütleri dillendirmekten özellikle kaçınır (Habermas, 1981; Fraser, 1985; Taylor, 1984; Hooke, 1987). Buna paralel olarak da özerklik/otonomi fikrini yeterince siyasallaştırmaz (Smart, 1986). O yüzden, Foucault'nun biyoiktidar analizi ve görece karamsar aktivizmi, eski rejimden kurtulmak isteyenleri döngüsel bir çıkmaza hapsedtiği yönünde ağır eleştiriler alır.¹²

Jon Simons (2013), Foucault'nun iktidar ile tahakkümü eşanamlı kullanmadığını, dolayısıyla bu yanılıya kapılanların hakkaniyetli bir eleştiri yapmadığını ve genel kanının aksine direnişin tasavvur edilebilir olduğunu söyler (s. 309-10). Ona göre, Foucault'daki mikrofiziksel, heterojen ve çatışma yüklü iktidar ilişkileri asla esnemeyen tahakküm ilişkileri olarak katılaşmaz. Zira bu yöndeki bir katılaşmanın gerçekleşmesini engelleyen şey, insanların kendi üzerlerinde uygulayabildikleri bir iktidar kapasitesine sahip olmaları ya da kendilik teknolojileriyle işlenen direniş ve özgürlük pratikleri sergileyebilmeleridir. Foucault, alternatif bir siyasal gramer ve yönetimsellik tarzı önermede isteksiz davranırsa da, çoklu antagonizmanın varlığını ve muhtelif etik öznelerin yaratıcı potansiyellerini tanır. Yine de, asıl merakı özgürleşmeden (*liberation*) ziyade onun sonrasında ortaya çıkan yeni sosyo-politik gerçekliğe özgü iktidar ilişkilerini denetleyen ve insanlara kılavuzluk eden—etik temelli—özgürlük (*freedom*) pratikleridir (Kelly, 2013, s. 522). Başka bir deyişle, politik öznelliğin oluşumu, siyasal direnişin istikameti, farklı

¹¹ Daha kapsamlı bir tartışma için bkz. (Bilginer, 2018).

¹² Bu ve benzeri itirazlar karşısında Foucault'yu savunanlar için ayrıca bkz. (Hiley, 1994; Muckelbauer, 2000).

grupların belli hedefler çevresinde eklemlenmesi gibi siyasal özgürleşmeyi ilgilendiren meseleler onu iktidar ilişkilerindeki insanların özgürlük pratikleri kadar meşgul etmez.

Bu bağlamda, Foucault'nun kişinin öz-egemenliğinden anladığı ne yurttaşların temel haklara sahip olması ve devletin müdahalesi olmaksızın hayatına yön verebilmesi (Locke) ne de yurttaşların toplumsal koşulların eşit olduğu bir ortamda kendi yasalarını yapmasıdır (Rousseau ve Marx). Foucault, insanın kendi egemenliğini sağlayacak siyasal mekanizmalar ve demokratik araçlar önermek yerine, bizi ucu açık ikilikler ile baş başa bırakır: Egemenliğin karşısına iktidar ilişkilerini; iktidar ilişkilerinin karşısına direniş ve özgürlük pratiklerini koyar (Bargu, 2014). Bu durumda, kişinin kendi hayatı üzerindeki hâkimiyetini, toplumsal herhangi bir noktasında yaşanan iktidar ilişkilerine karşı sergilediği sorgulayıcı ve yaratıcı pratiklerde arar. Biyoiktidar öznenin eylemleri üzerinde eylemeye devam ederken, öz-egemenlik kendini bu eylemlere karşı koymaya çalışan bir özgürlük pratiği olarak göstermektedir.

Öz-egemenliğin ima edilen müphemliğini, moleküler biyolojiye endeksli ilerleyen biyotipte ama daha spesifik olarak fetüsün taşıdığı genetik hastalık ya da risklerin teşhisi ve önlenmesinde kullanılan doğum öncesi tarama testlerinde görebiliriz. Örneğin, tüp bebek (*in vitro* fertilizasyon, IVF) tedavisinde çiftlerden alınan sperm ve yumurtanın suni dölleniş sonucu oluşan ama henüz rahme transferi yapılmamış embriyolar üzerinde Preimplantasyon Genetik Tanı/Tarama (PGD) testi yapılarak, sağlıklı embriyolar elenir. IVF belli bir zaman aralığı içinde uygulanması gereken bir işlem olmadığından, sağlıklı embriyoların dondurularak rezervde tutulması mümkündür. Bu ve benzeri teknolojilerin biyokapitalist öznenin kendini görme biçimleri üzerinde en az iki önemli etkisi olur. İlkin, genetik patolojinin kalıtsal oluşu ve genetik riskin sayısal olarak tercüme edilebilmesi, bireyin kendini geçmişten geleceğe uzanan genetik bir ağın parçası olarak görmesini sağlar (Novas & Rose, 2000, s. 487). Kalıtsal riskleri kendisi, çocukları ve torunları için hesaplamak ve bu olasılığın yönetiminde sorumluluk almak zorunda kalır. İkincisiyse, karar verme sürecini etkileyecek her türden belirsizliği o anda bilmek veya çözmek zorunda olmadığından, meseleyi kelimenin tam anlamıyla dondurarak¹³ geleceğe havale edebilir. Her hâlükârda, tıpkı Heidegger'in *Gestell* kavramıyla anlattığı gibi, biyotıp bireylerin rızası ve kararıyla —ya da kararsızlığı— geleceği bugünden *çerçeveseler*. Böylelikle biyotibbin sunduğu olasılıklar evreninde, biyokapitalist özne kendi bedensel ve zamansal sınırlılıklarını aşabilir.

Hamilelik sonrası uygulanan testler de örnek olarak verilebilir. Hamileliğin ilk trimesterinde kan testi ve ultrasonografi gibi yöntemlerle, Down Sendromu ve diğer birtakım kromozomal bozukluk riskleri tespit edilir. İkinci ve üçüncü trimesterde, dörtlü tarama testi, amniyosentez ve Grup B Strep taraması gibi yollarla yine çeşitli risk tespitleri yapılır.¹⁴ Bu ve benzeri testlerin 'normal' seyrini izleyen 'sağlıklı' bir fetüse zarar verme olasılığı, düşük de olsa, vardır. Biyoiktidar risklerin, olasılıkların ve belirsizliklerin yönetilmesine ihtiyaç duymasına ama bu süreçlerin sorumluluğunu tek başına doktorlara, uzmanlara ve teknisyenlere yıkmaz. Biyoiktidar söylemsel ve söylemsel olmayan mekanizmalarla toplumsal hayatı kuşattıktan ve hakikat rejimlerini tedavüle soktukten sonra özneyi kendisiyle baş başa (karar alma sorumluluğuyla birlikte) bırakır. Tıpkı doğum öncesi tarama testlerinin (alım gücü ve erişimi olan) kadınların rızası olmaksızın yapılamadığı gibi, genetik bir hastalığın tedavisini gören kişi de ortaya çıkabilecek komplikasyonlarla ilgili önceden bilgilendirilir ve kendi payına düşen sorumluluğu üstlenir.

Ne var ki, biyokapitalist özneye düşen sorumluluk teşhis ve tedaviyle sınırlı kalmaz. Kişinin sağlığını düşünmesi için hasta olmasına, hasta olması içinse illaki bir hastalığın semptomlarını taşımasına artık gerek yoktur. Sağlıklı olma hali neredeyse bir istisnaya

¹³ Embriyoların dondurulması riskli bir işlem olduğundan her zaman başarılı olmasa da, araba kazasında oğlunu kaybetmiş bir baba oğlunun ölümünden sonra alınan spermlerin daha sonra kullanılmak üzere dondurulmasını talep etmiştir (Nolan, 1993, s. 78). Tam da bu türden istekler ve teknolojik imkânlar, öz-sahiplik ve öz-egemenlik konularına ilişkin etikolegal tartışmaları beslemektedir.

¹⁴ Bkz. <https://www.saglik.org.tr/post/dogum-oncesi-tarama-testleri>.

dönüşmüştür. Zira herkes ya gerçek ya da potansiyel birer hastadır. Semptomatik ya da asemptomatik, biyokapitalist özne özü itibarıyla “hasta” statüsündedir; fakat kendini bir köşeye çekip izole eden, kendini doktorlara teslim eden türden bir hasta değildir. Bir taraftan, hayatındaki risk yönetimini yapabilmek için durmadan araştırmak zorundadır. Geçmişe kıyasla daha becerikli, ihtiyatlı ve hesapçıdır. Biyotibbin dilinin/söyleminin içine çekildiğinden, kendi bedenini izlerken hiç olmadığı kadar aktiftir, birden fazla uzmandan fikir alır, alternatif stratejiler geliştirir ve hayatı üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmak ister (Novas & Rose, 2000, s. 489). Diğer taraftansa, tüm bu arayışlarını kaçınılmaz olarak “iktidar/bilgi” gölgesinde gerçekleştirir. Zaten Foucault’nun zaviyesinden bakıldığında, biyoiktidarın sızmadığı bir alan ne keşfedilebilir ne de inşa edilebilir.

4. Sonuç

1950’ler sonrası tekno-bilimsel gelişmeler sayesinde, biyokapitalist özne popüler bilim dergileri ve medya aracılığıyla kök hücre teknolojisinin mekanistik diliyle tanışmış (‘arızalı parçaların değiştirilmesi’, ‘neo-organlar’, ‘hazır organlar’, ‘prefabriğe yedek parçalar’ gibi) ve kendi bedenini bütünüyle onarılabilir bir mevcudiyet olarak görmeyi öğrenmiştir (Ten Have, 2003, s. 534). Bu algının yerleşmesinde biosermayenin spekülasyonlarını azımsamamak gerekir. Biyotibbin haritalandırdığı genetik riskler biyoteknolojinin onarılabilir insan vücudu idealiyle birleştiğinde, ortaya biyokapital için eş benzeri bulunmaz bir spekülasyon alanı ve yatırım fırsatı çıkar (Özarlan, 2022). Kendini sağlıklı görenler bile, içine sürüklendiği bu spekülatif alanda asemptomatik birer hasta ve biyotibbin potansiyel birer tüketicisi oluverir. Biyokapital mevcut riskleri, olasılıkları, korkuları ve beklentileri hem üretip hem de yöneterek, piyasa ekonomisi içinde kendine yeni bir ticari niş oluşturmayı başarır. Sağlıklı olma hali değişime uğrarken, hastalıklardan kurtulmak için umutların bel bağlandığı yer muayene odalarından tam teşekküllü laboratuvarlara—Deleuze’ün deyişiyle, molarlardan moleküllere—doğru kayar. Hastalığın moleküler düzeyde sorunsallaştırılması ve bir laboratuvar çalışması olarak mekânsallaştırılması hiç şüphesiz biyotibbin vaatlerine ikna edici bir gerçeklik de katmaktadır. Bu vaatler özellikle geleceğe yatırım yapmak isteyen girişimcilerin, derdine deva arayan gerçek hastaların, uzun ömür sürmek isteyenlerin ve mükemmel bedeni arzulayanların hayallerini süsler. Ama etkileri onlarla sınırlı kalmaz. Bu kategoriler dışında kalan—farmakoloji endüstrisinin sağlık ve estetik alanında taahhüt ettiği sihirli dokunuşlara sınıfsal, etik, dinsel ve benzeri sebeplerle eriş(e)meyen—gruplar bile biyokapitalizmin vaatler dünyasına bir şekilde dolayımlanır.

Artık insan bedeni parçalanıp birleştirilebilir (doku, organ ve yüz nakli); kozmetik sanayi, kişisel bakım, diyet ve fitness salonları aracılığıyla yeniden yapılandırılabilir; biyolojik işlevleri taklit edilebilir (*in vitro* fertilizasyon) ya da kiralanabilir (taşıyıcı annelik); genetik hastalık ve bozukluk riskleri önceden tespit edilip yönetilebilir (PGD, kan testi, ultrasonografi) bir durumdadır. Bireysel ve toplumsal bedeni koruma altına alan bu yeni yönetsel mantık, engellilik indirimi, yıpranma payı, malulen emeklilik gibi yollarla beden bütünlüğü veya sağlığı bozulan kesimlere yaşama tutunma fırsatı verirken (Özarlan, 2022, s. 175), kendi bedenine yeterli ilgiyi göstermeyenler için caydırıcı önlemler alır. Örneğin, içkili araba kullanan ve kaza yapanların trafik sigorta primleri; sigara tiryakilerinin akciğer kanseri ve bronşit gibi kronik hastalıklara yakalanma riskinden dolayı sağlık sigortası primleri artar. Kimi poliçelerde alkol, uyuşturucu ve sigara kaynaklı hastalıkların ya da kazaların sağlık giderlerinin sigorta şirketi tarafından karşılanmayacağı yazılır. Böylelikle, koruma altına alınan insan yaşamına (insan bedeni ve parçalarına) “biyodeğer” biçilmiş olur (Rose, 2008).

Sermaye birikim mantığının durmadan kıskırttığı fayda/kâr merkezli bakış, çeşitli spekülasyon ve vaatler ile insan bedenine değer biçip piyasa ilişkilerine sokarken, onu kelimenin tam anlamıyla parçalayıp un ufak eder. Schumpeter’den ödünç alarak ifade edersek, biyokapitalizmin *yaratıcı yıkımı* molar olduğu kadar moleküler seviyede gerçekleşir. Böylelikle, büyüü çoktandır bozuma uğramış dünyaya yepyeni bir eşiği de

atlatmış olur.¹⁵ Bu yeni dünyada birbirinin üzerine katlanan iktidar ilişkileri ve onları besleyen eşitsizlikler tarafından kuşatılan biyokapitalist özne, bir taraftan hayatta kalmak için gerekli bedeli ödemeye, diğer taraftan kendilik teknolojileriyle hayatı üzerinde kontrol sahibi olmaya çabalar. Sınıf, din, dil, ırk, etnisite, cinsiyet gibi toplumsal ayraçların kesişimselliğinde, kendi kaderini ellerinin arasına almak için mücadele verir. Bu yaşam ve ölümün sırt sırta verdiği öyle çetin bir mücadeledir ki, kişinin hangisine daha yakın olduğunu ilk bakışta anlaması kolay olmaz. Foucault'nun biyopolitikası ve Agamben'in tanatopolitiği sanki biyokapitalizmin yönetim mantığında soğurulmuş ve ikisi birlikte biyokapitalist özneyi sarmalamıştır. Bu çerçevede, tıpkı Covid-19 pandemisinde olduğu gibi, siyasal rasyonalite toplumsal bedeni korumak adına gerekli gördüğü mesleki grupları (doktorlar, hemşireler, fabrika işçileri, motokuryeler vs.) feda edebilir (Bilginer & Aykan, 2021). Hâlbuki Foucault'da pek karşılık bulmayan siyasal özneleşme ve eklemleme tam da bu gözden çıkarılabilir olma durumuyla mücadele etmek için gerekir. Ve ancak siyasallaşma ve ideolojik çekişmeden kaçınmayarak (öz-)egemenlik tartışması canlı tutulabilir. Zira egemenlik meselesi, devlet ile yurttaşlar arasında yüzyıllara yayılan ve birden çok ucun olduğu bir ip çekme yarışı gibidir. Bu hiç sonlanmayan çekişmedendir ki, devletin topluluklar üzerindeki hâkimiyeti (siyasal egemenliği) ile insanların kendi kaderlerini tayin etme kapasitesi (öz-egemenliği) arasındaki sınırlar mütereddittir.

Özetle, biyokapitalist öznenin kendi hayatı üzerindeki kontrolü ne kadar değişken ise, kendi bedeniyle kurduğu etikolegal bağ da o kadar tartışmalıdır. Bugün için hâlâ biyomateryallerin hangi amaç ve fayda doğrultusunda, hangi siyasal-ideolojik kıstaslara göre kullanılacağı belirsizliğini korur. Örneğin, biyomateryallerin serbestçe alış-verişi için piyasa özcülüğü ve atomistik toplum anlayışı çerçevesinde ön çalışmaların ivedilikle yapılması mı gerekir? Yoksa, insan bedenini "biyodeğer" dışında ve üzerinde (Rawls-vari bir anlayışla) "toplumsal değer" olarak sınıflandırıp yeni etik kodlar mı oluşturulmalıdır? Tabii, bu ikilemi normatif düzlemde çözmek yetmez. Aynı zamanda pratikteki sorunlarla da yüzleşmek gerekir. Örneğin, Türkiye'de bir yurttaşın ölü bedeninin yakılması önünde hukuki bir engel bulunmamasına ve hatta başvurularla ilgili gerekli düzenlemelerin yapılmasına rağmen, kişinin bu isteği veya vasiyeti krematoryumların yokluğu nedeniyle fiili olarak gerçekleştirilemez. Günün sonunda, ister "biyodeğer" ister "toplumsal değer" olarak addedilsin, biyomateryallere ilişkin düzenlemelerin anlamlı olabilmesi, etikolegal sorgulamalar neticesinde alınan bağlayıcı siyasi kararlar kadar fiziksel imkânların sağlanabilmesine; biyokapitalist öznenin öz-sahipliği ve öz-egemenliği sorunu ise, bu siyasal-ideolojik çekişmenin tam olarak neresinde duracağı ve nasıl bir etik sorumluluk alacağına bağlıdır.

Kaynakça

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. (D. Heller-Roazen, Çev.) Stanford: Stanford University Press.
- Allen, A. (2013). Power and the Subject. C. Falzon, T. O'Leary, & J. Sawicki (Dü) içinde, *A Companion to Foucault* (s. 337-352). West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Ashcraft, R. (1980). Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government: Radicalism and Lockean Political Theory. *Political Theory*, 8(4), 429-486.
- Bargu, B. (2014). Sovereignty. L. Lawlor, & J. Nale içinde, *The Cambridge Foucault Lexicon* (s. 456-466). New York: Cambridge University Press.
- Bernasconi, R. (2003). Technological Control: The Ethics of Eugenics and the Practice. *Acta Institutionis Philosophiae et Aestheticae*, 31-44.

¹⁵ Kapitalizmin dönüşümüne (kapitalizm ile biyolojinin evliliği, biyokapitalin vaatkar ve spekülâtif hale gelişi, biyo-vatandaşlık vb.) dair kapsamlı bir tartışma için yine bkz. (Özarslan 2022).

- Bilginer, O. (2018). Direniş Siyaseti: Direnmek Hakkı ve Siyasal Direniş. *Toplum ve Bilim*, 143, 93-124.
- Bilginer, O., & Aykan, B. (2021). Salgın Dil Oyunlarında Düşmanlaştırılan COVID-19. B. Aykan, & O. Bilginer (Dü) içinde, *Salgın Halleri: COVID-19 ve Toplumsal Eşitsizlikler* (s. 77-115). Ankara: Nika Yayınevi.
- Birch, K., & Tyfield, D. (2013, May). Theorizing the Bioeconomy: Biovalue, Biocapital, Bioeconomics or... What? *Science, Technology, & Human Values*, 38(3), 299-327.
- Björkman, B., & Hansson, S. O. (2006). Bodily rights and property rights. *Journal of Medical Ethics*, 32, 209-214.
- Cooper, M. (2007). Life, Autopoiesis, Debt: Inventing the Bioeconomy. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 8(1), 25-43.
- Digester, P. (1992). The Fourth Face of Power. *The Journal of Politics*, 54(4), 977-1007.
- Doğum Öncesi Tarama Testleri. (tarih yok). Türkiye Sağlık Vakfı: <https://www.saglik.org.tr/post/dogum-onesi-tarama-testleri>, (Erişim Tarihi: 27.01.2023).
- Douglas, S., & Goold, I. (2016). Property in Human Biomaterials: A New Methodology. *Cambridge Law Journal*, 75(3), 478-504.
- Ettorre, E. (2002). Reproductive Genetics, Gender and the Body: 'Please Doctor, May I Have a Normal Baby?'. S. Nettleton, & U. Gustafsson içinde, *The Sociology of Health and Illness Reader* (s. 65-75). Oxford: Polity Press.
- Foucault, M. (1977). *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. (D. F. Bouchard, Çev.) Oxford: Basil Blackwell.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality, Vol. I*. (R. Hurley, Çev.) New York: Random House.
- Foucault, M. (1979). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. (A. S. Smith, Çev.) New York: Vintage.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. (C. Gordon, Dü.) New York: Harvester Pr.
- Foucault, M. (1982). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. (H. L. Dreyfus, & P. Rabinow, Dü) New York: Harvester Pr.
- Foucault, M. (1984). *The Foucault Reader*. (P. Rabinow, Dü.) New York: Pantheon Books.
- Fraser, N. (1985). Michel Foucault: A "Young Conservative"? *Ethics*, 96(1), 165-184.
- Gallie, W. B. (1955). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 167-198.
- Glover, J. (2001). Future People, Disability, and Screening. J. Harris içinde, *Bioethics* (s. 429-444). Oxford: Oxford University Press.
- Habermas, J. (1981). Modernity versus Postmodernity. *New German Critique*, 22, 3-14.
- Hekim adayları için kadavra ithal ediliyor: Fiyatı 14 bin 500-16 bin dolar arasında. (2021, Ekim 26). T24. <https://t24.com.tr/haber/hekim-adaylari-icin-kadavra-ithal-ediliyor-fiyati-14-bin-500-16-bin-dolar-arasinda,988492>, (Erişim Tarihi: 03.02.2023).
- Hiley, D. R. (1994). Foucault and the Question of Enlightenment. B. Smart (Dü.) içinde, *Michel Foucault: Critical Assessment* (s. 165-180). London: Routledge.
- Hooke, A. E. (1987). The Order of Others: Is Foucault's Antihumanism against Human Action? *Political Theory*, 15(1), 38-60.
- Jasanoff, S. (2012). Taking Life: Private Rights in Public Nature. K. S. Rajan (Dü.) içinde, *Lively Capital* (s. 155-183). Durham & London: Duke University Press.
- Kelly, M. G. (2013). Foucault, Subjectivity and Technologies of the Self. C. Falzon, T. O'Leary, & J. Sawicki içinde, *A Companion to Foucault* (s. 510-525). West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Kendall, W. (1959). *John Locke and the Doctrine of Majority-Rule*. Urbana: University of Illinois Press.
- Lettow, S. (2018). Biocapitalism. *Krisis*, (2), 13-14.
- Locke, J. (1975). *An Essay Concerning Human Understanding*. (P. H. Nidditch, Dü.) Oxford: Oxford University Press.
- Locke, J. (2003). The Second Treatise of Government. J. Locke, & D. Wootton (Dü.) içinde, *Political Writings* (s. 261-387). Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.
- Lukes, S. (1974). *Power: A Radical View*. Houndmills: Macmillan Education.
- Malkoç, E. Ş. (2015). Uluslararası Taşını Annelik Sözleşmesinden Doğan İhtilaflarda Uygulanacak Hukuk. *Public and Private International Law Bulletin*, 35(2), 13-49.
- Marx, K. (1978[1843]). On the Jewish Question. *The Marx-Engels Reader* (s. 26-52). içinde London & New York: W.W.Nortin & Company.
- Muckelbauer, J. (2000). On Reading Differently: Through Foucault's Resistance. *College English*, 63(1), 71-94.

- Nayar, P. K. (2020). Precarious Lives in the Age of Biocapitalism. M. R. Thomsen, & J. Wamberg (Dü) içinde, *The Bloomsbury Handbook of Posthumanism* (s. 425-435). London and New York: Bloomsbury Academic.
- Nolan, K. (1993). Live Sperm, Dead Bodies. B.-J. Crigger (Dü.) içinde, *Cases in Bioethic: Selections from the Hastings Center Report*. New York: St. Martin's Press.
- Novas, C., & Rose, N. (2000). Genetic Risk and the Birth of the Somatic. *Economy and Society*, 29(4), 485-513.
- Nozick, R. (2006). *Anarşi, Devlet ve Ütopya*. (A. Oktay, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özarlan, O. (2022). Biyo-kapitalizmin Genişleyen, Bedenin Daralan ve Müphemleşen Sınırları. D. Kundakçı (Dü.) içinde, *Kimlik: Çağdaş Tartışmalar* (s. 161-187). Ankara: Nika Yayınevi.
- Patton, P. (2013). From Resistance to Government. C. Falzon, T. O'Leary, & J. Sawicki (Dü) içinde, *A Companion to Foucault* (s. 172-187). West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Petrini, C. (2012). Ethical and legal considerations regarding the ownership and commercial use of human biological materials and their derivatives. *Journal of Blood Medicine*, 3, 87-96.
- Quigley, M. (2012). Property in Human Biomaterials—Separating Persons and Things? *Oxford Journal of Legal Studies*, 32(4), 659-683.
- Rajan, K. S. (2006). *Biocapital: The Constitution of Postgenomic Life*. London: Duke University Press.
- Rajan, K. S. (2012). Introduction: The Capitalization of Life and the Liveliness of Capital. K. S. Rajan (Dü.) içinde, *Lively Capital: Biotechnologies, Ethics, and Governance in Global Markets* (s. 1-41). London: Duke University Press.
- Rose, N. (2008). The Value of Life: Somatic Ethics & the Spirit of Biocapital. *Daedalus*, 137(1), 36-48.
- Rousseau, J. J. (1987). Discourse on the Origin of Inequality. D. A. Cress (Dü.) içinde, *The Basic Political Writings* (s. 25-81). Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Rousseau, J. J. (1987). On the Social Contract. D. A. Cress (Dü.) içinde, *The Basic Political Writings* (s. 141-227). Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Schmitt, C. (2007). *The Concept of the Political*. (G. Schwab, Çev.) Chicago: University of Chicago Press.
- Simons, J. (2013). Power, Resistance and Freedom. C. Falzon, T. O'Leary, & J. Sawicki (Dü) içinde, *A Companion to Foucault* (s. 301-319). West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Smart, B. (1986). The Politics of Truth and the Problem of Hegemony. D. C. Hoy (Dü.) içinde, *Foucault: A Critical Reader* (s. 157-174). Cambridge: Blackwell.
- Taylor, C. (1984). foucault on Freedom and Truth. *Political Theory*, 12(2), 152-183.
- Ten Have, H. A. (2003). Genetic Advances Require Comprehensive Bioethical. *Croatian Medical Journal*, 44(5), 533-537.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Onur BİLGİNER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Onur BİLGİNER (100%)

Tarihi Arka Plan ve Değişen Güç Dengeleri Çerçevesinde Türkiye'nin Filistin'e Kalkınma Yardımları

Seda BAYRAKDAR¹

¹ Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Finansal Bilimler Fakültesi, seda.bayraktar@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3879-6561

Öz: 1988'de bağımsızlığını ilan eden Filistin yıllardır İsrail ile çatışma halindedir. Bu çatışmanın temelinde birçok sebep yatmaktadır. Bu sebepler İsrail'in işgallerinden uluslararası hukuku tanımamasına ve Filistin'in bağımsız bir devlet statüsü ile sınırlarının tam olarak belirli olmamasına kadar uzanmaktadır. Makalede nitel araştırma yöntemlerinden olan betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Konu farklı açılardan derinlemesine incelenerek bütünleştirilmiş bir sonuca varılmıştır. Bu makalenin üç ana amacı bulunmaktadır. Birinci amaç XXI. yy 'da büyük bir soykırıma maruz kalan Filistin'in durumuna tarihsel süreç perspektifinden bakarken Osmanlı'dan bu yana Türkiye'nin aldığı pozisyonu ortaya koymaktır. Makalenin diğer amacı BMGK (Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi) tarafından alınan kararlara ve anlaşmalara rağmen İsrail tarafından Filistin'in yok sayılmışlığının ve İsrail'in hukuk tanımamazlığının vurgulanmasıdır. Makalenin son amacı ise Türkiye'nin Filistin ile gerçekleştirebileceği ticari ilişki potansiyelinin değerlendirilmesidir. Makalede sonuç olarak tarihsel perspektif iyi anlaşıldığı vakit Türkiye'nin yapabileceklerinin çerçevesini de daha rasyonel şekilde çizilebileceği ortaya çıkmaktadır. Elbette tarihsel perspektifin doğru şekilde anlaşılmasının güncel ilişkilerin inşası açısından önemli; ancak tek başına yeterli olmadığı bilinmektedir. Değişen güç dengelerinin ve çıkar ilişkileri Filistin-İsrail meselesinde önemli yer tuttuğu aşikar olmakla beraber çalışma konusunun kapsamı dışındadır. Köklü bir tarihe sahip olan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ali menfaatlerini korumayı amaçlayan siyasal pratiği devam ettirilmelidir. Bunun yanında Türkiye'nin bölgedeki varlığını sürdürmesinin önemli ve dahası gerekli olduğu da düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, BMGK Kararları, Türk Yardımları

Jel Kodları: K33, N4, P00

Turkey's Development Aids to Palestine in the Context of Historical Background and Changing Balance of Power

Atıf: Bayraktar, S. (2025). Tarihi Arka Plan ve Değişen Güç Dengeleri Çerçevesinde Türkiye'nin Filistin'e Kalkınma Yardımları, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 236-255.

<https://doi.org/10.30586/pek.1605760>

Geliş Tarihi: 23.12.2024

Kabul Tarihi: 22.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Palestine, which declared its independence in 1988, has conflicted with Israel for years. There are many reasons underlying this conflict. These reasons range from Israel's occupation to its failure to recognize international law and Palestine's status as an independent state and its borders not being fully defined. The article uses the descriptive analysis method, which is one of the qualitative research methods. The subject was examined in depth from different perspectives, and an integrated conclusion was reached. This article has three main objectives. The first objective is to reveal Turkey's position since the Ottoman Empire while looking at the situation of Palestine, which has been subject to a great genocide in the 20th century, from a historical process perspective. The other objective of the article is to emphasize the fact that Palestine has been ignored by Israel despite the decisions and agreements made by the UNSC (United Nations Security Council) and Israel's disregard for law. The final objective of the article is to evaluate the commercial potential of the relationship that Turkey can establish with Palestine. As a result of the article, it is revealed that when the historical perspective is well understood, the framework of what Turkey can do can be drawn more rationally. Of course, it is known that understanding the historical perspective correctly is important for the construction of current relations; however, it is not sufficient on its own. It is obvious that the changing balance of power and relations of interest have an important place in the Palestine-Israel issue, but it is beyond the scope of the study. The political practice

of the Republic of Turkey, which has a deep-rooted history and aims to protect its supreme interests, should be continued. In addition, it is considered important and necessary to continue Turkish presence in the region.

Keywords: Palestine, UNSC decisions, Turkish aids.

Jel Codes : K33, N4, P00

1. Giriş

1988'de bağımsızlığını ilan eden Filistin'i birçok ülke ve uluslararası kuruluş bağımsız bir devlet olarak tanımaktadır. Buna rağmen, Filistin'in tam anlamıyla bağımsız bir devlet olarak sınırlarının belirlenmesi, İsrail ile olan çatışma ve barış çözümünün karmaşıklığı nedeniyle zordur. İsrail'in işgalleri, İsrail'in BMGK kararlarını tanımaması ve dünyanın son dönemde İsrail'de yapılan soykırımı yeterince ses çıkarmayarak kalıcı yaptırımlar uygulamaması Filistin'in İsrail tarafından ve hatta dünya tarafından "yok sayılan" bir ülke olarak görüldüğü gerçeğini ortaya koyar niteliktedir.

İsrail- Filistin meselesi ve Filistin'in durumu Türkiye için farklı bir öneme sahiptir. Tarihsel miras ve birtakım insani sorumlulukların yanında Türkiye'de birçok kesim tarafından bu mesele siyaset üstü bir konu olarak görülmektedir. Kendini demokrat ya da muhafazakâr, milliyetçi ya da sosyal demokrat veyahut sosyalist olarak tanımlayan her kesim içerisinde Filistin davasına destek sesleri yükselmektedir. Hiçbir ülkede Türkiye'de olduğu kadar ortak ses ve amaç birliğinin olmaması sorunun çözümü noktasında Türkiye'yi diğer ülkelerden ayırmaktadır. İşte tam da bu sebeplerle ele alınan bu makalenin üç ana ana amacı bulunmaktadır. Birinci amaç 21. yy 'da büyük bir soykırımı maruz kalan Filistin'in durumuna tarihsel perspektiften bakarken Osmanlı'dan bu yana Türkiye'nin aldığı pozisyonu ortaya koymaktır. İkinci amaç, BMGK tarafından alınan kararlara ve anlaşmalara rağmen İsrail tarafından Filistin'in yok sayılmışlığının ve İsrail'in hukuk tanımamazlığının vurgulanmasıdır. Makalenin son amacı ise Türkiye'nin Filistin ile gerçekleştirebileceği ticari ilişki potansiyelinin değerlendirilmesidir. Böylelikle Türkiye ve Filistin arasındaki ekonomik-kültürel ilişkilerin gelişme potansiyelinin analiz edilmesi hedeflenmektedir.

Büyük bir insanlık suçu olarak soykırımı maruz kalan Filistin'de yaşananlara sadece hukuki, tarihsel ve politik düzlemde dikkat çekmek gerekli olmasına rağmen yeterli değildir. Filistin konusunun Türkiye ile ilişkiler bağlamında ekonomik-ticari boyutunu da ele alarak irdelemek çalışmanın önemini oluşturmaktadır. Yapılan literatür taraması sonucu Filistin meselesinde konunun tarihsel, uluslararası, jeopolitik, askeri yanlarını ortaya koyan birçok çalışma bulunmasına rağmen Türkiye- Filistin özelinde sosyo-ekonomik ilişkileri ele alan çalışma yok denecek kadar azdır.

Konunun çalışma sınırlarının dışında olan İsrail ve diğer jeopolitik güçlerden bağımsız çözülemeyeceği aşikâr olmasına rağmen kasam bütünlüğü açısından bu hususlar analiz edilmeyecek sadece Türkiye ve Filistin özelinde bir analiz yapılacaktır. Çalışmanın ilk kısmında İsrail-Filistin meselesinde Osmanlı'dan bu yana Türkiye'nin tutumu tarihsel perspektiften ortaya konulacaktır. İkinci kısımda ise Filistin Devletinin haklı davasını objektif bir gözle ve yorumdan uzak bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla İsrail işgallerinin Uluslararası Örgütler nezdinde analizi ve İsrail'in Uluslararası Hukuk tanımazlığı BMGK kararları uyarınca analiz edilecektir. Çalışmanın son kısmında ise Türkiye'den Filistin'e Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Türk Kızılay'ı eli ile yapılan yardımlar incelenecek ve Türkiye-Filistin ekonomik ilişkileri değerlendirilecektir.

2. İsrail-Filistin: Meselesi: Tarihsel Perspektif ve Türkiye'nin Tutumu

İsrail-Filistin savaşı, uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan siyasi, sosyal ve dini sebepleri bulunan çok yönlü bir çatışmadır. Bu çatışma, 20. yüzyılın başlarından itibaren,

özellikle 1948'de İsrail'in kurulmasıyla birlikte yoğunlaşmıştır. Filistinliler, kendi bağımsız devletlerini kurma hakkı talebinde bulunurken, İsrail devleti de para-toprak-siyasi güç sağlama çabası içindedir. Çatışma, toprak, güvenlik hakları ve uluslararası tanınma gibi birçok sorunu içermektedir. Barış süreçleri içerisinde zaman zaman ilerleme kaydedilse de hala kalıcı bir çözüm bulunamamıştır. Çalışmanın bu kısmında bölgeye Yahudi göçleri ile başlayan İsrail-Filistin çatışmasındaki tarihsel süreç incelenecek ve bilhassa Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana her aşamadaki tutumu analiz edilecektir.

Osmanlı Dönemi: Yahudilerin Filistin'i bir vatan haline getirmekle ilgili planları yeni değil hatta oldukça çok eskidir¹. Aynı sene hem Londra hem de Fransa'da kurulan "Londra İbrani Kuruluşu" ve "International İsrail Taahhüt Cemiyeti" bu amaçlar için kurulan cemiyetlerdir. Osmanlı yönetiminde olan tarım arazilerinin ekilip- biçilmesi için satın alınması argümanını güçlendirmek amacıyla Fransa'da kurulan International İsrail Taahhüt Cemiyeti bir de Tarım Okulu açmıştır. Filistin için toprak kaybının ve tehlike içerisinde bir geleceğin alt yapısını hazırlayan temel unsur ise 1856 tarihinde İstanbul hükümeti tarafından çıkarılan "Tapu Kanunu" dur. Tapu Kanunu ile sahipleri adına tescillenen topraklara binaen tapu senetlerinin çıkarılacağı kararlaştırılmıştır. Bu kanun uyarınca toprak sahipleri arazilerini kendi adlarına tescil ettirirken (Filistinli çiftçiler) arazi vergisini ödememek için uydurma isimler kullanmışlardır. Bu büyük hata yıllar boyu sürececek anlaşmazlıklara yol açmış dahası bazı zenginler bu durumu istismar ederek birkaç köy arazisini kendi üzerlerine kaydettirme şansı yakalamışlardır. Bu arazilerin yüksek fiyatlardan Yahudilere satılması bugün yaşanan soruların temelini oluşturmaktadır. Rusya ve Doğu Avrupa'dan Filistin'e göç eden Yahudiler, bilhassa Rusya'dan gelenler öncelikle tarım arazileri satın almışlardır. Edward Cazalet 1878 yılında "Şark Meselesi" adlı makale ile İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda ve yine İngiltere'nin kontrolünde bir Yahudi Devleti kurulabileceği fikrini ortaya atmıştır. Benzer bir fikir Macaristan Parlamentosunda da gündeme getirilmiş, Filistin'in Yahudi yerleşimine açılması, bağımsız bir Yahudi devleti kurulması ya da Osmanlı'ya bağlı bir vilayet olması gibi konular tartışılmıştır. Osmanlı Devleti huzurunda ilk resmi girişimi aslen İngiliz olan Laurance Oliphant yapmıştır. Yahudi kökenli İngiltere Başbakanı Disraeli'ye ve Dışişleri Bakanlığı yapan Salisbury'ye Yahudi Devleti kurulmasına yönelik görüşlerini belirtmiştir. Filistin toprakları için toplanan kırk bin sterlin Asya topraklarının iyileştirilmesi için harcanmalı ve bu bölgeden satın alınan topraklara Yahudiler yerleştirilmeli görüşü dayatılmaya çalışılmıştır. 1879 tarihinde Oliphant Filistin'den topladığı bilgi ve intibaları bir rapor halinde Sultan Abdülhamid'e sunmuştur; fakat rapor ilgi görmemiştir. Birleştirilmiş bir Yahudi cemaatine vatan oluşturmaya yönelik teklif 9 Mayıs 1880 tarihinde Meclis-i Vükela 'da reddedilmiştir. Görüşlerinde ısrarcı olan Oliphant Amerika'nın İstanbul büyükelçisi Wallace ile irtibata geçmiş ve Wallace üzerinden Osmanlı hükümetinden Said Paşa ile görüşmüştür. Said Paşa Yahudilerin 200-250'şerli gruplar halinde Mezopotamya ve Halep'e yerleşmeleri için uygun ortamı yaratmış; fakat Sultan II. Abdülhamit Doğu Avrupa'dan bölgeye gelen Yahudilerin Filistin'e yerleşmeleri fikrini onaylamamıştır. Sultan II. Abdülhamit Yahudilerin Filistin'de bağımsız bir devlet kurmak istediklerini anlayarak 1888 yılında bir kanun çıkarmış ve sadece Yahudilerin buraya yerleşmelerini yasaklamakla kalmamış, Filistin'e ziyarete gelen Yahudilerin bölgede kalabilecekleri maksimum süreyi üç ay ile sınırlandırılmıştır; ancak (93 Harbi) Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Filistin'e yerleşmek isteyen Yahudilerin artması göç meselesinin farklı bir boyuta evrilmesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin göstermiş olduğu çabaya rağmen 1876'dan II. Meşrutiyet'in ilanına kadarki süre içerisinde Yahudiler 33 yerleşim yeri (koloni) kurmuş ve 40 bin

¹ Konu hakkındaki savı destekler nitelikte Fahri Türk'ün Yahudi devletinin demografik temelleri, Birinci Dünya Savaşına kadar Osmanlı Devleti'nin Filistin siyaseti adlı çalışması ve Yahudi Teodor Herzl'in 1896'da yayınladığı Yahudi Devleti eserleri detaylı olarak incelenebilir.

dönüm arazi satın almayı başarmışlardır. Bu durumun ortaya çıkmasında maddi olarak zor durumda olan Osmanlı Devleti'ne Avrupalı devletler tarafından yapılan baskının etkili olduğu söylenebilir (Karaköse, 2018, ss.152-155).

Osmanlı Devleti, 1517-1917 yılları arasında, Ortadoğu bölgesinde ve Filistin topraklarında hâkimiyet sahibidir. Filistin, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı ve bu dönemde, bölgedeki etnik ve dini gruplar arasında görece bir uyum mevcuttur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransızlar ve İngilizler, İtalyanlar ve Rusyaların da içinde olduğu bir planla Ortadoğu'yu kendi aralarında paylaşmak için, çeşitli gizli görüşme ve anlaşmalar yapmışlar² ve Bölgedeki Arapları Osmanlı aleyhine kışkırtmışlardır (Umar ve Yenisu, 2020, ss.35- 36). Almanlara karşı Yahudilerin desteğini kazanma beklentisi içerisinde olan İngilizler 1917 yılında Balfour Deklarasyonu'nu ilan etmiştir. Bu deklarasyonla "Filistin'de Yahudi Halkı için ulusal bir yuva kurulması" sözü verilmiş (Karaköse, 2018, s.156) ve bölgeye Yahudi nüfusun göçü artarak devam etmiştir. Balfour Deklarasyonu ile İngiltere, Filistin'de bir Yahudi ulusal yurdunun kurulmasına destek olacağını onaylamıştır. 1917 Osmanlı döneminde Filistin konusundaki yaklaşım Sadrazam Talat Paşa ile görüşülmüştür. Talat Paşa, Filistin'in Savaşın akabinde bölgenin Türk kalması şartı ile uyumlu hareket etmeye gönüllü olsa da Arap muhalefeti hususunda dikkat çekmiştir (Weltmann, 1961, ss.263- 264). Talat Paşa, Barış konferansı esnasında Filistin'de kaybedilen bölgeleri geri almanın yolunun güçlü bir diplomasiye dayandığına inanmış, bölgedeki Türk egemenliğinin sağlanması için Yahudi desteğinin kazanılması gerekliliğini fark etmiş (Friedman, 1965: 236) ve Balfour Deklarasyonu sonrası İngilizlere güvenilmeyeceğini ifade etmiştir³. Talat Paşa Yahudilerin hiçbir ayrımcılık ve baskıya uğramayacağını da belirterek, Yahudilere yönelik geleneksel dostluk ve misafirperverliğin gösterileceğini (Friedman, 1965, s.236), Filistin'deki Yahudilerin diğer vatandaşlardan ayrılmadığını herkese eşit muamelem yapıldığını; fakat Rusya kökenli Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına geçmemek için direnç gösterdiklerini ve yasalara uymadıklarını ifade etmiştir (Asker, 2016, s.102). Talat Paşa ekonomik olarak Filistin'deki Yahudi grubun faydalı olacağını düşünmesine rağmen Yahudilerin ülkeye kabul edilmelerine koşul olarak Osmanlı vatandaşlığını benimseme şartı getirilmiştir (Friedman, 1965, s.236). Bir Hollanda gazetesinin haberinde Alman Hükümetinin savaş kredileri nedeniyle bağımsız bir Yahudi Devletinin kurulmasına karşı çıkmayacaklarını ilan edecekleri iddia edilmekteydi. Alman diplomatlar Kudüs'ün Osmanlı'ya verilmesi durumunda Hristiyanlara, Araplara ve Yahudilere birtakım tavizler verilmesi gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Bu görüşün Türk hükümetine kabul ettirildiği ve neticede hükümetin Filistin'e göç ve özerkliği garanti eden bir anlaşma yapmaya hazır olduğu, karşılığında Türklerin de demiryolları inşası, sulama ve Yafa limanı inşası gibi iktisadi ve siyasi kazanımlar elde edeceği iddia edilmiştir (Friedman, 1965, ss.240-241). Talat Paşa 1918'de Berlin'deyken Yahudi heyetini İstanbul'a davet ederek Filistin'de bir kolonizasyon ve göç şirketinin kurulmasına yönelik detayları görüşmüştür. Siyonist Yönetim Ocak 1918'de Türklerin görüşme tekliflerine olumlu cevap vermiş (Weltmann, 196, s.268) aynı yılın Eylül ayında Türk Deklarasyonunu imzalamışlardır⁴. Talat Paşa'nın Deklarasyonu Kuzey Filistin'in İngiliz askeri işgali altına girmesiyle önemini kaybetmiştir (Friedman, 1965, s.242). İtilaf Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kazandığının netleşmesi, Osmanlı ordusunun Suriye- Filistin bölgesini boşaltması ve Halep'in kuzeyine kadar çekilmesi ile Filistin bölgesinin bütün kontrolü İngiltere'ye

² Detaylı Bilgi için: İstanbul, Londra, Sykes-Picot ve Saint Jean De Maurienne Anlaşmasına bakılabilir (Köse, 2019)

³ Talat Paşanın bu konudaki sözleri: "İngiltere'nin, verdiği bu sözlerin arkasında asla durmayacağına eminim. İngilizler Şerif Hüseyin'e de Yahudilere de aynı sözleri veriyorlar. Fakat savaş bittiğinde ne Şerif Hüseyin'e ne de Yahudilere verilen sözler yerine getirilmeyecektir. İngiltere'nin tek amacı Yahudilerin sempatisini kazanmak ve bu yolla dünyadaki bütün Yahudileri İtilaf Devletlerinin hedefleri doğrultusunda mobilize etmektir." (Çolak, 2022, s.176).

⁴Bildiride Talat Paşa'nın; "Musevilerin Filistin'e yerleşiminin Osmanlı İmparatorluğu'nun önemine ve yararına inanmış olan Hükümetimiz; kendi hükümlerlik hakları ile çelişmediği ve Musevi olmayan nüfusun haklarını rencide etmediği sürece onu (Musevi merkezini) himayesi altına almak ve bütün imkânları ile desteklemek arzusundaadır." denilmektedir (Öke, 1990, ss.333-334).

geçmiştir. 8 Ekim 1918'de Talat Paşa hükümeti yaşanan bu gelişmelerin akabinde istifa etmiştir (Çolak, 2022, s.189).

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası- Yahudi Göçü ve Artan Gerilimler: 1917 yılında ilan edilen Balfour Deklarasyonu "Filistin'de Yahudi Halkı için ulusal bir yuva kurulması"nın sözü anlamına gelmekteydi (Karaköse, 2018, s.156). Bu söze karşılık bölgedeki Araplar deklarasyona şiddetle karşı çıkmışlardır. İngilizler'in Şerif Hüseyin'e bölgedeki Arapların Yahudi egemenliği altında yaşamayacakları sözünü vermesi Yahudi göçlerinin göz ardı edilmesinin önünü açmıştır. 1919 Haziran ayında imzalanan Milletler Cemiyeti Sözleşmesi 22. maddesi uyarınca İngiliz mandası içinde Arap vilayetlerine Osmanlı Devleti tarafından geçici bağımsızlık tanınması kabul edilmiştir (Bayur, 1991; Armaoşlu, 2010). 1920 San Remo Konferansı ile İngilizler Filistin, Irak ve Ürdün'ü manda yönetimi altına almışlar ve sivil manda yönetiminin yüksek askeri komiseri görevine başlamışlardır. İngilizler, Araplara "Yahudi olmayan topluluklar" ifadesi ile haklarının teminat altına alınacağı vaadini vermişlerdir. Söz konusu dönem içerisinde bölgede yaşayan Araplar 670.000 kişilik toplam nüfusun yaklaşık %85'ini oluşturmaktaydılar (Cleveland, 2008, s.273).

İngilizler Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Filistin'in kontrolünü tam olarak ele geçirmişlerdir. Savaşın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle Filistin, İngiliz Mandası haline gelmiştir. 1922 yılında Milletler Cemiyeti, Filistin'in yönetimi için 28 maddelik bir karar yayınlayarak Filistin'i İngiliz manda yönetiminin esaslarına tabii tutmuşlardır. Yahudiler için bir yurt kurulmasına yönelik hükümler içeren bu belge, 1923'te yürürlüğe girmiştir (Yıldırım, 2021, s.3845). Filistin meselesi bu tarihten itibaren yeni farklı bir boyuta evrilmiştir. Yahudiler İngilizler tarafından önemli görevlere getirilmiş, Yahudilerin toprak almalarına ve örgütlenmelerine izin verilmiş ve Yahudilerin Filistin'e göç etmeleri teşvik edilmiştir (Dursun, 1995). Bu esnada Nazilerin 1933 tarihinde Almanya'da iktidara gelmesi ile Filistin'e Yahudi göçü hızlanmış ya da hızlandırılması teşvik edilmiştir (Çelik, 1993). Filistin'de demografik yapının gün geçtikçe Yahudiler lehine bozulması Araplar ve Yahudiler arasında büyük silahlı çatışmalara yol açmıştır. En sert çatışmalar özellikle 1921, 1929, 1933 ve bilhassa 1937'de yaşanan çatışmalarıdır. Filistin'e Yahudi göçünü destekleyen yaklaşımların ve mevcut durumdan rahatsızlık duyan bölge halkının tepkilerini yatıştırmak üzere manda yetkisini yorumlayan çok sayıda Beyaz Kitap'tan ilki 3 Haziran 1922 yılında yayımlanmıştır. Dönemin sömürge bakanı Churchill, Araplara, Filistin'in bir bütün olarak Yahudi Ulusal Devletine dönüştürülmesi düşüncesinin olmadığına dair güvence vermiştir (Yavuz, 2023, s. 265).

Bütün bu gelişmeler sonunda ülkedeki demografik dönüşüm tutulan raporlarca ortaya konulmuştur. 1922 yılında Filistin'e 8.128 göçmen girmiştir ve bunların 7.844'ünün büyük kısmını Doğu Avrupa ülkelerinden gelen Yahudiler oluşturmuştur. 1922 yılında yapılan ve ilk modern nüfus sayımı olarak ifade edilebilecek belgelere göre Filistin'in toplam nüfusu 757.182 kişidir. Ülkenin %78'i Müslümanlardan, %11'i Yahudilerden, %9,6'sı Hristiyanlardan oluşmaktadır. Sonraki yıl içerisinde bölgeye 300 bin Yahudi daha gelmiştir (Yalçın, 2021, s.62).

İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası (1939-1945): Yahudiler İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngilizlerle dağınık ve lidersiz Araplara karşı harekete geçmişlerdir. Yahudi kaynakları Mayıs 1939'da Filistin'e resmi yollardan gelmeyen 37 bin Yahudi olduğunu iddia etmektedirler. İkinci Dünya Savaşı'nın çıktığı Eylül ayında ise 6 bin 323 Yahudi Filistin'e gayri resmi yollardan geçiş yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile ilk sırada Almanya olmak üzere çeşitli ülkelerden Filistin'e hem yasal hem de yasal olmayan yollarla göç başlamıştır. Yahudilerin Filistin'e gidebilmek adına geçtikleri ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. Türkiye bu süreçte hem Almanya'nın tepkisini çekmemek hem mazlum milletlere yardım etme anlayışı ile hem de İngiltere'yi Filistin'de zor durumda bırakmamak yönünde politikalar sergilemiştir. Hatta bilinmektedir ki İkinci Dünya Savaşı çıkmadan önce 9 Ağustos 1938 tarihli ve 3 Ekim 1940 tarih 6/4564 sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan kararname ile Türk Hükümeti, İngiliz ve Fransız pasaportu

taşıyan Yahudilerin Türkiye’de kalmamaları ya da Filistin’ e transit geçmelerine izin vermiştir. Bu nedenle, Türkiye’den transit geçip Filistin’e gidecek olan Yahudi göçmenler için Türk resmi makamlarının izniyle “Dünya Yahudi Ajansı” açılmıştır. Farklı tarihlerde münferit geçişler ve aileler haricinde resmi kanallar üzerinden 230, 490, 366, 166 kişilik grupların transit geçişlerine izin verilmiştir (Kodal, 2010, ss.1911-1916)

Birleşmiş Milletler (BM) Bölünme Planı (1947) & İsrail Devletinin Kuruluşu (1948): Arap-İsrail Savaşı: Siyonist hareketlerin artan etkisi ve İngilizlerin özel desteği ile Bölgeye Yahudi göçü hızlanmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra Filistin-İsrail meselesi uluslararası arenada tartışılan en popüler sorunlardan biri haline gelmiştir. İngiltere’nin konuyu Birleşmiş Milletlere (BM) taşıması ile son bulan İngiliz manda yönetimi akabinde biri Yahudi, diğeri ise Arap unsurlardan oluşan iki devletli bir çözüm uygulamaya geçirilmiş, Kudüs’e uluslararası bir statü verilmiştir. Yalnız uygulamada Filistin topraklarının yarısından fazlasının Yahudilere verilmesi ve Arap Nüfusun yarısından fazlasının da İsrail toprakları içerisinde kalması Arap tarafında kabul görmemiş, Yahudiler tarafından ise bir zafer olarak kabul edilmiştir. 1947’de BM’nin bölüşüm planı ile Filistin topraklarının %56’ sı İsrail’e verilmiştir. Yahudiler uluslararası hukuk nezdinde devletleşme yolunda önemli bir kazanım elde etmişlerdir. 14 Mayıs 1948’de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve BM’nin de yardım ve desteğiyle İsrail devleti resmen kurulduğunu deklare etmiştir (Öner, 2012, s.84). Türkiye BM görüşmeleri esnasında Arapların yanında yer alarak Filistin’in bölünmesine karşı çıksa da 28 Mart 1949 tarihinde İsrail’i resmi olarak tanımıştır⁵ (Tuncer, 2018). Türkiye’nin tanıma kararında İsrail’in BM’ye üye olması etkili olmuştur (Şenel, 2014, s.166). İsrail Devletinin resmi kuruluşundan sonra 15 Mayıs 1948 tarihinde Arap Birliği üyeleri (Irak, Mısır, Ürdün ve Suriye) Savaş ilan ettiğini duyurmuşlardır. Bu savaş sonrası birçok Filistinli öldüğü gibi hayatta kalanların çoğu da göç ederek komşu ülkelere sığınmışlardır (Öner, 2012, s.90). İsrail devletinin kuruluşu ve Birinci Arap – İsrail Savaşı yenilgisi sonucu yaşananlar, Filistinli Araplar tarafından “nakba” (büyük felaket) olarak anılmaktadır (Süer ve Atmaca, 2007, s. 36). İsrail’in bu savaş sonucunda ele geçirdiği topraklarla savaş öncesi %56 oranında olan İsrail toprakları savaştan sonra %78’e çıkmıştır (Cragg, 1997, s. 57, 116).

Sonraki Çatışmalar:

1956 Süveyş Krizi: Süveyş Kanalı, Kızıldeniz üzerinden Akdeniz’i Hint Okyanusu’na bağlayan ve deniz ticareti üzerinde önemli bir yeri olan bir kanaldır. 1869 yılında faaliyete başlayan kanal Mısır topraklarında yer almasına rağmen, Fransız ve İngiliz şirketlerince yönetilmiştir. 1952 yılında askeri darbe ile yönetimi ele alan Nasır Arap milliyetçisi politikalar yoluyla İsrail yanlısı değil Filistin yanlısı bir tutum izleyerek Süveyş Kanalını ve Tiran Boğazını İsrail gemilerine kapatmıştır. Ortadoğu’daki bu gelişmeler Mısır için oldukça önemli olan Asvan Barajı projesini de sekteye uğratmıştır. Asvan Barajı projesi Mısır için oldukça önemli bir projedir. 1955 yılında ABD ve İngiltere her ne kadar proje için yardım yapmayı kabul etmiş olsalar da Ortadoğu’daki gelişmeler bu yardımdan vazgeçilmesine sebep olmuştur (Gündoğdu ve Kaya, 2023, ss.188-189). Mısır’ın Süveyş kanalını Millileştirme kararını ABD ve İngiltere’nin yardım etmekten vazgeçtiklerini resmen açıklamasının akabinde 26 Temmuz 1956 tarihinde almıştır. Nasır yönetimine son vermek ve Süveyş Kanalının kontrolünü tekrar ele geçirmek amacıyla İsrail ve akabinde İngiltere ve Fransa Mısır’a saldırmıştır; fakat ABD, Sovyet Rusya ve BM’den gelen tepkiler üzerine savaş sonlandırılmıştır. Amacına ulaşamayan batılı güçlere karşı Mısır kanal üzerinde tam egemenlik sağlamıştır (Erdoşdu, 2005, s. 122). Süveyş Kanalı’nın millileştirilmesi kararı karşısında Türkiye’nin Mısır’a karşı olumsuz bir tutum benimsediği ve İngiltere’nin yanında yer aldığı görülmüştür. Akabinde ise tutum değişikliğine giderek BM’de müdahaleye karşı oy kullanmıştır. Bu tavra neden olan sebepler konunun uzmanları tarafından farklı gerekçeler ile açıklanmaktadır. Kimi analistler İngiltere ile Bağdat Paketi üyeliği uyarınca askeri bağlantıların Türkiye’nin

⁵ Türkiye İsrail’i tanıyan ilk Müslüman devlet olarak tarihe geçmiştir.

İngiltere'nin yanında yer aldığı bu politikayı şekillendiren ana unsur olduğunu iddia ederken, diğer analistler ABD'nin müdahalesinin Türkiye'nin hedeflediği Ortadoğu devletleri bölgesel liderliğine darbe vuracağı endişesini işaret etmektedirler. Ayrıca millileştirme kararı karşısında İngiltere ve Fransa'nın tavrını destekler nitelikte bir tutum sergilemesine rağmen BM'de ortaya çıkan tutum değişikliğini ABD'nin Türkiye için diğer ülkelere kıyasla daha önemli bir müttefik olmasına yormaktadırlar (Bağcı, 1990, ss.79-80; Alanoglu, 2020, ss.99-100; Çakır, 2017, s.191; Sever, 2013, ss.123-125).

Altı Gün Savaşı: 1967 yılında İsrail ve Arap yönetimleri (Mısır, Suriye ve Ürdün) arasında altı gün devam eden, Üçüncü Arap-İsrail Savaşı veya süresine atıf olarak "Altı Gün Savaşı" gerçekleşmiştir. Savaş sonrasında İsrail Batı Şeria, Gazze, Golan Tepeleri ve Sina Yarımadası'nı işgal etmiş, topraklarını üç buçuk katı genişletmiştir ve bu topraklar günümüzde yaşanan sorunların da merkezini oluşturmaktadır (Yalçın, 2021, ss.89-90).

1973 Ramazan/ Yom Kippur (Kefaret Günü): İsrail'in 1967 yılında kazandığı Altı Gün savaşları o kadar hızlı ve kesin bir mağlubiyete yol açmıştır ki İsrail savaştan sonra rehavete düşmüş ve artık askeri güçlerinin yenilmez olduğunu düşünmüştür. İsrail yönetimi Altı Gün Savaşlarından sonra BM'nin 242 sayılı kararına⁶ rağmen işgal edilen bölgelerden çekilmemiş ve dahası sonraki yıllarda işgal edilen bölgelerin ilhak edildiğine dair açıklamalarda bulunmuştur. Bu nedenle 1973 yılında Mısır ve Suriye "Kefaret Günü" anlamına gelen ve Yahudilerin dini bayramlarına denk gelen bir günde İsrail'e saldırı düzenlemişlerdir. Çatışma sonrasında savaşan tarafların hepsi kendisini kazanan olarak ilan etse de savaş sonrası durum daha da kötüye giderek İsrail bazı bölgelerde, Amerika'nın çok büyük desteği sayesinde⁷ daha da ilerlemiştir. Savaş sonrasında aslında net bir kazanan olmasa da İsrail topraklarına yenilerini eklemiştir. Bu savaş diğer savaşlardan bazı yönleri ile de ayrılmaktadır. Bu savaş ile ilk defa İsrail'in yenilmez olduğu algısı sarsılmış ve Araplar yine ilk defa İsrail'e saldıracak gücü kendilerinde bulabilmişlerdir. Bu kapsamda 1974 yılı başlarında toplam 18 yerleşim kurulmuş ve bunların toplam nüfusu yaklaşık 1.800 kişi olmuştur. İki sene sonrasında bu sayı 20 yerleşim yerinde 2.200 nüfusa yükselmiştir. 1979 yılı sonunda Golan'da 5.500 İsraili yerleşmiş ve bir yıl sonra bu sayı 7 bine yaklaşmıştır (Babahanoglu, 2024, s.183).

1973 Sonrası Gelişmeler ve Türkiye'nin Tutumu: Türkiye 1973 yılında başlayan savaşta tarafsızlığını ilan etmesine rağmen ABD'nin ülkede bulunan üstlerine İsrail için lojistik destek verme kullanımına izin vermemiş; fakat Arap ülkelerine lojistik taşıyan Rus uçaklarının hava sahasını kullanmasına müsaade etmiştir. Ertesi sene yani 1974 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) kurulmuş ve FKÖ'nün Birleşmiş Milletlere davet edilmesine yönelik oylamada olumlu oy kullanmıştır. Bütün bunlara rağmen 1974 yılında gerçekleştirilen II. İslam İş Birliği Konferansı toplantısında üye ülkelerden farklı olarak İsrail ile iş birliğini kesme yönünde alınan karara ise çekince koymuştur. Türkiye 1975 yılında Libya ile ortak hazırlanan bir bildirge ile Filistin özgürlük savaşının haklılığını tanıdığını duyurmuş, BMGK' da Siyonizm'in bir çeşit ırkçılık olduğu yönünde Arap ülkeleri ile 2279 sayılı kararı imzalamıştır. Akabinde FKÖ'nün 1979 yılında Ankara'da bir temsilcilik açmasına izin verilmiştir. 1980 yılında İsrail'in Kudüs'ü "ebedi ve değişmez başkenti" olarak aldığı kararı kabul etmeyerek Ağustos 1980'de Kudüs'te bulunan başkonsolosluğunu kapatmış ve Kasım-1980 tarihinde Tel Aviv'de bulunan maslahatgüzarlığını ikinci kâtip seviyesine indirmiştir. 1980'li yılların başında Arap Devletlerinin ve FKÖ'nün Türkiye'nin Bulgaristan-Kıbrıs konusunda uygulamış olduğu dış politikada takınmış olduğu tutum, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) nedeniyle su konusunun bir sorun olması, PKK teröründe Türkiye'ye karşı geliştirilen tutum Türkiye'nin Ortadoğu politikasını yenilemesine yol açmıştır. 1967 yılında İsrail tarafından işgal edilen Golan Tepeleri'ne yönelik 18 Ocak 1981 tarihindeki ilhak kararı, 7 Haziran

⁶ Bu karar BMGK tarafından 22 Kasım 1967'de İsrail silahlı kuvvetlerinin son çatışmada işgal edilen bölgelerden çekilmesine yönelik almış olduğu bir karardır.

⁷ Amerikan Kongresi, 21 Ekim'de İsrail'e 2,2 milyar dolarlık bir askeri yardım paketini onaylamıştır. ABD'nin desteğine tepki gösteren OAPEC (Organization of Arab Petroleum Exporting Countries) üyesi petrol ihrac eden Arap ülkeleri (Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, BAE, Katar, Bahreyn, Mısır, Suriye, Libya ve Cezayir) Amerika'ya petrol ambargosu uygulamaya karar vermişlerdir (Arı, 2017, s. 365).

1981 yılında Irak'ta bulunan Osirak nükleer reaktörüne yaptığı hava saldırısı, Güney Lübnan'ın Haziran 1982'de işgal edilmesi, Sabra ve Şatila mülteci kamplarındaki Eylül 1982 yılında yaşanan kıyımlar, Batı Şeria'da hukuka aykırı olarak Yahudiler için yerleşim yerlerinin kurulması ve 1 Ekim 1985'de Tunus'ta FKÖ karargâhının bombalanması gibi insanlık dışı uygulamalar İsrail ve Türkiye arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Filistin Devleti bağımsızlığını, Cezayir'de 1988 tarihinde gerçekleştirilen, FKÖ Konseyi toplantısında açıklamıştır. Türkiye, Filistin Devleti'ni tanıyan ilk ülkelerdendir. Yıllar içerisinde Türkiye İsrail diplomatik ilişkileri sınırlı kalsa da 1986'da Tel Aviv'e maslahatgüzar atanmıştır. 1990'lı yılların başında yaşanan gelişmeler Türkiye-İsrail-Filistin arasında daha dengeli bir politika izlenebilmesine olanak sağlamıştır. Camp David anlaşmaları, 1991 Madrid Konferansı, Oslo Görüşmeleri ile İsrail'de ve Filistin'de temsil büyükelçi düzeyine çıkarılmıştır. 1996 yılında ise birtakım anlaşmalar ile Türkiye İsrail ilişkilerinde yakınlaşma sağlanmıştır. BM'nin Siyonizm'in ırkçılığın bir çeşidi oluşuna dair aldığı kararının iptaline dair gerçekleştirilen görüşmelerde Türkiye çekimser oy kullanmıştır. 1994 tarihinde Türkiye'yi ziyaret eden ilk İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman olmuştur. Yine aynı sene dönemin başbakanı Tansu Çiller ve 1996 yılında da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel de İsrail'i ziyaret etmişlerdir. 1996 yılı şubat ayında İsrail ve Türkiye arasında Askeri Alanda Teknik ve Eğitim İş Birliği Çerçeve Anlaşması imzalanmış, ağustos ayında ise Savunma Sanayi İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Türkiye'nin askeri teçhizatının İsrail tarafından modernizasyonunu da içermektedir. Genelkurmay Başkanı düzeyinde bir temsille 1997 yılında İsrail'e ilk ziyaret Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı tarafından gerçekleştirilmiştir. Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın ve İsrail Savunma Bakanı Mordichai' nin karşılıklı ziyaretleri de iki ülke arasındaki askeri iş birliğinin varmış olduğu noktaya dair önemli bir işaretidir.

Filistin meselesindeki barış sürecinin aksamasına sebep olan gelişmelerden birisi 28 Eylül 2000'deki El-Aksa İntifadasının (İkinci İntifada) başlamasıdır. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer İsrail'i aşırı güç kullanımı sebebiyle sert bir şekilde kınamış, 2002 yılında başbakan Bülent Ecevit İsrail yönetiminin "soykırım" yaptığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Her ne kadar denge politikaları gereği bu açıklamalar geri çekilmiş olsa da amaç vuku bulmuştur. 2002 yılında AKP'nin (Adalet ve Kalkınma Partisi) seçimleri kazanarak işbaşına gelmesiyle beraber, İsrail ile Türkiye arasındaki politik gerilimler devam etmesine rağmen, ticaret hacminde artış yaşandığı görülmektedir. 2005 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Savunma ve Enerji Bakanları İsrail'e ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. 2006 yılında Filistin'de yapılan seçimlerden zaferle çıkan Hamas lideri Halid Meşal'in Türkiye ziyareti ve İsrail'in bölgedeki saldırıları Türkiye ve İsrail arasında gerginliğe yol açmış, Türkiye kırk sekiz F-4 uçağı modernizasyonu ve Manavgat nehri suyunun İsrail'e satılması projelerini iptal etmiştir. Türkiye 2000'li yıllarda genelde uzlaşmacı tavrı ile her ne kadar arabuluculuk rolü üstlenmeye çalışsa da İsrail'in 2008 yılında başlattığı "dökme kurşun operasyonu" ve 2009 yılındaki "one minute" çıkışı, 2010 yılında yaşanan "alçak koltuk" krizi ve en son İsrail'in Gazze'ye yönelik uyguladığı ablukayı 31 Mayıs 2010'da kırmak amacıyla Türkiye'den yola çıkan Mavi Marmara olayı ile ilişkiler politik düzlemde oldukça gerilmiştir.

Mavi Marmara gemisine yönelik saldırı ilk defa direkt olarak Türkiye ve İsrail'i karşı karşıya getirmiştir. Türkiye-Filistin dayanışmasının örneklerinden olan erzak ve yardım gemisine İsrail askerleri tarafından yapılan baskın sonucunda gemide bulunan dokuz Türk vatandaşı İsrail askerleri tarafından öldürülmüştür. Türkiye bu baskından sonra hava sahasını İsrail uçaklarına kapatmıştır. Türkiye özür dilenmesi, gemide ölenlerin ailelerine tazminat verilmesi ve Gazze'ye uygulanan ablukanın kaldırılması taleplerine cevap alamamış, İsrail ile olan ilişkileri en düşük seviyesine indirerek İsrail büyükelçisini sınır dışı etmiştir. 2011 yılında iki ülke de askeri ilişkileri en alt diplomatik seviyeye indirmiş, askeri anlaşmaları ertelemiştir. 2011 yılının sonlarına doğru İsrail'in yeni yerleşim yerlerine yönelik faaliyetleri artırmıştır. BM Güvenlik Konseyi'nin konuya ilişkin 23 Aralık 2016 tarihli son kararına rağmen İsrail işgal ettiği yerleri vatandaşlarının

oturumuna açmıştır. 2014 yılında İsrail'in başlattığı "Koruyucu Hat Operasyonu" ile Türkiye İsrail arasındaki ilişkiler yine gerilmiştir. Ayrıca 1967 yılından bu yana Mescid-i Aksa'nın ikinci kez Müslümanlara kapatılması Türkiye'nin çok sert tepki göstermesine neden olmuştur. 2018 yılında Doğu Kudüs'ün güney kısmında yapılması planlanan üç bin yeni konutun inşaatı onaylanmıştır. Türkiye bu duruma da sert tepki göstermiş ve yazılı açıklamalarla bu işgalleri kınamıştır⁸ (Sarıarslan, 2019). İki ülke arasındaki ilişkiler 2002 yılına kadar gerginliğini korumuştur. İsrail'in önce Gazze şeridinde yaşayan sivillere yönelik yapmış olduğu soykırım ve işgaller daha sonra bölgeye yayılmıştır. Bu saldırı ve soykırıma en sert tepki veren ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Türkiye iki devletli bir çözüm önerisini her zaman gündemde tutmaktadır. Ayrıca İsrail ile normalleşme sürecini tamamen sona erdirdiğini açıklamış, iki ülke arasındaki uluslararası projeler iptal edilmiştir. Türkiye İsrail'in gerçekleştirdiği katliamlara karşı hem hukuk hem de zorlayıcı diplomasi (coercive diplomacy) ilkelerine dayalı tedbirlerin alınması için girişimlerde bulunmaktadır. Ayrıca, siyasette tartışılan garantörlük sisteminin uygulanması çağrısında bulunmuştur (Ataman ve Çaylak, 2024, ss.27-28). Devletlerin hakları ve sorumlulukları uluslararası hukuk yoluyla düzenlenmektedir. Bu kurallar devletler tarafından oluşturulduğu gibi kuralların uygulanmasında devletler üstü bir sistem kurulmuş değildir. Bunun tek istisnası, uluslararası barışın korunmasında bir anlamda devletler üstü rol alan tek kuruluş ise BMGK' dir; ancak sistemin işleyişi nerdeyse hiçbir zaman etkin olmamıştır. Garantörlük sisteminde ise üçüncü devletler zorlama veya teşvik etmeye yönelik uygulamalarla sürecin işlenmesini sağlamaya çalışmaktadırlar (Acer,2023), ss.2-3.

3. Yok Sayılan Ülke Filistin: İsrail İşgallerinin Uluslararası Örgütler Nezdinde Analizi & İsrail'in Uluslararası Hukuk Tanımsızlığı

Avrupa sömürgeciliğinin XXI. yüzyıla evrilmiş hali olan İsrail-Filistin sorunu, bölgeye Yahudi göçünün bilinçli olarak artırılması sayesinde demografik olarak üstünlüğün elde edilmesine yönelik bir durum yaratma ve Filistin halkının yok sayılarak Filistin topraklarında oluşturulan bir devletin varlığı olarak tanımlanabilir. Çalışmanın bu kısmında İsrail'in uluslararası hukuk ve lobi gücünden faydalanarak Filistin'e karşı ortaya çıkardığı fiili durumun uluslararası işgal hukukuna nasıl devşirildiği açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışma bir uluslararası hukuk çalışması olmadığı için konu ile alakalı olarak temel kararlar ve önemli noktalara değinilecektir. Çalışmanın bu kısmının amacı İsrail'in uluslararası hukuka ve gereklerine karşı göstermiş olduğu "yok sayma" tutumudur.

BM 1947'de Filistin'i Arap ve Yahudi devletleri olarak iki devlete bölmeyi hedefleyen 181 sayılı kararı kabul etmiş ve 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasıyla peşi gelmeyen ilk Arap-İsrail Savaşı başlamıştır. Savaş sonrası yaklaşık yedi yüz elli bin Filistinli yerlerinden edilerek bölge üçe bölünmüştür (Canbey, 2024, s. 140). 1948 Savaşı ile Filistin coğrafi olarak parçalanmış bir ülke durumuna düşmüştür. Batı Şeria Ürdün, Gazze Mısır kontrolünde, Batı Şeria içerisinde yer alan ve uluslararası statüde kabul edilen Kudüs'ün doğu kısmı Ürdün, batı kısmı ise İsrail kontrolünde kalmıştır. 1967'de İsrail Mısır'a saldırmış ve takip eden günlerde savaş Ürdün'ü ve Suriye'yi de içine alacak şekilde genişlemiştir. Altı gün süren savaş İsrail'in Sina Yarımadası, Gazze, Golan Tepeleri, Doğu Kudüs ve Batı Şeria'yı kontrol altına almasıyla son bulmuştur. İsrail bu saldırısıyla BM Antlaşması'nın 2. maddesinin 4. fıkrasında yer alan ve bir *jus cogens* norm olan kuvvet kullanma yasağını ihlal etmiş, 1949 yılında kendisi ile komşu ülkelere yaptığı ateşkes anlaşmalarıyla tespit edilen "yeşil hat" sınırını ihlal ederek Batı Şeria, Doğu Kudüs ve Gazze'yi ele geçirmiştir. Gazze Mısır'ın kontrolünde olmasına rağmen 1967 yılında herhangi bir ilhak etme teşebbüsü göstermemiştir. Doğu Kudüs ve Batı Şeria ise 1948'den bu yana Ürdün idaresindedir. 1950 yılında Ürdün'ün bu toprakları kendi toprakları ilan etmesi pek çok devletçe Filistin topraklarının ilhaki olarak kabul edilmiştir.

⁸ T.C. Dış İşleri Bakanlığı No: 77, 25 Mart 2019, İşgal Altındaki Golan Tepeleri Üzerindeki İsrail Egemenliğinin ABD Yönetimi Tarafından Tanınma Kararı Hk.

Bu nedenle, İsrail'in bu topraklardaki işgali o tarihte bu toprakların hangi devletin egemenliği altında olduğu ve mevcut topraklardaki halkı temsil edecek bir hükümetin varlığını sorgulatır nitelikte bir duruma yol açmaktadır (Benvenisti, 2012, s. 204).

Doğu Kudüs'ün İlhakı: 1967 saldırısından sonra Doğu Kudüs'te İsrail hukuku ve kamusal düzen uygulamalarına geçilmiştir. Elbette sadece bu uygulama üzerinden İsrail'in şehrin diğer kısmını ilhak ettiği sonucuna ulaşılmasa da işgal hukuku çerçevesince İsrail'in kamu hayatı ve nizamını yeniden inşa etme, işgal edilen ülke ahalisinin refahını gözetme gereği olarak yorumlanabilir. Şehrin demografi ve kurumsal kültürünü değiştirmeye yönelik bu uygulamalar BMGK tarafından hukuka aykırı ve geçersiz kabul edilmiştir. İsrail bu tarz uygulamalar yolu ile -de facto- ilhak olarak nitelendirilebilecek fiili bir durum yaratmaktadır (UNSC R. 252, 1968). 1967 yılında gerçekleşen "Altı Gün" Savaşlarının akabinde BMGK 14 Haziran 1967 sayılı karar uyarınca İsrail'in işgal gerçekleştirdiği yerlerde yaşayan topluma insani muamele uygulamasına ve kendi topraklarına dönmek isteyenlere de izin verilmesine dair 237 sayılı kararı almıştır. İsrail'in bu karara da uymaması neticesinde BMGK 259 sayılı kararı çıkartmış ve çalışmalarını hızlandırarak İsrail'in savaşta işgal ettiği topraklardan geri çekilmesine yönelik başka bir karar almıştır (Karaman 1991, s. 132). İsrail'in işgal ettiği topraklarda uygulamış olduğu nüfus politikaları ise uzun vadeli bir stratejinin göstergesi niteliğindedir. İlhak edilen topraklar içerisinde yer alan önemli geçiş noktaları niteliğindeki köyler ve yollar Yahudi yerleşimcilere açılmış olup, Filistinli mültecilerin geri dönüşleri engellenmeye çalışılmıştır (Benvenisti ve diğerleri, 2007, ss. 47-51). İsrail, BM tarafından alınan kararlara uymadığı gibi birçok suçtan da yargılanabilir. Örneğin 1907 Lahey, 1949 Cenevre Konvansiyonu "*Ülkesi işgal edilen devletin uyruğu olmayan "korunan" kimseler ülkeden ayrılabilir. Korunan kimselerin tek tek ya da topluca yer değiştirmeye ya da göçe zorlanması yasaktır ve işgalci devletin işgal ettiği topraklarda kendi halkını yerleşirmesi yasaklanmıştır*" demektedir. (Sencer, 2016). BMGK' nin Yahudi yerleşimcilere yönelik 1979 yılında aldığı 446 ve 452 sayılı kararlarla 1967 savaşında İsrail'in işgal ettiği topraklarda aldığı yerlerin bölgenin coğrafi şeklini değiştirmek amacıyla yaptığı uygulamaların durdurulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kararda Cenevre Sözleşmesine atıfta bulunularak sözleşmenin ihlal edildiği deklare etmiştir.

Bütün bu alınan karar ve ikazlara rağmen 30 Temmuz 1980 yılında çıkan kanun ile "İsrail'in Başkenti Kudüs: Temel Kanun'u Kudüs'ü İsrail'in ebedi ve bölünmez başkenti olarak ilan etmektedir. Bu kanun açık şekilde ilhakin beyanı olarak kabul edilebilir (Temel Kanun: Kudüs, İsrail'in Başkenti, 30 Temmuz 1980.) Bu düzenlemeye yine itiraz niteliğinde BMGK ve Güvenlik Konseyi daha önceki kararını tekrar niteliğinde bir kararla söz edilen kanunu uluslararası hukuka aykırı ve geçersiz saymıştır. Alınan bu kararlar İsrail'in uluslararası arenada işgalci pozisyonunu gösterir niteliktedir (UNSC R. 476, 1980). İsrail bu ilhaki kendisi açısından haklı gerekçelere dayandırmaya çalışmaktadır. İsrail'e göre Filistin'deki son egemen ülke Osmanlı İmparatorluğu'dur.

Batı Şeria'da İsrail'in Varlığı: İsrail hiçbir zaman daha önce Ürdün'ün kontrolü altında olan Batı Şeria üzerinde Ürdün'ün hakkı bulunduğunu kabul etmemiştir. Her ne kadar Ürdün'ün bölge topraklarındaki varlığı ile İsrail'in varlığı arasında hukuki olarak bir farklılık bulunmadığı ileri sürülse de Ürdün'ün Filistin halkını teslim etmesi yerel halkın kendi isteği ile gerçekleşmiştir. Dolayısı ile İsrail'in Doğu Kudüs'teki varlığı ile Batı Şeria'daki varlığı benzer değildir. İsrail'in Batı Şeria'daki varlığı işgal olarak nitelendirilemez yönünde görüşler mevcuttur (Pappe, 2007(a); Gerson, 1978, s.78). BM İnsan Hakları Konseyi Komisyonunun Raporu uyarınca İsrail'in kontrolü altında tuttuğu Filistin topraklarında işgalci durumunda olduğu ve daimî bir işgali hedefleyen politikalarını sürdürdüğü ifade edilmiştir (UNHRC A/HRC/53/CRP.1, 2/6/2023, s. 52; UNHRC A/HRC/53/22, 9/5/2023, s. 18.) Uluslararası Adalet Divanı'nın da aldığı karar uyarınca da İsrail'in 1967 yılındaki saldırısı ile Batı Şeria işgal edilmiştir. İsrail'in bu işgali bir an önce son vermesi, son vermediği takdirde işgal hukukundan kaynaklanan sorumlulukları bulunacaktır denilmektedir (ICJ, 2004, s.78.).

İsrail ve Gazze: 1948 Savaşından sonra Gazze Mısır'ın kontrolüne girmiş, 1967 Savaşından sonra ise İsrail tıpkı Batı Şeria ve Kudüs'te olduğu gibi Gazze'yi de ele geçirmiştir. Gazze de tıpkı diğer topraklar gibi işgal edilmiş topraklar statüsündedir; fakat 2005 yılında İsrail Gazze'den Çekilme Planını gerçekleştirmiştir (İsrail's MFA, 2005). İsrail Gazze'yi kara, hava, deniz yolu ile sıkı kontrol altına almıştır. Ancak yine de sivil hayatı kontrol edebilecek ve yönetecek kabiliyete sahip olduğu düşünülmemektedir. İsrail'in Gazze'ye istediği an birlikleri gönderip orayı yönetebileceği söylenirse işgalin devam ettiği de söylenebilir (Gasser, 1999, s.273.) İsrail devletinin hukuka aykırı eylemleri kurulmadan önce ve kurulduktan sonra devam etmiştir. İsrail Ortadoğu'da kendisine büyük ve güçlü bir ülke yaratabilmek amacıyla komşu devletlerin topraklarını defalarca işgal etmiştir. Yukarıda bölgeler bazında anlatılan Savaşların ve ilhakların olaylar üzerinden alınan kararlar tasnif edilecek olursa İsrail'in uluslararası hukuka ve uluslararası hukukun gereğine karşı tutumu ortaya çıkacaktır. BM Güvenlik konseyi Kararları incelenecek olursa Kudüs'ün statü sorununa yönelik olarak 127, 250, 251, 252, 267, 271, 298, 476, 478, 672,1073; Filistinli Mülteciler Sorununa yönelik 89, 93, 242, 237, Yahudi Yerleşimciler sorununa yönelik 446, 452, 465, 471, 904 ve Filistin Devletinin İlhak sorununa yönelik 242, 252, 267, 271, 298, 476, 478, 681, 1397, 1515, 1850, 1860 sayılı kararların alındığı görülmektedir (Topuz, 2016, s.132). Kudüs Ortadoğu'nun kalbi niteliğindedir ve üç semavi din için de özel öneme sahiptir. Kudüs, Beytülmakdis, Darusselam, Jerusalem ve Yerusalayim olarak anılır. Kudüs'ün nihai durumu uluslararası hukukun ihlali niteliğinde değerlendirilebilecek; fakat bir yaptırım mekanizmasının bulunmaması sebebiyle çözümsüzlük ekseninde dönen bir sorundur (Kuttab, 1995).

Filistin Devleti 15 Kasım 1988 tarihinde resmi olarak kurulduğunu ilan etmesine rağmen, devlet sınırlarının tam olarak belli olmaması ve tam olarak egemen bulunduğu bir toprak parçasının olmaması en büyük sorunlardan birisidir. Filistin devleti (UNESCO) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi uluslararası kurumlarca gözlemci kuruluş olarak kabul edilmiş, BM'in tam üyesi olmamasına rağmen "gözlemci üyelik" statüsü alabilmiştir. 22 Ocak 2009'da Filistin Hükümeti UCM Savcısına "1 Temmuz 2002 tarihinden beri Filistin topraklarında işlenmiş suçların tanımlanması, soruşturulması ve işleyenlerin ve suç ortaklarının cezalandırılmaları amacıyla Mahkeme'nin yargı yetkisini tanıdığı" bildiriminde bulunmuş ve 2 Ocak 2015'te Roma Tüzüğü'nü kabul belgesini sunarken 'Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin yargı yetkisini 13 Haziran 2014'ten beri Doğu Kudüs dahil işgal altındaki Filistin topraklarında işlendiği iddia edilen suçlar' bakımından tanıdığına ilişkin bir bildirimde bulunmuştur (Zenginkuzucu, 2021, s. 64).

4. Filistin- Türkiye İlişkileri: Sosyo-Ekonomik Analiz

Türkiye ve Filistin arasında çeşitli anlaşmalar ve protokoller imzalanmıştır. Bu anlaşmalar genellikle ekonomik, ticari, kültürel ve insani yardımlaşma alanlarında yoğunlaşmaktadır. Türkiye, Filistin ile ticaret hacmini artırmak amacıyla da çeşitli ticaret anlaşmaları yapmıştır. Bu anlaşmalar, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri güçlendirmeyi hedeflemektedir. Türkiye, Filistin'in ekonomik potansiyelini artırmak için yatırım fırsatları sunmakta ve iş insanlarını teşvik etmektedir. İnsani Yardım Protokolleri ile Türkiye, Filistin'e insani yardım sağlamak için sağlık, eğitim ve altyapı gibi alanlarda Filistin halkının yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye ve Filistin, kültürel alışverişi teşvik etmek amacıyla kültürel iş birliği anlaşmaları da yapmıştır. Bu anlaşmalar, sanat, eğitim ve bilim alanlarında iş birliğini kapsamaktadır. Bütün bunların yanında elbette Türkiye, Filistin'in uluslararası alanda tanınması ve bağımsızlık mücadelesine destek vermek amacıyla çeşitli siyasi anlaşmalar ve deklarasyonlar imzalamıştır. Türkiye, Filistin'in uluslararası platformlarda tanınması ve ekonomik bağımsızlığını kazanması için de çaba göstermektedir. Türkiye'nin Filistin'e yapmış olduğu yardımların birçoğu Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bunun yanında Türk Kızılay'ı ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı eliyle de çeşitli projeler hayata geçirilmektedir. Aşağıda bu program ve destekler açıklanmaya çalışılacaktır.

4.1. Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ile Filistin'e Destek Programları

TİKA, 2005 yılında açmış olduğu Filistin Ofisi aracılığıyla sağlık, eğitim, su, üretim sektörü, acil yardım, ortak tarihi mirasın korunması ile sivil ve idari altyapının güçlendirilmesi gibi konularda yüzlerce projeyi hayata geçirmiştir. Bunlar kadınlara yönelik gelir getirici ve istihdamı artırıcı yardımlar, çocuklara yönelik eğitim- sağlık yardımlarına kadar uzanmaktadır. Bu yardımları kadınlar ve çocuk- gençler için gerçekleştirilen projeler, sağlık hizmetleri-malzemeleri destekleri, gıda yardımları, tarımsal destekler, sosyal- kültürel yardımlar altında açıklanacaktır (TİKA, www.tika.gov.tr, Erişim Tarihi: 27.10.2024);

Kadınlar için gerçekleştirilen projeler: TİKA, Filistin'de kadınların üretim faaliyetlerini desteklemek amacıyla üyeleri kadınlardan oluşan birlik ve derneklere ekipmanlar sağlamıştır. Bunun yanında Filistin'in en büyük kentlerinden biri olan El Halil'in güneyinde faaliyet gösteren, Güney El Halil Ticaret Odası iş birliği ile "Filistinli Kadın Girişimcileri Güçlendirme Programı" yardımıyla kadınların ekonomik hayata katılımlarını arttırmayı amaçlayan projeler geliştirmektedir. TİKA'nın daha önceki faaliyetleri yine kadınların ekonomik hayattaki varlıklarını korumak amacını taşımaktadır "Üreten Kadın Mutfağı ve Eğitim Salonu" projesi ile "Geleneksel Filistin Ürünleri Pazarı" gibi projeler TİKA öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Filistinli kadınlar için Wadi Al-Joz bölgesinde grafik-tasarım dijital pazarlama, proje yönetimi alanlarında eğitimlerin verilmesi için dijital eğitim salonu kurulmuştur. El Halil ilinde kadınlara yönelik eğitim salonu ve mutfağı daha önce de kadınlar için "Geleneksel Filistin Ürünleri Pazarı" kurulmuştur. Filistin'in Beit Jala ilçesinde faaliyet gösteren Kültürel Mirası Koruma Kadın Derneğinde sabun atölyesi kurulmuştur. Atölyenin ihtiyaç duyduğu ekipmanlar, ambalajlar ve ham maddeler TİKA tarafından temin edilmiştir. Gazze'de Emel Yetim Kurumunda Kadınlar İçin Dikiş Atölyesi tesis edilerek açılan atölyede 33 dikiş makinesi ile iplik, kumaş, iğne gibi gerekli malzemeler sağlanmıştır.

Çocuk ve gençler için gerçekleştirilen projeler: Filistin'in Kalkilya bölgesinde faaliyet gösteren şehrin ilk anaokulu olan Kalkilya Anaokuluna televizyon, mobilya, oyuncak, kamera ve klima sistemi gibi çeşitli malzeme destekleri sağlanmıştır. Yenilenen anaokulunun öğrenci kapasitesi 70 öğrenciden 165 öğrenciye çıkarılmıştır. TİKA ve Filistin Çocukları Spora Teşvik Derneği (PACES) iş birliğinde hayata geçirilen "Çocuklar İçin Okul Sonrası Sportif Gelişim Projesi ile Batı Şeria'daki Filistinli çocukların sosyal ve fiziksel gelişimlerini desteklemek için dezavantajlı dokuz yüz çocuk için spor eğitimleri verilmiştir. 1987'den bu yana çocuklara ve gençlere yönelik kültürel faaliyetler düzenleyen Nablus'un tarihi eski şehir bölgesinde bulunan Çocuk Kültür Merkezi TİKA katkılarıyla yenilenmiştir ve Nablus 15 Temmuz Çocuk Kültür Merkezi'nin açılışı yapılmıştır. Filistin'in Gazze Şeridi'nde bulunan 400 öğrencinin öğrenim gördüğü Sultan Abdülhamid Han Anaokulu öğrenci ve öğretmenler için yeni masa ve sandalyeler, dolaplar ve oturma grupları ile yenilenmiştir. İşgal altındaki Doğu Kudüs'te Riyad Al-Aksa okullarının tadilatı yapılmış gerekli ekipman donanımını sağlanarak 300 öğrenci ve 30 öğretmene tablet desteğinde bulunmuştur. TİKA tarafından inşa edilmiş olan El- Bireh Türk Kız Lisesi ziyareti, Kardeş Okul ve Kudüs Bilinci projeleri kapsamında öğrenci, öğretmen ve velilerden oluşan 46 kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Filistin'in her yanından üniversite eğitim için gelecek olan kız öğrenciler için güvenli konaklama imkânı sağlayacak bir yurt için TİKA ve Kudüs Üniversitesi arasında bir protokol imzalanmıştır. Ayrıca TİKA, Kudüs Üniversitesi Halk Sağlığı Fakültesine kurduğu "Beslenme Değerlendirme Laboratuvarı'nın açılış törenini de yapmıştır.

Sağlık hizmetleri-malzemeleri destekleri: Gazze'de bulunan tek aktif doğum hastanesine tıbbi malzeme ve ilaç yardımları yapılmış, gerekli 242 kalem ilaç ve ekipman-tıbbi malzeme TİKA tarafından sağlanmıştır. 2021 Ramazan ayında Kudüs'ün Şeyh Jerrah, Mescidi-i Aksa ve Eski Şehir Şam Kapısı bölgelerinde İsrail polisinin uyguladığı orantısız güç nedeniyle yaralanan Filistinlilere yapılacak acil müdahalelerde, bu hastaların başka hastanelere nakillerinde stokları tükenen Filistin Kızılay'ının ve Kudüs

Doğum ve Kadın Hastalıkları Hastanesinin ihtiyaç duyduğu acil ilk yardım malzemeleri TİKA tarafından temin edilerek hastane yetkililerine teslim edilmiştir. Kudüs'ten izole edilmiş olan ve Filistin'in en büyük mülteci kamplarından biri olan Kalandiya'da TİKA Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Ünitesi kurularak kombine ultrason cihazı, denge tahtası ve terapi yatağı, nörosimülatör, omuz çarkı, yürüme barı, egzersiz merdiveni, gibi çeşitli egzersiz ve rehabilitasyon aletleri ile donatılmıştır. Ayrıca acil ihtiyaç duyulan, entübasyon tüpü, doku drenaj seti, kateter, şırınga, platin, neşter, gazlı bez, cerrahi iğne, oksijen kanülü gibi sağlık malzemeleri de çeşitli hastanelere teslim edilmiştir. TİKA tarafından Al Quds Üniversitesinde e-öğrenme temelli program altında 40 hemşirelik bölümü öğrencisine "Palyatif Bakım Hemşireliği Farkındalık Eğitimi" verilmiştir. 2010 yılında Gazze İslam Üniversitesi Mütevelli Heyetince Türkiye'ye yapılan ziyaret sırasında Filistinli yetkililerce Gazze'de eğitim-araştırma hastanesi yapılması talebi gündeme gelmişti. Bu talepten sonra TİKA 2011 yılında Filistin-Türkiye Dostluk Hastanesi'nin yapımına başlamış ancak uygulanan ambargolar ve savaş nedeniyle hastane yapımı 2017'de bitmiştir⁹. Filistin'in en büyük sağlık merkezi Gazze Filistin-Türkiye Dostluk Hastanesi, 2020 yılında Covid ile mücadelede Filistinli yetkililere devredilmiştir. Ayrıca salgınla mücadelede kullanılmak üzere Filistin'e dezenfektan ve temizlik malzemeleri yardımında bulunulmuştur. Filistinli Selamet Vakfına göre İsrail saldırıları nedeniyle gözlerini kaybeden yaklaşık 300 kişi bulunmaktadır, yine 2020 yılında TİKA eliyle 10 kişi için yapay cam göz üretim ve yerleştirme projesi hayata geçirilmiş ve Gazze Şeridi'ndeki Es-Selame Derneği iş birliği ile işitme duyusunu kaybeden çocuklar başta olmak üzere 30 kişiye elektronik işitme cihazı verilmiştir. TİKA, özel ihtiyaç sahibi Filistinlilere Batı Şeria'da her ilde 5 tane olmak üzere toplam 50 akülü tekerlekli sandalye dağıtımının Ramallah ayağını gerçekleştirmiştir. Aynı yıl Türkiye'nin Filistin sağlık sektörüne de destek vererek işgal altındaki Batı Şeria'da bulunan Al İsrâa Hastanesinin yeni doğan ünitesine 5 kuvöz hediye etmiştir. Abluka altındaki Gazze'de 30 felçli hastaya evlerine "elektrik üreten güneş enerjisi sistemi" kurulmak sureti ile destek verilmiştir.

Gıda Yardımları: Özellikle Ramazan aylarında TİKA bölgeye birçok gıda yardımı yapmaktadır. Gerçekleştirilen "Gazze Ramazan Mutfağı" projesi kapsamında Deir Al Balah bölgesinde bir aşevi kurulmuş. Ramazan ayı ve Bayramı boyunca her gün 2.000 kişilik yemek sıcak yemeğin bölgedeki mağdurlara ulaştırılması hedeflenmiştir. Ayrıca sadece Deir Al Balah bölgesinde değil Az Zawayda bölgelerinde de 2.500 aileye Ramazan paketleri dağıtılmıştır. Ramazan paketlerinin içinde pirinç, balık ve helva makarna, sıvı yağ, mercimek, konserve et, bakla, gibi gıda maddeleri yer almaktadır. Filistin Sosyal Kalkınma Bakanlığı Kudüs İl Müdürlüğü ve TİKA iş birliği ile 500 Filistinli aileye 10 tonluk gıda yardımı gerçekleştirilmiştir. Bu yardımlar Biddo ve Abu Diis bölgelerindeki merkezlerinde gerçekleştirilmiştir. Ek olarak Bedevi toplumundan 250 yoksul aileye 5 tonluk gıda paketi desteği de sağlanmıştır. El Halil'in güneyinde olan, 2017 yılından bu yana faaliyet gösteren Dura Hz. Nuh Tekkesi aşevine Ramazan ayı boyunca erzak desteği sağlamıştır. Batı Şeria'da, 9 bin gıda kolisi 5 bin 500'ü de Gazze Şeridi'nde olmak üzere ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır. Doğu Kudüs ile Batı Şeria'da 7 bin aileye de günlük iftarlık sunulmuş, Batı Şeria'nın Ramallah kentinde bulunan Filistin Sosyal Kalkınma Bakanlığı'na TİKA'nın 2 bin adet gıda kolisi teslim edilmiştir. TİKA Gazze halkına yönelik insani yardım faaliyetleri kapsamında 1.000 adet battaniye ve 6.500 hazır gıda paketi okul ve hastanelerde barınan Filistinlilere dağıtmıştır.

Tarımsal destekler: Gazze'ye yönelik ablukalar, altyapı yetersizlikleri ve kısıtlamalar sebebiyle yoksulluk artmakta, gelir getirici ve istihdam sağlayıcı yatırımlar azalmaktadır. TİKA'nın istihdam ve gelire yönelik projelerinden birisi de "model çiftlik" projesidir. Proje kapsamında 4 dönüm arazi üzerinde, ağıl ile küçükbaş hayvancılığı yanında arıcılık faaliyetleri de desteklenmektedir. 2017 yılında Filistin'de dul, yetim, şehit ve esir aileleri arasından seçilen 14 aileye arı kovanı ve teknik donanım desteği verilmiştir. Ayrıca TİKA, Filistinli kooperatiflere tarım desteği vererek Selfit Valiliği'nin

⁹ Gazze'deki Türk Filistin Dostluk Hastanesi'nin sadece inşası için Türkiye TİKA aracılığıyla 40 milyon dolar harcamıştır (Ertem ,2019, s.152),

merkez ve ilçelerinde faaliyet gösteren dört alt kuruluşunun üretim kapasitesinin arttırılmasına yönelik tarım, istihdam ve enerji odaklı dört proje hayata geçirmiştir. TİKA Filistin'in tarım arazisi ve yeşil alan bakımından en zengin bölgesinde yer alan Cenin şehrinde 3 bin metrekarelik alan üzerinde bin 500 metrekaresini seraların oluşturduğu fidan üretim tesisi kurmuştur.

Sosyal- kültürel yardımlar: Önemli kültürel miraslardan biri olan Ali Paşa Sarayı İslam mimarisinin karakterini temsil eden nadir örneklerden biridir. Memlûklüler döneminde Gazze Vali Konağı olarak kullanılmıştır. Ayrıca, Napolyon Bonapart'ın Bilad-ı Şam seferi esnasında burada konaklaması sebebiyle "Napolyon Kalesi" olarak da bilinmektedir. Binlerce senelik geçmişe sahip bu müzede, Roma, Bizans ve İslam uygarlıklarına ait değerli eserler görülebilmektedir. Yılda 35.000'den fazla yerli turistin ziyaret ettiği Ali Paşa Sarayı Müzesine TİKA donanım desteği sağlamıştır. 2020 yılında Osmanlı Dönemi eserlerinden birisi olan Nablus Belediye Kütüphanesi TİKA tarafından restore edilmiştir.

TİKA, binden fazla Filistinli genç için farklı branşlarda müzik eğitimi veren Edward Said Ulusal Müzik Konservatuvarı'na (ESNCM) kayıt stüdyosu ve yaylı çalgı onarım atölyesi kapsamında teknik donanım destekleri sağlamıştır. Ayrıca, Doğu Kudüs merkezi bulunan Yabous Kültür Merkezi'nin sanatsal ve kültürel etkinliklerinin daha iyi koşullarda devam etmesi için merkezin piyano odası, prova salonu ve soyunma odalarını yenilemiştir.

60 bin nüfuslu Kalkilya kentinde, İsrail'in ördüğü duvara yakın bölgede, Filistin'deki katı atıkların dönüştürülmesine yönelik sıfır atık projesi hayata geçirilmiştir. TİKA eliyle hayata geçirilen projede hidrolik pres ve balyalama makineleri katı atıkların dönüştürülmesinde kullanılmak üzere temin edilmiştir. TİKA, Filistin'in Cenin kentindeki Yabad Belediyesi'ne bağlı su istasyonuna Güneş enerji sistemi kurarak ekonomik destek sağlamanın yanında karbondioksit ve sera gazı salınımının da önüne geçerek temiz enerji kullanımına katkı sağlamaktadır.

Filistin- İsrail arasında başlayan çatışmaların akabinde İsrail'de çalışmakta olan Gazzeli işçilerin izinlerinin iptal edilmiş, Batı Şeria'daki işçiler mahsur kalmıştır. Nablus ve Eriha'daki merkezlere yerleştirilen işçilere ve kış şartlarına hazırlıksız yakalanan işçilere verilmek üzere TİKA tarafından Filistin Çalışma Bakanlığı yetkililerine mont, içlik ve çoraptan oluşan 2.000 adet kışlık giyim seti teslim edilmiştir. Ayrıca, Batı Şeria'ya gelen Ramallah, Tulkarem, Nablus, Eriha, Kalkilya, Cenin, Kudüs, Nablus, El Halil, Selfit, Beytüllahim ve Tubas şehirlerindeki barınma merkezlerine yerleştirilen işçilere acil barınma desteği adı altında Filistin Başbakanlık ve Çalışma Bakanlığı iş birliği ile 1.000 adet battaniye, yastık, havlu ve giysilerden oluşan setler verilmiştir.

TİKA Filistin'in Ramallah kentinde, Askeri Spor Federasyonu için modern bir spor salonu kurulmasına destek vermiştir. Federasyona üye olan sporcuların ve takımların fiziksel performanslarını arttırmak amacıyla, Ramallah merkezinde âtil durumda bulunan bir salonu yeniden düzenleyerek spor salonuna dönüştürülmüştür. 2016 yılında Gazzeli gençlere ve kadınlara mesleki, teknik ve dini konularda ücretsiz eğitim veren Osmanlı Kültür Merkezi'ne jeneratör desteğinde bulunulmuştur. TİKA Ramallah'ta bulunan Filistin Anayasa Mahkemesinin bilişim altyapısının geliştirilmesi için Mahkeme bünyesinde kurduğu bilgisayar laboratuvarının açılışını yapmıştır.

TİKA sadece Müslümanlara değil Hristiyanlara da yardım faaliyetleri yapmıştır. 2016 yılında Filistin'in Beytüllahim kentinde Hristiyanlarca Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan Doğuş Kilisesi'nin restorasyonu amacıyla kurulan fona katkı sağlamıştır. TİKA 2005 yılından bu yana işgal altındaki Doğu Kudüs'te çeşitli sosyal alanlarda eğitim, sağlık ve ortak kültürel miras gibi konularla alakalı 71 projeye imza atmıştır. Filistin'de gençler arasında uyuşturucu kullanımının günden güne arttığı görülmektedir. TİKA 2017 yılında Filistin'de Uyuşturucu ile Mücadele Acil Durum Hattı Ofisine donanım desteğinde bulunmuştur.

Ertem (2019, s.152), 2005 yılında TİKA'nın Filistin'e yaptığı yardım miktarı 0,46 milyon dolarken, bu rakam 2013 yılında 52,8 milyon dolara ulaşmıştır. Sadece Türk

Filistin Dostluk Hastanesi'nin inşası için Türkiye TİKA eliyle 40 milyon dolar harcamıştır. 2018 Ramazan ayında TİKA tarafından bölgeye toplam 1 milyon dolarlık acil insani yardım desteği sağlamıştır

4.2. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ile Filistin'e Destek Programları

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından Cumhuriyetin 100. Yılı şerefine başlatılan "YTB Buluşmaları" konferansları serileri altında birçok toplantı organize edilmiştir: "Son Gelişmeler Bağlamında Vaat Edilen Topraklar ve Filistin-İsrail Meselesi" başlıklı oturumla Filistin meselesinin Türkiye için önemi vurgulanmıştır¹⁰; bir başka toplantı ise Türkiye'den mezun Nihad Abunasser'in (mühendis ve aktivist) konuşmacı olduğu Gazze'nin, Filistin'in İsrail tarafından silinmek istenen tarihinin, zenginliklerinin ve Gazze'deki direniş azminin kaynağının anlattığı bir organizasyondur. Şubat 2024'te Kâtib Çelebi'nin Kitâb-ı Cihannümâ adlı eserinden alıntılanarak Osmanlı döneminde Filistin coğrafyasını anlatan bilgilendirme paylaşımları yapılmış, Aralık 2023'te YTB buluşmaları çatısı altındaki bilgilendirme toplantılarında Filistin meselesi anlatılmış, Kasım 2023'te "Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce Konferansı" nda Müslüman akademisyenler tarafından Gazze için eylem çağrısında bulunulmuştur. Ekim 2023'te YTB Başkanı Eren, Filistinli öğrencilerle bir araya gelerek Gazze'deki durum hakkında farkındalık oluşturmaya dair çalışmalar yapmıştır. YTB çatısı altında birçok bilgilendirme toplantıları yapılmıştır (YTB, 2024).

4.3. Türk Kızılay'ı Aracılığı ile Filistin'e Destek

Türk Kızılay'ı Gazze'de yaşanan insanlık dramına sessiz kalmayarak birçok yardım kampanyaları yürütmektedir. Gazze'ye kurulan aş evi ile ihtiyaç sahiplerine sıcak yemekler ulaştırılırken, Mısır Kızılay'ı ile iş birliği içerisinde bölgedeki halkın tıbbi malzeme ihtiyacı karşılanmaya çalışılmaktadır. Bunun yanında Türk Kızılay'ı "Filistin Yetim Destek" yurtdışı yardımı adı altında bölgede savaş mağduru olan yetim çocukların ihtiyaçlarının karşılanması için bir kampanya başlatmıştır (Türk Kızılay, 2024). Ertem çalışmasında (2019, ss.149-150) Türk Kızılay'ı Başkan Yardımcısı ile yaptığı mülakat ve Türk Kızılay'ı Uluslararası Programlar Müdürlüğü'nden Merve Ayaz'ın sağlamış olduğu bilgi notuna istinaden 1996-2017 yılları arasında yapılan yardımların toplam bütçesinin yaklaşık 108.542.100 dolarlık olduğunu ifade etmektedir. Filistin'in Müslüman bir ülke olmasından dolayı Kurban Bayramı'nda yapılan Kurban faaliyetleri de vardır. Bu faaliyetlerin 2013-2017 yılları arasındaki toplam değeri ise yaklaşık 650.017,8 dolar, Ramazan ayı özelinde yapılan faaliyetlerin ise toplam değeri 1.232.833,22 dolar olarak ifade edilmiştir (Türk Kızılay, 2024).

5. Filistin- Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Türkiye ve Filistin arasındaki ekonomik ilişkiler, karşılıklı destek ve iş birliği temelinde gelişmekte olup, her iki taraf için de önemli fırsatlar sunmaktadır. Filistin'in ekonomik durumu, çeşitli zorluklar içerisindedir. Süregelen ambargolar ve siyasi yaptırımlar, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyen önemli faktörlerdir. Bu durum, yatırımcının güvenliğini en aza indirmekte ve ekonomik istikrarı tehdit etmektedir. Filistin'de işsizlik oranları da genellikle yüksektir. Ekonomik fırsatların sınırlı olması, birçok insanın iş bulmasını zorlaştırmaktadır. İsrail işgal ettiği çoğu bölgedeki Filistinliyi ucuz işgücü olarak kullanmaktadır. Tarım, Filistin ekonomisinde önemli bir yer tutar, ancak su kaynakları ve tarım arazilerinin sınırlandırılması gibi zorluklarla karşı karşıyadır. 1948- 1990 yılları arasında Filistin'de bulunan verimli toprakların büyük bir kısmını İsrail işgal etmiştir. Tarımla geçimini sağlamak durumunda olan ve toprakları işgal

¹⁰ Prof. Dr. Nuh Arslantaş Filistin meselesinin hakkındaki konuşmasında: "Dünya tarihi içerisinde Filistin bölgesi ile en fazla ilgilenen biz olmuşuzdur. Siyonist ideolojiye baktığımız zaman 'Kudüs 3 bin yıllık Yahudi başkentidir.' ifadesi doğru değildir. Yahudilerin Kudüs'teki toplam hakimiyetleri 494 yıldır. Kudüs en fazla Müslümanların hakimiyetinde kalmıştır. Dünya milletleri içerisinde de Kudüs ve Filistin en fazla Müslüman Türklerin hakimiyetinde kalmıştır. Bunun için o bölge bizim için çok önemlidir." ifadelerini kullanmıştır (<https://ytb.gov.tr>). Bu ifadeler Türkiye'nin insani hassasiyetlerin yanında Filistin'in neden "gönül coğrafyası" ya da "Ata Toprağı" olarak görüldüğünü de açıklar niteliktedir.

bölgesinde kalan çiftçiler bu bölgelere İsrail'den aldıkları özel izinlerle girmek durumunda kalmışlardır. Filistin ekonomisi, uluslararası yardımlara büyük ölçüde bağımlıdır. Birçok proje ve program, uluslararası kuruluşlar ve ülkeler tarafından finanse edilmektedir. Filistin'in ticaret ilişkileri, İsrail ile olan ilişkileri nedeniyle karmaşık bir yapıdadır. Filistin çeşitli kısıtlamalar ve engellerle mücadele etmek zorunda kalan bir ülkedir. 1993 yılında Oslo'da Filistin- İsrail arasında yapılan barış anlaşması uyarınca Filistin üzerindeki yaptırım ve ambargoların çoğu ortadan kalksa da İsrail'in güvenlik önlemleri adı altında uygulamış olduğu yaptırımlar tekrar gün yüzüne çıkmış ve kalıcı bir çözüm bulunamamıştır. Filistin ve Türkiye arasında mevcut ticarete yaşanan en önemli sorunlardan birisi İsrail Gümrüklerinin kullanılmasıdır. Türkiye'den ihracat edilen mallar güvenlik problemleri ileri sürülerek İsrail tarafından bekletilmektedir. İhracat yapan firmaların ise ödemek zorunda oldukları demuraj bedelleri maliyetleri artırmaktadır. Söz konusu ihracat malları dayanıksız mallar olması ve İsrail plakalı araçlar tarafından taşınması maliyetleri ve kayıpları artırmaktadır. Ayrıca yaşanacak bir problem esnasında hukuki bir muhatabın bulunmasında yaşanan güçlükler Filistin ve İsrail arasındaki ticareti zora sokmaktadır (Köylü Keskin, 2018, ss.584-588). Filistin ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri analiz etmeden önce Filistin'in ekonomik performansını ortaya koymak, potansiyelini değerlendirmek ve makro ekonomik göstergelerini irdelemek daha faydalı olacaktır.

Tablo 1. Filistin Makro-Ekonomik Göstergeler

GÖSTERGE	2020	2021	2022 (tahmini)
GSYH (cari fiyatlarla, Milyar USD)	15,5	17,7	19,6
Büyüme (%)	-11,3	6	4
Nüfus (Milyon Kişi)	5,1	5,2	5,3
Kişi Başı Gelir (USD)	3.044	3.400	3.681
Enflasyon (%)	-0,7	1,2	2,8
İşsizlik Oranı (%)	25,9	26,4	25,7
Cari Denge / GSYH (%)	-12,3	-12,7	-12,8
Bütçe Dengesi / GSYH (%)	-7,7	-5,3	-4,5
İhracat (Milyar USD)	1,1	0,1	
İthalat (Milyar USD)	6,1	1,1	

Kaynak: DEİK, Filistin Bilgi Notu Eylül 2022.

Türkiye ile Filistin arasındaki ticaret verileri İsrail ambargosu nedeniyle mevcut durumdan daha az görünebilmektedir. Türkiye'nin ihracatına konu olan bazı ürünler Filistin'e ihraç edilmesine rağmen İsrail'e ihraç edilmiş gibi kayıtlara geçebilmektedir. 2013 yılında 81 milyon dolar seviyesinde olan dış ticaret hacmi 2020 yılında 123 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. 2021 yılında ihracat bir önceki yıla göre %14 artarak 100 milyon dolara çıkmış tüm zamanların en yüksek ihracat seviyesi yakalanmıştır. İthalat ise bahsedilen dönemde %67 azalarak 12 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. 2021 yılında Türkiye'nin Filistin'e ihracatı ürün bazında un ve pastacılık ürünleri, tütün, değirmencilik ürünleri ve hayvansal/bitkisel yaşlardan oluşmaktadır. Bu ürünler toplam ihracatın yaklaşık %71'ini oluşturmaktadır. Filistin'den ülkemize yapılan ithalatın %86'sı ise yaş meyvedir. 2022 yılının ilk 7 ayında Filistin'e olan ihracat %25 artarak 74 milyon dolara ithalat ise 6,8 milyon dolar olmuştur (DEİK, 2022).

DEİK (2022) Filistin raporunda Filistin ekonominin zayıf ve güçlü yönleri ortaya konuşmuştur. Ekonomik faaliyetlerin İsrail'in birçok kısıtlamasını aşacak şekilde gerçekleşmesi ve hükümetin nispeten daha istikrarlı bir makro iktisadi ortam oluşturması ekonominin güçlü yönleri arasındadır. Filistin ekonomisinin zayıf yönleri ise askeri ve de sivil uygulamaya sahip olan bazı ürünlerin ithalatına getirilen kısıtlamaların yatırımları engellemesi, Bağışların finansmanında ortaya çıkan eksiklikler ve mali bütçe sorunlarıdır. Filistin, genç bir nüfusa ve potansiyel olarak zengin doğal kaynaklara sahip

olsa da, bu potansiyelin gerçekleştirilmesi her şeyden önce bağımsız bir devlet olarak var olmasına bağlıdır. Filistin'in yaşadığı zorlukların yanında Filistin ile ticari ilişkilerde avantaj sağlayabilecek çeşitli serbest ekonomik bölgeler bulunmaktadır. Bu serbest bölgeler: Cenin Sanayi Bölgesi, Eriha Tarım ve Sanayi Bölgesi ve Beytlahim Sanayi Bölgesidir. Bu bölgelerin Türkiye için önemli olan Cenin Sanayi Bölgesidir. Bölgenin kamulaştırılması esnasında Türkiye bölgeye 10 milyon dolarlık bir bağış yapmıştır.

2005 yılında Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV)'ın yürüttüğü Barış İçin Sanayi Girişimi adı altında Ankara Forumu Filistin- Ankara- İsrail arasında Ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Filistin Ticaret Sanayi ve Tarım Odaları, İsrail Ekonomik Kuruluşlar Federasyonu bir araya gelmiş ülkeler arasında ortak yatırımların desteklenmesi, Filistin'deki işsizliğin çözülmesi gibi konularda görüş alışverişinde bulunulmuştur (TEPAV, 2024, s.7).

Bugüne kadar Türkiye ve Filistin arasında otuz dört anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaların altı tanesi hibe, altı tanesi ekonomik nitelikli, altı tanesi güvenlik amacıyla, iki tanesi eğitimle alakalı ve on dört tanesi de tematik konularla alakalıdır. Bu konularda Filistin'e toplamda 2003-2020 tarihleri arasında 18 milyon dolarlık nakdi yardım yapılmıştır. Gazze'deki tek onkoloji hastanesi için de toplamda 117.500.000 USD hibe anlaşması yapılmıştır. Türkiye Filistin'in en büyük ticaret ortaklarından. İki ülke arasında ekonomik nitelikli anlaşmalar ve serbest ticaret anlaşmaları da imzalanmıştır. 1997 yılında Geçici Ortaklık Anlaşması yürürlüğe girmiş olsa da 2004 yılına kadar bir gelişme kaydedilememiştir. İmzalanan en önemli anlaşmalardan birisi de serbest ticaret anlaşmalarıdır. Türkiye Cumhuriyeti ile Filistin Yönetimi Adına Filistin Kurtuluş Örgütü Arasındaki Geçici Serbest Ticaret Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun" ile sanayi ürünlerinin ithalatı durumunda gümrük ve eş etkili vergiler ortadan kaldırılmıştır. Taraflar arasındaki mal ticareti kısıtlamaları da kaldırılmıştır ve üçüncü ülkelere karşı iş birliklerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Yapılan anlaşmanın akabinde Türkiye'nin Filistin'e ihracatı oransal ölçüde diğer ülkelere kıyasla büyük bir artış göstermiştir. İki ülke arasındaki karşılıklı ticaret hacminin %89,2'ünü Türkiye'nin ihracatı oluşturmaktadır. Ayrıca Ekonomik İş birliği Konseyi kurulmasına yönelik anlaşma ve 2005 yılında Filistin Serbest Sanayi Bölgesi anlaşmaları ekonomik ilişkiler bağlamında yapılan anlaşmalardandır (Güler, 2024, ss.13-14).

6. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmada, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğundan günümüze kadar uzanan süreçte İsrail-Filistin meselesine yönelik tutumu tarihsel perspektiften anlatılmıştır. Aynı zamanda Filistin Devletinin haklı davasını objektif bir gözle, yorumdan uzak bir şekilde anlayabilmek maksadı ile İsrail işgallerinin uluslararası örgütler nezdinde analizi ve İsrail'in uluslararası hukuk tanımazlığı BMGK kararları uyarınca ortaya konulmuştur. Çalışmanın yine ana eksenlerinden biri olan Türkiye'nin Filistin'e kalkınma yardımlarının TİKA, Türk Kızılay'ı, YTB iş birliği ile bölgeye nasıl aktarıldığı rakamlarla ifade edilmekte ve Türkiye'nin Filistin'in kalkınmasındaki hassasiyeti – rolü detaylı olarak açıklanmaktadır. Bütün bunların yanında Türkiye- Filistin arasındaki ticari ilişkilerin incelenmesi yoluyla mevcut durum ve ileride elde edilebilecek kazanımlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Türkiye'nin Filistin halkına yardım opsiyonunu açık tutmak ve küresel- bölgesel güç dengelerini gözetmek için Filistin'deki varlığına devam etmesi önemlidir. Türkiye Filistin'de eğitim ve sağlık hizmetlerini iyileştirmeye, kadınlar, gençler ve çocuklar için projeler geliştirmeye odaklanmaktadır. Türkiye'nin yapmış olduğu bütün girişimler Filistin halkının sosyoekonomik koşullarını güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye su, sağlık, eğitim, üretim sektörü, acil yardım, kamu sağlığı, ortak tarihi mirasın korunması ile idari ve sivil altyapının güçlendirilmesi gibi alanlarda yüzlerce projeyi hayata geçirmiştir. Türkiye'nin "gönül coğrafyası" olarak da isimlendirdiği bu bölgede insani ve ekonomik yardımlarına devam edeceği açıktır. Bunun yanında BMGK kararlarının İsrail tarafından yok sayılması ve Türkiye'nin garantörlüğünün gündeme alınmaması sorunun kesin bir

çözüme kavuşmasını da zorlaştırmaktadır. Türkiye'nin haksızlığa uğrayan dahası XXI. yüzyılda soykırıma maruz kalan Filistin halkının ve devletinin her zaman yanında olmasına rağmen, çalışmanın ilk kısmında yer alan tarihsel perspektif iyi anlaşıldığı vakit, yapabileceklerinin çerçevesi daha rasyonel şekilde çizilmelidir. Konunun çalışma sınırlarının dışında olan İsrail ve diğer jeopolitik güçlerden bağımsız çözülemeyeceği aşikardır. Bu nedenle sık sık eleştirilen İsrail ile diyalog zeminini kaybedilmemesi gerektiğinin de bilincinde olunmalıdır. Askeri ve ekonomik bağlamda tam bağımsızlık hedefi layığı ile sağlanmadan uluslararası güç dengelerini Türkiye aleyhine çevirmek doğru olmayacaktır. Yüzlerce yıllık köklü bir tarihe sahip olan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ali menfaatlerini korumayı amaçlayan siyasal pratiğine ters düşülmemesi gerekliliği de unutulmamalıdır. Türkiye'nin bölgedeki varlığını devam ettirilmesinin önemli ve dahası gerekli olduğu da düşünülmektedir. Filistin' in Türkiye açısından ihracat fazlası verilen bir ülke olması, bölgede yatırım yapacak Türk iş insanları için karlı projeler için uygun olması, istihdam fırsatları yaratması nedeniyle önemli fırsatlar barındırdığı görülmektedir. Elbette jeopolitik olarak da Türkiye'nin bölgedeki varlığı ileride yaşanabilecek emperyal problemlerin önlenbilmesi amacıyla da önemlidir.

Kaynakça

- Acer, Y. (2023). Filistin- İsrail Barışı için Türkiye'nin Garantörlük Teklifi ve Önemi. Erişim Adresi: <https://www.setav.org/perspektif/perspektif-filistin-israil-barisi-icin-turkiyenin-garantorluk-teklifi-ve-onemi>
- Ataman, M., ve Çaylak, E. (2024). Türk dış politikasında filistin meselesi: çözüm için bir somut girişim olarak garantörlük önerisi. *TYB Akademi Dil Edebiyat & Sosyal Bilimler Dergisi*, 41, 11–33.
- Arı, T. (2017). *Geçmişten günümüze Orta Doğu*. İstanbul: Dora Yayınları.
- Alanoğlu, H. (2020). *The Times gazetesine göre Demokrat Parti dış politikası*, İstanbul: Urzeni Yayınevi.
- Armaoşlu, F. (2010). *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)*, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Babahanoğlu, V. (2024). İsrail'in "yerleşimci" politikası ve Filistin'e yansımaları: gazze saldırıları. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 175-196.
- Bağcı, H. (1990). *Demokrat parti dönemi Türk dış politikası*, Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk inkılabı tarihi*, 3(IV), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Benvenisti, E. (2012). *The International Law of occupation*, Oxford, Oxford University Press.
- Benvenisti, Gans, Hanafi, E. (2007). *Israel and the Palestinian refugees*. Springer.
- Canbey, M. (2024). İsrail – Filistin Savaşı'nda uluslararası kuruluşların göstermiş olduğu diplomasi performansının incelenmesi: BM örneği. *Ombudsman akademik (özel sayı 2 Gazze)*, 132-162.
- Cragg, K. (1997). *Palestine. The Prize and Price of Zion*. Cassel.
- Çakır, F. (2017). Süveyş buhranı sürecinde Türk dış politikası (Yayımlanmamış Doktora Tezi), On dokuz Mayıs Üniversitesi.
- Çelik, M. (1993). *Filistin, doğuştan günümüze büyük İslam tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Cleveland, W. (2008). *Modern Ortadoşu tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı.
- Çolak, M. (1990) Alman Siyonistleri ve Sadrazam Talat Paşa: Yahudilere Yurt Bulma Meselesi, XVIII. *Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. Cilt. *Göç ve İskân-İktisat Tarihi- Vakıflar Tarihi*, Hazırlayanlar: Semiha Nurdan – Muhammed Özler. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi, 35 s. 173-191.
- Erdoşdu, H. (2005). *Büyük İsrail stratejisi* (2.baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- DEİK (2022). Filistin Bİgi Notu, Erişim Adresi: <https://www.deik.org.tr/uploads/filistin-bilgi-notu-eylul-22.pdf>
- Dursun, D. (1995). *Ortadoşu neresi?*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Friedman, I. (1965). The austro-hungarian government and zionism: 1897-1918 (Continued), *Jewish Social Studies*, 27(4), 236-249.
- Gasser, H. P. (1999). Protection of the Civilian Population, (Ed. Fleck, Dieter/ Bothe, Michael) *The Handbook of Humanitarian Law in Armed Conflicts*, Oxford, Oxford University Press.

Gerson, Allan (1978). *Israel, the West Bank and International Law*, New York, Frank Cass.

Güler, F. (2024). Türkiye-Filistin İlişkilerinin Uluslararası Anlaşmalar Çerçevesinde İncelenmesi: Eğitim İşbirliği Üzerinden Nicel Bir Analiz. *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 15 (Haziran 2024), 1-30. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.34230/fiad.1468201>.

Gündoğdu, E. ve Kaya, O. (2023). Neoklasik realist teori perspektifinden Türkiye'nin 1956 Süveyş Krizi'ne yönelik dış politikasının analizi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 10(1), 179-216. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.26513/tocd.1273636>

ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, 9/7/2004

Israel's MFA (2005). *Israel's Disengagement Plan*.

Karaköse, H. (2018). Filistin ve Kudüs meselesine genel bir bakış (XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyıl ortalarına kadar), *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 150-165.

Karaman, M. L. (1991). *Uluslararası ilişkiler çıkmazında Filistin sorunu*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Kodal, T. (2010). Türk arşiv belgelerine göre II. Dünya Savaşı (1939-1945) yıllarında Türkiye üzerinden Filistin'e Yahudi göçleri. *Atatürk dergisi*, 5(3), 133-163.

Köse, İ. (2019). I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Birakılması (Mart-Nisan 1915). *Bilgi*, (89), 1-27. <https://doi.org/10.12995/bilig.8901>

Kuttab, J. (1995). The Legal Status of Jerusalem, Palestine-Israel Journal. Erişim Adresi: <https://pij.org/articles/650>

Öner, A. (2012). *Çatışmalar ve görüşmeler sarmalında Filistin – İsrail*, İstanbul: Mana Yayınları.

Öke, M.K. (1990) Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar İhânetler... Komplolar... Aldatmalar..., Çaç Yayınları, İstanbul.

Pappe, I. (2007). *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oxford, Simon and Schuster.

Sarı Ertem, H. (2019). Filistin'in Sosyo-Ekonomik Sıkıntılarının Giderilmesinde Türkiye'nin İmkân ve Sınırları. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 133-168. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.26513/tocd.561068>

Sarıaslan, F. (2019). İsrail-Filistin sorunu ve Türkiye: bir denge siyaseti. *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 6, 1-32.

Sönmezoğlu, F. (2016). *Soğuk savaş döneminde Türk dış politikası 1945-1991*. İstanbul: Der Yayınları.

Sever, A. (2013). *A reluctant partner of the US over Suez? Turkey and the Suez crisis*. Reassessing Suez 1956: New Perspectives on the Crisis and its Aftermath. ed. Simon C. Smith Londra: Routledge.

Sencer, M. (2016). *İnsan hakları ve savaş*. Erişim Adresi: https://ihy.hacibayram.edu.tr/documents/article/2/12/1/2_sencer.pdf

Süer, B. ve Atmaca, A. Ö. (2007). *Arap-İsrail uyumsuzluğu*, Ankara: ODTÜ Yayınları.

Şenel, B. (2014). İsrail devleti'nin kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i tanıma süreci. *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 9(1), 157-178.

Teodor, H. (2023). *Yahudi devleti* (Çev.Sedat Demir), İstanbul: Ataç Yayınları.

The National Archives Foreign Office, TNA, Fo 371/9003 Document No: 7577/987/65

Topuz, Z. Ç. (2016). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararlarının Filistin-İsrail barış sürecine etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Tuncer, H. (2018). Türkiye'nin İsrail'i tanınması. Erişim adresi [https://www.aydinlik.com.tr/turkiye-nin-israil-i-tanimasi-ozguruluk-meydani- mart-2018-1 \(21.11.2021](https://www.aydinlik.com.tr/turkiye-nin-israil-i-tanimasi-ozguruluk-meydani- mart-2018-1 (21.11.2021)

Türk, F. (2007). Yahudi Devleti'nin Demografik Temelleri: Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nin Filistin Siyaseti. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 69-104.

Türk Kızılayı, (2024). Erişim Adresi: <https://bagis.kizilay.org.tr/tr>

T.C. Dış İşleri Bakanlığı (2019). No: 77, 25 Mart 2019, İşgal Altındaki Golan Tepeleri Üzerindeki İsrail Egemenliğinin ABD Yönetimi Tarafından Tanınma Kararı Hk.

UNSC R. 252, 1968

UNSC R. 476 (1980).

UNHRC A/HRC/53/CRP.1, 2/6/2023.

UNHRC A/HRC/53/22, 9/5/2023.

Umar, Ö. ve Yenisu M. (2020). Gizli antlaşmalar çerçevesinde San Remo Konferansı'nda Ortadoğu'yu şekillendirme çabaları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 29-70.

- Köylü, Keskin M. (2018). 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Kudus, Endonezya, 23 - 25 Mart 2018, ss.573-592
- TEPAV, TOBB-BİS Barış İçin Sanayi Girişimi Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. Erişim Adresi: https://tepav.s3.eu-west-1.amazonaws.com/upload/files/1269865515r7447.TOBB_BIS_Baris_icin_Sanayi_Girisimi.pdf.
- Yavuz, H. (2023). *İsrail Devleti'nin Kuruluş Süreci Balfour Deklarasyonu'ndan Manda Yönetiminin Kurulmasına – 1917-1923*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- Yalçın O. (2021). 1967 Arap-İsrail Savaşı ve Savaşta Hava Harekâtı. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4(5), 53-104.
- Yıldırım, Y. (2021). İsrail-Filistin sorunununda iki devletli çözüm arayışları, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(41), 3840-3884.
- Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı. (2024). Erişim Adresi: <https://ytb.gov.tr/dijikup?ara=Filistin>
- Zenginkuzucu, D. M. (2021). Myanmar, uluslararası suçlar ve uluslararası toplum: kendisine karşı işlenen ağır suçlarda uluslararası toplumun cevabı. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 18(69), 49-70. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.33458/uidergisi.912068>
- Weltmann, S.E. (1961). Germany, Turkey, and the zionist movement, 1914-1918, *The Review of Politics*, 23(2), 246-269.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Seda BAYRAKDAR (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Seda BAYRAKDAR (100%)

Suriye İç Savaşı'nın Fay Hattı Savaşlarına Göre Analizi

Hasan FİDAN¹

¹ Dr, T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, hasanfidandr81@gmail.com, ORCID: 0009-0006 8113-8643

Öz: Bu çalışma, Suriye İç Savaşı'nın başlangıcını, bölgesel ve uluslararası aktörlerin katılımını ve iç savaşın nasıl sonuçlanabileceğini açıklamayı amaçlamaktadır. Özetle kapsamlı bir Suriye İç Savaşı analizi sunmaktadır. Çalışmada süreç analizi metodu kullanılarak, olaylar arasındaki bağlantılar açıklanmış ve böylece olgusal durumun nedenleri ortaya koyulmuştur. Çalışma ikincil kaynaklara dayalıdır; sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler alanına ait kaynaklardan faydalanılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, Huntington tarafından kavramsallaştırılan Fay Hattı Savaşları ve inşacı teori açıdan değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel iddiası; Suriye İç Savaşı'nın ortaya çıkmasında ve uzun sürmesinde en belirleyici faktörün, toplumsal kimlik farklılıklarından kaynaklanan çatışmaların savaşa dönüşmesidir. Bu bağlamda, çalışma Suriye İç Savaşı'nın meydana gelmesini, bir azınlık iktidarı olan Esed rejimine karşı Sünni çoğunluğun rejim değişikliği talebine dayandırmaktadır. Esed rejiminin iktidarını dayandırdığı temel toplumsal kesim azınlıklardır ve rejim, bir azınlık koalisyonu niteliğine sahiptir. Çalışma, Huntington'ın Uygarlıklar Çatışması Teorisinin "Fay Hattı Savaşları", "Akraba Devlet Sendromu" kavramları ile inşacılık kuramının kavramları açısından Suriye İç Savaşı'nı analiz etmektedir. Huntington'un Akraba Devlet Sendromu ve Fay Hattı Savaşları kavramları, ABD ve Rusya'nın savaşa dahil olmasını açıklamakta ise yetersiz kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye İç Savaşı, Fay Hattı Savaşları, Akraba Devlet Sendromu

Jel Kodları: H56, N45

Analysis of the Syrian Civil War According to Fault Line Wars

Abstract: This study aims to explain the onset of the Syrian Civil War, the involvement of regional and international actors, and how the civil war might conclude. In summary, it presents a comprehensive analysis of the Syrian Civil War. The study employs the method of process analysis to elucidate the connections between events, thereby uncovering the causes of the factual situation. It is based on secondary sources, drawing on materials from the fields of sociology, history, and international relations. The findings of the study are evaluated through the lens of Huntington's conceptualization of "Fault Line Wars" and the constructivist theory. The primary argument of the study is that the most decisive factor in the emergence and prolonged duration of the Syrian Civil War is the transformation of conflicts arising from social identity differences into a full-scale war. In this context, the study attributes the outbreak of the Syrian Civil War to the demand for regime change by the Sunni majority against the Assad regime, which represents a minority rule. The Assad regime's power base is predominantly derived from minority groups, and the regime exhibits the characteristics of a minority coalition.

Keywords: Syrian Civil War, Fault Line Wars, Kin-Country Syndrome

Jel Codes: H56, N45

Atıf: Fidan, H. (2025). Suriye İç Savaşı'nın Fay Hattı Savaşlarına Göre Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 256-272.

<https://doi.org/10.30586/pek.1572321>

Geliş Tarihi: 23.10.2024

Kabul Tarihi: 26.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Kimlik politikaları Orta Doğu araştırmalarında sıklıkla bir açıklama öznesi olarak kullanılmaktadır.¹ Kimlik siyaseti, Orta Doğu'daki siyasi ve sosyal sorunların açıklanmasında sosyal bilimciler tarafından çoğunlukla kullanılmaktadır. Suriye'de yaşanan iç savaş, bu bağlam üzerinden değerlendirilebilecek unsurları yoğun bir şekilde içermektedir (Phillips ve Valbjørn, 2018, s. 418).

Suriye İç Savaşı, uzun sürmesi, önemli bir stratejik konuma sahip bir ülkede gerçekleşmesi ve en önemlisi de bölgesel ve uluslararası düzeyde, birçok siyasi ve silahlı aktörün katılımına sebep olması nedeniyle uluslararası önemlidir. Suriye İç Savaşı, ortaya çıkardığı sonuçlar sebebiyle bölgesel ve küresel ölçekte dünya siyasetini etkilemiştir. Bu nedenle çevre ülkeler ve küresel güçlerin müdahalesine maruz kalmıştır.

Suriye İç Savaşı'nın başlaması, gelişmesi ve uzun süredir devam etmesi farklı teori ve bakış açıları üzerinden değerlendirilmiştir.² Fakat bunlar içerisinde en yaygın açıklama perspektifi, toplumsal kimliklerin çatışmasına dayalıdır. Suriye İç Savaşı, Suriye içi yerel siyasi ve askeri aktörlerin mezhepsel, dinsel ve etnik farklılıklardan kaynaklanan nedenlerle çatışmasından dolayı ortaya çıkmıştır. Fakat savaşın etki alanı yerel aktörlerle etnik, mezhepsel ve stratejik bağlara sahip olan dış siyasi ve askeri aktörlerin katılımıyla genişlemiştir.

Suriye'nin homojen olmayan toplumsal yapıdan kaynaklanan iç çatışma tarihi, 1970'te Hafız Esed'in askeri darbe ile iktidarı ele geçirmesi sonrası yeni bir aşamaya geçmiştir. Esed rejiminin ortaya çıkması, Nusayri azınlığın iktidarı ele geçirmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum, Sünni çoğunlukla azınlıklar arasında rekabet ve iç çatışmayı arttırmış ve hızlandırmıştır. Azınlık konumunda olan toplumsal grupların iktidar üzerindeki baskın konumu, çoğunluğa sahip toplumsal gruplarla iktidar mücadelesine neden olmuştur. Gerilim ve çatışmaya dayalı bu tarihsel süreç, 2011 yılında Arap İsyancıları'nın etkisiyle iç savaşa dönüşmüştür. Suriye tarihinin son yüz elli yıllık dönemine yayılmış olan toplumsal kimlikler arası çatışmalar, Esed rejimi iktidarı süresince çoğunlukla bastırılmış bir halde beklemiş, dönem dönem sıcak çatışmalara (1982 Hama Olayı) dönüşmüştür. Bastırılmış şekilde patlaması beklenen bu olgu, 2011'de sıcak savaş olarak vuku bulmuştur.

Bu çalışma, yukarıdaki paragrafta verilen iktidar ve kimlik merkezli çatışmaların, Samuel P. Huntington tarafından oluşturulan Fay Hattı Savaşları kavramı ve inşacılık kuramı açısından değerlendirilmesine dayanmaktadır. Huntington, büyük ölçüde Bosna Savaşı (1991-1995)'ni inceleyerek oluşturduğu Fay Hattı Savaşları kavramı ve analizi Suriye İç Savaşı'nı açıklayabilecek kavramsal çerçeve sunmaktadır. Çalışma ayrıca inşacılık kuramından faydalanmıştır.

Çalışmanın literatüre yapacağı en önemli katkı, Suriye İç Savaşı'nın Fay Hattı Savaşları perspektifinden analiz edilmesi ve bu kavram setleri üzerinden savaşın sonlanması için bakış açısı sunmasıdır. Bu çalışma vasıtası ile Huntington'un Fay Hattı Savaşları ile ilgili sunduğu temel argümanlar test edilmiş olacaktır. Çalışma, iç savaşın kapsamlı analizine dayanmaktadır; savaşın başlaması, toplumsal kimlikler arasındaki çatışma, savaşın gelişimi, savaşa katılan "Akraha/Soydaş Devletlerin" savaşa katılma nedenleri, süper güçlerin savaşa katılması ve son olarak da savaşın sona ermesi için gerekli olan temel unsurlar açıklanması ile sonuçlanmaktadır.

¹ Watkins, J. (2018). Beyond sectarianism? Transnational identity politics & conflict in the modern Middle East: pasts, presents, futures. *Conflict Research Management*, Stetter, S., & Stetter, S. (2008). Identities and Conflicts: the 'Deep Perturbation' of Middle East Politics. *World Society and the Middle East: Reconstructions in Regional Politics*, 141-170., Entelis, J. P. (1979). Ethnic Conflict & the Problem of Political Identity in the Middle East. *Polity*, 11(3), 400-410. Bu çalışmalar Orta Doğu ülkelerini ve bölgedeki çatışmaları toplumsal kimlikler üzerinden değerlendirmektedir.

² Panayiotides, N. (2020). The Great Syrian Civil War: A Realist Approach to the Syrian Conflict. *IJIP Journal of International Relations*, 14(1), Phillips, C. (2022). The international system and the Syrian civil war. *International Relations*, 36(3), 358-381. Bu iki makale realist teori açısından Suriye İç Savaşı'nı değerlendirmektedir. Unit, S. S., & Aston-Ward, A. (2017). Assad Regime Resilience During the Syrian Civil War An Historical Perspective. Bu makale Esed rejiminin dayanıklılığının nedenlerini tarihsel süreç üzerinden açıklamaktadır. Phillips C. (2015) Sectarianism and conflict in Syria, *Third World Quarterly*, 36(2), 357-376, Doi:10.1080/01436597.2015.1015788. Bu makale konstrüktivist teori açısından, Suriye İç Savaşı'nı mezhepler, dinler ve ırklar açısından değerlendirmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde çalışmanın teorik perspektifi açıklanmaktadır. İkinci bölümde Suriye İç Savaşı'nın başlamasında çatışan toplumsal kimlikler, tarihsel ve yakın tarihteki ilişkileri açısından değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde, ikincil güçler olarak tanımlanan Akraba/Soydaş devletlerin savaşa katılımı ve ABD ile Rusya'nın savaşa müdahil olması değerlendirilmektedir. Son bölümde savaşın sona ermesi için gerekli olan öncelikler açıklanmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Huntington'un teorisi akademik dünyadan ağır eleştiriler almasına rağmen ana akım siyasi teoriler arasına dahil olmuştur (Bieber, 2008, s. 1). Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra, çatışma ve savaş modelinin ne olacağı sorusuna en açık ve somut cevap Huntington'dan gelmiştir. Huntington'un Medeniyetler Çatışması teorisinin özü, savaş ve çatışmaların medeniyetler arasında gerçekleşeceğini iddiasıdır. Huntington'un teorisi, neorealist ve inşacı (konstrüktivist) bir bakış açısının sonucudur denilebilir³ (Huntington, 1995, s.40). Huntington, Soğuk Savaş sonrasında uluslararası sistemde en önemli aktörün medeniyetler olacağını, güvenlik ve tehdit ortamını, kimlik algısını medeniyetlerin belirleyeceğini, medeniyetlerin çatışmaların öznesi olacağını; çatışmaların yan unsurunun ise dinler ve kültürler olacağını ileri sürmüştür (Emeklier, 2015, ss. 434-454).

Huntington Soğuk Savaş sonrası, dünyanın yeni savaşlarının medeniyetler arası Fay Hattı Savaşları olacağını ileri sürmüştür (Emeklier, 2015, s.436). Fay Hattı Savaşları ikiye ayrılmaktadır: i) Savaş, farklı medeniyet havzaları arasında, birbirine rakip devletle arasında gerçekleşirse Devletlerarası Fay Hattı Savaşı, ii) Devlet içinde, farklı medeniyet algılarına sahip gruplar arasında gerçekleşirse veya bir devletin yıkılması durumunda, eski devletin kalıntıları üzerinde yeni bir devlet kurmak isteyen gruplar arasında yaşanan çatışmalar, Devlet-içi Fay Hattı Savaşı olarak tespit edilmiştir. Huntington, Devletlerarası Fay Hattı Savaşı'na Ermenistan, Azerbaycan arasında vuku bulan Karabağ Savaşı'nı, Devlet-içi Fay Hattı Savaşı'na ise Bosna Savaşı'nı örnek göstermiştir. Buna göre, devlet içinde veya medeniyetler arasında Fay Hattı Savaşları, farklı medeniyetlere ait devlet veya grupların birbirlerinin topraklarında hakimiyet kurmak amacıyla medeniyetler arasında çatışma hattı boyunca birbirleriyle savaş ve rekabet halinde oldukları, dini kimliğin belirleyici olduğu savaşlardır (Emeklier, 2015, ss. 436-438).

Huntington medeniyet kavramını hayat tarzı bağlamında değerlendirmektedir. Huntington'a göre medeniyetleri şekillendiren, oluşturan ana kaynak dinlerdir. Bu bağlamda Huntington şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Çok büyük ölçüde, insanlık tarihindeki büyük medeniyetler dünyanın büyük dinleriyle yakından özdeşleştirilmiştir ve etnik köken ve dili paylaşan ancak dinleri farklı olan insanlar birbirlerini katledebilirler, tıpkı Lübnan'da, eski Yugoslavya'da ve Alt Kıta'da olduğu gibi." (Bieber, 2008, s.1). Huntington'un deyimiyle "Fay hattı savaşlarının sıklığı, yoğunluğu ve şiddeti farklı tanrılara inançlarla büyük ölçüde artmaktadır." (Huntington, 1996, s. 254).

Fay hattı savaşları kültür, kimlik, inanç ve yaşam tarzı farklılığından kaynaklanan gruplaşmalar sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Fakat savaş sürecinin ana kaynağı yalnızca güncel kültür farklılıkları değildir. Bu savaşların ortaya çıkmasında olumsuz tarihsel tecrübeler önemli oranda etkilidir. Farklı medeniyet grupları arasında geçmişte vuku bulmuş ve her iki tarafta da korku ve güvensizlikler üretmiş olan geçmiş, şimdiki toplumsal belleğin canlılığıyla birlikte savaşlara neden olmaktadır (Huntington, 1996, s.257). İnşacı kuramın belirttiği gibi, "güven bir gecede oluşmaz"; tarihsel miras, bilişsel algıların oluşmasını sağlar. Tarihten gelen tecrübeler, olumlu algı ve ilişkilerin kurulmasını sağlayabileceği gibi, olumsuz siyasi ya da toplumsal ilişkilerin kaynağı olabilir. Örneğin, ABD ile Kanada arasındaki ilişkiler olumlu tarihsel tecrübeden

³ Huntington, medeniyetler arası çatışmayı, uluslararası sistemin anarşik doğasına dayandırması ve medeniyetler arasındaki fiziki güç farkının medeniyetler arası ilişkilere etkilerini temel alması sebebiyle neorealist bir bakış açısına sahiptir. Fakat teorisini yalnızca güç ve anarşi üzerinden açıklamamıştır, medeniyetler arasındaki kimlik, kültür ve din farkının medeniyetler arası çatışmaların temel dinamiği olduğu iddiasını ileri sürmesi, onu, inşacı kurama yaklaştırmaktadır. Huntington, medeniyetler arasındaki çatışmanın hem güç mücadelesi (neorealist) hem de kimlik farklılıklarından (konstrüktivist) kaynaklandığını ileri sürmektedir.

beslenirken, Suriye toplumu içindeki çatışma olumsuz tarihsel mirastan kaynaklanmaktadır (Adler & Barnet, 1998, s.414)

Fay hattı savaşları bir toplumsal kimlik savaşıdır. Kimliğe dayalı savaşlar, ideolojik ya da stratejik güdülerle gerçekleştirilen savaşlardan farklıdır. Çünkü grup kimliğine dayalı olması sebebiyle sönümlenmesi, karşı grupların gücünün tükenmesine ya da yok edilmesine bağlıdır. Savaş halinde olan taraflar zihinlerinde karşı tarafı düşman olarak görmektedir. Bu nedenle rakip olan tarafın yok edilmesini meşru olarak görmektedir. Biz ve onlar şeklindeki gruplaşma, güvensizlik ve nefret duygusu, savaşları ortaya çıkarır. Bu durumun yarattığı güvenlik ikilemi, bir nefret dinamiğinin oluşmasına neden olmaktadır (Huntington, 1996, s.266). Wendt'in "kimliklerin etkileşim yoluyla inşa edildiği" argümanı ile saldırgan davranışlara maruz kalan tarafın, kendini güvensiz hissetmesinin düşman-dost algısını belirlediğini ileri sürmesi, kimliklerin oluşumunda karşılıklı inşa sürecinin önemini ortaya koymaktadır. Özetle, Wendt'in ifadesi ile "aktörlerin kimlikleri ve çıkarları, birbirlerine karşı davranışları üzerinden şekillenir." (Wendt, 1992, s.408).

Fay Hattı Savaşları uzun sürmektedir, devletler arası savaşlardan ortalama altı kat daha fazla zaman alır çünkü toplumsal kimliğe dayalı olmaları sebebiyle müzakerelerle ve uzlaşma ile çözümleri zordur. Barış ya da ateşkes anlaşmaları sağlasa bile, bu durumu bozacak çeşitli radikal gruplar yüksek ihtimalle ortaya çıkmaktadır. Fay Hattı Savaşları yoğun ya da hafif düzeyde, inişli çıkışlı bir grafiğe sahiptir. Cemaat kimliği ve nefret dinamiği sebebiyle soykırım haricinde nadiren son bulmaktadır (Huntington, 1996, s.253).

Fay Hattı Savaşları, diğer savaşlardan potansiyel olarak daha tehlikelidir, çünkü her iki rakibin "akraba halk ve devletlerini" savaşın içine çeker. Ortaya çıkan bu çok aktörlü savaş ortamını Huntington "soydaş ülke sendromu" kavramı ile açıklamaktadır (Bieber, 2008, s.2). Diğer devletler ve gruplar kendi "akraba ülkelerini" desteklemek için savaşa resmi ya da gayri resmi yollardan dahil olurlar (Bieber, 2008, s.4). "Soydaş ülke sendromu" kavramı yirminci yüzyıl Fay Hattı Savaşlarının merkezi bir özelliğidir. Huntington, Akraba ülkelerin Fay Hattı Savaşlarına katılımını şu şekilde formüle etmektedir: "A1 Grubu B1 Grubu ile savaşıyor ve her biri savaşın kapsamını artırıp, kendi medeniyetlerinin soydaş gruplarından (A2, A3, A4 ve B2, B3 ve B4) destek sağlamaya çalışıyor ve bu gruplar da savaşan soydaşlarıyla özdeşleşiyor." (Huntington, 1996, s. 254). Soydaş ülkelerin savaşa katılımı savaşın şiddetini arttırsa da savaşın kontrol altına alınması 'akraba devletlerin' diplomatik görüşmeleri sonucunda gerçekleşebilir (Huntington, 1996, s. 272).

Huntington'a göre Eski Yugoslavya 1990'ların başında en karmaşık, en eksiksiz Fay Hattı Savaşlarının yaşandığı yerdir (Huntington, 1996, s. 281). Fay Hattı Savaş kavramının çıkış noktası Bosna Savaşı (1991-1995)'dir. Bu savaşın yapısı, iç aktörleri ve savaşa dışardan katılan ülkelerin kimliği Fay Hattı Savaş kavramına dayanak noktasını oluşturmaktadır. Bosna Savaşı'nın birincil aktörleri ve onlara destek veren ikincil ülkeler kavrama ilham kaynağı olmuştu. Huntington'a göre, Bosna'daki savaş bir medeniyetler savaşıdır: Üç birincil taraf, farklı medeniyetlere mensuptu ve farklı dinlere bağlıydı. Bir kısmı istisna dışında (ABD'nin Bosna safında katılımı), ikincil ve üçüncül aktörlerin katılımı tamamen medeniyet modeli ile örtüşmekteydi (Huntington, 1996, s.288-289). Buna göre: Birincil düzeyde, Bosna'daki Hırvat, Sırp ve Boşnaklar birbirleriyle savaşıyordu. İkincil düzeyde, Sırp hükümeti, Boşnak ve Hırvatlar karşı, Sırlara yardım ederek, "Büyük Sırbistan"ı desteklemiştir. Hırvat hükümeti, Boşnak Hırvatları destekleyerek "Büyük Hırvatistan"ı oluşturmayı amaçlamıştır. Üçüncül düzeyde, aynı medeniyete mensup olan; Almanya, Avusturya, Vatikan ve diğer Katolik Avrupa ülkeleri ile grupları, daha sonra da ABD, Hırvatistan'dan yana taraf olmuşlardır. Rusya, Yunanistan ve diğer Ortodoks ülkeler ve gruplar, Sırbistan'ı desteklemiştir. İran, Suudi Arabistan, Türkiye, Libya, İslamcı enternasyonal ve İslam ülkeleri genelde Boşnak Müslümanlar tarafında yer almıştır. Boşnak Müslümanlar, ayrıca ABD'den de yardım almıştır; Huntington'a göre bu, evrensel soydaşın soydaşını desteklemesi örüntüsünde, medeniyet dışı bir sapma, kuraldışı bir durumdur (Huntington, 1996, s.281). Bu açıklama biçimi 'akraba/soydaş' devletlerin savaşa katılım süreçlerini açıklamakta ve benzer

nedenlerle ortaya çıkan savaşlar ve dışardan yapılan katımları açıklamaktadır. Suriye İç Savaşı'na dışardan katılan devletlerin katılım süreçleri, bu tespitlerle örtüşmektedir.

Huntington, Fay Hattı Savaşlarının oluşmasında belirleyici olan psikososyal boyuta dikkat çekmektedir. Buna göre, taraflar düşmanlarını aşağı görmektedir ve rakiplerini insanlıktan uzak olarak tasvir etmektedirler. Karşılıklı olarak gruplar, sembolik değeri yüksek bölge ve şehirlere saldırmaktadır. Örneğin simgesel değeri yüksek olan dini ya da ulusal mabetlere ya da yapılara saldırılar düzenlenmektedir (Huntington, 1996, s.271-272). Bu tespit yoğun şekilde Suriye İç Savaşı'nda karşılık bulmaktadır.

Yukarıda verilen tespitlerin kritiğini yapmak mümkündür. Devletler her zaman kimlik politikalarına dayalı olarak politika ve strateji izlemezler, bazen medeniyet ve toplumsal kimliklerini ikinci plana alarak, kimliklerine rağmen politika yaparlar. Fuat Ajami'nin tespiti bu bağlamda önemlidir. Ayrıca Ajami, devletleri, medeniyetlerden daha güçlü olarak değerlendirmektedir: "Medeniyetler devletleri kontrol etmez, devletler medeniyetleri kontrol eder. Devletler gerektiğinde kan bağlarından gözlerini kaçırmaz; çıkarlarına uygun olduğunda kardeşliği, inancı ve akrabalığı görmezden gelirler." (Bieber, 2008, s.4). Buna ek olarak devletler bazen toplumsal kimliklerine göre politika izlediğine dair görünüm vermeye çalışırlar fakat gerçek amaçları siyasi çıkarlarıdır. Örneğin İran, Bosnalı Müslümanlara, ABD'nin örtük onayıyla, en büyük askeri yardımı sağlayan Müslüman ülkedir. Fakat İran'ın asıl amacı Bosnalı Müslümanlara yardımdan ziyade siyasi etki alanını arttırmaktır. Çünkü İran rejimi ile Bosnalı Müslümanlar arasında kültürel kodlar açısından büyük farklar vardır (Bieber, 2008, s.4).

3. İç Savaşı Başlamasının Sebepleri, Etnik ve Mezhepsel Yapı

Suriye toplumunun etnik, mezhepsel, dinsel bakımdan çeşitlilik oranı yüksektir. Suriye toplumunun önemli bir bölümü aidiyet duygusu bakımından, kişi ya da toplumsal gruplar, kendilerini ulusal kimliklerinden ziyade mezhepsel, dinsel ya da etnik kimlikleri ile ifade etmektedir. Diğer bir deyişle Suriye'de mezhepsel, etnik, dinsel aidiyet bilinci, ulusal bilince galebe çalmaktadır.

Suriye'yi bir ulus devlet haline getirme ve dönüştürme amacı taşıdıklarını söyleyen iktidarlar, çoğunlukla uygulamada bu amaçlarından sapmışlar ve bağlı oldukları mezhebe dayalı olarak politika izlemişlerdir. Bu olgu, Suriye İç Savaşı'nın çıkmasının en belirleyici nedenidir. Çünkü Suriye toplumunda mezhepsel düzeyde çatışmaya müsait durumda olan fay hatları, Esed rejiminin politikaları sebebiyle daha fazla belirginleşmiş ve çatışmaya daha müsait hale gelmiştir. Suriye'de çatışmaya müsait ve gerilim halindeki toplumsal fay hatları, 2011 yılında Tunus'ta başlayan Arap Baharı (İsyanları)'nın etkisiyle iç savaşa dönüşmüştür.

Suriye'de 2011'de başlayan protesto hareketleri, başlangıçta toplumsal kimlikten ziyade sınıfsal ve siyasi nedenlerden dolayı meydana gelmiştir. İlk protestolar, büyük ekonomik sorunlar sebebiyle kırsaldan şehirlerin gecekondu mahallelerine gelen iklim mültecileri tarafından başlatılmıştır (Ford, 2019, s.1). Protestocular için protesto hareketinin başlangıcında ortak payda, Suriye diktatörlüğünün yıkılması olmuştur. Protesto gösterilerine katılanlar, isyanın başlarında, rejime olan memnuniyetsizliklerini belirtmek isteyen ve homojen olmayan gruplardan meydana gelmiştir. Rejim karşıtı protesto eylemlerine, çoğu Sünni olsa da, Hristiyan azınlığa mensup olanlardan Dürzilere kadar farklı toplumsal gruplar katılmıştır. Fakat bu durum zamanla radikal şekilde değişerek, bölgeselleşip, etnik, mezhepsel ve dinsel bölünmeyle sonuçlanmıştır. Devrime katılan ortak ittifak grupları zamanla parçalanmıştır (Phillips, 2015, s.360).

Suriye İç Savaşı'nın kökleri, Fransız manda yönetimine kadar gitmektedir (1920-1946). Fransa'nın I. Dünya Savaşı sonrası Suriye'de kurduğu kolonyal siyasi ve askeri düzen, Esed rejiminin oluşmasının ve iç savaşın ortaya çıkmasının tarihsel temelini oluşturmaktadır. Fransız manda yönetimi, Arap milliyetçiliğini bastırmak ve bağımsızlık taleplerini engellemek için azınlıkları önemli makamlara getirmiş ve kurumları azınlıkların güçlü olmasını sağlayacak şekilde düzenlemiştir. Ayrıca azınlıkların yoğunlaştığı bölgelere özerklik vermiştir -Dürzi ve Nusayri bölgeleri- (Fildis, 2012, s.148).

Fransız manda idaresi, sünni çoğunluğun Suriye ordusu içindeki sayısını nüfusuna oranla düşük tutmuştur. Buna karşılık, özellikle Nusayri azınlığı nüfuslarına oranla ordu içinde yüksek tutmuştur. 1949'dan sonra gerçekleştirilen askeri darbelerin çoğunda, azınlık unsurlar önemli oranda belirleyici olmuştur. 1949 yılında yazılan askeri raporda, "ordunun en önemli birliklerin tamamının başında azınlık mensubu bir subay olduğu" yazılmıştır. Esed rejiminin iktidar tekeli oluşturması, Fransız manda idaresi yıllarına dayanmaktadır (Fildis, 2012, s.151-152).

Hafız Esed'in iktidarının temeli, Baas Partisinin iktidara gelmesiyle azınlıkların periferiden Suriye merkezine yerleşmesi ve iktidarı ele geçirmesine dayanmaktadır (Phillips, 2015, s.365). Hafız Esed, 1970'te askeri bir darbe ile tek adamlı, mutlak diktatörlüğe dayalı bir rejim kurmuştur. Nusayri/Alevi kimliğine sahip olan Hafız Esed, Nusayriliğe mensup kişileri devletin önemli makamlarına getirerek, Nusayri azınlığa dayalı bir diktatörlük kurmuştur. Hafız Esed'in iktidarı, Suriye'deki Nusayri toplumunun zaferi ya da iktidarı olarak kabul edilmektedir (Cleveland, 2015, s.444). Hafız Esed'in liderliği esnasında, Suriye nüfusu içinde küçük bir orana sahip olan Nusayriler, hükümette ve orduda üst düzey makamlara getirilmiştir (Tayyab ve diğerleri, 2020, s.298). Hafız Esed, Kasım 1970'te rakibi Cedid'i iktidardan uzaklaştırdıktan sonra, Nusayrilerin ordu içindeki varlığını arttırmış ve Cumhuriyet Muhafızları gibi seçkin birimleri, büyük ölçüde Nusayrilerden meydana getirerek, iktidarını koruyacak bir ordu kurmuştur (Phillips, 2015, s.365). Nusayri nüfusun iktidarı aynı zamanda geçmişle hesaplaşma anlamına gelmektedir. Çünkü Suriye tarihinde Nusayriler, benzer heterodoks mezhepler gibi, Müslüman olarak kabul edilmemiş ve dışlanmışlardır. Bu durum Nusayrilerde, tarihsel bellek açısından Sünni Müslümanlara karşı nefret duygusunun oluşmasına neden olmuştur (Tayyab ve diğerleri, 2020, ss. 296-297). Nusayri toplumu, Suriye tarihinde şehirlere bir dönem kabul edilmemiş ve dışlanmış bir toplumsal gruptur (Balanche, 2018, s. 6).

Topluluklar arası ilişkilerde, kimlik ve çıkarların belirlenmesi tarihsel, kültürel, ideolojik ve normatif faktörlere bağlı olarak oluşmaktadır (Wendt, 1992, s.395). Bu nedenle yaşanan tarih, geleceği belirlemiştir. Suriye toplumu içindeki mezhepsel ve etnik nedenlerden kaynaklanan olumsuz tarihsel tecrübe, iç savaşın meydana gelmesinde önemli oranda belirleyici olmuştur. Batılı bir Orta Doğu uzmanının ifadesi, tarihsel mirasın iç savaşta etkisine işaret etmektedir: "Tarih nesilden nesile aktarıldı, uykuda kaldı, ancak her zaman yeniden uyandırılmaya ve günün koşullarına uyacak şekilde revize edilmeye hazır durumdaydı" (Phillips, 2015, s.362).

Nusayri mezhebinin iktidar kurumları üzerinde artan etkisine rağmen Esed rejimi, mezhepsel farklılıkların resmi düzeyde kabul edilmesine izin vermemiştir. Esed rejimi, Nusayri topluluğun Suriye içindeki konumunu hukuki ve resmi düzeyde somutlaştırmamıştır. Örneğin Suriye, Lübnan'daki gibi resmi bir etno-mezhepsel yapıyı kabul etmemiştir. Esed rejimi, Baas Partisi'nin anayasasında kabul edilen, mezhepsel farklılıkların olduğu ve sonunda "mezhepsel farklılıkların yok olacağı" maddesini anayasada tutmuştur. Ayrıca Esed rejimi, Arap milliyetçiliği politikasını kullanarak ulusal kimlik inşasını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu politikaya meşruiyet kazandırmak için kilit sivil hükümet makamlarına Mustafa Tlass (Savunma Bakanı 1972-2004) ve Abdul Halim Khaddam (Dışişleri Bakanı 1970-84 ve Başkan Yardımcısı 1984-2005) gibi Sünni müttetiklerini getirmiştir. Fakat Esed rejiminin taktiksel yaklaşımlarla Sünni muhalefetin tepkisini azaltmaya çalışan politikaları süreklilik kazanmamıştır. Khaddam ve Tlass gibi eski sadık Sünni aileleri görevlerinden uzaklaştırıp, yönetici eliti daha yoğun şekilde Nusayrilerden oluşacak şekilde değiştirmiştir (Phillips, 2015, s. 362).

Beşar Esed, 2011 yılında iç savaş başlamadan evvel Wall Street Journal'a verdiği röportajda, Suriye'nin İsrail ile barış anlaşması imzalamamasına vurgu yaparak, Suriye'nin "Arap milliyetçiliğinin atan son kalbi" olduğunu söylemiştir (Tür, 2022, s.84). Baba Hafız Esed döneminde benimsenen Arap milliyetçiliği politikası, resmi politika olsa da, Hafız Esed, gizlice iktidarını ve gücünü mezhebine (Nusayri) dayalı olarak sağlamlaştırmıştır. Dolayısıyla, Esed'in iktidar ve mezhep politikası, Sünni topluluğun

(%64) mezheplerini önemsemelerini kuvvetlendirmiştir. Böylece mezhepçilik, resmi olmayan derin toplumsal katmanlarda güç kazanmıştır (Tayyab ve diğerleri, 2020, s.297).

Suriye toplumunun yaklaşık %12'si Nusayri azınlıktan oluşmaktadır fakat ordunun yüzde 61'i, istihbaratın ise yüzde 80'i Nusayrilere mensup gelmektedir. Hafız Esed liderliğinde Nusayriler, silahlı güçler içindeki yoğunluklarına dayalı olarak ülke iktidarını kontrolleri altında tutmuşlardır (İnanç, 2016, s.84). Azınlık bir kitlenin Suriye Devleti'nin en önemli makamlarını kontrolü altında tutarak, nüfusun %64'lük Sünni çoğunluğunu yönetmesi ve hegemonya kurması, Sünni Suriyelilerin tepki ve nefretini çekmiştir. Bu birikim 1982'de Hama'da ilk kez infilak ederek, isyana dönüşmüştür (Cleveland, 2015, s.451). Hafız Esed, Hama Olayına karşı ezici bir askeri müdahalede bulunmuştur. Esed, ordunun bütün gücünü Hama halkına karşı herhangi bir ayırım gözetmeksizin kullanmıştır. Esed rejimi, iktidarını şiddetin bütün aygıtlarını kullanarak korumuştur ve aynı yöntemleri kullanarak, iç savaşı bastırma stratejisi izlemiştir.

Yukarıda ortaya koyulduğu üzere, Esed döneminde marjinalize edilen Sünni Arap nüfus, Nusayri iktidarı karşısında iç savaşta muhalefeti desteklemiştir. Buna karşılık Suriye'nin Sünni olmayan diğer Arap dini grupları, Hristiyanlar (%9), Dürziler (%3), Şiiler (%1) ve çeşitli diğerleri (%1), Sünni Arap çoğunluk yönetimi altında ayrımcılığa uğramaktan korkarak, Esed rejimine destek vermiştir. Buna ek olarak laik Sünni Arapların da Esed rejimini desteklediği belirtilmelidir. Çoğunluğu Sünni olmakla birlikte, etnik olarak Kürt olan Suriyelilerin %10'u, öncelikle kendi etnik gruplarıyla özdeşleşmekle birlikte ve tarafsızlığı tercih etmiştir (Phillips, 2015, s.357). Bu bağlamda Esed rejimine, dayandığı toplumsal taban sebebiyle, "azınlık gruplarının koalisyonu" denilebilir (Mirza ve diğerleri, 2021, s.46). Esed rejimi kendisini azınlıkların, büyük ölçüde de Nusayrilerin, koruyucusu olarak sunmuştur (Phillips ve Valbjørn, 2018, s.426).

Nusayrilik dışlayıcı bir mezhepsel anlatı ve yapıya sahiptir. Cemaat içi ilişkiler gelişmiştir ve dışa kapalıdır. Esed rejiminin toplumsal muhalefetle sert bir şekilde karşılaşmasında bu durum, diğer unsurlarla birlikte etkili olmuştur (Mirza ve diğerleri, 2021, s.46). Örneğin Esed rejimi, iktidara geldiği dönemin başlarında, Baas dönemi uygulamalarının avantajlarından faydalanarak, Sünni köylü kitleyi toprak reformu ve refah düzeyinin artması ile rejime yaklaştırmıştır. Fakat zamanla Sünni köylü topluluk ekonomik açıdan zor duruma düşmüştür. Esed rejimi, Nusayri nüfusu kayırmacı politikalarla ayrıcalıklı hale getirmiştir, bu duruma ekonomik açıdan zor duruma düşen Sünni kitle tepki ve öfke duymuştur, Sünni topluluğun geneli rejimden uzaklaşmıştır. Örneğin iç savaşta önemli mezhepsel şiddet olaylarının yaşandığı Humus, Nusayri topluluğun kayırılmasına, Sünni (ve Hristiyan) kasaba halkının tepkili olduğu bir şehirdir (Balanche, 2018, s.4). Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, fikirler, değerler ve inanç sistemleri siyasal ve sosyal yaşamı şekillendirmekte ve belirlemektedir (Reus-Smit, 2013, s.294). Dolayısıyla toplumsal düzlemde oluşan bilişsel algılar, siyasal kararların meydana gelmesini etkiler.

Özetle Suriye İç Savaşı, toplumsal kimliklerin tarihsel ve siyasal nedenlerle çatışması temelinde ortaya çıkmıştır. Bu durumun oluşmasında Nusayri azınlık iktidarı ve Esed rejiminin yönetim anlayışı belirleyici olmuştur. Christopher Phillips'e göre çatışmanın mezhepselleştirilmesinde en büyük sorumluluk Esed rejime aittir. Çünkü Beşar Esed, daha iyi silahlanmış ordusunun Sünni Arap muhalefete karşı savaşı kazanacağını düşünerek, savaş çıkarmak amacıyla aşırı şiddet uygulamıştır (Phillips, 2015, s.369). Esed rejimi ve destekçileri, güvenlik meselesini bir karşılıklı haklar ve uzlaşmaya dayalı olarak çözmeyi seçmemiştir. Rejim için güvenlik, yalnızca bir güç meselesidir ve zor aygıtları vasıtasıyla oluşan muhalefet bastırılmalı ya da yok edilmelidir. Bu manada Esed rejiminin yönetim anlayışı Hobbesçi'dir (Wendt, 1992, s. 412).

İlk protestolar başladığında Esed rejimi, hızlı şekilde dayandığı toplumsal katmanların desteğini sağlamak için, isyanları başlatanların mezhepçi İslamcılar olduğu propagandası yapmıştır. Örneğin devlet televizyonları, azınlıkların düşmanı olarak gösterdiği İslamcıların protesto gösterilerini başlattığını iddia etmiştir. Esed rejiminin milis gücü olan Şebbiha ise Nusayri köylerine, Sünni köylerin Nusayrilere saldırıda

olduğunu söyleyerek kum torbaları dağıtmıştır. Böylece iktidar tarafından mezhepsel fay hatları keskinleştirilmiştir (Phillips, 2015, s. 369). Sonuç olarak, isyanın altında yatan en önemli sebep, halkın genelinin yaşadığı sosyo-politik ve ekonomik sıkıntılar etkili olmakla birlikte, Nusayri azınlığın iktidarına karşı, Sünni çoğunluğun iktidar değişimini talebidir (Tayyab ve diğerleri, 2020, s. 302).

4. Farklı Toplumsal Kimlikler Arası İlişkilerin İç Savaşa Yansıması

Suriye toplumu, çalışmada belirtildiği üzere, etnik ve mezhepsel açıdan yüksek bir heterojenliğe sahiptir. Fakat Suriye toplumu arasındaki ilişkiler ve geçişler oldukça zayıftır. Örneğin: “Bir Hristiyan, Hristiyan hekime muayene olur.” sözü ya da karma evlilik oranının yalnızca %2,1 olması, ki bunların %1,5’i yabancılarla yapılmış evliliklerdir, her bir toplumsal grubun iç dünyasında yaşaması ve kaynaşamamasına örnektir. Suriyeli Hristiyan bir din adamının açıklaması toplumsal gruplar arasındaki ilişkileri yansıtmaktadır: “Hristiyan Müslümandan korkuyor, hatta onu küçümsüyor, hala dağlı olarak kabul edilen Alevi onu küçümseyen Sünni tarafından reddedildiğini hissediyor, İsmaililer kendilerini Aleviler tarafından kuşatılmış hissediyor” (Baczko ve diğerleri, 2018, s. 51). Farklı toplumsal kimlikler arasındaki olumsuz tarihsel hafıza, ulusal kimliğin oluşmasını engellemektedir. Buna ek olarak Dürziler ülkenin güneyinde, Nusayriler batısında, Kürtler kuzey ve doğusunda, Hristiyanlar ve İsmaililer ise şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bu durum toplumsal bütünleşmenin oluşmasını engelleyen diğer faktördür (Baczko ve diğerleri, 2018, ss.48-49). Bazı bölgelerde baskın cemaat yapısının olması, Alevilerin, Sünnilerin, Hristiyanların birçok bölgede bir arada yaşamadıkları anlamına gelmemektedir; ancak belirtildiği üzere, organik ilişkiler zayıftır.

Esed rejimi, gayri resmi politika uygulamalarında Arap nüfusa karşı, mezhepsel ve dinsel niteliklerine göre ayırım yapmıştır. Kürtlere de bu muameleye maruz kalan toplumsal gruplardan biridir. Esed rejimi, Kürtlere karşı ayrımcı ve dışlayıcı bir tutum sergilemiştir. Örneğin toprak reformundan muaf tutulan yalnızca Kürtler olmuştur. Ayrıca Suriye’de yaşayan Kürtler oy kullanma, mülk sahibi olma, pasaport kullanma haklarına sahip olamamıştır (Baczko ve diğerleri, 2018, ss. 55-56). Bu nedenlerden ötürü Suriye İç Savaşı esnasında, Kürtler, etnik kimliklerine dayalı olarak kolektif tepki vermiştir. Demokratik Birlik Partisi (PYD) gibi silahlı milliyetçi askeri örgütlenmelere katılmışlar, ABD’den destek almışlardır (Phillips, 2015, s. 359).

2011’de isyanlar başladıktan kısa bir süre sonra, tarih boyunca çatışma içinde olan toplumsal kimliklerin olumsuz tarihsel belleği yeniden canlanmıştır. Bu durum mezhepsel, dinsel ve etnik farklılıklardan kaynaklanan çatışma ve bölünmeleri hızlandırmıştır. Protesto gösterilerinin özellikle cuma günlerinde yoğunlaşması ve ayaklanmanın Sünni karakterinin güçlenmesi, ülkedeki dini azınlıkların gösterilere olan ilgisinin azalmasına neden olmuştur.

Protesto gösterilerinin Ürdün sınırına yakın, Sünni ağırlıklı Dera kentinde başlaması ve buna karşı merkezi yönetimin kentteki gösterileri bastırmak için 4’üncü Zırhlı Tümen gibi Nusayri subaylardan oluşan elit askeri birlikleri görevlendirmesi, çatışmaların mezhepsel karakter kazanmasını hızlandırmıştır (Atlıoğlu, 2018, s. 139). Bu olayın akabinde, 2011 Nisan ayı başında Banyas’ta Nidal Canud adlı Nusayri bir çiftçinin linç edilerek öldürülmesi ve yine Nusayri kökenli Yarbay Yasir Kaşur adlı bir subayın pusuya düşürülerek öldürülmesi, Esed rejimi kontrolündeki Suriye devlet medyası tarafından sıkça gündeme getirilmiştir. Bu olaylara Nisan ayı sonunda Dera’da Hamza Ali el-Khatib adlı 13 yaşındaki Sünni bir çocuğun işkence ile öldürülmesinin eklenmesi ile mezhepsel çatışmaya dayalı fay hatları belirginleşmiştir (Atlıoğlu, 2018, s. 140).

Yukarıda da ifade edildiği üzere siyasallaştırılmış mezhepsel kimlikler, iç savaş başlamadan önce oluşmuş bir olguydu. Bu olgu, mezhepsel çatışma içerikli olaylarla giderek daha somut ve belirgin hale gelmiştir. Örneğin rejim muhalifi protestocuların Mart-Nisan 2011’de Banyas’ta “Hristiyanlar Beyrut’a, Aleviler mezara” sloganı atması, azınlıkların rejim saflarında yoğunlaşmasına neden olmuştur. Benzer bir olay Humus’ta yaşanmıştır. Esed rejimi ve muhalefet tarafından, bir zamanlar herkesin kullandığı

kapsayıcı bir slogan olan “Suriye Milleti birdir”, “Sünni kanı birdir” şeklinde değiştirilmiştir (Phillips, 2015, s. 369). Yine benzer bir diğer olay, Esed rejimini tamamen devirmeyi ve yeni bir devlet kurmayı amaçladığını ilan eden İslam Ordusu'nun (Ceyş el-İslam) kurucusu Zahran Alluş'un açık bir şekilde mezhepçi bir söylem kullanarak “Şam'ı Alevilerden temizleyeceğim”, “Rafızı (Şiilerin) pislikler” demesi, iç savaşın mezhepsel karakter kazanmasına neden olan diğer örneklerdendir (Phillips ve Valbjörn, 2018, s. 430). Sünni radikal gruplarla benzer söylem ve slogan kullanan rejim yanlısı gruplar, Sünni toplulukları tahrik edecek davranışlar sergilemişlerdir. Örneğin, rejim askerleri tarafından Sünni ailelerin evlerinden yağmalanan mallar, “Sünni pazarı” adıyla Nusayri mahallelerinde satılmıştır (Phillips, 2015, s.359). Bireyler ya da devletler, sosyal etkileşim yoluyla kimliklerini oluşturur; kimlikler ise çıkarları belirler. Suriye İç Savaşı öncesinde ve esnasında meydana gelen sosyalizasyon, aktörler arası nefret dinamiğinin oluşmasına neden olmuştur (Wendt, 1992, s. 404).

Rejim, ayaklanmalar karşısında isyancıları bölme stratejisi izlemiş, olası bir Sünni iktidarının, azınlıklar için hayati derecede tehlikeli bir iktidar olacağı propagandası yapmıştır. Sünni çoğunluğa ait iktidarın, Esed rejiminin yıkılması durumunda azınlıklara karşı yok etme politikası izleyeceğini ileri sürmüştür. Bu süreçte, cihatçı akımların Suriye'ye yönelmesi ve Sünni Müslümanlara karşı bile tekfir söylemi kullanması, azınlıkları rejim tarafına çekmeye çalışan Şam yönetimi için büyük bir fırsat olmuştur. Rejim; Hristiyan, Dürzi, İsmaili, Şii, Nusayri (Rejim) azınlıkları tarafına çekerek, Sünni çoğunluğa karşı blok oluşturmayı amaçlamıştır. Ayrıca rejim, Sünni çoğunluğu marjinalize etmek istemiştir. Rejimin 13 Ağustos 2011'de Lazkiye'nin güney mahallelerini donanma gücüyle bombalaması, Sünni toplumun Esed rejimini, Sünni kitleyi kolektif olarak düşman gördüğü algısına neden olmuştur (Baczko ve diğerleri, 2018, s. 101).

Rejim, azınlıkları askerileştirerek ve azınlıklardan bir blok yaratarak gücünü ve varlığını sürdürme stratejisi izlemiştir. Esed rejimi, azınlık grupları silahlı birlikler halinde orduda kullanmıştır. Örneğin, Dürzilerden oluşan Ceyş el-Muvahhidin (Tektanrıcuların Ordusu) ve Suriye Direnişi olarak bilinen Nusayri, Alevi el-Mukavame gibi Sünni karşıtı, azınlıklardan oluşan mezhepçi karakterde ordular kurmuştur (Phillips, 2015, s. 369). Dürziler ve Hristiyanlar, radikal Sünni gurupların genel saldırıları karşısında rejimle birlikte hareket etmeyi seçmiştir. Azınlıkların (Hristiyan, Dürzi, Alevi) ittifakı, ekonomi ve siyaset alanlarında Sünni Arapları marjinalize etmiştir. Bu durum, rejim için varlığını sürdürme fırsatı olarak kullanılmıştır (Baczko ve diğerleri, 2018, ss. 311-312). 1970'li yıllardan itibaren Suriyeli Hristiyanların ve heterodoks Müslüman grupların (Nusayrî, Dürzî, İsmaili), Sünnî çoğunluğa dayalı bir iktidarın ortaya çıkmasından endişe duymaları, onların Esed rejimini desteklemesinin en önemli nedenlerinden biridir (Athloğlu, 2018, s.146). Rejim, kendisini sekülerizmin temsilcisi olarak kendini sunmuş ve azınlık toplulukların varlığının teminatı olduğu propagandasını yapmıştır. Rejimin organik tabanı olan Nusayri topluluğa verdiği mesaj ise açıktır: “Biz ölürsek, siz de bizimle ölürsünüz” (Reese, 2013, ss.14-15). Ayrıca dini azınlıklar, varlıklarının teminatı olarak gördükleri merkezi yönetimin yıkılması durumunda ortaya çıkabilecek kaos ortamında radikal silahlı grupların hedefi haline gelebileceklerine dair endişe duymuşlardır. Nitekim Şeyh Adnan Arur, Memun El-Humsi gibi muhaliflerin sert mezhepçi söylemleri ve protesto gösterileri esnasında sünni protestocuların “Hristiyanlar Beyrut'a Nusayrîler mezara” gibi sloganların atılması, dini azınlıkların bu konudaki endişelerini daha belirgin hale getirmiştir (Athloğlu, 2018, ss.146). Azınlıkların rejimden yana tavır almasında; özellikle İŞİD'in toprak hakimiyeti, terörü ve şiddeti belirleyici olmuştur. İŞİD'in egemen olduğu topraklardan Hristiyanlar, Kürtler ve Aleviler kaçmıştır. İŞİD'in ele geçirmiş olduğu topraklarda kalmayı tercih eden Hristiyanlar, zımni vergisi ödemek şartıyla barınma hakkı elde etmiş, Şiiler ve Nusayriler ise İŞİD tarafından mürted ilan edilerek öldürülmüştür (Baczko ve diğerleri, 2018, ss. 313-314). Şiddetin dozunun artması, savaşan aktörlerin mezhepsel tabanlarını daha kolay konsolide etmesini sağlamıştır (Al Qarawee, 2013, s. 7). Rejim, iktidarını büyük ölçüde

ordu içindeki Nusayri askerlerin bölünmemesi ve bütüncül olarak hareket etmesi sayesinde korumuştur. Ordu içindeki Nusayri çoğunluk, isyan ve iç savaş sırasında sayısal olarak daha da artmıştır (Baczko ve diğerleri, 2018, ss. 310-311). Skocpol'un "Güvenlik birimlerinde bölünmenin olmaması devrim hareketinin başarıya ulaşmasını engeller" (Demirtaş, 2014, s. 107) tespiti, Suriye İç Savaşı'nda doğrulanmıştır. Suriye Ordusu'na ve yönetim yanlısı milis gruplara dini azınlıklardan katılım oldukça yüksek olmuştur. İç savaşta çok sayıda asker ve milis cenazesinin Süveyde ve Lazkiye gibi kentlere gönderilmesi, dini azınlıkların ordu ve milis grupları içindeki yüksekliğinin kanıtıdır (Atlıoğlu, 2018, s. 146).

Hem Esed rejimi hem de Esed rejimine muhalif olanlar toplumsal infiale yol açacak olayları propaganda amacıyla kullanmışlardır. Bu bağlamda dikkat çekici bir örnek, Humus yakınlarında bir Nusayri köyü olan Akreb köyünün, Aralık 2012'de Sünni en büyük silahlı muhalif gruplardan biri olan ÖSO (Özgür Suriye Ordusu) tarafından ele geçirilmek üzereyken, Esed rejimine bağlı milis güçler tarafından kontrol altına alınmasıdır. Esed rejimine bağlı milis güçler, köyün Sünnilerin eline geçmesinden önce öldürülmelerinin daha iyi olacağını söyleyerek, Nusayri köylüleri öldürmüşlerdir. Bu olay, propaganda amaçlı stratejilerin radikalizmini göstermektedir. Bu olay, rejim tarafından, fotoğraflar kullanılarak medya vasıtasıyla failerin Sünniler olduğunu söylenerek, kamuoyuna sunulmuştur. Ancak katliamdan kurtulan az sayıda Nusayri köylü, ÖSO'ya sığınmış ve failerin rejim yanlısı milisler olduğunu söylemiştir (İnanç, 2016, s. 88).

Nefret dinamiğini besleyen olaylar silsilesi karşılıklı mezhepsel katliamlarla artmıştır. İç savaş sırasında radikal Sünni gruplar Humus'a bağlı Hula'da ve Hama'ya bağlı el-Kubeyr'de Nusayri olan rejim yanlısı sivilleri öldürmüşlerdir. Bu olaya karşılık olarak, Nusayri rejim yanlısı milisler, Hama'ya bağlı Akreb'da sünni sivilleri öldürmüşlerdir (Atlıoğlu, 2018, s. 141). Bu olaylarla benzeşen bir diğer örnek, Esed rejimine bağlı silahlı güçler tarafından Haola'da yapılan katliamdır. Bu katliamda 108 Sünni Suriyelinin öldürülmüş, öldürülenlerin 49'u çocuktur (Jasser, 2014, s. 62). Bir diğer olayda, Sünnilerin topraklarında ırgat olarak çalıştırılan Nusayriler, Mayıs 2013'te Beyda ve Banyas'ta kanlı bir katliam yaparak, yüzlerce Sünni sivil katletmişlerdir (İnanç, 2016, s. 89).

İŞİD ve Nusra gibi örgütlerin selefi-cihatçı ideolojilerle gerçekleştirdiği eylemler kimliklerin ötekileştirilip düşmanlaştırılması sürecini derinleştirmiştir. Diğer taraftan PYD'nin silahlı kanadı olarak bilinen YPG, kendisine savaş açan İŞİD'e destek verdiğini iddia ettiği sivilleri katlederken; El Nusra, Lübnan sınırında yakaladığı Hizbullah militanlarını ve Lübnan ordusuna bağlı askerleri öldürmüştür. Esed Rejimine ait ordu güçleri, karadan ve havadan sünni sivilleri hedef alarak ağır saldırılar gerçekleştirmiştir. Bu saldırılarda scud füzeleri, msket bombaları, varil bombaları ve kimyasal silahlar kullanmışlardır (Eker, 2015, s.54). Sünni subayların ve askerlerin ordudan ayrılması, ardından Haziran 2011'de silahlı mücadeleye başladıklarını açıklamaları, Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) adlı silahlı muhalif yapının oluşmasına ve ülkedeki çatışmanın mezhepsel temelde militerleşmesine neden olmuştur (Atlıoğlu, 2018, s.139). İç savaş boyunca ordudan ayrılıp ÖSO'ya katılan subay ve askerlerin neredeyse tamamı Sünnidir (Atlıoğlu, 2018, s. 147). Bu duruma ek olarak Nusra Cephesi gibi radikal sünni örgütlerin sivilleri hedef alarak, kent merkezlerine saldırılar düzenlemesi, 2012 yılı başından itibaren Suriye'deki farklı toplumsal grupların güvenlik kaygılarını arttırmıştır. Bu durum, kimlik bağlarına dayalı dayanışma duygusunun artmasına neden olmuştur (Atlıoğlu, 2018, s. 141).

Burada verilen olaylar silsilesi Huntington'un bir diğer saptamasını doğrulamaktadır:

"Kimlik savaşları olarak adlandırılan çatışmalarda şiddet artarken, başlangıçta tesadüfi addedilen meseleler, "onlara" karşı "biz" şeklinde, daha özel bir biçimde yeniden tanımlanmaktadır. Bu durum grup birliği ve bağlılığının artmasına neden olur. Politik liderlerin etnik ve dinsel bağlılığa yaptıkları atıflar artar ve kimliğe ait medeniyet bilinci

güçlenir. Karşılıklı korku, güvensizlik ve nefret, uluslararası ilişkilerdeki güvenlik ikilemiyle kıyaslanabilir bir nefret dinamiği meydana getirir.” (Huntington, 1996, s.266).

Nefret politikaları karşılıklı olarak devam etmiştir. Özellikle dinsel merkezlere yapılan saldırılar sembolik değerdedir ve nefret dinamiğini sürekli olarak beslemiştir: Esed rejimi tarafından 2012 yılının Ekim ayında, Sünni alim Şeyh Muhammed Edip Hasan'ın kabrinin bombalanması, diğer taraftan muhaliflerin, 2013 yılı şubat ayında Deraya'da Şiiler için kutsal sayılan Evliya Sakine Bint Ali'nin türbesini tahrip etmeleri (Baczko ve diğerleri, 2018, s.318), rejime bağlı silahlı güçlerin 1451 camiye ateş açıp, 348 camiyi yıkması, iç savaşın yoğunlaşmasında belirleyici olan nefret dinamiğini arttırmıştır (Jasser, 2014, s.59). Benzer sembolizmi Hizbullah lideri Hasan Nasrallah'ın televizyonda mezhepsel bir dil kullanarak, “Seyyide Zeyneb Türbesi'ni savunmanın meşru olduğunu” ilan etmesinden anlayabiliriz. Nasrallah aynı zamanda savaştan ABD, İsrail ve İslamcı sünnileri sorumlu tutmuştur (Phillips ve Valbjørn, 2018, s. 428). Bu olaylara ek olarak özellikle radikal muhalif dinsel gruplar, Esed rejimi ve müttefiklerine (İran, Hizbullah) Nusayrî, Rafizî, Mecusî, Safevî, Hizbullah ve Hizbulşeytan gibi terimler kullanmıştır. Buna karşılık Esed rejimi ve müttefikleri, Sünni muhalifleri; Tekfirci, Nesebî, Emevî ve Vehhabî olarak nitelmiştir. Savaşın tarafların mezhepsel kimlik üzerinden sembolleri kullanması ve tahrik etmesi, karşılıklı şiddetin yoğunluğunu arttırmıştır (Athoğlu, 2018, s.142). Huntington'un tespitinden anlaşılacağı üzere, Fay Hattı Savaşları şiddetlendiği esnada, Suriye'dekine benzer örnekler ortaya çıkar: “Tarafların her biri, hasımlarını genellikle insanlıktan yoksun olarak tasvir ederek, iblis gibi gösterir. Muhalif kültürün merkezi simgeleri ve yapıntıları hedef haline gelir.” (Huntington, 1996, ss. 271-272).

İç savaştaki kamplaşmada kimlik algısının belirleyiciliğini ortaya koyan bir diğer örnek, 2012'de Nusayrilerin ayaklanmacılar tarafından ele geçirilen bölgelerde başlangıçta saldırıya uğramamalarına rağmen, bu bölgelerden kaçmayı tercih etmeleridir (Baczko ve diğerleri, 2018, s.319). Suriye İç Savaşı'nı aidiyet duygusundan ziyade sosyo-ekonomik, sınıfsal nedenlerle açıklama iddiasında olan tezleri zayıflatıcı bir gelişme, kenar mahallelerde yaşayan fakir Alevilerin, isyanlar esnasında rejimden yana davranmasıdır. Sınıfsallığın daha belirleyici olduğu iddiasındaki yaklaşımları, bu ve buna benzer örnekler zayıflatmaktadır (Athoğlu, 2018, s. 145). Bu örnekler çatışmanın temel dinamiğinin ideolojik ya da sınıfsal olmadığını, kimlik eksenli olduğunu göstermektedir.

Özetle Esed rejiminin Sünni olmayan azınlık kesimleri tarafına alma çabası ve bunu büyük ölçüde başarması, PKK'nın etnik milliyetçiliğinin Suriye'deki Kürt gruplarında karşılık bulması ve ayaklanmanın ana omurgasının Sünnileşmesi, ulusal düzeyde dışlamalara neden olmuş ve iç savaşın temel belirleyicisi haline gelmiştir (Baczko ve diğerleri, 2018, s.310). Diğer bir deyişle ulusal kimliklerden ziyade, mezhepsel kimlik ön plana çıkmış ve yurttaşlar arasında ortak kimlik algısı ortadan kalkmıştır (Oytun, 2014, s.38). Sosyal etkileşim süreçleri, bilgi yapılarının oluşmasını sağlar; bilgi yapıları ise karşılıklı davranışları ve çıkarları belirler. Suriye içindeki aktörlerin sahip olduğu bilgi yapıları, karşılıklı davranış ve tutumları belirlemiştir. Fikirler, karşılıklı davranış ve tutumları belirleyen en önemli unsurdur (Wendt, 1995, s.73).

5. Suriye İç Savaşı'na İkincil ve Üçüncül Aktörlerin Müdahalesi

Fay Hattı Savaşlarına mezhepsel ve etnik nedenler dolayısıyla savaşa dahil olan dış siyasi aktörlere, ikincil siyasi aktörler denilmektedir. Savaşa ikincil siyasi unsurların katılımı, savaşın şiddetini, süresini ve çevresel etkisi arttırmıştır. İkincil siyasi aktörlerin savaşa katılımı, üçüncül siyasi aktörlerin katılımını beraberinde getirmiştir. Medeniyetlerin çekirdek devletleri olan, küresel etki ve güce sahip devletler üçüncül siyasi aktörlerdir. Üçüncül aktörler, bölgesel müttefiklerini desteklemek ve büyük uluslararası çıkarlarını korumak ya da genişletmek için çatışmaya dahil olur (Mirza ve diğerleri, 2021, s.46). Suriye İç Savaşı'nın ilerleyen safhalarında, Akriba Devletler olarak tanımlanan ülke ve silahlı gruplar, ikincil siyasi aktörler olarak iç savaşa dahil olmuştur.

Suriye'de yaşananlar Suriye toprakları ile sınırlı kalmamaktadır, bölgesel ve küresel düzeyde etkileri hızlıca yayılmaktadır (Tür, 2022, s. 88). Suriye İç Savaş, farklı dış

aktörlerin katılımını beraberinde getirmiştir. 2011’de Suriye’de ayaklanma başladığında, ABD ve Avrupa birlikte Esed rejiminin yıkılması için; Rusya ise tarafına İran ve Çin’i alarak otoriter rejimi ayakta tutmak için harekete geçmiştir. Sonrasında İran ve Suudi Arabistan bölgesel liderlik için Suriye iç savaşına müdahil olmuştur (Atlıoğlu, 2018, s.174). Özellikle İran ve Suudi Arabistan, mezhepçi söyleme dayanarak savaşa katılmıştır (İnanç, 2016, s.90). Suudi Arabistan, Katar, Ürdün, Türkiye ve Mısır (Muhammed Mursi dönemi), iç savaş başladıktan sonra Sünni Suriye muhalefetine destek vermiş ve iktidar değişikliği talebinde bulunmuşlardır. Buna karşılık İran ve Hizbullah’ın Suriye yönetimini desteklemeleri, mezhepçiliğin söylem ya da toplumsal bağlar açısından iç savaşta önem kazanmasını beraberinde getirmiştir (Atlıoğlu, 2018, s. 145).

İç savaşa dışarıdan katılan ikincil aktörler olarak nitelenebilecek İran, Suudi Arabistan, Katar gibi ülkeler, savaşın bölgeselleşmesine ve Sünni-Şii savaşı şeklinde bir algının oluşmasına neden olmuştur (İnanç, 2016, s. 88). Suudi Arabistan ve İran arasındaki bölgesel üstünlük rekabeti Suriye İç Savaşı’nda açıkça ortaya çıkmıştır. Esed rejimine karşı iç savaşta mücadele eden Suriyeli silahlı Sünni gruplar, Suudi Arabistan, Katar, BAE tarafından desteklenmiştir. İran, -daha önceden vurgulandığı üzere- Esed rejimini ekonomik ve askerî açıdan desteklemiş ve iktidarını sürdürmesini sağlamıştır. Özetle bu ikincil bölgesel güçler, mezhepsel kimlikleri siyasallaştırarak iç savaşa katılmışlardır (Tayyab ve diğerleri, 2020, s.299). Devletler karşılıklı güven ya da güvensizliklerini bilgi yapılarına dayalı olarak oluştururlar. Karşılıklı etkileşim süreçlerinin ürünü olan ve belli bir zaman aralığında oluşmuş olan bilgi yapıları, sosyal yapılar olarak politika belirlenimini oluştururlar. İran ve Suudi Arabistan gibi devletlerin karşılıklı sosyal algıları, iç savaş esnasındaki tutumlarını belirlemiştir (Adler & Barnett, 1998, s. 437-438). Suudi Arabistan ve İran’ın öncelikli hedefi, jeopolitik çıkarlarını korumak ve geliştirmek olsa da, bu amacı mezhep kimlikleri üzerinden ittifaklar kurarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır (Tayyab ve diğerleri, 2020, s. 303). Esed rejiminin İran ve Hizbullah’a bağımlılığının artması, rejimin “Şiileşmesi” algısının oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, karşı dalgayı beraberinde getirmiş; Körfez’deki Sünni ülkelerin Sünni örgüt ve yapılara para yardımı yapması, Sünni kimliğin daha da baskın hale gelmesine neden olmuştur (Baczko ve diğerleri, 2018, s. 33).

Savaşa dahil olan ikincil devletler arasındaki çatışmanın mezhepsel düzeyde derinleşmesine neden olan bir diğer gelişme, İslamcı-selefi örgütlerin savaşa katılması, buna karşılık Şiiilerin koruyucusu olarak Hizbullah’ın savaşa dahil olmasıdır. Hizbullah’ın Suriye’de faaliyet göstermesi ve savaşması, İran tarafından gerçekleştirilmiştir. İran, Iraklı Şii milis güçleri ve İran, Pakistan ve Afganistan’dan gelen Şii gönüllüleri, Hizbullahla birlikte savaşa dahil etmiştir (Bilal, 2015). Bu nedenle Esed rejiminin kilit ortağı Rusya değil, İran’dır. Çünkü Esed rejiminin varlığının sürmesi, İran tarafından sağlanan savaş güçleri ile gerçekleşmiştir. 2013’te Esed rejiminin iktidarı zayıfladığında, Hizbullah 80.000’e yakın savaşçısını Suriye’ye göndererek, Esed rejiminin varlığını sürdürmesini sağlamıştır. İran’ın temel hedefi, Esed hükümetinin hayatta kalmasını sağlayarak, Lübnan Hizbullahı’na ve İran destekli ‘direniş cephesine’ stratejik derinlik kazandırmaktır (Ford, 2019, s.5). İran ve Hizbullah, Suriye’de Esed rejiminin çökmesi halinde, Sünni blok egemenliğinde bir rejimin ortaya çıkmasını, İran ile Hizbullah arasındaki bağlantıyı ortadan kaldıracak bir durum olarak değerlendirmiştir. Hizbullah, Esed rejiminin ortadan kalkmasını kendi var oluşunun sonu olarak görmüştür. Bu nedenle Suriye rejimine askeri olarak sahada büyük bir destek sağlamıştır (Tür, 2022, s.86).

İran’ın jeopolitik nedenlerle Suriye’ye asker gönderdiği analizi doğru olmakla birlikte temel amacının Suriye’de radikal Sünni bir iktidarın oluşmasını engellemektir. Şii dünyasından, Sünnilere karşı Suriye İç Savaşı’na katılım olduğu gibi Şii militanlardan daha fazla Sünni militanlar savaşa katılmıştır. Sünni militanların İŞİD ve El Kaide gibi örgütler üzerinden savaşa katılması, Batılı ülkeler açısından Esed rejiminin devrilmesi önceliğinin değişmesine neden olmuştur.

Suriye İç Savaşı gibi bütün bölgeyi etkileyen bir savaşa katılımı kaçınılmaz olan uluslararası sistemin hegemon gücü ABD'nin, Suriye İç Savaşı politikası zamanla değişmiştir. İŞİD'in savaşa katılımı, müttefiklerin (ABD ve Avrupalı Devletler) politika değişikliğine giderek, öncelikleri olan; Suriye rejiminin yıkılması politikasının değişmesine neden olmuş ve yerini İŞİD ile savaş almıştır. Dönemin ABD Başkanı Obama, Suriye'deki temel stratejilerinin İŞİD'i geriletmek ve yok etmek olduğunu açıklamıştır (Arı, 2014, s.155). ABD, Suriye üzerinde az sayıda askeriyle geniş bir alanda, Kürt terör örgütleri vasıtasıyla yaparak nüfuz elde etmiştir. ABD ve müttefiklerinin bölge üzerindeki etkinliğine savaş açan Nusra Cephesi ve destekçileri, ABD'nin desteklediği seküler silahlı gruplarla yoğun çatışmalara girmiştir (Ulutaş ve diğerleri, 2015). Devletler yalnızca egosiz güdülerle hareket eden varlıklar değildir; devletler kimlikleri, normlar ve fikirlerden etkilenen sosyal varlıklardır. Devletlerin kimlikleri, çıkarlarını belirler (Reus-Smit, 2013, s.297). Devletlerin sosyal ve kimlik merkezli yapıları, Suriye İç Savaşı'nda kimliğe dayalı olarak izledikleri politikalarından anlaşılabilir.

ABD'nin 2019 yılı başlarındaki temel stratejisi şudur: Doğu ve Kuzey Suriye'deki Kürt vekil güçlerini korumak, Suriye'deki İran etkisini sınırlamak, Esed rejimini ekonomik açıdan zor durumda bırakmak ve İŞİD'i yok etmek. Başkan Trump Suriye'deki büyük taahhütleri sona erdirerek, Suriye'den çekilmek istemiştir. Pentagon ve Dışişleri Bakanlığı Trump'ın kararından memnun olmamış ve çekilmeyi yavaşlatmıştır (Ford, 2019, s.9). Trump, "Bu saçma sonsuz savaştan, kabile savaşından çıkıp, askerlerimizi eve getirmemizin zamanı geldi," şeklinde sosyal medya hesabından paylaşım yapmıştır (Lantis, 2020, s.13). ABD ve müttefikleri, Esed rejiminin devrilmesini istemelerine rağmen, bu amaçla İran ve Rusya'ya karşı büyük bir silahlı çatışmaya girmeyi göze alamamıştır (Ford, 2019, s.3). ABD'nin savaşın gidişatına bağlı olarak, Suriye İç Savaşı'nı çıkarları doğrultusunda kullandığı söylenebilir. ABD, Suriye'de iç savaşın sürmesini ve kaosun devam etmesini çıkarları için uygun bulmuştur (Yalçın ve Duran, 2016, s.10).

Savaşın gidişatını doğrudan etkileyen ve 2015 yılında havadan askeri destekle Esed rejiminin devamını sağlayan Rusya, Suriye'de seküler ve azınlık gruplarının etkin olduğu (Ortodoks Hristiyanlar ve Aleviler) bir hükümeti uygun görmüştür. Rusya ile ABD'nin üzerinde uzlaşabilecekleri bir anlaşmanın, yüksek ihtimalle, Suriye'de iktidara gelecek seküler bir yönetim olması, büyük güçler açısından bile kimlik politikalarının önemini göstermektedir (Ulutaş ve diğerleri, 2015). ABD ve Rusya, cihatçı hareketlerin kendileri için tehdit olduğunu düşünmektedir.

Türkiye'nin Suriye İç Savaşı'nda meydana gelen saflaşmaya yönelik pozisyonu, toplumsal kimliklerin önemini ortaya koyan bir diğer kanıttır. Türkiye muhalefet saflarında yer alan etnik Türkmenleri, Türkiye'nin koruma misyonu olduğunu iddia ederek, Kuzey Suriye'ye müdahale etmiştir. Türkiye, kültürel ve dinsel kimliğini yansıtmak ve politika yapımında belirleyici olacak şekilde, iç savaşın başında Esed hükümetinin devrilmesini ve yerine Suriye Müslüman Kardeşlerine bağlı grupların iktidara gelmesini istemiştir (Ford, 2019, s. 7).

6. İç Savaşta Barış Nasıl Mümkün?

Suriye İç Savaşı çok aktörlü ve çok kimlikli olması sebebiyle uzun süredir devam etmektedir. Huntington'ın Fay Hattı Savaşlarının normal savaşlara göre altı kat daha uzun süreceği iddiası, Suriye İç Savaşı'nın çok aktörlü yapısı nedeniyle uzun süredir devam etmesi dikkate alındığında doğruluk payı taşıdığı söylenebilir. (Huntington, 1996, s.253). Fay Hattı Savaşları, ancak taraflardan birinin aşırı derecede zayıflaması ya da yok edilmesi halinde sona erebilir. Örneğin 1995 yılı sonlarına doğru Bosna Hersek'te "Tüm tarafların gücünün tükendiği" bildirildikten sonra taraflar savaşı bitirmeyi kabul etmişlerdir (Huntington, 1996, s.291). Suriye İç Savaşı, Esed rejiminin askeri blokunun içten çökmesi ile sona ermiştir. Esed rejimi, 2018 yılı sonrası savaşı kazandığına kanaat getirerek, Suriye toplumu ve ordusunun ekonomik ve siyasi ihtiyaçları karşısında kayıtsız kalmıştır. Bu durum, Muhaliflerin karşı saldırısı karşısında Esed Rejimi ordusunun kuvvetli bir direniş sergilemesini engellemiştir. Yaşanan süreçte sert askeri çatışmaların

yaşanmaması, Esed rejiminin içten çöküşünün açık kanıtıdır. Fakat Esed rejimi ortadan kalkmış olsa da iç savaşın diğer aktörler tarafından sürdürülme ihtimali mevcuttur.

Huntington'a göre "Fay hattı savaşları neredeyse hiçbir zaman yalnızca birincil taraflar arasındaki müzakerelerle durdurulamaz." (Huntington, 1996, s.291). Bu argüman da Suriye'de doğrulanmıştır. İç savaştaki aktörler, yüzlerce ateşkes anlaşması imzalamalarına rağmen ateşkes anlaşmaları sürdürülememiştir. Sıcak savaşta çatışma halinde olan grup sayısının fazlalığı, ortak bir barış metninde uzlaşma oluşmasını engellemektedir. Her silahlı grup farklı bir doktrin ve strateji ile hareket edebilir. Bu nedenle ortak bir uzlaşma metni ortaya çıkması zordur.

Huntington'a göre birincil tarafların kronik savaş halini çözebilecek en önemli alternatif ikincil ve üçüncül aktörlerin diplomatik müzakeresidir:

"Fay hattı savaşları soydaşlarına destek vermek için birleşen ve karşı taraftaki muadilleriyle müzakerelerde bulunma kapasitesine sahip, bir yandan da soydaşlarını bu anlaşmaları kabul etmeye ikna edebilecek ilgili ikincil ve üçüncül taraflar tarafından durdurulabilir. Kamplaşma savaşı kızıştırıp uzamasına yol açabilse de savaşın sınırlandırılması ve durdurulması bakımından yeterli olmasa da zorunlu bir koşuldur. Kamplaşmalarda bulunan ikincil ve üçüncül taraflar genellikle savaşın birincil düzey katılımcılarına dönüşmek istemezler ve dolayısıyla, savaşı kontrol altına almaya çalışırlar. Ayrıca, savaşa yoğunlaşmış birincil taraflardan daha çeşitli çıkarları vardır ve birbirleriyle olan ilişkilerde başka meselelerle ilgilenirler. Dolayısıyla, bir noktada savaşı durdurmanın kendi çıkarlarına olduğu sonucuna varabilirler." (Huntington, 1996, s.292).

Kapsamlı bir değerlendirme yapıldığında Huntington'a göre bir fay hattı savaşının durdurulabilmesi için: i) ikincil ve üçüncül tarafların etkin katılımı; ii) üçüncül tarafların geniş çaplı koşullar içeren müzakereleri; iii) üçüncül tarafların, ikincil taraflara bu koşulları kabul ettirmek ve birincil taraflara da koşulları kabul etme konusunda baskı yapmak için ödüllendirme ve cezalandırma yöntemini kullanması; iv) ikincil tarafların, birincil taraflara verdiği desteği çekmesi ve aslında birincil taraflara ihanet etmesi; v) bu baskının sonucunda, böyle yapmak için kendilerince bir çıkar gördüklerinde zayıflattıkları, birincil tarafların koşulları kabul etmesi, gereklidir (Huntington, 1996, s.294).

Bölgesel ve küresel aktörlerin Aralık 2024 tarihinde Esed rejiminin çökmesi ve iç savaşın bitmesindeki belirleyiciliği, yukarıda verilen argümanları doğrulamaktadır. Çünkü ABD, İngiltere, Fransa, Rusya, İran, İsrail ve Türkiye'nin Esed rejiminin çöküşü sürecindeki etkinlik, müdahale ya da pasifliği savaşın sonlanmasında doğrudan etkili olmuştur. Ayrıca iç savaşın görece kansız sonlanması, dış aktörlerin müdahale ve müzakere sürecindeki rollerinden bağımsız değerlendirilemez.

İç savaş yukarıda belirtildiği şekilde barışla sonuçlanabilir. Fakat sürdürülebilir bir toplumsal barış ortamının oluşması kolay değildir. Sünni olmayan azınlığın iç savaş sonrası Suriye'ye yeniden entegre edilmesinde yaşanacak olası zorluklar, barış ortamının uzun süreli olarak sağlanmasını engelleyebilir. Phillips'in tespiti ile "Başka yerlerde de görüldüğü gibi, mezhepsel kimlikler bir kez katılıp seferber edildiğinde geri dönüş zordur." (Phillips, 2015, s.371).

Huntington'un yerinde tespitiyle "Fay hattı savaşları aşağıdan yukarıya doğru yükselir, Fay Hattı barışları da yukarıdan aşağıya doğru nüfuz eder." Suriye İç Savaşı, Esed rejimi ile rejim muhalifleri arasında başlamıştır. Esed rejimi kendine bağlı ordu birlikleri ile muhalefeti ortadan kaldırmak için askeri gücü kullanmıştır. İç savaş zamanla Suriye içi toplumsal grupların iç mücadelesi olmaktan çıkmıştır. İran, Hizbullah ve Rusya Esed rejimi tarafında savaşa dahil olmuştur. Sünni Suriyelilerin omurgasını oluşturduğu Muhalifler, Türkiye, Katar, Suudi Arabistan, ABD, İngiltere'den destek alarak savaşı Esed rejimine karşı sürdürmüştür. Bu tablo, Huntington'un Fay Hattı Savaşlarını aşağıdan yukarıya olan yükseliş açıklaması ile uyumludur. İç savaşın sonu ise ikincil ve üçüncül aktörlerin müzakere ve uzlaşmasının sonucunda gerçekleştiğinin güçlü işaretleri mevcuttur. Rusya'nın, Esed rejiminin çöküşü sürecinde havadan rejim lehine yeterli müdahalede bulunmaması, uluslararası güçler arasındaki uzlaşmanın işaretlerinden biridir.

Özetle barış, “fay hattı savaşına sonradan dahil olan, birincil aktörlerin bağımlı olduğu ve savaşın asıl aktörü olmayan ikincil ve üçüncül devletler tarafından gerçekleştirilebilir” argümanı büyük ölçüde doğrulanmıştır (Huntington, 1996, s.298).

7. Sonuç

Suriye toplumundaki kimlik farklılıklarının çatışmaya ve savaşa dönüşmesinin incelenmesi, benzer toplumsal yapıya sahip ülkeler ve bölgelerin geleceği konusunda öngöründe bulunma imkânı sağlamaktadır. Huntington tarafından ileri sürülen Fay Hattı Savaş analizi ve inşacılık kuramının temel argümanları, toplumsal kimlik farklılıklarının savaşa dönüşmesini ve savaş sürecinin açıklanması ve analiz edilmesi için önemli kuramsal çerçeve sunmaktadır.

Suriye İç Savaşı'nın uzun sürmesi, siyasi ve silahlı aktör sayısındaki çeşitlilik ve fazlalık, etkisinin genişliği Suriye İç Savaşı'nın açıklanması ve analiz edilmesinin önemini arttırmaktadır. Suriye İç Savaşının çıkmasında, savaşan aktör sayısının fazla olmasında ve bölgesel güçlerin savaşa katılımında Suriye toplumunun heterojen yapısı belirleyici olmuştur. Suriye toplumu, dinsel, etnik, siyasi ve mezhepsel farklılıklarını tek bir ulusal kimlikte eritememiştir; kendini ulusal kimlikten ziyade mezhepsel, etnik ve dinsel kimlikle ifade etmiştir. Bu ifade etme biçimi, siyasi, ekonomik etkenlere ek olarak, olumsuz tarihsel tecrübelerin de bir sonucudur.

Dinsel, mezhepsel ve etnik bakımdan yeterli düzeyde kaynaşmamış ve olumsuz tarihsel tecrübelerle sahip olan Suriye toplumu, Esed rejiminin azınlıklara dayalı iktidarında fay hattı savaşlarına açık hale gelmiştir. Özetle 2011 yılında başlayan iç savaşın ana belirleyicisi, Nusayri azınlığın iktidarına karşı Sünni çoğunluğun tepkisi ve bu durumu ortadan kaldırmak istemesidir. Toplumsal ve siyasi düzeyde yoğun şekilde var olan ama donmuş olan sorunlar, 2011 Arap İsyanları'nın yarattığı konjonktürün etkisiyle iç savaşa dönüşmüştür. Esed rejiminin, iç savaşı göze almasının temelinde Suriye silahlı güçlerinin ve istihbaratının kahir ekseriyetini Nusayri azınlığın ve diğer azınlıkların oluşturması yatmaktadır. Esed rejimi, sünni çoğunluğun isyanını silah gücü ile bastırabileceğini düşünmüştür. Ayrıca Esed rejimi varlığını sürdürmek için İran, Hizbullah ve Rusya ile güçlü askeri ve siyasi bağlara sahip olması sebebiyle muhalefet karşısında kendini avantajlı görmüştür.

İç savaşa muhalefet ve Esed rejimi safında katılan devletler ve silahlı gruplar, mezhepsel ve etnik kimlikleri doğrultusunda savaşa dahil olmuşlardır. İran, Hizbullah rejim tarafında; Suudi Arabistan, Katar ve küresel İslamcı-selefi siyasi ve askeri güçler, sünni muhalefet safında, PKK ve Kürt milliyetçisi gruplar PYD safında, Türkiye ise demokratik sünni muhalefet ve Türkmenlerin tarafında savaşa dahil olmuştur. İkincil siyasi aktörlerin gruplaşması, ayrışması, dışardan katılımı toplumsal kimliklere göre belirlenmiştir. Özetle 2011 protestolarında rejime karşı olmak ortak paydayken, süreç içinde Sünni-gayri Sünni bölünmesi çatışmanın temel dinamiği haline gelmiştir (Baczko ve diğerleri, 2018, s.309).

Huntington'un Fay Hattı Savaşları ile ilgili argümanları, inşacılık kuramının perspektifi, savaşa üçüncül seviyede katılmış olan ABD ve Rusya'nın stratejik ve jeopolitik nedenlerle olan katılımını açıklamakta yetersiz kalmıştır.

Kaynakça

- Adler E. and Barnett, M. (1998). Studying security communities in theory, comparison, and history, Adler, E., Barnett, M. (edi.). *Security Communities*. Cambridge University Press. (ss. 413-438)
- Al Qarawee, H. H. (2013). Heightened Sectarianism in The Middle East: Causes, Dynamics and Consequences, *Analysis No.205*, https://www.ispionline.it/sites/default/files/publicazioni/analysis_205_2013_0.pdf
- Arı, T. (2014). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Atlioğlu, Y. (2018). Suriye iç savaşı ve müzmin toplumsal çatışma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(1), 129-156.

- Baczko, A., Dorronsoro, D., Quesnay, A. (2018). *Suriye: Bir İç Savaşın Anatomisi*, Çev. Ayşe Meral, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Balanche, F. (2018). Sectarianism in Syria's Civil War. *The Washington Institute for Near East Policy*, fhalshs-01702640f, HAL Id: halshs-01702640 <https://shs.hal.science/halshs-01702640>
- Bieber, F. (2008). The Conflict in former Yugoslavia as a Fault Line War?, *Balkanologie*, III(1) URL: <http://journals.openedition.org/balkanologie/283>; DOI: <https://doi.org/10.4000/balkanologie>.
- Bilal, G. (2015). İran ve Müttefiklerinin Suriye Krizindeki Rolü, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iran-ve-muttefiklerinin-suriye-krizindeki-rolu>
- Cleveland, W. L. (2015). *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı. Tayyab, M., Afridi, S. A., Hamid, M. (2020). Sectarian Divide as a Cause of Protracted Conflict: A Case of Syria (2011-2018), *Liberal Arts and Social Sciences International Journal (LASSIJ)*, 4(2), doi: <https://doi.org/10.47264/idea.lassij/4.2.23>
- Dalay, G. (2016). Suriye'de Ortaya Çıkması Muhtemel Resim Nedir?, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/suriyede-ortaya-cikmasi-muhtemel-resim-nedir>
- Demirtaş, E. (2014). *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Eker, S. (2015). Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, 2, 31-66 http://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/2_savas_olgusunun_donusumu_yeni.pdf
- Emeklier, B. (2015). Samuel P. Huntington, *Savaş Kuramları*, (Ed.) Erhan Büyükakıncı, İstanbul: Adres Yayınları.
- Fildis, A. T. (2012). Roots of Alawite-Sunni Rivalry in Syria. *Middle East Policy*, 19(2), 148-156.
- Ford, R. S. (2019). The Syrian Civil War a New Stage, But is It the Final One?, *The Middle East Institute*, Ford_The_Syrian_Civil_War.pdf
- Huntington, S. P. (1995), *Medeniyetler Çatışması*, Çev. Mustafa Çalık, *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, Ankara: Vadi Yayınları.
- Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon&Schuster Rockefeller Center, New York.
- Jasser, Z. (2014). Sectarian Conflict in Syria, http://cco.ndu.edu/Portals/96/Documents/prism/prism_4-syria/Syrias_Sectarian_Conflict.pdf
- İnanç, Y. S. (2016). Suriye iç savaşı: bir mezhep savaşından ötesi. *Yeni Ortadoğu: Toplum, Siyaset ve Ekonomi Konferansı*. (s.79-95). İstanbul: Işık Üniversitesi Yayınları.
- Lantis, J. S. (2020) Advocacy Coalitions and Foreign Policy Change: Understanding US Responses to the Syrian Civil War. *Journal of Global Security Studies*, doi: 10.1093/jogss/ogaa016.
- Mirza, M. N, Abbas, H., Qaisrani, I. H. (2021). Anatomising Syrian crisis: Enumerating actors, motivations, and their strategies (2011-2019). *Liberal Arts and Social Sciences International Journal*, 5(1), 41-54.
- Orhan, O. (2018). Suriye İç Savaşı ve Ortadoğu'da Güvenlik, 36-39, <http://www.orsam.org.tr/files/oa/63/oytunorhan.pdf>,
- Phillips C. (2015). Sectarianism and conflict in Syria, *Third World Quarterly*, 36(2), 357-376, Doi:10.1080/01436597.2015.1015788.
- Phillips, C., & Valbjørn, M. (2018). 'What is in a Name?': the Role of (Different) Identities in the Multiple Proxy Wars in Syria. *Small Wars and Insurgencies*, 29(3), 414-433. <https://doi.org/10.1080/09592318.2018.1455328>.
- Reese, A. (2013). Sectarian and Regional Conflict in the Middle East, *Middle East Security Report 13*, http://www.understandingwar.org/sites/default/files/SectarianandRegionalConflictintheMiddleEast_3JUL.pdf
- Reus-Smit, C. (2013). Konstrüktivizm, Burchill, S., Linklater, A., Devetak, R., Donnelly, J., Nardin, T., Paterson, M., ... & True, J. (2013). Uluslararası ilişkiler teorileri. *Küre Yayınları: İstanbul*, (ss.279-310).
- Tür, Ö. (2022). Bölgesel ve Küresel Siyasetin Odağında Suriye Dış Politikası, *Orta Doğu ve Dış Politika: Arap Ülkeleri ve İsrail*, Der.: Meliha Benli Altunışık, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, (ss. 61-90).
- Ulutaş, U., Kanat, K. B., Acun, C. (2015). Sınırları Aşan Kriz Suriye, Sayı: 120- http://file.setav.org/files/pdf/20150402160617_sinirlari-asan-kriz-suriye-pdf.pdf
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics. *International organization*, 46(2), 391-425.
- Wendt, A. (1995). Constructing international politics. *International security*, 20(1), 71-81.
- Yalçın, H. B., Duran, B. (2016). Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri, https://setav.org/assets/uploads/2016/11/20161020200312_suriye-stratejileri-ozet-pdf.pdf

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hasan FİDAN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Hasan FİDAN (%100)

Türkiye’de Enflasyonun Ana Harcama Gruplarına Göre Uluslararası Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir İnceleme

Fatih YETER¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, fatih.yeter@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8769-9122

Öz: Bu çalışma, Türkiye’de enflasyonun belirleyicileri üzerine yoğun literatürün dışına çıkarak, enflasyonun ana harcama grupları perspektifinde enflasyonist süreçleri incelemektedir. Bu amaç doğrultusunda farklı ana harcama gruplarında karşılaştırma yapabilmek için, ortak enflasyon dinamiği olduğu düşünülen döviz kuru ve petrol fiyatları üzerinden ampirik bulgular ortaya konulmuştur. Türkiye’de 2004:01 – 2023:12 döneminde aylık veriler kullanılmıştır. Çalışmada yumuşak yapısal kırılmalar altında Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından önerilen Fourier lag augmented (LA)-VAR Granger Nedensellik testi ve zamanla değişen parametre yaklaşımlarından Shi vd. (2018) ve Shi vd. (2020) tarafından önerilen recursive window (REW) algoritmasına dayalı Granger nedensellik yaklaşımına ait sonuçlar yer almaktadır. Sonuçlar statik nedensellik sonuçlarının aksine Türkiye’de değişen iktisadi koşullarda döviz kuru geçişkenliği (DKG)’nin değiştiği bu değişimin ana harcama kalemlerinde farklılık arz ettiğini göstermektedir. Benzer bulgular petrol fiyat şokları için de geçerlidir. Nihai hedef olan dezenflasyonist sürecin meydana gelmesi için ana harcama grupları ekseninde politika kurgulanması gerekmektedir. Bu nedenle politika yapıcıların enflasyon ile mücadelede söz konusu olduğunda enflasyon dinamiklerini ele alırken enflasyonist ana harcama kalemleri üzerinden mikro düzeyde politikalar geliştirmelerini gerektirebilir.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, Döviz Kuru, Petrol Fiyatları, Zaman Serileri

Jel Kodları: E31, F31, S02, C22

An Empirical Investigation on the International Determinants of Inflation by Main Expenditure Groups in Turkey

Abstract: This study goes beyond the extensive literature on the determinants of inflation in Turkey and analyzes inflationary processes from the perspective of main expenditure groups. For this purpose, empirical findings are presented on exchange rates and oil prices, which are considered to be common inflation dynamics, to make comparisons across different main expenditure groups. Monthly data for the period 2004:01 - 2023:12 in Turkey is used. The study presents the results of the Fourier lag augmented (LA)-VAR Granger Causality test proposed by Nazlıoğlu et al. (2016) under soft structural breaks and the Granger causality approach based on the REW algorithm proposed by Shi et al. (2018) and Shi et al. (2020) from time-varying parameter approaches. The results show that contrary to the static causality results, exchange rate pass-through (ERPT) changes under varying economic conditions in Turkey, and this change varies across main expenditure items. Similar findings are also valid for oil price shocks. For the disinflationary process, which is the ultimate goal, to occur, policies should be designed on the axis of main expenditure groups. Therefore, when it comes to combating inflation, policymakers may need to develop micro-level policies through inflationary main expenditure items while addressing inflation dynamics.

Atıf: Yeter, F. (2025). Türkiye’de Enflasyonun Ana Harcama Gruplarına Göre Uluslararası Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir İnceleme, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 273-303.
<https://doi.org/10.30586/pek.1577962>

Geliş Tarihi: 01.11.2024
Kabul Tarihi: 26.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Inflation, Exchange Rate, Oil Prices, Time Series

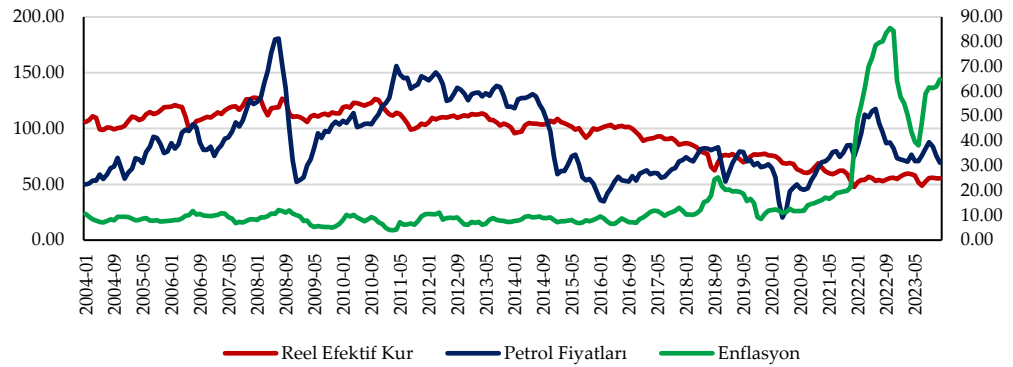
Jel Codes : E31, F31, S02, C22

1. Giriş

Küreselleşme ve iktisadi entegrasyon, gelişmekte olan ülkelerin üretim süreçlerini ve yöntemlerini, tüketim kalıplarını ve dış ticaret hacimlerini etkilemiştir. Bu ülkelerin Dünyanın geri kalanı ile iktisadi ilişkilerindeki meydana gelen değişim ve yoğunlaşma döviz kuru ve petrol fiyatlarındaki değişimlere karşı daha duyarlı hale getirmiştir. Döviz kuru şoklarının ithalat fiyatları yoluyla üretim ve tüketim malları fiyatlarının artmasına yol açarken, başta tüm endüstriyel yapının temel üretim girdisi olarak petrol ürünlerinin yer alması nedeniyle petrol fiyatlarında yaşanan şoklar da yurtiçi fiyatlarını artırmaktadır (Pham vd., 2020). Enflasyonist sürecin kendisi iktisadi sistemin üretim, yatırım ve tüketim kararlarını doğrudan etkileyen ve iktisadi aktivitenin azalmasına yol açması nedeniyle fiyat istikrarının sağlanması ve sürdürülmesi politika yapımcılarının makro iktisadi istikrar için gerekli olan amaç seti içerisinde en başta yer almaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde özellikle petrol fiyatlarındaki yukarı yönlü aşırı dalgalanmanın ve dış ödemeler dengesizliğinin sürdürülemez olmasından kaynaklı kur atakları ile 1980-1990'larda enflasyonist süreç tüm iktisadi sistemi etkileyen bir sorun olarak yer almaktaydı. Ancak gelişmiş ülkelerin başlattığı fiyat istikrarını önceleyen para politikası kurgusu ve merkez bankacılığı anlayışı ile küresel enflasyon eğilimlerinde önemli düşüşler meydana getirmiştir. 2000'lerin başında Dünya genelinde enflasyon sorunu olan ülkelerin sayısının 1980'ler ve 90'lara göre giderek azaldığı görülmektedir. 2007-08 Küresel Finans Krizi ve Covid-19 küresel salgın krizi gibi küresel nitelikte krizler enflasyonist eğilimleri artırsa da birçok ülkede enflasyonist ataletin yer almadığı görülmektedir. 1990'larda enflasyon sorunu birçok ülke ekonomisinin temel ve ortak bir sorunu iken günümüzde artık gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enflasyon sorunundan olduğunu söylemek güçtür. Türkiye'de ise 1990'lar ve öncesinde enflasyon diğer birçok ülkede olduğu gibi önemli makro iktisadi sorun olarak politika yapımcıların masasında yer alırken bugün gelinen noktada Türkiye birçok gelişmekte olan ülke ile olumsuz anlamda ayrılmakta ve özellikle 21. yüzyılın ilk çeyreğinin son yılları Türkiye azınlık diyebileceğimiz çoğunluğunu da az gelişmiş ülkelerin oluşturduğu yüksek enflasyon grubu ülkeler arasında yer almaktadır (Gürkaynak vd., 2023).

Grafik 1 kabaca Türkiye'de son yirmi yılda enflasyon, kur ve küresel petrol fiyat değişimlerini göstermektedir. Buna göre Türkiye'de enflasyon 2004-2018 döneminde görece daha düşük (ılımlı) enflasyon seviyesinde ve daha düşük oynaklık düzeyinde dalgalandığı görülmektedir. Son dönemde görülen enflasyonist sürecin 1990'lardaki gibi yüksek enflasyonun ilk emaresi 2018 yılında ve daha güçlü bir şekilde ise 2021 yılında görülmüş ve Türkiye'de makro iktisadi sorunların başında yeniden yüksek enflasyonun yer aldığı görülmektedir. Bu dönem itibarıyla döviz kuru ve petrol fiyatlarının seyrinin enflasyonun seyri ile uzun dönemde beraber hareket etmediği grafik 1 üzerinden önsel olarak tespit edilmektedir. Döviz kurunun incelen bu dönem itibarıyla Küresel Finans krizi sonrasında (yaklaşık 2010 yılından sonra) düşüş eğilimi içerisinde olduğu başka bir deyişle TL'nin dış değerinin azalma eğilimi içerisinde olduğu açıktır. Diğer taraftan reel petrol fiyatlarının ABD Doları cinsinden seyrinde iki husus dikkat çekmektedir. Birincisi Küresel Finans Krizi öncesinde ani artışa karşılık kriz döneminde reel piyasalardaki ani aşırı durgunluk petrol talebi ile petrol fiyatlarının da düşmesine yol açtığı görülmektedir. Benzer ani talep daralması Covid-19 küresel krizi ile petrol fiyatları tarihi düşük seviyelere gerilemiştir.

Grafik 1. Türkiye’de Enflasyon, Reel Efektif Kuru ve Petrol Fiyatları (ABD Doları cinsinden)

Grafik 1’e topluca bakıldığında Türkiye’de uzun dönemli enflasyon dinamikleri arasında petrol fiyatlarının olmadığı söylenebilir. Diğer taraftan kur geçişkenliğinin ise kur oynaklığının yüksek olduğu dönemlerde daha fazla olduğu dikkate alındığında kısa dönemli dinamiklere ya da zamana bağlı/özgü hareketleri yakalayabilen yöntemler ve enflasyonu oluşturan alt enflasyon gruplarının kur ve petrol fiyatları ile ilişkisinin araştırılması yerinde olacaktır. Tüketici fiyat endeksinin (TÜFE) ana harcama gruplarına ait ağırlık oranlarının yer aldığı Ek 1’de görüleceği üzere Gıda ve Alkolsüz İçecekler, Ulaştırma, Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar fiyat endekslerinin tüfe üzerindeki toplam katkısı yaklaşık %60 civarında iken, buna Lokanta ve Oteller, Ev Eşyası, Giyim ve Ayakkabı gruplarında eklenmesi ile enflasyona etki oranı %80’e yaklaşmaktadır. Dolayısıyla ana harcama gruplarının kendine özgü karakteristik yapısı ve TÜFE üzerindeki etkisinin farklı düzeylerde olduğu görülmektedir. Bu itibarla çalışmanın özgün tarafı enflasyonu sadece TÜFE merkezinde değil ana harcama gruplarına ait enflasyon verilerini de merkeze alacak şekilde çalışmanın ampirik planı yapılmıştır. Çalışmanın giriş bölümünü takip eden bölümde enflasyon üzerindeki ampirik çalışmalar karşılaştırmalı olarak sunulmuş ve literatüre genel bir bakış sunulmuştur. Sonraki bölümde veri ve metodolojiye yer verilmiş ve ardından ampirik bulgular rapor edilerek sonuç kısmında söz konusu bulgular literatür ekseninde tartışılarak politika önerileri sunulmuştur. Sonuçlar statik nedensellik sonuçlarının aksine Türkiye’de değişen iktisadi koşullarda DKG’nin değiştiğini bu değişimin ana harcama kalemlerinde de farklılık arz ettiğini göstermektedir. Politika yapımcıların enflasyon ile mücadelede söz konusu enflasyon dinamiklerini ele alırken alt harcama kalemlerine göre mikro düzeyde politikalar geliştirmelerini gerektirebilir.

2. Literatür Taraması

Bu çalışmanın çerçevesinde literatür iki ana koldan oluşmaktadır. Birincisi döviz kuru hareketlerinin/şoklarının enflasyona geçişkenliği, ikincisi petrol fiyat şoklarının enflasyona geçişkenliği üzerinden ilerlediği görülmektedir. 1980’lerden itibaren birçok gelişmekte olan ülkenin küresel iktisadi sisteme entegrasyonun iyice hızlanmaya başlaması, finansal serbestleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu ülkelerde finansallaşmanın meydana gelmesi ile kısa vadeli sermaye akımların yoğun şekilde yönelmesi yatırım, büyüme gibi makro iktisadi aktiviteyi etkilerken buradaki makro finansal risklerin de artmasına yol açmıştır. Bahsi geçen makro finansal risklerin başında ani sermaye çıkışlarının meydana getirdiği para krizleridir. Para krizleri ani sermaye çıkışları sonrasında artan döviz talebine karşılık ulusal paranın ani ve aşırı değer kaybının meydana gelmesi sonrasında yurtiçi fiyatlarında meydana gelen yukarı yönlü şoklar meydana gelmektedir. DKG tanım olarak döviz kuru şoklarının meydana getirdiği yurt içi fiyatlarındaki artışın büyüklüğü ve söz konusu geçişin hızını ifade etmektedir. Burada verilen DKG gelişmekte olan ülkelerde 1990’larda sıkça yaşanan bir durum olarak ani sermaye çıkışlarının meydana getirdiği döviz kuru şoklarının belirgin bir karakteristik

özelliği olmasına karşılık Ha vd. (2019) gelişmekte olan ülke ekonomilerinde DKG'nin ülke yapısına göre farklı türleri ve etki düzeyleri olduğunu ileri sürmekte ve bunları dört grupta tasnif etmektedir (Ha vd., 2019, s. 5-6):

- Birincisi, para politikası şoklarından kaynaklı döviz kuru şoklarının enflasyona geçiş etkisi ortalamanın üzerindedir.
- İkincisi, yurtiçi talep şoklarından kaynaklı döviz kuru hareketleri genellikle negatif ya da önemsiz geçiş etkisi oranıdır.
- Üçüncüsü, küresel şoklar döviz kuru hareketlerini nispeten daha küçük bir oranda etki eder, Ülkelerin yapısal koşullarına ve şokun kaynağına göre değişmektedir.
- Dördüncüsü, merkez bankası bağımsızlığı ve enflasyon hedeflemesi rejimi ve fiyat istikrarını sağlama taahhüdü gibi sağlam kurumsal yapıların varlığı daha düşük DKG'yi ortaya çıkarmaktadır.

Yukarıda yer alan DKG'nin tanımından da anlaşılacağı üzere bu geçiş etkisinin iki aşamada gerçekleştiği görülmektedir. Birinci aşama sermaye hareketlerinde ani çıkış etkisi ile ya da Ha vd. (2019)'da belirtildiği şekilde döviz kuru şokunun meydana geldiğinde bu şokun ithalat fiyatlarının artmasına yol açmaktadır. İthalat fiyatları daha çok başta enerji, gıda ve temel tüketim kalemleri yoluyla gerçekleşmektedir. Bunların dışında üretim maliyetlerini artırması beklenen diğer hammadde fiyatlarındaki artışı da dahil edilebilir. İkinci aşamada ithal malların türüne göre çeşitli sürelerde geçiş etkileri olmaktadır. Yurtiçi fiyatlara geçiş hızı en yüksek olan nihai tüketim malı olarak kullanılan enerji (petrol, doğalgaz vb.), gıda ve temel tüketim mallarıdır. İthal enerji ve hammaddelerdeki artışlar üretim sürecinde üretim maliyetlerini artırması nedeniyle üreticiler fiyat ayarlamasına giderek yurtiçi fiyatların artmasına yol açacaktır. Forbes (2016) döviz kuru şoklarının yurtiçi fiyatlarına geçişinin tamamlanmasının kabaca 3-5 yıl gibi bir süre aldığını söylemektedir. Ancak Mendonça ve Tiberto (2017) gelişmekte olan DKG'nin etkisinin merkez bankası kredibilitesi ne kadar yüksekse enflasyon üzerindeki etkisinin o kadar az olacağını ileri sürmektedir.

Petrol, üretim süreçlerinin merkezinde yer alan önemli bir girdi unsuru olması, petrol fiyatlarındaki artışların üretim maliyetleri üzerinden enflasyonist etki yapmaktadır. Petrol fiyat şoklarının fiyat düzeyi, ödemeler dengesi ve çıktı düzeyi gibi makro iktisadi değişkenler üzerindeki etkisi sınırlıdır. Bu konudaki tarihsel süreçte meydana gelen en güçlü etki 1972-73 petrol fiyat şoku iken 1979-80 petrol fiyat şokunun enflasyon üzerindeki etkisinin nispeten daha az olduğu görülmektedir (Trehan, 2005). Hooker (2002)'ye gelişmiş ülkelerde göre 1980'ler öncesine göre 1980-90 dönemlerinden itibaren petrol fiyat şokları ile enflasyon arasındaki ilişkinin zayıfladığını, Bernanke vd. (1997) ise sistematik para politikası kurgusunun petrol fiyat şoklarına karşı daha güçlü tepki verdiğini ve dolayısıyla petrol fiyat şoklarının enflasyonist etkisinin azaldığını öne sürmektedir. Clarida vd. (2000) ise para politikasının odak noktasının doğrudan enflasyon beklentilerini çöpleneceği üzerine olmasından kaynaklı olarak petrol fiyatlarındaki şoklarının etkisinin sınırlı düzeyde kalmasına neden olduğunu ileri sürmektedir.

Ampirik bulgular da petrol fiyatlarının enflasyon üzerindeki etkisinin sınırlı olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Cuando ve Gracia (2005) altı Asya ülkesi için yapılan çalışmada petrol fiyat şoklarının önemli bir etkinin olduğunu ancak bu etkinin kısa dönemli enflasyonist şoklar meydana getirdiği uzun dönemde bu etkilerin önemli ölçüde azaldığını ifade etmektedir. Sek vd. (2015) çalışmasında petrol bağımlılığı olan ve petrol bağımlılığı olmayan ülke grupları ile panel veri analizi araştırması yapmış ve sonuçlar petrol bağımlılığı olan ülkelerin petrol fiyat şoklarına karşı daha duyarlı olduğunu ancak petrol bağımlılığı olmayan başka bir deyişle petrol üretimi ile petrol tüketimini karşılayan ülkelerde bu fiyat şoklarının enflasyon üzerinde etkisinin olmadığı aksine yukarı yönlü petrol fiyat şoklarının çıktı düzeyini artırıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yeter ve Eroğlu (2023) geniş veri seti ile yapılan çalışmasında 1980 sonrasında gelir grubuna göre ve enflasyon gruplarına göre bakıldığında petrol fiyatları ile enflasyon arasında pozitif

ancak çok zayıf bir ilişki olduğunu göstermektedir. Literatürde 1970-80 döneminde yaşanan iki petrol fiyat şoklarının enflasyonist etkisinin aksine petrol fiyat şoklarının enflasyon üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu ancak DKG'nin özellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde önemli enflasyon dinamiği olarak yer almaya devam ettiğini göstermektedir.

Tablo 1'de Türkiye ekonomisinde döviz kuru ve petrol fiyat şoklarının enflasyona geçişkenliğinin varlığı ve etki derecesine ortaya çıkarmaya yönelik ampirik bulguların yer aldığı çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmalarda çeşitli ekonometrik yöntemler ile söz konusu bu ilişkiler araştırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların büyük bir kısmının ortak özelliği ele alınan modellerde nedenselliğin yönünün döviz kurundan enflasyona doğru ve petrol fiyat şoklarından enflasyona doğru olduğu görülmektedir. Çalışmaların bir kısmı teorik olarak önsel bir kabul ile yapılırken bir kısmı nedenselliği değişkenlerden hangisinin içsel olup olmadığına bir kısıt olarak yer almadığı VAR modellerine dayalı Granger nedensellik analizleri ile nedenselliğin yönü araştırılmıştır. Bu çalışmalardan Gül ve Ekinci (2006) tek yönlü döviz kurundan enflasyona doğru nedenselliğin olduğunu bulurken literatürde döviz kuru ve enflasyon arasında geri beslemeli bir ilişki başka bir deyişle çift yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir (Karakış, 2019; Benk ve Kösekaşyaoğlu, 2019). Bunların dışında döviz kuru ve enflasyon arasında nedenselliğin olmadığına yönelik ampirik bulgular da bulunmaktadır (Bayraktutan ve Arslan, 2003; Eştürk ve Albayrak, 2018; Öner, 2018; Şeker, 2022). Söz konusu bu ilişkilerin zaman ufku bakımından uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını araştıran ve eş bütünleşme analizi ile bunu ortaya koyan çalışmalar vardır. Bu çalışmalardan Bayraktutan ve Arslan (2003) ve Işık vd. (2004), Gül ve Ekinci (2006), Polat (2020), Benli ve Cengiz (2024) çalışmaları örnek gösterilebilir. Ancak diğer taraftan Erkuş ve Karamelikli (2016) ve Eştürk ve Albayrak (2018) çalışmaları uzun dönemde kur ile enflasyonun ilişkisiz olduğunu tespit etmişlerdir. Kur ile enflasyon arasında çalışmalarda DKG'nin hızı ve büyüklüğünü araştıran çalışmalar da Kara ve Ögünç (2008) kur geçişkenliğinin enflasyon hedeflemesi rejimi sonrasında azaldığını ancak daha yakın tarihli Kara ve Sarıkaya (2021) çalışması kur geçişkenliğinin son yıllarda arttığına dikkat çekmiştir. Asimetrik yaklaşımlar ile DKG'nin aşağı ve yukarı yönlü şokların karakteristik yapısının farklı olduğu ortaya çıkan çalışmalarda ortak bulgular DKG'nin pozitif şoklarda enflasyonist karakteristiğinin negatif şoklar dezenflasyonist etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Özata, 2019; Benli ve Cengiz, 2024).

Petrol fiyat şoklarının Türkiye'de enflasyonist etkilerinin araştırıldığı çalışmalarda nedenselliğin Türkiye gibi küçük ülkelerdeki enflasyonist koşulların küresel koşulları etkileyemediği göz önüne alınarak Petrol Fiyat şoklarından enflasyona doğru nedenselliğin ve uzun dönemli ilişkinin araştırıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan Erkuş ve Karamelikli (2016) ve Eştürk ve Albayrak (2018) çalışmaları tek yönlü nedenselliğin olduğuna ilişkin bulgular ortaya koymuştur. Bu çalışmalardan Erkuş ve Karamelikli (2016) petrol fiyat şoklarının pozitif şokların enflasyonist olduğu negatif şokların enflasyon ile ilişkili olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Yılmazkuday (2022) ise petrol fiyat şoklarının enflasyonist şokların yaklaşık %14'ünü açıkladığını ifade ederken Erkuş ve Karamelikli (2016) petrol fiyat şoklarının enflasyon üzerindeki etkisinin sınırlı düzeyde olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tablo 1. Türkiye’de Döviz Kuru ve Petrol Fiyatlarının Enflasyona Geçiş Etkisini İnceleyen Seçilmiş Literatür Özeti

Çalışma	Veri Dönemi	Yöntem	Bulgular
Berument (2002)	1983:03 - 2001:11 (aylık)	VAR	Reel döviz kurunun TÜFE'ye nispet ile TEFE'nin daha fazla etkilediği görülmektedir. Kur geçişkenliğinin TEFE alt gruplarına göre bakıldığında tarımsal fiyatlar üzerinde etkisinin en az; imalat sanayi fiyatlarının ise en fazla olduğu görülmektedir.
Bayraktutan ve Arslan (2003)	1980-2000 (yıllık)	Eş bütünleşme, Granger Nedensellik	TEFE, ithalat fiyatları ve döviz kuru arasında uzun dönemli ilişki olduğu bulunmuş ve Granger nedensellik testi sonuçlarına göre Döviz kuru ile TEFE arasında nedensellik ilişkisinin istatistiksel olarak bulunamamıştır.
Işık vd. (2004)	1981:01 - 2003:04 (aylık)	Eş bütünleşme	Enflasyon ile döviz kuru uzun dönemde ko-entegredir. DKG 0,90 olarak bulunmuştur.
Gül ve Ekinci (2006)	1984:01 - 2003:12	Eş bütünleşme, Granger Nedensellik	Nominal döviz kuru ile enflasyon arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiş ve bu ilişkinin yönü ile ilgili Granger Nedensellik analizi yapıldığında döviz kurundan enflasyona doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Kara ve Ögünç (2008)	1994:01-2001:04 / 2001:05 - 2004:12	VAR	İki dönem arasındaki DKG'nin karşılaştırıldığı çalışmada enflasyon hedeflemesi öncesinde DKG'nin "çok yüksek ve hızlı" olduğu, enflasyon hedeflemesi sonrasında ise "belirgin bir şekilde zayıfladığı" ifade edilmektedir.
Kara ve Ögünç (2012)	2002-2011 (aylık)	VAR, TVP	Enflasyon hedeflemesi sonrasında enflasyon dinamikleri içerisinde ithal girdi fiyatlarının döviz kuru kadar önemli geçiş etkisi meydana getirdiği bu geçiş etkisinin 0,15 olarak ölçüldüğü anlaşılmaktadır. Değişen parametre yaklaşımı ile her iki geçiş etkisinin incelenen dönem zamanla azaldığını göstermektedir.
Ergin (2015)	2005:01-2014:12 (aylık)	VAR	Döviz kuru geçişkenliğini 0,15 olarak hesaplanmıştır.
Erkuş ve Karamelikli (2016)	2003 - 2015 (aylık)	ARDL, NARDL	Petrol fiyatları ile enflasyon arasında simetrik (ARDL) yöntemde istatistiksel olarak anlamlı ilişki yoktur. Ancak petrol fiyatlarındaki pozitif şoklar enflasyonist etki bırakırken, petrol fiyatlarındaki negatif şoklar ile enflasyon arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunamamıştır.
Eştürk ve Albayrak (2018)	2003 - 2017:04 (aylık)	ARDL, VECM Granger Nedensellik	Uzun dönemde kur ile enflasyon ilişkisiz iken, enflasyon ile petrol fiyatları arasında pozitif ancak zayıf bir ilişki bulunmuştur. VECM Nedensellik analizine göre kurdan enflasyona doğru ilişki bulunamamışken, petrol fiyat şoklarından enflasyona doğru ilişki vardır.
Balan ve Albayrak (2017)	2003:01 - 2017:02	VAR Granger	Petrol fiyatlarından enflasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Karakış (2019)	2003:01 - 2018:12 (aylık)	Granger Nedensellik	Tüfe ile kur arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Öner (2018)	2007:01 - 2017:12 (aylık)	Granger Nedensellik	Tüfe ve üfe ve kur arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmış ve ikili ilişkilerde sadece üfeden tüfeye doğru nedenselliğin olduğu diğer nedensellik ilişkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Benk ve Kösekaşyaoglu (2018)	2005 - 2018 (aylık)	VAR, Granger Nedensellik	Kur'daki şokların TÜFE'ye geçiş etkisinin ikinci ayda başladığı bu etkinin dördüncü aya kadar devam ettiği, TÜFE ve kur arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Özata (2019)	2010:I - 2018:II (çeyrek)	NARDL	Kısa dönemde simetrik ilişkiye rağmen uzun dönemde asimetric ilişkinin olduğu, buna göre pozitif kur şokunun enflasyona geçiş etkisinin 0,70 düzeyinde olduğu döviz kurundaki negatif şokların enflasyon ile istatistiksel olarak ilişkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Polat (2020)	2006:01 - 2020:06 (aylık)	Çoklu yapısal kırılmalı eş bütünlüşme, DOLS	Sonuçlar TÜFE ve alt TÜFE grupları ve ÜFE ile kur sepeti arasında uzun dönemli yapısal kırılmalar altında uzun dönemli eşbütünlüşük olduğunu göstermektedir. Kur geçişkenliği en yüksek ÜFE'de, en düşük ise mevsimlik ürünler hariç TUFEC'de olduğu göstermekte geçişkenlik katsayısı 0.69-0.80 arasında değişmektedir.
Kara ve Sarıkaya (2021)	2006-2021 (aylık)	VAR, TVP	Uzun ve kısa dönemde sırasıyla kur geçişkenliği 0.21 ve 0.27 bulunmuş ve Zamanla değişen parametre yaklaşımından elde edilen sonuçlar enflasyon dinamiklerinin 2017'den sonra değiştiği kur geçişkenliği ve enflasyon ataleti artarken enflasyon beklentilerindeki bozulmanın 2018'den sonra hızlandığı gözlemlenmiştir.
Çalışkan vd. (2021)	2003 - 2019 (aylık)	Frekans Alan Nedensellik Analizi	Çalışmada BRICS-T ülkeleri için petrol fiyatları enflasyon arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan ampirik bulguda Türkiye için petrol fiyatlarının pozitif ve negatif şoklarından enflasyona doğru Granger nedensellik bulunmuştur. Frekans nedensellik analizine göre ise Petrol fiyat şoklarının enflasyona doğru nedenselliğinin kısa ve orta dönemde olmadığı 2,5 yıl ve üzerindeki bir sürede pozitif petrol fiyat şoklarının enflasyonist etki bıraktığı görülmektedir. Negatif petrol fiyat şoklarının enflasyon üzerinde etkisi olmadığı görülmektedir.
Şeker (2022)	2004 - 2021 (çeyreklik)	VAR, Toda-Yamamoto Granger Nedensellik	Döviz kurundan ÜFE'ye doğru istatistiksel olarak nedensellik bulunurken döviz kurundan TÜFE'ye nedenselliğinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Yiğit (2022)	2004:01 - 2022:4 (aylık)	VAR	12 aylık birikimli DKG'nin TÜFE için yaklaşık 0,40 olarak hesaplanmıştır. Kur şokunun enflasyonun alt gruplarındaki geçiş etkisinin en yüksek ulaştırma fiyatları üzerinde olurken en az kur geçiş etkisinin haberleşme alt gurubunda olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Yılmazkuday (2022)	2003 - 2021 (aylık)	SVAR	Uzun dönemdeki enflasyondaki değişmelerin yaklaşık %14 küresel petrol fiyatları tarafından, %26 oranında enflasyondaki değişmelerin döviz kuru şokları tarafından açıklanabilmektedir.
Çakır ve Kaya (2023)	1986:01 2022:06 (aylık)	Zamanla Değişen Granger Nedensellik	Enflasyonun alt harcama kalemlerine göre DKG'nin etkisinin zamanla nedensellik analizi sonuçlarına göre zaman içerisinde nedenselliğinin karakterize edilebileceğini göstermektedir.
Benli ve Cengiz (2024)	2002:01 - 2020:03 (aylık)	ARDL, NARDL	ARDL sonuçları petrol fiyatları ve döviz kurunun enflasyon ile pozitif ilişkili olduğunu, döviz kuru şoklarının petrol fiyat şoklarına göre daha yüksek enflasyonist etki bıraktığı görülmektedir. Pozitif petrol fiyat şoklarının negatif petrol fiyat şoklarına göre daha fazla enflasyonist etki bıraktığı görülmektedir. Yukarı yönlü döviz kuru şokları enflasyonist iken aşağı yönlü döviz kuru şoklarının enflasyon ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi olmadığı görülmektedir.

Literatürde yer alan bulgular dikkate alındığında döviz kuru ve petrol fiyat şoklarının etkisini inceleyen çalışmaların çok büyük kısmı TÜFE üzerindeki etkileri incelenmiş, söz konusu endeksi oluşturan daha mikro ölçekte yer alan alt endeks gruplarının araştırılmadığı görülmektedir. Bu çalışmalardan Çakır ve Kaya (2023) alt ana harcama gruplarına ait endeksler ile nominal döviz kuru ile ilişkisi incelenmişse de ancak bu çalışma da alt ana harcama gruplarının bir kısmı analize tabi tutulmuş ve ayrıca zamanla değişen Granger nedensellik yöntemi ile döviz kuru ile enflasyon ve alt harcama gruplarına ait enflasyon çeşitleri arasında ilişki incelenmiştir. Bu nedenle literatürde yer alan bu boşluğun ikame edilebilmesi için enflasyon ve ana harcama gruplarına ait enflasyon çeşitlerinin döviz kuru şokları yanı sıra petrol fiyat şokları ile statik yapıdaki

VAR temelli ve yapısal kırımlar altında nedensellik analizi ile zamanla değişen Granger nedensellik yöntemlerinin ayrıntılı ve karşılaştırılmalı olarak analiz edilmesi gerekmektedir.

3. Model, Veri Seti ve Yöntem

Çalışmanın literatür kısmında ifade edilen boşluğun doldurulması için aşağıdaki şekilde model ve değişkenler ekseninde çalışmanın ampirik kurgusu oluşturulmuştur. Söz konusu serilerin karakteristik yapılarına uygun olarak ekonometrik yöntemler ile iktisadi ilişkiler ampirik olarak ortaya konulmuştur.

3.1 Model ve Veri Seti

Enflasyonun ve ana harcama gruplarına ait enflasyon çeşitlerinin ortak olarak etkilendiği makro iktisadi değişkenleri döviz kuru ve petrol fiyatları olmaktadır. Bu iki değişkenin enflasyon türlerinin farklı dinamikleri sahip olması nedeniyle araştırılması gerekmektedir.

$$enf = f(rek, oil)$$

Yukarıda yer alan ve kapalı fonksiyon ile gösterilen ilişki de bağımlı değişken olarak *enf*; enflasyon oranı serisini, bağımsız değişkenler ise *rek*; reel efektif döviz kurunu, *oil*; petrol fiyatlarını göstermektedir. Buna göre bağımlı değişken olarak yer alan *enf* değişkeni, TÜFE'nin yıllıklandırılmış yüzdelik değişimi yanı sıra TÜFE alt ana harcama grupları olan 11 endeksin¹ yıllıklandırılmış yüzdelik değişimini ifade eden seriler ile beraber 12 model çerçevesinde incelenmiştir. Serilerin veri sıklığı aylık olup, veri dönemi 2004:01 – 2023:12'dir. Söz konusu tüm serilere ait sembol ve kısa tanımları tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Değişkenlerin Kısa Tanımları

Değişkenler	Kısa Tanımı	Veri Kaynağı
<i>oil</i>	Ham petrol fiyatları (2024 ABD Sabit \$ Fiyatlarıyla)	U.S. Energy Information Administration (EIA)
<i>rek</i>	Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi	
<i>enf00</i>	Tüketici Fiyat Endeksinin Yüzdelik Değişimi	
<i>enf01</i>	Gıda ve Alkolsüz İçecekler	
<i>enf02</i>	Alkollü İçecekler ve Tütün	
<i>enf03</i>	Giyim ve Ayakkabı	
<i>enf04</i>	Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar	
<i>enf05</i>	Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
<i>enf06</i>	Sağlık	Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
<i>enf07</i>	Ulaştırma	
<i>enf08</i>	Haberleşme	
<i>enf09</i>	Eğlence ve Kültür	
<i>enf10</i>	Eğitim	
<i>enf11</i>	Lokanta ve Oteller	

Tablo 3'de serilerin tanımlayıcı istatistikleri yer almaktadır. Serilerin tamamı normal dağılmama özelliğini göstermektedir. Enflasyon serileri içerisinde oynaklık ölçüsü olarak standart sapması en yüksek olan *enf07* (ulaştırma enflasyonu) iken en düşük standart sapma *enf03* (giyim ve ayakkabı) olduğu görülmektedir. Benzer şekilde maksimum enflasyon yaklaşık %127 ile *enf07*'de olduğu en düşük enflasyon ise %-5,15 ile *enf03* olduğu görülmektedir.

¹ TÜFE'yi oluşturan alt endeksler 12 ana harcama kaleminden oluşmasına rağmen 11 ana harcama kalemine ait fiyat endeksleri analize tabi tutulmuştur. Analize tabi tutulmayan "Çeşitli Mal ve Hizmetler" diğer ana harcama kalemlerine girmeyen mal ve hizmetleri oluşturması nedeniyle iktisadi analize tabi tutulmasının anlamlı olmayacağı düşünülmektedir.

Tablo 3. Serilere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Seriler	Ortalama	Medyan	Maksimum	Minimum	Std. Sap.*	Skewness	Kurtosis	JB**	JB Olasılık
rek	95.35	102.60	127.71	47.62	22.11	-0.67	2.15	25.06	0.000
oil	89.36	81.90	180.62	20.24	31.96	0.50	2.47	12.94	0.002
enf00	15.38	9.37	85.51	3.99	16.89	2.75	9.64	742.70	0.000
enf01	17.93	11.19	102.55	1.38	20.70	2.55	8.67	580.42	0.000
enf02	18.26	12.80	83.49	-1.51	18.61	1.53	5.15	140.31	0.000
enf03	8.22	6.26	41.30	-2.78	8.28	2.21	8.18	463.17	0.000
enf04	14.65	10.31	85.17	1.27	14.97	3.04	12.37	1246.69	0.000
enf05	15.26	8.39	93.63	-2.68	19.43	2.44	8.46	536.13	0.000
enf06	12.57	7.91	82.13	-0.46	17.85	2.56	8.99	619.85	0.000
enf07	16.90	10.00	123.37	-5.15	23.32	3.05	12.25	1228.60	0.000
enf08	5.88	3.11	51.02	-5.13	10.07	2.79	10.47	868.90	0.000
enf09	11.55	7.52	61.54	-2.94	14.09	2.28	7.35	396.59	0.000
enf10	12.69	8.26	82.06	4.20	12.73	3.44	16.52	2302.11	0.000
enf11	19.04	13.02	94.12	6.89	19.87	2.65	8.66	600.67	0.000
enf12	17.06	11.83	75.29	0.32	15.36	2.11	6.84	325.15	0.000

*Std. Sap.: Standart Sapma, ** JB: Jarque-Bera

3.2 Yöntem

İktisadi ilişkilerin yönü teorik yaklaşımlarda önemli bir husus olması politika yapıcıları tarafında da nedenselliğin yönünün doğru tespiti yapılamadığında yanlış çıkarım ve politika uygulamalarına neden olmaktadır. Ekonometrik yöntemler içerisinde çığır açıcı çalışma Granger (1969) çalışması ile iktisadi ilişkilerin nedensel yönü de ampirik olarak ortaya konmaktadır. Ancak seriler arasında söz konusu nedenselliğin araştırılması için serilerin durağan olması gerekmektedir. Seriler arasındaki ilişkilerin ekonometrik yöntemler ile incelenmesinden önce serilerin durağanlığının araştırılması gerekmektedir. Serilerin durağanlığının araştırılmasında Dickey ve Fuller (1979, 1981) tarafından önerilen ve literatür de Dickey-Fuller (DF) testi ya da Augmented Dickey-Fuller (ADF) testleri ile birim kök testlerinin literatürde yer almaya başladığı görülmektedir.

Granger nedensellik yaklaşımı ilişkilerin yönünün tayin edilmesinde serilerin durağan olma sınırlılığı ile karşılaşıldığında bu sorunun çözülmesinde Vektör Otoregresif (VAR) modeli çerçevesinde geliştirilen yöntemlerin etkili olduğu görülmektedir. VAR modelleri Sims (1972, 1980) tarafından önerilen ve değişkenlerin hangisinin içsel ya da dışsal olduğuna ilişkin önsel testlerin ya da kısıtların olmadığı modeller olarak ekonometrik yöntemlerin geliştirilmesinde başka bir aşamayı oluşturmaktadır. Toda ve Yamamoto (TY, 1995) VAR modelinden yararlanarak Granger nedensellik testinin kısıtı olan serilerin durağan olma kısıtının olmadığı test önermiş ve bunun yanı sıra serilerin farklı derecede durağanlık düzeyleri olması durumunda Granger nedensellik testinin oluşturulabileceğini ileri sürmüşlerdir. TY nedensellik testi için VAR modelinin uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi (p) sonrasında serilerin içerisinde en yüksek durağanlık düzeyine sahip seri, seriler arasında maksimum tümleşme derecesi olarak ($dmax$) belirlenmektedir. VAR modelleri $p+dmax$ kadar gecikme uzunluğu genişletilerek VAR ($p+dmax$) modeli üzerinden Granger nedenselliğin olmadığını ifade eden yokluk hipotezi Wald testi ile test edilerek test süreci tamamlanmaktadır.

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p+dmax} \alpha_i y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} \theta_i x_{t-i} + e_{1t} \quad (1)$$

$$x_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^{p+dmax} \gamma_i x_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} \vartheta_i y_{t-i} + e_{2t} \quad (2)$$

TY Granger nedensellik testinde kritik nokta VAR modelinin $dmax$ kadar genişletilmiş olmasından dolayı Lag Augmented VAR (LA-VAR) yani gecikmesi

genişletilmiş VAR modeli olarak da adlandırılmaktadır. Yukarıdaki denklemlerde e_1 ve e_2 hata terimlerinin beyaz temiz dizi olma özelliği göstermesi gerekmektedir. Hacker ve Hatemi-J (2006) LA-VAR modelinde Granger nedenselliğinin olmadığı Wald testinin kritik değerlerinin bootstrap yöntemi ile elde edilen daha güçlü test istatistiği üreten Modifiye edilmiş Wald (MWALD) test istatistiği üretilmiş ve hata terimlerinin beyaz temiz dizi olma özelliğine sahip olmadığı durumlarda da güçlü test istatistiği ürettiği Monte Carlo simülasyonları ile ortaya konulmuştur.

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{k=1}^q a_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^q \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p+dmax} \alpha_i y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} \theta_i x_{t-i} + e_{1t} \quad (3)$$

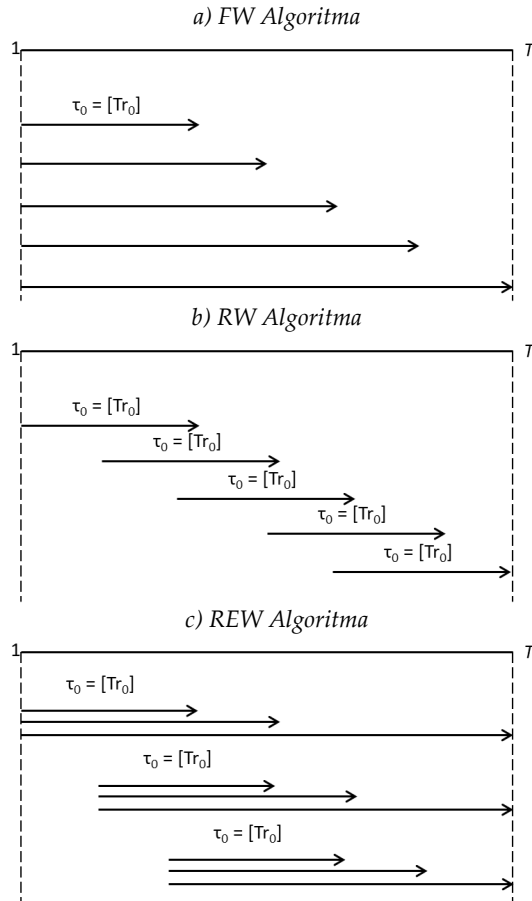
$$x_t = \gamma_0 + \sum_{k=1}^q \gamma_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^q \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p+dmax} \gamma_i x_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} \vartheta_i y_{t-i} + e_{2t} \quad (4)$$

Zaman serileri zaman boyutu içerisinde kimi zaman yapısal değişimlere uğramaktadır. Yapısal değişimlerin dikkate alınmadığı modeller bu nedenle sapmalı sonuçlar verebilmektedir. Bu nedenle yapısal kırılmaların dikkate alındığı testler ön plana çıkmıştır. Becker vd. (2006) tarafından önerilen yapısal kırılmaların çoklu ve yumuşak bir şekilde testlerde uygulanmasına imkân veren trigonometrik Fourier terimleri ile genişletilmesine olanak verilmiştir. Söz konusu trigonometrik terimler birim kök testlerinden, eş bütünleşme testlerine kadar test denklemi genişletilerek serilerin deterministik yapıları daha iyi modellenenmektedir. Pratik bir yöntem olarak Nazlioglu vd. (2016) tarafından LA-VAR modeli denklem (3) ve (4)'te gösterildiği üzere Fourier terimleri ile genişletilerek Granger nedenselliğin yapısal kırılmalar altında belirlenebilmesine imkân tanınmıştır. Hacker ve Hatemi-J (2006) çalışmasına benzer şekilde MWALD test istatistikleri bootstrap yöntemi ile elde edilmekte ve boş hipotez Granger nedenselliğinin olmadığını test etmektedir.

Her ne kadar Nazlioglu vd. (2016) tarafından önerilen Fourier LA-VAR Granger nedensellik testi yapısal kırılmaları dikkate alan güçlü bir test olmasına karşılık ampirik strateji içerisinde veri dönemini tek bir nokta olarak statik bir yapı ön kabulüne dayanmaktadır. Granger nedensellik testlerinin statik yapısına karşı zamana bağlı olarak nedenselliğin değişebileceği varsayımı altında Zamana Göre Değişen Granger Nedensellik (Time-Varying Granger Casualty – TVGC) yaklaşımı ortaya çıkmıştır. TVGC testlerinin altında yatan motivasyon, geleneksel Granger nedensellik testlerinde durağanlık varsayımının ihlalden kaynaklanan parametrelerdeki kararsızlıktır. Çünkü yokluk hipotezini reddetme eğilimi azaldıkça I. tip hata yapma olasılığını da artırmaktadır. Rossi (2005), Welch ve Goyal (2008) çalışmalarına göre kanıtlar parametre tahminlerinin işaret ve büyüklük olarak zaman içinde önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. Bu nedenle parametre kararsızlıklarının olasılığını göz önünde bulundurarak, parametrenin zamanla değişebileceği durumlarda, tahmin edicilerin önemini ve zaman içindeki kararlılıklarını birlikte test ederek tahmin yeteneğini değerlendirmek için bazı testler önerilmektedir. Zamanla değişen parametre yaklaşımına dayalı olarak Granger nedensellik testi VAR temelli yaklaşım ile literatürde üç farklı alt örneklem kütle seçilme aşaması bulunmaktadır. Bu yöntemlerin alt örneklem kütle seçimine ilişkin algoritmaları Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1'de a panelinde Thoma (1994) tarafından önerilen alt örneklem kütle seçim algoritması bulunmaktadır. Buna göre örneklem kütle başlangıç noktası sabit kalmak kaydıyla alt örneklem kütle ileri doğru genişlediği bir algoritma bulunmaktadır. Bu nedenle İleri Doğru Genişleyen Pencere (Forward Expanding Window – FEW) Granger nedensellik testi olarak adlandırılmaktadır. Swanson (1998) ve Balcılar vd. (2010) tarafından önerilen algoritmada alt örneklem kütle boyutu sabit kalmak koşuluyla ileri doğru kayan pencere yaklaşımı ile alt kütle örneklem seçilmekte ve bu yöntem Kayan Pencere (Rolling Window – RW) Granger Nedensellik testi olarak tanımlanmaktadır. Panel

c de yer alan üçüncü yöntemde görüleceği üzere diğer iki yöntemin sentezlendiği bir alt örneklem seçim algoritması kullanılmış ve alt örneklemeler ileri doğru genişlemekte ve zaman serisi boyunca ileri doğru kayan şekilde alt örneklemeler oluşturulmuştur. Shi vd. (2018) ve Shi vd. (2020) çalışmaları önerilen bu yöntem Tekrarlamalı İleri Genişleyen Pencere (*Recursive Evolving Window - REW*) Granger nedensellik testi olarak bilinmektedir.

Kaynak: Baum vd. 2022, s. 359

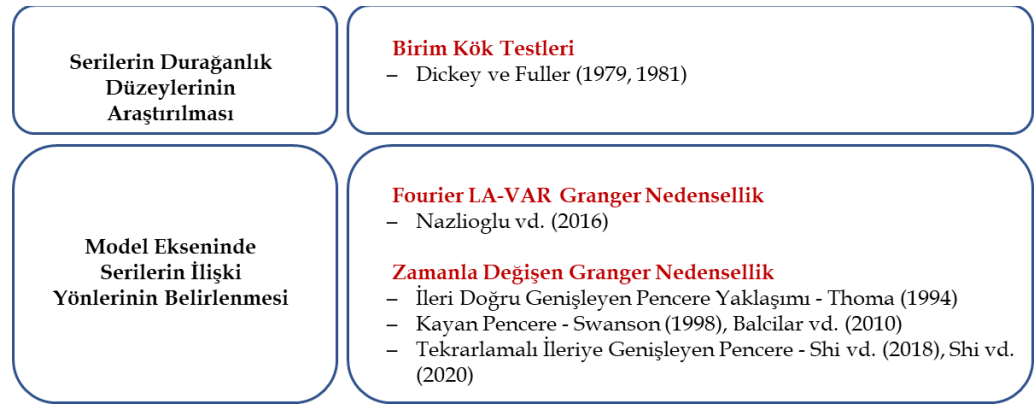
Şekil 1. Zamanla Değişen Parametre Yaklaşımlarında Alt Örneklem Kütle Seçim Algoritmaları

Bu yöntemlerde elde edilen her bir alt örneklem kütlelerine ait VAR modelleri kurularak elde edilen Wald test istatistikleri bootstrap yöntemi ile elde edilen kritik değerler ile Granger nedenselliğinin olmadığı boş hipotez sınanmış olmaktadır. Bu yöntemlerde elde edilen zaman boyunca ilerleyen Wald test dizisi ve kritik değerlerinin bir grafik üzerinde gösterilmesi ile Granger nedensellik analizinin zaman boyutu altında değişiminin izlenmesine imkân verilmektedir. Bu yöntem VAR temelli olduğu için serilerin farklı tümleşme dereceleri olması durumunda LA-VAR modellerinde zamanla değişen Granger nedensellik testleri de üretilebilmektedir. REW Granger nedensellik testi, Shi vd. (2020) çalışmasında elde edilen sonuçlar diğer iki teste ait sonuçlara göre daha güçlü test istatistikleri ürettiği ve ayrıca değişen varyans sorunu altında dirençli tahminlere sahip olduğu ileri sürülmektedir. Testin oluşturulmasında alt örneklemeleri belirleyen pencere uzunluğunun belirlenmesinde (τ_0) optimal seçim örneklem büyüklüğünün 0,18 – 0,24 ‘ü arasında seçilmesi gerekmektedir (Shi vd., 2018: 978-9).

4. Bulgular

Çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemler ADF testi dışında önceki bölümde ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Çalışmanın bulguları raporlanmadan önce ampirik strateji Şekil 2’de özetlenmiştir. Buna göre öncelikle serilerin durağanlık düzeylerinin

araştırılması gerekmektedir. Serilerin durağanlık düzeylerinin belirlenmesinde birim kök testleri oldukça sık bir şekilde kullanılan yöntem olmasına karşılık serilerin zaman yolunda veri üretme süreçlerinde karakteristik özelliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde örneğin serinin veri üretme sürecinde deterministik trend (sabit) ve trend olmamasına karşılık sabitli ve trendli birim kök testi uygulandığında deterministik parametreler (sabit ve trend) serbestlik derecesi probleminin ortaya çıkmasına ve testin gücünün azalmasına yol açmaktadır. Bu durumda sıfır hipotezinin reddedilmesi mümkün olmayabilmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 354). Bu nedenle birim kök testinin uygulanmasından önce her serinin deterministik yapısının belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda Sims vd. (1990) tarafından önerilen “ardışık süreç yaklaşımı” ile serilerin deterministik yapıları belirlenmiştir. Serilerin deterministik yapıları belirlendikten sonra bu deterministik parametrelerin yer aldığı ya da yer almadığı birim kök test modelleri kullanılmak suretiyle Dickey ve Fuller (1979, 1981) tarafından önerilen testler uygulanmış ve serilerin durağanlık düzeyleri belirlenmiştir. Çalışmanın sonraki ampirik stratejisi, oluşturulan modeller çerçevesinde seriler arasında ilişkinin yönünün ortaya çıkarılması için Granger nedensellik yöntemleri kullanılmıştır. Burada yöntemler ikiye ayrılmaktadır. Yumuşak yapısal kırılmalar altında Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından önerilen belirli bir zaman döneminde tek bir nedensellik bulgusunun olduğu ön koşulu altındaki Fourier LA-VAR Granger Nedensellik testi kullanılmıştır. İkinci yöntem nedenselliğin zaman içerisinde değişebileceği dolayısıyla belirli zaman içerisinde alt zaman pencerelerinde nedenselliği araştıran ve zamanla değişen parametre yaklaşımı ile Granger nedensellik yaklaşımına ait sonuçlar yer almaktadır. Burada üç yöntem literatürde sıkça kullanılmasına karşılık bu yöntemlerden REW prosedürü bulgular başlığı altında analiz edilmiş, diğer iki yönteme ait bulgular çalışmanın sonunda yer ala Ek 1 ve Ek 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2. Çalışmanın Ampirik Stratejisi

Serilerin birim kök test sonuçlarının yer aldığı tablo 4’e bakıldığında daha önce açıklandığı gibi serilerin deterministik yapıları ardışık süreç yaklaşımı ile belirlenmiştir. Buna göre modellerde bağımlı değişken olarak kullanılan enflasyon serilerinin hem düzeyde hem fark serilerinde sabitsiz ve trendsiz olduğu tespit edilmiş, düzeyde rek ve oil serilerinin sırasıyla sabitli ve trendli, sabitli ve trendsiz olduğu tespit edilmiştir. ADF testi tüm seriler içerisinde her üç deterministik yapıya uygun birim kök testlerinin araştırılmasına imkân verdiği için kullanılmıştır. Birim kök test sonuçlarına göre *oil* serisi düzeyde durağan iken *rek* ve enflasyon serilerinin tamamı düzeyde birim köklü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Birim köklü serilerin birinci farkları alındığında *enf10* serisi dışındaki diğer serilerin durağanlaştığı görülmektedir. *enf10* serisinin tablo altından bilgiler dikkate alındığında serinin ancak ikinci farkından durağanlaştığı görülmektedir. Buna göre tümleşme derecesi serilerin bakıldığında *oil*’in $I(0)$; *rek* ve *enf10* dışındaki diğer enflasyon serileri $I(1)$ ve *enf10* serisinin $I(2)$ olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4. Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzy				Birinci Fark			
	ADF test	p-değeri	Lag	det. Yapı	ADF test	p-değeri	Lag	det. Yapı
<i>rek</i>	-2.364	0.398	2	S+T	-12.624	0.000	1	non(S+T)
<i>oil</i>	-3.266	0.018	1	S				
<i>enf00</i>	-1.209	0.207	13	non(S+T)	-3.178	0.002	12	non(S+T)
<i>enf01</i>	2.099	0.992	12	non(S+T)	-3.496	0.001	14	non(S+T)
<i>enf02</i>	-1.289	0.182	1	non(S+T)	-12.666	0.000	0	non(S+T)
<i>enf03</i>	-0.532	0.486	1	non(S+T)	-11.362	0.000	0	non(S+T)
<i>enf04</i>	1.947	0.988	12	non(S+T)	-7.745	0.000	11	non(S+T)
<i>enf05</i>	-0.962	0.300	1	non(S+T)	-8.725	0.000	0	non(S+T)
<i>enf06</i>	2.040	0.990	7	non(S+T)	-3.930	0.000	6	non(S+T)
<i>enf07</i>	-1.839	0.063	13	non(S+T)	-3.477	0.001	12	non(S+T)
<i>enf08</i>	4.010	1.000	0	non(S+T)	-5.951	0.000	12	non(S+T)
<i>enf09</i>	1.849	0.985	13	non(S+T)	-4.834	0.000	12	non(S+T)
<i>enf10</i>	3.745	1.000	4	non(S+T)	-1.532	0.118	4	non(S+T)
<i>enf11</i>	-0.263	0.591	13	non(S+T)	-2.570	0.010	12	non(S+T)

VAR modellerinin maksimum gecikme uzunluğunun serilerin maksimum eş bütünleşme dereceleri ve çoklu yumuşak yapısal kırılmalarında eklenerek genişletilmiş VAR modellerinden elden edilen Granger nedensellik sonuçları tablo 5'te özetlenmiştir. Bu sonuçlar her bir enflasyon modeline ait VAR modelinden ikili (pairwise) nedensellik sonuçları yer almaktadır. Söz konusu ikili sonuçlar enflasyon ile reel efektif kur arasındaki ilişkiler ve petrol fiyat şoklarından enflasyona doğru nedensellik sonuçlarını içermektedir.² Bu sonuçlara bakıldığında VAR (p+dmax) sonuçlarını içeren uygun gecikme uzunluğunun 3-8 ay arasında değiştii görülmektedir. Yumuşak yapısal kırılmaları ifade eden Fourier salınımlarının frekans sayısının ise tüm VAR modelleri için 3 olduğu görülmektedir. VAR modellerinin temiz dizi olma özelliğini taşıdığı ön kabulüne dayanan Wald test istatistiklerinden üretilen olasılık değeri asimptotik p değerini ifade etmesine karşılık söz konusu bu VAR modellerinin temiz dizi olma özelliğini taşımaması durumunda bootstrap yöntemi ile elde edilen ve daha güçlü test istatistikleri üreten modifiye edilmiş Wald test istatistikleri ile elde edilen bootstrap p değerleri de raporlanmıştır. Sonuçların iktisadi olarak analizinde tablo 5'te sonuçların daha iyi görülebilmesi ve anlaşılabilmesi için tablo 6'daki nedenselliklerin yönünü gösteren özet tabloya bakılması yerinde olacaktır.

² Burada tek yönlü ilişkinin incelenmesi, Türkiye gibi küçük-orta ölçekli bir ekonomideki fiyat düzeyindeki değişimlerin küresel bir fiyat olan petrol fiyatlarındaki değişimleri etkileyemeyeceği ön kabulü nedeniyle enflasyonda petrol fiyatlarına doğru olan nedensellik sonuçları raporlanmamıştır.

Tablo 5. Fourier LA-VAR Granger Nedensellik Sonuçları

Boş Hipotezi	Wald Test İstatistiği	Asimptotik P değeri	Bootstrap P değeri	Gecikme	Frekans
<i>enf00#>rek</i>	1.024	0.961	0.958	5	3
<i>rek#>enf00</i>	26.665	0.000	0.000	5	3
<i>oil#>enf00</i>	13.875	0.016	0.023	5	3
<i>enf01#>rek</i>	0.647	0.886	0.884	3	3
<i>rek#>enf01</i>	14.359	0.002	0.001	3	3
<i>oil#>enf01</i>	9.693	0.021	0.031	3	3
<i>enf02#>rek</i>	2.028	0.567	0.551	3	3
<i>rek#>enf02</i>	1.401	0.705	0.698	3	3
<i>oil#>enf02</i>	0.789	0.852	0.839	3	3
<i>enf03#>rek</i>	1.764	0.623	0.630	3	3
<i>rek#>enf03</i>	10.278	0.016	0.022	3	3
<i>oil#>enf03</i>	5.724	0.126	0.131	3	3
<i>enf04#>rek</i>	5.627	0.466	0.434	6	3
<i>rek#>enf04</i>	15.216	0.019	0.032	6	3
<i>oil#>enf04</i>	18.988	0.004	0.008	6	3
<i>enf05#>rek</i>	0.478	0.924	0.915	3	3
<i>rek#>enf05</i>	21.295	0.000	0.002	3	3
<i>oil#>enf05</i>	6.358	0.095	0.098	3	3
<i>enf06#>rek</i>	1.093	0.779	0.774	3	3
<i>rek#>enf06</i>	21.574	0.000	0.000	3	3
<i>oil#>enf06</i>	2.469	0.481	0.461	3	3
<i>enf07#>rek</i>	12.128	0.059	0.085	6	3
<i>rek#>enf07</i>	14.450	0.025	0.035	6	3
<i>oil#>enf07</i>	14.861	0.021	0.024	6	3
<i>enf08#>rek</i>	5.415	0.144	0.145	3	3
<i>rek#>enf08</i>	5.306	0.151	0.140	3	3
<i>oil#>enf08</i>	3.203	0.361	0.367	3	3
<i>enf09#>rek</i>	1.662	0.645	0.649	3	3
<i>rek#>enf09</i>	31.645	0.000	0.000	3	3
<i>oil#>enf09</i>	3.326	0.344	0.341	3	3
<i>enf10#>rek</i>	9.405	0.052	0.071	4	3
<i>rek#>enf10</i>	10.051	0.040	0.057	4	3
<i>oil#>enf10</i>	2.276	0.685	0.658	4	3
<i>enf11#>rek</i>	5.878	0.661	0.600	8	3
<i>rek#>enf11</i>	23.963	0.002	0.010	8	3
<i>oil#>enf11</i>	17.859	0.022	0.026	8	3

Yukarıda tablo 5'te yer alan ekonometrik uygulama sonuçlarının özetlenmiş şekilde ele alındığı tablo 6'da (X) işareti ilgili nedenselliğin olmadığını, (✓) işareti ise ilgili nedenselliğin varlığını göstermektedir. Nedenselliğe ilişkin bu kararlar yukarıda yer alan boş hipotezlerinin bootstrap yöntemi ile elde edilen MWALD test istatistiklerinin %5 olasılık düzeyindeki kritik değerler ile sınamaları sonucunda elde edilmiştir. Buna göre sonuçlar tüm enflasyon türlerinden reel enflasyon kurlarına doğru bir nedenselliğin olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan ise reel efektif kurdan enflasyona doğru nedenselliğin TÜFE, Gıda ve alkolsüz içecekler, Giyim ve Ayakkabı, Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar, Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri, Sağlık, Ulaştırma Fiyatları enflasyonu, Eğlence ve Kültür fiyat enflasyonu ve son olarak Lokanta ve Oteller fiyat enflasyon gruplarında olduğu görülmektedir. Bu enflasyon gruplarında döviz kuru şoklarından kaynaklı enflasyonist etkinin varlığından söz etmek mümkündür. Diğer taraftan enflasyondan döviz kuruna ve döviz kurundan enflasyona doğru çift yönlü nedenselliğin olmadığı enflasyon grupları da bulunmaktadır. Bunlar Alkollü İçecekler ve Tütün, Haberleşme ve Eğitim fiyatları enflasyonu olduğu görülmektedir.

Petrol fiyatlarında yaşanan şokların Türkiye’de TÜFE üzerinde enflasyonist etkisi olması yanı sıra bazı enflasyon grupları TÜFE ile benzer karakteristik özellikler göstermekte ancak bazı enflasyon gruplarının petrol fiyat şokları ile nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir. Örneğin gıda enflasyonu petrol fiyat şokları ile nedensellik ilişkisi mevcut iken Alkollü içecekler ve Tütün fiyat enflasyonu ile bu ilişkinin mevcut olmadığı görülmektedir. Yine benzer şekilde enerji girdi maliyetlerinin yüksek olduğu Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar Fiyat enflasyonu, Ulaştırma fiyat enflasyonunun petrol fiyat şokları ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bunun dışında Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri, Haberleşme, Eğlence ve Kültür, Eğitim fiyat enflasyon gruplarının petrol fiyat şokları ile ilişkili olmadığı görülmektedir.

Tablo 6. Fourier LA-VAR Granger Nedenselliğin Yönüne İlişkin Özet Tablosu

Enflasyon Türleri	<i>enf</i> → <i>rek</i>	<i>rek</i> → <i>enf</i>	<i>oil</i> → <i>enf</i>
Tüketici Fiyat Endeksinin Yüzdelerik Değişimi	X	✓	✓
Gıda ve Alkolsüz İçecekler	X	✓	✓
Alkollü İçecekler ve Tütün	X	X	X
Giyim ve Ayakkabı	X	✓	X
Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar	X	✓	✓
Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri	X	✓	X
Sağlık	X	✓	X
Ulaştırma	X	✓	✓
Haberleşme	X	X	X
Eğlence ve Kültür	X	✓	X
Eğitim	X	X	X
Lokanta ve Oteller	X	✓	✓

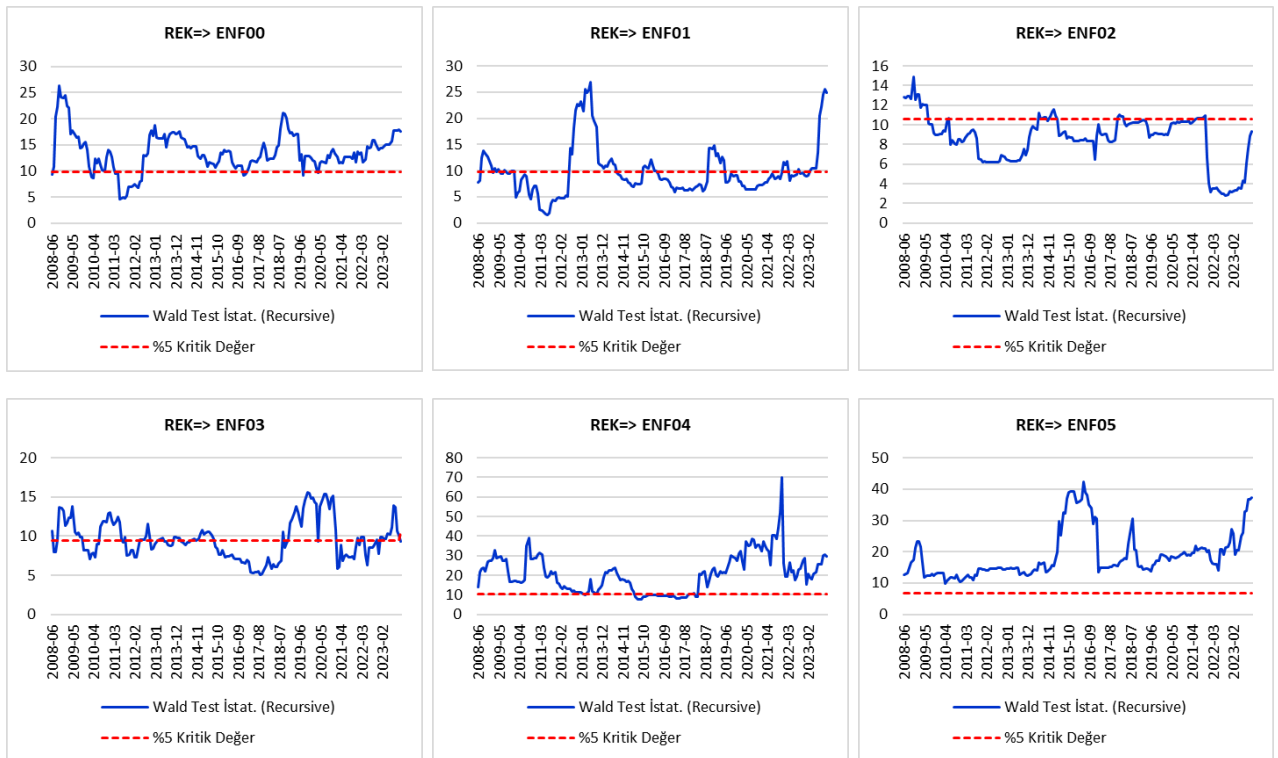
Fourier LA-VAR Granger nedensellik sonuçları yöntemin kendi doğası gereği veri dönemi olan 2004-2023 (aylık frekans) dönemini statik bir yapıda değerlendirmektedir. Başka bir deyişle veri döneminde nedensellik ilişkisinin varlığı ya da yokluğunun homojen olduğunu değerlendirmektedir. Oysa zamanla değişen parametre yaklaşımı ilgili veri dönemlerinde parametrelerin istikrarlı yapıda olamayabileceğini ileri sürmekte ve dolayısıyla bu yaklaşıma dayalı Granger nedensellik analizlerinde nedenselliğin zamana göre aynı/statik/homojen değil değişen ya da heterojen yapıda olabileceğini ileri sürmektedir. Yukarıda tablo 6’da yer alan tüm boş hipotezler zamana göre değişen Granger nedensellik testleri ile karşılaştırılmasının ve teyit edilmesinin gerekli olduğu ve literatürde böyle bir çalışmanın önemli katkı sunacağı düşünülmektedir.

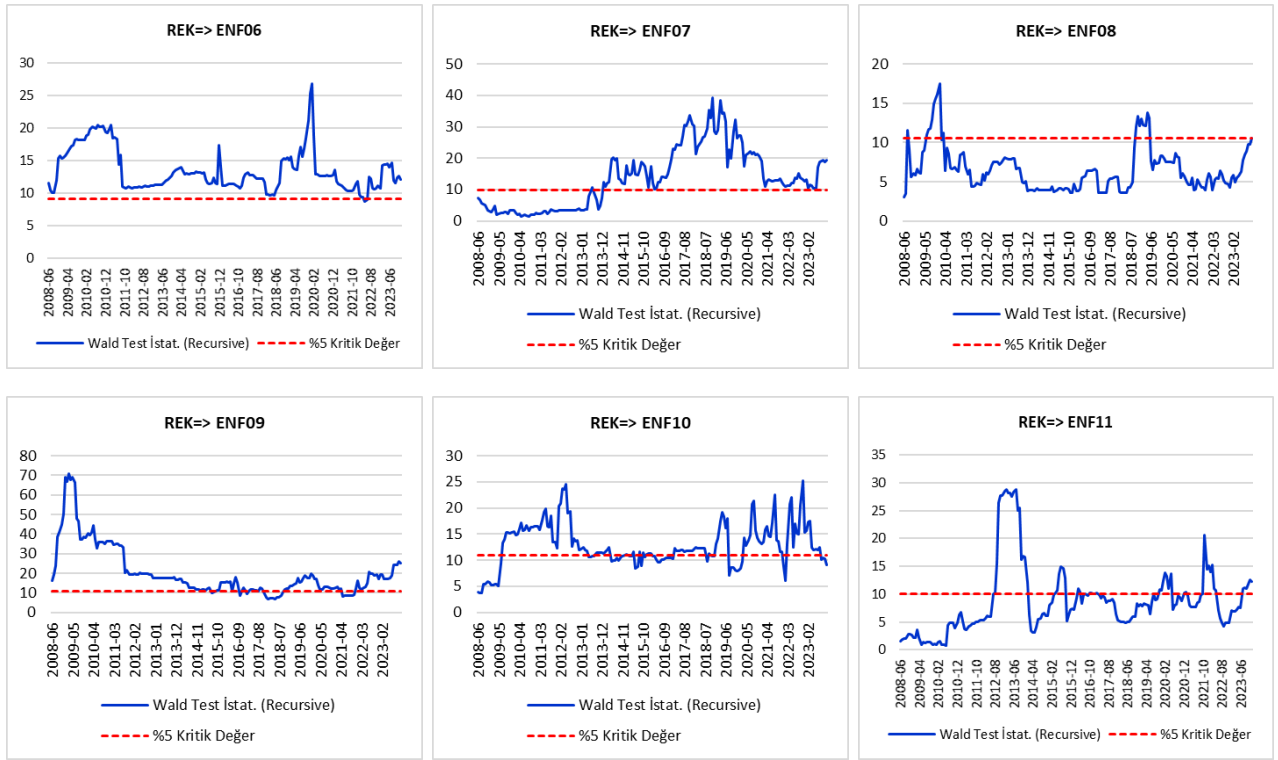
Grafik 2, 3 ve 4’te yer alan REW nedensellik sonuçları tablo 5’te yer alan Granger nedenselliğin zamana göre değişebileceğinden yola çıkarak elde edilen sonuçlardır. FEW ve RW yöntemlerine göre nispeten daha yeni yöntem olması ve Shi vd. (2020)’de belirtildiği üzere daha güçlü test istatistikleri üretmesi nedeniyle çalışmanın ana ampirik stratejisi içerisinde iktisadi analize tabi tutulmuştur.³ REW prosedüründe algoritmanın gücünü pencere büyüklüğünün optimum seçilmesi belirleyici unsurdur. Shi vd. (2018) söz konusu optimal seçimde pencere büyüklüğü (r_0) 0,18’den 0,24’e yaklaştıkça algoritmanın gücünün arttığını ileri sürmüştür. Bu çalışmada da pencere uzunluğu 54 gözlem (4,5 yıl) seçilmiş ve r_0 yaklaşık 0,23 olarak belirlenmiştir. Bootstrap yöntemi ile elde edilen Wald test kritik değerleri 500 özyineleme ile oluşturulmuştur. Grafiklerde yer alan mavi çizgiler Wald test istatistikini, kırmızı çizgiler ise %5 olasılık düzeyindeki kritik değerleri ifade etmektedir. Hipotez testleri nedenselliğin olmadığını ifade etmesi nedeniyle Wald testi (mavi çizgiler) %5 kritik değer (kırmızı çizginin) üstünde ise boş hipotez reddedilmekte ve nedenselliğin varlığı kabul edilmektedir. Aynı şekilde Wald

³ Ayrıca zamana göre değişen Granger nedenselliği inceleyen diğer iki yöntem RW ve FEW’e ait sonuçlar çalışmanın ana ampirik stratejisi içerisinde okuyucuya kolaylık olması ve ampirik kargaşaya yol açmamak adına iktisadi analize tabi tutulmamış ancak çalışmanın sonunda yer alan Ekler başlığı altında bu ampirik bulgular ilgili okuyucular için raporlanmıştır.

testi kritik değerin altında ise boş hipotez kabul edilmekte ve dolayısıyla nedenselliğin olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

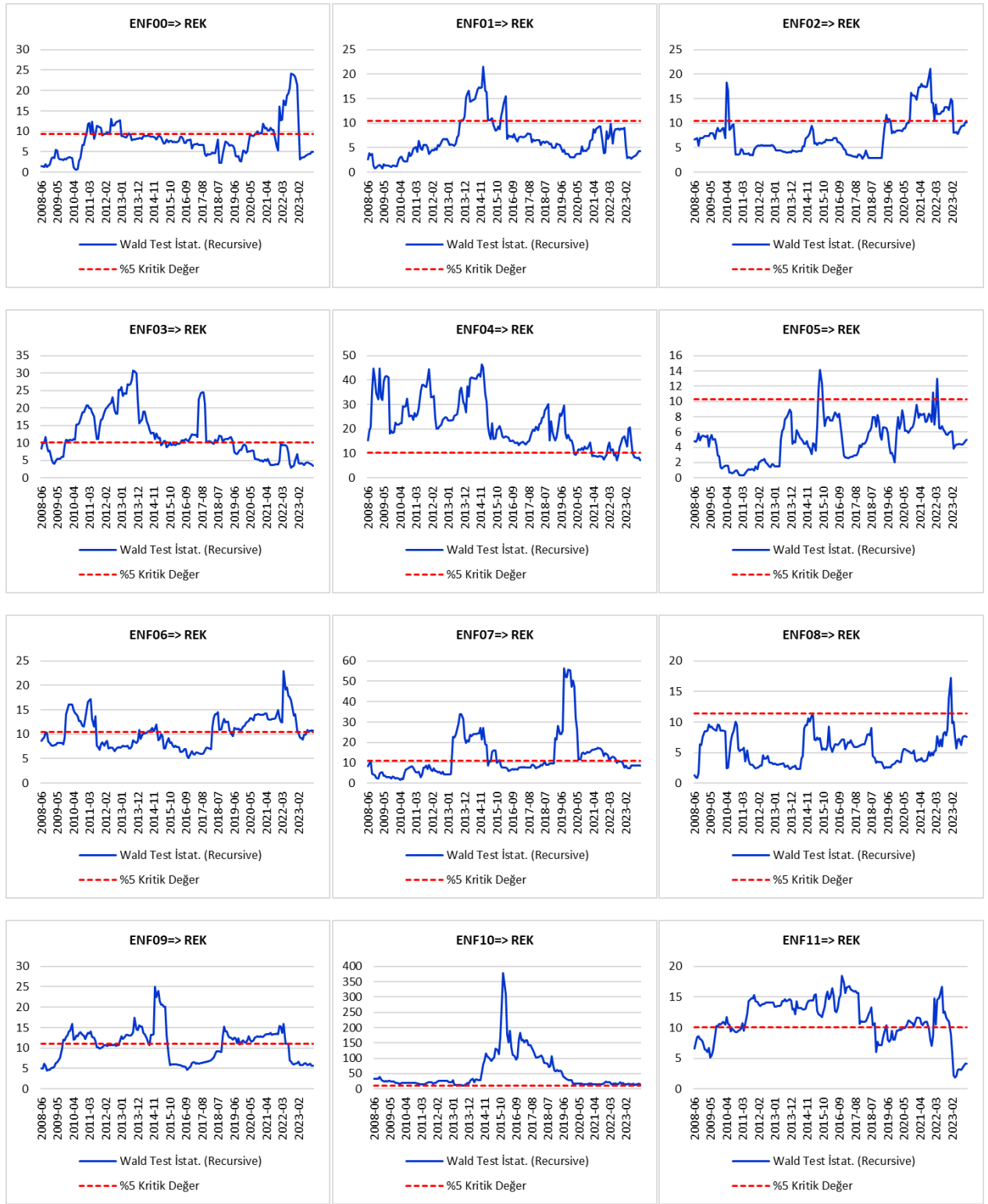
Grafik 2 boş hipotez olan “REK serisi ENF serisi(leri)nin Granger nedeni değildir” REW prosedürüne dayalı zamanla değişen Granger nedensellik testi sonuçlarının grafiksel gösterimidir. Grafik 2’de yer alan tüm grafik çizimlerinde genel itibariyle Fourier LA-VAR Granger nedensellik testi sonuçları ile uyumludur. Örneğin $rek \neq enf00$ hipotezinin sınındığı ilk grafikte veri döneminin 2011-2012 dönemi dışında nedenselliğin varlığının kabul edildiği görülmektedir. $rek \neq enf02$ hipotezinin sınındığı üçüncü grafikte yine büyük çoğunlukla boş hipotez kabul edilmekte ve nedenselliğin olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlarda Fourier LA-VAR Granger sonuçları ile benzerlik taşımaktadır. Aynı şekilde $rek \neq enf04$, $rek \neq enf05$, $rek \neq enf06$, $rek \neq enf08$, $rek \neq enf09$ ’un sınındığı grafiklerdeki sonuçlarında Fourier LA-VAR Granger paralellik arz etmektedir. Ancak bazı grafiklerdeki sonuçlar ise Fourier LA-VAR Granger sonuçları ile uyuşmamaktadır. $rek \neq enf03$ grafiğinde nedenselliğin dönem boyunca %5 kritik değer çizgisinin altında ve üstünde salındığı görülmektedir. Bu nedenle parametre istikrarsızlığından söz etmek mümkündür dolayısıyla Fourier LA-VAR Granger nedensellik sonuçlarında ifade edilen nedensellik bulgusuna daha ihtiyatlı bakılması gerekmektedir. Benzer bir olgunun $rek \neq enf01$ serisinin grafiğinde de görülmektedir. Veri dönemi boyunca çoğunlukla nedenselliğin olmadığı boş hipotez kabul edilmesine karşılık 2012-2013 ve 2023 yıllarında nedenselliğin olmadığını ifade eden boş hipotez çok güçlü bir şekilde reddedilmektedir.

Grafik 2. Ho: $rek \Rightarrow enf$ Hipotezine İlişkin REW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

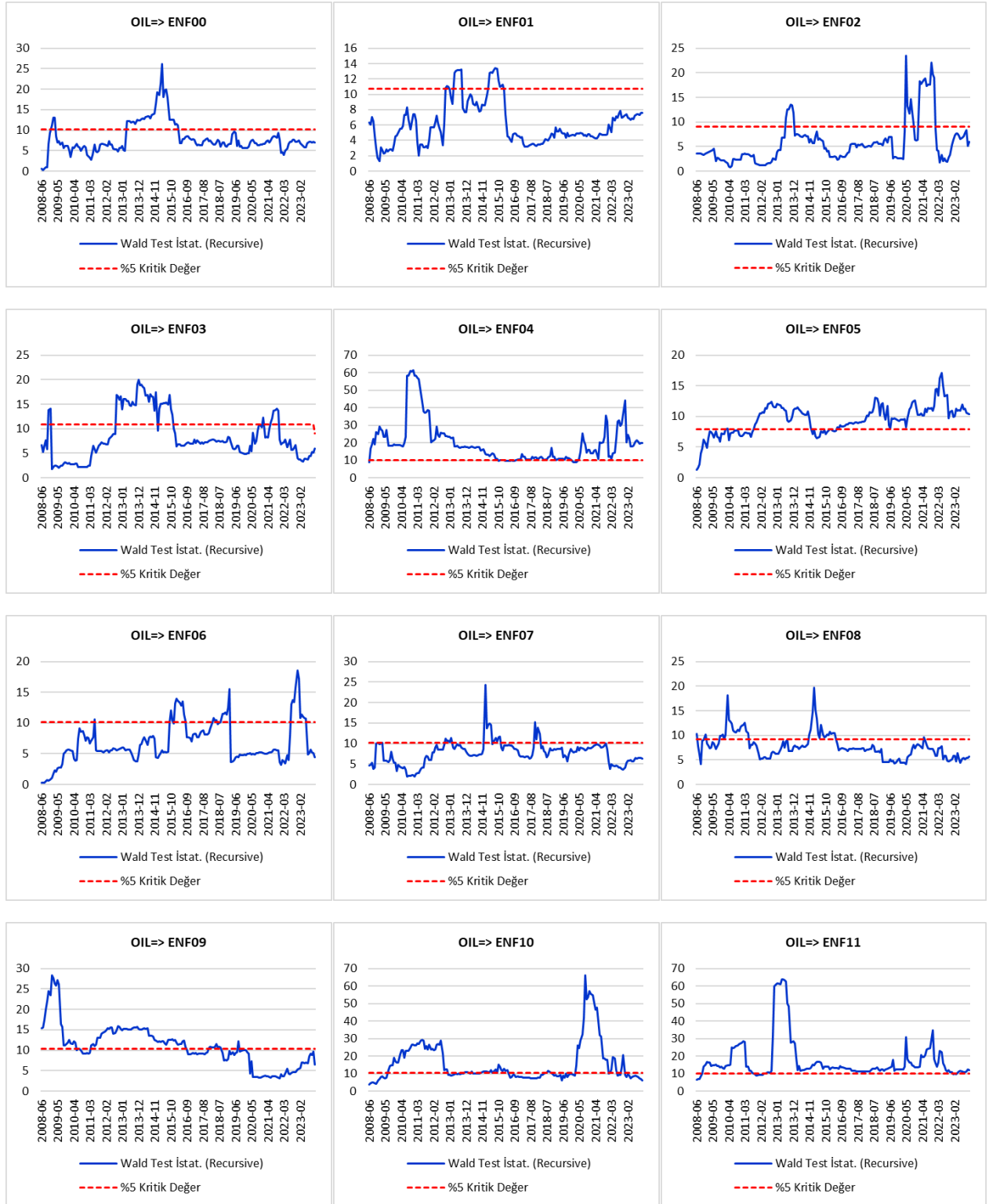
Grafik 3'te $enf \neq rek$ hipotez testlerinin sınıandığı grafikleri göstermektedir. Fourier LA-VAR Granger sonuçlarında enflasyondan reel efektif kura doğru bir geri besleme hareketinin tüm enflasyon gruplar için olmadığını göstermektedir. Ancak REW prosedüründen elde edilen sonuçlar geri beslemenin enflasyonda veri döneminde büyük oranda olmadığını gösterse de bazı ana harcama gruplarında geri beslemenin olduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır. Grafiklerden $enf00$, $enf01$, $enf02$, $enf05$, $enf08$ 'e ilişkin sonuçlar geri beslemenin olmadığını ifade eden Fourier LA-VAR Granger nedensellik bulguları ile örtüşmesine karşılık $enf03$, $enf04$ ve $enf10$ 'a ait sonuçlar örtüşmemektedir. Özellikle $enf10$ serisine ait sonuçlar tüm veri dönemi boyunca net bir şekilde geri beslemenin olduğunu göstermektedir.

Grafik 3. $H_0: enf \Rightarrow rek$ Hipotezine İlişkin REW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

Grafik 4'te yer alan petrol fiyat şoklarından enflasyona doğru bir ilişkinin varlığının REW prosedürü ile araştırılmasından elde edilen sonuçlar yer almaktadır. Sonuçlar *enf04*, *enf05*, *enf10* ve *enf11* serilerinin petrol fiyat şokları ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Ancak Fourier LA-VAR Granger sonuçları *enf00*, *enf01* ve *enf07*'nin de petrol fiyat şokları ile nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. İlginç sonuçlardan birisi *enf07* (ulaşım enflasyonu) petrol fiyat şoklarından neredeyse tüm dönem boyunca etkilenmediği

görülmektedir. Ancak Fourier LA-VAR Granger nedensellik sonuçları ile uyuşmamakta ve nedenselliğin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. *enf02*, *enf03*, *enf06*, *enf08*'e ilişkin sonuçlara bakıldığında veri döneminde çoğunlukla boş hipotezin kabul edilmesi eğiliminde olduğu görülmesine karşılık parametre istikrarsızlığından söz etmek mümkündür.

Grafik 4. H₀: *oil* ⇒ *enf* Hipotezine İlişkin REW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

5. Sonuç

Yaklaşık son yarım asırlık dönemde küresel iktisadi sistemde sermayenin serbestleşmesi, finansallaşma süreçleri sonrasında Dünya’da ülkeler gelişmiş ülkeler ve onları takip eden gelişmekte olan ülkeler kategorilerinde yoğunlaşmanın olduğunu göstermektedir. Artan küresel ticaret hacmi ülkelerin iç talebi olduğu kadar dış talebe olan duyarlılıklarını da artırmış ve üretim süreçleri ve yöntemlerini, tüketim kalıplarını belirlemiştir. Bu süreçte Dünya ekonomisinde gelişmekte olan ülkelerde özellikle 1980’lerden sonra döviz kuru ve petrol fiyat şoklarının enflasyona geçişkenliği ile üretim, yatırım ve tüketim davranışlarını bozarak ekonomik krizlerin kaynağı haline geldikleri görülmüştür. Her ne kadar birçok gelişmekte olan ülkeler küresel enflasyon eğilimlerinde azalma sonucunda düşük enflasyon dönemine girmiş olsa da 21. yüzyılın ilk çeyreğinin bittiği bu dönemde az sayıda ülke ve bu ülkelerden bir olarak Türkiye’de yüksek enflasyon önemli sorun olarak güncelliğini korumaktadır. Türkiye’de enflasyon dinamiklerinin DKG ve petrol fiyat şoklarından etkilenip etkilenmediğinin araştırıldığı çalışmada literatürden farklı olarak enflasyonu oluşturan alt ana harcama gruplarına ait endekslere ait alt enflasyon gruplarını kullanarak kapsamlı bir veri seti ile çalışılmış ve ampirik bulgular güncel ekonometrik yöntemler ile elde edilmiştir.

Bu amaç doğrultusunda enflasyon ve ana harcama gruplarına ait enflasyon çeşitlerinin döviz kuru şokları yanı sıra petrol fiyat şokları ile statik yapıdaki VAR temelli ve yapısal kırılmalar altında nedensellik analizi ile zamanla değişen Granger nedensellik yöntemlerinin ayrıntılı ve karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir. Burada yöntemler ikiye ayrılmakta birincisi yumuşak yapısal kırılmalar altında Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından önerilen belirli bir zaman döneminde tek bir nedensellik bulgusunun olduğu ön koşulu altındaki Fourier LA-VAR Granger Nedensellik testi kullanılmıştır. İkinci yöntem nedenselliğin zaman içerisinde değişebileceği dolayısıyla belirli zaman içerisinde alt zaman pencerelerinde nedenselliği araştıran ve zamanla değişen parametre yaklaşımı ile Granger nedensellik yaklaşımına ait sonuçlar yer almaktadır.

Literatürün neredeyse tamamının ilgilendiği genel fiyat düzeyinin yıllık yüzdelik değişimi ile döviz kuru ve petrol fiyatları arasındaki ilişkiyi incelediği göz önüne alındığında çalışmanın TÜFE’nin yüzdelik değişiminin esas olduğu sonuçlara göre enflasyon ve döviz kuru arasında tek yönlü ilişki mevcuttur. Buna göre Türkiye’de incelenen dönemde döviz kurundan enflasyona geçişkenlik mevcut iken enflasyondan döviz kuruna geri besleme hareketinin mevcut olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan petrol fiyat şoklarında enflasyona doğru geçişkenliğin olduğunu göstermektedir. Buna göre döviz kuru şokları ile petrol fiyat şoklarının enflasyona geçişkenliğinin olduğunu göstermektedir. DKG’nin daha eski veri dönemi (1984-2003) için gerçekleştiren Gül ve Ekinci (2006) çalışması ile uyumludur. Ancak bulgular Benk ve Kösekahyaoglu (2018) gibi çift yönlü ilişki olduğunu ileri süren ya da Şeker (2022) gibi nedenselliğin olmadığını ifade eden çalışmalarla uyumlu değildir. Bu iki çalışmada veri dönemlerinde farklılıklar olması özellikle son dönemdeki yüksek enflasyonist dönemi içine almaması ve daha güçlü test istatistiği üreten ve yapısal kırılmaları dikkate alan yöntemler kullanılmadığından kaynaklanmış olabilir. Diğer taraftan petrol fiyat şoklarının enflasyona geçişkenliğinin olduğunu ifade eden ampirik bulgular literatürde yer alan Balan ve Albayrak (2017) çalışması ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Çalışmanın ampirik stratejisi nedenselliğin yönüne odaklandığı için mevcut DKG’nin ve petrol fiyat şoklarının enflasyona geçişkenliğinin varlığına ilişkin kanıtlar sunmasına karşılık geçişkenliğinin hızı ve büyüklüğü ile ilgili bilgi vermemektedir. Söz konusu durum çalışmanın zayıf yönü olarak söylenebilmektedir. Ancak literatürün aksine enflasyon dinamiklerini enflasyonu oluşturan alt ana harcama grupları düzeyinde ampirik sürece dahil etmesi çalışmanın güçlü yönünü göstermektedir. Alt ana harcama gruplarına bakıldığında alkollü içecekler ve tütün, haberleşme, eğitim gruplarında DKG’nin olmadığı görülmektedir. Diğer taraftan petrol fiyat şoklarından etkilenmediği görülen alt ana harcama gruplarının daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlar alkollü

içecekler ve tütün, giyim ve ayakkabı, ev eşyaları, sağlık, haberleşme, eğlence ve kültür, eğitim harcama gruplarıdır.

Tüm bu ampirik sonuçlar Fourier LA-VAR Granger nedenselliğin ön kabulü olarak veri döneminde nedensellik ilişkisinin varlığı ya da yokluğunun homojen olduğunu değerlendirmektedir. Oysa zamanla değişen parametre yaklaşımı ilgili veri dönemlerinde parametrelerin istikrarlı yapıda olamayabileceğini ileri sürmekte ve dolayısıyla bu yaklaşıma dayalı Granger nedensellik analizlerinde nedenselliğin zamana göre aynı/statik/homojen değil değişen ya da heterojen yapıda olabileceğini ileri sürmektedir. Çalışmanın güçlü yönlerinden biri olarak nedenselliğin zamana göre değişebileceğini ileri süren bu yöntemlerden elde edilen ampirik sonuçları da barındırmakta olmasındır. Bu sonuçlara bakıldığında DKG'nin Fourier LA-VAR'da elde edilen sonuçlardan farklı olarak DKG'nin olmadığını ifade eden boş hipotez yüksek enflasyon dönemlerinde daha güçlü bir şekilde reddedildiği görülmektedir. Diğer taraftan parametre istikrarsızlığının bazı harcama gruplarında belirgin şekilde olduğu görülmektedir. Örneğin giyim ve ayakkabı harcamalarında DKG'nin varsa da istikrarsız olduğu görülmektedir. Ancak mobilya ve eşyası grubunda DKG'nin veri döneminde istikrarlı bir şekilde mevcut olduğu görülmektedir. Fourier LA-VAR sonuçları ile uyumlu olmayan sonuçlarda mevcuttur. Bu sonuçlar içerisinde belirgin uyumsuzluğun eğitim harcamalarının DKG'nin mevcut olduğunu gösteren zamanla değişen parametre yaklaşımına karşılık Fourier LA-VAR sonuçları eğitim harcamaları enflasyonu ile döviz kuru arasında ilişkinin olmadığını göstermektedir. DKG'nin de geri beslemenin kimi dönemlerde olduğu görülmektedir. Yüksek enflasyon oynaklığının olduğu dönemlerde çift yönlü ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu nedenle yüksek enflasyonun döviz kuru şoklarını da beslediği görülmektedir. Fiyatlama davranışlarındaki yukarı yönlü oynaklık (bozulma) döviz kuru fiyatlarını da artırdığı düşünülmektedir.

Bu nedenle zamanla değişen parametre yaklaşımına dayalı sonuçların dikkatlice incelendiğinde gerek DKG'nin varsa geri beslemenin aynı şekilde petrol fiyat şoklarının tek düze, statik yapıda olmadığı zamana bağlı olarak değişen iktisadi dinamiklerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Politika yapıcılarının geriye dönük enflasyon dinamiklerini anlamada ve ileriye dönük politika ufuklarını belirlerken zamanla değişen parametre yaklaşımlarına dayalı yöntemlerden elde edilecek bulguları politika karar setlerinde yer alması gerektiği görülmektedir. Ayrıca politika yapıcılar enflasyonu oluşturan alt ana harcama kalemlerinden elde edilen veriler üzerinden enflasyon dinamiklerini de anlamaları gerekmektedir. Bu çalışmada da görüleceği üzere döviz kuru şokları ve petrol fiyat şokları ile ilişkili olan Gıda ve Alkolsüz İçecekler, Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar, Ulaştırma, Lokanta ve Oteller ana harcama gruplarının genel enflasyona katkı düzeylerinin toplam %64,7 olduğu göz önüne alındığında bu harcama gruplarına yönelik politika yapıcılarının üreteceği mikro düzeydeki politikaların dezenflasyonist sürece önemli katkı vereceği anlaşılmaktadır.

Türkiye'de enflasyon dinamiklerinin kısa ve orta vadede değişmesi bu dinamiklerin daha iyi anlaşılması açısından yapısal kırılmalar ve zamanla değişen parametre yaklaşımlarına dayalı yöntemlerin daha sıklıkla kullanılması gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda araştırmacılar döviz kuru ya da petrol fiyatları gibi geçişkenliğin katsayısının ölçülmesinde yine zamanla değişen parametre yaklaşımına dayalı olarak geçişkenliğin değişimini de ölçerek literatüre önemli katkı sunabilecektir.

Kaynakça

- Balcılar, M., Z. A. Ozdemir, and Y. Arslanturk. (2010). Economic Growth and Energy Consumption Causal Nexus Viewed through a Bootstrap Rolling Window. *Energy Economics* 32, 1398–1410.
- Baum, C. F., Hurn, S., & Otero, J. (2022). Testing for time-varying Granger causality. *The Stata Journal*, 22(2), 355-378.
- Bayraktutan, Y., & Arslan, İ. (2003). Türkiye'de döviz kuru, ithalat ve enflasyon ilişkisi: ekonometrik analiz (1980-2000) *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 5(2), 89-104.

- Benk, H., & Kösekahyaoglu, L. (2018). Türkiye’de döviz kurundan enflasyona geçişkenlik etkisi: 2005-2018 dönemi üzerine bir inceleme. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, 1(2), 110-126.
- Benli, M., & Cengiz, M. (2024). Petrol fiyatlarının Türkiye’de tüketici fiyatları enflasyonuna asimetric geçişkenliği. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 79-100.
- Bernanke, B. S., Gertler, M., Watson, M., Sims, C. A., & Friedman, B. M. (1997). Systematic monetary policy and the effects of oil price shocks. *Brookings papers on economic activity*, 1997(1), 91-157.
- Berument, H. (2002). Döviz kuru hareketleri ve enflasyon dinamiği: Türkiye örneği. Erişim Adresi <https://core.ac.uk/download/pdf/7142108.pdf> (Erişim Tarihi: 20.02.2024)
- Clarida, R., Gali, J., & Gertler, M. (2000). Monetary policy rules and macroeconomic stability, evidence and some theory. *The Quarterly journal of economics*, 115(1), 147-180.
- Cunado, J., & De Gracia, F. P. (2005). Oil prices, economic activity and inflation, evidence for some Asian countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 45(1), 65-83.
- Çakır, M., & Kaya, A. E. (2023). Türkiye’de döviz kuru geçişkenliği zamanla değişiyor mu?. *İstanbul İktisat Dergisi*, 73(1), 359-383.
- Çalışkan, H., Kantarcı, T., & Çevik, E. İ. (2021). Petrol fiyatları ve enflasyon arasında frekans alanında Asimetrik Nedensellik analizi: BRICS-T Ülkeleri üzerine bir uygulama. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), 1090-1111.
- de Mendonça, H. F., & Tiberto, B. P. (2017). Effect of credibility and exchange rate pass-through on inflation: An assessment for developing countries. *International Review of Economics & Finance*, 50, 196-244.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Ergin, A. (2015). Döviz kuru ve enflasyon arasındaki geçiş etkisi: Türkiye örneği. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 13-29.
- Erkuş, S., & Karamelikli, H. (2016). Türkiye’de tüketici fiyatları ile ham petrol fiyatları arasındaki ilişkinin asimetric analizi. In *Conference on Business and Economics IV (ECBE)*.
- Eştürk, Ö., & Albayrak, N. (2018). Tarım Ürünleri-Gıda Fiyat Artışları ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 147-158.
- Forbes, K. (2016). Much ado about something important: How do exchange rate movements affect inflation?. *The Manchester School*, 84(S1), 15-41.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 424-438.
- Gül, E., & Ekinci, A. (2006). Türkiye’de enflasyon ve döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisi: 1984-2003. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 91-105.
- Gürkaynak, R. S., Kısacıkoğlu, B., Lee, S. S. & Şimşek, A. (2023). [Türkiye’nin](#) Enflasyon Tercihleri. Akat, A. S. & Gürsel, S. (Ed). *Çıkmaz Yol Düünden Yarına Türkiye Ekonomisi* içinde (123-148), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500.
- Hooker, M. A. (2002). Are oil shocks inflationary? Asymmetric and nonlinear specifications versus changes in regime. *Journal of money, credit and banking*, 540-561.
- Işık, N., Acar, M. ve Işık, H. B. (2004). Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisi: Bir Eşbütünleşme Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 325-340.
- Kara, H., & Ögünç, F. (2008). Inflation targeting and exchange rate pass-through: The Turkish experience. *Emerging Markets Finance and Trade*, 44(6), 52-66.
- Kara, H., & Ögünç, F. (2012). Döviz kuru ve ithalat fiyatlarının yurt içi fiyatlara etkisi. *İktisat İşletme ve Finans*, 27(317), 9-28.
- Kara, H., & Sarıkaya, C. (2021, November). Enflasyon dinamiklerindeki değişim: Döviz kuru geçişkenliği güçleniyor mu?. In *Koç University-TUSIAD Economic Research Forum Working Papers* (No. 2121). Koc University-TUSIAD Economic Research Forum. Erişim Adresi https://eaf.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2021/11/erf_wp_2121.pdf (Erişim Tarihi: 20.04.2024)

- Karakış, L. (2019). Türkiye'de Döviz Kuru ile Enflasyon Oranı Arasındaki İlişki (2000-2018). *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 83-93.
- Koçak, S., Balan, F., & Albayrak, B. (2017). Türkiye ekonomisinde petrol fiyatları ve enflasyon ilişkisi: ampirik analiz. *Journal of Life Economics*, 4(4), 261-273.
- Nazlioglu, S., Gormus, N. A., & Soytas, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy economics*, 60, 168-175.
- Öner, H. (2018). Döviz Kuru ve Enflasyon Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Uygulaması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 343-358.
- Özata, E. (2019). Türkiye'de döviz kuru geçişkenliğinin asimetrik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 213-232.
- Pham, T. A. T., Nguyen, T. T., Nasir, M. A., & Huynh, T. L. D. (2023). Exchange rate pass-through: A comparative analysis of inflation targeting & non-targeting ASEAN-5 countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 87, 158-167.
- Pham, T. A. T., Nguyen, T. T., Nasir, M. A., & Huynh, T. L. D. (2023). Exchange rate pass-through: A comparative analysis of inflation targeting & non-targeting ASEAN-5 countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 87, 158-167.
- Polat, M. A. (2020). Döviz Kuru ile Enflasyon Arasındaki Geçişkenlik: Türkiye Örneği. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2), 100-127.
- Rossi, B. (2005). Optimal tests for nested model selection with underlying parameter instability. *Econometric Theory* 21, 962-990
- Sek, S. K., Teo, X. Q., & Wong, Y. N. (2015). A comparative study on the effects of oil price changes on inflation. *Procedia Economics and Finance*, 26, 630-636.
- Sevüktekin, M., & Çınar, M. (2014). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*, Dora Yayıncılık, 5. Baskı, Bursa.
- Shi, S., Hurn, S., & Phillips, P. C. (2020). Causal change detection in possibly integrated systems: Revisiting the money-income relationship. *Journal of Financial Econometrics*, 18(1), 158-180.
- Shi, S., Phillips, P. C., & Hurn, S. (2018). Change detection and the causal impact of the yield curve. *Journal of Time Series Analysis*, 39(6), 966-987.
- Sims, C. A. (1972). Money, income, and causality. *The American economic review*, 62(4), 540-552.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1-48.
- Sims, C. A., Stock, J. H., & Watson, M. W. (1990). Inference in Linear Time Series Models with some Unit Roots. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 58(1), 113-144.
- Swanson, N.R. (1998). Money and output viewed through a rolling window. *Journal of Monetary Economics*, 41, 455-473.
- Şeker, H. (2022). Türkiye'de kur-enflasyon geçişkenliği üzerine ekonometrik bir analiz. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 131-142.
- Thoma, M. A. (1994). Subsample Instability and Asymmetries in Money-Income Causality. *Journal of Econometrics* 64, 279-306.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Trehan, B. (2005). Oil price shocks and inflation. *FRBSF Economic Letter*. Erişim Adresi <https://www.frbsf.org/research-and-insights/publications/economic-letter/2005/10/oil-price-shocks-and-inflation/> (Erişim Tarihi: 25.03.2024)
- Welch, I., and A. Goyal. (2008). A comprehensive look at the empirical performance of equity premium prediction. *Review of Financial Studies*, 21, 1455-1508.
- Yeter, F. ve Eroğlu, İ. (2023). Küresel Enflasyon Eğilimleri. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Yiğit, Ö. (2022). Döviz Kuru Geçişkenliği ve Türkiye'de Enflasyonun Tarihsel Ayrıştırması. *Ekonomik Yaklaşım*, 33(125), 379-428.
- Yilmazkuday, H. (2022). Drivers of Turkish inflation. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 84, 315-323.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Fatih YETER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

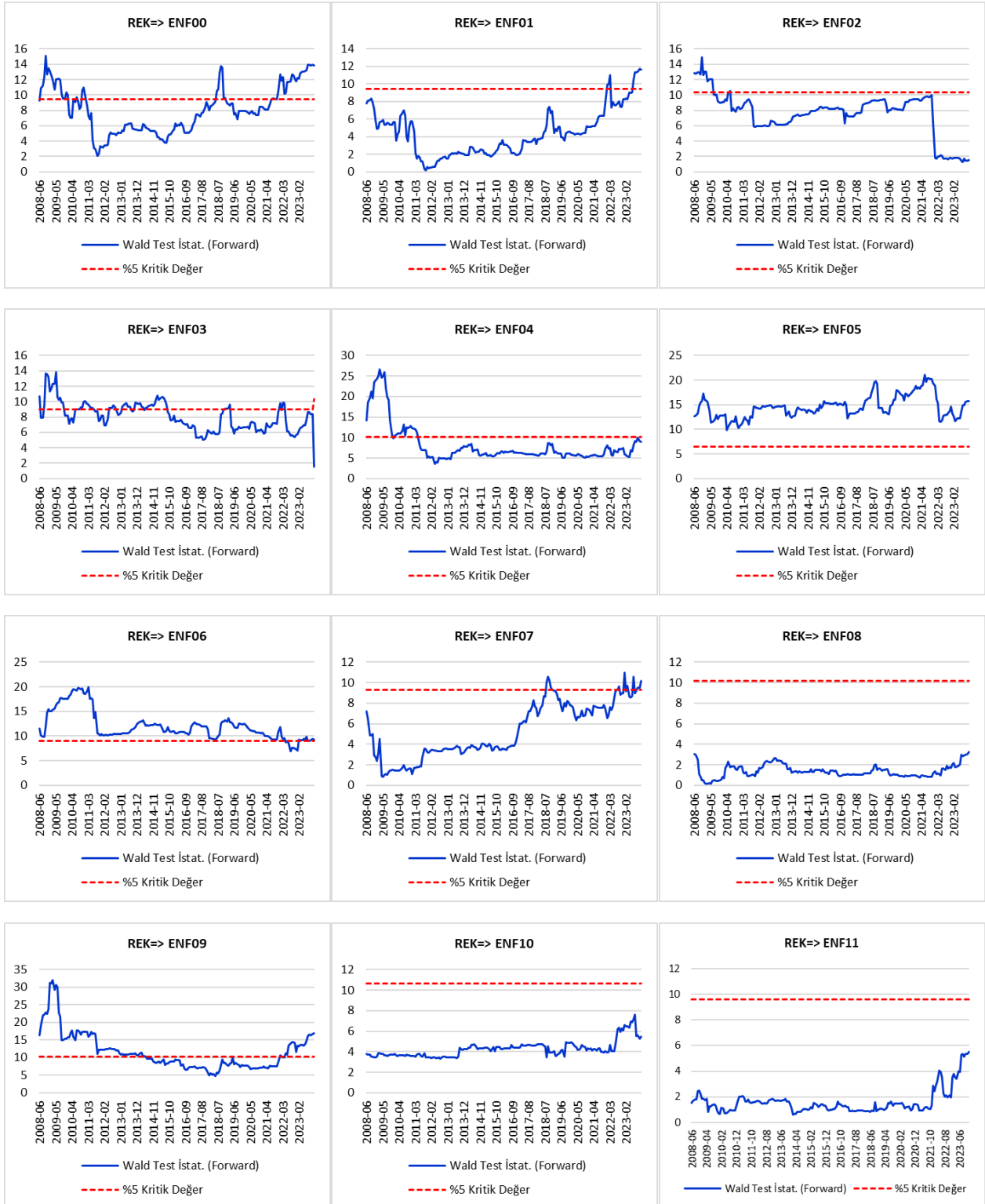
Ethical Approval: None.

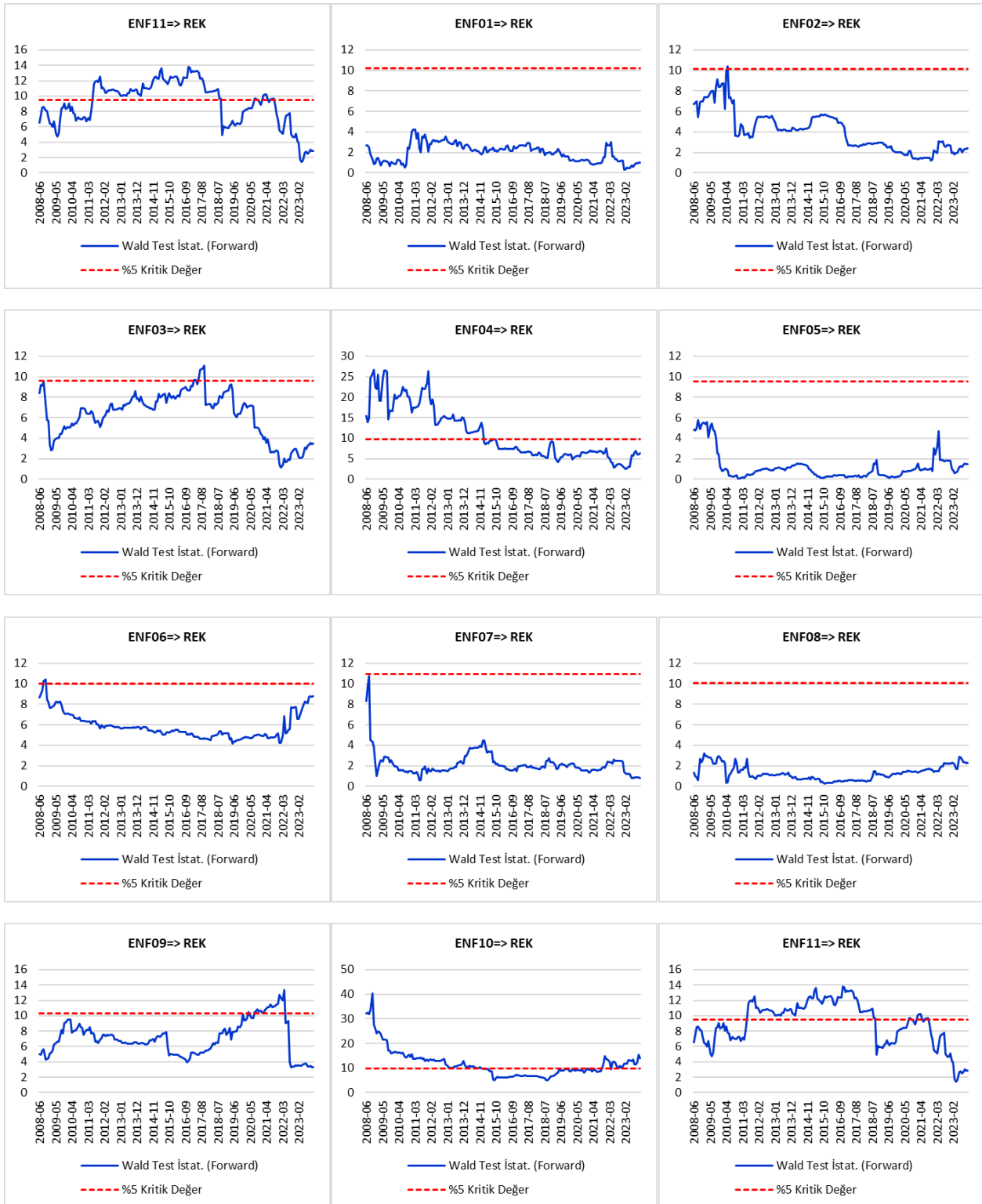
Author Contributions: Fatih YETER (100%)

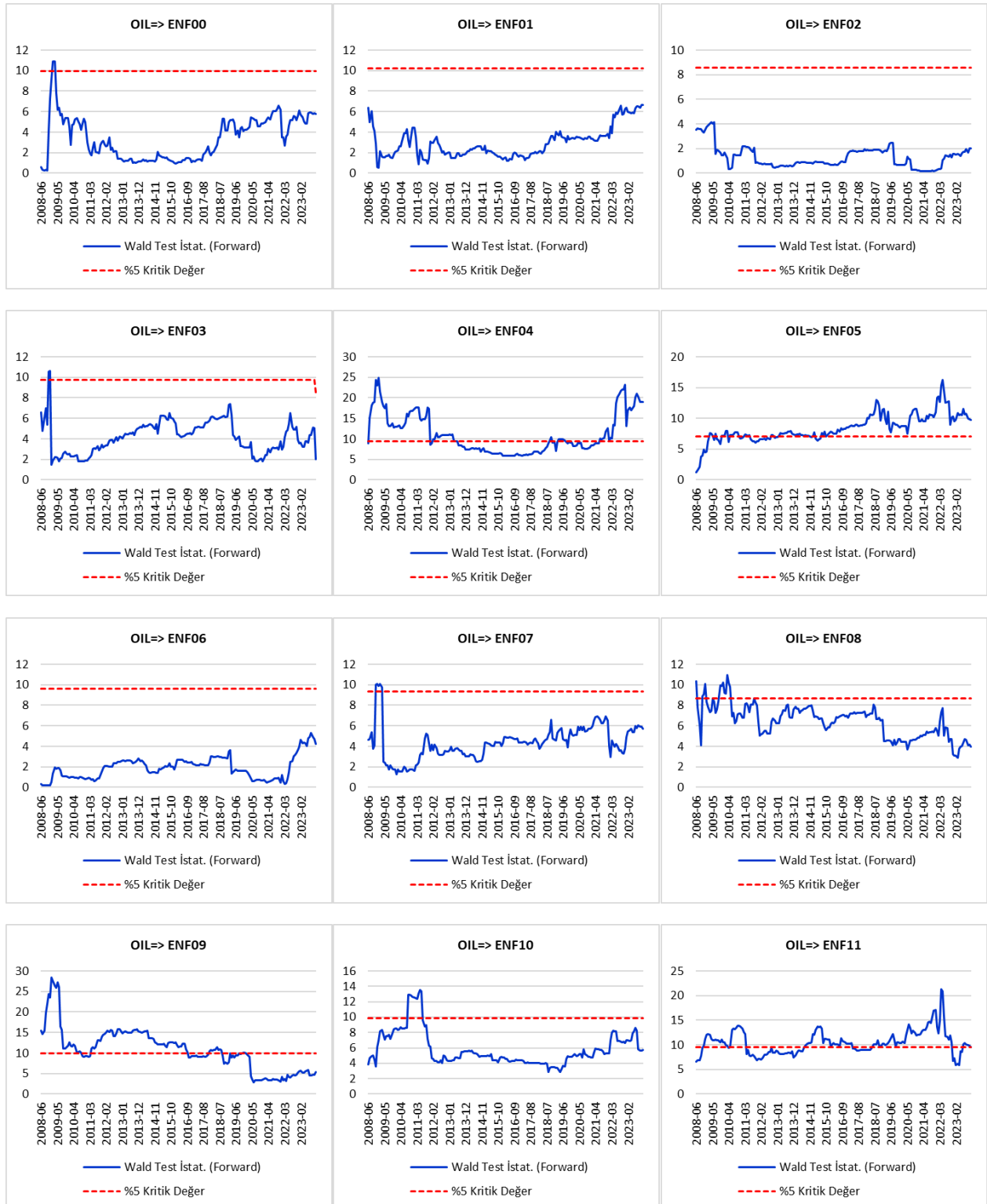
EKLER**Ek 1. TÜFE Ana Harcama Gruplarının Ağırlık Oranı (%)**

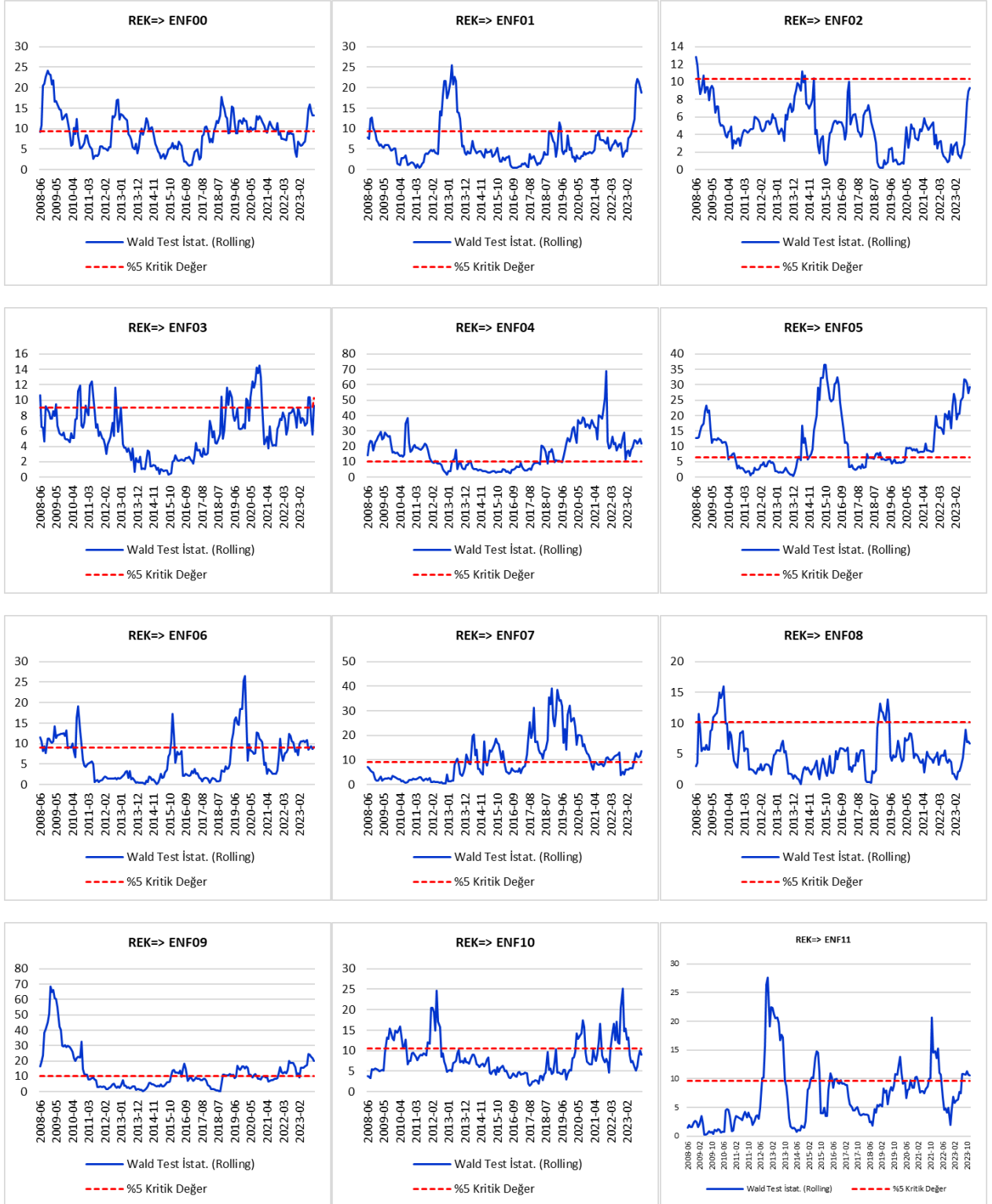
Gıda ve Alkolsüz İçecekler	24.98
Ulaştırma	17.35
Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar	14.20
Lokanta ve Oteller	8.17
Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri	8.12
Giyim ve Ayakkabı	6.94
Çeşitli Mal ve Hizmetler	4.30
Alkollü İçecekler ve Tütün	3.76
Sağlık	3.71
Haberleşme	3.34
Eğlence ve Kültür	3.33
Eğitim	1.80

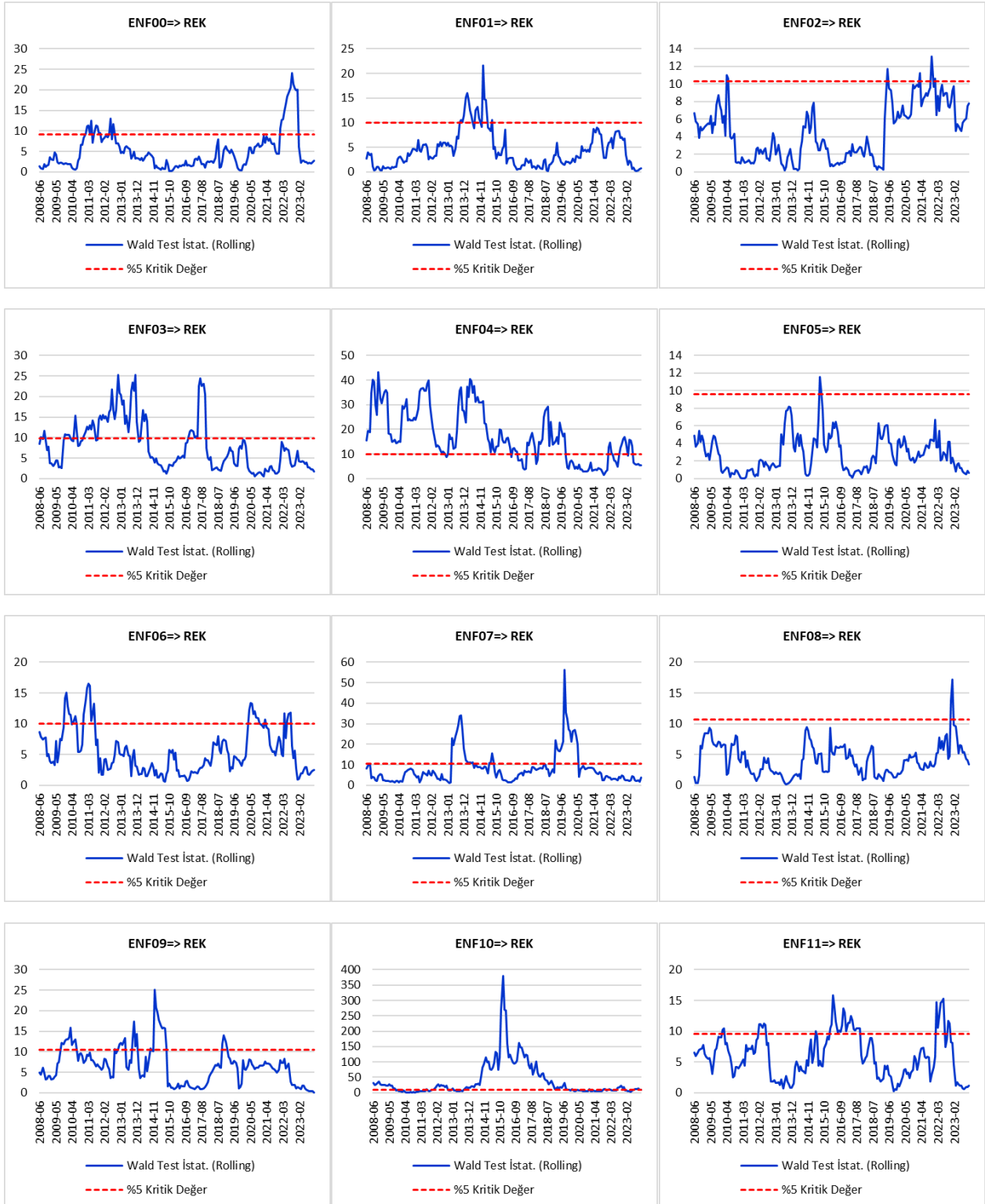
Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Aralik-2023-49657>

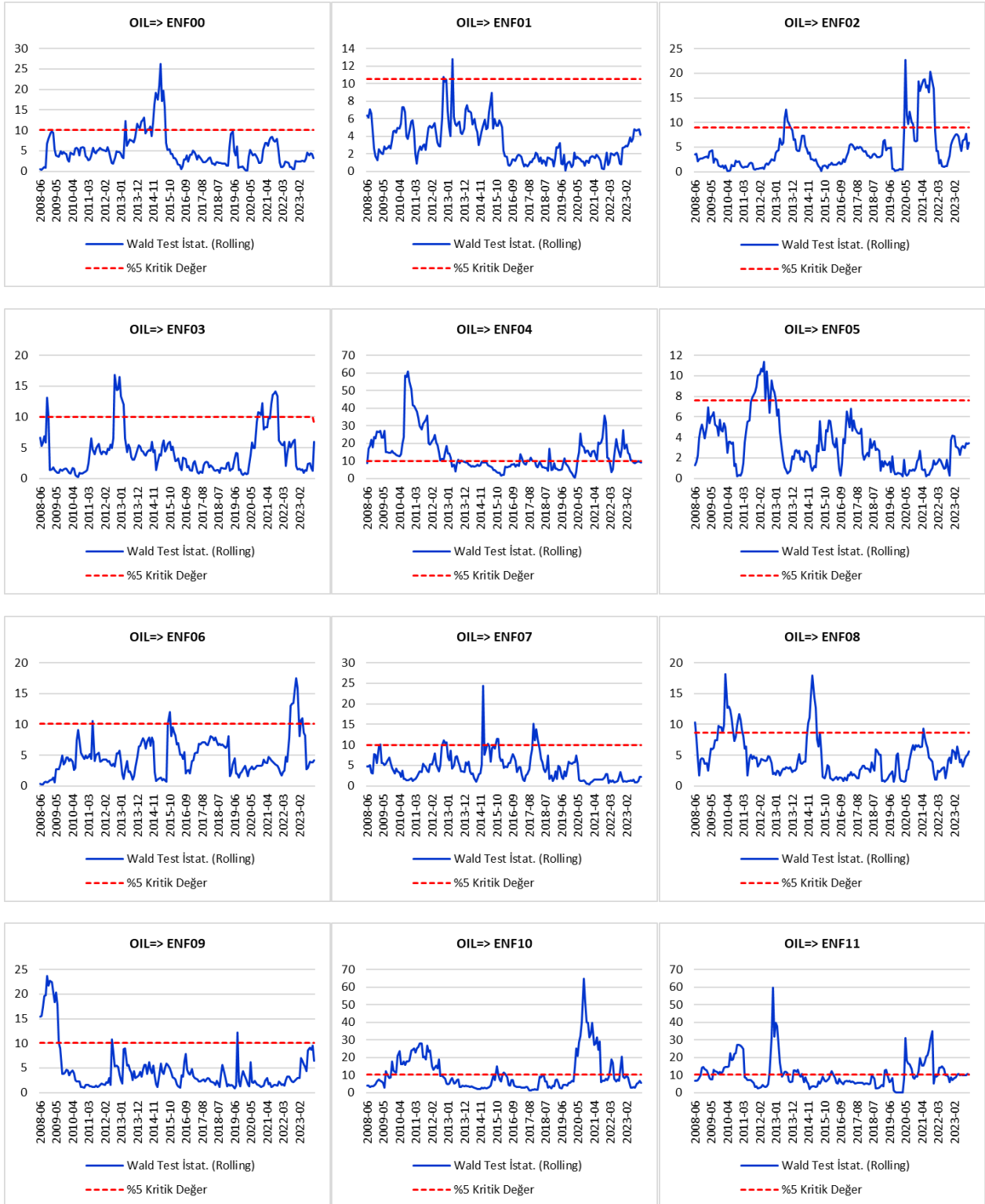
Ek 2. $H_0: rek \Rightarrow enf$ Hipotezine İlişkin FEW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

Ek 3. $H_0: enf \neq rek$ Hipotezine İlişkin FEW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

Ek 4. $H_0: oil \neq enf$ Hipotezine İlişkin FEW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

Ek 5. $H_0: rek \Rightarrow enf$ Hipotezine İlişkin RW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

Ek 6. $H_0: enf \neq rek$ Hipotezine İlişkin RW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

Ek 7. $H_0: oil \nRightarrow enf$ Hipotezine İlişkin RW Zamanla Değişen Granger Nedensellik Sonuçları

Türkiye’de İşsizliğin Makroekonomik Belirleyicileri: NARDL Yaklaşımından Yeni Kanıtlar

Zaim Reha YAŞAR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, reha@kku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7466-6137

Öz: İşsizlik olgusu ekonomik ve toplumsal refahı doğrudan etkileyen kritik bir sorun olup iş gücü piyasasında etkin politikaların geliştirilmesi için belirleyici faktörlerin doğru analiz edilmesini gerekli kılmaktadır. Seçilmiş makroekonomik değişkenlerin işsizlik üzerindeki asimetric ve uzun vadeli etkilerini inceleyen bu çalışma, iş gücü piyasası dinamiklerinin doğru değerlendirilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Türkiye ekonomisinin son dönemlerine de odaklanılarak 1996-2023 aralığı mercek altına alınmış ve enflasyon dışındaki tüm değişkenlerin işsizlik oranları ile asimetric bir ilişkiye sahip olduğu asimetric testleriyle tespit edilmiştir. NARDL tekniğinin uygulandığı çalışmada, ekonomik büyümenin işsizlik oranı üzerindeki asimetric etkisi genişleme dönemlerinde iş gücü piyasasında olumlu katkılar sağlarken, daralma dönemlerinde iş kayıplarını artırarak işsizlik oranını yükselttiğini göstermektedir. Doğrudan yabancı yatırımların işsizlik üzerindeki etkisi de asimetrictir; artışlar işsizlik oranını azaltırken, azalmalar daha sınırlı bir artışa yol açmaktadır. Reel efektif döviz kuru değişimleri de benzer bir etki göstererek, kurdaki artışların işsizliği artırıcı, azalışların ise işsizliği düşürücü etkiler yarattığı belirlenmiştir. Asgari ücretin işsizlik üzerindeki etkisi sınırlı olmakla birlikte, düşüşlerin iş gücü piyasasında dalgalanmalara neden olabileceği görülmüştür. Araştırmanın söz edilen bulguları, makroekonomik değişkenlerin iş gücü piyasasında asimetric etkiler doğurduğunu ve bu ilişkilerin, işsizliği azaltmaya yönelik politika geliştirme süreçlerinde göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını çizmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstihdam, Asimetric makroekonomik değişkenler, NARDL tekniği

Jel Kodları: E00, E24, E27

Macroeconomic Determinants of Unemployment in Türkiye: New Evidence from the NARDL Approach

Abstract: The phenomenon of unemployment is a critical issue that directly impacts economic and social welfare, necessitating accurate analysis of determining factors for the development of effective labor market policies. This paper examines the asymmetric and long-term effects of selected macroeconomic variables on unemployment and aims to contribute to a precise understanding of labor market dynamics. By focusing on recent periods of the Turkish economy, the period from 1996 to 2023 is analyzed, and it is determined through asymmetry tests that all variables, except inflation, exhibit an asymmetric relationship with unemployment rates. In this paper, which employs the NARDL technique, the asymmetric impact of economic growth on the unemployment rate demonstrates that expansion periods make positive contributions to the labor market, while contraction periods increase job losses, raising unemployment rates. The effect of foreign direct investment on unemployment is also asymmetric; increases in foreign investment reduce unemployment rates, while decreases lead to more limited increases. Changes in the real effective exchange rate similarly produce asymmetric effects, with exchange rate increases driving up unemployment and decreases reducing it. Although the impact of the minimum wage on unemployment is limited, reductions in the minimum wage may cause fluctuations in the labor market. The findings of this paper emphasize that macroeconomic variables exert asymmetric effects on the labor market and underscore that these relationships should be considered in the process of policy development aimed at reducing unemployment.

Atf: Yaşar, Z., R. (2025). Türkiye’de İşsizliğin Makroekonomik Belirleyicileri: NARDL Yaklaşımından Yeni Kanıtlar, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 304-320. <https://doi.org/10.30586/pek.1608987>

Geliş Tarihi: 28.12.2024
Kabul Tarihi: 27.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Employment, Asymmetric macroeconomic variables, The NARDL technique
Jel Codes: E00, E24, E27

1. Giriş

Dünya genelindeki tüm ekonomik faaliyetler ve göstergeler, doğrudan ya da dolaylı olarak birbirleriyle ilişkilidir (Diener ve Suh, 1997; Zakhidov, 2024). Küresel veya ulusal düzeyde üretim, istihdam, gelir, fiyat seviyeleri, döviz kurları ve faiz oranları genellikle dalgalanmalar yaşamakta ancak bu dalgalanmalar her zaman aynı anda ortaya çıkmamaktadır. Ekonomik değişkenlerin bu karmaşık yapısı, ülkelerin ekonomik kaderini de şekillendirmektedir. Asgari ücretler, döviz kurları, GSYİH büyümesi, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ve enflasyon oranları, ekonominin işleyişinde önemli rol oynayan temel faktörlerdir. Bu faktörlerin etkileşimini ve işsizlik üzerindeki etkilerini anlamak, politika yapıcılar, ekonomistler ve iş dünyası liderleri için kritik öneme sahiptir. Bu araştırmada, söz konusu faktörlerin Türkiye ekonomisindeki işsizlik oranlarını topluca nasıl etkilediği incelenmektedir.

İşsizlik, bir ülkenin ekonomisinin sağlığını yansıtan ve sosyal istikrar ve bireysel refah üzerinde önemli etkileri olan kritik bir ekonomik göstergedir (Ronchi, 2023). Yüksek işsizlik oranları, artan yoksulluk, sosyal huzursuzluk ve ekonomik durgunluğa yol açabilmekte, bu da politika yapıcılar ve ekonomistler için işsizliği odak noktası haline getirmektedir. İşsizliğin belirleyicilerini anlamak, iş yaratmayı ve ekonomik büyümeyi teşvik eden etkili iş gücü piyasası politikaları geliştirmek için esastır.

Bu çalışma, işsizlik oranları üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla asgari ücret, reel efektif döviz kuru (REDK), gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH), doğrudan yabancı yatırımlar ve enflasyonu mercek altına almaktadır. Bu faktörlerin her biri, iş gücü piyasası dinamiklerini şekillendirmede belirgin bir rol oynamakta ve etkileşimleri, istihdam seviyeleri üzerinde kayda değer etkiler yaratabilmektedir. Bu çalışmayı yönlendiren araştırma soruları şunlardır: Asgari ücretler istihdam fırsatlarını nasıl etkiler? Reel efektif döviz kuru ile işsizlik arasındaki ilişki nedir? GSYİH büyümesi ile iş yaratma arasındaki korelasyon nasıldır? Doğrudan yabancı yatırımlar, istihdam seviyelerine hangi yollarla katkıda bulunur? Son olarak, enflasyon işsizlik oranını nasıl ve ne yönde etkiler?

Farklı ekonomik göstergeler, ekonomi hakkında farklı türde bilgi sağlayabilmekte ve ekonomik faaliyet düzeyini etkileyebilmektedir. Temel olarak kullanışlı olması için göstergeler güvenilir, zamanında, nitel veya nicel olarak ölçülebilir olmalı ve öncü, doğrulayıcı veya gecikmeli olmalıdırlar. Makroekonomistler ve hükümet, ekonominin durumunu teşhis etmek, gelecekteki ekonomi politikasını yönlendirmek ve ülkenin ekonomisini öncülük etmek için çeşitli ekonomik göstergeleri kullanmaktadır. Genellikle gelecek 9 ila 12 ay içinde GSYİH büyümesini tahmin etmektedirler.

İşsizlik oranları ile ekonomik faktörler arasındaki karmaşık etkileşimi anlamak, politika yapıcılar, araştırmacılar ve uygulayıcılar için büyük önem taşımaktadır (Serenko, 2024). Ülkeler küresel ölçekte karşılaştıkları karmaşık sorunlarla başa çıkarken, bu dinamikleri keşfetmeye ve anlamaya devam etmektedirler.

Ekonomik göstergeler, öncü göstergeler, doğrulayıcı göstergeler veya gecikmeli göstergeler olarak sınıflandırılmaktadır. Gecikmeli göstergeler, ekonomik değişikliklerden sonra tepki vermektedir. Genellikle ekonomik durumun geriye dönük analizi için kullanılmaktadır ve mevcut eğilimlerin sürdürülebilirliğini değerlendirmeye yardımcı olmaktadır. Doğrulayıcı göstergeler, ekonominin mevcut durumu hakkında bilgi sağlamaktadır. Ekonomik döngüyle aynı anda hareket etmekte ve ekonomideki güncel eğilimlerin doğrulanmasına katkı sağlamaktadır. Öncü göstergeler, ekonominin nereye gittiğini tahmin etmeye yardımcı olabilmektedir. İşletmelerin ekonomiyi öncülük etme amacı, belirli bir iş veya sektör için rutin olarak beklenen talep formasyonunu tahmin etmektir. Ülkeler daha sonra öncü gösterge bilgilerini üretim, satış ve stok planlarını oluşturmak için kullanabilmektedir. Öncü göstergelerin etkinliği, ekonomik döngünün inişini hafifletme veya yükselişinden yararlanma yeteneklerine dayanmaktadır. Bu ekonomik göstergeler, bir ülkenin ekonomik anlamda sağlığının anlaşılmasına ve gelecekteki eğilimlerin tahmin edilebilmesine yardımcı olmaktadır (Simone, 2001; Zakhidov, 2024). Gerek ülkeler gerekse iş dünyası için bu göstergeler, stratejik kararlar alırken önemli girdiler olma niteliğindedir.

Bu faktörlerin her biri hakkında önemli araştırmalar mevcut olsa da bunların işsizlik oranları üzerindeki birleşik etkileri konusunda literatürde boşluklar bulunmaktadır. Bu çalışma, asgari ücretler, reel efektif döviz kuru, gayri safi yurt içi hasıla, doğrudan yabancı yatırımlar ve enflasyonun işsizlik oranları üzerindeki birleşik etkilerini, makroekonomik faktörlerin doğasına uygun asimetrik davranışları yansıtmaya olanak tanıyan esnek bir model çerçevesinde ele almayı hedeflemektedir. Bu yaklaşım, mevcut literatürdeki kısıtlı modelleme yaklaşımlarından doğan boşlukları, Türkiye ekonomisi perspektifinde değerlendirilerek doldurmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, araştırma sürecinde öncelikle literatür taraması yapılmış, ilgili alandaki önceki çalışmalar özetlenerek teorik çerçeve oluşturulmuştur. Ardından, araştırmada kullanılan ekonometrik yöntemlerin metodolojik altyapısına ve bu tekniklerin uygulama süreçlerine yönelik açıklamalara yer verilmiştir. Nihai aşamada ise, ampirik bulgular değerlendirilmiş ve elde edilen sonuçlar sunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Bu bölümde makroekonomik faktörler ile işsizlik arasındaki ilişki, ekonomi alanında olabildiğince geniş çapta incelenmeye çalışılmıştır. Bu literatür incelemesi, asgari ücretler, reel efektif döviz kuru, gayri safi yurt içi hasıla, doğrudan yabancı yatırımlar ve enflasyon ile ilgili önemli bulguları sentezleyerek, bu indikatörlerin işsizlik oranları üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Bu göstergelerin işsizlik üzerindeki etkileri sadece ülkeden ülkeye değişkenlik göstermekle kalmaz; veri farklılıkları, yöntem, yaklaşım tercihleri, kültürel faktörler, dönemsel ve konjonktürel dinamikler gibi birçok etmen farklı bulgular ortaya çıkmasında pay sahibidir. Aşağıda bu araştırma kapsamında işsizliğin etkilendiği asgari ücretler (ücret artışları), reel efektif döviz kuru, GSYİH büyüme oranı, doğrudan yabancı yatırımlar ve enflasyon oranları kendi içinde ya da çoklu gruplar halinde incelenmiştir.

2.1. Asgari Ücret

Minimum ücretlerin artırılması, başlangıçta çalışanlara olumlu etkiler sağlarken, uzun vadede işletmelerin artan iş gücü maliyetlerine bağlı olarak daha az işçi istihdam etmeyi tercih etmesiyle işsizliği artırma riski taşımaktadır (Zhou, 2023). Nijerya örneğinde, minimum ücret artışlarının genç işsizlik oranı üzerinde anlamlı bir pozitif etki yarattığı gözlemlenmiş olup, yüksek minimum ücretlerin işsizliği artırıcı bir rol oynayabileceği belirtilmiştir (Ajibola ve Oraka, 2020). Diğer yandan Arestis vd. (2007) çalışmasında Finlandiya, Avusturya, Fransa, Belçika, Almanya, İspanya, İtalya, İrlanda, Hollanda için işsizlik oranları ve ücretler arasında negatif bir ilişkinin var olduğunu ifade etmişlerdir.

Asgari ücret mevzuatının istihdam sonuçları üzerindeki etkisi tartışmalı bir konudur. Card ve Krueger (1994) tarafından yapılan erken araştırmalar, asgari ücret artışlarının mutlaka önemli iş kayıplarına yol açmadığını ve belirli bağlamlarda istihdam üzerinde olumlu etkiler yaratabileceğini öne sürmüştür. Ancak, Neumark ve Wascher (2007) gibi sonraki çalışmalar, daha yüksek asgari ücretlerin, özellikle düşük vasıflı işçiler ve gençler arasında işsizliği artırabileceğini, çünkü işverenlerin daha yüksek iş gücü maliyetlerini dengelemek için işe alımları azaltabileceğini veya çalışma saatlerini kısabileceğini savunmaktadır.

2.2. Reel Efektif Döviz Kuru

İşsizliğin birçok sebebi olmasına rağmen, dışa açık ekonomilerde reel döviz kuru ile işsizlik arasındaki ilişki özel bir öneme sahiptir. Reel döviz kuru, dış ticaretin temel belirleyicilerinden biri olarak öne çıkar. Bu bağlamda, iç ve dış talebin reel döviz kuru aracılığıyla yönlendirilmesi, ülkelerin istihdam düzeylerini etkileyen önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Balaylar, 2011).

Reel efektif döviz kuru aynı zamanda, bir ülkenin ticaret rekabetçiliğinin önemli bir belirleyicisidir. Güçlü bir reel efektif döviz kuru, ihracatı daha pahalı ve ithalatı daha ucuz hale getirebilir ve böylelikle potansiyel olarak bir ticaret açığına ve ihracata yönelik

sektörlerde artan işsizliğe yol açabilir (Mankiw, 2014). Buna karşılık, değer kaybetmiş bir reel efektif döviz kuru, ihracat rekabetçiliğini artırabilir ve ihracata dayalı endüstrilerde iş yaratmayı teşvik edebilir. Khan ve Schimmelpfenning (2006) tarafından yapılan araştırma, ekonomik büyüme ve istihdam için döviz kuru istikrarının önemini vurgulamaktadır.

Bilgin (2004), reel döviz kurunun düşüşlerinin, ithal malların fiyatlarının yükselmesine neden olduğunu ve bu durumun, tüketicilerin ithal mallar yerine yerli malları tercih etmelerine yol açarak, yerli mallara olan talebi artırdığını ifade etmiştir. Yerli mal talebindeki bu artış, doğal olarak, istihdam seviyelerinin yükselmesine katkı sağlamaktadır. Öte yandan, ithalatın pahalılaşması, ithal girdi kullanan sektörlerde emeğin maliyetini görece olarak daha ucuz hale de getirebilmektedir. Teorik olarak, bu durumun da istihdam artışına katkıda bulunması beklenmektedir. Ayrıca Bilgin (2004), ithal girdilerin maliyetindeki artış ve devalüasyonun, fiyat düzeylerini yukarı çekerek enflasyona neden olabileceğinin unutulmaması gerektiğini ve enflasyonun yol açabileceği talep daralmasının ise toplam istihdam seviyelerinde düşüşe yol açabilecek potansiyel bir risk olarak değerlendirilmesi gerektiğinin önemini vurgulamıştır.

Uganda'daki girdi maliyetlerinin işsizlik üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmada, kredi faiz oranlarının, reel döviz kurlarının ve GSYİH'nin işsizlik üzerinde kısa vadeli olumsuz bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur (Musiiita vd., 2024). Feldman (2011), 17 sanayileşmiş ülke üzerinde yaptığı çalışmada, döviz kuru oynaklığının işsizlik üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran en önemli özellik, işsizlik üzerinde etkili olabilecek çok sayıda faktörün kontrol edilerek modelin tahmin edilmesidir. Teorik olarak, döviz kuru oynaklığındaki artışın piyasalarda belirsizliği artıracığı, bu belirsizliğin yatırımları olumsuz yönde etkileyerek azaltacağı ve nihayetinde işsizlik oranlarının yükselmesine yol açacağı öngörülmektedir. Çalışmada ortaya konulan temel hipotez, yüksek döviz kuru oynaklığının işsizlik oranını artıracığı yönünde olmuştur. Güney ve Balkaya (2019), 2005-2016 döneminde Türkiye ekonomisi çerçevesinde birkaç makroekonomik indikatör ve REDK'nin işsizlik ile ilişkisini incelemiştir. Araştırmanın bulgularında uzun dönemde reel efektif döviz kuru ve işsizlik arasında pozitif yönlü ilişki olduğu ifade edilmiştir.

2.3. GSYİH Büyümesi ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar, genellikle işsizlik ile ters orantılıdır; GSYİH ve DYY arttıkça işsizlik oranının düştüğü, dolayısıyla bu faktörlerin iş imkânlarını artırdığı görülmektedir (Hawariyuni ve Andrasari, 2022). Hindistan örneğinde, ekonomik büyümenin işsizlik üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu saptanmış; ancak büyümenin tek başına yeterli olmadığı, ücret politikaları gibi faktörlerin de göz önünde bulundurulması gerektiği ifade edilmiştir (Sinha, 2023).

GSYİH büyümesi ile işsizlik arasındaki ilişki iyi belgelenmiştir: Okun Yasası (1962), ikisi arasında negatif bir korelasyon olduğunu öne sürmektedir. GSYİH genişledikçe, iş yatırımları ve tüketici harcamaları genellikle artar ki bu durumda iş yaratmaya ve işsizlik oranlarının azalmasına yol açar. Blanchard ve Diamond (1990), ekonomik durgunlukların azalan iş faaliyetleri nedeniyle işsizlikte önemli artışlara yol açtığını belirterek bu ilişkiyi daha da ayrıntılandırmaktadır.

DYY sermaye girişleri ve teknoloji transferi yoluyla iş gücü piyasası dinamiklerini şekillendirmede önemli bir rol oynar. Borensztein vd., (1998) tarafından yapılan araştırma, DYY'nin yerel istihdam fırsatlarını artırabileceğini, genellikle iş yaratma ve beceri geliştirmeye yol açtığını belirtmektedir. Ancak, DYY'nin etkisi sektöre göre değişebilir; Markusen ve Venables (1999), DYY'nin faydalarının genellikle belirli endüstrilerde yoğunlaştığını ve bu durumun ekonomi genelinde düzensiz istihdam etkilerine yol açabileceğini savunmaktadır. Ampirik olarak DYY'nin işsizlik üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Erçakar ve Güvenoğlu (2018), 1980-2016 dönemi için Türkiye ekonomisi incelemiş ve işsizlik ile DYY arasında negatif bir ilişki olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde, Göçer vd., (2013) Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların işsizlik üzerindeki etkisini, 2000-2011 dönemine ait çeyreklik verileri

kullanarak sınır testi yaklaşımıyla analiz etmişlerlerdir. Araştırmanın bulguları, uzun dönemde, doğrudan yabancı yatırımların işsizliği azaltıcı bir etkisi olduğuna işaret etmektedir. Diğer yandan Köse (2016), 2003-2014 dönemleri arasında Türkiye’de ekonomik büyüme, işsizlik ve enflasyon arasındaki ilişkiyi nedensellik ve regresyon analizi çerçevesinde incelemiştir. Araştırmanın bulgularında, enflasyon ve GSYİH’nin işsizlik ile arasındaki ilişkisinin negatif yönlü olduğu belirtilmiştir. Turna (2023) ise A-ARDL tekniği çerçevesinde Türkiye’de 2005-2022 dönemleri arasındaki GSYİH ve işsizlik dinamiğini incelemiştir. Çalışmanın bulgularında, uzun dönemde çıktı düzeyi ve işsizlik arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin temelinde, çıktı düzeyindeki artışların işsizlik oranını azalttığı bulgusu elde edilmiştir.

2.4. Enflasyon Oranları

Enflasyonun işsizlik üzerindeki etkisi karmaşıktır ve enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişki, önemli tartışmaların odak noktası olmuştur. Bazı çalışmalar enflasyonun işsizlik oranı üzerinde önemsiz bir etki yarattığını ileri sürerken, diğerleri yüksek enflasyonun yatırımları ve dolayısıyla iş yaratımını olumsuz etkileyebileceğini öne sürmektedir (Hawariyuni ve Andrasari, 2022; Ajibola ve Oraka, 2020). Friedman (1968), yüksek enflasyonun satın alma gücünü aşındırdığını, bu durumun tüketici talebinde azalmaya ve işsizlikte artışa yol açtığını öne sürmektedir. Gordon (1982), enflasyona yanıt olarak artan ücretlerin, işletmeler maliyetleri tüketicilere yansıtamazsa işten çıkarmalara yol açabileceği ücret-fiyat sarmalını tartışmaktadır. Chowdhury ve Hossain (2014), Bangladeş’te enflasyon oranı artışlarının işsizliği pozitif yönde etkilediğinin altını çizmiştir. Diğer yandan Berentsen vd., (2011) de enflasyon ve işsizlik ilişkisini incelemiş ve bu iki değişken arasında ters yönlü bir ilişki olduğuna vurgu yapmışlardır.

COVID-19’un işsizlik, GSYİH, enflasyon ve nüfus üzerindeki etkilerini ele alan sistematik bir literatür incelemesi, pandeminin uzun süreli etkiler yarattığını ve iş gücü piyasasında beceri uyumsuzluklarının arttığını göstermiştir (Dela Cruz vd., 2022).

Türkiye ekonomisi özelinde Şentürk ve Akbaş (2014) tarafından yapılmış bir çalışmada 2005-2012 dönemi incelenerek ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve enflasyon oranı arasındaki ilişki nedensellik analiziyle araştırılmıştır. Araştırmanın bulgularında, sanayi üretim endeksi ve enflasyon oranı ile işsizlik oranı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ifade edilmiştir. Benzer bir araştırma da Türkiye’nin 1988-2022 dönemi için Balkı (2023) tarafından yapılmış ve hem enflasyon oranındaki hem de ekonomik büyümedeki artışların işsizlik oranlarını geriletmediği ifade edilmiştir. Dunn (2008), 1990-2008 dönemi için enflasyon ve işsizlik çerçevesinde Philips Eğrisini test etmiştir. Analiz sonuçlarında, işsizlik ve enflasyon arasında ters yönlü ilişki olduğu, bir diğer ifadeyle Philips Eğrisi’nin geçerli olduğu saptanmıştır.

3. Ekonometrik Metodoloji

Bu bölümde, araştırma sürecinde uygulanan ekonometrik ve istatistiksel tekniklerin teorik temellerinin yanı sıra bu tekniklerin etkin bir şekilde kullanılabilmesi için gereken koşullar paylaşılmaktadır.

3.1. Zaman Serilerinde Durağanlık

Ekonomi teorilerinin geçerliliğinin sınanmasında makroekonomik zaman serileri sıklıkla araştırma konusu olmaktadır. Zaman serilerinin analizinde ise birtakım ekonometrik ve istatistiksel tekniklerin kullanımı önemli bir gerekliliktir. Zaman serilerine yönelik çalışmaların başlangıç aşamasında, serinin durağanlık özellikleri araştırılmaktadır. Durağanlık, bir zaman serisinin ortalamasının, varyansının ve kovaryansının zamana göre değişmemesi durumu olarak ifade edilmektedir. Bu özellik, serilerin öngörülebilirliğini ve tahminlenebilirliğini etkilemek suretiyle önem arz etmektedir (Tarı, 2007; Sevüktekin ve Çınar, 2017, Altaylar ve Dursun, 2021; Kartal vd., 2023).

Serilerin durağanlık özelliğini bozan birim kök süreçleri, tahmin, öngörü ya da çeşitli süreçlerde teorik sorunlara yol açabilmektedir. Birim kök süreci, serilerin zamana bağlı

şokların etkisini kalıcı bir şekilde taşıdığı ve ortalama değerine geri dönemedikleri durumları ifade etmektedir. Bu süreç, serinin ya da serilerin tahmin edilebilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Durağan olmayan bir sürece tabi olan değişkenin bir ya da birden fazla durağan dışı değişkenle regresyonundan yüksek bir R^2 değeriyle, F ve t testlerine göre istatistiki olarak anlamlı en az bir katsayı sağlamak mümkün olabilmektedir. Fakat elde edilen tahminsel bulguların sahte olma olasılığı da ortaya çıkabilmektedir. Bahsi geçen problemin temel nedeni, standart doğrusal regresyon işlemlerinin ilgili değişken/değişkenlerin durağanlığını varsaymasından ileri gelmektedir. Değişkenler durağan yapıda değilse, tahminlenen regresyon modelinin sahte regresyon olabilme ihtimali doğmaktadır (Granger ve Newbold, 1974; Phillips, 1986). Diğer yandan, temel olarak, durağan olmayan değişkenlerin uzun dönemde senkronize hareketini belirten eşbütünleşme kavramı da oldukça önemlidir. Eşbütünleşme, iki veya daha fazla durağan olmayan zaman serisi arasında uzun dönemli ve istikrarlı bir denge ilişkisinin varlığını ifade eden bir kavramdır. Bu ilişki tipi, zaman serilerinin bireysel olarak durağan olmamasına karşın kurdukları regresyonun artıklarının durağan olması durumudur. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı halinde ise değişkenler durağan olmasalar dahi düzey değerleriyle regresyon işlemlerine girebilmekte ve bu regresyonlar sahte olmamaktadır (Engle ve Granger, 1987). Sonuç olarak zaman serileri analizinde birim kök ve durağanlık analizleri ekonometrik analizlerin güvenilirliğini ve gidişatını şekillendiren aşamalardır.

3.1.1. ADF Birim Kök Testi

Zaman serilerinde birim kök araştırmaları için Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilmiş ilk test olan Dickey-Fuller (DF) birim kök testinin gelişmiş bir versiyonu olan Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi, AR(1) süreci temeline geliştirilen DF testinin otokorelasyon sorununu elimine etmeye yönelik olarak gecikmeler ile genişletilmiş (AR(p) gecikmeleriyle genişletilmiş) bir denklem yapısı önermektedir. Bu genişletme işleminin sebebi, seride birinci dereceden daha yüksek otokorelasyon gözlemlendiğinde (AR(1) sürecinden daha yüksek) hata terimleri dizisi temiz dizi özelliğini kaybetmesinden ileri gelmektedir. Temel hipotezinde birim kök varlığı sınanan testin üç farklı opsiyonu mevcuttur ve aşağıda gösterilen formlarda yazılmaktadır:

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Eşitlik (1), (2) ve (3)'te yer alan ε_t , hata terimi serisine, t, deterministik trende ve μ , sabit terime karşılık gelmektedir (Dickey ve Fuller, 1979; 1981).

3.1.2. Phillips ve Perron Birim Kök Testi

Phillips ve Perron (PP) (1989) testinin geliştirilme süreci esasen, DF ve ADF birim kök testlerinin test denklemlerinden çekilen artıklardaki bağımsızlık ve sabit varyanslılık varsayımının kısıtlı olmasını temel almaktadır (Enders, 2004). Çünkü zaman serileri için elde edilen bu denklemlerin çoğu, heterojen dağılımlı ve zayıf bağımlı hata terimlerine sahiptir. Bu sorunun üstesinden gelebilmek amacıyla Phillips ve Perron (1988), hata terimleri arasında otokorelasyon olabilme ihtimalini temel alan bir birim kök testi geliştirmişlerdir. PP testinin temel denklemi aşağıda gösterilen şekilde yazılabilmektedir:

$$\Delta y_t = a y_{t-1} + x_t' \delta + \varepsilon_t \quad (4)$$

Eşitlik (4)'te yer alan $a = \rho - 1$ 'e, x_t deterministik bileşenler ve ε_t hata terimi dizisine karşılık gelmektedir. PP testinin temel hipotezinde birim kök varlığı, birim kök yokluğunu ifade eden alternatif hipoteze karşı sınanmaktadır (Çağlayan ve Saçaklı, 2006).

3.2. Zaman Serilerinde Eşbütünleşme

Eşbütünleşme kavramı, iki veya daha fazla durağan olmayan değişken arasında uzun dönemli senkronize bir hareketin var olduğunu ifade eden bir kavramdır. Durağan olmayan değişkenlerin seviyelerinde görülen bağımsız dalgalanmalara rağmen, belirli bir doğrusal kombinasyonlarının durağan olduğu durumlar eşbütünleşme ilişkisini tanımlamaktadır. Eşbütünleşme ilişkisinin önemi, durağan olmayan değişkenlerin regresyonunun doğurabileceği teorik sorunların önüne geçmesidir (Engle ve Granger, 1987).

ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yaklaşımı hem kısa hem de uzun vadeli denge ilişkilerini eşzamanlı olarak modelleme kapasitesi sayesinde eşbütünleşme analizi için esnek ve etkili teknikler arasında yer almaktadır. Özellikle ARDL sınır testi, değişkenlerin karışık bütünleşme dereceleri (I(0) ve I(1)) altında eşbütünleşme varlığını inceleyebilmesiyle geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Bununla birlikte, ARDL'nin varsayımları altında geliştirilen NARDL (Nonlinear ARDL) modeli, simetrik etkilerin makroekonomik analizlerde yetersizliğini gidermede kullanılabilen bir tekniktir. NARDL değişkenler arasındaki asimetrik ilişkileri yakalayarak, pozitif ve negatif değişimlerin etkilerini ayrı ayrı modelleme olanağı sunar. Bu bağlamda eşbütünleşme kavramı, NARDL çerçevesinden değerlendirildiğinde, sadece uzun dönem denge ilişkilerini değil, aynı zamanda farklı yönlü şokların ekonomiye olan etkilerindeki asimetriyi de araştırabilmektedir. Böylelikle, oldukça kısıtlı bir varsayım olan simetrik etkiler varsayımı kısıtlarını aşarak daha gerçekçi sonuçlar elde edilebilmektedir (Liang, vd., 2020).

3.2.1. Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Modeller (NARDL)

Doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış (NARDL) yapılarında da (ARDL yapılarındaki gibi) kullanılabilen sınır testi tekniği, değişkenlerin bütünleşme seviyeleri hususunda esneklik tanımakta ve asimetrik uzun dönem ilişkilerini araştırmaya olanak sağlayacak şekilde geliştirilmiştir. Ayrıca, bu tekniğin küçük örnek özelliklerinin iyi olduğu da belirtilmiştir (Shin vd., 2014).

x_t ve y_t 'nin birinci dereceden bütünleşme derecesine sahip iki değişken olduğu varsayıldığında, bu değişkenlerin arasındaki asimetrik uzun dönem denklemi aşağıdaki şekilde yazılabilmektedir:

$$y_t = \gamma^+ x_t^+ + \gamma^- x_t^- + u_t \quad (5)$$

(5) numaralı eşitlikte, γ^+ ile γ^- uzun dönem parametrelerine, x_t^+ ile x_t^- değişkenleri de x_t 'nin negatif ve pozitif değişimlerinin kısmi toplamlarına karşılık gelmekte ve açıklayıcıların negatif ve pozitif kısmı toplamları (6) numaralı eşitlikte gösterilmektedir:

$$x_t^+ = \sum_{k=1}^t \Delta x_k^+ = \sum_{k=1}^t \max(\Delta x_k, 0) \quad ve \quad x_t^- = \sum_{k=1}^t \Delta x_k^- = \sum_{k=1}^t \min(\Delta x_k, 0) \quad (6)$$

Çalışmalarda (Shin vd., 2014; Peseran vd., 2001), (5) numaralı eşitlikte gösterilmiş olan NARDL metodolojisi çerçevesinde doğrusal olmayan hata düzeltme yapısı önermiştir:

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + \vartheta^+ x_{t-1}^+ + \vartheta^- x_{t-1}^- + \sum_{k=1}^{p-1} \delta_k \Delta y_{t-k} + \sum_{k=0}^{q-1} (\pi_k^+ \Delta x_{t-k}^+ + \pi_k^- \Delta x_{t-k}^-) + \varepsilon_t \quad (7)$$

(7) numaralı eşitlik, açıklayıcı değişken x 'in bağımlı değişken y üzerindeki negatif ve pozitif etkilerinin uzun dönemde sırasıyla belirlenmesini sağlamakta ve NARDL yapısına ulaşmak için tahmin edilen uzun dönem modelini göstermektedir. Bahsi geçen yapının tahmininin ardından değişkenlerin uzun dönem ilişkisini değerlendirebilmek amacıyla iki farklı teknik önermektedir (Shin vd., 2014). Birinci olarak kullanılan t testi yaklaşımıdır (Banerjee vd., 1998). Diğer önerilen test ise F testidir (Pesaran vd., 2001). F ve t testlerinde sınanan hipotezler sırasıyla $H_0: \rho = 0$ ve $H_1: \rho < 0$ ve $H_0: \rho = \vartheta^+ = \vartheta^- = 0$ şeklindedir. Eğer araştırmaya konu olan değişkenlerin arasında uzun dönemli bir ilişki olduğuna dair bir karar verilirse, bu durum NARDL metodolojisinde kısa ve uzun dönem asimetrisine karşılık gelmektedir.

4. Veri Seti, Ekonometrik Model ve Ampirik Bulgular

Bu bölümde, araştırmada odaklanılan değişkenler ve bu değişkenlerin birim, kısaltma, veri dönüşümü ve veri tabanı bilgileri paylaşılmış ve ardından veri setinin özet istatistiklerine yer verilerek araştırmaya konu olan dönemde makroekonomik değişkenlere ilişkin bir tablo çizilmek amaçlanmıştır. Sonraki aşamada ise değişkenler birtakım önsel ekonometrik analizlere tabi tutulmuş ve elde edilen sonuçlar doğrultusunda tahmin modeli geliştirilmiştir.

4.1. Veri Seti

Tablo 1'de bu araştırmada incelenen makroekonomik değişkenler sunulmaktadır. 1996-2023¹ dönemleri olmak üzere uzun bir dönem incelenmiştir. İlgili dönem arasındaki yıllık frekanslı verilerin kapsadığı çalışmada, Türkiye'deki işsizlik oranları, asgari ücretler, reel efektif döviz kuru, ekonomik büyüme oranı, enflasyon oranları ve doğrudan yabancı yatırımlar analizlere dahil edilmiştir. Tam elastik modeller ile çalışabilmek amacıyla değişkenlerin doğal logaritmaları alınmış olup analizler esnasında bu formlardan faydalanılmıştır.

Tablo 1. Değişkenler, Kısaltma, Birim ve Veri Tabanı Bilgileri

Değişkenler	Birim	Kısaltma	Veri Dönüşümü	Veri Tabanı
İşsizlik Oranı	Oran	UN	Logaritmik	evds2.tcmb.org
Asgari Ücretler (Ücret Artışları)	Yüzde	MW	Logaritmik	csgb.gov.tr
Reel Efektif Döviz Kuru (UFE Bazlı)	Endeks	REER	Logaritmik	evds2.tcmb.org
GSYH Büyüme Oranı	Yüzde	GSYİH	Logaritmik	evds2.tcmb.org
Doğrudan Yabancı Yatırımlar (GSYH %)	Yüzde	DYY	Logaritmik	worldbank.org
Enflasyon Oranları	Endeks	INF	Logaritmik	evds2.tcmb.org

4.2. Ekonometrik Model ve Ampirik Bulgular

Bu araştırma kapsamında incelenen modelin kapalı ve açık formları sırasıyla aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$LUN = f(LMW, LREER, LGDP, LFDI, LINF) \quad (8)$$

Modelin açık formu ise:

$$LUN_t = \alpha_0 + \beta_1 LMW_t + \beta_2 LREER_t + \beta_3 LGDP_t + \beta_4 LFDI_t + \beta_5 LINF_t + u_t \quad (9)$$

¹ Asgari ücretlere ilişkin veri seti 1996 yılından itibaren mevcut olup araştırma bu sebeple ilgili tarihten başlamaktadır.

şeklindedir. Eşitlik (9)'da yer alan, α_0 parametresi tahminlenen modelin sabit terimini; $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5$ modelin eğim parametrelerini ve u_t 'de modelin artıklarını ifade etmektedir. Eşitlik (9) ile tanımlanan modelin tahmini, belirli istatistiksel süreçlerin gerçekleştirilmesiyle mümkündür. İlk olarak değişkenlerin genel görünümüne dair bir bilgi edinebilmek amacıyla tanımlayıcı istatistiklere başvurulmuştur. Ardından değişkenlerin durağanlık özelliklerini değerlendirebilmek için birim kök testleri uygulanmış ve eşbütünleşme analizinin akabinde uzun dönem asimetrik ilişkilerin tahmini için NARDL tekniğinden faydalanılmıştır.

Tablo 2. Özet İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Medyan	Standart Sapma	En Küçük Değer	En Büyük Değer	JB İstatistiği
LUN	2.279441	2.332144	0.207153	2.639057	1.871802	1.264834
LMW	3.130015	3.099727	0.871266	4.96494	2.066863	2.313339
LREER	4.524541	4.550343	0.144358	4.747884	4.197803	1.740393
LGDP	2.806617	2.756026	0.49308	3.642993	2.154665	2.641326
LFDI	0.069023	0.313593	0.708941	1.287408	-1.18618	1.913344
LINF	3.023372	2.613828	1.009305	4.656006	1.832738	3.797905

Tablo 2'de araştırma kapsamında değerlendirilen değişkenlere ait özet istatistikler paylaşılmaktadır. LFDI değişkeni dışında, tüm değişkenlerin ortalama ve medyan değerlerinin birbiriyle oldukça yakın olduğu ve standart sapmalarının da ortalama değerlerinin altında kaldığı gözlemlenmektedir. Bu bulgulara ek olarak Jarque-Bera (JB) test istatistikleri değerlendirildiğinde, tüm değişkenler için normallik temel hipotezinin reddedilemediği ve değişkenlerin normal dağılıma sahip olduğu görülmektedir.

Tanımlayıcı istatistikler serilerin genel eğilimlerine ve dağılımlarına dair betimler sunmuştur. Ancak zaman serileri çalışmalarında esas olarak serilerin durağanlık özelliklerinin araştırılması gerekmektedir çünkü, durağan olmayan serilere dayalı tahminlerde, "sahte regresyon" olarak bilinen yanıltıcı ve güvenilir olmayan sonuçlar üretilebilmektedir (Granger ve Newbold, 1974). Bu aşamada sahte regresyon riski, durağan olmayan değişkenlerin varlığında uzun dönem denge ilişkilerine tekabül eden eşbütünleşme kavramının önemini arttırmaktadır. Durağan olmayan seriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunması, sahte regresyon riskini ortadan kaldırmaktadır. Eşbütünleşme, serilerin durağan olmamalarına rağmen, aralarındaki uzun dönemli ilişkiyi istikrarlı bir şekilde koruduklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda, serilerin durağanlık özelliklerini test etmek için Dickey ve Fuller (1979, 1981) tarafından geliştirilen ADF testi ile Phillips ve Perron (1989) tarafından geliştirilen birim kök testleri uygulanmıştır. Bu testler, serilerin entegrasyon derecelerini belirlemek suretiyle, elde edilen bulgular doğrultusunda, klasik regresyon analizine yahut eşbütünleşme analizlerine temel veri oluşturmaktadır.

Tablo 3'te LUN, LMW, LREER, LGDP, LFDI ve LINF değişkenlerinin düzey değerlerinin ADF ve PP birim kök testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları (Düzye Değerler)

Değişkenler	ADF Testi İstatistikleri (τ)		PP Testi İstatistikleri (Düz. τ)	
	Sabitli	Sabit & Trendli	Sabitli	Sabit & Trendli
LUN	-2.0965	-2.3476	-1.7025	-2.1877
LMW	-1.8335	-1.3746	-1.8335	-1.2032
LREER	-2.4270	-2.5395	-2.3613	-2.4216
LGDP	-0.4889	-2.0113	-0.4175	-1.9679
LFDI	-2.1685	-2.5318	-2.0045	-2.4887
LINF	-1.6835	-0.1138	-1.5726	-0.4588

Not: *, ** ve *** sırasıyla, 0.10, 0.05 ve 0.01 önem seviyelerini ifade etmektedir.

ADF ve PP birim kök testlerinin her ikisinin de temel hipotezlerinde incelenen değişkende birim kök bulunduğu ifade edilmektedir. Birim kök varlığını belirten temel hipotez hem ADF hem de PP testine göre, LUN, LMW, LREER, LGDP, LFI ve LINF değişkenlerinin düzey değerleri için reddedilememektedir. Dolayısıyla, bu değişkenlerin düzeyde durağan olmadığı anlaşılmış, durağanlık derecelerini belirleyebilmek için ise birinci fark alma işlemi uygulanmış ve ardından tekrar ADF ve PP birim kök testleri uygulanmıştır. Birinci farkı alınmış değişkenlerin birim kök testlerinden edinilen bulgular ise Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları (Birinci Farklar)

Değişkenler	ADF Testi İstatistikleri (τ)		PP Testi İstatistikleri (Düz. τ)	
	Sabitli	Sabit & Trendli	Sabitli	Sabit & Trendli
Δ LUN	-4.4787***	-4.4751***	-4.4621***	-5.4230***
Δ LMW	-6.1508***	-5.6017***	-6.2875***	-16.7849***
Δ LREER	-6.9067***	-7.0913***	-6.9067***	-7.9940***
Δ LGDP	-4.4135***	-4.5602***	-4.4135***	-4.5594***
Δ LFDI	-6.1711***	-6.0789***	-10.4471***	-12.1924***
Δ LINF	-2.9802**	-3.0634***	-3.0592**	-3.1394***

Not: i. *, ** ve *** sırasıyla, 0.10, 0.05 ve 0.01 önem seviyelerini ifade etmektedir. ii. " Δ " operatörü birinci fark alma işlemini belirtmektedir.

Birinci farkı alınmış değişkenler için birim kök varlığını belirten temel hipotez hem ADF hem de PP birim kök testlerinin istatistiklerine göre reddedilmektedir. Bu durumda, araştırmada incelenen tüm değişkenlerin I(1) süreci izlediği anlaşılmış ve model tahmini aşaması için durağan olmayan yapıların varlığında uzun dönemli ilişkilerin tahlil edilmesine olanak veren eşbütünleşme ilişkilerinin varlığını araştırmaya yönelik teknikler mercek altına alınmıştır. Aksi takdirde, durağan olmayan değişkenlerin varlığında tahminlenen regresyonlar sahte olabilme riskiyle karşı karşıyadır. ARDL sınır testi yaklaşımı, eşbütünleşme analizi için kullanılan esnek tekniklerden biridir ve eşbütünleşme ilişkisinin varlığını test etmekle birlikte, uzun ve kısa dönem modellerinin önerilen yapıda tahmini için de yaygın olarak kullanılmaktadır (Pesaran vd., 2001). ARDL modeli, bağımlı değişken olan işsizlik değişkeninin mevcut ve önceki dönemlerinin, reel efektif döviz kuru, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar, enflasyon ve asgari ücret değişkenleriyle olan ilişkisini göz önünde bulundurarak uzun dönem etkilerini modellemek için otoregresif ve dağıtılmış gecikmeleri bir araya getirir. Sınır testi ise, ARDL modelindeki katsayıların değerlerine dayanarak eşbütünleşme ilişkisinin varlığını test etmek için kullanılır. Test, eşbütünleşme ilişkisinin varlığını belirlemek için alt ve üst sınır testlerini kullanır. Eğer test istatistiği (F ve t) değerleri, üst sınır değer için verilen kritik değerden büyükse, eşbütünleşme ilişkisi vardır ve değişkenler arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi olduğu kabul edilir.

ARDL (ARDL yapısı temelli sınır testi yaklaşımı ifade edilmektedir) yaklaşımı eşbütünleşme analizinde uzun ve kısa dönem ilişkilerinin ortaya çıkarılmasında esnek bir çerçeve sunsa da ilişkilerdeki olası asimetriğin varlığı durumunda geleneksel ARDL yaklaşımı yetersiz kalabilmektedir. Bu gibi durumlarda, asimetrik tepkilerin ve farklı yönlerdeki değişimlerin etkisini değerlendirmek için NARDL yapısı tercih edilebilmektedir (Pesaran vd., 2001). Bu çerçevede NARDL yapısı, doğrudan yabancı yatırımlar, asgari ücret, ekonomik büyüme, reel efektif döviz kuru ve enflasyon değişkenlerinin pozitif ve negatif şoklarının işsizlik üzerindeki etkilerini ayrı ayrı analiz ederek asimetrik ilişkilerin varlığını modele dahil ederek mevcut dinamikleri daha detaylı bir şekilde inceleme imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda, NARDL yaklaşımının tercih edilmesine gerekçe oluşturan asimetri testinin sonuçları ve eşbütünleşme testlerinin bulguları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5. F ve t Sınır Testlerinin Sonuçları ve Uzun Dönem İlişkilerinin Asimetri Sınaması

Panel A		Önem Seviyeleri			
Sınır Testi		I(1) (Üst Sınır)			
Test İstatistikleri		%10	%5	%1	
F İstatistiği	14.1645***	F Kritik Değerleri	3.240	3.560	4.240
t İstatistiği	-4.9395*	t Kritik Değerleri	-4.820	-5.150	-5.790
Panel B					
Uzun Dönem Katsayılarının Asimetri Testi					
Katsayılar		Test İstatistikleri			
LFDI	F İstatistiği	23.8657***	F İstatistiği Olasılık	0.0004	
	χ^2 İstatistiği	23.8657***	χ^2 İstatistiği Olasılık	0.0000	
LMW	F İstatistiği	32.6496***	F İstatistiği Olasılık	0.0001	
	χ^2 İstatistiği	32.6496***	χ^2 İstatistiği Olasılık	0.0000	
LINF	F İstatistiği	0.0039	F İstatistiği Olasılık	0.9510	
	χ^2 İstatistiği	0.0039	χ^2 İstatistiği Olasılık	0.9500	
LGDP	F İstatistiği	47.9362***	F İstatistiği Olasılık	0.0000	
	χ^2 İstatistiği	47.9362***	χ^2 İstatistiği Olasılık	0.0000	
LREER	F İstatistiği	14.8479***	F İstatistiği Olasılık	0.0000	
	χ^2 İstatistiği	14.8479***	χ^2 İstatistiği Olasılık	0.0000	

Not: *, ** ve *** sırası ile 0.10, 0.05 ve 0.01 anlamlılık seviyelerini ifade etmektedir.

Tablo 5 Panel A'da, sınır testinden elde edilen bulgular gösterilmektedir. Pesaran vd., (2001) tarafından önerilen beş temel model içerisinde, kısıtsız trendli model kullanılarak temel model tahminlenmiş ve bu sebeple F ve t sınır testlerine başvurulmuş eşbütünleşme (uzun dönem) ilişkileri sınanmıştır. F ve t sınır testi istatistikleri, uzun dönem katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bir diğer deyişle, ilgili önem seviyelerinin üst sınırlarından (üst sınır ve alt sınır kritik değerleri sonlu örneklem büyüklüğüne göre Narayan (2005) tarafından türetilmektedir ve araştırmada da bu kritik değerlere yer verilmiştir) daha büyük istatistik değerleri elde edildiği için uzun dönem ilişkisinin yokluğunu ve geçerli olmadığını ifade eden temel hipotezler reddedilmektedir (uzun dönem ilişkisinin yokluğu F istatistiğine ve geçerli eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ise t istatistiğine göre değerlendirilmektedir). Dolayısıyla, uzun dönemde işsizlik, doğrudan yabancı yatırımlar, asgari ücretler, enflasyon oranları, ekonomik büyüme oranları ve reel efektif döviz kuru eşbütünleşme ilişkisi sergilemektedir. Bu aşamada ise, uzun dönemde, açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin simetrik mi yoksa asimetric mi olduğunu tespit edebilmek için asimetri testine başvurulmuştur. Tablo 5 Panel B'de, asimetri testinin sonuçları paylaşılmış ve araştırmanın model spesifikasyonu bu test bağlamında şekillendirilmiştir. İlgili değişkenin uzun dönemde bağımlı değişken üzerindeki etkisinin simetrik olduğunu ifade eden temel hipotezin, sadece LINF değişkeni için reddedilemediği buna karşılık LFDI, LMW, LGDP ve LREER değişkenleri için ise reddedildiği görülmektedir. Halihazırda bu sonuç teorik beklentilerle de uyumaktadır. Bu bulgular esasen simetri varsayımıyla tahminlenecek bir yapıda, makroekonomik dalgalanmaların işsizlik oranları üzerindeki gerçek etkilerini yakalamada başarısız olabileceğini ortaya koyarak NARDL yaklaşımının kullanımını doğrulamaktadır.

Bu sebeple temel modele LINF değişkeni simetrik bir değişken olarak eklenmiş, diğer değişkenler ise asimetric regresörler olarak dahil edilmiştir. Tablo 6, uzun dönem modelinin bulgularını göstermektedir.

Tablo 6. Uzun Dönem Modelinin Tahmini

Bağımlı Değişken: LUN				
ARDL (1,1,0,0,1) Kısıtsız Trendli Model				
Regresörler	Katsayı	St. Hata	t İstatistiği	Olasılık
LUN _{t-1}	-0.65017***	0.0685	-9.4928	0.0000
LINF _{t-1}	-0.4690***	0.0669	-7.0144	0.0000
LGDP ⁺	-4.4627***	0.5032	-8.8696	0.0000
LGDP ⁻	1.7311***	0.3801	4.5549	0.0005
LFDI ⁺	-0.1882***	0.0363	-5.1901	0.0002
LFDI ⁻	0.0630*	0.0300	2.1048	0.0553
LREER ⁺	0.7503***	0.2397	3.1298	0.0080
LREER ⁻	-0.7326***	0.1996	-3.6708	0.0028
LMW ⁺ _{t-1}	-0.0185	0.0463	-0.3985	0.6967
LMW ⁻ _{t-1}	0.1965***	0.0401	4.9013	0.0003
Model Bilgileri				
Düz. R ²	0.8345			
F İstatistiği (Olasılık)	10.7210*** (0.0000)			
Model Tanı Testleri				
Ramsey RESET Testi / F İstatistiği (Olasılık)	0.1023 (0.7546)			
JB Normallik Testi / JB İstatistiği (Olasılık)	0.0510 (0.9749)			
Breusch-Pagan-Godfrey Farklı Varyans Testi / χ^2 İstatistiği (Olasılık)	9.5639 (0.7933)			
Breusch-Godfrey Seri Korelasyon Testi / χ^2 İstatistiği (Olasılık)	1.6073 (0.4477)			

Not: i. *, ** ve *** sırası ile 0.10, 0.05 ve 0.01 anlamlılık seviyelerini ifade etmektedir.

ii. Regresyon modeli tam elastik (log-log) formdadır.

iii. Uygun model minimum AIC değerine göre seçilmiştir.

Tablo 6'da uzun dönem asimetrik ilişkileri incelemeye olanak tanıyan NARDL tekniğiyle elde edilen tahmin sonuçları gösterilmektedir. Asimetrik katsayılar her ne kadar NARDL tekniğiyle elde edilse dahi temelde bir ARDL yapısı tahminlenmekte ve tahminlenen bu yapının istatistiksel açıdan anlamlı ve birtakım varsayımları sağlaması gerekmektedir. F istatistiği modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Ramsey RESET testi model spesifikasyonunun doğruluğuna, JB testi modelin artıklarının normal dağıldığına, BPG testi farklı varyans sorununun olmadığına ve BG testi ise otokorelasyon probleminin yokluğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, tahminlenen model güvenilir ve yorumlanabilir bir model niteliği taşımaktadır. Asimetrik uzun dönem modelinden elde edilen bulgulara göre:

Araştırmada incelenen makro ekonomik belirleyiciler içerisinde yalnızca enflasyonun işsizlik oranları üzerindeki etkisinin asimetrik olmadığı görülmüştür (bkz. Tablo 5 ikinci kısım). Bu durumda enflasyon oranlarında meydana gelen %1'lik bir artışın işsizlik oranlarını yaklaşık olarak %0.47 azalttığı anlaşılmaktadır. Thayaparan (2014); Eita ve Ashipala (2014); Aslan ve Zaman (2014); Köse (2016); Şahbudak ve Şahin (2016) de çalışmalarında enflasyon artışlarının işsizlik oranları üzerindeki azaltıcı etkilerinden bahsetmiştir.

Uzun dönemde ekonomik büyümeye gelen %1'lik bir artış ya da pozitif bir şok işsizlik oranları üzerinde %4.5'lik bir azalış meydana getirmektedir. İşsizliği azaltıcı ekonomik büyüme bulguları, Şahbudak ve Şahin (2016); Ayhan (2019); Aslan ve Zaman (2014) ve Turna (2023) tarafından da farklı ekonomiler ve Türkiye için paralel bulgulardan bahsetmiştir. Diğer yandan, ekonomik büyümenin %1'lik bir gerileme kaydetmesi, işsizlik oranlarını uzun dönemde yaklaşık olarak %1.7 arttırmaktadır. Blanchard ve Diamond'ın (1990) belirttiği gibi ekonomik durgunluklar azalan iş faaliyetleri nedeniyle işsizlik oranları üzerinde olumsuz etkilere yol açmaktadır. Bu bulgular doğrultusunda,

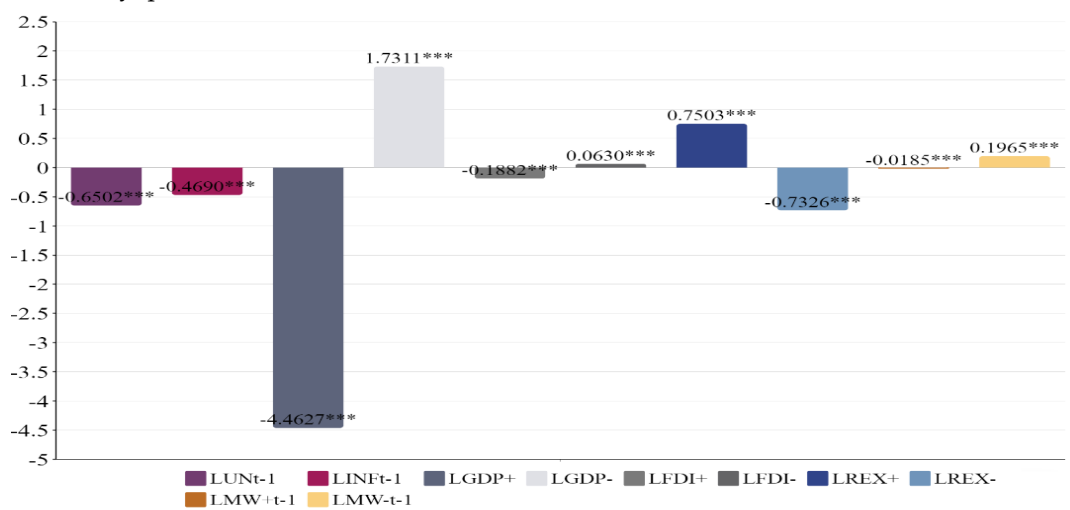
ülkenin ekonomik daralmalarından ziyade ekonomik büyümelerinin işsizlik oranları üzerinde daha etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Doğrudan yabancı yatırımların %1'lik artışı (ya da pozitif bir şok) işsizlik oranlarını uzun dönemde %0.19 azaltmaktadır. Buna karşılık, doğrudan yabancı yatırımların %1 gerilemesi ise işsizlik oranlarını yaklaşık olarak %0.06 arttırmaktadır. Sonuç olarak, işsizlik oranları üzerinde doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların, azalışlarına nazaran daha fazla etkili olduğu kaydedilmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlarda görülen artışların işsizlik oranlarını geriletmesi ise Jayaraman ve Singh (2006); Ajaga ve Nunnenkamp (2008); Karlsson vd. (2009); Bülbül ve Emirmahmutoğlu (2010); Çolak ve Alakbarov (2017); Erçakar ve Güvenoğlu (2018) ve Tütüncü ve Evlimoğlu'nun (2023) çalışmalarını destekler niteliktedir.

Reel efektif döviz kuru asimetrik etkisi olan bir diğer değişkendir ve uzun dönemde reel efektif döviz kurundaki %1'lik artış işsizlik oranlarını %0.75 arttırmakta ve %1'lik bir azalış ise işsizlik oranlarını yaklaşık olarak %0.73 azaltmaktadır. Reel efektif döviz kuru artışlarının işsizlik oranları üzerine yönelik bulguları Bilgin (2004); Ayhan (2018); Güney ve Balkaya (2019); Demirgil (2021) ve Makhdom (2021) tarafından yapılan araştırmaların bulgularını destekler niteliktedir.

Asgari ücretlerin de işsizlik oranları üzerindeki etkisi asimetriktir. Asgari ücret artışlarının işsizlik üzerinde azaltıcı bir etkisinin olduğu görülse de bu katsayının istatistiksel bir anlamlılığı bulunmamaktadır. Diğer yandan, asgari ücretlerde %1'lik bir azalma meydana geldiğinde işsizlik oranlarında yaklaşık olarak %0.20'lik bir artış beklenmektedir. Elde edilen bu bulgular ise, Tarı ve Bakkal (2017) tarafından yapılan araştırmanın bulgularıyla kısmi benzerlik taşımaktadır. Zira araştırmacılar, işsizliğin asgari ücrete verdiği tepkinin iki döneme (yıl) kadar aynı yönlü olduğunu ancak ikinci dönemden itibaren ise ters yönlü olduğunu belirtmişlerdir. Ek olarak, Card ve Krueger (1994); Lee (2001) ve Altunöz'ün (2016) asgari ücretler ile işsizlik oranları arasında ters yönlü bir ilişki olduğuna dair araştırmalarıyla uyum sağlamaktadır.

Şekil 1'de, NARDL modelinden elde edilen katsayı tahminleri görselleştirilmiştir. Şekil incelendiğinde, işsizlik oranlarını en çok arttıran ve azaltan değişkenin ekonomik büyüme olduğu açıkça görülmektedir. Ekonomik büyümenin ardından sırasıyla, reel efektif döviz kuru, enflasyon oranları gelmektedir. Asimetrik etkilerin niceliksel olarak farklı olmasından dolayı doğrudan yabancı yatırımlar ve asgari ücret arasında ise bir sıralama yapılmamıştır.

Şekil 1. Asimetrik Uzun Dönem Modelinin Katsayıları

5. Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisi için işsizlik ile doğrudan yabancı yatırımlar, asgari ücret, büyüme, reel efektif döviz kuru ve enflasyon arasındaki ilişki ekonometrik

teknikler aracılığıyla analiz edilmiştir. 1996 ile 2023 dönemini kapsayan yıllık frekanslı verilerin kullanıldığı çalışmada tahminler, makroekonomik faktörlerin asimetrik etkilerine izin veren NARDL tekniği kullanılarak yapılmıştır.

Uzun dönem modelinin tahminlenme aşamasına geçmeden önce NARDL tekniğinin uygulanabilmesi için gerekli olan varsayımlar test edilmiştir. Bu itibarla, ilk aşamada tahminlerde kullanılan değişkenlerin durağanlıkları sınanmıştır. Değişkenlerin durağanlıkları ADF ve PP birim kök testleri vasıtasıyla sınanmış ve bütün değişkenlerin her iki birim kök testine göre de birinci dereceden durağan olduğu tespit edilmiştir. İkinci aşamada, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi sınır testleriyle (F ve t sınır testleri) test edilmiş ve bahsi geçen makroekonomik değişkenlerin uzun vadede birlikte hareket ettiği anlaşılmıştır. Durağan olmayan ve asimetrik değişkenlerin varlığı, araştırmayı bu yapıları incelemeye olanak tanıyan NARDL tekniğine yönlendirmiştir. Asimetri testi ve uzun dönem modelinin bulgularına göre, enflasyon dışındaki tüm değişkenlerin işsizlik oranları üzerinde asimetrik bir etkisi olduğu anlaşılmıştır. NARDL yapısı temelinde tahminlenen uzun dönem modelinden sağlanan sonuçlarına göre, ekonomik büyüme işsizlik üzerindeki en baskın değişken olarak öne çıkmaktadır.

Ekonomik büyümenin işsizlik oranı üzerindeki etkisi ise dikkat çekici bir asimetri sergilemektedir. Uzun dönemde, ekonomik büyümedeki %1'lik artış işsizlik oranını %4.5 düşürmekte, bu durum da büyümenin istihdam yaratma ve iş gücü piyasasında olumlu etkiler açma potansiyelini vurgulamaktadır. Buna karşılık, ekonomide yaşanan %1'lik bir daralma işsizlik oranını %1.7 artırmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme ve daralmanın asimetrik bu etkisinin, daralma dönemlerinde iş kayıplarının ve işsizlikteki artışın daha belirgin olduğunu göstermektedir. Özetle, büyüme dönemleri istihdamı önemli ölçüde artırırken, ekonomik daralmalar iş gücü piyasasında daha olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Elde edilen bu sonuç ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki güçlü ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Ayrıca pozitif yönlü şokun etkisinin negatif yönlü şoka nazaran daha baskın olması yatırımcıların işler kötüye gitse dahi bu durumun düzeleceğini ve işçi çıkarmak yerine üretimi tercih ettikleri şeklinde yorumlanmıştır.

Asgari ücret artışlarının işsizlik oranını azaltıcı etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamış, ancak %1'lik bir azalma durumunda işsizlik oranında yaklaşık %0.20'lik bir artış gözlemlenmiştir. Bu bulgular, asgari ücretin iş gücü maliyetleri üzerindeki etkisinin iş gücü piyasasında dalgalanmalara yol açabileceğini göstermektedir. Bu bulgunun yine artan işçi ücretleri karşısında işverenlerin ve yatırımcıların işçi çıkarmak yerine üretmeye devam etme davranışı ile açıklanabilir. Bir nevi büyüme ile işsizlik arasındaki ilişkide olduğu gibi, yatırımcıların artan giderlere ya da kötü ekonomik koşullara direnç göstermeyi tercih ettiği düşünülmektedir.

Reel efektif döviz kuru da asimetrik bir etki göstermekte ve kurdaki %1'lik bir artış işsizlik oranlarını %0.75 artırırken, %1'lik bir azalış ise işsizlik oranını %0.73 düşürmektedir. Bu bulgular, kur dalgalanmalarının iş gücü piyasası üzerindeki etkilerinin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla, döviz kurundaki artışlar işsizlikte belirgin bir artışa yol açarken, düşüşler de benzer şekilde işsizlikte önemli bir azalma sağlamaktadır.

Doğrudan yabancı yatırımların işsizlik üzerindeki asimetrik etkisi de dikkat çekicidir. Doğrudan yabancı yatırımlardaki %1'lik artış işsizlik oranını %0.19 oranında azaltmakta, buna karşılık %1'lik bir azalma işsizlik oranını %0.06 oranında artırmaktadır. Bu bulgu, yabancı yatırımların iş gücü piyasasında daha belirgin bir olumlu etki yarattığını, dolayısıyla artışların azalmalarına göre işsizlik oranını daha fazla etkilediğini ortaya koymaktadır.

Enflasyon oranındaki %1'lik artış, işsizlik oranını %0.47 oranında geriletmiştir. Bu bulgunun temel nedeni, artan enflasyona karşı yatırımcıların daha çok üreterek daha fazla kar yapmayı amaçladıklarını ve enflasyonun iş gücü piyasası üzerindeki etkisinin diğer indikatörlere göre daha tutarlı olduğunu ortaya koymuştur.

Genel olarak, elde edilen bulgular makroekonomik değişkenlerin işsizlik oranları üzerindeki asimetrik etkilerini anlamada önemli ipuçları sunmakta ve politika yapımcıların

iş gücü piyasasına yönelik stratejiler geliştirmelerinde yol gösterici olmaktadır. İş gücü piyasası dinamiklerini etkileyen bu asimetrik ilişkiler, politika geliştirme süreçlerinde dikkate alınması gereken kilit unsurları içermektedir.

Türkiye ekonomisi için iş gücü ile doğrudan yabancı yatırımlar, asgari ücret, büyüme, reel döviz kuru ve enflasyon arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışmada, işsizlik ile makroekonomik değişkenler hakkında politika önerileri sunulmaktadır. Gelecek çalışmalarda, konu ile ilgili farklı ülke ve ülke grupları ile çalışılmasının ve elde bulguların karşılaştırılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ajaga, E. ve Nunnenkamp, P. (2008). Inward FDI, value added and employment in US states: A panel cointegration approach (No. 1420). *Kiel working paper*.
- Ajibola, A. A. ve Oraka, K. F. (2020). The effect of minimum wage and inflationary pressure on youth unemployment in Nigeria. *Caleb Journal of Development Studies*, 3(2), 138-164. <https://doi.org/10.26772/cijds-2020-03-02-09>
- Altaylar, M. ve Dursun, S. (2021). Türkiye’de içsel büyüme modeline kademeli bir bakış: kantil regresyon yaklaşımı. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6 (IERFM Özel Sayısı), 225-246.
- Arslan, M. ve Zaman, R. (2014). Unemployment and its determinants: a study of Pakistan economy (1999-2010). *Journal of Economics and Sustainable development*, 5(13), 20-24.
- Ayhan, F. (2018). Türkiye ekonomisinde ihracat, ithalat ve istihdam düzeyi ilişkisinin uygulamalı analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 115-135.
- Ayhan, F. (2019). Türkiye ekonomisinde işsizliğin belirleyicisi olan temel makroekonomik değişkenlerin tespitine ilişkin bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (25), 235-252.
- Balaylar, N. A. (2011). Reel döviz kuru istihdam ilişkisi: Türkiye imalat sanayi örneği. *Sosyoekonomi*, 16(16).
- Balkı, A. (2023). Türkiye’de İşsizlik, Enflasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Yönteminden Kanıtlar.
- Banerjee, A. Dolado, J. ve Mestre, R. (1998). Error-correction mechanism tests for cointegration in a single-equation framework. *Journal of Time Series Analysis*, 19(3), 267-283. <https://doi.org/10.1111/1467-9892.00091>
- Berentsen, A. Menzio, G. ve Wright, R. (2011). Inflation and unemployment in the Long Run. *American Economic Review*, 101, 371-398.
- Bilgin, M. H. (2004). Döviz kuru işsizlik ilişkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 80-94.
- Blanchard, O. ve Diamond, P. (1990). The cyclical behavior of the gross flow of workers. *Brookings Papers on Economic Activity*, (2), 85-143. <http://dx.doi.org/10.2307/2534505>
- Borensztein, E., De Gregorio, J. ve Lee, J. W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics*, 45(1), 115-135. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0)
- Bülbül, O. G. ve Emirmahmutoğlu, F. (2010). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının istihdam etkisi: Türk bankacılık sektörü örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 205-238.
- Card, D. ve Krueger, A. B. (1994). Minimum wages and employment: a case study of the new jersey and Pennsylvania fast-food restaurants. *American Economic Review*, 84(4), 772-793. <https://doi.org/10.3386/w4509>
- Çağlayan, E. ve Saçaklı, İ. (2006). Satın alma gücü paritesinin geçerliliğinin sızır frekansta spektrum tahmincisine dayanan birim kök testleri ile incelenmesi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 122-137.
- Çolak, O. ve Alakbarov, N. (2017). Does foreign direct investments contribute to employment? Empirical approach for the commonwealth of independent states. *Bilig*, (83), 147-169.
- Darıcı, B., Aydın, A., Ayhan, F. ve Altaylar, M. (2023). Macroeconomic determinants of tourism demand toward emerging markets. *İstanbul İktisat Dergisi*, 73(2), 837-864.
- Dela Cruz, P., Abante, M. V. ve Garcia-Vigonte, F. (2022). Systematic literature review: unemployment rate as factors affecting the gross domestic product. *Inflation rate, and population*, 1-11. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4121167>
- Demirgil, B. (2021). Makroekonomik değişkenler ile işsizlik ilişkisi: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 13-21.

- Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica Journal of the Econometric Society*, 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Diener, E. ve Suh, E. (1997). Measuring quality of life: Economic, social, and subjective indicators. *Social indicators research*, 40, 189-216. <https://doi.org/10.1023/A:1006859511756>
- Dunn R. M. (2007). Inflation and unemployment in EMU and the United States. EU Center of Excellence, 1-6.
- Eita, J. H. ve Ashipala, J. M. (2010). Determinants of unemployment in Namibia. *International Journal of Business and Management*, 5(10), 92.
- Enders, W. (2004). *Applied econometric time series* (2. baskı). United States of America: John Wiley & Sons.
- Erçakar, M. E. ve Güvenoğlu, H. (2018). Doğrudan yabancı yatırımların işsizlik üzerine etkisi: Türkiye uygulaması (1980-2016). *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(ICEESS'18), 349-356.
- Feldman, H. (2011). The unemployment effect of exchange rate volatility in industrial countries, *Economics Letters*, 1(11), 268-271.
- Friedman, M. (1968). The role of monetary policy. *American Economic Review*, 58(1), 1-17.
- Gordon, R. J. (1982). Inflation, flexible exchange rates, and the natural rate of unemployment. *Journal of Monetary Economics*, 9(2), 201-218. <https://doi.org/10.3386/W0708>
- Granger, C. W. ve Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(74\)90034-7](https://doi.org/10.1016/0304-4076(74)90034-7)
- Göçer, I., Mercan, M. ve Peker, O. (2013). İhracat, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve İşsizlik: Türkiye Örneği/Export, Foreign Direct Investment and Unemployment: The Case of Turkey. *Business and Economics Research Journal*, 4(1), 103.
- Güney, A. ve Balkaya, E. (2019). Gelir, fiyat, reel efektif döviz kuru ve işgücü maliyetlerinin işsizlik oranı üzerindeki etkileri: Türkiye için bir ARDL yaklaşımı. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 8(21), 80-105.
- Hawariyuni, W. ve Andrasari, M. (2022). Role of investment and macroeconomic variables on unemployment in Indonesia. *Economics Development Analysis Journal*, 11(3), 321-328. <https://doi.org/10.15294/edaj.v11i3.52016>
- Jayaraman, T. K. ve Singh, B. (2007). Impact of foreign direct investment on employment in Pacific Island Countries: An empirical study of Fiji. *Economia Internazionale/International Economics*, 60(1), 57-74.
- Karlsson, S., Lundin, N., Sjöholm, F. ve He, P. (2009). Foreign firms and Chinese employment. *World Economy*, 32(1), 178-201.
- Kartal, M. T., Ayhan, F. ve Altaylar, M. (2023). The impacts of financial and macroeconomic factors on financial stability in emerging countries: evidence from Turkey's nonperforming loans. *Journal of Risk*, 25(3), 25-48. <https://doi.org/10.21314/JOR.2022.050>
- Khan, M.S. ve Schimmelpennig, A. (2006). Inflation in Pakistan: Money or wheat?. *IMF Working Paper*, No. 06/60. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Inflation-in-Pakistan-Money-or-Wheat-18793>.
- Köse, Z. (2016). Türkiye ekonomisinde 2003-2014 döneminde ekonomik büyüme işsizlik ve enflasyon ilişkisi. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 54-71.
- Liang, C. C., Troy, C., ve Rouyer, E. (2020). US uncertainty and Asian stock prices: Evidence from the asymmetric NARDL model. *The North American Journal of Economics and Finance*, 51, 101046.
- Makhdum, M. A. (2021). Makroekonomik göstergeler ile döviz kuru arasındaki ilişkinin analizi: (2005: 01-2019: 10) Türkiye uygulaması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 772-789.
- Mankiw, N. G. (2014). *Principles of economics*. Cengage Learning.
- Markusen, J. R. ve Venables, A. J. (1999). Foreign direct investment as a catalyst for industrial development. *European Economic Review*, 43(2), 335-356. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(98\)00048-8](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(98)00048-8)
- Musiita, B., Kijjambu, F. N. ve Katarangi, A. K. (2024). Factor input prices and unemployment in Uganda. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 16(1), 52-66. [https://doi.org/10.22610/jeb.s.v16i1\(J\).3711](https://doi.org/10.22610/jeb.s.v16i1(J).3711)
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment Nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990.
- Neumark, D. ve Wascher, W. (2007). Minimum wages and employment. *Foundations and Trends in Microeconomics*, 3(1-2), 1-182. <http://dx.doi.org/10.1561/07000000015>

- Okun, A. M. (1962). Potential GNP: Its measurement and significance. *Proceedings of the Business and Economics Statistics Section of the American Statistical Association*, 98-104. <https://www.scribd.com/doc/38215738/Okun-A-M-Potential-GNP-Its-Measurment-and-Significance-1962>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Phillips, P. C. (1986). Understanding spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 33(3), 311-340. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(86\)90001-1](https://doi.org/10.1016/0304-4076(86)90001-1)
- Phillips, P.C.B. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Ronchi, S. (2023). Boosting work through welfare? Individual-level employment outcomes of social investment across European welfare states through the great recession. *Socio-Economic Review*, 21(4), 2167-2189. <https://doi.org/10.1093/ser/mwad039>
- Senturk, M. & Akbas, Y. (2014). İşsizlik-Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 9(34), 5820-5832.
- Serenko, A. (2024). The human capital management perspective on quiet quitting: recommendations for employees, managers, and national policymakers. *Journal of Knowledge Management*, 28(1), 27-43. <https://doi.org/10.1108/JKM-10-2022-0792>
- Sevüktekin, M. ve M. Çınar, (2017). *Ekonometrik zaman serileri analizi: EvIEWS uygulamalı*. Dora Yayıncılık.
- Shin, Y., Yu, B. ve Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. *Festschrift in Honor of Peter Schmidt*. Springer.
- Sinha, J. K. (2023). Impact of economic growth, minimum wage, and human development index on unemployment in India during the Post-Reform Era. *Curr Trends Business Mgmt*, 1(1), 09-18. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.23132.87686>
- Simone, A. S. (2001). In search of coincident and leading indicators of economic activity in Argentina.
- Şahbudak, E., ve Şahin, D. (2016). Türkiye'de işsizliğin belirleyicileri üzerine ampirik analiz. *Kesit Akademi Dergisi*, (3), 85, 96.
- Tarı, R. ve Bakkal, H. (2017). Türkiye'de işsizliğin belirleyicileri. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 1-18.
- Thayaparan, A. (2014). Impact of inflation and economic growth on unemployment in Sri Lanka: A study of time series analysis. *Global Journal of Management and Business Research*, 13(5), 45-53.
- Turna, Y. (2023). Türkiye'de Okun Yasasının Değerlendirilmesine İlişkin Bir Analiz: Augmented Ardl Yaklaşımı. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(4), 252-264.
- Tütüncü, D. ve Evlimoğlu, U. (2023). Uluslararası sermaye hareketlerinin büyüme ve işsizlik üzerine etkisinin incelenmesi: Panel veri analizi. *Fiscaoeconomia*, 7(3), 1948-1976.
- Zakhidov, G. (2024). Economic indicators: tools for analyzing market trends and predicting future performance. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Perspectives*, 2(3), 23-29.
- Zhou, Z. (2023). Research of the influencing factors on unemployment rate. *Highlights in Business, Economics and Management*, 5, 134-141. <https://doi.org/10.54097/hbem.v5i.5040>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Zaim Reha YAŞAR (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Zaim Reha YAŞAR (100%)

Türki Cumhuriyetler ve AB Kurucu Ülkelerinde Dijital Dönüşüm, Finansal Yapılar ve Ekolojik Etkenlerin İlişkilendirilmesi: Sürdürülebilir Kalkınma Açısından Performans Değerlendirmesi

İlhan ALEMDAR¹, Resul TELLİ²

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, Bankacılık ve Sigortacılık Programı; ilhan.kanusagi@hku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0589-1389

² Öğr. Gör. Dr. Çukurova Üniversitesi, Pozantı MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı; rtelli@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9110-6406

Öz: Sanayi Devrimi ile birlikte artan doğal kaynak kullanımı ve doğa tahribatı, teknolojik inovasyon ve dijital ekonomiye geçişle çok daha farklı boyutlara ulaşmıştır. Hammaddeye yönelik yoğun talep karşısında, doğal kaynakların sürdürülebilirliğini güvence altına almak günümüzde tüm dünya ülkelerinin öncelikli gündemi haline gelmiştir. Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler tarafından Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) isimli evrensel bir eylem çağrısı yapılmıştır. 2015'te yapılan bu çağrı ile 2030 yılına kadar çevresel dengeyi sağlayıp dünyayı iklim değişikliğinden korumak ve gelir adaleti ile yoksulluğu sona erdirerek dünya ülkelerinde barışın ve refahın teminini sağlamak hedeflenmiştir. Bu hedefler, sürdürülebilirlik alanında atılan önemli bir adımı temsil etmektedir. Bu çerçevede hazırlanan bu çalışma AB kurucu ülkeleri ve Türki Cumhuriyetlerde sürdürülebilir kalkınma sürecinin dijital dönüşüm, finansal yapılar ve ekolojik etkenler arasındaki ilişkiyi belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışmada 2010-2023 yıllarına ait girdiler (araştırma ve geliştirme harcamaları, net yurtiçi kredi kullanım oranı, yıllık ortalama yağış oranı ve internet kullanan bireylerin oranı) ve çıktılarından (net ulusal tasarruflar, toplam işgücü, enerji kullanımı ve GSMH) oluşan değişkenler kullanılarak Malmquist Verimlilik (MI) analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda Türkiye, Tacikistan Kırgızistan, Özbekistan, Hollanda ve Lüksemburg sürdürülebilir kalkınmada toplam faktör verimliliği artan ülkeler olarak tespit edilmiştir. Diğer yandan analize katılan ülkelerden Kazakistan ve İtalya'nın toplam faktör verimliliği "1" skorunun altında hesaplanmıştır.

Atf: Alemdar, İ. & Telli, R. (2025). Türki Cumhuriyetler ve AB Kurucu Ülkelerinde Dijital Dönüşüm, Finansal Yapılar ve Ekolojik Etkenlerin İlişkilendirilmesi: Sürdürülebilir Kalkınma Açısından Performans Değerlendirmesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 321-333. <https://doi.org/10.30586/pek.1586958>

Geliş Tarihi: 17.11.2024
Kabul Tarihi: 27.01.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Dijital dönüşüm, Ekolojik Tehdit, Malmquist İndeksi.
Jel Kodlar: S57, O1, O16, Q01

Associating Digital Transformation, Financial Structures, and Ecological Factors in Turkic Republics and EU Founding Countries: Performance Evaluation in terms of Sustainable Development

Abstract: The use of natural resources and environmental degradation, which began with the Industrial Revolution, has reached new dimensions with the shift to technological innovation and the digital economy. Ensuring the sustainability of natural resources has become a global priority due to the increasing demand for raw materials. The Sustainable Development Goals (SDGs), introduced by the United Nations in 2015, represent a universal call to end poverty, protect the planet, ensure ecological balance, and promote peace and prosperity for all by 2030. This study examines the relationship between digital transformation, financial structures, and ecological factors in the sustainable development processes of EU founding countries and Turkic Republics. By using data from 2010 to 2023, a Malmquist Productivity (MI) analysis was conducted with inputs (R&D expenditures, net domestic credit utilization, annual precipitation, and internet usage rate) and outputs (net national savings, labor force, energy use, and GDP). The results show that Turkey, Tajikistan, Kyrgyzstan,

Uzbekistan, the Netherlands, and Luxembourg achieved increased total factor productivity in sustainable development. However, Kazakhstan and Italy recorded efficiency scores below the threshold of "1," indicating a decline in total factor productivity performance.

Keywords: Sustainable Development, Digital Transformation, Ecological Threat, Malmquist Index.

Jel Codes: S57, O1, O16, Q01

1. Giriş

Günümüz dünyasında hızla gelişen ve dönüşen dijital teknoloji, tüm sektörlerin üretim sürecini derinden etkilemektedir. Dijitalleşme, dijital dönüşüm, dijital yenilik gibi isimlerle yerli ve yabancı literatüre yerleşen ve Türkçe karşılığı "sayısal" olan "dijital" kavramı, verinin işlenerek bilgiye dönüştürülmesi eylemidir. Bu açıdan dijital dönüşüm hem teknik anlamda hem de toplumsal yaşama etkileri ile şekillenen bilgi toplumlarında çevrimiçi ağlar ile küresel kolektif bir beyin niteliğinde işlev görmektedir (Çark, 2020, s.1252; Ahmet, 2023, s.16-18; Okunmuş, 2023, s.103). Artan dijitalleşmenin etkileri, ticaret ortaklıklarından firma organizasyonlarına, üretim stratejilerinden tüketici davranışlarına kadar çok geniş alanda hissedilmeye başlanmıştır. Bu süreçte, dijital ortamda gerçekleşen yenilikler, teknolojik ve bilimsel bir reformu beraberinde getirmekte ve birey ile makine arasındaki etkileşimi yeniden tanımlamaktadır (Andre, 2019, s.3). 1990'larda literatürde ortaya çıkan dijital dönüşüm terimi ise, o zamandan bu yana çeşitli alanlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Günümüzde hem bilimsel literatürde hem de pratik uygulamalarda dijital dönüşüm, yalnızca dijital teknolojilerin kullanımı olarak değil, aynı zamanda birey ve toplum düzeyinde süreçlerin, yapıların ve yaklaşımların geliştirilmesinde teknolojinin rolüne ilişkin anlayışta köklü bir değişim olarak ifade edilmektedir (Cane ve Steinbergs, 2022, s. 424). Teknoloji, etkilediği her alanda önemli dönüşümlere yol açmakta ve iş yapış biçimlerini köklü bir şekilde değiştirmektedir. Ürün ve hizmet arz sürecinde teknolojinin yaygın kullanımı, rekabet açısından giderek daha kritik bir faktör haline gelmiştir (Green ve diğerleri, 2005, s. 4-5). Dijitalleşme, günümüz teknolojileri ile geleneksel teknolojiler arasında mücadele edilmekte ve sunduğu geniş rekabet ortamında sürekli yeniliğin itici gücünü oluşturmaktadır. Bu durum, müşteri kararlarını ve iş sahalarındaki teknolojik uygulamaları etkileyerek dijitalleşmenin tüketimdeki ve ticaret üzerindeki payını artırmaktadır. Bu nedenle günümüzde birçok ekonomik süreç artık fiziksel ortam yerine dijital alanda gerçekleşmektedir (Aksoy, 2014, s.47). Bu süreç ticari işlemin hızlanarak daha verimli hale gelmesini sağlarken, işletmelerin de daha geniş pazarlara erişmesine ortam oluşturmaktadır (Afonasova ve diğerleri, s. 2019; Ahmedov, 2020, s. 1-2). Bu çerçevede ekonomik süreçlerin dijitalleşmesi ekonomik faaliyetlerin yeniden yapılanmasına olanak tanımıştır (Taşel, 2020, s. 128). Bunlardan en önemlileri arasında sıralanan yeni iş olanaklarını oluşturma ve inovasyonu destekleme, toplumda yaşam kalitesinin artması ve iyi yönetişimin sağlanması gibi olumlu etkileri ortaya çıkarmaktadır (Bilgiç ve diğerleri, 2020, s.59). Dijital dönüşüm aynı zamanda sistemde bilgi paylaşımının hızlandırıldığı akıllı işletmeler ile sürece daha fazla yenilik kazandırmaktadır. Bu yenilik robotik üretimin yanında veri belleğine sahip siber-fiziksel yapay zekâ sistemleri ile sürekli artırılmaktadır (Shen ve Yuan, 2020, s. 36; Sezen ve Eren Şenaras, 2022, s. 52).

Dijital dönüşüm firmaların evrimsel dönüşümündeki etkili yapısıyla ülkelerin sürdürülebilir kalkınmasında da başat rol oynamaktadır. Dijitalleşmenin önemi bir AB üyesi olan Letonya'da Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi 2030'da özellikle vurgulanmaktadır. Buna göre Letonya Ulusal Kalkınma Planı 2021-2027, "dijital dönüşümün üretkenliğin, ekonomik büyümenin, bireyin ve toplumun refahının anahtarı olduğu"

vurgusunu yaparak bu kapsamda dijital dönüşümün temel yönleri ve sonuçları ayrıntılarıyla açıklanmıştır (Cane ve Steinbergs, 2022, s.425). Bu sürece Covid 19 Pandemisinin itici bir güç olduğu bilinmektedir. Ülkelerde özellikle kültürel alanlardan, yaratıcı endüstri faaliyetlerine kadar birçok sektörde sürdürülebilirliği sağlamada çeşitli çözüm yolları (e-ticaret, dijital pazarlama, uzaktan çalışma vb.) ile dijital dönüşüm hızla gerçekleştirilmiştir (Benghozi ve diğerleri, 2021, s.131; Pilege ve diğerleri, 2020, s.160).

Dijitalleşmeyle beliren dijital tüketim toplumu kendisiyle birlikte ticari faaliyetlerde de yeni yapılanmalar meydana getirerek bu süreçteki tüm sektörlerde finansal verimliliğin değerlendirilmesini zaruret haline getirmiştir. Sektörlerin finansal performansları bu kapsamda şirketin mevcut finansal pozisyonunu göstermekte ve rekabetçi bir ortam ortaya koyarak şirketleri daha yüksek bir performans seviyesine ulaşmaya teşvik etmektedir (Tehrani ve diğerleri, 2012, s.10).

Dijital dönüşümün çevre ve iklim üzerindeki etkileri ise önemli bir diğer konudur. İklim değişikliğiyle mücadelede önemli bir enstrüman olarak görülen dijital dönüşüm, yenilenebilir enerji kaynaklarının teşvik edilmesi ile enerji faktör verimliliğini artıracak ulusal ve uluslararası politikalar geliştirilmesinde yardımcı olmaktadır (Shen, et al., 2023, s.2). Bu nedenle enerji tüketimindeki artışın hem ekonomi hem de çevresel göstergeler üzerindeki etkisi günümüzde en fazla araştırılan konular arasında yer almaktadır (Li ve Solaymani, 2021, s.1-2; Afroz ve Muhibbullah, 2022, s.48796). Bu çerçevede yapılan ampirik araştırmalar genel olarak enerji kullanımındaki %1'lik artışın çevreye %0,18 oranında zarar verdiğini ortaya koymaktadır (Liu, et al., 2017, s.490; Vasylieva, et al., 2019, s.13; Raihan ve Tuspekova, 2022, s.3). Dijital dönüşümün artması ise endüstriyel faaliyetlerin enerji talebini artırarak, toplam karbon emisyonu miktarının katlanarak artmasına sebep olmaktadır (Jones, 2018, s.164; Zhou vd., 2019, s.381). Zira 2015 Paris Anlaşması ile hedef olarak belirlenen sera gazı salınımı limitinin aşılması, dijital dönüşümün çevre üzerindeki etkileri konusuna daha kapsamlı eğilmeyi zorunlu hale getirmiştir (Government of Japan, 2019, s.28; Black ve diğerleri, 2023, s.29).

Bu çalışma dijital dönüşüm, finansal yapılar ve çevresel faktörler arasındaki ilişkiyi ampirik olarak araştırmak amacıyla hazırlanmıştır. Literatürdeki çalışmada kullanılan değişkenlere ek olarak bu çalışmada finansal gösterge "yurtiçi kredi kullanım oranı" ile çevresel gösterge "yıllık ortalama yağış oranı" kullanılarak "Sürdürülebilir Toplam Faktör Verimliliği" araştırılmıştır. Bu durum çalışmanın özgünlüğüne ve sürdürülebilir kalkınma literatürüne önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede çalışmada Türkiye Cumhuriyetleri ve AB (Kurucu) ülkeleri bağlamında dijital dönüşüm, finansal yapılar ve çevresel faktörlerle kalkınmanın kesişimlerini incelemek için kapsamlı bir Toplam Faktör Verimliliği (TFV) analizi yapılmıştır.

Çalışma sonucunda, gelişmiş ekonomiler (AB Kurucu Ülkeleri) ile gelişen ekonomiler (Türk Devletleri) arasında dijital dönüşüm, ekolojik faktörler ve finansal etkenlerin ilişkisi analiz edilerek, sürdürülebilir kalkınma için politika yapıcılara stratejik hedefler oluşturma konusunda ampirik sonuçlara dayalı öneriler sunulması amaçlanmaktadır. Çalışmanın devamında, literatür araştırması yapılarak konuyla ilgili mevcut çalışmalar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan metodoloji ve veri seti açıklanmış, ayrıca analize dahil edilen ülkeler tablo formatında sunulmuştur. Dördüncü bölümde, analiz sonuçları tablolarla aktarılmış, her bir tablo verisi ayrıntılı olarak yorumlanmıştır. Son bölüm olan sonuç kısmında ise elde edilen bulgulardan yola çıkarak çıkarımlar yapılmış ve politika önerileri geliştirilmiştir.

2. Literatür Taraması

Hu (2024) çalışmasında, Çin'de 31 eyalet ve dört ana bölge için dijital ekonomi kapsamında yeşil kalkınmanın TFV değeri incelenmiştir. Çalışmada Malmquist İndeksi (MI) kullanılarak 2018-2022 yıllarına ait veriler analiz edilmiş ve eyaletlerin verimlilik

değişimleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda TFV'de doğu bölgesi en verimli iken merkez bölgesinin TFV'de en verimsiz olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan 31 eyaletin tamamında optimal üretim ölçeği görülmemiştir. Çalışmaya göre dijital ekonomideki gelişmeler bölgesel farklılıklar doğrultusunda yeşil ekonomiyi etkilemektedir.

Horváthová ve Mokrišová (2024) çalışmalarında, dijital dönüşüm verimliliğini AB üyesi ülkeler için, teknik ve teknolojik etkinlik değişimleri üzerinden araştırılmıştır. Araştırmada Veri Zarflama Analizi (VZA) modeli ve MI metodu kullanılmıştır. Çalışma bulguları ile dijitalleşme sürecinde gelişmekte olan ülkelerdeki verimliliğin gelişmiş ülkelerdekinden daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Rodríguez-Cornejo ve diğerleri (2024) çalışmalarında, SKH 9 çerçevesinde AB ülkelerinin AR-GE ve inovasyon etkinliğini araştırmışlardır. Farklı girdiler ve çıktılarını kullandığı çalışmada süper (SBM) modeli ile MI analizi metodu tercih edilmiştir. Çalışma sonucunda analize katılan ülkelerden bazılarında AR-GE etkinliğinde artış gözlenirken diğerlerinde tam tersine etkisiz üretim tespit edilmiştir.

Xia ve diğerleri (2022) çalışmalarında, Çin'in karbon nötrlük hedefine ulaşma çabalarına rağmen dünyadaki en büyük karbon salımı ve kirlilik kaynaklarından biri olmayı sürdürmesi bağlamında, mali adem-i merkezîyetçiliğin bölgesel karbon emisyonları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu amaçla çalışmada, 2010-2019 döneminde Çin'de 31 eyalet için bir VZA metodu olan MI ve Süper SBM kullanılmıştır. Çalışma bulgularında Çin'de mali âdem-i merkezîyetçiliğin çevresel yönetim performansıyla ilişkisinde doğu bölgelerinin batı bölgelerine göre daha verimli olduğu tespit edilmiştir.

Çin üzerine yapılan bir diğer araştırmada ise Lv, Song ve Lee (2022), 30 eyalet için 2011'den 2019'a kadarki yıllara ait verilerle, bölgesel kalkınmada dijital finansın kalkınma farklılıkları üzerine etkisini araştırmışlardır. VZA tabanlı Süper SBM ve MI analizi modellerinin kullanıldığı hesaplamalarda bir yandan dijital finans ile azaltılan bölgesel kalkınma farklılıkları diğer yandan gelişen teknoloji ile yeniden artabildiği tespit edilmiştir.

Benzer bir çalışma olan Song ve Mei (2022) ise Çin'de dört bölge için 2011-2018 dönemine ait çevresel kaynak tüketim verileri ile insani kalkınma endeksi göstergelerini kullanarak sürdürülebilir kalkınma açısından çevresel performansın etkinlik analizini yapmışlardır. Çalışmada, MI metodu ile analiz yapılarak bölgelerin teknik etkinlik, teknolojik etkinlik ve toplam faktör verimlilik değişimleri hesaplanmıştır. Elde edilen bulgularda Çin'in bölgelerinde teknolojik gelişmelerin çevre üzerinde kısmi olsa da olumlu etkisi belirlenirken sürdürülebilir kalkınmada verimsiz üretim olduğu tespit edilmiştir.

Hussain ve diğerleri (2021) çalışmalarında, finansal dayanıklılık, kapsayıcılık ve iklim değişikliği arasındaki ilişkiyi Güney Asya ülkeleri açısından ele almışlardır. Çalışmada iklim değişikliğiyle başa çıkmada finansal faktörlerin oldukça önemli olduğu ana fikri ortaya konulurken, bu fikri finansal hizmetlere erişimin artırılmasıyla iklim değişikliğiyle mücadelede etkili sonuçlar elde edileceğine dair kanıtlarla desteklemektedirler.

Rusya özelinde yapılan çalışmada ise Firsova ve Chernyshova (2020), inovatif faaliyetler ile kaynakların verimli kullanımı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. MI metodu ile gerçekleştirilen analiz için Rusya bölgelerinin 2006-2017 dönemindeki yenilikçi ürün hacmi, gayri safi bölgesel hasıladaki yüksek teknoloji ürünlerin payı, kullanılan patent sayısı ve yenilik yatırımları gibi veriler kullanılmıştır. Analiz sonucunda, Rusya bölgelerinde inovasyon için TFV'de artış olduğu hesaplanmıştır. Bu artışın inovatif faaliyetlere ayrılan kaynakların yüksek olmasından kaynaklandığı belirlenirken aynı zamanda söz konusu kaynakların etkin olarak kullanılmasındaki yetersizlikler ve kaynak

israfından dolayı inovasyonda beklenen verimlilik artışının yakalanamadığı tespit edilmiştir.

Yue, Shen ve Yuan (2019), çalışmalarında, "Sürdürülebilir Toplam Faktör Verimliliği (STFV)" çerçevesinde, 55 ülke için sürdürülebilir büyümeyi hesaplamışlardır. Bu kapsamda çalışmada, 1994-2014 dönemine ait ekolojik ayak izi ve beşeri kalkınma endeksi göstergeleri de kullanılarak MI metodu ile TFV hesaplaması yapılmıştır. Çalışmada sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesinde STFV'nin önemli bir belirleyici olduğu ortaya konularak, analiz sonuçlarında 19 ülkenin STFV değerinde artış hesaplanırken 36 ülkenin STFV değerinde azalış hesaplanmıştır.

3. Metodoloji ve Veri Seti

Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi (TFVE) karar verme birimlerinde (KVB) verimlilik analizi yapılmasına olanak tanıyan bir metottür. Aynı zamanda MI kısaltmasıyla bilinen TFVE, analizde birden fazla girdi ve çıktı kombinasyonunu hesaplayabilmektedir. TFVE metodu, çalışmada yer alan tüm KVB'leri müstakil olarak her bir girdi ve çıktı karşısında zamana göre değerlendirerek verimlilik durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlk olarak Caves, Christensen ve Diewert (1982) tarafından ortaya atılan ve daha sonra Fare, Grosskopf, Norris ve Zhang (1994) tarafından geliştirilmiş olan TFVE, iki dönem arasındaki verimlilik değişikliklerini hesaplamak amacıyla kullanılmaktadır. Genellikle doğrusal programlama yöntemleriyle kullanılan TFVE, özellikle işletmeler ya da ekonomiler arasında meydana gelen değişimlerin incelenmesi amacıyla yapılan çalışmalarda sıkça kullanılmaktadır. TFVE bu değişimleri iki endeks ile hesaplamaktadır. Bu endeksler Teknik Etkinlik Değişimi (TED) ve Teknolojik Değişim (TD) endeksleridir. TED, herhangi bir KVB'nin t+1 döneminde bir önceki dönem olan t dönemine göre etkin üretim sınırını yakalama hızını, TD ise herhangi bir KVB'nin t+1 döneminde t dönemine göre üretim sınırında meydana gelen yer değiştirmeleri hesaplamaktadır (Caves ve diğerleri, 1982; Ray, 2004; Liu ve diğerleri, 2023). TFVE hesaplanması için geliştirilen denklem Fare ve diğerleri, (1994), Bjurek ve diğerleri, (1998), Lovell, (2003), Emrouznejad ve Thanassoulis, (2010) çalışmalarındaki şekliyle aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$M_0(x^t + y^t + x^{t+1}, y^{t+1}) = \sqrt{\left[\frac{D_0^t(x^{t+1}, y^{t+1})}{D_0^t(x^t, y^t)} \times \frac{D_0^{t+1}(x^{t+1}, y^{t+1})}{D_0^{t+1}(x^t, y^t)} \right]} \quad (1)$$

$D_0^t(x^t, y^t)$, t+1 dönemdeki gözlem noktasının t dönemdeki teknolojiye uzaklığını ifade etmektedir. Burada t dönemine ait girdiler (x) ve çıktılar (y) kullanılarak hesaplanan mesafe fonksiyonudur.

$M_0 = 1$, durumunda t+1'de t'ye göre TFVE değeri sabit,

$M_0 < 1$, durumunda t+1'de t'ye göre TFVE değeri azalan,

$M_0 > 1$, durumunda t+1'de t'ye göre TFVE değeri artandır.

TFVE doğrultusunda (1) numaralı denkleminin ayrıştırılması ile TED ve TD endekslerinin TFVE değerine etkisi belirlenir.

$$TED = \frac{D_0^t(x^{t+1}, y^{t+1})}{D_0^t(x^t, y^t)} \quad (2)$$

$$TD = \sqrt{\left[\frac{D_0^t(x^{t+1}, y^{t+1})}{D_0^{t+1}(x^{t+1}, y^{t+1})} \times \frac{D_0^t(x^t, y^t)}{D_0^{t+1}(x^t, y^t)} \right]} \quad (3)$$

MI analizi sonucunda eğer bir KVB, $D_0^t(x^t, y^t) > 1$ skorunu elde ederse ilgili KVB verimli olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda TED ve TD skorlarının ne derecede verimliliğe etki ettiği hakkında detaylı bilgi ortaya konularak ilgili KVB'de teknik ve

teknolojik etkinlik hakkında önemli çıkarımlar ortaya konulabilmektedir. Aksi durum söz konusu olduğunda da KVB'lerde meydana gelen verimsizliğin nedenini ve analize etki oranını ortaya koyacak çıkarımlar yapılabilmektedir. Bu durum analiz metodunun kıyaslama açısından avantajları arasında sıralanmaktadır. Ayrıca TFVE, veri-fiyat değerini ise yöntemsel açıdan göz ardı etmektedir. Bu yönü MI'nin analizlerde KVB'ye devlet fonksiyonun da eklenebileceğini ortaya koymaktadır (Tone, 2001; Grosskopf, 2003; Coelli ve diğerleri, 2005; O'Donnell ve diğerleri, 2010; O'Donnell ve diğerleri, 2017). Çalışmada analiz kapsamında belirlenen KVB'ler Türki Cumhuriyetler ile AB kurucu ülkeleridir.

Tablo 1. Araştırma Ülkeleri

Türki Cumhuriyetler	AB Kurucu Ülkeleri
Azerbaycan	Belçika
Tacikistan	Hollanda
Türkiye	Lüksemburg
Türkmenistan	Almanya
Kazakistan	Fransa
Kırgızistan	İtalya
Özbekistan	

Çalışma değişkenleri ise ülkelerin dijital dönüşüm, finansal yapı ve çevresel ve iklimsel etkenler ile kalkınma göstergelerinden türetilmiştir. Bu kapsamda araştırma ve geliştirme harcamaları, net yurtiçi kredi kullanım oranı, yıllık ortalama yağış oranı ve internet kullanan bireylerin oranı girdi değişkenlerini, net ulusal tasarruflar (GSMH'nin %'si), toplam işgücü, enerji kullanımı (kişi başına kg petrol eşdeğeri) ve gayrisafi millî hâsıla değeri çıktı değişkenlerini oluşturmaktadır. Değişkenler farklı kurumların (European Environment Agency-EEA, World Bank-WB) veri bankalarından temin edilmiştir. Çalışmada analiz döneminin 2010 – 2023 yılları arasında belirlenmesinin nedeni, 2009 yılında gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı'nın sonuçlarını tahlil etmektir. 192 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen bu Konferans ile dünyada küresel ısınma ve sera gazı salınım oranlarının azaltılması için çözüm önerileri geliştirilmiştir. Bu kapsamda katılımcı ülkeler tarafından küresel iklim politikalarının hızlanmasına ve çevresel sürdürülebilirlik için çeşitli önlemler alınmasına yönelik politikalar geliştirilmiştir. Bu gelişmeler, özellikle Konferans sonrası dönem olan 2010 yılıyla birlikte ülkelerin kalkınma süreçlerinde çevresel faktörleri daha fazla göz önünde bulundurmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada bu dönemle birlikte günümüze kadar olan süreçte sürdürülebilir kalkınma açısından etkilerin kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi amaçlanmıştır.

4. Araştırma Bulguları

Çalışmada yapılan MI analizi ile elde edilen bulgular tablolar yardımıyla gösterilerek yorumlanmıştır. İlk olarak Tablo 2'de "Catch-up" yani yakalama etkisi skorlarıyla Türki Cumhuriyetler ve AB (kurucu) ülkelerinin Teknik Etkinlik Değişim (TED) değeri gösterilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere ait TED Skorları

Catch-up	2010=>2011	2011=>2012	2012=>2013	2013=>2014	2014=>2015	2015=>2016	2016=>2017	2017=>2018	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	2022=>2023	Ortalama
Azerbaycan	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Belçika	0,97	1,00	1,24	0,88	1,03	1,11	0,91	1,10	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,02
Tacikistan	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Türkiye	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Türkmenistan	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Kazakistan	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Kırgızistan	0,97	1,62	1,13	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,95	1,05
Özbekistan	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,90	1,12	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Hollanda	0,96	0,97	1,29	0,76	1,07	1,20	0,88	1,04	1,10	0,84	0,96	1,16	0,96	1,01
Lüksemburg	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Almanya	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Fransa	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
İtalya	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Ortalama	0,99	1,05	1,05	0,97	1,01	1,02	0,99	1,01	1,01	0,99	1,00	1,01	0,99	1,01

Tablo 2 sonuçlarına göre, genel olarak KVB'lere ait TED skorlarının büyük kısmının 1,00'e yakın veya 1,00 seviyesinde olduğu gözlemlenmektedir. Bu, incelenen ülkelerin etkin üretim sınırına ulaşma gücünü istikrarlı bir şekilde koruduğunu ve dijital dönüşüm, finansal yapılar ve ekolojik etkenlerin verimlilik artışına sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle Azerbaycan, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Lüksemburg, Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelerin analiz döneminin tamamında TED skorlarının sabit olması, bu ülkelerin etkin üretim çizgisine ulaşma düzeyinde sabit kalmayı başardığını göstermektedir.

Belçika, Kırgızistan ve Hollanda gibi ülkelerde TED skoru için bazı yıllarda azalış ve yükselişler gözlemlenmiştir. Örneğin, Belçika'nın 2011=>2012 ve 2012=>2013 yıllarında TED skorunun sırasıyla 1,00 ve 1,24 olması, ülkenin bu dönemlerde etkin üretim çizgisini yakalama gücünü artırdığına işaret etmektedir. Ancak 2013=>2014 döneminde bu skorun 0,88'e gerilemesi, Belçika'da dijital dönüşüm ve ekolojik faktörlerdeki verimlilik artışını sağlayamadığını göstermektedir. Hollanda için de benzer bir durum söz konusudur. 2012=>2013 döneminde 1,29'a kadar yükselen TED skoru, bu dönemdeki kaynaklarını etkin kullandığı ya da atıl kullanılan girdi miktarını azalttığını göstermektedir. Ancak 2013=>2014 döneminde 0,76'ya düşüş gösteren bu skor, kaynak israfının olduğunu ortaya koymaktadır.

2020'li yıllara yaklaştığımızda ise, TED skorlarının yine genel anlamda 1'e yakın olduğu, yani ülkelerin etkin üretim sınırına ulaşma gücünü sabit tuttuğu görülmektedir. Özellikle 2019=>2020, 2020=>2021, 2021=>2022 ve 2022=>2023 dönemlerinde KVB'lerin performansında belirgin bir istikrar dikkati çekmektedir. Ancak, Belçika, Hollanda ve Kırgızistan gibi ülkelerdeki TED skorlarında yıllar itibarıyla artış ve azalışlar hesaplanmıştır. Örneğin, Hollanda'nın 2020=>2021 döneminde %16 oranında yükselen TED skoru, bu dönemde atıl kullanılan girdi miktarının ve kaynak israfının ciddi oranda azaldığını göstermektedir. Ancak, 2022=>2023 döneminde TED<1 hesaplanarak kaynak israfının tekrar arttığı görülmektedir. Benzer şekilde, Kırgızistan'ın 2021=>2022 dönemindeki TED skorunun %5 oranında gerilemesi, kaynak israfı ya da atıl kullanılan girdi miktarında artış yaşanmış olabilir. Başka bir açıdan bakılacak olursa ölçek etkisiz üretim hesaplanmıştır.

Tablo 2'ye ortalama değerler açısından bakıldığında TED>1 olarak hesaplanan yıllar olan 2011=>2012, 2012=>2013, 2014=>2015, 2015=>2016, 2017=>2018, 2018=>2019, 2020=>2021 ve 2021=>2022 yıllarında bir önceki yıla göre etkin üretim çizgisini yakalama gücü artmıştır.

Tablo 3 ile "Frontier" –yani yer değiştirme skorlarıyla Türki Cumhuriyetler ve AB (kurucu) lkelerinin Teknolojik Etkinlik Değişim (TD) değeri gösterilmiştir.

Tablo 3. Değişkenlere ait TD Skorları

Frontier	2010=>2011	2011=>2012	2012=>2013	2013=>2014	2014=>2015	2015=>2016	2016=>2017	2017=>2018	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	2022=>2023	Ortalama
Azerbaycan	1,00	1,06	1,00	1,04	1,01	1,05	0,55	1,08	1,02	0,83	1,22	1,12	1,01	1,00
Belçika	1,01	0,95	0,90	1,02	0,89	0,94	1,08	0,93	0,95	0,94	1,08	1,03	1,04	0,98
Tacikistan	0,95	1,00	1,17	1,00	1,00	1,06	1,00	1,00	1,00	0,95	1,04	1,02	1,00	1,01
Türkiye	0,78	0,89	1,18	0,88	0,73	0,98	0,92	0,91	1,00	0,96	1,14	0,96	0,96	1,02
Türkmenistan	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Kazakistan	1,06	0,89	0,74	0,93	0,85	1,05	0,95	1,01	1,02	1,03	1,03	1,18	1,00	0,98
Kırgızistan	0,88	0,41	0,96	1,10	1,07	2,29	0,45	1,00	1,00	0,97	0,97	1,34	0,83	1,02
Özbekistan	1,54	1,02	1,00	0,67	0,90	0,95	1,04	0,82	1,00	0,67	1,04	1,91	2,39	1,15
Hollanda	1,03	0,99	1,23	0,76	0,91	0,87	1,20	0,99	0,88	1,01	1,11	0,91	1,02	0,99
Lüksemburg	0,97	1,03	0,49	1,84	0,87	1,83	0,52	0,95	0,89	0,98	1,07	0,95	1,01	1,03
Almanya	1,05	0,95	1,03	1,00	0,93	1,04	0,99	1,03	0,98	0,88	1,05	1,00	1,09	1,00
Fransa	1,04	0,95	1,04	0,96	0,89	1,02	1,00	1,05	0,98	0,93	1,08	0,97	1,06	1,00
İtalya	1,04	0,91	0,93	1,03	0,89	1,10	0,88	0,96	0,98	0,92	1,08	0,98	1,03	0,98
Ortalama	1,03	0,93	0,97	1,02	0,92	1,17	0,89	0,98	0,98	0,92	1,06	1,10	1,11	1,01

TD analizinde, her bir KVB için etkin üretim çizgisinde meydana gelen yer değişimleri gösterilmektedir.

Tablo 3'e göre Azerbaycan, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan ve Lüksemburg gibi ülkelerde, genellikle TD=1 veya TD>1 hesaplanarak etkin üretim çizgisinin sabit kaldığı veya yukarıya taşındığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Türkmenistan'ın TD skoru dönemin tamamında 1,00 olarak hesaplanmıştır. Bu skor ülkenin bir birimlik girdi başına yine bir birimlik çıktı ürettiğini göstermektedir. Benzer şekilde, Tacikistan'ın ortalama skoru 1,01 ile etkin üretim çizgisi az da olsa yukarı taşınmıştır. Türkiye'nin ise TD skorlarında analiz döneminin başlangıcında %22 oranında azalış hesaplanırken, 2012=>2013 döneminde %18'e yükselmekte olduğu hesaplanmıştır. Ancak Türkiye'de TD skorları 2014=>2015 ve 2015=>2016 dönemlerinde tekrar düşüş göstermiştir. Bu durum, Türkiye'nin etkin üretim çizgisinin yer değiştirmesi konusunda yukarı ve aşağı yönde bir seyir izlediğini ortaya koymaktadır. 2020=>2021 döneminde ise Türkiye'nin TD skorunun %14 artması, bir birimlik girdi başına bir birimden daha fazla çıktı elde edecek üretim sağlandığını göstermektedir. Türkiye'de dönem boyunca ortalamada TD> 1 hesaplanmış olup buna göre ülkenin etkin üretim çizgisinin sağa yukarı hareket ettiği ve teknolojik yeniliklere daha hızlı adapte olduğu görülmektedir.

Kırgızistan'ın TD skoru, 2015=>2016 yıllarında 2,29 gibi yüksek bir değer almış, ardından 0,45'e dşmştir. Bu skora göre Kırgızistan'ın etkin üretim çizgisinin istikrarsız olarak yer değiştirdiği ve ülkenin dijitalleşme ve teknolojik yeniliklerden yararlanma sürecinde aksaklıklar olduğu anlaşılmaktadır.

Özbekistan ise 2018=>2019 yılında TD'de %33 oranında ciddi bir azalma, 2022=>2023 yıllarında ise %139 değerinde oldukça yüksek bir artış hesaplanmıştır. Buna göre Özbekistan'da teknolojik imknlardan yüksek düzeyde yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

"Malmquist" olarak ifade edilen ve Toplam Faktör Verimlilik Değişimi (TFVD) değerini gösteren skorlar ise Tablo 4 ile gösterilmektedir.

Tablo 4. Değişkenlere ait TFVD Skorları

Malmquist	2010=>2011	2011=>2012	2012=>2013	2013=>2014	2014=>2015	2015=>2016	2016=>2017	2017=>2018	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	2022=>2023	Ortalama
Azerbaycan	1,00	1,06	1,00	1,04	1,01	1,05	0,55	1,08	1,02	0,83	1,22	1,12	1,01	1,00
Belçika	0,98	0,96	1,12	0,89	0,92	1,04	0,98	1,03	0,95	0,94	1,08	1,03	1,04	1,00
Tacikistan	0,95	1,00	1,17	1,00	1,00	1,06	1,00	1,00	1,00	0,95	1,04	1,02	1,00	1,01
Türkiye	0,78	0,89	1,18	0,88	0,73	0,98	0,92	0,91	1,00	0,96	1,14	0,96	0,96	1,02
Türkmenistan	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Kazakistan	1,06	0,89	0,74	0,93	0,85	1,05	0,95	1,01	1,02	1,03	1,03	1,18	1,00	0,98
Kırgızistan	0,86	0,67	1,08	1,10	1,07	2,29	0,45	1,00	1,00	0,97	0,97	1,34	0,79	1,04
Özbekistan	1,54	1,02	1,00	0,67	0,90	0,85	1,15	0,82	1,00	0,67	1,04	1,91	2,39	1,15
Hollanda	0,99	0,95	1,60	0,58	0,97	1,04	1,05	1,04	0,96	0,85	1,06	1,05	0,99	1,01
Lüksemburg	0,97	1,03	0,49	1,84	0,87	1,83	0,52	0,95	0,89	0,98	1,07	0,95	1,01	1,03
Almanya	1,05	0,95	1,03	1,00	0,93	1,04	0,99	1,03	0,98	0,88	1,05	1,00	1,09	1,00
Fransa	1,04	0,95	1,04	0,96	0,89	1,02	1,00	1,05	0,98	0,93	1,08	0,97	1,06	1,00
İtalya	1,04	0,91	0,93	1,03	0,89	1,10	0,88	0,96	0,98	0,92	1,08	0,98	1,03	0,98
Ortalama	1,02	0,94	1,02	0,99	0,92	1,18	0,88	0,99	0,98	0,91	1,06	1,12	1,11	1,02

KVB'lerin verimlilikleri hakkında önemli bilgiler sunan TFVD değeri TED ile TD'nin çarpımından elde edilmektedir. TFVD skoru, her bir KVB'nin zaman içindeki verimlilik değişimini ölçerek, bu birimlerin performanslarını değerlendirmeye olanak tanımaktadır.

Türki Cumhuriyetlerden Azerbaycan için Tablo 4 incelendiğinde dönem boyunca TFVD skorunun ortalama 1,00 olarak hesaplandığı görülürken özellikle 2016=>2017 dönemindeki %45 düzeyindeki düşüş Azerbaycan'ın toplam faktör verimliliğindeki düşüşü göstermektedir. Tacikistan için bakıldığında 2010=>2011 döneminde TFVD'de %5'lik azalma, 2012=>2013 döneminde %17'lik artış ve dönemin tamamında ortalama TFVD=1,01'lik bir verimlilik artışı görülmektedir. Türkiye için Tablo 4 incelendiğinde TFVD>1 olan ortalama %18 değerinde önemli bir artışın 2012=>2013'te hesaplandığı görülürken en yüksek azalışın ise %27 ile 2014=>2015 döneminde hesaplandığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin ortalama TFVD skorunda ise ortalama %2 verimlilik artışı hesaplanmıştır. Benzer şekilde Kırgızistan'da da dönem boyunca ortalama "1" değerinin üzerinde TFVD skoru hesaplanmıştır. Türkmenistan dönemin tamamında ortalama "1" skoru elde ederek TFV'de sürdürülebilir verimlilik elde etmiştir. Diğer yandan Kazakistan'da ise dönem boyunca ortalama %2 verimlilik kaybı hesaplanmıştır. Özbekistan ise Türki Cumhuriyetler içerisinde TFVD'de ortalama %15'lik artışla en yüksek TFV değeri elde eden ülke olarak hesaplanmıştır. Türki Cumhuriyetler içerisinde Özbekistan'ın en yüksek TFVD skoru elde etmesinde özellikle 2022=>2023 döneminde hesaplanan %139 değerindeki oldukça yüksek artış olduğu görülmektedir.

Tablo 4'e göre Avrupa Birliği kurucu ülkelerinden Belçika, Almanya ve Fransa için ortalama TFVD=1, Hollanda ve Lüksemburg için TFVD> 1 ve İtalya için TFVD<1 olarak hesaplanmıştır. AB ülkelerinden en yüksek verimlilik skoruna sahip KVB Lüksemburg dönemin tamamında ortalama %3 verimli olmuştur. Diğer yandan İtalya ise dönemin tamamında ortalama %2 azalma ile en verimsiz AB ülkesi olarak belirlenmiştir. İtalya'da 2015=>2016 döneminde ortalama %10'luk orandaki verimlilik artışı oldukça önemli bir artış olmasına rağmen dönem boyunca TFVD<1 skorlarının daha fazla olması bu ülkenin ortalama verimsiz hesaplanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan en yüksek verimlilik artışı yaşayan Lüksemburg'da 2016=>2017 yıllarında hesaplanan 0,52'lik TFVD değeri bu KVB'nin ortalama dönemin tamamında daha yüksek hesaplanabilecek verimlilik artışının daha az olmasının nedeni olduğu anlaşılmaktadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Çalışmada KVB'lerin dijital dönüşüm, finansal yapılar ve ekolojik etkenler ile ilişkisinin sürdürülebilir kalkınma kapsamında incelenen Teknik Etkinlik Değişim (TED), Teknoloji Değişim (TD) ve Toplam Faktör Verimlilik Değişimi (TFVD) skorları detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Araştırma analizi ile elde edilen bulgular analize katılan KVB'lerin büyük çoğunluğunun etkin üretim sınırına ulaşma hızını koruduğunu ve dijital dönüşüm, finansal yapılar ve ekolojik etkenlerin sürdürülebilir kalkınmaya yönelik ilişkisinin verimli üretim doğrultusunda olduğunu ortaya koymaktadır. TED değerinde özellikle Azerbaycan, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Lüksemburg, Almanya, Fransa ve İtalya'nın, "1" skoru üzerinde hesaplanarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine daha etkin bir şekilde ulaştığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan Belçika, İtalya ve Kazakistan TD ve TFVD skorlarındaki dalgalanmalar nedeniyle çalışma değişkenlerinin teknolojik ve toplam verimliliğinde istikrarsızlık oluşturan KVB'ler olarak belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına TD skorları açısından bakıldığında bazı KVB'lerin (Tacikistan, Türkiye, Kırgızistan, Özbekistan, Lüksemburg) TD değerlerini dönemin tamamında artırabilirken, diğerlerinin azalan verimle üretim yaptığı görülmüştür. $TD < 1$ olan KVB'ler sürdürülebilir kalkınmada verimliliği artırabilmek için etkin üretim sınır çizgisini yukarıya taşıyabilecek yönde inovasyonu artırmaya yönelik finansal yatırımlar ve teknolojik yenilikler teşvik edilmelidir. Bu bağlamda ilgili KVB'ler tarafından uluslararası iş birliklerinin teşvik edilmesi ve bilgi paylaşımının sağlanması dijital dönüşüm sürecinin etkili yönetilmesini destekleyecektir.

Çalışma bulguları doğrultusunda TD ile TFVD skorlarında dönem boyunca azalmalar yaşayan KVB'ler (İtalya ve Kazakistan gibi) çevre politikaları başta olmak üzere teknolojik ve finansal altyapılarını güçlendirmelidirler. Bu doğrultuda özellikle yenilenebilir enerji, çevre dostu teknolojik yatırımlar ve enerji verimliliği kapsamında yeşil ekonomik kalkınmanın bu ülkelerde öncelikli politikalar haline getirilmesi gerekmektedir.

Kırgızistan ve Özbekistan gibi $TFVD > 1$ olan ülkelerde teknolojik yeniliklerden yararlanmaya yönelik teknoloji tabanlı inovasyonları destekleyerek üretim sınırlarının genişletilmesi sağlanmalıdır. Çevresel tehdidin azaltılmasında etkili olan dijital dönüşümün itici gücü olan teknolojik yenilik, bu ülkelerde sistematik olarak artırılmalıdır. Bu stratejiler sürdürülebilir kalkınmanın odağındaki yeşil kalkınmada önemli rol oynamaktadır. $TFVD > 1$ olan ülkelere ise özellikle inovatif faaliyetlere ayrılan kaynağın artırılmaya devam edilmesi ve elde edilen yenilikçi üretim ve dijital teknolojinin savaş sanayii ile birlikte endüstriyel sanayiine de entegrasyonuna teşvik edilmesi gerekmektedir.

Çalışma analizinden elde edilen skorlarda TED ve TD dalgalanmaları görülen KVB'lerde finansal düzenlemeler ve çevre dostu yatırımları teşvik eden araçlar geliştirilerek sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sağlamalıdır. Bu nedenle finansal yapılar sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi için, teknoloji transferi ve dijital altyapı yatırımları konusunda uluslararası iş birliklerini artırarak etkin üretim sınırlarına daha hızlı ulaşma yoluyla dijital dönüşüm ve ekolojik sürdürülebilirlik ile uyumlu hale getirilmelidir. Böylece TFVD değeri "1" skorunun altında kalarak verimsiz olan KVB'ler (Kazakistan ve İtalya) etkin üretim sınırlarına daha hızlı ulaşabilir. Bu nedenle $TFVD < 1$ olan KVB'ler verimlilik kayıplarını önlemek adına etkin stratejiler geliştirmeli ve yenilikçi çözümler üzerinde çalışmalıdır.

Çalışma bulgularının ele alınması hem cari durumun analiz edilmesi hem de gelecekteki politikaların oluşturulmasında önemli bir gösterge olarak ele alınması gerekmektedir. Bu çerçevede KVB'lerin özellikle teknoloji transferiyle birlikte yerli dijital dönüşümü sağlayacak alternatif akıllı teknolojileri geleneksel üretim tesislerine entegre edecek stratejik hamleleri hayata geçirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda özellikle çevresel

tehditlere karşı yapay zekâ modülüne bağlı hassas tarım, iklim değişikliği temelli mal ve hizmet üretimi ve çok daha az maliyetle birden fazla seviye atlayabilecek akıllı girişimcilik faaliyetlerine zemin oluşturmak sürdürülebilir kalkınmanın en önemli belirleyicileri olacaktır.

Bu çalışma ile gelecekte yapılacak olan çalışmalarda farklı değişkenlerin (yapay zekâ, akıllı teknoloji, fikri mülkiyet hakları) farklı metotlarla analize tabi tutularak konunun daha geniş bir KVB grubu ile yapılması önerilmektedir. Bu yaklaşımla, dijital dönüşüm, finansal yapılar ve çevreyle ilgili etkenler arasındaki ilişkinin daha kapsamlı bir şekilde ele alınması ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Afonasova, M. A.; Panfilova, E. E.; Galichkina, M. A.; Ślusarczyk, B. (2019). Digitalization in economy and innovation: The effect on social and economic processes. *Polish journal of management studies*, 19(2), 22-32.
- Afroz, R.; Muhibbullah, M. (2022). Dynamic linkages between non-renewable energy, renewable energy and economic growth through nonlinear ARDL approach: evidence from Malaysia. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(32), 48795-48811.
- Ahmedov, I. (2020). The impact of digital economy on international trade. *European Journal of Business and Management Research*, 5(4), 1-7.
- Ahmet, Ö. Z. E. N. (Ed.). (2023). *Dijital Dönüşüm ve Değişen Uygulamalar*. Efe Akademi Yayınları.
- Aksoy, A. D. (2014). Tüketicinin dijitalleşmesi. *Hacettepe Üniversitesi Tüketici-Pazar-Araştırma-Danışma Test ve Eğitim Merkezi Tüketici Yazıları IV*, 46-64.
- André, J. C. (2019). *Industry 4.0: Paradoxes and conflicts*. John Wiley & Sons.
- Benghozi P.-J.; Salvador E.; Simon J.-P. (2021), "Strategies in the cultural and creative industries: static but flexible vs dynamic and liquid. The emergence of a new model in the digital age", *Revue d'Economie Industrielle*, n. 174(2), 117-157.
- Bilgiç, E.; Türkmenoğlu, M. A.; Koçak, A. (2020). Dijitalleşmenin lojistik yönetimi bağlamında incelenmesi. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5(1), 56-69.
- Bjurek, H., F. R. Førsund and L. Hjalmarsson. (1998). Malmquist Productivity Indexes: An Empirical Comparison. In R. Färe, S. Grosskopf and R. R. Russell (eds.), *Index Numbers: Essays in Honour of Sten Malmquist*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Black, M. S.; Parry, I. W.; Zhunussova, K. (2023). *Is the paris agreement working? a stocktake of global climate mitigation*. International Monetary Fund.
- Cane, R.; Steinbergs, K. (2022). The Role Of Digital Transformation In Creative Industries Companies In Regions. In *Economic Science for Rural Development Conference Proceedings*, 56, 424-434.
- Caves, D. W.; Christensen, L. R.; Diewert, W. E. (1982). "The economic theory of index numbers and the measurement of input, output, and productivity." *Econometrica*, 50(6), 1393-1414.
- Coelli, T. J.; Rao, D. S. P.; O'donnell, C. J.; Battese, G. E. (2005). *An introduction to efficiency and productivity analysis*. springer science & business media.
- Çark, Ö. (2020). İşletmelerin dijital dönüşüm sürecinde "nesnelerin interneti" teknolojisinin etkisi. *Turkish Studies-Economy*, 15(3), 1247-1266.
- Emrouznejad, A.; Thanassoulis, E. (2010). Measurement of productivity index with dynamic DEA. *International Journal of Operational Research*, 8(2), 247-260.
- Firsova, A.; Chernyshova, G. (2020). Efficiency analysis of regional innovation development based on DEA Malmquist index. *Information*, 11(6), 23-48.
- Green, H.; Facer, K.; Rudd, T.; Dillon, P.; Humphreys, P. (2005). Personalisation and digital technologies. *Bristol: Futurelab*.
- Grosskopf, S. (2003). Some remarks on productivity and its decompositions. *Journal of Productivity Analysis*, 20, 459-474.
- Horváthová, J.; Mokrišová, M. (2024). The Use of the Data Envelopment Analysis–Malmquist Approach to Measure the Performance of Digital Transformation in EU Countries. *Economies*, 12(11), 19-39.

- Hu, W. (2024). Measuring The Efficiency of Green Development Enabled by Digital Economy in China's Provinces and Regions-Based on DEA Model and Malmquist Index. *Highlights in Business, Economics and Management*, 38, 66-75.
- Hussain, A.H.M.B., Islam, M., Ahmed, K.J., Haq, S.M.A., Islam, M.N. (2021). Financial Inclusion, Financial Resilience, and Climate Change Resilience. In: Luetz, J.M., Ayal, D. (eds) Handbook of Climate Change Management. Springer, Cham.
- Jones, N. (2018). How to stop data centres from gobbling up the world's electricity. *nature*, 561(7722), 163-166.
- Li, Y.; Solaymani, S. (2021). Energy consumption, technology innovation and economic growth nexuses in Malaysian. *Energy*, 232, 1-12.
- Liu, X. X.; Liu, H. H.; Yang, G. L.; Pan, J. F. (2023). Productivity assessment of the real estate industry in China: a DEA-Malmquist index. *Engineering, Construction and Architectural Management*, 30(3), 1243-1270.
- Liu, X.; Zhang, S.; Bae, J. (2017). The nexus of renewable energy-agriculture-environment in BRICS. *Applied energy*, 204, 489-496.
- Lv, C.; Song, J.; Lee, C. C. (2022). Can digital finance narrow the regional disparities in the quality of economic growth? Evidence from China. *Economic Analysis and Policy*, 76, 502-521.
- O'Donnell, C. J.; Chambers, R. G.; Quiggin, J. (2010). Efficiency analysis in the presence of uncertainty. *Journal of Productivity Analysis*, 33, 1-17.
- O'Donnell, C. J.; Fallah-Fini, S.; Triantis, K. (2017). Measuring and analysing productivity change in a metafrontier framework. *Journal of Productivity Analysis*, 47, 117-128.
- Okumuş, S. (2023). Dijitalleşme ve Dini Pratikler: Bir Literatür Taraması. *TAM Akademi Dergisi*, 2(1), 101-122.
- Pilege, E.; Plota, S.; Pilegis, G. (2020). Impact of digital technologies on development of creative industries. *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage*, 10, 159-172.
- Raihan, A.; Tuspekova, A. (2022). Toward a sustainable environment: Nexus between economic growth, renewable energy use, forested area, and carbon emissions in Malaysia. *Resources, Conservation & Recycling Advances*, 15, 1-11.
- Ray, S. C. (2004). *Data envelopment analysis: theory and techniques for economics and operations research*. Cambridge university press.
- Rodríguez-Cornejo, V.; García-Valderrama, T.; Sánchez-Ortiz, J.; Cabrera-Monroy, F. (2024). R&D&I efficiency AS one OF the Sustainable Development Goals (SDGS) in Europe: Application of a dynamic model with network structure and Cumulative Divisional Malmquist index (CDMI). *Expert Systems with Applications*.
- Sezen, H. K.; Eren Şenaras, A. (2022). "Dijitizasyon, Dijitalizasyon, Dijital Dönüşüm Kavramlarına İlişkin Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 49-59.
- Shen, G.; Yuan, Z. (2020). The effect of enterprise internetization on the innovation and export of Chinese enterprises. *Economic Research Journal*, 55(1), 33-48.
- Shen, Y.; Yang, Z.; Zhang, X. (2023). Impact of digital technology on carbon emissions: Evidence from Chinese cities. *Frontiers in Ecology and Evolution*, 11, 1-17.
- Song, Y.; Mei, D. (2022). Sustainable development of China's regions from the perspective of ecological welfare performance: analysis based on GM (1, 1) and the malmquist index. *Environment, Development and Sustainability*, 24(1), 1086-1115.
- The Government of Japan (2021). The long-term strategy under the Paris Agreement.
- Taşel, F. (2020). Dijitalleşmenin ticarete ve ekonomiye etkisi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(2), 127-137.
- Tehrani, R.; Mehragan, M. R.; Golkani, M. R. (2012). A model for evaluating financial performance of companies by data envelopment analysis: A case study of 36 corporations affiliated with a private organization. *International Business Research*, 5(8), 8-16.
- Tone, K. (2001). A slacks-based measure of efficiency in data envelopment analysis. *European journal of operational research*, 130(3), 498-509.
- Vasylieva, T.; Lyulyov, O.; Bilan, Y.; Streimikiene, D. (2019). Sustainable economic development and greenhouse gas emissions: The dynamic impact of renewable energy consumption, GDP, and corruption. *Energies*, 12(17), 11-23. <https://doi.org/10.3390/en12173289>.
- Xia, J.; Zhan, X.; Li, R. Y. M.; Song, L. (2022). The relationship between fiscal decentralization and China's low carbon environmental governance performance: The malmquist index, an SBM-DEA and systematic GMM approaches. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 1-10.

Yue, S.; Shen, Y.; Yuan, J. (2019). Sustainable total factor productivity growth for 55 states: An application of the new malmquist index considering ecological footprint and human development index. *Resources, Conservation and Recycling*, 146, 475-483.

Zhou, X.; Zhou, D.; Wang, Q.; u, B. (2019). How information and communication technology drives carbon emissions: A sector-level analysis for China. *Energy Economics*, 81, 380-392.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İlhan ALEMDAR (%40), Resul TELLİ (%60)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İlhan ALEMDAR (40%), Resul TELLİ (60%)

Effects of Stress and Trait Anxiety on Job Performance: The Mediating Role of Intrinsic and Extrinsic Motivation in Tourism Employee*

Ayşe ŞENGÖZ¹

¹ Assist. Prof. Dr., Akdeniz University, aysesengoz@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0311-9141

Abstract: Tourism significantly contributes to the country's economy with its vast employment opportunities. In addition to this significant contribution, the sector's structure can place considerable physical and psychological pressure on employees. Tourism, a labor-intensive service sector, presents high job demands and a stressful working environment for employees. This work environment makes the factors directly affecting employees' motivation and job performance remarkable. Therefore, this study examines the relationships between perceived stress and trait anxiety, intrinsic and extrinsic motivation, and job performance among employees in tourism. It is aimed to establish the mediating role of motivation in the effects of stress and anxiety on job performance. The study was conducted on 370 hotel employees using the structural equation modeling (SEM) methodology. The most interesting result of the study is that anxiety does not have a negative effect on the job performance of tourism employees. The study concluded that perceived stress and anxiety affect extrinsic motivation and job performance. Moreover, there is no mediating role for intrinsic or extrinsic motivation in the relationship between perceived stress and job performance. The findings show that perceived stress negatively affects motivation, thus reducing job performance. These results suggest various implications for developing human resources management strategies in tourism.

Keywords: Perceived stress, trait anxiety, job performance, intrinsic and extrinsic motivation

Jel Codes: J53, L83, M12

Stres ve Kişilik Kaygısının İş Performansı Üzerindeki Etkileri: Turizm Çalışanlarında İçsel ve Dışsal Motivasyonun Aracılık Rolü

Cite: Şengöz, A. (2025). Effects of Stress and Trait Anxiety on Job Performance: The Mediating Role of Intrinsic and Extrinsic Motivation in Tourism Employee, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 334-346. <https://doi.org/10.30586/pek.1605517>

Submitted: 23.12.2024

Accepted: 04.02.2025

Copyright: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Turizm sektörü, geniş istihdam olanakları ile ülke ekonomisine önemli katkılar sunmaktadır. Bu önemli katkının yanı sıra, sektörün yapısı gereği, çalışanlar üzerinde belirgin fiziksel ve psikolojik baskılar etkileri olabilmektedir. Emek yoğun bir hizmet sektörü olan turizm sektörü, çalışanlar için yüksek iş talepleri ve stresli bir çalışma ortamı sunmaktadır. Bu çalışma ortamı, çalışanların motivasyonunu ve iş performansını doğrudan etkileyen faktörleri dikkate değer kılmaktadır. Bu çalışma, algılanan stres ve kişilik kaygısı, içsel ve dışsal motivasyon ile iş performansı arasındaki ilişkileri incelemektedir. Ayrıca çalışmada, stres ve kaygının iş performansı üzerindeki etkilerinde motivasyonun aracılık rolünü belirlemek amaçlanmaktadır. Çalışma, yapısal eşitlik modellemesi (SEM) metodolojisi kullanılarak 370 otel çalışanı üzerinde yürütülmüştür. Çalışmanın en ilginç sonucu ise kaygının turizm çalışanlarının iş performansını üzerinde olumsuz bir etkisinin olmamasıdır. Çalışmada, algılanan stres ve kaygının dışsal motivasyonu ve iş performansını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bulgular, algılanan stresin motivasyonu olumsuz etkilediğini ve dolayısıyla iş performansını düşürdüğünü göstermektedir. Ayrıca, algılanan stres ve iş performansı arasındaki ilişkide içsel veya dışsal motivasyon için aracılık rolü bulunmamaktadır. Bu sonuçlar, turizm sektöründe insan kaynakları yönetimi stratejileri geliştirmek için çeşitli çıkarımlar sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Algılanan stres, kişilik kaygısı, iş performansı, içsel ve dışsal motivasyon

Jel Kodları: J53, L83, M12

* The approval of the Akdeniz University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee no 13/311 dated 26.06.2024 was obtained for this study.

1. Introduction

Tourism is recognized as a significant driver of global economic development and growth, accounting for approximately 10% of the world economy (Li et al., 2018). While tourism is a significant driver of economic development, its labor-intensive nature presents challenges for worker well-being and performance. This sector creates extensive employment opportunities and critical revenue sources for various countries. The success of the tourism industry largely depends on the quality of services provided by its employees. Therefore, employee job performance is crucial for the sector's competitiveness and sustainability.

Like other sectors, tourism has faced significant challenges due to the COVID-19 pandemic, which has limited international travel. Statistical data shows that travel mobility is robust in 2023. It is thought that pre-pandemic levels will be reached in 2024. The UNWTO World Tourism Barometer announced that international tourism completed 2023 with 1.3 billion international movements, 88% of pre-pandemic levels. It is predicted that a full recovery is expected in 2024, and this recovery can be achieved by releasing all demands, providing new connections between destinations, and a more substantial recovery in weak markets (Asian markets) (UNWTO, 2024). This recovery highlights the resilience of tourism and emphasizes the importance of understanding the factors that influence employee performance during this critical period.

One theoretical framework that offers valuable insights into employee performance is Self-determination theory (SDT). SDT, as defined by Deci and Ryan (2002) and further elaborated by Ryan and Deci (2017), conceptualizes motivation as a construct involving external and internal forces that influence the direction, initiation, intensity, and persistence of behavior (Vallerand & Thill, 1993). SDT identifies several forms of motivation: Amotivation, Extrinsic Motivation, and Intrinsic Motivation (Deci & Ryan, 2000), which are arranged from least to most.

It is essential to understand different types of motivation to improve employee performance in tourism. Intrinsic motivation is engaging in activities for inherent enjoyment, interest, or satisfaction (Waterman et al., 2008). It can be divided into three types: Intrinsic motivation to know (motivated by learning, curiosity, and exploration), Intrinsic motivation toward accomplishments (motivated by the enjoyment and satisfaction of achieving goals), and Intrinsic motivation to experience stimulation (motivated by the sensory experiences associated with the activity (Pelletier et al., 1996). Extrinsic motivation, in contrast, is driven by external factors and can be divided into four types: behaviors considered valuable and essential to the individual, behaviors consistent with personal goals, behaviors performed because of punishments or social pressures, behaviors driven by internal pressures such as guilt, and external rewards. Amotivation also explains the lack of extrinsic and intrinsic motivation, where individuals do not see reasons to participate in a movement (Vallerand & Fortier, 1998).

Given the significant impact of motivation on performance, it is also crucial to consider other influencing factors, such as stress and anxiety (Eubank & Gilbourne, 2003). Several factors influence employee performance, with stress and anxiety being the primary ones. High levels of stress and anxiety are known to impact job performance negatively (Motowidlo et al., 1986). However, findings suggest that motivation can counterbalance and mitigate these adverse effects. By enhancing employees' desire to achieve their goals and their commitment to their jobs, motivation can reduce the negative impacts of stress and anxiety on job performance. Therefore, this study focuses on the complex interaction between motivation, stress, and anxiety in tourism. It examines the mediating role of motivation in the relationship between stress, anxiety, and job performance. This research focuses on employees in the tourism sector to enhance understanding of the industry's specific dynamics and working conditions. Understanding how employees' motivation levels are related to stress and anxiety and how these relationships affect job performance can help improve tourism enterprises' human resource management strategies.

Tourism, regarded as a vital industry for both developed and developing countries, depends significantly on the productivity and motivation of its employees. Perceived stress and intrinsic motivation are significant factors that affect employee performance and, consequently, the business's overall success. This study explores how perceived stress impacts intrinsic and extrinsic motivation and examines this relationship within the context of tourism businesses. By investigating these relationships, this research will offer practical recommendations for enhancing employee performance and ensuring the long-term success of tourism enterprises.

This research seeks an academic answer to the question, "What is the effect of perceived stress on intrinsic and extrinsic motivation and job performance, and do intrinsic and extrinsic motivation mediate in this effect?" It examines the relationships between stress, motivation, and job performance of employees in the tourism sector.

2. Literature Review and Hypothesis Development

Stress is a situation that challenges an individual's ability to cope with environmental demands (Hobfoll, 1988). Perceived stress, which is noticed by signs of loss of control and mental tension, can be explained as the psychological response of individuals to threatening stimuli in the environment. Perceived stress is noticed by individuals' cognitive evaluation (Cohen et al., 1983). Perceived stress is related to how individuals evaluate and experience these demands. Therefore, excessive perceived stress can often lead to mental and physical illnesses in entrepreneurs and even further impair their work resilience (Kipkosgei, 2022). Research shows that perceived stress significantly impacts intrinsic and extrinsic motivation (Nguyen & Chen, 2023; Hudson, 2013). Ahmad (2021) investigated the effects of extrinsic motivation and self-efficacy on students' academic stress in their studies. Sharma et al. (2014) aimed to compare the stress, leisure motivation, and anxiety levels among foreign tourists visiting the Taj Mahal in India and to examine the gender differences between these variables. Lee et al. (2022) examined the effects of intrinsic and extrinsic motivation on the job satisfaction of returning married female flight attendants after returning from leave. Employees in tourism businesses are exposed to various stress sources such as intense work tempo, customer satisfaction expectations, long working hours, and seasonal fluctuations. These stress factors can negatively affect employees' job performance and general well-being. According to Vatankhah's study, job characteristics are the most critical determinant in the tourism industry's main components of workplace stressors, and mental demands are the sub-criterion most influencing job stress (Vatankhah et al., 2021). In situations where perceived stress is high, employees may enjoy their work less, their sense of curiosity and discovery may decrease, and their overall interest and satisfaction may weaken. Therefore, within the scope of the study, the following hypotheses were developed, if perceived stress in the tourism sector has an effect on extrinsic and intrinsic motivation and job performance. Within the scope of this information, the following hypotheses were developed.

H1. Perceived stress has an effect on intrinsic motivation.

H2. Perceived stress has an effect on extrinsic motivation.

H3. Perceived stress has an effect on job performance.

Trait anxiety is a concept that refers to the tendency of an individual to constantly react with high levels of anxiety to situations encountered in their daily lives (Spielberger et al., 1971) and is an important factor for those working under intense stress, such as in tourism (Karsavuran, 2021; Akgunduz & Eser, 2022). When tourism employees have high levels of trait anxiety, customer relations, problem-solving, and job performance can be negatively affected (Chua et al., 2022). Trait anxiety can lead to burnout, difficulty coping with stress (Anderson et al., 1999), and reduced job satisfaction in these individuals, which can negatively affect both individual well-being and service quality (Maharani et al., 2020). In this context, managing trait anxiety levels in tourism employees is critical to protecting both employee health and the overall success of the sector (Darvishmotevali & Ali, 2020). In their study investigating the link between job stress and performance in the

tourism industry, Kalyar et al. (2019) concluded that employees with higher stress levels performed poorly in terms of both creativity and in-role performance. Considering this information, the following hypotheses were formed.

H4. Trait anxiety has an effect on intrinsic motivation.

H5. Trait anxiety has an effect on extrinsic motivation.

H6. Trait anxiety has an effect on job performance.

SDT by Deci and Ryan (2002) categorizes motivation into three forms: Intrinsic Motivation, Extrinsic Motivation and Amotivation. Intrinsic motivation is driven by personal enjoyment and interest in the activity, while extrinsic motivation is influenced by external factors such as rewards and social pressures. Amotivation occurs when there is no motivation to engage in an activity. Intrinsic motivation includes three subtypes: the desire to learn, the satisfaction of achieving goals, and the enjoyment of sensory experiences. Extrinsic motivation can be aligned with personal goals (Delaney & Royal, 2017), valued by the individual (Legault, 2020), driven by internal pressures, or influenced by external rewards and punishments.

Intrinsic motivation consists of a sense of discovery that internally motivates individuals to engage in activities that satisfy their curiosity and desire for mastery, spontaneously and without the influence of others (Deci & Ryan, 1985; Piaget, 1971; White, 1959). Intrinsic motivation refers to individuals acting with internal drives and personal satisfaction. Intrinsically motivated employees enjoy their work and find it meaningful to them. In tourism, intrinsic motivation has the potential to increase employee customer satisfaction and creative problem-solving and improve overall job performance. When intrinsic motivation is high, employees are more engaged and committed to their jobs. Considering this information, the following hypotheses were formed.

H7. Intrinsic motivation has a mediating role in the effect of perceived stress on job performance.

H8. Extrinsic motivation has a mediating role in the effect of perceived stress on job performance.

H9. Intrinsic motivation has a mediating role in the effect of trait anxiety on job performance.

H10. Extrinsic motivation has a mediating role in the effect of trait anxiety on job performance.

3. Methodology

This study investigated the effects of hotel employees' anxiety and stress levels on motivation (internal and external) and job performance. The research aims to reveal the level and direction of stress, motivation, and anxiety, which are thought to affect the job performance of hotel employees, using structural equation modeling (SEM). SEM is an effective multivariate technique increasingly found in scientific research to test, evaluate, and verify theoretical models, such as multivariate causal relationships (Fan et al., 2016).

A conceptual model better expresses the causality relationship in scientific studies. The conceptual model is to comply with the model described as descriptive or situational. In the conceptual model, variables and relationships between variables can be defined, and predictions can be made using these definitions (Kandemir et al., 2016; Kurtulus, 1996).

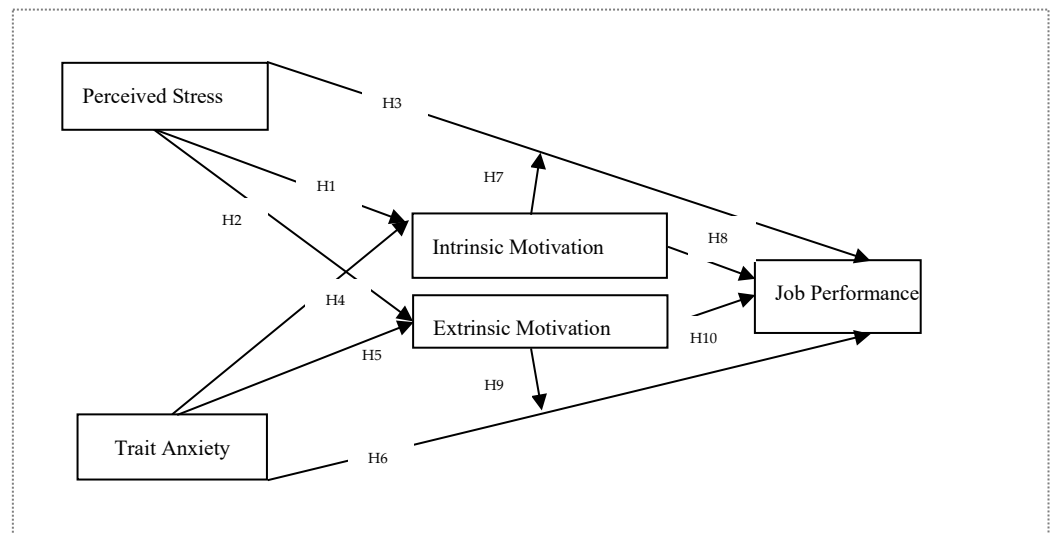

Figure 1. The Mediating Role of Intrinsic and Extrinsic Motivation in the Effect of Perceived Stress and Trait Anxiety on Job Performance

The research was conducted by considering conditions such as accessibility, cost, and time, and the survey was applied to 370 tourism employees working in hotels in the Antalya region. Multiple analyses were conducted to test the hypotheses. The stress, motivation, and anxiety levels thought to be effective on the job performance of hotel employees were investigated with structural equation modeling (SEM). The conceptual model better expresses the causality relationship in the studies. The conceptual model should comply with the model described as descriptive or situational. In the conceptual model, variables and relationships between variables are defined, and predictions are made. Survey forms were prepared as the data collection tool.

The convenience sampling method was chosen to investigate a population without a sampling limit to collect data quickly and more effectively. To calculate the sample size, the universe-sample size table developed by Altunışık et al. (2004: 125) and Yazıcıoğlu and Erdoğan (2007: 72) was employed. According to the sample size table by Yazıcıoğlu and Erdoğan (2007: 72), when the population size is between 5,000 and 10,000 people, a sample size of 370 is adequate with a sampling error of 0.05.

Within the survey scope, the trait anxiety inventory consisting of 20 items developed by Bieling et al. (1998) and whose validity and reliability have been established, and the employee performance scale composed of 4 items translated into Turkish by Çöl (2008) were used. In addition, the perceived stress scale consisting of 10 items translated into Turkish by Eskin et al. (2013) and the intrinsic and extrinsic motivation scale composed of 22 items translated into Turkish by Dündar et al. (2007) were used. These statements were as follows: (1) I strongly disagree, (2) I disagree, (3) I partially agree, (4) I agree, (5) I strongly agree.

The data analysis approach used in the study is the covariance-based structural equation model. This approach is a new and effective analysis technique formed by combining multivariate statistical methods used in many fields of social sciences in recent years. SEM is a method that explains the cause-and-effect relationship of mixed hypotheses in research models based on causality and allows the research model to be analyzed. In this method, the researcher establishes causal relationships between variables and tests these relationships with data (Cengiz & Kırkbir, 2007; Kandemir, 2015; İlhan & Çetin, 2014). Validity analysis of the scales used in SEM analyses is also performed. Confirmatory factor analysis produces results about the scale's validity by testing the compatibility of the observed variables with the latent variable (Eygü, 2018). Researchers in scientific studies use the SEM approach through various package

programs. The package program used for data analysis for SEM in the study is SPSS AMOS.

4. Findings

The data obtained in the study was first subjected to missing data analysis to prepare for the SEM analysis. 46 cells not included in the data set were identified, and the mean value was assigned to the column average option. The normal distribution of the data was evaluated according to the Skewness Kurtosis approach, and it was seen that the skewness/kurtosis values above the data were between +2.2 and -2.2. Accordingly, the data can be used for SEM analysis. In addition, reliability tests of the scales used in the study were conducted: Trait Anxiety scale reliability coefficient was 0.749 (20 statements), Perceived Stress scale reliability coefficient was 0.789 (10 statements), Intrinsic Motivation dimension reliability coefficient was 0.844 (9 statements), Extrinsic Motivation dimension reliability coefficient was 0.845 (13 statements), Job Performance scale reliability coefficient was 0.789 (4 statements), and values above the 0.70 reliability threshold were reached. The validity analysis of the scales used in the study was done with confirmatory factor analysis, and the following analysis results were obtained.

Table 1. Confirmatory Factor Analysis Fit Indices of Trait Anxiety, Perceived Stress, Motivation, and Job Performance Scales

Fit Indices	Trait Anxiety	Perceived Stress	Motivation	Job Performance	Goodness of Fit	Acceptable Means of Compliance
χ^2/sd	2,302	3,082	3,284	1,556	≤ 3	≤ 5
GFI	,923	,977	,859	,996	$\geq 0,95$	$\geq 0,95$
CFI	,847	,973	,837	,997	$\geq 0,97$	$\geq 0,97$
RMSEA	,060	,076	,080	,039	$\leq 0,05$	$\leq 0,08$
RMR	,042	,035	,078	,021	$\leq 0,05$	$\leq 0,05$

The values in Table 1 are the confirmatory factor analysis fit index results of the scales used in the study. Three scale items from the trait anxiety scale and four from the perceived stress scale were excluded during the confirmatory factor analysis because they were below the factor loading value of 0.32 (Peterson, 2000), which is the explanatory power of the latent variable. The reliability analysis of the data was previously performed, and it was stated that a reliable data set was obtained. According to these results, it was revealed that the scales used in the study had construct validity. The models related to the scales were revealed with confirmatory factor analysis, and then construct validity was investigated using path analysis. The data related to the hypotheses tested in the path analysis conducted to examine the interaction between trait anxiety, perceived stress, motivation (internal and external), and job performance are given in Figure 1 and Table 1.

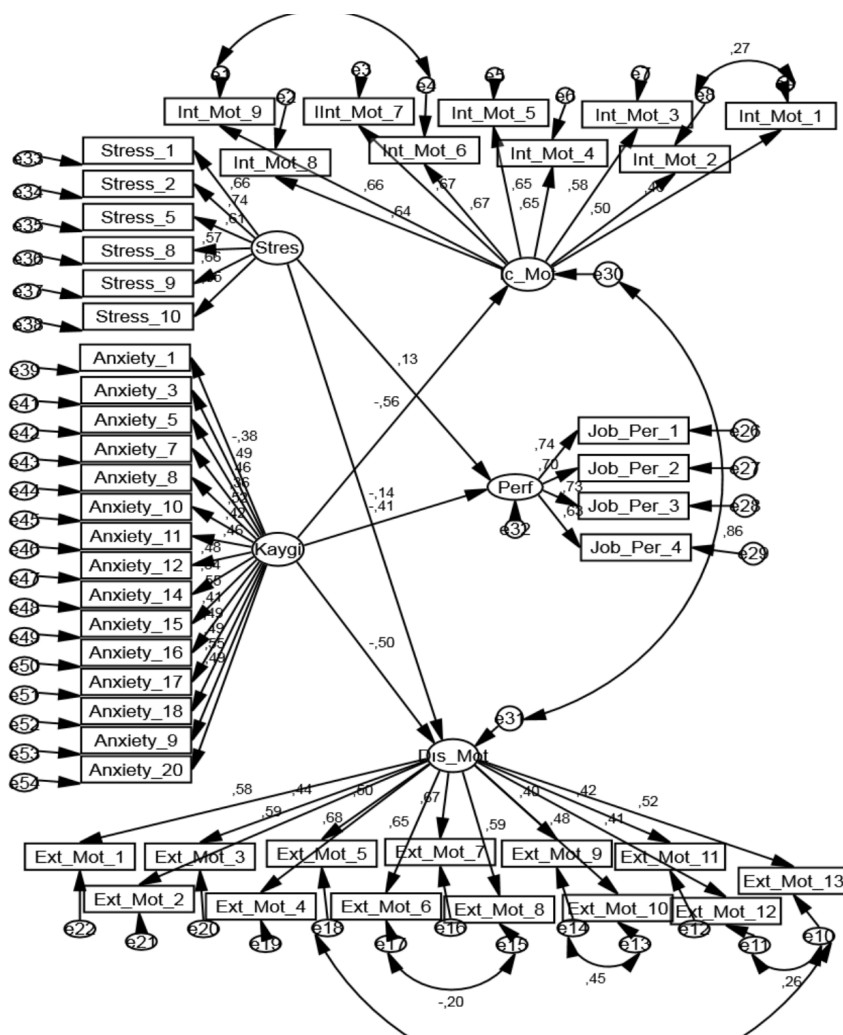

Figure 2. Path Analysis Research Model for the Mediating Effect of Intrinsic and Extrinsic Motivation on the Effect of Trait Anxiety and Perceived Stress on Job Performance

Figure 2 illustrates the research model developed to examine the mediating effects of intrinsic and extrinsic motivation on how trait anxiety and perceived stress influence job performance. Conceptually established relationships were tested in this model, and the paths that did not provide statistical acceptance and some observed variables were excluded from the model. In the “Trait Anxiety” variable in the research model, observed variables 19, 4, and 6; in the “Perceived Stress” variable, observed variables 3, 4, and 6 were excluded from the analysis. Since the regression paths in the conceptual model for the effect of intrinsic and extrinsic motivation on performance were inappropriate regarding the p-significance value (>0.05), they were removed from the research model. The final model obtained is with goodness of fit indices (Table 2).

Table 2. Path Analysis Research Model Goodness of Fit Values for the Mediating Effect of Intrinsic and Extrinsic Motivation on the Effect of Trait Anxiety and Perceived Stress on Job Performance

Model Fit Values	Acceptable Means of Compliance	Goodness of Fit	Research Model
(Δ^2_x/sd)	≤ 4-5	≤ 3	2,607
RMSEA	> 0,06-0,08	≤ 0,05	0,067
SRMR	0,06-0,08	≤ 0,05	0,0981
GFI	0,89-0,85	≥ 0,90	0,767

CFI	$\geq 0,95$	$\geq 0,97$	0,718
-----	-------------	-------------	-------

When looking at the goodness of fit values, the basic values RMSEA and Chi-Square/sd have sufficient fit values. In contrast, the other goodness of fit values in the report are close to acceptable fit, so it can be said that the research model represents the structure; in other words, the structure is compatible with the sample data. The significance values for the relationships in the model are given in Table 3.

Table 3. Path Analysis Research Model Significance Values for the Mediating Effect of Intrinsic and Extrinsic Motivation on the Effect of Trait Anxiety and Perceived Stress on Job Performance

Exogenous Variable	Direction of Impact	Endogenous Variable	Standardized Impact Coefficient	p
Trait Anxiety	→	Internal Motivation	-,567	,000
Perceived Stress	→	External Motivation	,166	,045
Trait Anxiety	→	External Motivation	-,507	,000
Trait Anxiety	→	Job Performance	-,333	,000
Perceived Stress	→	Job Performance	,142	,048
Perceived Stress	→	Internal Motivation	,041	,457
Internal Motivation	→	Job Performance	-,038	,860
External Motivation	→	Job Performance	,159	,441

In the significance value table where we look at the status of our hypotheses when trait anxiety increases by 1 unit in an individual, intrinsic motivation decreases by 57%, when stress increases by one unit in an individual, extrinsic motivation increases by 17%, when trait anxiety increases by one-unit, extrinsic motivation decreases by 50%. When trait anxiety increases by one unit, performance decreases by 33%. It can be thought that anxiety at a manageable level has a positive effect on job performance. When stress increases by one unit, performance increases by 14%. The effect of stress on job performance is positive. When stress increases by one unit, intrinsic performance increases by 04%. When intrinsic motivation increases by 1 unit, performance decreases by 04%. When extrinsic motivation increases by one unit, performance increases by 16%. The causal relationships in the research model were tested with path analysis, and the results are reported in Table 4. The results obtained reveal whether the hypotheses of the research are supported or not.

Table 4. Evaluation of Research Hypotheses

	Hypotheses	
H1	Perceived stress has an effect on intrinsic motivation.	Not supported
H2	Perceived stress has an effect on extrinsic motivation.	Supported
H3	Perceived stress has an effect on job performance.	Supported
H4	Trait anxiety has an effect on intrinsic motivation.	Supported
H5	Trait anxiety has an effect on extrinsic motivation.	Supported
H6	Trait anxiety has an effect on job performance.	Supported
H7	Intrinsic motivation has a mediating role in the effect of perceived stress on job performance.	Not supported
H8	Extrinsic motivation has a mediating role in the effect of perceived stress on job performance.	Not supported
H9	Intrinsic motivation has a mediating role in the effect of trait anxiety on job performance.	Not supported
H10	Extrinsic motivation has a mediating role in the effect of trait anxiety on job performance.	Not supported

Table 4 was created based on the hypothesis evaluations found as a result of the research findings. According to Table 4, there is no effect on intrinsic motivation, but perceived stress has a significant effect on extrinsic motivation and job performance. In addition, trait anxiety has an effect on intrinsic and extrinsic motivation as well as on job performance. However, it was concluded that intrinsic and extrinsic motivation do not mediate the effects of perceived stress and anxiety on job performance.

5. Conclusion and Discussion

The study examines how the stress and trait anxiety employees perceive in tourism affect job performance through intrinsic and extrinsic motivation. It aims to optimize human resource management strategies by providing significant findings to better understand the relationship between employees' motivation levels and stress and anxiety. An intriguing result of the study is that anxiety does not negatively impact job performance. It can be considered that anxiety, at a manageable level, positively affects job performance. To achieve more generalizable results, the effect of anxiety on job performance should be measured again by rating it according to the levels of anxiety.

According to another study result, although stress is a negative concept, it has a positive effect on job performance and motivation, and this effect is not at high levels. However, this result contradicts the study of Altıntaş et al. (2023). According to Altıntaş et al. (2023), perceived stress in the workplace affects job motivation; in particular, the higher the perceived stress, the less self-determination of motivation.

This study is significant because it explains the current situation with its findings and determines the relationship between stress anxiety and job performance. This theoretical framework can assist tourism businesses in developing strategies to manage employee stress levels and boost intrinsic motivation. To reduce the negative impact of perceived stress on intrinsic motivation, businesses can implement interventions such as stress management programs, flexible working hours, and employee support services. Thus, increasing employees' motivation can improve the business's overall performance and customer satisfaction.

This study investigated the effects of perceived stress and anxiety on intrinsic motivation, extrinsic motivation, and job performance. The findings reveal that perceived stress significantly impacts extrinsic motivation and job performance but does not substantially affect intrinsic motivation. Both perceived stress and anxiety were found to influence extrinsic motivation and job performance. However, the study did not identify a mediating role for either intrinsic or extrinsic motivation in the relationship between perceived stress and job performance.

The results provide insight into how perceived stress and anxiety affect workplace motivation and performance. The finding that perceived stress does not significantly impact intrinsic motivation suggests that stress does not easily disrupt factors driving intrinsic motivation, such as personal satisfaction, engagement, or interest in the task. This aligns with the idea that intrinsic motivation is more stable and less influenced by external stressors than extrinsic motivation. Although Nguyen and Chen (2023) revealed in their study that there was no significant relationship between perceived stress and intrinsic learning motivation, they emphasized that the possible negative effects of stress on students' learning process should not be ignored.

In contrast, the significant impact of perceived stress on extrinsic motivation indicates that when individuals perceive high-stress levels, they might focus more on external outcomes, such as rewards or recognition. This finding suggests that stress may amplify sensitivity to external contingencies, highlighting the importance of managing stress to maintain healthy levels of extrinsic motivation. According to the results of their study, Ahmad (2021) found that extrinsic motivation has a negative and significant effect on student academic stress.

The support for the hypothesis that perceived stress affects job performance aligns with the literature, indicating that stress can negatively impact cognitive functioning,

decision-making, and overall performance. Elevated levels of perceived stress may lead to burnout, reduced attention to detail, and decreased productivity, which can directly hinder job effectiveness.

Anxiety was found to significantly impact both intrinsic and extrinsic motivation, indicating that anxiety affects an individual's drive regardless of whether it is internally or externally motivated. This could be due to anxiety's general effect on emotional well-being and cognitive capacity, which can decrease the enjoyment derived from the task (intrinsic motivation) and the response to external rewards (extrinsic motivation). As a result of the studies by Lee et al. (2022), it was found that intrinsic motivation significantly affects job satisfaction, while extrinsic motivation, such as salary, break times, and external recognition, positively affects job satisfaction, but social benefits are ineffective.

Anxiety also negatively impacts job performance, which aligns with the understanding that it can impair focus, increase errors, and reduce overall effectiveness in work tasks. The study found no evidence that either intrinsic or extrinsic motivation mediates the relationship between perceived stress and job performance. This indicates that the detrimental effects of perceived stress on job performance are direct and not influenced by motivation levels. Therefore, regardless of whether employees are intrinsically or extrinsically motivated, high levels of perceived stress result in lower job performance. While anxiety and stress directly affect job performance, motivation does not serve as a mediating factor. It could not be evaluated as a mediating variable in this study, irrespective of intrinsic and extrinsic motivation.

The findings underscore the necessity for organizations to adopt strategies for managing stress and anxiety. These strategies may encompass stress reduction programs, mindfulness practices, and support systems to assist employees in managing their stress and anxiety levels, thereby potentially enhancing motivation and performance. Considering the substantial effect of perceived stress on extrinsic motivation, organizations ought to explore the development of strategies that alleviate stress and foster a positive environment in which external motivators like rewards and recognition can be effectively utilized to boost employee motivation.

Since motivation does not mediate the relationship between perceived stress and job performance, direct interventions to reduce stress and anxiety and support job performance are crucial. These could include training programs that enhance skills, cognitive-behavioral approaches to manage anxiety, and creating supportive work environments.

Due to the negative effect of perceived stress on work performance, the human resources management unit can provide Mindfulness Training for hotel employees, work with experts who can receive psychological counseling, and organize wellness days. The hotel's human resources management unit can offer employees options such as relaxation leaves and flexible working hours. In addition, sports and nutrition support can be provided within the hotel, and an ergonomic working environment (shoes, etc.) can be provided for hotel employees who consistently work on their feet. Motivation-enhancing supports like appreciation, rewards, and accolades can transform the negative effect of perceived stress on work performance into a positive one.

Future research could investigate how perceived stress and anxiety influence different types of motivation and performance. It would also be beneficial to explore potential moderating factors, such as individual coping strategies or organizational support systems, that may lessen the adverse effects of stress and anxiety on motivation and performance. Gaining insight into these dynamics could help organizations better support their employees and improve overall workplace outcomes. This revised discussion emphasizes the specific variables of perceived stress and anxiety, offering a detailed understanding of their impact on motivation and job performance in the workplace.

One limitation of this study is the inclusion of two moderator variables. The tourism sector comprises employees from various cultures and even different nations. Therefore,

cultural differences and organizational policies can be utilized as moderating variables in future studies framed within a conceptual framework. Assessing the impact of these factors on the relationships among stress, motivation, anxiety, and job performance in future research can offer a fresh perspective. This sociology-based study will enhance the breadth and applicability of the field in the literature by enabling comparisons across different cultures.

The study has several limitations. Data was collected from hotel staff in Antalya for this research. While the findings may apply to hotel staff in tourist areas, they may not generalize to all hotel staff. Data collection took place over a short period; however, variables such as stress, anxiety, and motivation may fluctuate over time due to changing conditions. Additionally, the study faces sector-specific limitations because it focuses exclusively on hotel staff, and its conclusions cannot extend to sectors outside of tourism. The convenience sampling method employed in the study facilitates quick and easy data collection, but the sample may sometimes not fully represent the broader universe. Consequently, the generalizability of this study's results remains an uncertain challenge.

References

- Ahmad, M. (2021). Academic stress: How extrinsic motivation and self-efficacy affect. *JMKSP (Jurnal Manajemen, Kepemimpinan, dan Supervisi Pendidikan)*, 6(2), 164-180.
- Akgunduz, Y., & Eser, S. (2022). The effects of tourist incivility, job stress and job satisfaction on tourist guides' vocational commitment. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 5(1), 186-204.
- Altıntaş, E., Karaca, Y., Berjot, S., El Haj, M., & Boudoukha, A. H. (2023). Work stress and motivation in psychologists in the hospital setting: the role of primary cognitive appraisal. *Psychology, Health & Medicine*, 28(4), 1039-1048.
- Altunışık, R., Coşkun R., Bayraktaroğlu S. & Yıldırım E. (2004). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (3. bs). İstanbul: Sakarya Kitabevi.
- Anderson, V. L., Levinson, E. M., Barker, W., & Kiewra, K. R. (1999). The effects of meditation on teacher perceived occupational stress, state and trait anxiety, and burnout. *School Psychology Quarterly*, 14(1), 3.
- Bieling, P. J., Antony, M. M., & Swinson, R. P. (1998). The State-Trait Anxiety Inventory, Trait version: structure and content re-examined. *Behaviour Research and Therapy*, 36(7-8), 777-788.
- Cengiz, Ekrem. & Kırkbir Fazıl, (2007), Yerel Halk Tarafından Algılanan Toplam Turizm Etkisi İle Turizm Desteği Arasındaki İlişkiye Yönelik Yapısal Bir Model Önerisi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 19-37.
- Chua, B. L., Al-Ansi, A., Kim, S., Wong, A. K. F., & Han, H. (2022). Examining airline employees' work-related stress and coping strategies during the global tourism crisis. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(10), 3715-3742.
- Cohen, J. (1983). The cost of dichotomization. *Applied psychological measurement*, 7(3), 249-253.
- Çöl, G. (2008). Algılanan Güçlendirmenin İşgören Performansı Üzerine Etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46.
- Darvishmotevali, M., & Ali, F. (2020). Job insecurity, subjective well-being and job performance: The moderating role of psychological capital. *International Journal of Hospitality Management*, 87, 102462.
- Deci, E. L. (2002). *Self-determination research: Reflections and future directions*.
- Deci, E. L., Ryan, R. M. (1985). Toward an organismic integration theory: motivation and development. *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*, 113-148.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
- Delaney, M. L., & Royal, M. A. (2017). Breaking engagement apart: The role of intrinsic and extrinsic motivation in engagement strategies. *Industrial and Organizational Psychology*, 10(1), 127-140.
- Dündar, S., Özutku, H., & Taşpınar, F. (2007). İçsel ve dışsal motivasyon araçlarının işgörenlerin motivasyonu üzerindeki etkisi: Ampirik bir inceleme. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2), 105-119.
- Eskin, M., Harlak, H., Demirkıran, F., & Dereboy, Ç. (2013, October). Algılanan stres ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: güvenilirlik ve geçerlik analizi. *In New/Yeni Symposium Journal* 51(3), 132-140.
- Eubank, M., & Gilbourne, D. (2003). Stress, performance, and motivation theory. In *Science and soccer* (pp. 222-237). Routledge.

- Eygü, H. (2018). Trafik Kazalarını Etkileyen Faktörlerin Yapısal Eşitlik Modeli ile İncelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 837-850.
- Fan, Y., Chen, J., Shirkey, G., John, R., Wu, S. R., Park, H., & Shao, C. (2016). Applications of structural equation modeling (SEM) in ecological studies: an updated review. *Ecological Processes*, 5, 1-12.
- Hobfoll, S. E. (1988). *The ecology of stress*. NY: Hemisphere Publishing Corporation.
- Hudson, T. M. (2013). Impact of stress-coping strategies on perceived stress, intrinsic motivation, and self-efficacy levels of students. Gardner-Webb University.
- İlhan, M., & Çetin, B. (2014). LISREL ve AMOS programları kullanılarak gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli (yem) analizlerine ilişkin sonuçların karşılaştırılması. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 5(2), 26-42.
- Kalyar, M., Shafique, I., & Ahmad, B. (2019). Job stress and performance nexus in tourism industry: A moderation analysis. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 67(1), 6-21.
- Kandemir, H. (2015). Öğrenci Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Yapısal Eşitlik Modeli ile Araştırılması-Investigation of Factors Which Affecting Student Satisfaction by Structural Equation Model. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(13), 447-461.
- Kandemir, H., Tekeli, İ., & Özdaşlı, K. (2016). Örgüt Kültürünün Düşük ve Yüksek Bağlı İletişim Tarzları Üzerine Etkisi: Kafe Çalışanları Üzerine Çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (11), 202-222.
- Karsavuran, Z. (2021). Surviving a major crisis: The case of dismissed tourism and hospitality employees. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 13(2), 243-265.
- Kipkosgei, F. (2022). Perceived Entrepreneurial Stress and Entrepreneurial Resilience; The Mediating Role of the Well-Being of Entrepreneurs and Moderating Role Perceived Online Social Support. *Merits*, 2, 1-17. <https://doi.org/10.3390/merits2010001>
- Kurtulus, K. (1996). *Pazarlama Araştırmaları*, Avcıol Basım,
- Lee, Y., Kim, H. L., & Hyun, S. S. (2022). Effect of intrinsic and extrinsic motivations on service performance after parental leave. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(5), 2715.
- Legault, L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation. *Encyclopedia of personality and individual differences*, 2416-2419.
- Li, K. X., Jin, M., & Shi, W. (2018). Tourism as an important impetus to promoting economic growth: A critical review. *Tourism management perspectives*, 26, 135-142.
- Maharani, S. P., Syah, T. Y. R., & Negoro, D. A. (2020). Internal service quality as a driver of employee satisfaction, commitment, and turnover intention exploring over focal role of employee well-being. *Journal of Multidisciplinary Academic*, 4(3), 170-175.
- Motowidlo, S. J., Packard, J. S., & Manning, M. R. (1986). Occupational stress: its causes and consequences for job performance. *Journal of applied psychology*, 71(4), 618.
- Nguyen, V. T. T., & Chen, H. L. (2023). Examining impacts of information system success and perceived stress on students' self-regulated learning mediated by intrinsic motivation in online learning environments: second-order structural equation modelling analyses. *Education and information technologies*, 28(10), 12945-12968.
- Pelletier, L. G., & Vallerand, R. J. (1996). Supervisors' beliefs and subordinates' intrinsic motivation: A behavioral confirmation analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 331.
- Peterson, R. A. (2000). A meta-analysis of variance accounted for and factor loadings in exploratory factor analysis. *Marketing letters*, 11, 261-275.
- Piaget, J. (1971). *Biology and knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ryan, R. M. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press.
- Sharma, S., Abraham, A., & Masih, P. (2014). Leisure motivation amongst tourists. *Indian Journal of positive psychology*, 5(4).
- Spielberger, C. D., Gonzalez-Reigosa, F., Martinez-Urrutia, A., Natalicio, L. F., & Natalicio, D. S. (1971). The state-trait anxiety inventory. *Revista Interamericana de Psicología/Interamerican Journal of psychology*, 5(3 & 4).
- UNWTO, 2024, International Tourism to Reach Pre-Pandemic Levels in 2024 Available online: <https://www.unwto.org/news/international-tourism-to-reach-pre-pandemic-levels-in-2024>
- Vallerand, R. J., & Fortier, M. S. (1998). Measures of intrinsic and extrinsic motivation in sport and physical activity: A review and critique. In J. Duda (Ed.), *Advances in sport and exercise psychology measurement* (pp. 81-101). Morgantown, WV: Fitness Information Technology.

Vallerand, R. J. and Thill, E. E. (1993). "Introduction au concept de motivation. [An introduction to the concept of motivation]". In *Introduction à la psychologie de la motivation*, Edited by: Vallerand, R. J. and Thill, E. E. 3 – 39. Laval (Québec): Éditions Études Vivantes.

Vatankhah, S., Bouzari, M., & Safavi, H. P. (2021). Unraveling the fuzzy predictors of stress at work. *International Journal of Organizational Analysis*, 29(2), 277-300.

Waterman, A. S., Schwartz, S. J., & Conti, R. (2008). The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation. *Journal of happiness studies*, 9, 41-79.

White, R. W. (1959). Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychological Review*, 66, 297-333.

Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2007). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Detay Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Akdeniz University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee no 13/311 dated 26.06.2024 was obtained for this study.

Author Contributions: Ayşe ŞENGÖZ (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Akdeniz Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 26.06.2024 tarih ve 13/311 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Ayşe ŞENGÖZ (%100)

Belediye Taşınmazlarında Ecrimisil Sorunu*

İsmail UÇAR¹

¹Dr. Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Ana Bilim Dalı, ismail.ucar@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4378-0487

Öz: Kamu malları, kamu yararını gerçekleştirme için idareye verilen kamu gücü ayrıcalıklarının bir sonucu olarak, özel koruma altındadır. 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun 75'inci maddesinde, hükümde sayılan taşınmaz malların gerçek ve tüzel kişilerce işgali üzerine, fuzuli şağilden ecrimisil isteneceği düzenlenmektedir. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 15'inci maddesinde ise 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükümlerinin belediye taşınmazları hakkında da uygulanacağı öngörülmüştür. Ancak başta düzenleme eksikliği olmak üzere çeşitli nedenlerle; ecrimisil kurumunda, yetki, usul, konu, kapsam, sebep gibi birçok açıdan sorunlarla karşılaşmaktadır. Ayrıca taşınmazlarının işgali hâlinde ecrimisil isteyerek tahsil etme ve taşınmazın tahliyesini talep etme konusunda belediyeye verilen yetki, bağlı yetkidir. Belediyelerin taşınmazları üzerindeki haksız işgallere karşı harekete geçip geçmeme konusunda takdir yetkisi yoktur. Bir kamu malı idaresi yöntemi olmayan ecrimisil, tahliye süreciyle tamamlanmalıdır. Oysa Sayıştay raporları incelendiğinde; belediyelerin sorumluluğu altında bulunan ve üçüncü şahıslar tarafından işgal edilen bazı yerlerden ecrimisil alınmaması, bazı yerlerin herhangi bir ihale olmaksızın ecrimisil karşılığında üçüncü kişilere kullanılması ve ecrimisilin olağan gelir yöntemine dönüştürülmesi gibi sorunlar dikkat çekmektedir. Bu nedenlerle öncelikle uygulanacak hukuki rejimin tespit edilerek meselenin çeşitli açılardan ele alınması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Belediye taşınmazları, ecrimisil, tahliye, haksız işgal, fuzuli şağil.

Jel Kodları: K11, K23, K42.

The Issue Of Mesne Profits In Municipal Immovable Properties

Abstract: Public properties are under special protection as a result of the public authority privileges granted to the administration for the purpose of realizing the public interest. Article 75 of the State Tender Law No. 2886 stipulates that upon the occupation of the immovable properties listed in the provision by natural and legal persons, mesne profits will be demanded from the unlawful occupier. Article 15 of Municipal Law No. 5393 stipulates that the provisions of Article 75 of the Law No. 2886 shall also apply to municipal immovable properties. However, due to various reasons, primarily the lack of regulation mesne profit mechanism faces numerous challenges in terms of authority, procedure, subject, scope, and grounds. In addition, the authority granted to municipalities to claim and collect mesne profits and to request the eviction of occupied properties constitutes a mandatory authority. Municipalities do not have discretionary authority on whether to take action against the unlawful occupation of their immovables. Mesne profit, which is not a method of public property management, must be completed with the eviction process. However, in the Court of Accounts reports on municipalities, issues such as failure to collect mesne profits for areas occupied by third parties under municipal responsibility, the granting of occupied properties to third parties without tender in exchange for mesne profits, and the transformation of mesne profits into a regular income method are noteworthy. For these reasons, the legal regime to be applied should be determined and the issue should be addressed from various angles.

Keywords: Municipal immovable properties, mesne profits, eviction, unlawful occupation, unlawful occupier.

Jel Codes: K11, K23, K42.

Atıf: Uçar, İ. (2025). Belediye Taşınmazlarında Ecrimisil Sorunu, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 347-371.
<https://doi.org/10.30586/pek.1603807>

Geliş Tarihi: 18.12.2024
Kabul Tarihi: 05.02.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu makale, 23-24 Aralık 2024 tarihlerinde Çankaya Belediyesi paydaşlığında gerçekleştirilen FSCONGRESS Ankara'da sunulan "Belediye Taşınmazlarında Ecrimisil Sorunu" başlıklı bildiri metninin genişletilmiş hâlidir.

1. Giriş

Kamu malları, kamu hizmetlerinin görülebilmesi için vazgeçilmez unsurlardan biridir. İdarenin her türlü faaliyetinde olduğu gibi, kamu mallarının idaresinde de amaç kamu yararının sağlanmasıdır. Bu yüzden kamu mallarının idaresinde tecavüz ve işgaller önlenmeli ve diğer kişilerin bu mallardan yararlanmasını haksız olarak engellemek suretiyle kamu yararının gerçekleşmesinin önüne geçenlerden, işgalin karşılığı bedeller alınmalıdır.

Dağlar, kıyılar, ormanlar, sokaklar, pazar yerleri, meralar, yaylalar ve daha birçok biçimde kendisini gösteren kamu mallarının sayısını tam olarak tespit ederek eksiksiz bir envanter çıkarmak mümkün görünmemektedir. Bu yüzden sayısız nitelikteki bu yerlerin işgalden korunması ve işgal edenlerden bedelinin alınmasının, özel kişilerin kendi mallarını korumak için izlediği yoldan daha kolay bir yolla sağlanması, kamu mallarının idaresindeki güçlüğü bir nebze de olsa hafifletmek için kanun koyucunun başvurduğu bir seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu yararını sağlamakla yükümlü olan idare, bunu gerçekleştirebilmesi amacıyla kamu gücü ayrıcalıklarıyla donatılmıştır. Kamu mallarının idaresinde de kamu gücü ayrıcalıklarının örneklerine rastlamak mümkündür. Ecrimisil kurumu bu ayrıcalıklardan biridir.

2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun¹ 75'inci maddesinde, "devletin özel mülkiyetinde veya hüküm ve tasarrufu altında bulunan taşınmaz malları, özel bütçeli idarelerin mülkiyetinde bulunan taşınmaz mallar ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ile idare ve temsil ettiği mazbut vakıflara ait taşınmaz malların, gerçek ve tüzelkişilerce işgali üzerine, fuzuli şagilden, bu Kanunun 9 uncu maddesindeki yerlerden sorulmak suretiyle, idareden taşınmaz ve değerlendirme konusunda işin ehli veya uzmanı üç kişiden oluşan komisyonca tespit tarihinden geriye doğru beş yılı geçmemek üzere tespit ve takdir edilecek ecrimisil" isteneceği öngörülmüştür. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun² "Belediyenin yetkileri ve imtiyazları" başlıklı 15'inci maddesine göre ise 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun 75'inci maddesi hükümleri belediye taşınmazları hakkında da uygulanır.

Görüldüğü üzere ecrimisil kurumu, kamu mallarında gerçekleşen haksız işgallere karşı, idarenin kamu gücü ayrıcalıklarını kullanarak, herhangi bir makamdan izin ya da onay almaksızın, kendi işlemleriyle yürüteceği süreç sonunda, işgalciden, haksız kullanım karşılığı olan bedelin tahsilini sağlar. Kanun koyucunun böyle bir kamu gücü ayrıcalığı vermediği kamu mallarının haksız işgali hâlinde, ecrimisil için adli yargı yerlerine başvurulması gerekmektedir. 2886 sayılı Kanun'un ilk hâlinde öngörülmese de 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle belediye taşınmazları da bu ayrıcalığın kapsamına dâhil edilmiştir. Bununla birlikte, başta düzenleme eksiklikleri ve yargı kararlarındaki tutarsızlıklar olmak üzere çeşitli nedenlerle, ecrimisil uygulamasında ciddi bir hukuki karmaşa bulunmaktadır. Ecrimisilin hukuki niteliği, ecrimisil istenebilecek kişiler, ecrimisilde usul, ecrimisil istemine konu olabilecek mallar, idarelerin birbirlerine karşı ecrimisil alacaklısı ve borçlusu olmaları, ecrimisil işleminin sebep unsuru olarak geçerli bir hukuki sebebe dayanmaması gibi meselelerde hem öğretide hem de yargı kararlarında birçok tartışmalı hususa rastlamak mümkündür.

Belirtmek gerekir ki ecrimisil talep etme ve devamında fuzuli şagilin idari yoldan tahliye sürecini başlatma, idareler için ayrıcalıklı bir yetki olmakla birlikte aynı zamanda bir yükümlülüktür. İdarelerin haksız işgallere göz yumma yetkisi bulunmamaktadır. Belediye taşınmazlarına ilişkin Sayıştay raporlarında ise tam aksi yönde bir hukuki manzara karşılaşılmaktadır. Belediyelerin sorumluluğu altında bulunan ve üçüncü şahıslar tarafından işgal edilen bazı yerlerden ecrimisil alınmaması, bazı yerlerin herhangi bir ihale olmaksızın ecrimisil karşılığında üçüncü kişilere kullanılması, işgal edilen taşınmazların tahliye işlemleri başlatılmaksızın ecrimisil karşılığı kullanılarak ecrimisilin olağan gelir yöntemine dönüştürülmesi gibi bulgular, belediye taşınmazlarının idaresinde ecrimisil yetkisi ve yükümlülüğü bakımından ciddi sorunlar olduğunu ortaya koy-

¹ Resmî Gazete, T. 10.09.1983, Sayı: 18161.

² Resmî Gazete, T. 13.07.2005, Sayı: 25874.

maktadır. Ecrimisil kurumunda karşılaşılan hukuki karmaşayla idarelerin ihmalleri birleşince, aslında haksız işgalin karşılığı olan ecrimisilin âdeta bir taşınmaz idare etme yöntemi hâline geldiği görülmektedir. Çalışmada belediye taşınmazlarında ecrimisil meselesi, hukuki sorun odaklı olarak çeşitli açılardan incelendikten sonra, ilgili Sayıştay raporları değerlendirilmiş ve sorunlara yönelik çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

2. Kamu Mallarından Özel Yararlanma

İdarenin kamu hizmetlerini görebilmesi için personel ve örgütlenmenin yanında taşınır ve taşınmaz mallara da ihtiyacı vardır (Kırbaş, 1988, s.13). Bu malları adlandırmak için çeşitli kavramlar kullanılmakla birlikte, en yaygın kullanım “kamu malı”dır. Kamu malı kavramı terminolojik olarak oldukça sorunludur. Genel bir kanunu olmadığı ve Anayasa’da ya da herhangi bir mevzuatta tam olarak tanımı yapılmadığı gibi, öğretide de herhangi bir terim birliğine varılamamıştır. Bir görüşe göre kamu malı kavramı; taşınır-taşınmaz malları, özel malları, kamunun yararlanmasına özgülenmiş, kamunun yararlanmasına açık malları kapsamaktadır (Karakoç, 2005, ss.56-57; Gülan, 2004, s.663). Başka bir deyişle, bu görüşe göre, kamu malları; özel hukuka tabi özel mallar, kamunun hizmetine özgülenmiş mallar (hizmet malları) ve kamunun kullanımına ya da yararlanmasına açık olan malların (orta malları-sahipsiz mallar) toplamından oluşur. Böylece kamu malları üst kavram olarak tercih edilmek suretiyle, kamu tüzel kişilerine ait malların kamu hukukuna tabi olanları için kamusal mal, özel hukuka tabi olanları için ise kamunun özel malları terimi kullanılabilir (Gülan, 2004, s.663). Bazı yazarlar ise kamu malı kavramını dar anlamda kullanarak, kavramın kapsamına idarenin özel mallarını dâhil etmezler (Akyılmaz, ve diğerleri, 2023, s.648; Gözler, 2019, C. 2, ss.845-846; Kırbaş, 1988, ss.13-34). 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun, 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu’nun 75’inci maddesine atıf yapan 15’inci maddesinde belediyenin kamu hukukuna tabi malları-özel hukuka tabi malları gibi bir ayırım yapılmadığından, biz bu çalışmada, kamu malı terimini idarenin özel mallarını da kapsayacak şekilde geniş anlamıyla kullanmayı tercih ediyoruz.

Daha çok orta malları ile sahipsiz malların konu olduğu *kamu mallarından genel yararlanma*, en basit ifadesiyle, kamu malından tahsis amacına uygun olarak herkesin yararlanması anlamına gelir (Akyılmaz, ve diğerleri, 2023, s.661). Kamu mallarından genel yararlanmada kural olarak serbestlik ilkesi geçerlidir. Bu nedenle genel yararlanma kesin bir yasaklamaya konu olamayacağı gibi; yararlanacak kişinin idareyle bir sözleşme ilişkisine girmesine, önceden izin almasına ya da bildirimde bulunmasına da gerek yoktur (Gülan, 2004, ss.700-704). Genel yararlanmada eşitlik ilkesi söz konusudur; aynı statüde olup yararlanma talep edenlerin aynı kurallara tabi olması gerekir. Genel yararlanma kural olarak meccanidir; yani karşılık gözetilmez, yararlanma karşılığında herhangi bir harç, resim veya bedel ödetilmez (Gülan, 2004, ss.700-704). Ayrıca kamu malı maddi olarak var olduğu sürece yararlanma devam edeceğinden, genel yararlanmada süreklilik ilkesi söz konusudur (Akyılmaz, ve diğerleri, 2023, s.662). Kamu mallarından özel yararlanma ise diğer kişilerin yararlanmasına engel oluşturabilen ve bunlara karşı korunmuş bir hukuki durumu ifade eden, kamu malının bir kısmında veya tamamında kişiselleştirilmiş bir hukuki durum aracılığıyla yararlanma imkânı veren yararlanma türüdür (Gülan, 2004, s.705). Genel yararlanmadan farklı olarak özel yararlanmada izin sistemi söz konusudur; yani özel yararlanma serbest değildir, bir kamu malından özel yararlanılması için gerekli organ veya makamdan izin alınması gerekir. Örneğin pazar yerinden alışveriş yapmak genel yararlanma teşkil ettiğinden izne tabi değildir. Ancak pazar yerinde tezgâh açarak satış yapmak özel yararlanma anlamına geleceğinden, satıcı kişinin yetkili merciden izin alması gerekir (Gülan, 2004, s.708). Özel yararlanma karşılığında bir bedel alınır; yani meccanilik geçerli değildir. Özel yararlanma geçicidir; kamu malından yararlanma izinleri ilgilileri lehine bir kazanılmış hak yaratmaz (Gözübüyük ve Tan, 2013, ss.984-986). Kamu mallarından özel yararlanmada, eşitlik ilkesi de farklı bir görünüm kazanır. Kuşkusuz idarenin özel yararlanma taleplerini kabul veya reddederken eşitlik ilkesine aykırı davranmaması gerekir. Ancak idare tarafından her talep edene özel yararlanma izni ve-

rilme zorunda değildir. Bu nedenle özel yararlanmada eşitlik ilkesinin genel yararlanmaya nazaran farklı bir işlevi vardır (Gülan, 2004, s.706).

Sonuç olarak kamu mallarından özel yararlanma izne tabidir. O hâlde herhangi bir izin alınmadan yapılan ve geçerli bir hukuki nedene dayanmayan özel yararlanmaların hukuki sonuçlarının olması gerekir. Kuşkusuz kamu düzenini bozan bazı işgallerin 2886 sayılı Kanun'da öngörülen idari süreç işletilmeksizin kolluk marifetiyle sonlandırılması mümkündür. Örneğin bir devlet hastanesi odasının işgali gibi, kamu düzenini bozan, derhâl müdahaleyi gerektirecek aciliyetteki tecavüzler kolluk faaliyetleri ile bertaraf edilebilir. Ancak kamu düzenini bozan bu gibi durumlar dışında, haksız yararlanmanın maddi bir karşılığı da söz konusu olmalıdır. Bu gerekliliği sağlayan hukuki yollardan biri ecrimisildir.

3. Kamu Mallarından Yararlanmada Ecrimisil ve 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun 75'inci Maddesi

Ecrimisil; mükafat, ücret, pay, bedel anlamına gelen "ecir" (Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük, 2014) ve benzer, eş, denk anlamına gelen "misil" (Yılmaz, 2006) sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan, kelime anlamı olarak "denk ücret" şeklinde ifade edilebilecek bir terimdir. Hukukta ecrimisil en basit anlamıyla "haksız el atma kazancının ödenmesi" şeklinde ifade edilebilir (Kırbaş, 1988, s.129). Bir gerçek veya tüzel kişinin bir kamu malından, idareden izin alması gerekirken gerekli izni almadan, geçerli hukuki bir sebep olmaksızın ve başkalarının o maldan yararlanmasını engeller biçimde özel yararlanması hâlinde, o kişiden ecrimisil talep edilmesi gerekir (Karakoç, 2005, s.60). Başka bir deyişle, hukuki bir dayanağı olmadan kamu malına el atan kişi, buna karşılık gelen bir "denk ücret" olarak hesaplanan bedeli ödemekle karşı karşıya kalır.

Bir malın kamu malı olarak nitelendirilmesi, o mal etrafındaki kişilerin hak ve özgürlüklerini kullanmalarına bazı sınırlamalar getirir. Zira kavramı ifade etmek için kullanılan "kamu" nitelendirmesi kamu malları söz konusu olduğunda "kamu yararı"nı ön plana çıkarır. Bu durum da kişilerin bu mallardan yararlanmaları bakımından hak ve özgürlüklerini kısıtlar veya yararlanmalarını zorlaştırır (Yayla, 1993, s.7). Ecrimisil, kişilerin kamu malı üzerindeki hak ve özgürlüklerini kullanırken o kamu malından yararlanmaya getirilen sınırları aşması hâlinde gündeme gelir. Bu nedenle ecrimisili doğuran olay "usulsüz özel yararlanma" olarak da ifade edilebilir.

Kamu mallarında ecrimisil konusundaki en önemli düzenleme 2886 sayılı Kanun'da yer almaktadır. 2886 sayılı Kanun'un "Ecrimisil ve tahliye" başlıklı 75'inci maddesi şu şekildedir:

"Devletin özel mülkiyetinde veya hüküm ve tasarrufu altında bulunan taşınmaz malları, özel bütçeli idarelerin mülkiyetinde bulunan taşınmaz mallar ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ile idare ve temsil ettiği mazbut vakıflara ait taşınmaz malların, gerçek ve tüzelkişilerce işgali üzerine, fuzuli şağilden, bu Kanunun 9 uncu maddesindeki yerlerden sorulmak suretiyle, idareden taşınmaz ve değerlendirme konusunda işin ehli veya uzmanı üç kişiden oluşan komisyonca tespit tarihinden geriye doğru beş yılı geçmemek üzere tespit ve takdir edilecek ecrimisil istenir. Ecrimisil talep edilebilmesi için, idarelerin işgalden dolayı bir zarara uğramış olması gerekmez ve fuzuli şağilin kusuru aranmaz.

"Ecrimisile itiraz edilmemesi halinde yüzde yirmi, peşin ödenmesi halinde ise ayrıca yüzde onbeş indirim uygulanır. Ecrimisil fuzuli şağil tarafından rızaen ödenmez ise, 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine göre tahsil olunur.

"Kira sözleşmesinin bitim tarihinden itibaren, işgalin devam etmesi halinde, sözleşmede hüküm varsa ona göre hareket edilir. Aksi halde ecrimisil alınır.

"İşgal edilen taşınmaz mal, idarenin talebi üzerine, bulunduğu yer mülkiye amirince en geç 15 gün içinde tahliye ettirilerek, idareye teslim edilir.

"Köy sınırları içerisinde yer alan Hazinesinin özel mülkiyetinde veya Devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan taşınmazların işgalcilerinden tahsil edilen ecri-

misil gelirlerinin yüzde beşi, 442 sayılı Köy Kanununda belirlenen görevlerde kullanılmak kaydıyla, tahsilatı izleyen ay içinde bu gelirlerin elde edildiği köy tüzel kişiliği hesabına aktarılmak üzere emanet nitelikli hesaplara kaydedilir. Maliye Bakanlığı bu oranı iki katına kadar artırmaya yetkilidir.”

Görüldüğü gibi düzenlemede doğrudan belediye taşınmazları anılmamaktadır. Nitelik düzenlemenin ilk hâlinde yalnızca devletin özel mülkiyetinde veya hüküm ve tasarrufu altında bulunan taşınmaz mallar kapsama alınmıştır³. Ancak 2005 yılında yürürlüğe giren 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun “Belediyenin yetkileri ve imtiyazları” başlıklı 15’inci maddesinin altıncı fıkrasında, 2886 sayılı Kanun’un 75’inci maddesi hükümlerinin belediye taşınmazları hakkında da uygulanacağı öngörülmüştür⁴. Bu nedenle yukarıda anılan madde belediyelerin hem özel hukuka tabi hem de kamu hukukuna tabi taşınmaz malları hakkında uygulanması gereken bir düzenlemedir.

2886 sayılı Kanun’a göre ecrimisil, belediye, ticaret odası, sanayi odası, borsa gibi kuruluşlar veya bilirkişilerden sorulmak suretiyle, idarenin taşınmaz ve değerlendirme konusunda işin ehli veya uzmanı üç kişiden oluşturacağı komisyonca tespit tarihinden geriye doğru beş yılı geçmemek üzere tespit ve takdir edilerek istenir (m.75/1). Böylece idare, ecrimisilin tespit ve takdirinde kendi görevlileri dışında objektif kriterlere başvurmayaya zorlanarak, keyfî ve subjektif tasarruflardan uzaklaştırılmak istenmiştir (Karacabey, 1990, s.759). Ecrimisil bedelinin belirtilen yerlerden sorulmaksızın belirlenmesi hâlinde ecrimisil işlemi şekil yönünden hukuka aykırı hâle gelir⁵.

Hesaplanacak ecrimisil bedeli “emsal kira bedeli”dir⁶. Ecrimisil ihbarnamesinin fuzuli şağıle tebliğiyle ecrimisil tahakkuk etmiş olur (Karakoç, 2005, ss.91-94).

2886 sayılı Kanun’un 75’inci maddesinde, ecrimisilin *tespit tarihinden geriye doğru beş yılı geçmemek üzere* tespit ve takdir edileceği öngörülmektedir. Öngörülen bu beş yıllık süre zamanışımı niteliğinde olmayan, ecrimisil alacaklarına özgü düşürücü nitelikte bir süredir (Örs, 2020, s.1180). Çalışmada yararlanılan yargı kararları incelendiğinde, uygulamada idarelerin beş yıldan daha uzun süreler için ecrimisil istemek suretiyle hukuka aykırı işlem tesis ettikleri örneklerin fazlalığı dikkat çekicidir. Tespit tarihinden geriye doğru beş yılı aşan ecrimisil istemlerine ilişkin işlemlerin, zaman bakımından yetki ve konu unsurları açısından hukuka aykırı olacağını belirtmek gerekir.

2886 sayılı Kanun’da öngörülen ecrimisil kurumu, tarh-tebliğ-tahakkuk-tahsis aşamalarından oluşan bir süreci ifade etmektedir. Ecrimisille ilgili uygulamadaki sorunlardan biri, ecrimisil tahakkuk işlemine karşı açılan davada yürütmenin durdurulması kararı verilmemesi hâlinde, tahsil aşamasındaki ödeme emrine karşı yeni bir dava açılması ve böylece, aynı ecrimisil alacağına ilişkin farklı mahkemelerde görülen iki davanın ortaya çıkmasıdır (Örs, 2020, ss.1155-1204)⁷. Yargılama sürecinde doğabilecek bu hukuki karmaşanın önüne geçmek için ecrimisil ihbarnamesine ya da düzeltme ihbarnamesine karşı davanın açılmasıyla yürütmenin kendiliğinden duracağını öngörülmesi ve ecrimisil (düzeltme) ihbarnamesinin iptali davası devam ederken düzenlenip tebliğ edilen ödeme em-

³ 2886 sayılı Kanun’un kapsamına girmeyen idareler öngörülen kamu gücü ayrıcalıklarından yararlanamadıklarından, taşınmazlarının işgali hâlinde, genel hükümlere göre adli yargıya başvurmak zorunda kalmışlardır (Düzceer, 1997, s.52).

⁴ Söz konusu düzenleme, Anayasa’ya aykırılık iddiasıyla, somut norm denetimi yoluyla Anayasa Mahkemesinin önüne götürülmüştür. Yüksek Mahkeme “yasakoyucunun takdir yetkisi kapsamı içinde, kamu hizmetlerinin sürekli, düzenli ve sistemli bir şekilde sürdürülebilmesi için kamu yararı amacıyla, belediyelere ait taşınmazların, kira sözleşmesi sonunda tahliyelerine ve ecrimisil ödenmesine ilişkin itiraz konusu kuralın Anayasa’nın hukuk devleti ilkesi ile çelişen bir yönü bulunmamaktadır” diyerek; 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun 15’inci maddesinin altıncı fıkrasının “2886 sayılı Devlet İhale Kanununun 75 inci maddesi hükümleri belediye taşınmazları hakkında da uygulanır.” biçimindeki son cümlesinin Anayasa’ya aykırı olmadığına ve itirazın reddine karar vermiştir. (Anayasa Mahkemesi, E. 2010/77, K. 2011/163, T. 08.12.2011, *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 25.01.2012-28184)

⁵ Danıştay, 17. D., E. 2015/1332, K. 2016/814 T. 11.02.2016, Lexpera.

⁶ Danıştay, İDDK., E. 2014/1311, K. 2015/3497, T. 15.10.2015, Lexpera.

⁷ Örs’ün makalesine (2020) konu uyumsuzlukta, davacı tarafından önce ecrimisil düzeltme ihbarnamesine, sonrasında ise ödeme emrine karşı dava açılmıştır. İlk derece idare mahkemesi ödeme emrine karşı açılan davayı, daha önce ecrimisil düzeltme ihbarnamesine karşı açılan davanın reddedildiği gerekçesiyle reddetmiştir. Ancak temyiz incelemesi sonucunda Danıştay, ecrimisil düzeltme ihbarnamesine karşı açılan davada verilen ret kararının Danıştay tarafından bozulduğu, ilk derece mahkemesinin ilk kararında ısrar etmesi üzerine ise bu kez Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulunca bozma kararı verildiği ve ilk derece mahkemesi tarafından bozma kararı uyarınca davanın kısmen kabul kısmen reddedildiği gerekçesiyle, ödeme emrine karşı açılan davanın reddine ilişkin kararı bozmuştur (Danıştay, 10. D., E. 2016/6199, K. 2019/519, T. 21.01.2019).

rine karşı da ayrıca dava açılması durumunda, bu iki davanın 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu'nu uyarınca (m.38 vd) birleştirilerek görülmesi önerilmektedir (Örs, 2020, ss.1188-1192).

2886 sayılı Kanun dışında Hazine Taşınmazlarının İdaresi Hakkında Yönetmelik⁸ de ecrimisil kurumuyla ilgili önemli düzenlemeler içermektedir. Ancak bu Yönetmelik'in kapsamı hazine taşınmazları⁹ ile sınırlı olduğundan, öngörülen kurallar belediye taşınmazları hakkında uygulamaya konu olamaz. Söz konusu Yönetmelik'in belediye taşınmazları hakkında uygulanamayacak olması, aşağıda çeşitli açılardan ele alınan ecrimisil sorununun önemli nedenlerinden biridir. Zira 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde özellikle usule ilişkin yeterli düzenleme bulunmamaktadır. Uygulamada ise belediyelerin Hazine Taşınmazlarının İdaresi Hakkında Yönetmelik hükümlerini kıyasen uygulayarak ecrimisil sürecini yürüttükleri ifade edilmektedir (Demirtaş, 2019, ss.52-53). Belediyelerin kapsamına girmedikleri bir düzenlemeye göre işlem tesis etmeleri hukuken mümkün değildir¹⁰.

Belediyeler kamu tüzel kişiliğini haiz olduklarına göre kendi taşınmazlarının idaresine ilişkin yönetmelik çıkararak, ecrimisil tahakkuk ve tahsili süreciyle ilgili, 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesine aykırı olmamak şartıyla, düzenleme yapabilirler. Örneğin ecrimisile ilişkin kurallar da içeren Antalya Büyükşehir Belediyesi Taşınmazlarının İdaresi Hakkında Yönetmelik¹¹, Elazığ Belediyesi Taşınmazlarının İdaresi Hakkında Yönetmelik¹² ve Aksaray Belediyesi Taşınmazlarının İdaresi Hakkında Yönetmelik¹³ çıkarılmıştır. Diğer belediyelerin de bu hususta düzenleme yapması, hukuki belirlilik ve öngörülebilirlik ilkesinin gereğidir. Öte yandan Sayıştay Daireler Kurulunun bu hususta düzenleme yapmak isteyen bir belediyenin görüş talebine karşı, belediyelerin 2886 sayılı Kanun kapsamındaki işler için yönetmelik çıkarma yetkilerinin bulunmadığı gerekçesiyle olumsuz görüş bildirdiği belirtilmektedir¹⁴ (Demirtaş, 2019, s.53). Sayıştayın yaklaşımına katılmak mümkün değildir. Anayasa'nın 124'üncü maddesine göre, "Cumhurbaşkanı, bakanlıklar ve kamu tüzelkişileri, kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkarabilirler." 5393 sayılı Belediye Kanunu'nda kanunların belediyeye verdiği yetki çerçevesinde yönetmelik çıkarmak belediyenin yetkileri ve imtiyazları arasında sayılmıştır (m. 15). Kanun'a göre "belediyenin taşınır ve taşınmaz mallarını idare etmek" ile "belediyenin gelir ve alacaklarını takip ve tahsil etmek" belediye başkanının yetki görevleri arasındadır (m. 38). Belediye tarafından çıkarılacak yönetmelikleri kabul etmek ise belediye meclisinin görev ve yetkileri arasında sayılmıştır (m. 18). Netice olarak belediyelerin taşınmaz mallarının idaresine ilişkin düzenleme yapmalarının önünde bir engel yoktur. Aksine bu hususta düzenleme yapmanın, belediyenin yükümlülükleri arasında olduğunun kabulü gerekir.

Belediyelerin yapacağı düzenlemeler dışında kanun koyucuya da görev düşmektedir. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nda, 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesine yapılan kısa bir atıfla yetinilmeyip, taşınmaz malların idaresi ve korunması gibi önemli bir hususun kanun koyucu tarafından ayrıntılı biçimde düzenlenmesi gerekir.

⁸ Resmî Gazete, Tarih-Sayı: 19.06.2007-18161.

⁹ Hazine Taşınmazlarının İdaresi Hakkında Yönetmelik'in 4'üncü maddesinde, hazine taşınmazının "Hazinenin özel mülkiyetindeki taşınmazlar ile Devletin hüküm ve tasarrufu altındaki yerleri" ifade edeceği öngörülmüştür. Yine aynı maddede ecrimisil; "Hazine taşınmazının, İdarenin izni dışında gerçek veya tüzel kişilerce işgal veya tasarruf edilmesi sebebiyle, İdarenin bir zarara uğrayıp uğramadığına veya işgalcinin kusurlu olup olmadığına bakılmaksızın İdarece talep edilen tazminat" şeklinde tanımlanmıştır.

¹⁰ Yargı yerlerinin bile zaman zaman bu hususta yanlıya düştükleri görülmektedir. Bir davada işlemi tesis eden ve davalı konumunda bulunan idare belediye olmasına rağmen, mahkeme kararında, uyumsuzlukta uygulanması mümkün olmayan Hazine Taşınmazlarının İdaresi Hakkında Yönetmelik'e atıf yapılmıştır. Bkz. İstanbul BİM, 6. İDD, E. 2018/791, K. 2018/1333, T. 01.10.2018, Lexpera.

¹¹ Erişim adresi: https://www.antalya.bel.tr/Content/UserFiles/Files/Birimler_Mevzuatlar_Yeni/R04-Tasinmazlarin_DegisikliklerinIslenmisHali.pdf, Erişim tarihi : 02.10.2024.

¹² Erişim adresi: <https://www.elazig.bel.tr/yayin/elazig-belediyesi-tasinmazlarinin-idaresi-hakkinda-yonetmelik/100/>, Erişim tarihi : 02.10.2024.

¹³ Erişim adresi: <https://aksaray.bel.tr/KategoriResimleri/Pdf/ff3aa056.pdf>, Erişim tarihi : 02.10.2024.

¹⁴ Sayıştay Daireler Kurulu, Karar No: 1596/2, T. 05.11.2018.

3.1. Ecrimisilin Hukuki Niteliği

2886 sayılı Kanun'da öngörülen ecrimisil alacağı, haksız fiil ya da sebepsiz zenginleşmeden doğmaz. Zira haksız fiil borcunun doğması için gerekli olan unsurlardan biri, fiili gerçekleştiren kişinin kusurlu olmasıdır. Oysa 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde ecrimisil talep edilebilmesi için fuzuli şağilin kusurunun aranmayacağı açıkça öngörülmüştür¹⁵. Sebepsiz zenginleşme nedeniyle bir borcun doğması için ise borçlunun pasifinde azalma ya da aktifinde artış gerekir. Ancak ecrimisilde fuzuli şağilin zenginleşmesi aranmaz. Ayrıca 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde ecrimisil talep edilebilmesi için idarelerin işgalden dolayı bir zarara uğramış olmasının gerekmediği de açıkça öngörülmüştür.

Ecrimisil para cezası olarak da nitelendirilemez. İdare hukuku kapsamında para cezası, idari yaptırım türlerinden biridir. İdari para cezasının uygulanabilmesi için kural olarak hukuka aykırı bir fiilin ve failin kusurunun söz konusu olması gerekir. Oysa ecrimisil alacağında fuzuli şağilin kusuru aranmaz; ona ayrıca hukuka aykırı bir fiil isnat etmeye ihtiyaç yoktur. Yararlanmanın geçerli bir hukuki sebebe dayanmaması yeterlidir.

Ecrimisil kiradan da oldukça farklıdır. Ecrimisil ve kira arasındaki en temel fark, rızanın olup olmamasıdır (Kırbaş, 1988, s.130). Kira ilişkisinden bahsedebilmek için karşılıklı iradeye dayanan bir sözleşmenin mevcut olması gerekir. Oysa ecrimisilde idarenin rızası söz konusu değildir. Hatta ecrimisil alacağının doğabilmesi için idarenin hukuken geçerli bir rızasının olmaması aranır. Ecrimisilde idare, kamu hukukundan doğan kamu gücü ayrıcalıklarını kullanır.

2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesine göre, ecrimisilin vadesinde ödenmemesi hâlinde, 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun'a göre tahsilat yapılır. Kamu alacağı, 6183 sayılı Kanun'daki usule göre tahsil olanağı bulunan her türlü alacağı kapsar (Yavuz, 2005, s.303). Öğretide kamu alacağı; kamu hizmetinin finansmanı amacıyla ve kamu gücüne dayanılarak konulan mali yükümlülüklerden kaynaklanan, idari işlemler aracılığıyla tahsili mümkün olan gelirler olarak tanımlanmaktadır (Karakoç, 2000, s.25). Ecrimisil, idari işlemlerle ilerleyen bir idari sürecin sonunda tahakkuk ettirilir. Ecrimisil alacağının tahsili de kamu gücü kullanımıyla gerçekleşir. Bu nedenle ecrimisil alacağını bir kamu alacağı olarak nitelendirmek gerekir (aynı yönde bkz. Karakoç, 2005, s.53; Örs, 2020, s.1166).

3.2. Ecrimisil İstenebilecek Kişiler

2886 sayılı Kanun'da taşınmazların "gerçek ve tüzel kişilerce işgali üzerine" ecrimisil isteneceği öngörülmüştür. Gerçek ve özel hukuk tüzel kişilerinin ecrimisil borçlusu olabileceklerine kuşku yoktur. Kanun'da özel hukuk tüzel kişisi-kamu tüzel kişisi ayrımı da yapılmamıştır. O hâlde lafzi yorum yapıldığında, 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi kapsamına giren bir kamu tüzel kişisinin, taşınmazını işgal eden bir başka kamu tüzel kişisinden, yargı yerine başvurmaksızın Kanun'da öngörülen usulü işletmek suretiyle resen ecrimisil isteyebileceğini kabul etmek gerekir. Dolayısıyla belediyeler ecrimisil alacaklısı olabilecekleri gibi başka bir idarenin taşınmazında fuzuli şağil olmaları hâlinde ecrimisil borçlusu da olabilirler¹⁶. Öte yandan Kamu İdarelerine Ait Taşınmazların Tahsis ve Devri Hakkında Yönetmelik'te¹⁷ de bu hususa ilişkin kurallar yer almaktadır. Söz konusu Yönetmelik'in "İzinsiz kullanımlarda bedel alınması" başlıklı 11'inci maddesine göre,

"Kamu idaresine ait bir taşınmazın tahsis işlemi yapılmadan bir başka kamu idaresi tarafından kullanımı hâlinde, taşınmazın maliki olan kamu idaresince, kendi taşınmaz kira ihalesi komisyonunca belirlenen tutardaki tazminat taşınmazı kulla-

¹⁵ Ancak ecrimisilin haksız fiil niteliğinde olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır (bkz. Can, 2010, ss.2225-2236; Demirtaş, 2019, ss.19-22).

¹⁶ Bu noktada belirtmek gerekir ki, Danıştayın genel yaklaşımı, belediyelerin yükümlü oldukları kamu hizmetlerini ifa etmek için başka bir idarenin taşınmazına el atmaları hâlinde fuzuli şağil olmayacakları yönündedir. Bu husus aşağıda "3.4. Ecrimisil İşleminin Sebep Unsuru: Geçerli Hukuki Sebeye Dayanmama" başlığı altında incelenecektir.

¹⁷ *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 10.10.2006-26315.

nan kamu idaresinden alınır. Bu tazminat, tebliğ tarihinden itibaren bir ay içerisinde taşınmazı kullanan kamu idaresince ödenir. Bu sürenin geçmesi ile tazminat kesinleşir. Bu tazminatlar, 9/6/1932 tarihli ve 2004 sayılı İcra ve İflâs Kanunu hükümlerine göre icra dairelerince tahsil olunur.

Hazineye ait taşınmazlar ile Devletin hüküm ve tasarrufu altındaki yerler için ise; Maliye Bakanlığı yerel birimince ilgili mevzuatına göre tespit edilen ecrimisil alınır. Rızaen ödenmeyen ecrimisil, 21/7/1953 tarihli ve 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanuna göre tahsil edilir. Ancak, Hazineye ait taşınmazlar ile Devletin hüküm ve tasarrufu altındaki yerler için genel bütçe kapsamındaki kamu idarelerinden ecrimisil alınmaz.”

Yönetmelik’e göre belediye, taşınmazını izinsiz kullanan başka bir kamu idaresinden tazminat talep edebilir. Ancak 2886 sayılı Kanun’un 75’inci maddesinden farklı olarak ödenmeyen tazminatlar 6183 sayılı Kanun hükümlerine göre değil; 2004 sayılı İcra ve İflâs Kanunu hükümlerine göre tahsil olunur. Dolayısıyla Yönetmelik’e göre kamu idaresine ait bir taşınmazın tahsis işlemi yapılmadan bir başka kamu idaresi tarafından kullanımı hâlinde, 2886 sayılı Kanun’un 75’inci maddesine göre ecrimisil değil; Yönetmelik hükümlerine göre tazminat talep edilir¹⁸. Yönetmelikle kanuna aykırı düzenleme yapılamayacağı gibi, kanunun kapsamı daraltılamaz ya da genişletilemez. Kanunla verilen yetki, yönetmelikle geri alınmaz. 2886 sayılı Kanun’un ilk hâlinde ecrimisil ve tahliye yetkisi yalnızca devlet tüzel kişiliğine verilmişti. Devlet tüzel kişiliği, diğer kamu tüzel kişilerinin fuzuli şağil olması durumunda onlardan ecrimisil talep edebilmekteydi. Daha sonra kanun kapsamına başka kamu tüzel kişileri dâhil edilirken kuşkusuz kanun koyucu dileseydi “gerçek ve tüzel kişilerce işgali üzerine” ifadesini “özel hukuk gerçek ve tüzel kişilerin işgali üzerine” şeklinde değiştirebilirdi. Ancak kanun koyucu bu yönde bir irade göstermeyerek daha önce devlet tüzel kişiliğine verilen kamu gücü ayrıcalığını hükümde sayılan diğer idarelere de verme yolunu tercih etmiştir. Tüm bu nedenlerle 2886 sayılı Kanun’un 75’inci maddesine aykırı olan söz konusu Yönetmelik hükmünde kanaatimizce hukuka uyarlık bulunmamaktadır.

Kamu İdarelerine Ait Taşınmazların Tahsis ve Devri Hakkında Yönetmelik’e göre, belediyelerin hazineye ait taşınmazlar ile devletin hüküm ve tasarrufu altındaki yerlerde fuzuli şağil olmaları hâlinde rızaen ödeme söz konusu olmaz ise 6183 sayılı Kanun hükümlerine göre ecrimisil tahsili yoluna gidilir¹⁹. Böylece 2886 sayılı Kanun’la idarelere eşit olarak verilen yetki, Yönetmelik’le devlet tüzel kişiliğinin lehine, diğer kamu tüzel kişilerinin aleyhine olacak şekilde daraltılmıştır. Bu nedenle söz konusu Yönetmelik hükmü hukuka aykırıdır. Kamu gücü ayrıcalığı devletin üstün kişiliğine değil, Anayasa ve kanunlara dayanır. İdareye kamu gücü verilmesinin nedeni de temsil ettiği kamu yararadır. Dolayısıyla kanun koyucu, kamu yararının ifasında gerekli görürse bir idarenin başka bir idare üzerinde kamu gücü ayrıcalığı kullanmasını öngörebilir. Devlet tüzel kişiliğinin yerinden yönetim teşkilatları üzerinde kullandığı idari vesayet yetkisi buna örnektir. O hâlde kanunla idarelerin fuzuli şağil durumundaki diğer idarelerden resen ecrimisil istemesi şeklinde bir yetki verilmişse, bu yetkinin yönetmelikle geri alınması ya da daraltılması mümkün değildir.

İdarelerin kendi aralarındaki ecrimisil uyuşmazlıklarına ilişkin olarak 3533 sayılı Umumi, Mülhak ve Hususî Bütçelerle İdare Edilen Daireler ve Belediyelerle Sermayesinin Tamamı Devlete veya Belediye veya Hususî İdarelere Aid Daire ve Müesseseler Arasın-

¹⁸ Danıştay bir kararında, Vakıflar Genel Müdürlüğünün kendisine ait bir taşınmazı fuzulen işgal eden belediyeden Kamu İdarelerine Ait Taşınmazların Tahsis ve Devri Hakkında Yönetmelik’in 11’inci maddesine göre tazminat isteyebileceğine; ancak 2886 sayılı Kanun’un 75’inci maddesine göre ecrimisil talep edemeyeceğine hükmetmiştir (Danıştay, 10. D., E. 2016/6039, K. 2017/3316, T. 20.06.2017, Lexpera).

¹⁹ “Bu durumda, Anayasa’nın ‘Mahalli İdareler’ başlıklı 127. maddesinde, sınırlı olarak sayılan mahalli idarelerden olan ve 5018 sayılı Yasa’nın (I), (II), (III) sayılı cetvellerinde yer almayan ‘belediye’lerin, ‘genel yönetim’ kapsamında değerlendirilmesine olanak bulunmadığından, mülkiyeti Hazine’ye ait taşınmaz malı izinsiz kullanması nedeniyle fuzuli şağil konumunda olan Demre Belediyesi’nden, idarece usulüne uygun olarak kurulan Ecrimisil Takdir Komisyonu kararı uyarınca ecrimisil istenilmesinde hukuka aykırılık görülmemiştir.” (Konya BİM, 5. İDD, E. 2017/650, K. 2017/954, T. 03.10.2017, Lexpera.)

daki İhtilâfların Tahkim Yolile Halli Hakkında Kanun'a²⁰ da değinmek gerekir. Kanun'un 1'inci maddesine göre;

“Umumi, mülhak ve hususi bütçelerle idare edilen daireler ve belediyelerle sermayesinin tamamı Devlete veya belediye veya hususi idarelere aid olan daire ve müesseseler arasında çıkan ihtilâflardan adliye mahkemelerinin vazifesi dahilinde bulunanlar bu kanunda yazılı tahkim usulüne göre halledilirler.”

Kanun'un 4'üncü maddesine göre ise;

“Katma bütçe ile idare edilen daireler, belediyeler, özel bütçe ile idare olunan veya sermayesinin tamamı Devlet, belediye veya özel idarelere ait olan daire ve müesseselerin veya bu daire ve müesseselerden biriyle ikinci maddede yazılı dairelerden biri arasında çıkan uyuşmazlıklar, bulunduğu yerin ve taşınmazla ilişkin uyuşmazlıklarda, taşınmazın aynına yönelik olanlar hariç olmak üzere o taşınmazın bulunduğu yerin ve taraflar değişik yerlerde bulunuyorlarsa davalı durumunda olan daire veya müessesenin ve davalılar birden çok olduğu takdirde bunlardan birinin bulunduğu yerin yüksek dereceli hukuk mahkemesi başkanı veya hakimi tarafından hakem sıfatıyla çözümlenir.”

Bu kapsamda Yargıtay, bir idarenin, taşınmazında fuzuli şağil olduğunu ileri sürdüğü başka bir idareden ecrimisil talebiyle açtığı davaların 3533 sayılı Kanun hükümlerine göre hakem sıfatıyla çözümleneceği düşüncesindedir. Örneğin uyuşmazlığa konu bir olayda, Vakıflar Genel Müdürlüğü, maliki olduğu bir taşınmazın belediye tarafından haklı ve geçerli bir neden olmaksızın "yol ve kaldırım" yapılmak suretiyle işgal edildiği gerekçesiyle belediyeye karşı adli yargıda dava açmış; Yargıtay uyuşmazlığın 3533 sayılı Kanun hükümleri uyarınca hakem sıfatıyla çözümlenmesi gerektiğine hükmetmiştir²¹. 3533 sayılı Kanun'un 1'inci maddesinde, Kanun kapsamına giren idarelerin arasındaki her türlü uyuşmazlığın değil; “adliye mahkemelerinin vazifesi dahilinde bulunanlar”ın Kanun'da öngörülen tahkim usulüne göre halledileceği belirtilmektedir. Oysa 2886 sayılı Kanun'da öngörülen yetki, idare hukukunun uygulama alanına gireceğinden, adli yargının görevli olduğu bir uyuşmazlık söz konusu olamaz. Zira kamu gücü ayrıcalığının varlığı, kanunda aksi öngörülmedikçe, idare hukukunun uygulama sahasını ve idari yargının görev alanını doğurur. Kanaatimizce bu durumda 3533 sayılı Kanun hükümlerinin uygulanması mümkün değildir. 3533 sayılı Kanun yalnızca 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi kapsamında olmayan ancak 3533 sayılı Kanun'un kapsamına giren idarelerin (kamu iktisadi teşebbüsleri gibi) arasındaki ecrimisil uyuşmazlıklarında uygulanabilir. 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi kapsamına giren idare, fuzuli şağil olduğunu düşündüğü idareden, resen idari işlem tesis ederek ecrimisil talep etmeli; ecrimisil borçlusu olmadığını düşünen idare ise ecrimisil işlemine karşı idari yargıda iptal davası açmalıdır. Bu hususta görevli yargı düzeni idari yargıdır.

Belediyeler kuşkusuz özel kişilerin taşınmazları üzerinde de fuzuli şağil olabilirler. Belediyelerin özel kişilerin mülkiyet hakkına müdahale şeklindeki bu eylemleri fiilî yol teşkil eder. Bu durumda özel kişilerin belediyelere karşı açacakları ecrimisil davalarında adli yargı görevli kabul edilmektedir²².

Görüldüğü üzere, kamu malları hukukunun genelinde olduğu gibi, idarelerin kendi aralarındaki ecrimisil meselelerinde de mevzuatta ve uygulamada ciddi bir karmaşa söz konudur. Kanaatimizce meselenin çözümü ancak kanun koyucunun tek bir düzenleme altında daha ayrıntılı ve açık kurallar öngörmesiyle mümkün olabilir.

²⁰ *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 16.07.1938-3961.

²¹ Yargıtay, 1. HD., E. 2013/16778, K. 2014/5091, T. 06.03.2014. Aynı yönde bkz. Yargıtay, 1. HD., E. 2013/21091, K. 2014/6328, T. 25.03.2014; Yargıtay 1. HD., E. 2013/19458, K. 2014/5671, T. 17.03.2014; Yargıtay, 1. HD., E. 2013/18960, K. 2014/599, T. 19.03.2014, Lexpera.

²² Davacı özel kişinin kayden paydaşı olduğu çekişme konusu taşınmazın bir bölümüne davalı belediyenin haklı ve geçerli bir nedeni olmaksızın park alanı olarak kullanmak suretiyle fiilen el atmasından doğan uyuşmazlık için bkz. Yargıtay, 1. HD., E. 2013/18940, K. 2014/5800, T. 18.03.2014, Lexpera. Belediyenin özel kişinin taşınmazına arkeolojik çalışmalar yapılması amacı ile kamulaştırmaz el atmasından doğan uyuşmazlık için bkz. Yargıtay, 8. HD., E. 2019/26, K. 2021/2253, T. 15.03.2021, Lexpera.

3.3. Belediyenin Ecrimisil İstemine Konu Olabilecek Mallar ve Ecrimisil Borçlusu Olduğu Bazı Özel Durumlar

5393 sayılı Belediye Kanunu'nda, 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükümlerinin "belediye taşınmazları" hakkında da uygulanacağı öngörülmüştür. Bu nedenle 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi, belediyelerin hem özel hukuka hem de kamu hukukuna tabi taşınmaz malları hakkında uygulanması gereken bir düzenlemedir. 2886 sayılı Kanun'a göre yürütülecek ecrimisilin konusu ise kamunun taşınır malları olamaz. Taşınır mallar bakımından haksız fiil hükümlerine göre adli yargıda tazminat talep edilmesi mümkündür (Karakoç, 2005, s.52).

Belediyenin, paydaşı olduğu bir taşınmazın diğer paydaş ya da üçüncü kişiler tarafından fuzulen işgal edilmesi hâlinde payına denk gelen kısım için ecrimisil istemesi mümkündür. Öte yandan hisseli taşınmazlarda, diğer hissedarın taşınmazdan yararlanmasının haksız işgal olarak nitelendirilerek ecrimisil istemine konu olabilmesi için, kendi payını aşan bir kullanımı olması gerekir. Bu durumda da yalnızca fazla kullanılan kısım için ecrimisil istenebilir²³.

Belediye tarafından ecrimisil istenebilmesi için haksız işgale konu olan taşınmazın belediyenin mülkiyetinde olması şart değildir (Demirtaş, 2019, s.28). Başka bir deyişle, belediye tarafından ecrimisil istemine konu olacak taşınmazın tapuda belediye adına kayıtlı olmasına gerek yoktur. Belediye, bir düzenlemeyle ya da başka bir idare tarafından tesis edilen işlemlerle kendi hüküm ve tasarrufuna bırakılan taşınmazlar için de ecrimisil talep edebilir. Örneğin 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun "Belediye tasarrufundaki yerler" başlıklı 79'uncu maddesinin birinci fıkrasında, "diğer kanunlarla getirilen hükümler saklı kalmak üzere, mezarlıklar ile belediye sınırları içinde bulunan ve sahihsiz arazi niteliğinde olan seyrangâh, harman yeri, koruluk, dinlenme yerleri, meydanlar, bataklık, çöp döküm sahaları, yıkılmış kale ve kulelerin arsaları ve enkazı ve benzeri yerler" in belediyenin tasarrufu altında olduğu öngörülmüştür. Dolayısıyla belediyelerin bu yerlerin haksız işgali hâlinde ecrimisil talep etme yetkileri vardır. Danıştayın içtihadı da bu yöndedir. Yüksek Mahkemeye göre, Ankara Büyükşehir Belediyesi, imar planında yol olarak ayrılan ve Ankara İl İdare Kurulunun kararı ile hüküm ve tasarrufu kendisine bırakılan yerde, geçerli bir hukuki nedene dayanmaksızın baz istasyonu kuran şirketten ecrimisil isteyebilir²⁴.

5393 sayılı Kanun'un 79'uncu maddesinin ikinci fıkrasında belediye tarafından deniz, akarsu ve gölden doldurma suretiyle kazanılan alanların, Kıyı Kanunu ve ilgili mevzuata uygun olarak kullanılmak şartıyla Maliye Bakanlığı tarafından belediyelerin, büyükşehirlerde büyükşehir belediyelerinin tasarrufuna bırakılacağı öngörülmüştür. Belediye tarafından doldurma suretiyle kazanılan bu alanların Maliye Bakanlığı tarafından bir idari işlem ile tasarrufuna bırakıldığı andan itibaren belediyece ecrimisil tahakkuk ve tahsili yoluna gidilebilir. Ancak Maliye Bakanlığı böyle bir işlem tesis etmedikçe doldurma suretiyle kazanılan alan devletin hüküm ve tasarrufunda kalmaya devam edeceğinden, belediye değil; devlet tüzel kişiliği fuzuli şağılden ecrimisil talep etmeye yetkilidir²⁵.

5018 sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun²⁶ "Taşınmaz tahsisi" başlıklı 47'nci maddesine göre, "kamu idareleri, kanunlarında veya Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinde belirtilen kamu hizmetlerini yerine getirebilmek için mülkiyetlerindeki taşınmazlarla Devletin hüküm ve tasarrufu altındaki yerleri, birbirlerine ve köy tüzel kişiliklerine bedelsiz olarak tahsis edebilirler. Tahsis edilen taşınmaz, amaç dışı kullanılmaz". Benzer şekilde Kamu İdarelerine Ait Taşınmazların Tahsis ve Devri Hakkında Yönetmelik'te de "mülkiyeti kendilerinde kalması koşuluyla kamu idarelerince, kanunlarında belirtilen kamu hizmetlerinin yerine getirilebilmesi amacıyla mülkiyetlerindeki ta-

²³ Danıştay, 2. D., E. 2021/18569, K. 2022/453, T. 15.02.2022, Lexpera.

²⁴ Danıştay, 10. D., E. 2016/8591, K. 2017/5002, T. 21.11.2017, Lexpera.

²⁵ Danıştay, 4. D., E. 2023/5978, K. 2024/2969 T. 13.05.2024; Danıştay, 10. D., E. 2014/149, K. 2014/2620, T. 22.04.2014, Lexpera.

²⁶ Resmî Gazete, Tarih-Sayı: 24.12.2003-25326.

şınmazların, birbirlerine veya köy tüzel kişiliklerine; Hazineye ait taşınmazlar ile Devletin hüküm ve tasarrufu altındaki yerlerin ise, Maliye Bakanlığınca hizmetin devamı süresince kamu idarelerinin veya köy tüzel kişiliklerinin bedelsiz olarak kullanımına” bırakılabileceği öngörülmüştür (m.3/1-ğ). Öncelikle bu şekilde belediyeye tahsis edilen taşınmazların belediyece kullanımının haksız işgal sayılamayacağını belirtmek gerekir (Demirtaş, 2019, s.36). Tahsis işlemiyle birlikte tasarruf yetkisi belediyeye geçeceğinden, taşınmazın üçüncü kişilerce işgali hâlinde ecrimisil isteme yetkisi kural olarak taşınmazın tahsis edildiği belediyeye aittir. Taşınmaz, tahsisi gerçekleştiren idarenin tasarrufundan çıktığı için, bu idare tarafından füzuli şagilden ecrimisil istenmesine ilişkin işlem yetki yönünden hukuka aykırı olur²⁷. Ancak bu açıklamalar taşınmazın tahsis amacına uygun biçimde kullanılması hâlinde geçerlidir. Taşınmazın tahsis amacı dışında kullanılması hâlinde yapılan tahsis kaldırılabilir gibi, kamu hizmetinde kullanılması amacıyla tahsis edilen taşınmazın gerçek veya tüzel kişilerce işgali durumunda tahsisi gerçekleştiren idare tarafından ecrimisil talep edilmesi de mümkündür²⁸. Kanaatimizce taşınmazı tahsis amacı dışında kullanan idare de tahsisi gerçekleştiren idareye karşı ecrimisil borçlusu hâline gelebilir.

3194 sayılı İmar Kanunu’nun²⁹ “Kamuya ait gayrimenkuller” başlıklı 11’inci maddesinde, imar planlarında; meydan, yol, su yolu, park, yeşil saha, otopark, toplu taşıma istasyonu ve terminal gibi umumi hizmetlere ayrılmış yerlere rastlayan Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait gayrimenkuller ile askeri yasak bölgeler, güvenlik bölgeleri ile ülke güvenliği ile doğrudan doğruya ilgili Türk Silahlı Kuvvetlerine ait hareket ve savunma amaçlı yerler hariç Hazine ve özel idareye ait arazi ve arsaların, belediye veya valiliğin teklifi, Maliye ve Gümrük Bakanlığının onayı ile belediye ve mücavir alan sınırları içinde belediyeye; belediye ve mücavir alan hudutları dışında özel idareye bedelsiz terk edileceği ve tapu kaydının terkin edileceği öngörülmüştür. Danıştay söz konusu hüküm uyarınca belediyeye terk edileceği öngörülen alanların belediye taşınmazı olarak kabul edileceği gerekçesiyle, bu alanların haksız işgali hâlinde belediyece işgalciden ecrimisil talep edilebileceğine hükmetmektedir³⁰. Kanaatimizce terke ilişkin idari işlem tesis edilmeden söz konusu alanlar belediyenin hüküm ve tasarrufuna geçmeyeceğinden, bu aşamada belediye tarafından ecrimisil istenmesine ilişkin işlemler yetki unsuru yönünden hukuka aykırı olur. Nitekim Danıştay 17. Dairesi de bir kararında, Kanun’da öngörülen prosedür uygulanmak suretiyle belediye adına terkin gerçekleştirilmediği sürece, taşınmazlar devletin hüküm ve tasarrufu altında sayılacağından, belediyece füzuli şagilden ecrimisil istenmeyeceğine hükmetmiştir³¹. Terkin gerçekleştirildikten sonra bu alanlar belediyece terk amacına uygun olarak kullanıldığı sürece, devir işlemi iptal edilerek hazinece belediyeden ecrimisil istenmesi hukuken mümkün değildir³². Taşınmazın terk amacına uygun kullanılmaması durumunda ise belediyeden ecrimisil talep edilebilir. Danıştay bir kararında yola isabet eden alan üzerine reklam panoları koyan belediyeden; yollar ve kaldırımlar devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunduğu için, hazine tarafından ecrimisil istenilebileceğine karar vermiştir³³.

3.4. Ecrimisil İşleminin Sebep Unsuru: Geçerli Hukuki Sebebe Dayanmama

2886 sayılı Kanun’un 75’inci maddesine göre, ecrimisil talep edilebilmesi için, idarelerin işgalden dolayı bir zarara uğramış olması gerekmez. İşgal edilen taşınmaz, idarenin hiç kullanmadığı, hatta hiç ihtiyaç duymayarak atıl bıraktığı bir taşınmaz dahi olabilir

²⁷ Danıştay, 17. D., E. 2015/2794, K. 2015/2139 T. 14.05.2015, Lexpera.

²⁸ Danıştay, 10. D., E. 2001/3814, K. 2004/2450, T. 12.03.2004, Lexpera.

²⁹ *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 09.05.1985-18749.

³⁰ Danıştay, 4. D., E. 2023/4978, K. 2024/2966, T. 13.05.2024; Danıştay, 4. D., E. 2023/4914, K. 2024/2827, T. 07.05.2024; Danıştay, 4. D., E. 2023/6389, K. 2024/2831, T. 07.05.2024; Danıştay, 10. D., E. 2016/6000, K. 2018/1856, T. 21.05.2018, Lexpera.

³¹ Danıştay, 17. D., E. 2015/1337, K. 2015/3796 T. 07.10.2015, Lexpera.

³² Danıştay, 10. D., E. 2005/3855, K. 2007/5766, T. 28.11.2007, Lexpera.

³³ Danıştay 17. D., E. 2015/881, K. 2015/83, T. 19.02.2015, Lexpera.

(Sezer, 2005, s.14). Dolayısıyla idarenin zarara uğrayıp uğramaması kamu malından yararlanmada hukuki sebebin geçerliliğini etkilemez.

Yine 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesine göre, ecrimisil talep edilebilmesi için, füzuli şağilin kusuru aranmaz. Füzuli şağilin iyi niyetli ya da kötü niyetli olmasının bir önemi yoktur (Sezer, 2005, ss.14-15). Geçerli hukuki sebebe dayanıp dayanmama füzuli şağilin niyetinde ya da kastında değil; kullanımının hukuki altyapısında aranır.

Taşınmazın füzuli şağil tarafından fiili olarak bizzat işgali de ecrimisil için zorunlu bir şart değildir (Demirtaş, 2019, s.12). Örneğin bir kişinin kamu taşınmazını çevirip başkalarının kullanımına kapatması hâlinde, o kişi tarafından bu yerin hiç kullanılmaması veya taşınmazdan herhangi bir yarar sağlanmaması, o kişinin füzuli şağil olarak nitelendirilmesine ve ondan ecrimisil istenmesine engel teşkil etmez (Karakoç, 2005, s.52).

Ecrimisil istenebilmesi için kamu malından yararlanılmasında idarenin rızasının bulunmaması gerekir. Bu rızanın ortaya çıkışı ise hukuka uygun bir irade açıklamasıyla gerçekleşmelidir. Bazı kamu görevlilerinin kamu malı üzerindeki haksız işgale göz yummaları idarenin geçerli bir rızasının bulunduğu anlamına gelmez ve kamu malından yararlanmayı hukuka uygun hale getirmez (Sezer, 2005, s.12). Ayrıca rızanın hukuken geçerli olabilmesi için kamu malı üzerinde tasarrufta bulunma yetkisini haiz olan idarenin yararlanma konusunda rızası bulunmalıdır.

Taşınmazdan yararlanmanın dayanağı olarak gösterilen hukuki sebebin geçerli olabilmesi için, bu sebebin kamu malını kullanmaya veya ondan yararlanmaya ilişkin olması gerekir. Örneğin devletin özel mülkiyetinde veya hüküm ve tasarrufu altında bulunan bir yerde, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının izni ile maden çıkarma faaliyeti gerçekleştiren kişinin füzuli şağil olarak nitelendirilmesi mümkün değildir³⁴. Öte yandan il özel idaresinden taşocağı açma ve işletme ruhsatı almış olmak tek başına devletin özel mülkiyetinde bulunan taşınmazı kira sözleşmesine dayanmadan kullanma hakkı vermeyeceğinden, ilgililerden ecrimisil alınması söz konusu olabilir³⁵. Dolayısıyla herhangi bir ruhsat ya da izin almak kamu malından yararlanmanın tek başına geçerli hukuki sebebi olmaz. Alınan ruhsat ya da iznin doğrudan söz konusu taşınmazın kullanımına yönelmesi şarttır. Sonuç olarak bu hususta kamu malından yararlanmada ecrimisilin doğmaması için şu iki şarttan birinin varlığı gerekir: 1. Faaliyete yönelik olarak alınan iznin o faaliyetin üzerinde gerçekleşeceği kamu malını da kapsamaması. 2. Faaliyete yönelik olarak alınan iznin o faaliyetin üzerinde gerçekleşeceği kamu malını kapsamaması hâlinde, söz konusu kamu malına yönelik olarak ayrıca kira sözleşmesi ya da izin gibi geçerli bir hukuki sebebin varlığı.

Kamu malının tahsis amacı dışında kullanılması da geçerli hukuki sebebin yokluğu sonucunu doğurur³⁶. İdareden geçerli bir izin alınmış ya da kira sözleşmesi yapılmış olsa da kamu malının tahsis amacına aykırı kullanılması hâlinde ecrimisil gündeme gelir³⁷. Danıştay belediyeye intifa hakkı verilen bir hazine taşınmazının belediye tarafından intifa hakkı amacı dışında "otobüs garı" yapılmak suretiyle kullanılması, bu yerin bazı bölümlerinin üçüncü kişilere kiralanarak bu kişilerce işgal edilmesi karşısında, kiracı 3. kişilerden hazine tarafından ecrimisil istenebileceğine hükmetmiştir³⁸. Danıştay 10. Dairesinin yukarıda anılan iki kararında³⁹, kendisine tahsis edilen hazineye ait taşınmazların tahsis amacının dışında kullanımına yol açan belediyelerden değil de bu belediyeler ile sözleşme ilişkisine girerek taşınmazlardan yararlanan 3. kişilerden ecrimisil istenmesini hukuka

³⁴ Danıştay, 6. D., E. 1995/3114, K.1996/615, T. 06.02.1996, (aktaran Okan ve Ünal, 2018, s.158).

³⁵ Danıştay, 10. D., E. 2001/4072, K. 2004/3733, T. 12.04.2004, Lexpera.

³⁶ Örneğin mera olarak tahsis edilen taşınmazın tarımsal amaçlı kullanılması ecrimisil alınmasına sebep teşkil eder (Danıştay, 6. D., E. 1999/2290, K. 2000/3462, T. 06.06.2000, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

³⁷ "Hazinenin özel mülkiyetinde veya Devletin hüküm ve tasarrufu altındaki taşınmaz malların, genel, katma ve özel bütçeli idarelere tahsis edilmesi durumunda, bu tahsisin devamı süresince, idarenin bu taşınmaz mallar üzerindeki tasarruf yetkisinin bulunmadığı, ancak bu taşınmazların tahsis amacı dışında kullanılması halinde yapılan tahsis kaldırılabilirliği gibi, kamu hizmetinde kullanılması amacıyla tahsis edilen taşınmazın gerçek veya tüzel kişilerce işgali halinde 2886 sayılı Yasanın 75. maddesi uyarınca da ilgililerden ecrimisil alınabileceği sonucuna varılmaktadır." (Danıştay, 10. D., E. 2001/3814, K. 2004/2450, T. 12.03.2004, Lexpera).

³⁸ Danıştay, 10. D., E. 2001/4221, K. 2004/4850, T. 14.05.2004, Lexpera.

³⁹ Danıştay, 10. D., E. 2001/3814, K. 2004/2450, T. 12.03.2004; Danıştay, 10. D., E. 2001/4221, K. 2004/4850, T. 14.05.2004, Lexpera.

uygun bulmuştur. Ancak Danıştay 6. Dairesi bir kararında, bir kamu tüzel kişiliğinin kendisine tahsis edilen hazine taşınmazını tahsis amacı dışında kullanarak başkasına kiralaması durumunda ecrimisil talep edilecek kişinin taşınmazı kullanan kiracı değil, taşınmazın kendisine tahsis edildiği kamu tüzel kişisi olduğuna hükmetmiştir. 6. Daireye göre taşınmazın tahsisli olduğu idare ile tesis edilen geçerli bir kira sözleşmesine dayanarak taşınmazdan yararlanan kişiden ecrimisil talep edilemez⁴⁰. Kanaatimizce kamu taşınmazının tahsis amacı dışında kullanılması hâlinde, taşınmazın tahsis edildiği idare ile girdiği hukuki ilişki sonucu taşınmazdan yararlanan iyi niyetli 3. kişilerden değil; hukuka aykırı duruma yol açan, taşınmazın tahsis edildiği idareden ecrimisil istenmesi gerekir. Zira 3. kişilerden kamu taşınmazının idareye ne amaçla tahsis edildiğini bilmeleri beklenemez. Ancak taşınmazın tahsis edildiği idare ile 3. kişi arasında kurulan hukuki ilişki tahsis amacına uygun olmasına rağmen, 3. kişi tahsis amacına aykırı biçimde taşınmazdan yararlanırsa bu durumda ecrimisil borçlusu hâline gelebilir. Örneğin taşınmazın idare ile yapılan kira sözleşmesinde belirtilenden farklı biçimde kullanılması kiracıyı füzuli şağil durumuna düşürebilir. Zira bu durumda geçerli hukuki sebebin geçersiz hâle geldiği sonucuna varılması mümkündür⁴¹. Bu hususta hazine taşınmazlarının kiralanması ile ilgili olarak, 336 sayılı Milli Emlak Genel Tebliği'nde⁴² özel bir düzenleme getirilmiştir (m.5/7). Düzenlemeye göre;

“Hazine taşınmazının adına tahsis yapılan idare tarafından üçüncü kişilere kiraya verildiğinin tespiti halinde, tespit tarihinden itibaren onbeş gün içerisinde kiracı ve tahsisli idareye; taşınmazın kiralanmasında Yetkili İdarenin Defterdarlığı/Malmüdürlüğü olduğu belirtilerek, Yetkili İdareden kiralama talebinde bulunulmaması veya talepte bulunulmakla beraber kiralanmasının uygun görülmemesi halinde; taşınmazın tahliye edileceği ve bildirim tarihi itibarıyla geriye dönük tahsisli idarenin sözleşmede belirlediği kira bedellerinin onbeş gün içinde Hazineye ödenmesi gerektiği, aksi takdirde gerekli yasal yollara başvurulacağı yazıyla bildirilir. On beş günlük süre içerisinde ödenmeyen kira bedellerinin (genel bütçeye gelir kaydedilenler hariç) kiracı ve tahsisli idareden müşterek ve müteselsilen tahsili için yasal yollara başvurulur. Ödeme süresinin bitim tarihinden itibaren işgalin devam etmesi veya Yetkili İdare nezdinde kiralanması için talepte bulunulmaması veya talepte bulunulmakla beraber bu talebin uygun görülmemesi halinde taşınmaz tahliye edilir. Ayrıca, taşınmaz tahsisli idare tarafından kira bedeli alınmaksızın kullanılıyor ise, geriye yönelik olarak da ecrimisil tespit ve takdiri yapılır.”

Ecrimisil kurumunda geçerli bir hukuki sebebe dayanmama şartı, füzuli şağilin usulüne uygun yararlanma statüsündeyken yararlanma süresinin dolmasına rağmen taşınmazı kullanmaya devam etmesi şeklinde de gerçekleşebilir (Sezer, 2005, s.6)⁴³. Geçerli bir hukuki sebebe dayanan yararlanmada, daha sonra sebebin ortadan kalkmasıyla haksız işgal öne sürülerek geçerli hukuki sebebe dayanılan döneme ilişkin ecrimisil istenemez⁴⁴. Bu durumda geçerli hukuki sebebin ortadan kalktığı andan, taşınmazın tahliye edildiği ana kadar geçecek dönem için ecrimisil talep edilebilir. Hukuki sebebe dayanmayan haksız işgal daha sonra geçerli bir izinle ya da sözleşmeyle hukuki sebebe kavuşabilir. Ancak yine de geçerli hukuki sebebe dayanma anına kadar geçen süre için ecrimisil istenmelidir⁴⁵.

2886 sayılı Kanun uyarınca tesis edilen kira sözleşmelerinin özel hukuka tabi olduğu kabul edilmektedir. Sözleşmenin uygulanmasından doğan uyuşmazlıklarda da adli yargı

⁴⁰ Danıştay, 6. D., E. 1998/3880, K.1999/4835, T. 14.10.1999, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁴¹ Danıştay, 10. D., E. 2003/5340, K. 2006/6238, T. 31.10.2006, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁴² *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 20.08.2011-28031.

⁴³ Uyuşmazlığa konu bir olayda devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan yeri balıkçı barınağı ve yat limanı olarak kiracı sıfatıyla kullanan bir belediye, kira sözleşmesi yenilenmemesine rağmen söz konusu yerleri kullanmaya devam etmiştir. Bu durumda kira sözleşmesinin sona erdiği tarihten itibaren belediyeden ecrimisil istenmesi mümkündür (Danıştay, 10. D., E. 2004/1382, K. 2007/277, T. 02.02.2007, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

⁴⁴ Danıştay, 10. D., E. 2003/5194, K. 2006/5570, T. 11.10.2006, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁴⁵ Danıştay, 6. D., E. 1997/5026, K. 1998/5588, T. 18.11.1998, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

görevlidir. 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinin üçüncü fıkrasına göre "Kira sözleşmesinin bitim tarihinden itibaren, işgalin devam etmesi halinde, sözleşmede hüküm varsa ona göre hareket edilir. Aksi halde ecrimisil alınır." O hâlde sözleşmede hüküm varsa sözleşmenin uygulanması söz konusu olacağından sözleşme bittikten sonraki bu uygulamalar da özel hukuka tabi olur. Sözleşmede özel hüküm olmaması hâlinde ise taşınmaz tahliye etmeyen kiracı fuzuli şağil durumuna düşer ve ecrimisil borçlusu hâline gelir.

Kira sözleşmesinin süresi devam ederken sözleşmenin feshi ve tahliye için idarenin kural olarak adli yargıda dava açması gerekir. Ancak uygulamada belediyelerin sözleşme süresi devam ederken adli yargıya başvurmaksızın belediye encümeni kararıyla kira sözleşmelerini feshederek kiracıları fuzuli şağil durumuna getirdikleri örneklerle sıkça rastlanmaktadır. İdari yargı yerleri, süresi sona ermemiş kira sözleşmelerinin idarenin tek yanlı beyanıyla feshedilmesinin mümkün olmadığı gerekçesiyle, tek yanlı fesih sonrasında 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi uyarınca tesis edilen idari işlemleri genellikle iptal etmektedir⁴⁶. Ancak bazı durumlarda tek taraflı hukuki işlemle kira sözleşmesinin sona erdirilmesinin mümkün olduğunu belirtmek gerekir (bkz. Ayhan, 2012, ss.212-219). 2886 sayılı Kanun'a göre "sözleşme yapıldıktan sonra... müteahhit veya müşterinin taahhüdünden vazgeçmesi veya taahhüdünü, şartname ve sözleşme hükümlerine uygun olarak yerine getirmemesi üzerine, idarenin en az 10 gün süreli ve nedenleri açıkça belirtilen ihtarına rağmen aynı durumun devam etmesi halinde, ayrıca protesto çekmeye ve hüküm almaya gerek kalmaksızın kesin teminatı gelir kaydedilir ve sözleşme feshedilerek hesabı genel hükümlere göre tasfiye edilir" (m.62). Bu hüküm kira sözleşmelerinde de geçerlidir (Ayhan, 2012, s.213-214). Yine 2886 sayılı Kanun'a göre, ihale ilanlarının geçersizliğinin ihale yapıldıktan sonra anlaşılması sözleşmenin feshine neden olabilmektedir (m.20/2). Ayrıca 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun⁴⁷ olağanüstü fesih (m.331-333) hükümleri uyarınca kira sözleşmesi sona erdirilebilir. Böylece idarenin tek yanlı hukuki işlemi ile sözleşme sona ereceğinden kiracı fuzuli şağil durumuna düşer ve 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükümleri uygulanabilir hâle gelir. Ancak idari yargı yerlerinin genellikle meselenin bu yönü hakkında yeterli değerlendirme yapmadan kira sözleşmesinin süresi devam ederken ancak adli yargıda dava açılarak feshedilebileceği yönünde karar verdikleri görülmektedir⁴⁸.

Kira sözleşmesinin sona ermesiyle kiracının fuzuli şağil hâline gelmesine ilişkin bir başka mesele, konut ve çatılı işyeri kiralalarında ortaya çıkmaktadır. 2886 sayılı Kanun'a göre kira sözleşmesinin bitim tarihinden itibaren, işgalin devam etmesi hâlinde, sözleşmede bu hususta hüküm yoksa ecrimisil alınır (m.75/3). Kanun'a göre kiralarda azami sözleşme süresi kural olarak 10 yıldır (m.64). Ancak daha kısa sözleşme süreleri öngörülmesi de elbette mümkündür. 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda konut ve çatılı işyeri kiralalarına ilişkin hükümlerin kamu kurum ve kuruluşlarının, hangi usul ve esaslar içinde olursa olsun yaptıkları bütün kira sözleşmelerine de uygulanacağı öngörülmüştür (m.339/2). Söz konusu Kanun'a (m.347/1) göre,

"Konut ve çatılı işyeri kiralalarında kiracı, belirli süreli sözleşmelerin süresinin bitiminden en az on beş gün önce bildirimde bulunmadıkça, sözleşme aynı koşullarla bir yıl için uzatılmış sayılır. Kiraya veren, sözleşme süresinin bitimine dayanarak sözleşmeyi sona erdiremez. Ancak, on yıllık uzama süresi sonunda kiraya veren, bu süreyi izleyen her uzama yılının bitiminden en az üç ay önce bildirimde

⁴⁶ Örneğin bkz. Danıştay, İDDK., E. 2014/2527, K. 2016/2391, T. 06.06.2016; Danıştay, 17. D., E. 2015/503, K. 2015/3692, T. 05.10.2015; Danıştay, 10. D., E. 2010/359,2 K. 2014/2224 T. 09.04.2014, Samsun BİM, 3. İDD, E. 2020/365, K. 2020/434, T. 11.06.2020, Lexpera.

⁴⁷ *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 04.02.2011-27836.

⁴⁸ Bununla birlikte idarenin bazı hâllerde sözleşmeyi tek yanlı olarak feshederek 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükümleri uyarınca işlem tesis edebileceğine ilişkin kararlar da mevcuttur. Kiracının uzun bir süre kira ücretini ödemeyerek sözleşme hükümlerini yerine getirmediği gerekçesiyle sözleşmenin feshi hakkında bkz. Samsun BİM, 3. İDD, E. 2019/1287, K. 2020/516, T. 29.06.2020, Lexpera; Şartname hükümlerinde öngörülen nedenlerle sözleşmenin tek yanlı işlemle feshi ve 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükümlerinin uygulanması hakkında bkz. İstanbul BİM, 6. İDD, E. 2018/791, K. 2018/1333, T. 01.10.2018, Lexpera; İhalelere fesat karıştırıldığından bahisle verilen mahkûmiyet kararları nedeniyle sözleşmenin tek yanlı işlemle feshi hakkında bkz. Danıştay, 13. D., E. 2015/5974, K. 2016/864, T. 28.03.2016, Lexpera; İhale mevzuatına aykırı şekilde süresi uzatılan kira sözleşmesinin feshi hakkında bkz. Danıştay, 13. D., E. 2022/171, K. 2022/830, T. 03.03.2022, Lexpera.

bulunmak koşuluyla, herhangi bir sebep göstermeksizin sözleşmeye son verebilir.”

Genel hükümlere göre fesih hakkının kullanılabilceği durumlarda, kiraya veren veya kiracı sözleşmeyi sona erdirebilir (m.347/3). Bu durumda 2886 sayılı Kanun'a göre tesis edilen on yıldan kısa süreli konut ve çatılı işyeri kira sözleşmelerinin kiracı tarafından feshedilmediği ve genel hükümlere göre fesih hakkının doğmadığı durumlarda on yıla kadar uzayıp uzamayacağı sorusu gündeme gelmektedir. Bir görüşe göre, 2886 sayılı Kanun karşısında sonraki kanun niteliğinde olan 6098 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinin üçüncü ve dördüncü fıkraları konut ve çatılı işyeri kiralarında uygulanabilirliğini yitirmiştir (Günel, 2014, ss.831-850). Ancak 6098 sayılı Kanun sonraki kanun niteliğinde olsa da 2886 sayılı Kanun idarenin taraf olduğu kira sözleşmeleri bakımından özel kanun niteliğindedir. Normlar hiyerarşisinde aynı düzeyde yer alan önceki tarihli özel kanun ile sonraki tarihli genel kanun arasındaki çatışmanın hangi ilkeye göre çözüleceği konusunda kesin bir kural bulunmadığı gibi mesele öğretide de tartışmalıdır (Gözler, 2022, s.395). Ancak öğretideki ağır basan görüş, önceki tarihli özel kanunun sonraki tarihli genel kanunla çatışması hâlinde özel kanun hükümlerinin uygulanması yönündedir: “*generalis clausula non porrigitur ad ea auae antea specialiter sunt comprehensa* (genel hüküm, önceki özel hükümle düzenlenen şeyleri sona erdirmez)” (Gözler, 2022, s.395). 6098 sayılı Kanun ile 2886 sayılı Kanun'un ilgili hükümleri açıkça yürürlükten kaldırılmadığına göre, idarelerin 2886 sayılı Kanun'a göre tesis ettikleri konut ve çatılı işyeri kiralarında öncelikle 2886 sayılı Kanun ve şartname hükümleri uygulanır. Dolayısıyla ihalede öngörülen ve sonrasında sözleşmeye bağlanan süre sona erdiğinde, sözleşmenin uzatılmasına ilişkin özel bir hüküm bulunmuyorsa, idarenin yeniden ihale yaparak taşınmazı kiralaması gerekir⁴⁹. Süre sonunda taşınmazı tahliye etmeyen kiracı ise taşınmazdan yararlanmasında geçerli hukuki sebebin ortadan kalkmasıyla fuzuli şağil durumuna düşeceğinden, hakkında 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükümleri uygulanabilir hâle gelir⁵⁰. Kamu ihalelerinin evrensel ilkeleri olan rekabet ve açıklık ilkelerinin de gereği budur.

İdare tarafından kiracılık ilişkisinin sona erdiği iddiasıyla ecrimisil tahakkuk ettirilmesi durumunda çıkabilecek uyuşmazlıkların farklı yargı düzenlerinin görev alanına girmesi, uygulamada başka sorunların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Ecrimisil ihbarnamesinin ya da ödeme emrinin iptali istemiyle idari yargıda; kiracılık ilişkisinin tespiti için ise adli yargıda dava açılması mümkündür. Bu duruma ilişkin olarak Danıştayın; taraflar arasında hâlen geçerli bir kira sözleşmesi olup olmadığının, yani davacı tarafın kiracı mı yoksa işgalci mi olduğu ve davacıdan ecrimisil istenilip istenilemeyeceğinin adli yargıda açılmış olan davada verilecek karar ile tespit edileceği gerekçesiyle, idari yargı yerince, adli yargıda yapılacak olan yargılama bekletici mesele yapılp, yargılama sonucunda verilecek karar dikkate alınarak bir karar verilmesi gerektiği yönünde kararları vardır⁵¹. Yüksek Mahkeme bir kararında da adli yargıda ecrimisil istenilen dönemde kira ilişkisinin devam ettiğine ilişkin bir karar verilmesi hâlinde, idari yargı yerinin ecrimisil istenilmesine ilişkin işlemi iptal etmesi gerektiğine hükmetmiştir⁵². Ancak 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde kira sözleşmesinin bitim tarihinden itibaren, işgalin devam etmesi hâlinde, sözleşmede bu hususta hüküm yoksa ecrimisil istenebileceği özel olarak düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu durumda artık özel hukuk değil; idare hukuku uygulama alanı bulur. Nitekim Uyuşmazlık Mahkemesine göre de idareye ait taşınmazların kira işlerinde 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi özel hüküm niteliğindedir. İdareye ait taşınmazların kiralanmasında uygulanacak hukuki rejim tamamen özel hukuk alanında değil-

⁴⁹ Danıştay, 13. D., E. 2011/3535, K. 2017/3117, T. 16.11.2017, Lexpera.

⁵⁰ Nitekim Danıştay içtihatları da bu yöndedir. Bkz. Danıştay, 13. D., E. 2019/3906, K. 2023/1047, T. 08.03.2023; Danıştay, 13. D., E. 2015/4635, K. 2021/3221, T. 07.10.2021; Danıştay, 10. D., E. 2016/7824, K. 2020/2115, T. 17.06.2020, Lexpera. Yargıtayın ise aksi yönde kararları bulunmaktadır. Bkz. Yargıtay, 3. HD., E. 2017/7224, K. 2019/3074, T. 08.04.2019; Yargıtay, 3. HD., E. 2018/496, K. 2018/1440, T. 21.02.2018; Yargıtay, 6. HD., E. 2015/4924, K. 2015/7802, T. 01.10.2015, Lexpera.

⁵¹ Danıştay, 10. D., E. 2017/3388, K. 2018/1096, T. 15.03.2018; Danıştay, 10. D., E. 2017/3542, K. 2018/1099, T. 15.03.2018, Lexpera.

⁵² Danıştay, 10. D., E. 2020/4371, K. 2020/3822, T. 14.10.2020, Lexpera.

dir. Kira sözleşmesinde, kira süresinin sona ermesinden sonra ne yapılacağına ilişkin özel bir hüküm bulunmaması hâlinde, 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi uygulanır⁵³. 2886 sayılı Kanun uyarınca imzalanan kira sözleşmeleri, şartnamede ya da sözleşmede bu konuda özel bir hüküm olmadığı sürece, öngörülen sürenin sonunda sona erer. Kira sözleşmesine konu taşınmazın da tekrar kiralanması söz konusuysa bunun yeniden ihaleye çıkılarak gerçekleştirilmesi zorunludur. Bu nedenle meselenin kira sözleşmesi süresinin sona ermesine ilişkin olması hâlinde, idari yargı yerinin adli yargıda açılan davayı bekletici mesele yapmaksızın davayı görüp bir karar vermesi gerekir.

Ecrimisil ihbarnamesinin ya da ödeme emrinin iptali istemiyle idari yargıda; kiracılık ilişkisinin tespiti için ise adli yargıda dava açılması hâlinde, farklı yargı düzenlerinde görülen davaların sonucunda hüküm uyuşmazlığının ortaya çıkması da söz konusu olabilir. Örneğin idari yargı yeri ecrimisil istenmesine ilişkin idari işlemi hukuka uygun bularak davayı reddederken adli yargı yeri kiracılık ilişkisinin devam ettiğinin tespiti yönünde karar verebilir. Kuşkusuz bunun aksi de mümkündür. 2247 sayılı Uyuşmazlık Mahkemesinin Kuruluş ve İşleyişi Hakkında Kanun'a⁵⁴ göre, adli ve idari yargı mercileri tarafından, görevle ilgili olmaksızın kesin olarak verilmiş veya kesinleşmiş, aynı konuya ve sebebe ilişkin, taraflarından en az biri aynı olan ve kararlar arasındaki çelişki yüzünden hakkın yerine getirilmesi olanaksız bulunan hâllerde hüküm uyuşmazlığının varlığı kabul edilir (m.24/1). Bu durumda Uyuşmazlık Mahkemesi anlaşmazlığın esasını karara bağlamak suretiyle hüküm uyuşmazlığını giderir. Uyuşmazlık Mahkemesi, bahse konu meseledeki uyuşmazlığın çözümünde uygulanacak mevzuattaki önceliğin, özel kanun niteliğindeki 2886 sayılı Kanun'da olması gerektiğinden hareketle; idari yargı yerinin kararının kabulü ve bu surette hüküm uyuşmazlığının giderilmesi yönünde karar vermektedir⁵⁵.

Bir idarenin başka bir idarenin taşınmazına el atmasıyla ilgili olarak özel bir durumdan bahsetmek gerekir. Uygulamada bu husustaki uyuşmazlıkların genellikle belediyelerin devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan veya hazineye ait taşınmazlara el atması sonucu doğduğu belirtilmektedir (Sümer, 2020, ss.907-908). Danıştay genel olarak, idarelerin zorunlu kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla diğer idarelere ait taşınmazlara el atması hâlinde, ecrimisil istenemeyeceğine hükmetmektedir⁵⁶. Hatta bir belediyenin başka bir belediyeye ait taşınmazı "belediye hizmet binası" olarak kullandığı uyuşmazlıkta dahi, taşınmazın belediyeye tahmil edilen zorunlu kamu hizmetlerinin ifası için kullanıldığı gerekçesiyle, ecrimisil tahakkuk işlemi hukuka aykırı bulunmuştur⁵⁷. "Zorunlu kamu hizmetleri" kavramının belirsizliği karşısında Danıştayın bu yaklaşımı haklı olarak sorgulanmaktadır (bkz. Sümer, 2020, ss.900-922). Danıştayın başvurduğu ölçütün belirsizliği bir yana, başka bir idareye ait taşınmazlara kamu hizmeti ifa etmek için kamu yararı amacıyla el atılmasının, işgali geçerli hukuki sebebe dayandırması hukuken mümkün değildir. Zira bir tasarrufun amacı ile sebebi farklı unsurlardır. İdareler zorunlu kamu hizmetlerini ifa etmekle yükümlü olsalar da aynı zamanda bunu hukuka ve usulüne uygun biçimde gerçekleştirmek zorundalardır. İdarelerin, diğer idarelerin taşınmazlarına ihtiyaç duyduklarında uygulanabilecek devir ve tahsis gibi işlemlerin usulü mevzuatta düzenlenmiştir⁵⁸. Bu usullere başvurmadan yapılan el atmalar, el atmanın amacı ne olursa

⁵³ Uyuşmazlık Mahkemesi, Hukuk Bölümü, E. 1993/51, K. 1994/5, T. 07.03.1994, Lexpera.

⁵⁴ *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 22.06.1979-16674.

⁵⁵ Uyuşmazlık Mahkemesi, Hukuk Bölümü, E. 2012/328, K. 2013/1752, T. 30.12.2013; Uyuşmazlık Mahkemesi, Hukuk Bölümü, E. 1993/51, K. 1994/5, T. 07.03.1994, Lexpera.

⁵⁶ Danıştay, 10. D., E. 2016/15901, K. 2018/958, T. 01.03.2018; Danıştay, 10. D., E. 2016/13773, K. 2018/959, T. 01.03.2018; Danıştay, 10. D., E. 2016/5114, K. 2018/309, T. 05.02.2018; Danıştay, 10. D., E. 2016/4428, K. 2018/234 T. 30.01.2018; Danıştay, 17. D., E. 2015/3380, K. 2016/3246, T. 26.04.2016; Danıştay, 17. D., E. 2015/435, K. 2015/971, T. 30.03.2015; İzmir BİM, 6. İDD, E. 2017/1764, K. 2017/1841, T. 14.12.2017, Lexpera. Aksi yönde değerlendirilecek kararlar için bkz. Danıştay, 17. D., E. 2015/2787, K. 2016/3778, T. 17.05.2016; Danıştay, 17. D., E. 2015/13380, K. 2016/27,0 T. 25.01.2016; Danıştay, 10. D., E. 2004/1382, K. 2007/277, T. 02.02.2007, Lexpera.

⁵⁷ Danıştay, 17. D., E. 2015/3380, K. 2016/3246, T. 26.04.2016, Lexpera.

⁵⁸ Örneğin 2942 sayılı Kamulaştırma Kanunu'nun (*Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 08.11.1983-18215) 30'uncu maddesinde, bir idareye ait taşınmaz malın diğer idareye devri düzenlenmiştir. Buna göre, bir idareye ait taşınmaz mala; kaynak veya irtifak hakkına ihtiyacı olan idare, öncelikle Kanun'da öngörülen şekilde bedel tespiti yapar. Daha sonra bu bedel esas alınarak ödeyeceği bedeli de belirtmek suretiyle mal sahibi idareye yazılı olarak başvurur. Mal sahibi idarenin devire muvafakat etmemesi veya altmış gün içinde talebe cevap vermemesi hâlinde ise anlaşmazlık, alıcı idarenin

olsun, haksız işgal niteliğindedir. Dolayısıyla taşınmazda hüküm ve tasarruf yetkisi bulunan idare, fuzuli şağil konumunda olan idareden ecrimisil talep edebilir. 336 sayılı Milli Emlak Genel Tebliği'ne⁵⁹ göre (m.5/6),

“Kamu kurum ve kuruluşları tarafından; kuruluş kanunlarıyla verilen ve yapmakla yükümlü oldukları kamu hizmetleri doğrultusunda Hazine taşınmazları üzerinde izinsiz olarak yapılan sosyal, kültürel, sportif ve benzeri amaçlı tesislerin ticari amaca konu edilmemesi ve tahsis veya devir talebinde bulunulması ve bu talebin Yetkili İdarece uygun görülmesi halinde ecrimisil takibatı yapılmaz. Tahsis veya devir işlemlerinin gerçekleşmesi durumunda, tahakkuk etmiş ecrimisiller tahsil edilmez, tahsil edilmiş olanlar ise iade edilmez.”

Kanun hükmünü daraltan bu düzenleme kanaatimizce hukuka aykırıdır. Ancak bu düzenlemeye göre bile ecrimisil takibatı yapılmaması için taşınmaz üzerinde belli kamu hizmetlerini yürüten idarelerin tahsis veya devir talebinin yetkili idarece kabulü gerekir. Dolayısıyla Danıştayın bu husustaki genel yaklaşımına katılmak mümkün değildir.

3.5. Ecrimisilde İdarenin Bağlı Yetkisi

2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde, ecrimisil miktarı belirlenirken söz konusu olan sınırlı takdir yetkisinin dışında, ecrimisil süreciyle ilgili idareye takdir yetkisi verilmemiştir. Başka bir deyişle, taşınmazı haksız işgale uğrayan belediyenin ecrimisil sürecini işletmekle ilgili yetkisi, bağlı yetkidir. İdare haksız işgale göz yumamaz. Haksız işgali fark ettiği zaman ecrimisil işlemlerini gerçekleştirmek zorundadır⁶⁰. Ayrıca kamu görevlilerinin göz yumması işgale haklı hukuki dayanak sağlamaz (Sezer, 2005, s.12). Böyle bir durum söz konusu olsa dahi fuzuli şağilden ecrimisil talep edilmesi zorunludur.

İşgal edilen taşınmaz mal, idarenin talebi üzerine, bulunduğu yer mülkiye amirince en geç 15 gün içinde tahliye ettirilerek, idareye teslim edilir (2886 sayılı Kanun m. 75/4). Görüldüğü gibi tahliye yetkisi ve görevi mülki amire verilmiştir. Ecrimisil kurumunda idare kendi başına tahliye kararı alıp bunu icra edemez. Mülki amire başvurmak zorundadır⁶¹. Ancak belediyelerin belediye encümeni kararıyla mülki amire başvurmaksızın resen tahliye kararı alarak hukuka aykırı durumlara neden oldukları örneklere de rastlanmaktadır⁶².

Tahliye sürecini işletip işletmemek konusunda da idarenin bir takdir yetkisi yoktur. Tahliyenin gerçekleşmemiş olması ise işgali haklı sebebe dayandırmaz. Daha önce taşınmazın kullanımı geçerli bir hukuki sebebe dayansa da bu sebep ortadan kalktıktan sonra tahliyeye kadar geçen süre için ecrimisil istenmesi gerekir⁶³. O taşınmaz için önceden ecrimisil ödenmiş olması da tahliyenin gerçekleşmemesi durumunda fuzuli şağile işgalin devamı için kazanılmış hak sağlamaz⁶⁴. Bir kez ecrimisil tahsil edilmesi henüz taşınmazın tahliye edilememiş olması nedeniyle ikinci defa ecrimisil istemeye engel olmaz⁶⁵.

Önceki işgalden dolayı ecrimisil tahsil edilmiş olsa da devam eden işgal nedeniyle önceden tahsil edilen ecrimisilin kapsadığı sürenin sonundan itibaren tespit ve takdir edilen ecrimisil idarece talep edilir. Eğer fuzuli şağilden ecrimisil talep edilmemişse taşınmaz tahliye edilmiş olsa dahi haksız işgal dönemine yönelik geriye dönük olarak ecrimisil talep edilmelidir⁶⁶. Tüm bu hususlarda, idarenin takdir yetkisi yoktur.

başvurusu üzerine Danıştay ilgili idari dairesince incelenerek iki ay içinde kesin karara bağlanır. Kamu İdarelerine Ait Taşınmazların Tahsis ve Devri Hakkında Yönetmelik'te de bir idareye ait taşınmazı ihtiyaç duyan idareye taşınmazın tahsisi veya devrine ilişkin kurallar öngörülmüştür.

⁵⁹ *Resmî Gazete*, Tarih-Sayı: 20.08.2011-28031.

⁶⁰ Danıştay, 10. D., E. 2001/4103, K. 2003/3912, T. 13.10.2003, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁶¹ Danıştay, 10. D., E. 2008/11013, K. 2012/3380, T. 10.07.2007, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁶² Örneğin bkz. Danıştay, 4. D., E. 2023/9028, K. 2024/4355, T. 02.07.2024, Lexpera.

⁶³ Danıştay, 10. D., E. 2003/6177, K. 2006/5802, T. 18.10.2006, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁶⁴ Danıştay, 10. D., E. 2001/5262, K. 2005/222, T. 04.02.2005, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁶⁵ Danıştay, 10. D., E. 2001/4103, K. 2003/3912, T. 13.10.2003, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

⁶⁶ Danıştay, 6. D., E. 1997/3062, K. 1998/1683, T. 19.03.1998, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

3.6. Bir Kamu Gücü Ayrıcalığı ve Yükümlülüğü Olarak Ecrimisil

2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde idarelere verilen yetki, bir kamu gücü ayrıcalığı ve yükümlülüğüdür. Zira idareler kendilerine verilen bu yetkilerle, başka bir makam ya da organın (bilhassa yargı organının) kararı veya onayına ihtiyaç duymaksızın, ecrimisil isteme ve tahsil etme şeklinde resen ve cebren icra imkânına kavuşmaktadır. Bu hususta gündeme gelebilecek sorulardan biri, belediyelerin, 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükmü kapsamına giren meselelerde, söz konusu kamu gücü ayrıcalığına başvurmayı tercih etmeyerek, adli yargıda dava açmak suretiyle ecrimisil talep edip edemeyeceklerine ilişkindir. Bir görüşe göre, idarelerin ihbarname düzenleyerek idari işlemle tahsil yolu yerine adli yargıda dava açarak ecrimisil talebinde bulunma yolunu tercih etmelerinin önünde bir engel yoktur (Demirtaş, 2019, s.29). Yargıtayın görüşü de bu yöndedir. Uyuşmazlığa konu bir olayda hazine, taşınmazın fuzulen işgal edildiği gerekçesiyle, "men'i müdahale, kal, ecrimisil" davası açmış; asliye hukuk mahkemesince diğer istemler kabul edilse de ecrimisil talebine ilişkin olarak davanın görev yönünden reddine karar verilmiştir. Bu kararın temyiz incelemesi sonucunda ise Yargıtay ecrimisil isteminin "haksız eylem niteliğindeki müdahale nedeniyle haksız fiil tazminatı niteliğinde" olduğunu belirterek bozma kararı vermiş; ancak ilk derece mahkemesinin ilk kararında direnmesiyle dosya Hukuk Genel Kurulunun önüne gelmiştir. Anayasa'nın 36'ncı maddesine atıfla dava hakkını da vurgulayan Hukuk Genel Kurulu, idarenin 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde öngörülen şekilde ecrimisil talep edebileceği gibi, dilerse seçimlik hakkını kullanarak 2886 sayılı Kanun'u işletmeden doğrudan doğruya genel mahkemede, genel hükümlere ecrimisil davası da açabileceğine hükmetmiştir⁶⁷. Ancak Yargıtaya göre bir belediyenin 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesini uygulama yoluna giderek ecrimisil işlemi tesis ettikten sonra bir de adli yargıda dava açarak ecrimisil talep etmesi mümkün değildir. Bu durumda davanın görev yönünden reddine karar verilmesi gerekir⁶⁸. Zira Yüksek Mahkeme, bu durumda idarenin seçimlik hakkını 2886 sayılı Kanun'a göre işlem yapmak yönünde kullandığını belirtmektedir.

İlk bakışta ecrimisil hususunda idarenin resen işlem tesis etmek yerine adli yargıda dava açmakta hukuki yararının olduğu ve 2886 sayılı Kanun'u uygulamak yerine adli yargıda ecrimisil davası açabilmesi gerektiği savunulabilir. Zira ecrimisil işleminin sebep unsurunu, genellikle özel hukuka tabi başka bir hukuki mesele oluşturur. Bilhassa başlangıçta geçerli bir hukuki nedene dayanan taşınmaz kullanımının sonradan haksız işgale dönüştüğü iddiasıyla doğan uyuşmazlıklarda durum böyledir. Örneğin kira sözleşmesinin sona erdiğinden bahisle kiracının fuzuli şağil durumuna düştüğü ve sözleşmenin sona erdiği andan itibaren ecrimisil ödenmesi gerektiği iddiasında bulunan idareye karşı, kiracının da kira ilişkisinin devam ettiğini ileri sürmesi mümkündür. Böyle örnekler genellikle ecrimisil işlemine karşı idari yargıda, kira ilişkisinin devam ettiğinin tespitine ilişkin ise adli yargıda açılan davalarla sonuçlanmaktadır. Farklı yargı düzenlerinde son derece karmaşık yargılamalara sebep olabilen bu tür meselelerde talepler genellikle ecrimisilden ibaret de olmamaktadır. Yukarıdaki paragrafta yer verilen örnekteki uyuşmazlıkta⁶⁹ idare yalnızca ecrimisil değil; "men'i müdahale, kal ve ecrimisil" davası açmıştır. Böyle bir durumda idarenin, belki de hukuka aykırı işlemler tesis etme endişesinden de arınmak için, adli yargı yerinden birden fazla unsuru barındıran hukuki uyuşmazlığı kesin olarak çözüme kavuşturmasını talep etmesinde hukuki yararının olduğu düşünülebilir. Ancak meselenin başka açılardan da ele alınması gerekmektedir. Her şeyden önce 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde öngörülen imkân bir yetki ve yükümlülük getirmektedir. Kamu gücünü ayrıcalık ve yükümlülüğünü doğuran *yetki* ile Yargıtayın bahsettiği *seçimlik hak* kavramlarını birbirinden ayırmak gerekir.

⁶⁷ Yargıtay, HGK, E. 2005/116, K. 2005/135, T. 02.03.2005, Lexpera. Ayrıca Yargıtay, HGK, E. 2004/1-120, K. 2004/96, T. 25.02.2004; Yargıtay HGK, E. 2004/1-294, K. 2004/320, T. 02.06.2004; Yargıtay, HGK, E. 2004/1-534, K. 2004/549, T. 13.10.2004; Yargıtay, HGK, E. 1985/3-150, K. 1986/347, T. 02.04.1986, Yargıtay, HGK, E. 1984/3-154, K. 1985/913, T. 15.11.1985, Lexpera.

⁶⁸ Yargıtay, 1. HD, E. 2005/2044, K. 2005/2675, T. 10.03.2005, Lexpera.

⁶⁹ Yargıtay, HGK, E. 2005/116, K. 2005/135, T. 02.03.2005, Lexpera.

Kamu gücü bir kişinin ya da heyetin şahsına bağlı bir hak olmadığı gibi (Menemencioğlu, 1959, s.9), kamu gücünden kaynaklanan ayrıcalıklı yetkiler de idareye sunulmuş lütuflar olarak değerlendirilemez (Rousset, 1960, s.87). İdarenin kamu gücü ayrıcalıklarıyla donatılmasının nedeni, kamu yararının sağlanması arzusudur (Uçar, 2016, s.358). Bu nedenle idarenin, kural olarak, icrai nitelikte işlem tesis etmesini sağlayan ayrıcalıklardan vazgeçmesi mümkün değildir (Atay, 2014, s.431). Dolayısıyla kamu yararı amacıyla yürütülen idari faaliyetin ifası için bir kamu gücü ayrıcalığına başvurulmasının gerekmesi hâlinde, bu yetkinin kullanımı idare için aynı zamanda bir yükümlülüktür. Bu nedenle idare, kanunla bir istisna getirilmediği sürece (Debbasch ve Colin, 2014, s.376), kendi adı ve hesabına karar alması için yargı yerine başvuramaz (Foillard, 2014, s.184; Rousset, 1960, s.87). İdarenin işlem tesis ederek gerçekleştirmekle yetkili ve görevli olduğu faaliyetlere ilişkin hususlarda yargı yerine başvurmasında kural olarak hukuki yararı yoktur (Uçar, 2016, s.359). 2886 sayılı Kanun'un ecrimisil kurumunu yalnızca yetki olarak değil, aynı zamanda bir görev ve yükümlülük olarak düzenlediği açıktır. Kanun koyucu kuşkusuz idarelere böyle bir yetki vermeyerek, onların da diğer kişiler gibi adli yargıda ecrimisil davası açmak suretiyle alacaklarını tahsil etmeleri yönünde irade gösterebilirdi. Nitekim 5393 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinin kapsamına alınana kadar, belediyeler de haksız işgallere karşı ecrimisil talep etmek için adli yargıda dava açmak zorundaydı.

Bu hususta farklı bir örnek olarak Fransız hukukundan bahsedilebilir. Fransız hukukunda 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesindeki gibi genel kapsamlı bir kamu gücü ayrıcalığı öngörülmediğinden, idarenin fuzuli şağili taşınmazından tahliye etmesi için kural olarak idari yargı yerlerine başvurması gerekmektedir⁷⁰. Türkiye'de kanun koyucunun idareye böyle bir ayrıcalıklı yetki vermesinin yerindeliği ayrıca tartışılabilir. Biz de Türk idaresine gereğinden fazla kamu gücü ayrıcalığı tanındığı ve idarenin harekete geçebilmek için yargı kararına ihtiyaç duyacağı konuların sayısının artırılması gerektiği kanaatindeyiz. Ancak kanun koyucunun idarenin resen hareket etmek suretiyle taşınmazını koruması yönündeki iradesini yansıtan 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükmü, uygulanması zorunlu bir hükümdür. Ayrıca 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi uyarınca gerçekleştirilen uygulamalar idare hukukuna tabi iken, adli yargıda ecrimisil davası açıldığında uyuşmazlığa özel hukuk kurallarının uygulanacağını gözden kaçırmamak gerekir. Özel hukukta ecrimisil talebinin kabulüne ilişkin şartlar idare hukukuna nazaran daha ağırdır. Bu nedenle idarenin, idare hukuku kapsamında kusur ve zarar gibi şartlar aranmaksızın ecrimisil işlemi tesis edebilecekken; kamu alacağını tehlikeye atmak suretiyle, daha ağır şartların arandığı özel hukuk kapsamında adli yargı yerine başvurusunda kanaatimizce hukuki yararı yoktur. Örneğin uyuşmazlığa konu bir olayda belediye adli yargıda "el atmanın önlenmesi, kal ve ecrimisil davası" açmış; adli yargı yeri, 2886 sayılı Kanun'u değil, özel hukuk kurallarını uygulayarak belediyenin tasarruf yetkisi olsa da tescil harici alanda mülkiyet hakkının olmadığı ve ecrimisilin zilyet olmayan malikin, malik olmayan kötü niyetli zilyetten isteyebileceği bir tazminat biçimi olduğu gerekçeleriyle ecrimisil isteminin reddine karar verilmesi gerektiğine hükmetmiştir⁷¹. Böylece idare, 2886 sayılı Kanun'u uygulayarak tahsil edebileceği ecrimisille ilişkin olarak, özel hukuk kurallarındaki farklılık nedeniyle davanın reddi kararıyla karşı karşıya kalmış ve kamu kaynaklarında zarara neden olmuştur. Hâlbuki 2886 sayılı Kanun'a göre kamu malındaki zilyetten ecrimisil talep edilebilmesi için zilyedin kötü niyetli olması aranmaz.

Ayrıca resen hareket etmek yetkisine sahip olduğundan aslında adli yargı yerinin kararına ihtiyacı olmayan idarenin dava açması hâlinde, kamu alacağının tahsilinin gecikmesi şeklinde kamu zararının ortaya çıkması riski de doğar. Zira idari süreç, yargısal süreçten hızlı işler. Borçlu olmadığı kanaatinde olan kişi idari işleme (ecrimisil işlemine)

⁷⁰ Fransız idaresinin fuzuli şağilin kamu malından tahliyesini sağlamak için yargı organına başvurması gerekmektedir. Resen tahliye için ya acil bir durumun varlığı ya da idarenin kanunda açıkça yetkilendirilmesi gerekir (Morand-Deville ve diğerleri, 2024, ss.216-223; Poli, 2003, s.66). Yargı organına yapılacak başvurularda kural olarak idari yargı yetkilidir. İdarenin fuzuli şağilden ecrimisil talebi (*indemnités en cas d'occupation sans titre du domaine public*) için de kural olarak idari yargıya başvurması gerekir (Örneğin bkz. Conseil d'État, 15 Nisan 2024, *SNCF Réseau*, No: 470475).

⁷¹ Yargıtay, 7. HD, E. 2023/2559, K. 2023/3449, T. 20.06.2023.

karşı idari yargıda dava açabilir. Tüm bu nedenlerle idarenin resen ecrimisil işlemleri tesis edebilecekken adli yargıda dava yoluna gitmesinde hukuki yararı olmadığı ve adli yargıda bu taleple açılan davaların reddinin gerektiği kanaatindeyiz.

4. Belediye Taşınmazlarında Ecrimisil Meselesine İlişkin Sayıştay Raporlarındaki Bulgular

Kamu mallarının önemli bir bölümü, altında geçerli bir hukuki sebep bulunmadan özel kişiler tarafından kullanılmaktadır (Gülan, 2004, s.639). Bu durumun nedenlerinden biri, yapılan düzenlemelerle hukuka aykırı yararlanmaların yasal statüye sokularak meşrulaştırılması ve işgal altındaki taşınmazların fuzuli şağillere devir ve ferağına imkân tanınmasıdır (Sezer, 2004, s.6). Kanaatimizce bir diğer nedeni ise mevzuattaki ve yargı kararlarındaki hukuki karmaşadır.

Belediyelere ilişkin Sayıştay raporları incelendiğinde, yukarıda ele alınan ecrimisile ilişkin hukuki rejime aykırılıkların çok yoğun bir biçimde yaşandığı göze çarpmaktadır. Sayıştayın 2023 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporunda, "Kamu İdarelerine İlişkin Önemli Görülen ve Genellik Arz Eden Konular" başlıklı dördüncü bölümde "4.1.2.4. Taşınmazların İşgalli Kullanımına İlişkin Yaptırımların Uygulanmaması" bulgusuna yer verilmiştir (Sayıştay, 2024, s.33). Sayıştayın ecrimisile ilişkin "yaptırım" nitelendirmesi doğru olmasa da bu başlık altındaki tespitleri önemlidir. Sayıştay, "taşınmaz üzerinde işgalin tespit edilmesi hâlinde geriye dönük kullanımlar için beş yılı geçmemek üzere ecrimisil tahakkuk ettirilirken, aykırılığın gelecekte devam etmesini engellemek üzere işgal edilen taşınmazın tahliye edilmesi" gerekliliğini vurguladıktan sonra; ecrimisil tahakkuk ettirilmiş olmasının işgalciye herhangi bir hak tesis etmediğini hatırlatmaktadır. Ancak Sayıştay yapmış olduğu denetimlerde "bazı kamu idarelerinde; taşınmazın işgalli kullanımının tespitine yönelik çalışmaların mevzuat gereklerine uygun şekilde yürütülmediği, işgal tespit edilenlerde ecrimisil tahakkuk ettirilmediği ya da eksik tahakkuk ettirildiği veyahut ecrimisil tahakkuk ettirilmekle birlikte taşınmaz tahliye ettirilmediğinden mevzuata aykırı kullanımların devam ettiği" tespitinde bulunmaktadır.

Çalışma kapsamında Sayıştayın büyükşehir ve diğer il belediyelerine ilişkin 2023 yılı raporları incelenmiştir. 2023 yılında Sayıştayın 30 büyükşehirle ilişkin raporu yayımlanmıştır. Bunlardan Adana, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Erzurum, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Mersin, Şanlıurfa, Trabzon ve Van olmak üzere 13 büyükşehir belediyesinde (%43,33) ecrimisile ilişkin sorunlar içeren bulgulara rastlanmıştır. Söz konusu büyükşehir belediyeleri ve bulguların içeriği aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1. Büyükşehir Belediyelerinde Ecrimisil Bulguları

Büyükşehir Belediyesi	Bulgular
Adana	Taşınmazların ihale yapılmaksızın ecrimisil karşılığında kullanılması
Ankara	1. Belediyenin sorumluluğu altında bulunan ve üçüncü şahıslar tarafından işgal edilen bazı yerlerden ecrimisil alınmaması 2. Kurumun tasarrufunda bulunan bazı taşınmazların ecrimisil karşılığında üçüncü kişilere kullanılması
Antalya	1. Ecrimisil bedellerinin tahsil edilmemesi ve takibinin sağlıklı bir şekilde yapılmaması 2. Mülkiyeti belediyeye ait olan taşınmazların herhangi bir hakka dayanmaksızın üçüncü kişilere kullanılması
Aydın	Belediye taşınmazlarının ecrimisil karşılığında kullanılması
Balıkesir	Belediye taşınmazlarının ihale yapılmaksızın ve kira sözleşmesi imzalanmaksızın fuzuli şahıl tarafından ecrimisil bedeli ödenmek suretiyle kullanılması
Erzurum	1. Belediye sınırları içinde bulunan ATM alanlarının, 2886 sayılı Kanun kapsamında ihale edilerek işletilmesi/kiralanması gerekirken ecrimisil karşılığında protokol düzenlenerek kullanılması 2. Taksi durağı olarak kullanılan taşınmazlara ilişkin ihale yapılmamış olması 3. Taşınmaz kiralamalarının bir kısmında kira süresi sona ermesine rağmen süre uzatımı yolu ile taşınmazların kullanılmaya devam edilmesi
Eskişehir	Taksi durağı olarak kullanılan taşınmazlara ilişkin ihale yapılmaması ve geçmişe yönelik ecrimisil alınmaması
İstanbul	1. İdarenin mülkiyetindeki veya tasarrufundaki taşınmazların ecrimisil karşılığı kullanılması ve bu uygulamanın olağan bir taşınmaz yönetim şekline dönüştürülmesi 2. Taksi durağı yerlerinin bedel alınmadan ruhsatsız şekilde kullanılması 3. Tarihi değeri ve önemi olan Harbiye Cemil Topuzlu Açık Hava Tiyatrosu ve Yerebatan Sarnıcının usulsüz şekilde kullanılması 4. Tasarruf hakkı idareye ait olan bazı taşınmazlara ilişkin ecrimisil bedellerinin ilçe belediyesi tarafından tahsil edilmesi 5. İdarenin hüküm ve tasarrufu altında olan ve imar planında yeşil alan ve park olarak kamunun kullanımına bırakılan yerlerin özel siteler tarafından işgal edilmesi ve işgallere süreklilik kazandırılması 6. Kiraya verilen taşınmazların kira süreleri sona ermesine rağmen tahliye edilmemesi ve sözleşme sürelerinin ihale yapılmaksızın uzatılması 7. Mülkiyeti idareye ait taşınmazın ilçe belediyesi tarafından işgal edilerek ticari faaliyette bulunulması
İzmir	1. Bazı taşınmazların işgal altında olması ve belediye tarafından gerekli hukuki sürecin başlatılmaması 2. Büyükşehir belediyesinin işletilmesini devrettiği otoparklardan şirketin ücretsiz yararlanma yapması nedeniyle belediyenin gelir kaybı oluşması
Mersin	Bazı taşınmazların ecrimisil karşılığında kullanılması ve ecrimisil gelir tahsilatının düşük olması
Şanlıurfa	Büyükşehir belediyesinin mülkiyetindeki veya tasarrufundaki bazı taşınmazların ecrimisil karşılığı kullanılması ve bu uygulamanın olağan bir taşınmaz kiralama yönetimi şekline dönüşmüş olması
Trabzon	1. Taşınmaz kira sözleşmelerinin sürelerinin sonunda yeniden ihale yapılmaması 2. Ecrimisil uygulamasının taşınmaz yönetim biçimi haline getirilmesi
Van	Kira süreleri sona eren bazı taşınmazların ihale yapılmaksızın ecrimisil karşılığında kullanılması

Çalışma kapsamında büyükşehir belediyeleri dışındaki il belediyelerine ilişkin Sayıştay raporları da incelenmiştir. 2023 yılında Sayıştay tarafından Amasya, Artvin, Bartın, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur, Çanakkale, Çorum, Edirne, Isparta, Karabük, Kırıkkale, Kırklareli, Kütahya, Nevşehir, Niğde, Rize, Sinop, Sivas, Tunceli, Uşak, Yalova, Yozgat ve Zonguldak olmak üzere 26 il belediyesine ilişkin raporlar yayımlanmıştır. Bunlardan Amasya, Bingöl, Burdur, Çorum, Edirne, Karabük, Kırıkkale, Nevşehir, Niğde, Rize, Sinop, Yozgat ve Zonguldak olmak üzere 13 il belediyesinde (%50) ecrimisile ilişkin sorunlar

içeren bulgulara rastlanmıştır. Söz konusu belediyeler ve bulguların içeriği aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 2. İl Belediyelerinde Ecrimisil Bulguları

Belediye	Bulgular
Amasya	İhale yoluyla kiraya verilmesi gereken taşınmazların işgal harcı alınmak suretiyle kullanılması
Bingöl	Ecrimisilin olağan bir taşınmaz yönetim şekline dönüştürülmesi
Burdur	İşgale konu olan taşınmazlardan ecrimisil alınmaması
Çorum	1. Kiraya verilecek taşınmazların kira sürelerinin bitim tarihinden önce ihale sürecinin başlatılmaması ve ihale yapılmaksızın geçen bu süre zarfında ecrimisil karşılığı taşınmazın kullanılması 2. Taşınmazların kullanımına ilişkin hatalı uygulamaların bulunması 3. Belediyeye ait bazı taşınmazların kiralama ihalesi yapılmaksızın kullanılması ve ecrimisil tahsilatlarının düzenli yapılmaması
Edirne	Ecrimisil uygulamasının bir taşınmaz yönetim biçimi haline gelmesi ve bu yöntemle belediye taşınmazlarının işgalinin sürekli hale gelmesi
Karabük	1. Taşınmazların ihale yapılmaksızın ecrimisil karşılığında kullanılması 2. Kamu idaresi taşınmazlarının ihale yapılmaksızın kullanılması
Kırıkkale	Taksi durağı yerlerinin ihale olmaksızın bedelsiz kullanılması
Nevşehir	Belediye taşınmazlarının işgal ile kullanılması ve encümen kararıyla işgaliyenin devredilmesi
Niğde	Şehirlerarası otobüs terminali işletmecilik hakkının kira süresi sonunda yeniden ihale edilmeyerek aynı kiracıya kullanılması
Rize	Ecrimisilin bir taşınmaz yönetim biçimi haline gelmesi
Sinop	Belediyeye ait taşınmazların işgallerinin tespitine ilişkin kontrollerin yapılmaması
Yozgat	Kira süresi sona eren taşınmazların kiracılarının tahliye edilmemesi
Zonguldak	Kurumun tasarrufunda bulunan taşınmazların herhangi bir ihale olmaksızın ecrimisil karşılığında üçüncü kişilere kullanılması

Sayıştay raporlarında tespit edilen sorunların aynı zamanda süreklilik arz ettiği görülmektedir. Yukarıdaki tablolarda yer alan belediyelere ilişkin raporların eklerinde verilen önceki yıllara dair bulgulara ilişkin izleme tablolarında benzer sorunların tespit edildiği ancak gereğinin ya hiç yerine getirilmediği ya da kısmen yerine getirildiği hususu sıklıkla rastlanan bir olgudur. Örneğin Adana Büyükşehir Belediyesinde, belediye taşınmazlarının ecrimisil karşılığı kullanılması bulgusunun 2021 yılına ilişkin raporda da yer aldığı ancak gereğinin yerine getirilmediği belirtilmektedir. Antalya Büyükşehir Belediyesinde, ecrimisil bedellerinin tahsil edilmemesi ve takibinin sağlıklı bir şekilde yapılmaması sorununun 2022 yılında da tespit edildiği ancak gereğinin yerine getirilmediği görülmektedir. Benzer şekilde Ankara, Balıkesir, Eskişehir, İstanbul, Mersin, Şanlıurfa ve Van büyükşehir belediyeleri ile Edirne, Karabük, Rize, Sinop ve Zonguldak belediyelerinde 2023 yılındaki bulgulara benzer bulguların geçmiş yıllarda da tespit edilmesine rağmen gereğinin yerine getirilmediği Sayıştay raporlarıyla ortaya konulmuştur. Bu durum belediye taşınmazlarındaki ecrimisil sorununun kronikleştiğini göstermektedir.

Sonuç olarak Sayıştay raporlarındaki bulgulardan belediye taşınmazlarındaki ecrimisil sorunları şu şekilde özetlenebilir:

- 1) Haksız işgale rağmen bazı taşınmazlardan ecrimisil alınmamaktadır. Belediyeler taşınmazlarının işgaline göz yummaktadır.
- 2) Taşınmazların ihale yapılmaksızın ecrimisil karşılığında kullanılması sık rastlanan bir durumdur. Böylece ecrimisil, hukuka aykırı biçimde bir taşınmaz idare yöntemine dönüştürülmektedir.
- 3) Ecrimisil tahakkuk ettirilen durumlarda da sıklıkla ecrimisil bedelleri tahsil edilmemekte ve meselenin takibi sağlıklı bir şekilde yapılamamaktadır.

- 4) Taşınmaz kiralalarının bir kısmında kira süresi sona ermesine rağmen hukuka aykırı biçimde süre uzatımı yolu ile taşınmazlar kullandırılmaya devam edilmektedir.
- 5) Ecrimisil ilişkin sürecin işletildiği bazı durumlarda da tahliye süreci başlatılmayarak haksız işgalin ecrimisil yoluyla devamı sağlanmaktadır. Bu durum da ecrimisilin bir taşınmaz idare yöntemine dönüştürülmesinin bir başka görünümüdür.

5. Sonuç

Ecrimisil bir kamu alacağı niteliğindedir. Ecrimisil talep edilebilmesi için, idarelerin işgalden dolayı bir zarara uğramış olması gerekmez ve füzuli şağilin kusuru aranmaz. 2886 sayılı Kanun'da taşınmazların "gerçek ve tüzel kişilerce işgali üzerine" ecrimisil isteneceği öngörülürken özel hukuk tüzel kişisi-kamu tüzel kişisi ayrımı yapılmadığından, idarelerin de başka idarelerin hüküm ve tasarrufu altında bulunan taşınmazlar üzerinde füzuli şağil olmaları mümkündür. Uygulamada belediyelerin devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan yerlerde füzuli şağil oldukları örneklere sıkça rastlanmaktadır. Ancak Danıştayın yaklaşımına katılmasak da Yüksek Mahkemenin belediyelerin zorunlu kamu hizmetlerini ifa etmek için diğer idarelerin taşınmazlarını işgal etmeleri hâlinde füzuli şağil olmayacaklarına hükmettiğini belirtmek gerekir.

Belediyelerin hem özel hukuka tabi hem de kamu hukukuna tabi taşınmaz malları ecrimisil istemine konu olabilir. Belediyenin paydaşı olduğu taşınmazın veya kendi hüküm ve tasarrufuna bırakılan taşınmazın ya da kendisine tahsis veya terkin edilen taşınmazın işgali hâlinde ecrimisil talep etmesi mümkündür. Belediye, kendisine tahsis edilen taşınmazı tahsis amacının dışında kullanması hâlinde ise bu kez ecrimisil borçlusu hâline gelebilir.

2886 sayılı Kanun'a göre tesis edilen sözleşmelerin uygulanması özel hukuka tabidir. Bu nedenle tek yanlı fesih hakkı ve yetkisinin söz konusu olduğu istisnai durumlar dışında kira sözleşmesinin süresi devam ederken sözleşmenin feshi ve tahliye için belediyelerin kural olarak adli yargıda dava açması gerekir. Ancak uygulamada belediyelerin sözleşme süresi devam ederken adli yargıya başvurmaksızın belediye encümeni kararıyla kira sözleşmelerini feshederek 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesini hukuka aykırı biçimde işlettikleri örneklere de rastlanmaktadır.

6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda konut ve çatılı işyeri kiralarına ilişkin hükümlerin kamu kurum ve kuruluşlarının, hangi usul ve esaslar içinde olursa olsun yaptıkları bütün kira sözleşmelerine de uygulanacağı öngörülmüştür (m.339/2). 6098 sayılı Kanun'a göre, kiracı tarafından feshedilmediği ve genel hükümlere göre fesih hakkının doğmadığı durumlarda konut ve çatılı işyerlerine ilişkin kira sözleşmelerinin on yıla kadar uzaması mümkündür. Bu durumda 2886 sayılı Kanun'a göre idarenin taşınmazını daha kısa süre için kiralaması durumunda sözleşmenin 6098 sayılı Kanun'a göre uzayıp uzamayacağı tartışmalıdır. Kanaatimizce 6098 sayılı Kanun sonraki tarihli kanun olsa da idarenin taraf olduğu kira sözleşmelerinde 2886 sayılı Kanun özel kanun niteliğindedir. Bu nedenle 6098 sayılı Kanun'la açıkça yürürlükten kaldırılmadığına göre, öncelikle 2886 sayılı Kanun hükümlerinin uygulanması gerekir. Bu durumda sözleşmede özel bir hüküm yer almadığı sürece, sözleşme için öngörülen sürenin dolmasıyla yeniden ihale yapılarak taşınmazın kiralanması gerekir. Sözleşme süresi sona erdiği hâlde taşınmazı tahliye etmeyen kişi hakkında 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi hükümleri uygulanabilir.

2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesi, kamu mallarının idaresinde, kamu mallarına gelebilecek haksız müdahaleleri önlemeye ve haksız kullanımların karşılığının alınarak işgalcilerin kamu malından tahliyesini sağlamaya yönelik olarak; kapsamındaki idareleri, başka bir makamın izni ya da onayı olmaksızın işlem tesis etmelerini sağlayan kamu gücü ayrıcalıklarıyla donatmaktadır. İdarelere verilen yetki, bağlı yetkidir. Belediyelerin ecrimisil tahakkuk ettirebileceği durumlarda adli yargıda ecrimisil davası açmalarında kanaatimizce hukuki yararları yoktur. Ancak uygulamada Yargıtay, idarelerin bu hususta seçimler haklarının olduğu gerekçesiyle açılan davaları görmektedir. Özel hukukta ecrimi-

sile hükmetmek için gereken şartlar daha ağırdır. Resen işlem tesis edebilecekken adli yargıda dava açarak kamu alacağının tahsilini engelleyen ya da geciktiren kamu görevlilerinin idari ve mali sorumluluklarının doğabileceğini belirtmek gerekir.

Haksız işgalden doğan bir kamu alacağı olan ecrimisil, kamu mallarını idare etme yöntemi olarak görülemez. Ancak çalışmada anılan Sayıştay raporlarından, belediye taşınmazlarında sıklıkla, durumun hukuka aykırı biçimde aksi yönde işlediği görülmektedir.

İşgal edilen taşınmazlardan ecrimisil alınmasının yanında, ecrimisilin doğumuna sebebiyet veren işgallerin önüne geçilmesi de büyük önem arz etmektedir. Bunun için kuşkusuz ecrimisil aracı iyi işlemeli; kamu mallarına ilişkin tespitler yapılarak alacağın tahsilinin yanında, malın tahliyesi de sağlanmalıdır. Aksi hâlde ecrimisil kurumunun amacına ulaşması bir yana, ecrimisil kişiler için haksız işgali teşvik edecek bir araç hâline dönüşür. Çalışmada anılan Sayıştay raporlarından, belediye taşınmazlarında işgalin âdeta teşvik edilir hâlde geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kanuni düzenlemelerle de sıklıkla ecrimisil borçlarının ödenmesine ilişkin kolaylıklar sağlanması ya da bu borçların affedilmesi; haksız işgallerin sonradan yapılan düzenlemelerle meşrulaştırılması; füzuli şağillere işgal ettikleri taşınmazı satın alma hakkı verilmesi gibi örneklerle kanun koyucu da haksız işgalleri özendirilmektedir.

2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde öngörülen ecrimisil ve tahliye sürecini işletmek belediyeler için yalnızca yetki değil; aynı zamanda bir görevdir. Zira idarenin her türlü faaliyetinde olduğu gibi kamu mallarının idaresinde de amaç kamu yararının sağlanmasıdır. İdare haksız işgale göz yumamaz. 2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesiyle verilen yetki, bağlı yetkidir. Kamu alacağı niteliğinde olan ve haksız işgalin karşılığında alınan "denk ücret" anlamına gelen ecrimisil, kiralama gibi bir "kamu mallarını idare etme yöntemi" hâline getirilemez. İdarelerin görevli oldukları süreci işletmemeleri hâlinde sorumluluklarının doğacağına kuşku yoktur. Aynı zamanda ilgili kamu görevlilerinin de hem mali hem de disiplin sorumluluğu söz konusu olur.

Tespit edilen sorunların önemli bir nedeni de düzenleme yetersizliğidir. Meselenin 5393 sayılı Belediye Kanunu'nda ayrıca ve detaylı biçimde düzenlenmesi gerekir. Mevzuattaki ve yargı kararlarındaki hukuki karmaşa, ecrimisil kurumunun düzgün işleminin önündeki engellerden biridir.

2886 sayılı Kanun'un 75'inci maddesinde öngörülen sürecin işletilmeyerek işgallere göz yumulmasının başkaca nedenleri de öne sürülebilir. İşgal altında olan kamu mallarının sayısı, göz yummadaki oy kaygısını akla getirmektedir. Ayrıca taşınmazların bedelsiz olarak ya da çok düşük ecrimisil bedelleriyle işgalcilere kullandırılmasındaki yaygınlık, ecrimisil kurumunun ihale zorunluluğunu aşmak için kullanılan bir kapı hâline getirildiği ve kamu mallarının da bu sayede bir rant alanına dönüştürüldüğü kuşkusunu da yaratmaktadır.

Kaynakça

- Akyılmaz, B.; Sezginer, M.; Kaya, C. (2023). *Türk İdare Hukuku*, 16. basım.; Seçkin Yayınları: Ankara.
- Atay, E.E. (2014). *İdare Hukuku*, 4. basım.; Turhan Kitabevi: Ankara.
- Ayhan, F. (2013). *İdarenin Taraf Olduğu Kira Sözleşmelerinin Hukuki Rejimi*, On İki Levha Yayıncılık: İstanbul.
- Can, B. (2010). Kamu Taşınmazlarında Ecrimisil. *İstanbul Barosu Dergisi*, 84(4), 2225-2236.
- Debbasch, C.; Colin, F. (2014). *Droit administratif*, 11. basım.; Economica: Paris.
- Demirtaş, F. (2019). *Türk Hukukunda Mahalli İdarelerin Taşınmazlarında Ecrimisil ve Yargısal Denetimi*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Düzceer, A.R. (1997). *Ecrimisil Davaları*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Foillard, P. (2014). *Droit administratif*, 3. basım.; Larcier: Brüksel.

- Gözler, K. (2019). *İdare Hukuku*, C. 2, 3. basım.; Ekin Basım Yayın Dağıtım: Bursa.
- Gözler, K. (2022). *Hukuka Giriş*, 19. Basım.; Ekin Basım Yayın Dağıtım: Bursa.
- Gözübüyük, Ş.; Tan, T. (2013). *İdare Hukuku*, C. 1, 9. basım.; Turhan Kitabevi: Ankara.
- Gülan, A. (2004). *Kamu Malları Günlüğünde Yönetim içinde*, 2. basım.; Ed., Özyay, İ.H., Filiz Kitabevi: İstanbul, 655-720.
- Günel, M.C. (2014). *Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Taraf Olduğu Konut ve Çatılı İşyeri Kiralarına Uygulanacak Hukuk (TBK m. 339/f. II)*. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 831-850.
- Karacabey, M.H. (1990). 2886 Sayılı Devlet İhale Kanunu Açısından Ecrimisil ve Tahliye. *İstanbul Barosu Dergisi*, (7-9), 758-765.
- Karakoç, Y. (2000). *Kamu Alacaklarının Tahsili Aşamasında Ortaya Çıkan ve Vergi Yargısında Çözümlenen Uyuşmazlıklar*, Yetkin Yayınları: Ankara.
- Karakoç, Y. (2005). *Kamu Malları Hukukunda Ecrimisil Kurumu*, Yetkin Yayınları: Ankara.
- Kırbaş, S. (1988). *Devlet Malları*, 2. basım.; Adım Yayınları: Ankara.
- Menemencioğlu, E. (1959). *Amme Kudreti ve Şahsiyet Nazariyesi*, Türk Hukuk Kurumu Yayınları: Ankara.
- Morand-Deville, J.; Bourdon, P.; Poulet, F. (2024). *Droit administratif des biens*, LGDJ: Paris.
- Poli, J.F. (2003). *Droit administratif des biens*, Ellipses: Paris.
- Rousset, L. (1960). *L'idée de la puissance publique en droit administratif*, Dalloz: Paris.
- Okan, U.; Ünal, N. (2018). *Kamu Taşınmazlarında Ecrimisil ve Tahliye*, 5. basım.; Seçkin Yayınları: Ankara.
- Örs, C.O. (2020). İdarenin Ecrimisil Talebine Yönelik Devlet İhale Kanunu'ndaki Beş Yıllık Sürenin Hukuki Niteliği, Tahakkuk ve Tahsil Aşamalarında Ayrı Davalar Açılması Sorunu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(2), 1155-1204.
- Sayıştay, (2024 Eylül). 2023 Yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu. Erişim adresi: <https://www.sayistay.gov.tr/reports/peYMqOjYd9-2023-yili-dis-denetim-genel-degerlendirme-raporu>
- Sayıştay, (2024 Kasım). 2023 yılı Sayıştay Denetim Raporları, (30 büyükşehir belediyesi ile Amasya, Artvin, Bartın, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur, Çanakkale, Çorum, Edirne, Isparta, Karabük, Kırıkkale, Kırklareli, Kütahya, Nevşehir, Niğde, Rize, Sinop, Sivas, Tunceli, Uşak, Yalova, Yozgat ve Zonguldak belediyelerine ilişkin raporlar). Erişim adresi: <https://www.sayistay.gov.tr/reports/category/31-belediyeler---bagli-idareler>
- Sezer, Y. (2005). Kamu Mallarında Ecrimisil. *Danıştay Dergisi*, (108), 5-22.
- Sümer, N. (2020). Kamu Hizmetine Özgülenen Taşınmazlarda Ecrimisil Sorunu: İdareler Arası Ecrimisil Uyuşmazlıklarına İlişkin Danıştay Kararlarının Düşündürdükleri. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 26(2), 900-922.
- Uçar, İ. (2016). İdare Hukukunda Kamu Gücü Ayrıcalığı Kavramı ve Bir Kamu Gücü Ayrıcalığı Olarak Hukuka Uygunluk Karinesi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(3), 331-373.
- Yavuz, N. (2005). *Uygulamada Ecrimisil-Haksız İşgal Tazminatı Davaları*, 2. basım.; Yetkin Yayınları: Ankara.
- Yayla, Y. (1993). Kamu Mallarının Çağdaş Tanımı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 7(1-3), 7-18.
- Yılmaz, E. (2006). *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yayınları: Ankara.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İsmail UÇAR (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İsmail UÇAR (100%)

Evaluation of Foreign Direct Investment Attractiveness of BRICS-T Countries: The CRITIC-LOPCOW Based ARAS Approach

Muhammed Fatih AYDEMİR¹

¹ Lect. Dr., Bursa Uludag University, Vocational School of Social Sciences, Department of Foreign Trade, mfaydemir@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4248-9057

Abstract: Foreign direct investments (FDIs) are of significant importance not only for multinational corporations (MNCs) but also for the development of the countries receiving these investments. Many countries, especially developing countries, are making efforts to attract more FDIs. This study focuses on BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Türkiye) countries, which play an important role in the global development landscape. The primary objective of this study is to assess the FDI attractiveness of BRICS-T countries for the period 2019-2023 through the application of multi-criteria decision-making methods (MCDM). In this study, CRITIC, LOPCOW and common weighting methods were used for criteria weighting. The study revealed that the corruption perception index (CPI), economic freedom index (EFI) and inflation rate were important in the criterion weights, while electricity production and gross domestic product (GDP) had low weights. Furthermore, an examination of the integrated performance results of all criteria weighting methods and the ARAS method reveals that China, India, and Türkiye stand out among the BRICS-T countries in terms of FDI attractiveness. Conversely, Brazil, Russia, and South Africa are identified as countries with the lowest FDI attractiveness. In general, Türkiye's FDI attractiveness has increased over the years, while Russia's FDI attractiveness has decreased.

Keywords: FDI, MCDM, BRICS countries, Türkiye, MNCs

Jel Codes: F14, F21, F23

BRICS-T Ülkelerinin Doğrudan Yabancı Yatırım Çekiciliğinin Değerlendirilmesi: CRITIC-LOPCOW Tabanlı ARAS Yaklaşımı

Öz: Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY'ler), çok uluslu şirketler (ÇUŞ'lar) için önemli olduğu kadar, bu yatırımları alan ülkelerin gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere birçok ülke, ülkelere daha fazla DYY çekmek için çaba göstermektedir. Bu çalışmada gelişmekte olan ülkeler arasında dünyada önemli bir yere sahip olan BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelere yer verilmiştir. Çalışmanın temel amacı, 2019-2023 dönemi için BRICS-T ülkelerinin DYY çekiciliğini çok kriterli karar verme yöntemleri (ÇKKV) ile değerlendirmektir. ÇKKV yöntemlerinin bütünlük olarak ele alındığı çalışmada, kriter ağırlıklandırma için CRITIC, LOPCOW ve ortak ağırlıklandırma yöntemleri kullanılmıştır. Performans sonuçlarına ulaşmak için ARAS yöntemine yer verilmiştir. Çalışmada, genel itibarıyla kriter ağırlıklandırmada yolsuzluk algılama endeksi ve ekonomik özgürlük endeksi ve enflasyon oranı öne çıkarken, elektrik üretimi ve gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) değişkenlerinin kriter ağırlığı düşük olmuştur. Bunun ötesinde bütün kriter ağırlıklandırma yöntemleri ile ARAS yönteminin bütünlük performans sonuçlarına göre DYY çekiciliğinde BRICS-T ülkeleri arasında Çin, Hindistan ve Türkiye öne çıkmıştır. Buna karşın, Brezilya, Rusya ve Güney Afrika, DYY çekiciliğinin en düşük olduğu ülkeler arasında yer almıştır. Genel olarak yıllar içinde Türkiye'nin DYY çekiciliği artarken, Rusya'nın DYY çekiciliğinde düşüş olmuştur.

Anahtar Kelimeler: DYY, ÇKKV, BRICS ülkeleri, Türkiye, ÇUŞ'lar

Jel Kodları: F14, F21, F23

Cite: Aydemir, M. F. (2025). Evaluation of Foreign Direct Investment Attractiveness of BRICS-T Countries: The CRITIC-LOPCOW Based ARAS Approach, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 372-392. <https://doi.org/10.30586/pek.1613421>

Submitted: 04.01.2025

Accepted: 05.02.2025

Copyright: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Foreign direct investment (FDI) is defined as the investment by a company or organization operating in one country in a company or organization in another country (Gülbay Yiğiteli, 2024, p. 669; Hintošová, 2021, p. 1026; Nguyen et al., 2023, p. 1; Zhang, 2022, pp. 1056-1057). Such investments are typically made by multinational corporations (MNCs) and are made on a long-term basis. FDI is of significant importance for MNCs and the countries receiving these investments. By allocating capital across multiple nations, MNCs can enhance their competitive edge and capitalize on the prospects offered by the investing countries. Conversely, countries that attract FDI can enhance their own competitiveness through access to new technologies, increased exports, and job creation (Činčikaitė and Meidute-Kavaliauskiene, 2023, p. 63; Mitsi, 2023, p. 106). Furthermore, countries encourage FDI to increase production, expand foreign exchange reserves, and establish a competitive environment within the national economy (Koçtürk and Eker, 2012, p. 41). Consequently, FDI offers substantial opportunities for both MNCs and the host countries in which they operate. In this regard, MNCs seek new markets for increased FDI. In response, host countries implement a series of policies, including tax reductions and subsidies, with the aim of attracting FDI inflows. These policies are often accompanied by practices aimed at improving and liberalizing the business environment (Şit, 2023, p. 428). In this way, many countries compete in attracting FDI. In this competition, developing countries have a significant opportunity to contribute, as they aim to bridge the gap with economically developed economies. FDI is frequently recognized as a key instrument to achieve this objective (Ghazalian and Amponsem, 2019, p. 1111).

The contemporary trend in developing countries reveals an escalating rate of investment. Historically, FDI inflows were predominantly sourced from developed countries. However, there has been a notable shift in this trend, with a substantial increase in FDI inflows to developing countries, particularly since 2020 (UNCTADstad, 2024). BRICS-T countries, in particular, have assumed a prominent role among developing countries. This is primarily due to the fact that BRICS-T countries are widely regarded as the most developed among developing countries (Nistor, 2015, p. 981). In 2023, the BRICS-T countries accounted for more than 21% of the total world FDI inflows and exports (UNCTADstad, 2024). They are among the countries receiving the most investment in the world (Öztürkçü and Yıldız, 2020, p. 207). Notably, China has emerged as the second largest recipient of FDI, trailing only the United States (USA). Brazil has also demonstrated notable receipt of FDI investments on a global scale.

MNCs are responsible for the decision-making process regarding FDI, while the decision-making bodies of the receiving countries consider a multitude of criteria to attract additional FDI. According to extant literature on the subject, numerous criteria affect FDI. In this study, the criteria for which the most recent data are available are taken into consideration. In accordance with the extant literature, the criteria include trade openness, inflation, economic freedom, perception of corruption, electricity production, market size, GDP growth rate, population, inward FDI, corporate tax, and labor force.

The BRICS-T countries are the most important countries for FDI inflows among developing countries. FDI inflows to these countries are very important for both BRICS-T countries and MNCs. The main motivation of this study is to investigate what countries can do to increase their FDI attractiveness according to selected criteria and which countries MNCs may prefer according to these criteria. Despite the numerous studies on FDI inflows to BRICS-T countries in the extant literature, no study has been encountered that employs multi-criteria decision making (MCDM) methods. This study attempts to fill this gap. Accordingly, criteria were selected by taking into account the previous studies and the following two research questions were formulated:

Research Question 1: What are the priorities among the selected criteria in attracting FDI in BRICS-T countries?

Research Question 2: What is the performance ranking of BRICS-T countries in FDI attraction?

Within the scope of these two research questions, the main objective of the study is to evaluate the FDI attractiveness of BRICS-T countries for the period 2019-2023 with MCDM methods. The study employs CRITIC, LOPCOW, and common weighting methods for criterion weighting, with MCDM methods being regarded as integrated. The ARAS method is employed to ascertain the FDI attractiveness performance outcomes of the countries. It is anticipated that this study will contribute to the existing body of knowledge in this field.

2. Literature review

There are many studies on FDI investments in BRICS countries. In this study, a summary of the literature on FDI investments in BRICS countries and Türkiye is presented. Wei (2005) conducted a panel data analysis for the period 1987-2000, focusing on several key variables. These included relative real GDP, real export from China, real import to China, relative real wage, relative real borrowing cost, relative real exchange rate, relative country risk, cultural difference, geographic distance, and annual signed investment treaties. The study indicated that China attracts much more FDI than OECD countries because of its large domestic market and high level of trade relations with these countries. India, on the other hand, has advantages such as cheap labor costs, lower country risk, geographical location and cultural similarities with OECD countries in terms of attracting FDI. Karagöz (2007) conducted a time series analysis for the determinants of FDI in Türkiye for the period 1970-2005. The following variables were considered in the study: FDI, GDP, inflation, trade openness, exchange rate, number of high school graduates, and number of companies opened. There was a significant relationship between FDI inflows to Türkiye and trade openness. Kar and Tatlısöz (2008) employed the least squares method for the variables labor cost, GDP, number of days lost in strike, openness, corporate tax, real exchange rate, international net reserves, investment incentives, and electricity production for the period 1980-2003. The study identified several factors that positively influence FDI in Türkiye, including international net reserves, GDP, trade openness, investment incentives, and electricity production. Conversely, the variables that negatively affect FDI are the real exchange rate and labor costs. Zheng's (2009) study examined a comprehensive set of factors affecting FDI between 1984 and 2002. These factors included market size, market growth, labor cost, export and import trends, exchange rates, inflation, borrowing costs, country and political risk, geographical distance, and cultural differences. The analysis utilized advanced econometric techniques, such as pooled ordinary least squares (POLS) and random effects models, to assess the impact of these variables on FDI patterns. An analysis of the factors affecting foreign direct investment in China and India was provided. The study found that market growth, imports, labor costs, and country political risk/policy liberalization are common determinants of FDI in both countries. In the case of China, exports, market size, and borrowing costs were also significant. Conversely, geographical and cultural distance emerged as crucial factors influencing FDI decisions in India. Vijayakumar et al. (2010) employed a panel data analysis of key economic indicators for BRICS countries, including FDI, GDP, industrial production index, labor cost, infrastructure index, trade openness, real effective exchange rate, and gross capital formation, for the period 1975-2007. According to this study, market size, labor cost, infrastructure, currency value and gross capital formation were found to be potential determinants of FDI inflows in BRICS countries. Kaur and Sharma (2013) conducted econometric analyses for FDI, exchange rate, real GDP, inflation, external indebtedness, openness and foreign exchange reserves for the periods 1990-1991 and 2010-2011. Regression analysis and Augmented Dickey-Fuller test were used in the study. There was a positive relationship between FDI inflows to India and trade openness, foreign exchange reserves, GDP and long-term debt. Conversely, there was a negative relationship between inflation, exchange rates, and FDI

inflows. Elfakhani and Mackie (2015) performed a study on the determinants of FDI in BRICS countries for the period 1980-2008 using multiple regression analysis. The study's comprehensive set of variables included net inwards FDI, GDP, GDP growth rate, investment climate, level of education, inflation, literacy rate, electricity consumption per capita, life expectancy at birth, population, people's receptivity to foreign investors, democracy index, openness, international property right perception index, CPI, and civil liberty level. This study found that social and political variables were not significant, while economic variables such as GDP, trade balance, currency risk, and debt risk were more important. Gupta and Singh (2016) conducted a comprehensive analysis of the determinants of FDI in BRICS countries during the period from 1983 to 2013. Utilizing a range of analytical methods, including OLS, fixed effects, and random effects, the study encompassed a diverse set of economic indicators. These included FDI, market size and growth, industrial production index, inflation, unemployment, trade openness, exchange rate, gross capital formation, international liquidity, and labor cost variables. This study revealed that FDI is influenced by the industrial production index, inflation rates, trade openness, exchange rates, unemployment rates, and labor costs. Shah and Ali (2016) analyzed the variables of market size, human capital, trade openness, macroeconomic stability, infrastructure level and WTO accession for BRICS countries for the period 1990-2011 with random effect panel estimation technique. Market size, trade openness, economic growth rate, macroeconomic stability and infrastructure availability were identified as critical variables affecting FDI in BRICS countries. Asongu et al. (2018) conducted a pooled time-series cross-sectional analysis of GDP, inflation, infrastructure availability, trade openness, natural resources, and quality of institutions for the period 2001-2011. The findings of the study indicated that market size, infrastructure availability, and trade openness are the most substantial factors in attracting FDI to BRICS and MINT (Mexico, Indonesia, Nigeria, and Türkiye) countries. On the other hand, the availability of natural resources and the quality of institutions has a very small impact. Gurshev (2019) analyzed the determinants of FDI (inflow), GDP, market price of Brent oil, real exchange rate, index of economic openness to trade investment, economic sanctions, corporate tax and labor productivity with Autoregressive integrated moving average (ARIMA) regression model for the period 1996-2017. Market size and tax rate are found to have a positive effect on FDI inflows to Russia. In contrast, the ratio of trade barriers and sanctions exhibited a negative impact on FDI inflows to Russia. Maryam and Mittal (2020) analyzed GDP, electricity consumption, gross capital formation, trade openness and real effective exchange rate variables of BRICS countries for the period 1994-2018. The Pooled Mean Group (PMG) Auto-Regressive Distributive Lag (ARDL) method was employed for the analysis. They found that GDP, trade openness, exchange rates, gross capital formation, and infrastructure availability all play a role in long-term FDI. This study further determined that China is particularly prominent in terms of FDI among the BRICS countries. Batmaz and Yürük's (2023) study involved an analysis of FDI (inflow), GDP, inflation, and labor force data from 1990 to 2020. Utilizing the ARDL Boundary Test, they examined the determinants of FDI in Türkiye. GDP per capita has a positive effect on FDI inflows to Türkiye, while high inflation has a negative effect. Beşoluk and Keskin (2023) conducted a Hacker and Hatemi-J Causality Analysis on the factors affecting FDI inflows to Türkiye for the period 1996-2020. The variables of the study are FDI in GDP, corruption index, rule of law index, political stability index, economic growth, inflation, openness, minimum wage (gross), corporate tax, real exchange rate, number of days lost in strike. Their study revealed a causality relationship between FDI and several economic factors, including openness, corporate tax, real exchange rate, inflation, and economic growth. Mitsi (2023) investigated the determinants of FDI in developing countries for the period 1996-2018. This study employed the Random Effects Model and the Two Stage Least Squares Method to analyze key variables such as property rights, government integrity, tax burden, government spending, business, monetary, trade, investment, and financial freedom. It was concluded that monetary, trade and financial freedom positively affect

FDI inflows in developing countries. Cutcu and Keser's (2024) study employed a panel data analysis approach, focusing on key variables such as FDI, democracy, GDP, and inflation. This analysis was conducted for the period 1994- 2018. The impact of the level of democracy on FDI in BRICS-TM countries (Türkiye and Mexico) was analyzed. It is found that the development of democracy in these countries will positively affect FDI inflows when supported by economic variables. Upadhyaya and Barreto de Góes (2024) conducted a time series analysis on the determinants of FDI in Brazil for the period 1995-2022. This study encompassed a comprehensive analysis of FDI, GDP, current account balance, real exchange rate, trade openness, and economic freedom index (EFI) variables. GDP, current account balance and EFI were found to significantly affect FDI inflows to Brazil.

Although there are many such studies on FDI inflows to BRICS-T countries, there are no studies using MCDM methods. Although studies on FDI inflows and attractiveness of developed and developing countries and cities using MCDM methods are limited, they are increasing rapidly. Çalık et al. (2019) examined Türkiye's FDI performance by focusing on economic, political, and country factors as well as different sectors. The study employed the AHP and TOPSIS methods. The study revealed that, while the political criterion was identified as the most significant, the manufacturing sector emerged as the most preferred. Altuntaş and Gök (2020) analyzed the FDI performance of countries using the TOPSIS and COPRAS methods for 2019. Among the 12 countries included in the study, the USA and the UK demonstrated the highest performance. Türkiye ranked third according to COPRAS and fourth according to TOPSIS. Altuntaş (2021) evaluated the FDI performance of G7 countries for 2019. In the study, the MULTIMOORA method was employed to assess uncertainty and macroeconomic stability, public administration, financial structure and development, business environment, market accessibility and potential human and natural resources, cost components, logistics performance, telecommunications and ICT, agglomeration economies, innovation and diversity criteria. The United Kingdom, the USA, and Germany demonstrated high performance, while Japan, Canada, and Italy exhibited low performance. Benli et al. (2022) conducted a study on government performance in relation to FDI performance. In the dataset including many countries, the average of the 1996-2000 period was taken into account. Entropy and TOPSIS methods were employed to assess corruption, government effectiveness, political stability, and the absence of violence/terrorism, regulatory, quality, rule of law, voice, and accountability criteria. The study identified promotion of voice and accountability, corruption control, and regulatory quality as the predominant criteria in governance performance. The study's findings indicate that Finland, Denmark, and New Zealand exhibit the highest levels of governance performance. Conversely, the countries with the lowest performance ratings were Myanmar, Zimbabwe, and Eritrea. Gupta et al. (2022) evaluated the priority sectors for FDI inflows to India based on economic, political, social, and country factors for 2020 using AHP and WASPAS methods. In the study which five sectors were considered, the information technology sector was the priority sector in FDI investments. Other prominent sectors were retailing and e-commerce and healthcare. According to Činčikaitė and Meidute-Kavaliauskiene (2023), the FDI attractiveness of the Baltic countries was evaluated for the period 2010–2020. The AHP and TOPSIS methods were employed. The criteria encompassed population, market size, GDP per capita, unemployment, education, energy consumption, transportation infrastructure, communication infrastructure, ease of doing business, FDI inflows, trade openness, inflation factor, bribery and corruption, political stability, property rights, regulatory quality, government effectiveness, rule of law, income tax rates, R&D costs, and labor costs. The findings indicated that the state of Estonia was the most successful in attracting FDI, with Lithuania and Latvia ranking second and third, respectively. İnam and Murat (2023) used the COPRAS method to analyze the FDI performance of 13 countries in the G20 for 2020. In the study, the following criteria were utilized: FDI, population, corruption index, inflation, trade openness, economic growth, effective marginal tax rate, electricity

production, labor force, and business freedom index. China, the USA and India were the countries with the highest performance. Marchewka's (2023) analysis examined the FDI performance of Polish cities in 2021. The study employed the Multi-Criteria Vector Measure Construction method, a sophisticated analytical approach that considers a multitude of investment variables. According to the study, the cities in Poland are categorized into three classes. However, FDI performance produced similar results for numerous cities. Nguyen et al. (2023) used Fuzzy-Delphi, Fuzzy-DEMATEL, and DANP methods to identify the criteria that are important in attracting FDI to Vietnam. The study encompassed a range of factors, including tax rates, the efficiency of legal and regulatory processes, and the transparency of government regulations. The research identified tax rates and the ease of paying taxes, labor cost, geographical location, transparency of government regulations and corruption lack, strength of investor and property rights, and government incentives for investors as the primary criteria. Le and Dang (2024) ranked the FDI performance of provinces in Vietnam for the period 2012-2020. In the study, the criteria of labor force, GDP, the provincial competitiveness index, cumulative FDI capital and cumulative FDI projects are analyzed by data envelopment analysis. The analysis revealed that Vung Tau, Binh Duong, Ho Chi Minh, and Ha Tinh emerged as the leading cities in terms of FDI attractiveness. Wanke et al. (2024) conducted an analysis of the socio-economic characteristics of countries in the context of FDI performance criteria, employing the TOPSIS, VIKOR, COPRAS, and RoCo methods. In this context, GDP, human development index, population, rural population, inflation, mortality rate, female population, life expectancy, and unemployment rate criteria were used. The study found that high GDP per capita, low infant mortality rate, and high life expectancy increase FDI performance.

3. Data and methods

3.1. Data

The present study utilizes data from 2019 to 2023 to assess the FDI attractiveness performance of BRICS countries and Türkiye. The criteria for the attractiveness of FDI have been developed in accordance with the literature. However, the lack of sufficient data for some of the criteria in the literature (for example, the latest data year for the ease of doing business index is 2020 and for the logistics performance index, data is only available for 2023) led to the narrowing of the criteria. Table 1 provides details on the criteria.

Table 1. List of Criteria

Criteria	Definition	Reference Data	Reference Study	Direction
Inward FDI (Million US Dollars) (C1)	It represents the annual inward FDI inflows, excluding stocks, expressed in millions of U.S. dollars.	UNCTADstat (2024)	Činčikaitė and Meidute-Kavaliauskiene (2023), Demir et al. (2021), İnam and Murat (2023), Saini and Singhania (2018), Rachdi et al. (2016)	Max
Population (Thousand People) (C2)	In the context of countries, the absolute value represents the total population in thousands per year.	World Bank Group (2024a)	Činčikaitė and Meidute-Kavaliauskiene (2023), İnam and Murat (2023)	Max
Market Size (Million US Dollars) (C3)	The calculation of market size is based on the GDP. GDP is the sum of the gross value added by all producers in the economy, including product taxes and excluding subsidies.	World Bank Group (2024b)	Činčikaitė and Meidute-Kavaliauskiene (2023), Faruq (2023), Gurshev (2019), Sahiti et al. (2018), Zheng (2009)	Max
Economic Growth (%) (C4)	The calculation of economic growth is based on the growth rate of the GDP. GDP growth rate is the annual percentage change in GDP.	World Bank Group (2024c)	Rachdi et al. (2016), Saini and Singhania (2018), Suryanta and Patunru (2022), Zheng (2009)	Max
Labor Force (Thousand People) (C5)	The term is defined as all individuals aged 15 and above who contribute to the production of goods and services within a specified period. This definition encompasses both those currently employed and those who are unemployed but actively seeking work, as well as first-time job seekers.	World Bank Group (2024d)	İnam and Murat (2023)	Max
Trade Openness (%) (C6)	It is defined as the ratio of a country's total imports and exports to its GDP.	World Bank Group (2024e)	Činčikaitė and Meidute-Kavaliauskiene (2023), Faruq (2023), Rachdi et al. (2016), Suryanta and Patunru (2022) Singhania and Gupta (2011), Sahiti et al. (2018), Saini and Singhania (2018)	Max
Corruption Perceptions Index (CPI) (C7)	The index uses a quantitative approach to measure perceived levels of corruption in the public sector. It uses a scale that ranges from 0 (high) to 100 (low).	Transparency International (2024)	Egger and Winner (2006), İnam and Murat (2023), Mathur and Singh (2013)	Max
Electricity Production (TWh) (C8)	It represents electricity generation in terawatt-hours (TWh) per year.	Enerdata (2024)	Alam (2013), İnam and Murat (2023), Kar and Tatlısöz (2008)	Max
Economic Freedom Index (EFI) (C9)	It is the right to control labor and property. In an economically free society, individuals can engage in any economic activity they choose. Governments permit the free movement of labor, capital, and goods and refrain from any form of coercion that exceeds the extent necessary to protect liberty. The variable ranges from 0 (low) to 100 (high).	Heritage Foundation (2024)	İnam and Murat (2023), Saini and Singhania (2018), Şenalp (2019), Mitsi (2023), Tag and Degirmen (2022)	Max
Inflation Rate (%) (C10)	The consumer price index measures a country's average prices over a period based on the cost of a basket of goods and services. The inflation rate is the percentage change in the average consumer price index.	IMF (2024)	Činčikaitė and Meidute-Kavaliauskiene (2023), Demir et al. (2021), Faruq (2023), İnam and Murat (2023), Rachdi et al. (2016), Singhania and Gupta (2011), Zheng (2009)	Min
Corporate Tax (%) (C11)	It is a form of direct taxation imposed on the income of corporations.	Tax Foundation (2023)	Abdioğlu et al. (2016), Gurshev (2019), Öz-Yalaman (2020), Sahiti et al. (2018)	Min

Source: Author's compilation.

Table 1 presents the primary performance criteria in FDI attractiveness, the definitions of the criteria, and the reference databases and reference studies for the data utilized.

3.2. Methods

In this study, the CRITIC, LOPCOW, and common weighting methods were employed to evaluate the performance criteria of BRICS-T countries in attracting FDI. The CRITIC method was chosen because it is a well-established and useful method compared to other current weighting methods. The LOPCOW method is relatively new, open to improvement, and has simple calculation steps. It also facilitates more effective comparisons of alternatives by establishing reasonable criteria weights (Keleş, 2024, p. 219). To ensure the consistency of these weights, a common weighting approach was employed (Meral, 2024, p. 635). The ARAS method stands out from other MCDM methods by enabling ranking based on the optimal value. It is also considered easy to understand, short in calculation time, and low in mathematical operations, yet reliable (Ecer, 2016, p. 89). For these reasons, the ARAS method was used for performance ranking.

3.2.1. The CRITIC method

The CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) is a method developed to objectively determine the weights of criteria in decision-making problems (Diakoulaki et al., 1995). The method is distinct from other criteria weighting methods in that it is based on objective weighting using standard deviations of criteria and correlations between criteria (Elma, 2024, p. 468; Peng and Huang, 2020, p. 707). This approach offers distinct advantages, including the reduction of subjectivity and the exclusion of non-dominant characteristics (Baki, 2024, p. 1562; Keleş, 2024, p. 219).

The CRITIC's steps are (Diakoulaki, 1995, pp. 764-765; Apan and Tiyek, 2023, pp. 51-52):

Step 1. Creation of the decision matrix:

$$X = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n) \quad (1)$$

where, m : number of decision alternatives,

n : number of evaluation criteria,

x_{ij} : It is the performance of i th alternative with respect to j th criterion.

Step 2. Normalization of the decision matrix:

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (\text{for maximization-oriented criteria}) \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (\text{for minimization-oriented criteria}) \quad (3)$$

where, r_{ij} : a normalized value of the decision matrix,

x_j^{\max} : the largest evaluation criterion value,

x_j^{\min} : the smallest evaluation criterion value.

Step 3. Creation of correlation coefficient matrix:

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j) \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2} \cdot \sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad j, k = 1, 2, \dots, n \tag{4}$$

where, ρ_{jk} : the correlation coefficient.

Step 4. Calculation of C_j values:

$$C_j = \sigma_j \cdot \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j = 1, 2, \dots, n \tag{5}$$

where, C_j : this term denotes the aggregate data encompassed by the criterion designated as j .

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m - 1}} \tag{6}$$

where, σ_j : this is the standard deviation of column values in a normalised decision matrix.

Step 5. Calculation of criteria weights:

$$w_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_k} \quad j = 1, 2, \dots, n \tag{7}$$

where, w_j : Criterion weights.

3.2.2. The LOPCOW method

The Logarithmic Percentage Change-driven Objective Weighting (LOPCOW) method was developed by Ecer and Pamucar (2022) as an objective criteria weighting method. The method allows for the use of negative values for alternatives in order to obtain criteria weights. It facilitates the efficient operation of a considerable number of criteria and alternatives. This method entails the calculation of the standard deviation for each criterion and the percentage values, which are determined through a logarithmic function contingent upon the number of alternatives (Keleş, 2024, p. 219). It also presents the disparity between the most and least crucial criteria in a manner that is more rational (Ecer and Pamucar, 2022, pp. 4-5).

The LOPCOW's steps are (Ecer and Pamucar, 2022, pp. 4-5):

Step 1. Creation of the decision matrix:

$$X = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n) \tag{8}$$

where, m : number of decision alternatives,

n : number of evaluation criteria.

Step 2. Normalization of the decision-matrix:

$$r_{ij} = \frac{x_{\max} - x_{ij}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (\text{for minimization-oriented criteria}) \tag{9}$$

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (\text{for maximization-oriented criteria}) \quad (10)$$

Step 3. Derive the Percentage Value (PV) for the criteria:

$$PV_{ij} = \ln \left(\frac{\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m r_{ij}^2}{m}}}{\sigma} \right) \cdot 100 \quad (11)$$

where, σ : the standard deviation

Step 4. Computation of criteria weights:

$$w_j = \frac{PV_{ij}}{\sum_{i=1}^n PV_{ij}} \quad (12)$$

where, $\sum_{i=1}^n w_j = 1$ (i.e., sum of the weights of all criteria = 1).

3.2.3. The common weighting method

As posited by Zavadskas and Podvezko (2016), common criteria weighting can be achieved by integrating multiple criteria weighting techniques. The joint weighting of the CRITIC and LOPCOW methods, utilized for objective criteria weighting, is illustrated in Equation 13 (Meral, 2024, p. 631; Peng and Huang, 2020, p. 708):

$$w_j = \frac{w_j, CRITIC * w_j, LOPCOW}{\sum_{j=1}^m w_j, CRITIC * w_j, LOPCOW} \quad (13)$$

3.2.4. The ARAS method

The Additive Ratio Assessment (ARAS) method was developed by Zavadskas and Turskis (2010) to rank alternatives. This method links the value of a utility function to the relative effect of values and weights of the main project criteria. This value is determined by the complex relative efficiency of a feasible alternative (Zavadskas and Turskis, 2010, p. 163). This method is a quantitative approach that enables the assessment of alternative performance levels and the calculation of the ratio of each alternative to the ideal alternative (Dadelo et al., 2012, p. 69; Keleş, 2024, p. 220). This method appears to be the most appropriate for the purpose of proportional rating when compared to other MCDM methods (Ecer, 2016, p. 91).

The ARAS's steps are (Bulduk and Ecer, 2023, pp. 321-323; Ecer, 2016, pp. 92-93; Dadelo et al., 2012, pp. 78-80; Zavadskas and Turskis, 2010, pp. 163-165):

Step 1. Creation of the decision matrix:

$$X = \begin{bmatrix} x_{01} & x_{02} & \cdots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n) \tag{14}$$

where, m : number of decision alternatives,

n : number of evaluation criteria,

x_{ij} : It is the performance of i th alternative with respect to j th criterion,

x_{0j} : It is the optimal value of the j th criterion.

Step 2. Normalization of the decision-matrix:

$$\bar{x}_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=0}^m x_{ij}} \quad \text{(for maximization-oriented criteria)} \tag{15}$$

$$\bar{x}_{ij} = \frac{1/x_{ij}}{\sum_{i=0}^m 1/x_{ij}} \quad \text{(for minimization-oriented criteria)} \tag{16}$$

where, \bar{x}_{ij} : It is the normalized value of x_{ij} .

$$\bar{X} = \begin{bmatrix} \bar{x}_{01} & \bar{x}_{02} & \cdots & \bar{x}_{0n} \\ \bar{x}_{11} & \bar{x}_{12} & \cdots & \bar{x}_{1n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ \bar{x}_{m1} & \bar{x}_{m2} & \cdots & \bar{x}_{mn} \end{bmatrix} \tag{17}$$

Step 3. Weighting of the normalized matrix:

$$\hat{x}_{ij} = \bar{x}_{ij} \cdot w_j \tag{18}$$

$$\hat{X} = \begin{bmatrix} \hat{x}_{01} & \hat{x}_{02} & \cdots & \hat{x}_{0n} \\ \hat{x}_{11} & \hat{x}_{12} & \cdots & \hat{x}_{1n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ \hat{x}_{m1} & \hat{x}_{m2} & \cdots & \hat{x}_{mn} \end{bmatrix} \tag{19}$$

where, \hat{x}_{ij} : It is the weighted normalized value of x_{ij} ,

w_j : It is the relative weightage of the j th criterion.

Step 4. Calculation of the optimality function:

$$S_i = \sum_{j=1}^n \hat{x}_{ij} \tag{20}$$

where, S_i : It is the optimality function value.

Step 5. Calculation of the degree of benefits:

$$K_i = \frac{S_i}{S_0} \tag{21}$$

where, K_i : It is the degree of benefit.

4. Results and Discussion

This section presents the findings of the FDI attractiveness analysis for BRICS-T countries. The ensuing discourse will present the findings resulting from the CRITIC,

LOPCOW, and common weighting criterion weighting methods, respectively. A series of calculations were conducted to derive the annual and period averages for the criterion weightings. The performance results of the countries were then obtained by combining these criterion weighting findings with the ARAS method. As with criterion weighting, the ARAS method is calculated independently for each year and period average and displayed in tables. The decision matrix for the average of 2019-2023 is shown in Table 2. It is important to note that the tables exclusively contain the calculated data for the specified years.

Table 2. Decision Matrix

Country	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
Brazil	56721.6	214208.3	1829126	1.73	106649.7	34.30	37	53.16	658	5.82	34
China	164781.8	1410818	16492948	4.97	776086.1	36.72	43	54.52	8424.2	1.7	26.8
India	47387.2	1406573	3116224	4.47	544739.2	43.78	40	55	1669.4	5.72	30.8
Russia	14856.8	144701.7	1863407	1.34	73605.87	46.10	28.2	58.26	1143.6	6.84	22.8
South Africa	12573.2	59317.92	386158.3	0.30	24041.98	58.29	43.2	57.74	239.2	4.96	29.2
Türkiye	10499.8	84083.47	863270.1	4.83	33476.52	68.75	37.4	61.36	319.6	34.66	24.2

Source: Enerdata (2024), Heritage Foundation (2024), IMF (2024), Tax Foundation (2023), Transparency International (2024), UNCTADstat (2024), World Bank Group (2024a), World Bank Group (2024b), World Bank Group (2024c), World Bank Group (2024d) and World Bank Group (2024e).

As illustrated in Table 2, China ranked first in terms of the highest FDI inflows during the period under consideration. The second and third positions were occupied by Brazil and India, respectively. Conversely, Türkiye experienced the lowest FDI inflows. Notably, China and India are prominent countries in terms of population size. In terms of GDP, a metric of market size, China's dominance is unmistakable. It is noteworthy that China, India, and Türkiye are distinguished by their notable economic growth rates. In terms of labor force, China ranked first, while India ranked second. Türkiye has been identified as the nation with the highest degree of trade openness. The Corruption Perceptions Index reveals that South Africa and China received the highest scores. According to the EFI, Türkiye demonstrated the highest score, indicating a robust economic freedom ranking. Additionally, China has been recognized as a global leader in electricity production, achieving a substantial lead in this sector. Conversely, Türkiye has the highest inflation rate, while China has the lowest. Additionally, Brazil has the highest corporate tax rate, while Russia has the lowest.

Table 3. Criteria Weighting Results of the CRITIC Method

		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
2019	w_j	0.1106	0.0890	0.0609	0.0669	0.0694	0.1194	0.1509	0.0879	0.0569	0.0950	0.0931
	Rank	3	6	10	9	8	2	1	7	11	4	5
2020	w_j	0.0677	0.0953	0.0568	0.1121	0.0729	0.1085	0.1805	0.0748	0.0551	0.0969	0.0794
	Rank	9	5	10	2	8	3	1	7	11	4	6
2021	w_j	0.0752	0.0949	0.0621	0.0862	0.0744	0.1176	0.1681	0.0885	0.0605	0.0783	0.0942
	Rank	8	3	10	6	9	2	1	5	11	7	4
2022	w_j	0.0794	0.0668	0.0511	0.1242	0.0557	0.0853	0.1142	0.2387	0.0493	0.0648	0.0705
	Rank	5	7	10	2	9	4	3	1	11	8	6
2023	w_j	0.0836	0.0670	0.0511	0.0763	0.0573	0.0987	0.1446	0.2410	0.0489	0.0651	0.0663
	Rank	4	6	10	5	9	3	2	1	11	8	7
Avr.	w_j	0.0820	0.0844	0.0582	0.1029	0.0676	0.1070	0.1691	0.1014	0.0560	0.0870	0.0844
	Rank	8	6	10	3	9	2	1	4	11	5	7

Source: Author's calculations.

As shown in Table 3, the CRITIC method indicates that the CPI constitutes the most significant criterion. This is followed by trade openness and economic growth rate. Although EFI ranked fourth according to the period average, it exhibited the highest criterion weight in 2022 and 2023. Conversely, electricity production and FDI inflow demonstrated the lowest criteria weights, from least to most significant.

Table 4. Criteria Weighting Results of the LOPCOW Method

		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
2019	w_j	0.0544	0.0348	0.0095	0.0698	0.0495	0.1124	0.1811	0.1217	0.0092	0.2302	0.1274
	Rank	7	9	10	6	8	5	2	4	11	1	3
2020	w_j	0.0348	0.0358	0.0078	0.0751	0.0527	0.0879	0.2111	0.1369	0.0087	0.2142	0.1350
	Rank	9	8	11	6	7	5	2	3	10	1	4
2021	w_j	0.0290	0.0364	0.0076	0.0981	0.0554	0.0798	0.1867	0.1505	0.0085	0.2304	0.1176
	Rank	9	8	11	5	7	6	2	3	10	1	4
2022	w_j	0.0470	0.0303	0.0082	0.1426	0.0468	0.0544	0.1562	0.1733	0.0077	0.2109	0.1226
	Rank	7	9	10	4	8	6	3	2	11	1	5
2023	w_j	0.0264	0.0326	0.0095	0.1262	0.0487	0.0585	0.1644	0.1699	0.0080	0.2218	0.1341
	Rank	9	8	10	5	7	6	3	2	11	1	4
Avr.	w_j	0.0273	0.0352	0.0091	0.1062	0.0542	0.0843	0.1861	0.1034	0.0089	0.2504	0.1348
	Rank	9	8	10	4	7	6	2	5	11	1	3

Source: Author's calculations.

As indicated by the findings presented in Table 4, the inflation rate emerged as the paramount criterion, maintaining its dominance throughout the entire period under consideration. The CPI was the second most significant criterion. However, it is noteworthy that this criterion ranked third in terms of criterion weight in 2022 and 2023. The period average indicates that the third most significant criterion was corporate tax. Conversely, economic growth rate, the EFI, and trade openness emerged as the other most significant criteria, respectively. The least important criteria were (from lowest to highest) electricity production, GDP and FDI (inflow).

The CRITIC and LOPCOW methods resulted in different criteria weightings. In order to reach more consistent findings, the common criteria weighting method was applied. The findings of this method are shown in Table 5.

Table 5. Results of the Common Weighting Method

		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
2019	w_j	0.0581	0.0299	0.0056	0.0451	0.0332	0.1296	0.2641	0.1034	0.0051	0.2113	0.1145
	Rank	6	9	10	7	8	3	1	5	11	2	4
2020	w_j	0.0218	0.0315	0.0041	0.0777	0.0355	0.0880	0.3518	0.0945	0.0044	0.1917	0.0990
	Rank	9	8	11	6	7	5	1	4	10	2	3
2021	w_j	0.0213	0.0330	0.0045	0.0807	0.0393	0.0895	0.2994	0.1270	0.0049	0.1720	0.1056
	Rank	9	8	11	6	7	5	1	3	10	2	4
2022	w_j	0.0330	0.0179	0.0037	0.1568	0.0231	0.0411	0.1578	0.3660	0.0034	0.1209	0.0764
	Rank	7	9	10	3	8	6	2	1	11	4	5
2023	w_j	0.0198	0.0196	0.0044	0.0863	0.0250	0.0517	0.2132	0.3672	0.0035	0.1295	0.0797
	Rank	8	9	10	4	7	6	2	1	11	3	5
Avr.	w_j	0.0214	0.0284	0.0050	0.1043	0.0350	0.0861	0.3004	0.1001	0.0048	0.2079	0.1085
	Rank	9	8	10	4	7	6	1	5	11	2	3

Source: Author's calculations.

As indicated in Table 5, the CPI was ranked first according to the common weighting method. However, during the 2022-2023 period, the CPI ranked second. In terms of the period average, inflation rate and corporate tax were identified as the other important

criteria. However, it is noteworthy that the relative importance of both criteria exhibited a decline over the observed period. Notably, EFI, which holds the fifth criterion weight, emerged as the paramount criterion in the 2022-2023 period. Conversely, GDP and electricity production exhibited the lowest weights.

While LOPCOW and the common weighting methods produced more similar results, the criterion weights that emerged according to the CRITIC method were more different. When all three methods are considered collectively, the most important criterion is CPI. However, the LOPCOW method identified the inflation rate as the primary criterion. The EFI criterion weight exhibited a substantial increase over time. Electricity production and GDP exhibited the lowest criterion weights across all methods. Conversely, the 8th and 9th ranked criteria exhibited equivalent weights in LOPCOW and common methods, yet these weights diverged in the CRITIC approach.

In terms of criterion weights, the inflation rate emerges as a critical criterion in this study, aligning with the findings of Gupta and Singh (2016). While Vijayakumar et al. (2010) indicate that the market size variable is important in BRICS countries, the weight of the relevant criterion is low in this study. In numerous studies (Gupta and Singh, 2016; Shah and Ali, 2016; Asongu et al., 2018; Maryam and Mittal, 2020), GDP and trade openness are identified as significant criteria for BRICS countries. However, the weight values of these criteria are found to be low in this study.

Table 6. The CRITIC-ARAS Performance Results and Rankings

	2019		2020		2021		2022		2023		Average of Period	
	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank
Brazil	0.3960	4	0.6024	4	0.3346	6	0.4228	4	0.4061	3	0.3738	4
China	0.9354	1	0.9289	2	0.9222	1	0.8515	1	0.9115	1	0.9455	1
India	0.5975	2	0.9591	1	0.5564	2	0.6383	2	0.5757	2	0.5975	2
Russia	0.4073	3	0.5795	5	0.3610	4	0.2743	6	0.3705	5	0.3454	5
South Africa	0.3503	5	0.7365	3	0.3552	5	0.3840	5	0.3670	6	0.3443	6
Türkiye	0.3486	6	0.3195	6	0.3958	3	0.4524	3	0.4031	4	0.4113	3

Source: Author's calculations.

As demonstrated in Table 6, China has consistently exhibited the highest level of FDI attractiveness among all nations, with the exception of the year 2020. The second and third positions were occupied by India and Türkiye, respectively. India attained the top ranking in 2020 and the second position in the other years. Türkiye, conversely, initially ranked last in 2019 and 2020, subsequently ascending to third place in 2021-2022, but then ranking fourth in 2023. The lowest-performing countries were South Africa, Brazil, and Russia. Despite Russia's commendable performance in 2019, where it ranked third, its performance exhibited a notable decline, resulting in its relegation to the lowest rank in 2022. In 2023, Russia ascended to the fourth position, exhibiting the lowest performance in comparison to its period average.

Table 7. The LOPCOW-ARAS Performance Results and Rankings

	2019		2020		2021		2022		2023		Average of Period	
	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank
Brazil	0.5453	5	0.7698	5	0.3726	6	0.4407	5	0.3457	5	0.4386	5
China	0.9171	1	0.9121	3	0.9229	1	0.8486	1	0.9123	1	0.9443	1
India	0.6760	2	0.9337	1	0.5335	2	0.6376	2	0.4976	2	0.6073	2
Russia	0.5701	3	0.7768	4	0.4142	5	0.2864	6	0.3541	4	0.4247	6
South Africa	0.5518	4	0.9179	2	0.4399	4	0.4429	4	0.3305	6	0.4589	4
Türkiye	0.4800	6	0.5162	6	0.4579	3	0.4619	3	0.3722	3	0.4677	3

Source: Author's calculations.

As indicated in Table 7, China has consistently demonstrated the highest level of FDI attractiveness among all countries, with the exception of 2020. The second and third positions were occupied by India and Türkiye, respectively. India attained the top ranking in 2020 and the second position in the other years. Türkiye, on the other hand, ranked last in 2019 and 2020, and ranked 3rd from 2021 onwards. Conversely, South Africa, Brazil, and Russia demonstrated the lowest performance levels. Despite Russia's commendable performance in 2019, where it ranked third, its performance exhibited a decline, resulting in its relegation to the lowest rank in 2022. In 2023, Russia ascended to the fourth position, exhibiting the lowest performance in comparison to its period average.

Table 8. The Common Weighting-ARAS Performance Results and Rankings

	2019		2020		2021		2022		2023		Average of Period	
	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank	K_i	Rank
Brazil	0.5841	5	0.8526	4	0.4410	6	0.5564	5	0.5052	5	0.4949	5
China	0.9057	1	0.9109	3	0.9183	1	0.8114	1	0.8995	1	0.9429	1
India	0.6956	2	1.0077	2	0.5909	2	0.7407	2	0.6224	2	0.6519	2
Russia	0.5950	4	0.8191	5	0.4636	5	0.3813	6	0.4925	6	0.4629	6
South Africa	0.6177	3	1.0366	1	0.5216	4	0.5587	4	0.5132	4	0.5320	4
Türkiye	0.5401	6	0.5874	6	0.5352	3	0.6180	3	0.5394	3	0.5422	3

Source: Author's calculations.

As seen in Table 8, China has consistently exhibited the highest levels of FDI attractiveness across all periods, with the exception of the year 2020. China was followed by India and Türkiye, respectively. India attained the top position in 2020 and the second position in the other years. Türkiye, on the other hand, ranked last in 2019 and 2020, and ranked third since 2021. Conversely, South Africa, Brazil, and Russia demonstrated the lowest performance ratings. Notably, Russia's performance ranking has shown a marked decline.

The study revealed that, while the CRITIC-ARAS integrated performance results exhibited greater variability, the LOPCOW-ARAS and The Common Weighting-ARAS integrated performance results demonstrated significant similarity. A similar outcome was observed in the three integrated methods. The findings indicate that China and India consistently dominate the rankings as the top two countries in terms of integrated ARAS performance. Türkiye's ranking changed from sixth in 2019 and 2020 to third in 2021. A comparison of the results across the three methods reveals that the rankings differed primarily within the final three positions. The CRITIC-ARAS integrated method consistently placed Brazil in fourth position, while the other integrated methods placed Brazil in fifth. The findings suggest an enhancement in Brazil's performance. Conversely, Russia attained the 5th position according to the CRITIC-ARAS integrated method and the 6th position according to the other integrated methods. Conversely, South Africa exhibited a consistent ranking of 6th in the CRITIC-ARAS integrated method and a shift to 4th in the other integrated methods. There is also a general decline in the performance of Russia and South Africa.

In terms of countries, as argued by Maryam and Mittal (2020), China plays a leading role with a significant difference among the BRICS countries that attract the most FDI. Contrary to the findings reported by Altuntaş and Gök (2020), Türkiye demonstrated a low FDI attractiveness performance in 2019. According to İnam and Murat (2023), similar to this study, while China and India showed high FDI attractiveness performance in 2020, Türkiye's performance was low. In addition, the findings of this study on country rankings are consistent with the results of the venture capital and private equity country attractiveness index 2023 developed by Groh et al. (2024). In this respect, the study has produced results that are broadly similar to the literature.

5. Conclusion

This study evaluates the attractiveness of FDI, which plays a pivotal role in both the FDI of MNCs and the economic growth and development of countries. The present study considers BRICS-T countries and data from the period 2019-2023. To assess the attractiveness of FDI for BRICS-T countries, the CRITIC and LOPCOW methods were employed as objective criterion weighting methods, in conjunction with the common weighting method that integrates these methods. The ARAS method was employed to derive the FDI attractiveness performance rankings of BRICS-T countries.

According to CRITIC and common weighting methods, the most important criterion is CPI scores, while according to the LOPCOW method it is the inflation rate. However, it is noteworthy that the criterion weight of CPI scores has exhibited a downward trend over time. Conversely, the criterion weight of EFI scores has exhibited an upward trajectory across all three methodologies. Notably, the CRITIC and common weighting methods attribute the highest criterion weight to EFI scores, a position that has been solidified as of 2022. A collective evaluation of the methods reveals that CPI and EFI scores are regarded as significant criteria, yet the rise in the criterion weight of EFI scores has been noteworthy. Conversely, electricity production and GDP, representing market size, exhibited the lowest criterion weights across all three criterion weighting methods. The ranking of these criteria has remained relatively stable over time.

According to the integrated performance results of all criteria weighting methods and the ARAS method, China, India, and Türkiye are distinguished among the BRICS-T countries in terms of FDI attractiveness. Conversely, Brazil, South Africa, and Russia among the countries with the lowest FDI attractiveness. The study further revealed that BRICS-T countries exhibit a greater degree of heterogeneity in their FDI attractiveness profiles. In this framework, different assessments were made for each country.

China has consistently demonstrated its ability to attract FDI by ranking first in numerous criteria, including FDI inflow, GDP, population, economic growth rate, labor force, electricity production, and low inflation rate. Nevertheless, in order to maintain this advantageous position, it is essential for China to prioritize the elevation of its CPI and EFI ratings, along with the reduction of its corporate tax rate.

While India had the highest FDI attractiveness in 2020, it ranked second in all remaining years (2019, 2021-2023). The country's superior performance in terms of FDI attractiveness can be attributed to its higher CPI scores when compared to those of other countries. Nevertheless, India must augment its trade openness and reduce its corporate tax in order to attract greater FDI.

Türkiye's ranking has shown consistent improvement in recent years, as evidenced by its third-place ranking in 2021-2023 and last-place ranking in 2019-2020 according to all methods. This notable progress can be attributed to several key factors, including high trade openness, low corporate tax rates, and a high economic growth rate. These elements have contributed to Türkiye's position as a competitive destination for FDI. In terms of EFI scores, Türkiye has consistently ranked ahead of BRICS countries, particularly in light of the increasing weight accorded to the criteria over time. Türkiye has been recognized as a low corporate tax country, ranking second among the BRICS-T countries. These two factors have contributed to Türkiye's attractiveness in terms of FDI. In the 2019-2023 period, Türkiye has maintained its position as a leading economy, ranking second after China in terms of high economic growth rates. It is anticipated that Türkiye's appeal as an FDI destination will continue to rise if it can maintain its high economic growth rates. Furthermore, Türkiye has the highest trade openness among the BRICS-T countries, though the criterion weight effect of trade openness has declined over time. Türkiye differs from other countries with its high inflation rates. In this respect, in order to reduce inflation rates, the causes of high inflation should be further investigated and more precise solutions should be developed. Moreover, Türkiye needs to increase its CPI score in order to increase its FDI attractiveness.

Brazil ranked 4th according to the ARAS-CRITIC method and 5th overall according to the ARAS-LOPCOW and ARAS-common weighting methods. In 2021, it ranked 6th according to all methods. Brazil's low FDI attractiveness is driven by the lowest EFI scores, the lowest CPI scores, the highest corporate tax rate and the lowest trade openness. This suggests that Brazil needs to do more to reduce the perception of corruption. It also needs to offer investors a freer economic environment. Opening the Brazilian economy to more foreign trade and lowering the very high corporate tax rate are expected to increase the attractiveness of FDI.

Over time, South Africa has experienced a decline in its FDI attractiveness. Despite its advantageous position, characterized by a high CPI score, substantial trade openness, and a low inflation rate when compared to other nations, South Africa's economic growth rate and its high corporate tax rate have contributed to its limited FDI appeal. Consequently, if South Africa were to enhance its economic growth rate and reduce its corporate tax rate, it could potentially foster a more conducive environment for MNCs to direct their FDI toward this country.

Russia's situation differs significantly from other countries. Especially after the start of the Russia-Ukraine war, Russia's FDI attractiveness declined significantly due to the increasing sanctions. On the other hand, Russia's lower CPI scores compared to other countries played an important role in the decline of Russia's FDI attractiveness. However, Russia scored better on the EFI than other countries except Türkiye. Russia was mostly characterized by lower corporate tax rates than other countries. However, Russia had the lowest overall FDI attractiveness. Russia's ability to become more prominent in terms of FDI attractiveness may be more likely with the end of the Russia-Ukraine war and the easing of sanctions against Russia. At the same time, the CPI and EFI scores should increase in terms of selected criteria.

A multitude of evaluation criteria have been employed, with an emphasis placed on economic variables. However, as demonstrated in the study, the success of a country in attracting FDI is not solely determined by economic factors. The study found that, in addition to economic factors, particularly high CPI and EFI scores, play a pivotal role in determining a country's FDI attractiveness. MNCs engaging in FDI to developing countries prioritize these factors more than their counterparts in developed countries. Despite BRICS-T countries' comparatively robust economic standing, they have yet to match the levels of corruption perception and economic freedom observed in developed countries. Consequently, it is recommended that BRICS-T countries prioritize these criteria to enhance their attractiveness to MNCs, thereby fostering increased FDI. In this regard, it is anticipated that the investments of MNCs in these countries will experience an uptick if negative perceptions regarding freedoms and the law are addressed and transparency is guaranteed within the public sphere.

This study differs from other studies in that it focuses on the FDI attractiveness of the BRICS-T countries using MCDM methods. At the same time, the use of the most recent data and the combination of different criterion weighting methods and the ARAS method make the study more unique. Thus, the study is expected to contribute to the existing literature and provide guidance for future studies. As such, the study not only provides the performance ranking of countries within the framework of the specified criteria, but also provides information for policy makers to increase the attractiveness of FDI. On the other hand, the study not only shows which countries stand out in attracting FDI from MNCs to developing countries, but also which countries are lagging behind. In future studies, new and different criteria can be used as well as different MCDM methods are expected to increase the interest in the FDI attractiveness of countries.

References

- Abdioğlu, N.; Biniş, M.; Arslan, M. (2016). The effect of corporate tax rate on foreign direct investment: A panel study for OECD countries. *Ege Academic Review*, 16(4), 599-610. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/en/pub/eab/issue/39958/474833>
- Alam, A. (2013). Electric power consumption, foreign direct investment and economic growth: A comparative study of India and Pakistan. *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development*, 10(1), 55-65. <https://doi.org/10.1108/20425941311313100>
- Altıntaş, F. F. (2021). Doğrudan yabancı yatırım performanslarının Multimoora yöntemi ile ölçülmesi: G7 grubu ülkeleri örneği. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, 6(16), 306-320. <https://doi.org/10.46872/pj.431>
- Altıntaş, F.; Gök, M. Ş. (2020). Ülkelerin yatırım yapılabirliklerinin değeriendirilmesi: TOPSIS ve COPRAS yöntemleri ile bir uygulama. *Verimlilik Dergisi*, 4, 41-64. <https://doi.org/10.51551/verimlilik.550198>
- Apan, M.; Tiyek, R. (2023). Makroekonomik performans ve entegre CRITIC tabanlı MABAC karar verme yaklaşımı: Türkiye ekonomisinin 2008-2021 dönem verisinden kanıtlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(100. Yıl Özel Sayısı), 44-65. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.1314956>
- Asongu, S.; Akpan, U. S.; Isihak, S. R. (2018). Determinants of foreign direct investment in fast-growing economies: evidence from the BRICS and MINT countries. *Financial Innovation*, 4(1), 1-17. <https://doi.org/10.1186/s40854-018-0114-0>
- Baki, R. (2024). Comparison of Innovation Performances of BRICS Countries through CRITIC and GRA Methods. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 23(4), 1561-1570. <https://doi.org/10.21547/jss.1368192>
- Batmaz, T.; Yürük, B. (2023). Türkiye' de Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Analiz: ARDL Sınır Testi (1990-2020). *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(1), 99-124. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/en/pub/optimum/issue/74376/1193547>
- Benli, M.; Ekinci, A.; Çağlar, A. (2022). Does Governance Matter for Foreign Direct Investment? A Comparative Analysis. *Social Sciences Research Journal*, 11(3), 344-357. Retrieved From: <http://socialsciencesresearchjournal.com/index.php/ssrj/article/view/271>
- Beşoluk, E.; Keskin, A. (2023). Türkiye' de Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri: Hacker ve Hatemi-J Nedensellik Analizi. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 8(1), 266-284. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/en/pub/joep/issue/76081/1299661>
- Bulduk, S.; Ecer, F. (2023). Entropi-ARAS yaklaşımıyla kripto para yatırım alternatiflerinin değeriendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(37), 314-333. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.1077873>
- Çinçikaitė, R.; Meidute-Kavaliauskiene, I. (2023). Assessment of attractiveness of the Baltic States for foreign direct investment: The TOPSIS approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(2), 63-78. <https://doi.org/10.3390/jrfm16020063>
- Cutcu, I.; Keser, A. (2024). Democracy and foreign direct investment in BRICS-TM countries for sustainable development. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-42. <https://doi.org/10.1007/s13132-024-02205-3>
- Çalık, A.; Çizmecioglu, S.; Akpınar, A. (2019). An integrated AHP-TOPSIS framework for foreign direct investment in Turkey. *Journal of Multi-Criteria Decision Analysis*, 26(5-6), 296-307. <https://doi.org/10.1002/mcda.1692>
- Dadelo, S.; Turskis, Z.; Zavadskas, E. K.; & Dadelienė, R. (2012). Multiple criteria assessment of elite security personal on the basis of ARAS and expert methods. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 46(4), 65-87. Retrieved From: <https://etalpykla.vilniustech.lt/handle/123456789/139078>
- Demir, A.; Şahinoğlu, T.; Ersungur, Ş. M. (2021). Makroekonomik Değişkenlerin Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerine Etkisi: Türkiye Ekonomisi Açısından Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(4), 1396-1419. <https://doi.org/10.53487/ataunisosbil.992617>
- Diakoulaki, D.; Mavrotas, G.; Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The CRITIC Method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770. [https://doi.org/10.1016/0305-0548\(94\)00059-H](https://doi.org/10.1016/0305-0548(94)00059-H)
- Ecer, F. (2016). ARAS Yöntemi Kullanılarak Kurumsal Kaynak Planlaması Yazılımı Seçimi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 8(1), 89-98. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/en/pub/uaifd/issue/21605/232067>
- Ecer, F.; Pamucar, D. (2022). A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector. *Omega*, 112, 102690. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2022.102690>
- Egger, P.; Winner, H. (2006). How corruption influences foreign direct investment: A panel data study. *Economic Development and Cultural Change*, 54(2), 459-486. <https://doi.org/10.1086/497010>
- Elfakhani, S.; Mackie, W. (2015). An analysis of net FDI drivers in BRIC countries. *Competitiveness Review*, 25(1), 98-132. <https://doi.org/10.1108/CR-05-2013-0053>

- Elma, O. E. (2024). Financial Performance of BIST Sustainability Index Enterprises: Unearthing the Most Optimum MCDA Methods for Decision-Makers. *Verimlilik Dergisi*, 58(4), 461-478. <https://doi.org/10.51551/verimlilik.1410272>
- Enerdata (2024). World Energy & Climate Statistics – Yearbook 2024, Trend over 1990-2023 TWh. Retrieved From: <https://yearbook.enerdata.net/electricity/world-electricity-production-statistics.html>
- Faruq, A. T. M. O. (2023). Determinants of Foreign Direct Investment (FDI): A Panel Data Analysis for the Emerging Asian Economies. *European Journal of Business and Management Research*, 8(6), 35-43. <https://doi.org/10.24018/ejbm.2023.8.6.2168>
- Ghazalian, P. L.; Amponsem, F. (2019). The effects of economic freedom on FDI inflows: an empirical analysis. *Applied Economics*, 51(11), 1111-1132. <https://doi.org/10.1080/00036846.2018.1524979>
- Groh, A., Liechtenstein, H., Lieser, K., & Biesinger, M. (2024). The venture capital & private equity country attractiveness index, ranking 2023. Retrieved From: <https://blog.iese.edu/vcpeindex/ranking/>
- Gupta, P.; Singh, A. (2016). Determinants of Foreign Direct Investment Inflows in BRICS Nations: A Panel Data Analysis. *Emerging Economy Studies*, 2(2), 181-198. <https://doi.org/10.1177/2394901516661095>
- Gupta, S.; Jha, B.; Singh, R. K. (2022). Decision making framework for foreign direct investment: Analytic hierarchy process and weighted aggregated sum product assessment integrated approach. *Journal of Public Affairs*, 22, e2771. <https://doi.org/10.1002/pa.2771>
- Gurshev, O. (2019). What determines foreign direct investment in Russia?. *Central European Economic Journal*, 6(53), 312-322. <https://doi.org/10.2478/ceej-2019-0016>
- Gülbay Yiğiteli, N. (2024). Kurumsal Yapılar Bağlamında Doğrudan Yabancı Yatırımlar. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 667-688. <https://doi.org/10.30586/pek.1519985>
- Heritage Foundation (2024). Index of Economic Freedom, All Country Scores. Retrieved From: <https://www.heritage.org/index/pages/all-country-scores>
- Hintošová, A. B. (2021). Inward FDI: characterizations and evaluation. *Encyclopedia*, 1(4), 1026-1037. <https://doi.org/10.3390/encyclopedia1040078>
- IMF (2024). Inflation rate, average consumer prices. Retrieved From: <https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEO WORLD>
- İnam, B.; Murat, D. (2023). Seçilmiş G-20 ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımlar: Bir performans analizi. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 173-187. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1253174>
- Kar, M.; Tathısöz, F. (2008). Türkiye’de doğrudan yabancı sermaye hareketlerini belirleyen faktörlerin ekonometrik analizi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(14), 436-458. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kmusekad/issue/10222/125672>
- Karagöz, K. (2007). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: 1970–2005. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 2(8), 929-948. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jyasar/issue/19120/202896>
- Kaur, M.; Sharma, R. (2013). Determinants of foreign direct investment in India: an empirical analysis. *Decision*, 40, 57-67. <https://doi.org/10.1007/s40622-013-0010-4>
- Keleş, N. (2024). OECD ülkelerinde kullanılan bilgi ve iletişim teknolojilerinin çok kriterli karar verme yöntemleriyle karşılaştırılması. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(2), 215-229. <https://doi.org/10.30855/gjeb.2024.10.2.002>
- Koçtürk, O. M.; Eker, M. (2012). Dünyada ve Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Çok Uluslu Şirketlerin Gelişimi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 18(1 ve 2), 35-42. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/en/pub/tarekoder/issue/25842/272437>
- Le, T. N.; Dang, T. T. (2024). Performance Analysis of Vietnamese Provinces’ FDI Attractiveness: An Application of DEA and Malmquist Indexes. *SAGE Open*, 14(3), 1-20. <https://doi.org/10.1177/21582440241260505>
- Marchewka, A. (2023). Application of multi-criteria Vector Measure Construction Method (VMCM) to assess importance of foreign direct investment (FDI) to host country's regional economy. *Procedia Computer Science*, 225, 2497-2506. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2023.10.241>
- Maryam, J.; Mittal, A. (2020). Foreign direct investment into BRICS: an empirical analysis. *Transnational Corporations Review*, 12(1), 1-9. <https://doi.org/10.1080/19186444.2019.1709400>
- Mathur, A.; Singh, K. (2013). Foreign direct investment, corruption and democracy. *Applied Economics*, 45(8), 991-1002. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.613786>
- Meral, İ. G. (2024). Türkiye ve Türki Cumhuriyetlerde Sürdürülebilir Kalkınma Performansının CRITIC-LOPCOW ve CoCoSo Yöntemleriyle İncelenmesi. *Fiscaeconomia*, 8(2), 619-645. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1431939>

- Mitsi, D. (2023). Economic Freedom, Fiscal Rules on FDI Inflows: An Analysis of 24 Developing Countries. *International Journal of Economics and Finance*, 15(12), 106-106. <https://doi.org/10.5539/ijef.v15n12p106>
- Nguyen, P. H.; Tran, L. C.; Nguyen, H. B. D.; Ho, T. P. T., Duong, Q. A.; Tran, T. N. (2023). Unlocking the potential of open innovation through understanding the interrelationship among key determinants of FDI attractiveness. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 9(1), 100021. <https://doi.org/10.1016/j.joitmc.2023.100021>
- Nistor, P. (2015). FDI implications on BRICS economy growth. *Procedia Economics and Finance*, 32, 981-985. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01557-9](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01557-9)
- Öztürkçü, N.; Yıldız, N. (2020). Uluslararası Ticaret ve Lojistik Performans: BRICS Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma. *Atlas Journal*, 6(26), 206-218. <https://doi.org/10.31568/atlas.407>
- Öz-Yalaman, G. (2020). The effect of corporate tax on foreign direct investment. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (55), 221-244. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.597602>
- Peng, X.; Huang, H. (2020). Fuzzy decision making method based on CoCoSo with critic for financial risk evaluation. *Technological and Economic Development of Economy*, 26(4), 695-724. <https://doi.org/10.3846/tede.2020.11920>
- Rachdi, H.; Brahim, M.; Guesmi, K. (2016). Determinants of foreign direct investment: The case of emerging markets. *Journal of Applied Business Research*, 32(4), 1033-1040. <https://doi.org/10.19030/JABR.V32I4.9719>
- Sahiti, A.; Ahmeti, S.; Ismajli, H. (2018). A review of empirical studies on FDI determinants. *Baltic Journal of Real Estate Economics and Construction Management*, 6(1), 37-47. <https://doi.org/10.1515/bjreecm-2018-0003>
- Saini, N.; Singhania, M. (2018). Determinants of FDI in developed and developing countries: A quantitative analysis using GMM. *Journal of Economic Studies*, 45(2), 348-382. <https://doi.org/10.1108/JES-07-2016-0138>
- Shah, M.H.; Ali, Z. (2016). What Drives Foreign Direct Investment to BRICS?. *PUTAJ Humanities and Social Sciences*. 23(1), 51-66. Retrieved From: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2880537
- Suryanta, B.; Patunru, A. A. (2023). Determinants of Foreign Direct Investment in Indonesia. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 15(1), 109-131. <https://doi.org/10.1177/09749101211067856>
- Şenalp, B. (2019). FDI and economic growth: The role of economic freedom. *Journal of Economic Policy Researches*, 6(1), 54-73. Retrieved From: <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuipad/issue/42747/515989>
- Şit, M. (2023). Ekonomik Özgürlük Endeksinin Doğrudan Yabancı Yatırımlara Etkisi: MINT Ülkeleri Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 427-439. <https://doi.org/10.30586/pek.1307299>
- Tag, M. N.; Degirmen, S. (2022). Economic freedom and foreign direct investment: Are they related?. *Economic Analysis and Policy*, 73, 737-752. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2021.12.020>
- Tavus, S.; Azazi, H. (2024). Ticari Dışa Açıklığın Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Türkiye İçin Zaman Serisi Analizi. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 784-797. <https://doi.org/10.30586/pek.1515845>
- Tax Foundation (2023). Corporate Tax Rates around the World, 2023. Retrieved From: <https://taxfoundation.org/data/all/global/corporate-tax-rates-by-country-2023/>
- Transparency International (2024). Corruption Perceptions Index. Retrieved From: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023>
- UNCTADstat. (2024). Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual (US\$ at current prices in millions). Retrieved From: <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.FdiFlowsStock>
- Upadhyaya, K.; Barreto de Góes, B. (2024). Economic freedom and foreign direct investment in Brazil: an empirical analysis of determinants and policy implications. *Journal of Financial Economic Policy*, 16(3), 371-382. <https://doi.org/10.1108/JFEP-02-2024-0045>
- Vijayakumar, N.; Sridharan, P.; Rao, K. C. S. (2010). Determinants of FDI in BRICS Countries: A panel analysis. *International Journal of Business Science & Applied Management (IJBSAM)*, 5(3), 1-13. Retrieved From: <https://www.econstor.eu/handle/10419/190616>
- Wanke, P.; Tan, Y., Antunes, J.; Emrouznejad, A. (2024). Foreign direct investment performance drivers at the country level: a robust compromise multi-criteria decision-making approach. *Technological and Economic Development of Economy*, 30(1), 148-174. <https://doi.org/10.3846/tede.2024.19532>
- Wei, W. (2005). China and India: Any difference in their FDI performances. *Journal of Asian Economies*, 16(4), 719-736. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2005.06.004>
- World Bank Group (2024a). Population, total. Retrieved From: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>
- World Bank Group (2024b). GDP (current US\$). Retrieved From: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>

-
- World Bank Group (2024c). GDP growth (annual %). Retrieved From: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>
- World Bank Group (2024d). Labor force, total. Retrieved From: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.TOTL.IN>
- World Bank Group (2024e). Trade (% of GDP). Retrieved From: <https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS>
- Zavadskas, E. K.; Podvezko, V. (2016). Integrated determination of objective criteria weights in MCDM. *International Journal of Information Technology & Decision Making*, 15(02), 267-283. <https://doi.org/10.1142/S0219622016500036>
- Zavadskas, E. K.; Turskis, Z. (2010). A new additive ratio assessment (ARAS) method in multicriteria decision-making. *Technological and Economic Development of Economy*, 16(2), 159-172. <https://doi.org/10.3846/tede.2010.10>
- Zhang, S. (2022). Protection of foreign investment in China: The Foreign Investment Law and the changing landscape. *European Business Organization Law Review*, 23(4), 1049-1076. <https://doi.org/10.1007/s40804-022-00247-1>
- Zheng, P. (2009). A comparison of FDI determinants in China and India. *Thunderbird International Business Review*, 51(3), 263-279. <https://doi.org/10.1002/tie.20264>

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Muhammed Fatih AYDEMİR (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Muhammed Fatih AYDEMİR (100%)

Yerel Yönetimlerde Kriz Yönetimi: Ampirik Bir Çalışma*

Sadegül DURGUN¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, sadegulozcan@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4652-7804

Öz: Krizler her yerde her zaman karşılaşılabilecek olaylar olarak kamu yönetimi içerisinde ve dolayısıyla yerel yönetimler düzeyinde de meydana gelen olaylardır. Hızlı bir şekilde cevap verilmesi gereken durumlar olarak krizlerin etkili bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda kriz yönetimi krizler başlamadan gerekli tedbirlerin alınması ile başlayan ve krizler sona erene kadar devam eden bir süreçtir. Bu çalışmanın amacı yerel yönetimlerde kriz yönetimi algısını ölçmektir. Bu bağlamda çalışmada Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi özelinde personelin kriz yönetimi algısı ortaya konulmaktadır. Çalışmanın yöntemi nicel araştırma yöntemi ve tekniği ise ankettir. Çalışma kapsamında belediye personeli olan 326 kişiye kriz yönetimi ölçeği uygulanmıştır. Çalışmada elde edilen verilerin analiz edilmesi amacıyla IBM SPSS 20 yazılımı kullanılmıştır. Bu kapsamda frekans analizi, merkezi eğilim istatistikleri, normallik testi, Mann Whitney U Testi ve Kruskal-Wallis testi kullanılarak veriler değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda personelin kriz yönetimi algısının ortalama (min. 3.05- max. 3.87) düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışanların bu algılarının yükseltilmesi için çeşitli öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kriz, Kriz Yönetimi, Yerel Yönetimler

Jel Kodları: H12, H70, H1

Crisis Management In Local Governments: An Empirical Research

Abstract: Crises are events that can be encountered anywhere, anytime, and everywhere in public administration as well as at the level of local governments. Since some events need to be responded to quickly, crises need to be managed effectively. In this context, crisis management is a process that starts with taking necessary measures before a crisis starts and continues until it ends. The aim of this study is to measure the perception of crisis management in local governments. In this context, the study reveals the perception of crisis management among the personnel in Kahramanmaraş Metropolitan Municipality. The method of the study is a quantitative research method, and its technique is a questionnaire. Within the scope of the study, the crisis management scale was applied to 326 municipal personnel. IBM SPSS 20 software was used for the data in the study. These data were evaluated using frequency analysis, central tendency statistics, normality test, the Mann Whitney U Test, and the Kruskal-Wallis test. As a result of the study, it was determined that the crisis management perception of the staff was at an average level (min. 3.05-max. 3.87). In this context, various suggestions have been presented to increase these perceptions of employees.

Keywords: Crisis, Crisis Management, Local Governments

Jel Codes: H12, H70, H1

Atıf: Durgun, S. (2025). Yerel Yönetimlerde Kriz Yönetimi: Ampirik Bir Çalışma, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 393-411. <https://doi.org/10.30586/pek.1592351>

Geliş Tarihi: 27.11.2024

Kabul Tarihi: 10.02.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Krizler kişileri, toplumları, örgütleri ve bireyleri çeşitli açılardan etkileyen, hızlı karar alınması ve müdahale edilmesi gereken olaylar ya da durumları ifade etmektedir.

* Bu çalışma için etik onay, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 26.07.2024 tarih ve 2024-15 sayılı olarak alınmıştır.

Krizler geçmiş dönemlerde de söz konusu olmakla birlikte, günümüz dünyasında yaşanan değişim ve dönüşümlerin de etkisi ile sürekli bir şekilde karşılaşılan bir hal almış durumdadırlar. Krizlerin zaman ve mekân şeklinde bir sınırı da genellikle söz konusu değildir.

Hayatımızın bir parçası haline gelmiş olan krizlerin olumsuz etkilerini minimize etmek, krizleri fırsata çevirebilmek adına doğru bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Bu noktada kriz yönetimi özellikle yönetici konumundaki kişilerin tehdit durumlarını örgütün ve personelin hedef ve beklentilerini de dikkate alarak, en az kaynakla bertaraf etme durumu şeklinde ifade edilebilecektir. Kriz yönetimi tüm örgüt türleri için önem arz etmektedir ancak varlık nedeni ve etki alanı göz önüne alındığında kamu yönetimi için kriz yönetiminin çok daha önemli olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada gerek merkezi yönetim ve taşra uzantısı, gerekse yerel yönetimler için kriz yönetimi kritik öneme sahiptir.

Bu çalışmada yerel yönetimlerdeki personelin kriz yönetimi noktasındaki algısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma yerel yönetim birimleri içerisinde önemli bir yeri olan Büyükşehir Belediyeleri ve bu doğrultuda Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi özelinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın hipotezi "Büyükşehir Belediyesi personelinin kriz yönetimi algısı ne düzeydedir?" şeklinde belirlenmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın evrenini Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi personeli ve örneklemini ise tesadüfi örnekleme yöntemi ile belirlenen 326 personel oluşturmaktadır. Çalışmada 5'li likert şeklinde oluşturulmuş anket formu kullanılmıştır. Çalışma kapsamında toplanan veriler SPSS paket programı ile analiz edilmiştir. Bu kapsamda veriler frekans analizi, merkezi eğilim istatistikleri, normallik testi, Mann Whitney U Testi ve Kruskal-Wallis testi kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmada öncelikle kavramsal çerçeve sunulmuş, kriz ve kriz yönetimi ile özellikleri aktarılmıştır. Ardından yerel yönetimlerde kriz yönetimi üzerinde durulmuş, hukuki düzenlemelere yer verilmiş ve Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi'nin örgütsel yapısı, faaliyetleri, kriz ve yönetimi kapsamında ele alınmıştır. Materyal ve metod kısmında ise adı geçen analizler ve bunlara ilişkin değerlendirmelere yer verilmiş ve çalışma sonuç ve tartışma bölümü ile tamamlanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

Kriz günlük yaşamda sıklıkla karşılaşılan, hayatımızın bir parçası olabilecek niteliklere sahip bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kriz sadece bireyler için değil, örgütler, toplumlar, ülkeler için de söz konusu olmaktadır. Çünkü krizlerin bir sınırı yoktur. Herhangi bir zamanda ve yerde meydana gelebilir. Bu nedenle krizlerden en az zararla çıkabilmek ve krizleri fırsata çevirebilmek için kriz yönetimi önemli bir hale gelmektedir.

2.1. Kriz Kavramı ve Özellikleri

Kriz literatürde farklı şekillerde kendisine ifade bulan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kriz tanımlanırken kimi zaman tehdit edici ortam ve koşullara müdahaledeki yetersizlik şeklinde ifade edilirken, kimi zamanda beklenmedik şartların, olayların üstesinden gelme ihtiyaç ve ivediliği olarak belirtilmektedir (Aksu, 2009, s. 2436). Ayrıca pozitif ve negatif etkilere sahip bir olgu olduğu da söylenmektedir (Özcan, 2021, s. 7). Kriz bireysel ve örgütsel anlamdaki hedeflere ulaşılmasını engelleme potansiyeli taşıyan olaylar dizisi olarak ifade edilebilir. Ayrıca kriz örgütlerin faaliyet sistemlerini tehdit eden, varlığına zarar verebilecek olan, imajını zarara uğratabilecek olan ve bu nedenle hızlı bir şekilde tepki verilmesini gerektiren olağanüstü durum olarak da belirtilmektedir. Bunlarla birlikte kriz örgüt içi ve örgüt dışı paydaşların ekonomik, sosyal, psikolojik, çevresel ve sağlıkla ilgili hedef ve beklentilerini tehdit eden, kurumsal verimliliği azaltabilecek ve olumsuz durumlar ortaya çıkarabilecek öngörülemez olaylar bütünü şeklinde de tanımlanabilmektedir (Özarslan ve Diker, 2020, s. 656; Bal ve Özgen, 2023, s. 856; Örnek, 2007, s. 117). Kriz ayrıca örgütün temel hedef ve beklentilerini tehdit eden, müdahale konusunda zamanın sınırlı olduğu, karar vericileri şaşırtan ve bu

nedenle yüksek oranda stres yaratan anormal durumlardır (Canöz ve Öndoğan, 2015, s. 38). Örgütsel bir kriz, kurumun yaşayabilirliğini tehdit eden düşük olasılıklı, yüksek etkili bir olaydır ve neden, sonuç ve çözüm yollarının belirsizliğinin yanı sıra kararların hızlı bir şekilde alınması gerektiğine dair bir inançla karakterize edilmektedir (Pearson ve Clair, 1998, s. 60; Taş vd., 2022, s. 1240). Yani kriz beklenmedik ve ani bir şekilde gelişen, hızlı ilerleyen ve çoğu defa kişileri ve örgütleri hazırlıksız yakalayan, yüksek düzeyde belirsizlik içeren, iyi değerlendirilmediğinde bir çöküşe neden olan ve iyi değerlendirildiğinde fırsata dönüşen olay ya da durumları ifade etmektedir (Akdağ, 2005, s. 3; Genç, 2009; Kouzmin, 2008, s. 158). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere örgütlerdeki her çatışma ve sıkıntı durumu kriz olarak adlandırılmaz. Çünkü yaşanan tüm çatışma ya da sıkıntılar örgütsel yaşamı veya örgütsel hedefleri tehdit etmez. Krizleri bu gibi durumlardan ayıran temel özellik ise acil bir şekilde cevap verilmesi gerek ve ihtiyacıdır (Özdemir ve Uçar, 2020, s. 141).

Krizleri ortaya çıkaran çeşitli nedenler söz konusudur. Bu nedenlerin doğal ve insan kaynaklı şeklinde tasnif edildiği görülmektedir. Mitroff ve arkadaşları ise teknik/ekonomik arızalardan kaynaklanan krizler ile insanlardan/kurumsal/sosyal arızalardan kaynaklanan krizler şeklinde bir ayırım yapmaktadırlar. Ancak neredeyse her teknik/ekonomik çöküşün bir insan/kurumsal/sosyal çöküşle ilişkili olması ve bunun tersinin de geçerli olması hususunu da göz ardı etmemektedirler (1987, s. 286). Ayrıca örgütsel açıdan bakıldığında, krizlerin örgüt içi ve örgüt dışı nedenleri söz konusudur. Örgüt içi nedenlere bakıldığında genellikle görev tanımlarıyla, iletişimle ve çalışan katkılarıyla ilgili oldukları görülmektedir. Ayrıca örgütsel yapı ve iklim, örgüt kültürü, üst yönetimden kaynaklanan yetersizlikler, bilgi toplama ve değerlendirmede yaşanan sorunlar, yapılan işin özellikleri, mal veya hizmetin türü ve niteliği krizlere neden olan örgüt içi nedenler arasındadır. Bunlarla birlikte örgüt dışında meydana gelen değişikliklere uyum sağlayamama da önemli bir neden olarak değerlendirilmektedir. Örgüt dışı nedenler ise doğal afetler, teknolojik yenilikler, politik ve yasal düzenlemeler, ekonomik koşullar, sosyal ve kültürel nedenler, yoğun rekabet ve salgınlar şeklinde ifade edilebilir (Özdemir ve Uçar, 2020, s. 142; Canöz ve Öndoğan, 2015, s. 41; Güngör, 2020, s. 822; Genç, 2009; Asunakutlu, 2003, s. 144; Göksu, 2011, s. 3-4). Tabii ki bu nedenleri çeşitlendirmek mümkündür. Ayrıca örgüt içi ve örgüt dışı nedenler tek başına krizlere neden olabilirken, bu nedenler birleşerek de kriz ortaya çıkarabilirler. Bu nedenlerle birlikte ortaya çıkan krizleri ani gelişen krizler, zamanla ortaya çıkan krizler ve uzun süre devam eden krizler şeklinde tasnif etmek mümkündür (Aksu, 2009, s. 2437). Ayrıca krizler beklenmedik, inatçı, köklü ve geleneksel krizler şeklinde de tasnif edilebilmektedir (Özcan, 2021, s. 16).

Krizler genellikle bir anda olup biten durumları ifade etmezler. Belirli aşamalar dahilinde gerçekleşirler. Bu aşamalardan ilki kriz öncesi dönemdir ve bu dönemde krizin ortaya çıkabileceğine dair ipuçları söz konusu olmaktadır. İkinci aşama körlük olarak da adlandırılan ve kriz belirtilerinin görülemediği süreçtir. Bu süreçte esasında örgütü tehdit eden sinyaller alınır ancak teşhis ve analiz yetersiz kalmıştır. Üçüncü aşamaya bakıldığında atalet durumu görülmektedir. Bu noktada örgütsel performansın azaldığı ve örgütsel başarının düştüğü fark edilmesine rağmen yöneticiler harekete geçmemektedir. Bu davranışın arkasındaki temel saik ise rutinin dışına çıkmak istememektir. Dördüncü aşamada yanlış kararların alındığı görülmektedir. Bu aşamada çevredeki ve örgüt içindeki değişikliklerin yarattığı muğlaklık ortak bir karara varılamamasına neden olmaktadır. Örgütsel anlamda bir karar almak yerine bireysel sezgiler ön plana çıkar ve bu durum da krize uygun cevap verilmesi noktasında olumsuzluğa neden olmaktadır. Bu aşamada yaşanan sorunlar kriz dönemine neden olmaktadır ve bu da beşinci aşamayı oluşturmaktadır. Bu dönemde artık krizin çok çeşitli etkileri göz ardı edilemeyecek şekilde söz konusu olmaktadır. Örgüt içerisindeki belirsizlik -ki krizlerin en belirgin yönüdür- ve gerilim artmaktadır. Krizin sona ermesi bir sonraki aşamayı oluşturmaktadır ve bu aşamada krizin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak, krizi fırsata dönüştürmek, krizin ileride verebileceği zararları incelemek ve gerekli stratejileri geliştirmek söz konusu

olmaktadır. Örgüt değişim, yeniden yapılanma, uyum sağlama gibi faaliyetlerle yeni bir döneme girmektedir. Son bir aşama olarak kurtarma veya çöküş aşaması söz konusudur ve bu aşama örgütün krize yanıt verebileceği son aşamayı oluşturmaktadır (Özdemir ve Uçar, 2020, s. 143-144; Özcan, 2021). İfade edilen aşamalar dışında krizin aşamalarını; başa çıkma, yeniden düşünme, başlatma, hissetme, müdahale etme ve kum torbasıyla siper yapma şeklinde sıralamak da mümkündür (Chong 2004'ten aktaran Aksu, 2009, s. 2439).

Kriz durumları örgütler için genellikle olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Örgüt içerisinde gerginliğin artması, iletişimin giderek bozulması, karar alma sürecinin aksaması, personelde psikolojik sorunların baş göstermesi, örgütün çevreyi algılamada problem yaşaması ve bunun sonucunda örgütle doğrudan ya da dolaylı ilgili olan kişilerin tutumlarında değişiklik yaşanması, yapılan işlerde gecikmelerin söz konusu olması, koordinasyonsuzluk, örgütle ilgili şikayetlerin artması bu olumsuz durumların bazıları olarak ifade edilebilir. Ancak kriz durumları bu olumsuzlukların yanında birtakım olumlu durumlar da sonuç verebilir. Örgüt içerisindeki teknolojik yenilenme, görev değişiklikleri yapılması, iş modelinin revize edilmesi, yeni yeteneklerin keşfi, yeni stratejiler oluşturulması, örtülü kalmış sorunların gün yüzüne çıkması gibi durumlar kriz sonrası ortaya çıkabilecek olumlu durumlar olarak ifade edilebilir (Canöz ve Öndoğan, 2015, s. 39; Özdemir ve Uçar, 2020, s. 144-145).

Krizlerin birtakım özellikleri söz konusudur. Bu özellikleri aşağıdaki gibi ifade etmek mümkündür (Aykaç, 2001, s. 125-126; Büyükkaracıoğlu, 2016; Güngör, 2020, s. 823; Karaköse, 2007, s. 4; Akdağ ve Arklan, 2013, s. 38):

- Krizleri bütünüyle engellemek zor olsa da öncesinde çeşitli tedbirler almak mümkündür.
- Krizler örgütlerin varlığını ve hedeflerini tehdit etmektedir.
- Beklenmedik gelişmeler söz konusu olabilmektedir.
- Önleme mekanizmaları yetersiz hale gelmektedir.
- Kriz anlarında zaman, kaynak ve bilgi sıkıntısı söz konusudur.
- Kriz zamanlarında yöneticilerde ve karar alıcılarda gerginlik meydana gelebilmektedir.
- Krizlerin kontrol edilmesi genellikle zordur.
- Krizler örgütlerde korku ve paniğe neden olabilirler.
- Krizler toplumların üst düzey hedeflerini tehdit etmektedir.
- Kriz döneminde örgütlerin ve toplumların öngörü ve önleme mekanizmaları yetersiz kalmaktadır.
- Kriz iyi yönetildiğinde fırsata dönüşebilir.

İfade edilen özellikler ile birlikte krizlerin, belirsiz, beklenmez, tehditkar, zaman baskısı yaratan, yüksek düzeyde endişeye neden olan, uluslararası nitelik arz edebilen, politik etkiler de yaratabilen, siyasi, kurumsal ve geçici karmaşıklara yol açabilen, dinamik ve kaotik bir yapıda olan ve yönetilmesi zor olan bir olgu olduğu da ifade edilebilir (Özcan, 2021, s. 13).

Krizler daha önce de ifade edildiği gibi her an her yerde yaşanabilecek durumlar olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada hayatın her alanını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyecek krizler meydana geldiğinde yapılması gereken şeyler ya da atılması gereken adımlar söz konusu olmaktadır. Bir kriz durumunda; mümkün olan en hızlı şekilde tepki vermek önemlidir. Sonuç odaklı hareket etmek ve doğru kararlar vermek krizlerin doğru bir şekilde sonuçlandırılmasını sağlayacaktır. Ayrıca bir kriz durumu söz konusu olduğunda anlayışlı olmak, önerilere açık olmak, yardım isteyebilmek ve şeffaf olmak gereklidir. Sağduyulu davranmak, etkilenen taraf ve paydaşları belirlemek, sürekli

bir şekilde bilgilendirme yapmak ve moral ve motivasyonu yüksek tutmak kriz durumlarında atılması gereken en önemli adımlardandır. Son olarak örgütün geliştirilmeye çalışılması, ar-ge çalışmalarına özen gösterilmesi ve krizden faydalanılmaya çalışılması kriz durumlarında yapılması gerekenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Güngör, 2020, s. 823-824).

Krizler hem bireyler hem de örgütler açısından önemlidir. Bu nedenle bir kriz durumunda özellikle örgütlerin temel hedeflerini ve yaşamlarını tehlikeye sokacak durumlardan uzak kalabilmek adına kriz sinyallerinin zamanında alınması, bir kriz yönetim ekibi oluşturulması ve kriz yönetimi stratejilerini de içeren etkili bir planın hazırlanması önemlidir. Bu bağlamda kriz yönetimi önemli bir konu teşkil etmektedir.

2.2. Kriz Yönetimi ve Özellikleri

Kriz yönetimini yöneticilerin tehdit durumlarını örgütün ve personelin hedef ve beklentilerini de dikkate alarak, en az kaynakla bertaraf etme durumu şeklinde ifade etmek mümkündür. Kriz yönetimi kriz durumunun nasıl atlatılacağı, sebepleri ve çözüm yolları üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca kriz yönetimi, kriz durumu öncesindeki sinyallerin alınması, bunların doğru bir şekilde yorumlanması, kriz sürecinden en az zararla çıkabilmesini sağlayacak tedbirlerin alınması, bu tedbirler doğrultusunda krizi sona erdirecek faaliyetlerin yapılması (Özarslan ve Diker, 2020, s. 656; Akdağ ve Arklan, 2013, s. 39) ve krizin tekrarlamaması adına da gerekli adımların atılmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte kriz yönetimi örgütlerin varlıklarını tehlikeye atabilecek durum ve koşulların önceden tahmin edilmesi ve bu doğrultuda gerekli tedbirlerin alınması sürecini ifade etmektedir. Kriz yönetimi ifade edilen hususlarla birlikte örgütlerin krizle birlikte oluşan zararlarını telafi etmek veya minimum seviyeye indirmek amacıyla önleme, planlama, değerlendirme ve koruma faaliyetlerini de kapsamaktadır (Karaköse, 2007, s. 6, 8). Yani kriz yönetimi kriz öncesi, kriz anı ve kriz sonrası aşamaları olan proaktif bir süreç şeklinde tanımlanabilmektedir. Kriz öncesi durumda potansiyel krizlerin sezilmesine, engellenebilmesine veya krizden kaçınmaya yönelik faaliyetler söz konusu olmaktadır. Kriz esnasında yaşanan krize uyum sağlamaya, amaçlara ulaşmak adına ortaya çıkan olumsuzluğu giderecek yönde hızlı ve doğru adımların atılması gerekmektedir. Kriz sonrasında ise kriz döneminden maksimum fayda sağlayacak adımların atılması önemli hale gelmektedir (Canöz ve Öndoğan, 2015, s. 43; Salik Ata, 2023, s. 64; Coombs, 2007). Kriz yönetiminde temel amaç krizleri tamamen yok etmek değil, kontrol altına almaktır. Ayrıca örgütlerin esneklik kabiliyetini arttırmaktır. Örgütlerde krizi önceden tahmin edebilen ve önlemler alan yapılar oluşturmak yine önemli bir amaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada atılması gereken temel adım ise kriz baskısı altında doğru ve zamanında karar vererek olabildiğince şeffaf olmaktır (Özcan, 2021, s. 23). Bununla birlikte kriz yönetiminde etkili iletişim ve bu noktada önemli bir kaynak olarak değerlendirilecek bilginin doğru kullanımı da ciddi şekilde önem arz etmektedir (Karaağaç, 2013, s. 121). Çünkü neredeyse tüm krizler bilgi eksikliğinden beslenmektedirler (Parsons, 1996, s. 27). Yönetimin esnekliği ve bilginin güvenilirliği, etkin bir kriz yönetimi için geliştirici faktörlerdir (Khodarahmi, 2009, s. 525). Daha önce ifade edildiği gibi bu noktada da şeffaflık önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kriz yönetiminin birtakım özellikleri söz konusudur. Bu özellikler aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir (Büyükkaracıoğlu, 2016; Güngör, 2020, s. 824; Akdağ, 2005, s. 4):

- Kriz yönetimi disiplinler arası bir yaklaşımdır.
- Kriz yönetimi bir karar alma süreç ve işlemidir.
- Kriz yönetimi, yönetimin özel bir türüdür.
- Birçok aşamadan oluşan bir süreci kapsamaktadır.
- Bir süreç olarak kriz yönetimi, uzun, döngüsel ve süreklidir ve ayrıca karmaşık ve etkileşimlidir.
- Kriz yönetimi örgütlerin yaşamlarını tehlikeye atan veya olanaksız kılan durumlarla ilgilidir.

- Kriz yönetiminde potansiyel krizlerin öngörülmesi ve bertaraf edilmesi söz konusudur.
- Kriz yönetiminde devamlılık esastır.
- Kriz yönetiminde yönetici ve karar alıcıların krizleri algılama şekilleri önemlidir.
- Kriz yönetimi, yaşanan ya da yaşanabilecek olan krizin türüne olduğu kadar örgütlerin de yapı ve türlerine göre farklılık arz edebilir.

Kriz yönetim sürecinde önemli olan bazı hususlar vardır. Bu hususlar aşağıdaki gibi ifade edilebilir (White 2003'ten aktaran Karaköse, 2007, s. 9):

- Panik yapmamak,
- Hızlı ve genel kararlar vermek,
- Liyakatli bireyleri kriz yönetim sürecine dahil etmek,
- Örgüt içi ve dışı için bilgi akışını sağlayacak bir iletişim ağı oluşturmak,
- Kriz ekibi olarak çalışacak bir grup oluşturmak,
- SWOT analizi yapmak,
- Dürüst olmak,
- Medyaya karşı duyarlı ve profesyonel davranmak,
- Toplum ve paydaşları dinlemek,
- Yalan söylememek.

İfade edilen hususlarla birlikte bir kriz yönetim sürecinde bir de yapılmaması gerekenler vardır ve bunlar da en az diğer hususlar kadar önemlidir. Yapılmaması gerekenler aşağıdaki gibi sıralanabilecektir (Parsons, 1996, s. 28):

- Bilinmeyen şeyler hakkında kamuoyu önünde spekülasyon yapmak,
- Sorunu olduğundan daha küçük göstermeye çalışmak,
- Bir şeyler için birilerini suçlamak,
- İnsanlar hakkında mahremiyetlerini ihlal edecek bilgiler vermek,
- "Yorum yok" demek,
- Haber medyası arasında taraf tutmak,
- Ürün veya hizmetleri tanıtmak için bu fırsatı kullanmak.

Kriz dönemlerinde çok çeşitli uygulamalar söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda kriz yönetimi sürecinde davranışsal, paradigmatik ve sistemik aşamalar şeklinde ifade edilebilecek üçlü bir uygulamanın faydalı sonuçlar doğuracağı ifade edilmektedir. Bu doğrultuda davranışsal aşama; örgütlerin alışlagelmiş uygulama ve yöntemlerinden farklı uygulama ve yöntemleri benimsemeleri adına gerekli tedbirleri almalarını içeren bir aşamadır. Paradigmatik aşamaya bakıldığında ortaya çıkabilecek ya da çıkmış olan krizin boyutuna, özelliklerine ve türüne göre yöntemlerin geliştirilmesi, bunların uygulanmasını görmekteyiz. Sistemik aşamada ise kriz dönemlerinde örgütsel yapıda, personel düzeninde, örgütün hedef ve politikalarında nasıl bir yol izleneceğinin ortaya konulması durumu söz konusu edilmektedir (Aykaç, 2001, s. 128-129). Bu doğrultuda kriz yönetiminin temel faydalarına bakıldığında; örgütlerin kendi yapılarını gözden geçirmelerini, eksikliklerini görmelerini, zor durumlarla baş edebilme kabiliyetlerini arttırdığını, olumlu bir örgüt kültürü oluşmasına katkı sunduğunu, iç ve dış çevrenin sürekli bir şekilde analiz edilmesini sağladığını, çevreye karşı duyarlı olunmasına katkı sunduğunu, krizler için oluşturulan planların takip edilip güncellenmesini sağladığını görmek mümkündür (Genç, 2009). Tabi ki bu faydaları kriz yönetimin gerçekleştiği örgüte göre farklılaştırmak ve çeşitlendirmek mümkündür.

Tüm yönetimlerde olduğu gibi kriz yönetimi de bir süreç dahilinde söz konusu olmaktadır. Kriz yönetim sürecini farklı şekillerde ifade etmek mümkündür. Bunlardan ilki risk azaltma, hazırlık, iyileştirme ve krize cevap verme şeklindedir. Ayrıca kriz yönetim süreci ön belirti, akut, kronik ve çözüm aşamaları şeklinde de dörde

ayrılabilir. Bunlarla birlikte kriz yönetim sürecini krizden kaçınma, kriz yönetimine hazırlık, krizi teşhis, krizi kontrol altına alma, krizi çözme ve krizden faydalanma şeklinde altıya ayırmak da mümkündür (Özcan, 2021, s. 23-24).

3. Yerel Yönetimlerde Kriz Yönetimi

Kriz durumları tüm örgütler için geçerlidir. Özel sektörde olduğu gibi kamu yönetiminde de çok çeşitli krizler söz konusu olmaktadır. Bir kriz birbiriyle bağlantılı üç tehdit yaratabilmektedir. Bunlar kamu güvenliği, mali kayıp ve itibar kaybıdır (Coombs, 2007). Bunlar tüm yönetimlerde önemlidir. Ancak kamu yönetiminin sahip olduğu vizyon ve misyon ile varlık amaç ve nedeni kamu yönetiminde kriz ve kriz yönetimine özel önem atfedilmesini gerektirmektedir. Kamuda kriz yönetimi, kamusal hizmetlerin sunumunda aksamaların yaşanmaması, kurumların itibarlarının korunması, vatandaşların güven ve desteklerinin azalmasının önüne geçilmesi, kurumsal yapıdan ve çevreden kaynaklanan ya da kaynaklanabilecek olan problemlerin önceden sezilerek gerekli tedbirlerin alınması noktalarında bilinçli, koordineli ve sistemli bir şekilde atılan adımları ve yapılan faaliyetleri ifade etmektedir. Bu bağlamda kamuda kriz yönetiminin temel amaçları; kriz doğmadan onu önleyebilmek, gerekli tedbirleri alarak kamu kurum ve kuruluşunun görebileceği maddi ve manevi zararları en aza indirmektir. Kriz yönetimlerinde en önemli unsurların plan ve hazırlık olduğunu söylemek mümkündür. Kamu yönetimi içerisinde yer alan örgütler için de aynı hususlar söz konusu olmaktadır. Ancak burada özellikle dikkat edilmesi gereken politik ve örgütsel gündemin çok iyi takip edilmesi ve yorumlanmasıdır. Bu sayede krize neden olabilecek hususların tespiti ve bunlara müdahale mümkün olabilecektir (Genç, 2009). Zaten sorunların krize dönüşme ihtimalini azaltmak için tetikte olmak, kuruluşlar ve hükümetler için kritik bir görev durumundadır (Khodarahmi, 2009, s.524). Bunlarla birlikte kamuda kriz yönetiminde, kamu yönetiminin toplumun ihtiyaçlarını karşılamak adına oluşturulmuş olması, faaliyetlerin yerine getirilmesi ve kaynak aktarımlarında siyasi iradenin etkili olabilmesi, yapılan faaliyetler nedeni ile hesap verme sorumluluğunun olması, kamusal değer üretmek durumunda olması, farklı paydaşların talep ve ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda olması ve tüm bunlar arasında dengeyi korumak mecburiyetinde olması, vatandaşların artan ilgi beklentileri, yoğun hiyerarşik yapılanma gibi nedenlerle zorluk yaşanacak bir süreç olarak görülmektedir (Özcan, 2021, s. 19-20). Ancak bu zorluklar etkili kriz yönetimleri ile aşılabilecektir. Etkili kriz yönetimi daha önce ifade edilen tehditleri sırayla ele alır. Bir krizde öncelikli kaygı kamu güvenliği olmalıdır. Kamu güvenliğinin ele alınmaması krizden kaynaklanan hasarı artırır. İtibar ve mali kaygılar kamu güvenliği sağlandıktan sonra dikkate alınır. Sonuç olarak kriz yönetimi, bir kurumu ve paydaşlarını tehditlerden korumak ve/veya tehditlerin yarattığı etkiyi azaltmak için tasarlanmıştır (Coombs, 2007). İfade edildiği üzere kamu yönetimi içerisindeki tüm yapılanmalarda kriz yönetimi önemlidir. Bu yapılanmalardan biri de yerel yönetimlerdir.

Yerel yönetimler, merkezi yönetimin hiyerarşik yapısı dışında örgütlenmiş, yerel bir topluluğunun ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulmuş, karar alma mekanizmaları seçimlerle görev başına gelen, idari ve mali açıdan özerkliğe sahip olan birimleri ifade etmektedir (Çiçek, 2014, s. 54). Yerel yönetimler, belirli amaç ve hedeflere ulaşmak ve belirli ihtiyaçlara cevap vermek için toplumların tarihsel gelişimine de koşut olarak ortaya çıkmış birimlerdir (Keleş, 2009, s. 23). Dünya genelinde hemen hemen tüm ülkelerde yerel yönetimlerden bahsetmek mümkündür Farklı türleri olsa da yerel yönetimlerin birtakım ortak özellikleri söz konusudur. Bu özelliklerden ilki coğrafi alandır. Yerel yönetimler belirli bir coğrafi alanda hizmet sunarlar. Diğer bir özellik tüzel kişiliktir. Yerel yönetimlerin devletten ayrı bir tüzel kişilikleri vardır. Yerel seçilmiş organlar bir diğer ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerel yönetimlerin merkezi yönetimden bağımsız kendi organları söz konusudur. Bu organlar seçimle iş başına gelmektedirler. Yerel hizmetler yerel yönetimlerin bir başka özelliğidir. Yerel yönetimlerin sorumlu olduğu ve sunduğu hizmetler merkezi yönetimden farklıdır. Yerel yönetimlerin hangi hizmetleri sunacakları kanunda belirtilmiştir. Bu hizmetler yerel nitelikte ve yerel

çıklarına ilişkindir. Yerel yönetimlerin diğer bir özelliği yerel personeldir. Bu özellik merkezi yönetimden ayrı personele sahip olmayı ifade etmektedir. Malvarlığı şeklinde ifade edilen bir diğer özellik yerel yönetimlerin kendilerine ait taşınır ve taşınmaz malvarlığına sahip olmalarını ifade etmektedir. Yerel özerklik ise son ortak ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilke yerel yönetimlerin eylem ve işlemlerini yaparken, faaliyetlerini gerçekleştirirken özerk kimliğe sahip olmalarını, kendi politikalarını belirleme ve uygulama konusunda kendilerine serbestlik tanındığını ifade etmektedir (Şengül, 2016, s. 14; Aydın, 2018, s. 72; Eryılmaz, 2016, s. 116).

Farklı türleri söz konusu olan yerel yönetim birimleri Türkiye’de il özel idareleri, belediyeler ve köyler şeklinde üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Bu ayrım içerisinde yerel ihtiyaçların giderilmesinde daha etkili olan ve Türk yönetim yapısı içerisinde önemli bir yer işgal eden belediyeler ayrı bir öneme sahiptir. Tanzimat Fermanından sonra yönetim anlayışı içerisinde dahil edilmeye başlanan belediyeler ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi 5393 sayılı Belediye Kanunu’na kurulan ve bu kanun doğrultusunda faaliyet gösteren belediyeler iken, ikincisi 5216 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu’na tabi olan, sadece büyük şehirlerde faaliyet gösteren ve bununla birlikte farklı bir statüye sahip olan büyükşehir belediyeleridir (İnaç ve Ünal, 2007; Urhan, 2008; Koçak ve Ekşi, 2010, s. 304).

Türkiye’de belediyeler ve belediyeçilik anlayışına bakıldığında tarihsel bir süreç içerisinde zaman ve çevre koşullarına bağlı olarak değişimler yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca, temel hizmet düzeyini aşmış belediyeler kente ve kentliye olan yükümlülüklerini yeniden tanımlamaktadırlar (Zengin vd., 2014, s. 119). Bu noktada kriz yönetimi önemli bir konu olarak tartışılmaktadır. Çok çeşitli görevleri yerine getiren belediyeler aynı zamanda çeşitli krizlerle de karşı karşıya kalmakta ve bu krizleri mümkün olan en az zararla ve mümkün olduğunca fırsata çevirmeye gayret ederek yönetmeye çalışmaktadırlar. Bu noktada yasal düzenlemeler, örgütsel yapı, oluşturulan politika ve planlar ve bunlar doğrultusunda gerçekleştirilen faaliyetler önem arz etmektedir.

3.1.Hukuki Düzenlemeler

Türkiye’de kriz yönetimiyle ilgili olarak ifade edilmesi gereken temel konulardan biri, krizlerin daha çok afetlerle bağlantılı bir şekilde ele alınması ve değerlendirilmesidir. Bu doğrultuda mevzuata bakıldığında kriz ve kriz yönetimi ifadelerinden ziyade afet konularına yer verildiği görülmektedir. Yani kriz yönetimi daha ziyade afetler çerçevesinde ele alınmaktadır. Türkiye’de iki tür belediye söz konusudur. Bu belediyelerin tabi oldukları iki temel yasa 5393 sayılı Belediye Kanunu ile 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu’dur. Bu yasalarda kriz yönetimi meselesine bakıldığında 5393 sayılı kanunda doğrudan kriz ve kriz yönetimine ilişkin bir ifade yer almamakla birlikte afet ve acil durum konusunun yer aldığı ve bu noktada belediyelerin yapması gerekenlere yer verildiği görülmektedir. Aynı şekilde 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu’nda da kriz ifadesi yer almazken, afet konusuna değinilmektedir. Afetler konusunda ve bununla bağlantılı olarak kriz yönetimi konusunda ele alınabilecek bir diğer yasa 7269 Sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun’dur. Bu kanun çerçevesinde belediyelerin afet durumlarında yapması gerekenler ile öncesinde alması gereken tedbirler belirtilmektedir. Aynı şekilde 4373 Sayılı Taşkın Sulara ve Su Baskınlarına Karşı Korunma Kanunu da belediyelere ilişkin çeşitli hususlara yer vermektedir. 7126 Sayılı Sivil Savunma Kanunu yine afetlere ilişkin olarak belediyelere düşen görev ve sorumluluklara ilişkin hükümler içermektedir. 4123 Sayılı Tabii Afet Nedeniyle Meydana Gelen Hasar ve Tahribata İlişkin Hizmetlerin Yürütülmesine Dair Kanun çerçevesinde ise belediyelerin yaşanan afetlerle ilgili olarak birtakım haklarından söz edilmektedir. 6306 Sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun yine krizler içinde yer alan ya da bir kriz nedeni olan afet konusuna değinmekte ve burada kriz öncesi durumlar ve alınacak

tedbirlere yer verilmektedir. Belediyelerin bu noktada yapması gerekenler hüküm altına alınmıştır.

İfade edilen yasalarla birlikte farklı hukuki düzenlemelerde de kriz yönetimi ele alınmıştır. Bu noktada özellikle 1377 Sayılı Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezleri Yönetmeliği önemlidir. Bu yönetmelikte doğrudan belediye ifadesi yer almamakla birlikte yaşanabilecek afet ve acil durumlarda hem merkezi hem yerel düzeyde müdahale ile ilgili olması nedeniyle önem arz etmektedir. 5211 Sayılı Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği yine kriz bağlamında ele alınan afetler ve bunlara müdahale durumlarında belediyelere düşen görevleri de ihtiva etmektedir. 27866 Sayılı Afet ve Acil Durum Harcamaları Yönetmeliği'nin belediyeler ile ilgili ifadesi uluslararası göç kapsamındadır. Belirli bir yerde biriken insan nüfusu nedeniyle kamu hizmetlerinin sunulmasında yaşanabilecek sıkıntılarda yapılması gereken husus hüküm altına alınmıştır. 31261 Sayılı Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik ve Nükleer Tehlikelere Dair Görev Yönetmeliği'nde yine ifade edilen hususlar nedeniyle yaşanacak kriz durumlarında belediyelerin yapması gerekenler ve iş birliği, koordinasyon noktasında hükümler söz konusu olmaktadır. 12998 Sayılı Afet Sebebiyle Hak Sahibi Olanların Tespiti Hakkındaki Yönetmelik'te komisyon kurulması noktasında belediye hususuna değinilmektedir. 29002 Sayılı 112 Acil Çağrı Merkezleri Kuruluş, Görev ve Çalışma Yönetmelik'te ise özellikle büyükşehir belediyelerine acil çağrı merkezleri ile ilgili olarak düşen görev ve sorumluluklar hüküm altına alınmıştır.

3.2. Örgütsel Yapı, Planlar, Faaliyetler

Kriz ve kriz yönetimine ilişkin olarak yapılan hukuki düzenlemelerle birlikte örgütsel bazda düzenlemeler, planlar ve faaliyetler söz konusu olmaktadır. Bu çalışma kapsamında da Kahramanmaraş Büyükşehir Belediye'nin teşkilat şeması, stratejik planı, faaliyet raporu ve yapılan farklı çalışmalar inceleme konusu edilmiştir.

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi'nin teşkilat şemasına bakıldığında doğrudan kriz yönetimine ilişkin birimin olmadığı görülmekle birlikte, daha önce ifade edildiği gibi krizlerin daha ziyade afetlerle özdeşleştirildiği göz önüne alındığında İtfaiye ve Afet İşleri Daire Başkanlığı'nın kriz yönetimi noktasında faaliyetleri olduğu ifade edilebilir (<https://kahramanmaras.bel.tr/kurumsal/>, 26.07.2024). Nitekim İtfaiye Binası Çatı Yapım işi ile 1800 metrekare kapalı alan elde edilmiş ve bu alanın itfaiye eğitim alanı ve acil kriz masası olarak kullanılmasının planlandığı belirtilmiştir (<https://kahramanmaras.bel.tr/>, 26.07.2024). Bununla birlikte Afet Koordinasyon Merkezi (AKOM) afet ve acil durumlarda önemli bir yere sahiptir.

Belediyenin 2020-2024 Yılı Stratejik Planına bakıldığında kriz ifadesinin planda yer almadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte yine afet konusu özelinde değerlendirme yapıldığında ise planda amaçlar, hedefler, mevzuat analizi, üst politika belge analizi, faaliyet alanları ile ürün ve hizmetler ve hedef kartlarında bölümlerinde afet konusuna yer verildiği görülmektedir (Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi 2020-2024 Stratejik Planı).

Belediyenin 2023 yılı Faaliyet Raporu incelendiğinde stratejik plana benzer şekilde kriz ifadesinin raporda yer almadığı ancak afet konusuna değinildiği görülmektedir. Faaliyet raporunda sunulan hizmetler, amaç ve hedefler ve performans bilgileri bölümlerinde afet hususundan bahsedilmiştir. Performans bilgileri incelendiğinde afetle ilgili olarak yapılan işlerin aşağıdaki gibi olduğu görülmüştür (Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi 2023 Faaliyet Raporu):

- Afet evleri çevre düzenlemesi çalışması
- 6 Şubat Afetleri Sonrası Psikososyal Destek Seminerleri
- Afet sonrası yüzyüze ve online psiko-sosyal destek hizmetleri
- Yetişkin Eğitiminde Afet Sonrası Yönetimin Geliştirilmesi Projesi (Enhancing Post-Disaster Management for Adult Education) (Dışişleri Bakanlığı-AB Başkanlığı (Erasmus+, Sonuç bekleniyor)

- Erasmus+Yetişkin Eğitiminde Küçük Ölçekli Ortaklıklar KA210-ADU-Doğal Afetlere Hazırlık (Erasmus-Sonuç bekleniyor)
- Farkındalık Eğitimleri (25.483 kişiye farkındalık eğitimi verilmiştir)
- Afet Koordinasyon Merkezi (AKOM) faaliyetleri

Faaliyet raporlarında Kurumsal Kabiliyet ve Kapasitenin Değerlendirilmesi bölümü mevcuttur ve bu kısımda üstünlükler ve zayıflıklar sıralanmaktadır. Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi'nin kriz yönetimi kapsamındaki üstünlükleri aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi 2023 Faaliyet Raporu):

- "Olası doğal afetler ve orman yangınlarına karşı Arama Kurtarma Moral Destek ekipleri (AKMOD) ve gönüllü itfaiyecilerin bulunması.
- Hizmet içi eğitimler ve afet bilinci eğitimlerini verebilecek sınıfların ve öğretmenlerin bulunması.
- Yüksek basınçlı yangın söndürme sistemleri olan yeni ve teknolojik araçların bulunması.
- Güncel teknolojiyle yenilenmiş donanımlı sistem altyapısının bulunması.
- Merkezi server, merkezi yedekleme sistemi ve felaket yedeği sisteminin bulunması."

İfade edilen üstünlüklerin yanında yine kriz yönetimi kapsamında ele alınabilecek zayıflıklar ise aşağıdaki şekildedir (Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi 2023 Faaliyet Raporu):

- "Kurum ve kuruluşlarla veri tabanı entegrasyonunun yetersiz olması.
- Birimler arasındaki koordinasyon eksikliği.
- Mevcut e-belediye sisteminin büyükşehir belediyesi için yetersiz olması."

İfade edilen hususlarla birlikte Belediye'nin web sayfasında özellikle afet ve acil durumlara ilişkin yapılan işlerin yer aldığı görülmektedir. Bu kapsamda ilk olarak dikkati geçen hususun "Büyükşehir Afet Acil Durum Planı Projesi" olduğu söylenebilir. Bu proje kapsamında plan hazırlanmıştır. Bu planın amacının "Afet ve acil durumlarda Kahramanmaraş Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na bağlı birimler ile Büyükşehir Belediye Başkanlığı dışındaki diğer paydaş kurum, kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri arasındaki koordinasyonun ve iş birliğinin sağlanarak olaylara etkin müdahale edilmesi" olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte farklı afet ve acil durumlara ilişkin tatbikatlar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca afete yönelik seminer ve eğitimlerin yapıldığı bilgisi de sunulmaktadır. Dünya Bankası ve İller Bankasının birlikte yürüttüğü "Kent Ölçeğinde Afet ve İklim Riski Değerlendirmelerinin Yapılmasında Belediyelerin Desteklenmesine Yönelik Teknik Destek Projesi" kapsamında Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi pilot il olarak seçilmiştir. Bu kapsamda çalıştay gerçekleştirilmiştir. Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi tarafından paydaş kurumların desteğiyle hazırlanan Yenilikçi Yeniden Yapılanma Planı yine önemli bir çalışma olarak dikkati çekmektedir. Yerelde Afet Risk Azaltma ve Atık Yönetimi Kapasitesinin Artırılması Projesi de yine ifade edilen planla da bağlantılı şekilde önem arz etmektedir. Hem ifade edilen proje de hem de planda uluslararası işbirliği önemli bir yere sahiptir (<https://kahramanmaras.bel.tr/>, 25.11.2024).

Belediyenin üstünlükleri kriz yönetimi bağlamında ele alındığında daha ziyade yine afet ve özellikle yangınlar konusunda belirgin bir anlam ifade etmektedir. Çünkü krizler tek nedenli ve tek boyutlu değildir. Bununla birlikte teknolojik gelişmelerin takip edilerek sistem altyapılarının oluşturulması kriz yönetimi açısından önemli bir konudur. Ancak zayıf yönler dikkate alındığında kriz yönetimi açısından birtakım eksikliklerin olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

4. Materyal ve Metot

Çalışmanın yöntemi nicel araştırma yöntemidir ve teknik olarak da anket tekniği tercih edilmiştir. Çalışmada Kriz Yönetimi Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek Doç. Dr. Mustafa Çalışkan tarafından geliştirilmiştir. Ölçek "Kriz Yönetimi: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması" başlıklı makale ile geçerliliği ve güvenilirliği test edilerek 5'li likert şeklinde oluşturulmuştur.

Çalışmanın amacı yerel yönetimlerde kriz yönetimi algısını ortaya koymaktır. Çalışma Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi özelinde yapılmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın hipotezi "Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi personelinin kriz yönetimine algısı ne düzeydedir?" şeklinde oluşturulmuştur. Çalışmanın örneklemini Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi personelinin tesadüfi örneklem yöntemi ile seçilen kişiler oluşturmaktadır. Bu doğrultuda yapılan istatistiksel hesaplama ile 278 kişiye anket yapılması gerektiği belirlenmiştir. Çalışma kapsamında 326 kişiye ulaşılmıştır. Araştırmada 326 katılımcıdan elde edilen veriler IBM SPSS 20 yazılımı ile analiz edilmiştir. Bu veriler frekans analizi, merkezi eğilim istatistikleri, normallik testi, Mann Whitney U Testi ve Kruskal-Wallis testi kullanılarak değerlendirilmiştir.

4.1. Analiz ve Bulgular

Çalışmada kullanılan ölçeğin güvenilirliğine bakıldığında Cronbach's Alpha değeri 0,975 olarak hesaplanmıştır. Bu değer kullanılan ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu belirtmektedir (Tavşancıl, 2019). Kullanılan ölçeğin yapı geçerliliğini test etmek ve faktör yapısını ortaya koymak amacıyla Açıklayıcı Faktör Analizi yapılmıştır. Tablo 4.1.'de maddelerin faktörlere göre dağılımı ve faktör yükleri görülmektedir.

Tablo 1. Kriz Yönetimi Ölçeğinin Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) Sonuçları

Ölçek boyutları	Faktör Yükleri	
	1	2
	Boyut 1	
Madde 12	,922	
Madde 15	,916	
Madde 17	,899	
Madde 19	,887	
Madde 13	,882	
Madde 7	,880	
Madde 5	,876	
Madde 16	,864	
Madde 14	,859	
Madde 18	,851	
Madde 1	,843	
Madde 2	,805	
Madde 4	,770	
Madde 6	,730	
Madde 22	,706	
Madde 20	,665	
Madde 23	,607	
Madde 3	,598	
Madde 21	,594	
Madde 11	,570	
	Boyut 2	
Madde 9		,912
Madde 8		,867
Madde 10		,586
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği: 0,968		
Bartlett Testi χ^2 : 7762,518 df: 253; p: 0,000		
Oz Değer	14,858	1,403
Açıkladığı Varyans	64,599	6,100
Açıklanan Toplam Varyans		70,699
Ekstraksiyon Yöntemi: Principal Component Analysis		
Rotasyon Yöntemi: Oblimin with Kaiser Normalization		
Rotasyon 5 iterasyonda yakınsamıştır.		

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği değeri 0,968 olarak hesaplanmıştır ve örneklem büyüklüğünün açıklayıcı faktör analizi için yeterli olduğu belirlenmiştir. Bu

değer Hair vd. (2018) tarafından 0.50'nin üzerinde ise örneklem sayısı yeterli görülmekte ve 0,80-0,90 arası "ideal" (Pett vd., 2003) kategorisinde sınıflandırılmaktadır. Buna ek olarak Bartlett Testi sonuçları X^2 : 7762,518 df: 253; p: 0,000 ($p < 0,005$) şeklinde olup bu bulgu maddeler arasındaki korelasyonların açımlayıcı faktör analizi için yeterince büyük olduğu anlamına gelmektedir. Faktör analizi sonucunda 23 maddeyi içeren ölçeğin 2 alt boyutlu (faktörlü) bir yapıdan oluştuğu ve toplam varyansın %70,699'unu açıkladığı ortaya çıkmıştır. Buna göre Kriz Yönetimi ölçeğinin geçerli özellik gösterdiği sonucuna varılmıştır. Çalışmada kullanılan ölçeğin boyutlarından ilki varyansın %64,599'unu; ikincisi ise varyansın %6,100'ünü açıklamaktadır.

4.2. Demografik Özellikler

Katılımcılara ait demografik özellikler Tablo 4.2.'de yer almaktadır. Bu tablo incelendiğinde çalışmaya katılan kişilerin çoğunluğunun erkek olduğu görülmektedir (%71,5). Katılımcıların yaşları ise nispeten daha dengeli dağılım göstermektedir. En büyük grup olan 41-45 arası yaşta olan katılımcılar %26,1'lik bir paya sahip olup araştırma için veri toplanan kişilerin yaşlarının 26 ile 50 arasında yığıldığı görülmektedir. Katılımcıların eğitim durumuna bakıldığında %55,8 ile üniversite lisans mezunu olanlar çoğunluğu oluşturmakta, lise mezunu katılımcılar da %31 ile dikkat çekmektedir. Araştırmaya katılan kişilerin %55,2'sinin işçi, %31,3'ünün memur ve %13,5'inin sözleşmeli personel olarak belediyede çalıştığı görülmektedir. Son olarak veri toplanan katılımcıların %75'inden fazlasının 6 yıldan uzun bir süredir belediyede çalıştığı gözle çarpılmaktadır.

Tablo 2. Demografik Bilgiler

		N	%
Cinsiyet	Kadın	93	28,5
	Erkek	233	71,5
Yaş	18-25 arası	21	6,4
	26-30 arası	39	12,0
	31-35 arası	54	16,6
	36-40 arası	61	18,7
	41-45 arası	85	26,1
	46-50 arası	50	15,3
	50 üzeri	16	4,9
Eğitim Durumu	İlkokul Mezunu	11	3,4
	Orta Okul Mezunu	10	3,1
	Lise Mezunu	101	31,0
	Üniversite Mezunu	182	55,8
	Yüksek Lisans Ve/Veya Doktora Derecesi Sahibi	22	6,7
Meslek Grubu	Memur	102	31,3
	İşçi	180	55,2
	Sözleşmeli Personel	44	13,5
Kurumdaki Çalışma Süresi	1 yıldan az	26	8,0
	1-5 yıl	53	16,2
	6-10 yıl	98	30,1
	11-15 yıl	85	26,1
	16 yıl ve üzeri	64	19,6

4.3. Merkezi Eğilim İstatistikleri

Kriz yönetimi ölçeğinde yer alan soruların frekans düzeyleri ve merkezi eğilim istatistikleri Tablo 4.3.'te yer almaktadır. Buna göre katılımcıların en fazla katıldıkları ifade %53,4 ile madde 8 olarak dikkat çekmektedir. Katılımcıların en fazla katılmadıkları ifade ise %25,5 ile madde 15'tir. Ölçekte yer alan ifadelerden madde 9 (3,87) ve madde 8 (3,79) en yüksek katılım alan ifadeler olurken; madde 7 (3,05), madde 15 (3,06) ve madde 17 (3,06) en düşük katılım gösterilen ifadeler olmuştur.

Tablo 3. Ölçek soruları frekansları ve merkezi eğilim istatistikleri

	Kesinlikle Katılmıyorum (%)	Katılmıyorum (%)	Kararsızım (%)	Katılıyorum (%)	Kesinlikle Katılıyorum (%)	Ortalama	Standart Sapma
1	12,9	16,6	27,3	32,2	11,0	3,12	1,198
2	11,0	22,4	18,1	36,2	12,3	3,16	1,223
3	8,6	13,8	23,9	39,6	14,1	3,37	1,145
4	7,4	22,7	18,7	37,7	13,5	3,27	1,170
5	10,7	23,9	23,0	31,9	10,3	3,07	1,185
6	11,9	20,6	18,4	36,2	12,9	3,17	1,239
7	13,2	24,8	18,4	31,0	12,6	3,05	1,262
8	5,5	8,6	9,8	53,4	22,7	3,79	1,061
9	5,2	7,7	10,1	48,5	28,5	3,87	1,073
10	7,9	16,3	17,5	39,0	19,3	3,45	1,201
11	6,7	14,7	21,5	43,3	13,8	3,43	1,106
12	10,4	23,9	19,6	34,8	11,3	3,13	1,202
13	8,6	22,7	24,2	34,4	10,1	3,15	1,141
14	10,4	20,2	23,0	34,1	12,3	3,17	1,194
15	12,5	25,5	18,7	30,1	13,2	3,06	1,260
16	10,6	20,9	21,2	34,7	12,6	3,17	1,209
17	11,3	22,4	25,2	31,6	9,5	3,06	1,173
18	7,9	21,2	23,3	35,6	12,0	3,22	1,148
19	9,8	22,7	22,7	31,6	13,2	3,16	1,201
20	7,9	17,2	22,4	39,0	13,5	3,33	1,147
21	8,0	15,3	17,2	46,3	13,2	3,41	1,138
22	9,5	16,6	18,7	42,3	12,9	3,33	1,176
23	8,0	13,2	19,9	42,9	16,0	3,46	1,146

4.4. Kriz Yönetimi Ölçeğinin Demografik Değişkenlere Göre Farklılaşp Farklılaşmadığına İlişkin Bulgular

Değişkenler arasındaki farklılık olup olmadığının analizinden önce verinin normallik testleri yapılmıştır. Normallik testinde grup büyüklüğü önem arz etmektedir. Grubun büyüklüğü elliden az ise Shapiro-Wilk, elliden fazla ise Kolmogorov-Smirnov testi kullanılmaktadır (Büyüköztürk, 2007). Tablo 4.4.'te analize dahil edilen değişkenlerin Kolmogorov-Smirnov test sonuçları yer almaktadır. Buna göre değişkenlerinin tamamının normal dağılım göstermediği sonucuna ulaşılmıştır ($p < 0,05$). Bu nedenle non-parametrik tekniklerin kullanılmasına karar verilmiştir. İki alt kategorisi olan cinsiyet değişkeni için Mann-Whitney U testi; ikiden fazla alt kategorisi olan yaş, eğitim durumu, meslek grubu ve çalışma süresi için ise Kruskal Wallis testi yapılmıştır (Hecke, 2012; Nachar, 2008). Kruskal Wallis testi sonucunda anlamlı farklılık çıkarsa hangi grupların diğerlerinden farklılık gösterdiğini ortaya koymak için ise post hoc prosedürü olarak Dunn testi uygulanmıştır (Dinno, 2015).

Tablo 4. Normallik testi sonuçları

	Kolmogorov-Smirnov		
	İstatistik	sd	p
Cinsiyet	0,451	326	0,000
Yaş	0,174	326	0,000
Eğitim Durumu	0,319	326	0,000
Meslek Grubu	0,296	326	0,000
Çalışma Süresi	0,170	326	0,000
Kriz Yönetimi Puanları	0,097	326	0,000

Katılımcıların cinsiyet değişkenine göre kriz yönetim ölçek puan farklarını ortaya koymak üzere kullanılan Mann Whitney U testi sonuçları Tablo 4.5.'te gösterilmektedir. Analiz sonucunda erkek katılımcıların puan ortalamalarının kadın katılımcıların puan

ortalamalarından daha yüksek olduğu görülmektedir. Ancak bu iki grup arasındaki bu fark istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturmamaktadır ($U=408,50$, $Z=$, $p=0,40$).

Tablo 5. Cinsiyete Göre Mann Whitney U Testi Sonuçları

Gruplar	N	$\bar{x}_{sıra}$	$\sum_{sıra}$	U	Z	P
Kadın	93	161,65	15033			
Erkek	233	164,24	38268			
Toplam	326			10662	-0,225	0,822

Katılımcıların yaş değişkenine göre kriz yönetimi ölçek puan farklarını ortaya koymak üzere kullanılan Kruskal Wallis testi sonuçları Tablo 4.6.'da gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların yaşına bağlı olarak kriz yönetim puanlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($\chi^2(6) = 17,511$, $p < 0,05$). Bu farklılıklara ilişkin yapılan Dunn testi sonuçlarına göre 50 üzeri yaşta katılımcıların kriz yönetimi puanları 18-25 yaş arası, 31-35 yaş arası, 36-40 yaş arası ve 41-45 yaş arası katılımcıların kriz yönetimi puanlarından düşüktür ve istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 6. Yaşa Göre Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Gruplar	N	$\bar{x}_{sıra}$	χ^2	sd	p	Dunn Testi
18-25 arası (1)	21	201,19				7-1
26-30 arası (2)	39	142,73				7-3
31-35 arası (3)	54	172,57				7-4
36-40 arası (4)	61	172,62	17,511	6	0,008	7-5
41-45 arası (5)	85	170,81				
46-50 arası (6)	50	154,61				
50 üzeri (7)	16	88,22				
Toplam	326					

Katılımcıların eğitim durumu değişkenine göre kriz yönetimi ölçek puan farklarını ortaya koymak üzere kullanılan Kruskal Wallis testi sonuçları Tablo 4.7.'de gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların eğitim düzeylerine bağlı olarak kriz yönetim puanlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($\chi^2(4) = 10,361$, $p < 0,05$). Bu farklılıklara ilişkin yapılan Dunn testi sonuçlarına göre ortaokul mezunu katılımcıların kriz yönetimi puanları yüksek lisans ve/veya doktora derecesi sahibi katılımcıların kriz yönetimi puanlarından yüksektir ve istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 7. Eğitime Göre Yapılan Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Gruplar	N	$\bar{x}_{sıra}$	χ^2	sd	p	Dunn Testi
İlkokul Mezunu (1)	11	143,55				2-5
Orta Okul Mezunu (2)	10	225,10				
Lise Mezunu (3)	101	169,35				
Üniversite Mezunu (4)	182	163,61	10,361	4	0,035	
Yüksek Lisans ve/veya Doktora Derecesi Sahibi (5)	22	117,70				
Toplam	326					

Katılımcıların meslek grubu değişkenine göre kriz yönetimi ölçek puan farklarını ortaya koymak üzere kullanılan Kruskal Wallis testi sonuçları Tablo 4.8.'de

gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların meslek gruplarına bağlı olarak kriz yönetim puanlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur ($\chi^2 (2) = 4,587, p>0,05$).

Tablo 8. Meslek Grubuna Göre Yapılan Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Gruplar	N	$\bar{x}_{sıra}$	χ^2	sd	P
Memur	102	148,20	4,587	2	0,101
İşçi	180	173,01			
Sözleşmeli Personel	44	160,05			
Toplam	326				

Katılımcıların çalışma süresi değişkenine göre kriz yönetimi ölçek puan farklarını ortaya koymak üzere kullanılan Kruskal Wallis testi sonuçları Tablo 4.9.'da gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların çalışma sürelerine bağlı olarak kriz yönetim puanlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($\chi^2 (4) = 15,763, p<0,05$).

Tablo 9. Çalışma Süresine Göre Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Gruplar	N	$\bar{x}_{sıra}$	χ^2	sd	p	Dunn Testi
1 yıldan az (1)	26	209,10	15,763	4	0,003	5-1
1-5 yıl arası (2)	53	161,67				5-4
6-10 yıl arası (3)	98	151,00				
11-15 yıl arası (4)	85	183,25				
16 yıl ve üzeri (5)	64	139,41				
Toplam	326					

Bu farklılıklara ilişkin yapılan Dunn testi sonuçlarına göre 16 yıl ve üzerinde çalışma süresi olan katılımcıların kriz yönetimi puanları 1 yıldan az ve 11-15 yıl arası çalışma süresi olan katılımcıların kriz yönetimi puanlarından düşüktür ve istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

5. Sonuç ve Tartışma

Kriz ülkeleri, toplumları, örgütleri ve bireyleri çoğunlukla olumsuz yönde etkileyen, beklenmeyen sonuçlar ortaya çıkarabilen ve ivedilikle kararlar alınmasını gerektiren durumları ifade etmektedir. Belirli bir zamanı ya da mekânı olmayan krizlerin olumsuz etkilerini asgari düzeye indirebilmek ve riskleri fırsata çevirebilmek adına krizlerin doğru ve etkili bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda kriz yönetimi kriz durumları başlamadan gerekli tedbirlerin alınması ile başlayan ve kriz durumu sona erdikten sonra da devam eden geniş bir yelpazedeki faaliyetleri içermektedir.

Kriz yönetimi tüm örgütler için önemlidir. Ancak kamu yönetimi gibi ülkeyi ilgilendiren yapılanmalarda daha da önemli hale gelmektedir. Kamu yönetimi için bir bütün olarak ya da alt birimlerde meydana gelecek krizlerin etki alanları çok geniş olabilecektir. Bu bağlamda yerel yönetimlerde de kriz yönetimi önem arz etmektedir. Halka en yakın birimler olarak belediyeler bu bağlamda daha da ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışma kapsamında Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi özelinde personelin kriz yönetimi algısı ölçülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle frekans analizlerine bakıldığında personelin kriz yönetimi algısının ortalama düzeyde olduğu söylenebilecektir. Tüm maddeler bağlamında verilen cevapların minimum 3,05 ile maksimum 3,87 arasında değiştiği görülmektedir. 3,87 ortalama ile en yüksek puana sahip olan 9. madde yani "Kriz plânımızın olması, kriz ânında yaşanacak belirsizliği azaltmaktadır." maddesidir. Ancak Belediye'nin planları tarandığında bu noktada bir

plana rastlanmadığını, dahası stratejik plan ve faaliyet raporlarında da kriz ifadesinin yer almadığını belirtmek gerekmektedir. Bu bağlamda bir tutarsızlık olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak bu noktada Afet ve Acil Durum Planının baz alınmış olma ihtimali de söz konusu olmaktadır. 3.05 ile en düşük ortalamaya sahip olan madde ise 7. madde yani “Kriz öncesinde olası senaryolar için tatbikatlar yapılmaktadır.” maddesidir. Madde kapsamında Belediye’nin faaliyetlerine ve çalışmalarına bakıldığında ise tutarlılık olduğu görülmektedir. Çünkü bu noktada Belediye’nin tatbikat yaptığına dair bir bilgi raporlarda yer almamaktadır ancak web sayfasında yapılan taramada çeşitli acil durumlara ilişkin olarak İtfaiye Daire Başkanlığınca ve diğer kurumlarla iş birliği ile çeşitli tatbikatların yapıldığı görülmektedir. Daha ziyade hizmet içi ve afet eğitimlerinin söz konusu olduğu ise dikkati çekmektedir. Yani personelin kriz yönetimi bağlamındaki algıları yüksek olmamakla birlikte düşük de değildir. Madde bazlı bir değerlendirmede en yüksek katılıyorum oranının 8. maddede olduğu anlaşılmaktadır. Personelin %50’sinden fazlası “Kriz plânı, hangi krize karşı ne tür tedbir almamız gerektiğini ortaya koyar.” sorusuna katıldığını ifade etmiştir. Bu noktada Afet ve Acil Durum Planının baz alındığı belirtilebilir. En yüksek katılmıyorum oranı ise %25’lik bir oranla 15. madde olan “Kriz esnasında, çalışanlarımızı iyileştirme/koruma planları geliştirilmiş ve etkin bir şekilde uygulanmaktadır.” maddesidir. Bu kapsamda Belediye’nin kriz esnası faaliyetlerinde kısmen sorunların olduğunu söylemek mümkündür. Bunlarla birlikte kesinlikle katılıyorum ifadesindeki en yüksek puanı alan madde, ortalamadaki en yüksek puanı alan madde ile aynı olmakla birlikte bu ifadedeki en düşük puan ise %9,5 ile “Kriz esnasında, işin yapılması için her türlü donanım/teçhizat temin edilmektedir.” şeklindeki 17. maddedir. Bu oranın faaliyet raporunda yer alan Belediye’nin güçlü yanları ile çeliştiği söylenebilir. Bu husus ikinci en yüksek kararsızlık oranına (%25,2) da sahip bulunmaktadır. En yüksek kararsızlık oranına sahip olan ifade ise “Kurumumuz yöneticileri, kriz yönetimi hakkında yeterli bilgiye sahiptir.” şeklindeki 1. maddedir. Bu durum kurum içi iletişimde bazı sorun ve eksikliklerin varlığına işaret edebilecektir.

Frekans analizleri ile birlikte çalışmada değişkenler arasında farklılık olup olmadığına bakılmıştır. Bu kapsamda yapılan testlerle birlikte cinsiyet kapsamında puan farkları olmakla birlikte bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ortaya konulmuştur. Ayrıca meslek grupları arasında da istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Bunlarla birlikte yaş, eğitim durumu ve çalışma yılları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Bu kapsamda yaş ve çalışma sürelerindeki farklılıkların benzerlik gösterdiği görülmektedir. Ancak ifade edilen tüm farklılıkların kaynağının ne olabileceğine ilişkin derinlemesine çalışmaların yapılması da gerekmektedir.

Yapılan analizler değerlendirildiğinde genel olarak Büyükşehir Belediyesi personelinin kriz yönetimi algısının ortalama düzeyde olduğu ifade edilebilecektir. Bu husus belediyenin çalışma, faaliyet ve raporlarıyla tutarlı olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda personelin kriz yönetimine ilişkin algılarının yükseltilmesi için çeşitli uygulamalar yapılabilecektir. Bu noktada;

- Personele eğitimler verilmesi, kriz yönetiminin önemini anlatılması öncelik arz etmektedir. Ancak bu husus yapılırken de çalışanların eğitim durumları, yaşları ve çalışma sürelerinin dikkate alınması faydalı olabilecektir.
- Kurum içi iletişimin geliştirilmesi faydalı olabilecektir.
- Faaliyet raporunda yer alan eksikliklerin giderilmesi bu kapsamda önem arz etmektedir.
- Kriz durumlarının afetlerden ibaret olmadığını, çok farklı kriz durumlarının mevcut olabileceğinin kabul edilmesi ve bu noktada bir kriz yönetimi ve kriz eylem planı oluşturulması faydalı olabilecektir.
- Belediyenin donanım, yazılım, ekipman ve teçhizat noktasındaki eksikliklerinin giderilmesi önem arz etmektedir.

İfade edilen hususlar gerçekleştirildiğinde hem personelin kriz yönetimi algısı hem de Belediye'nin kriz durumlarına hazır olma düzeyi artabilecektir.

Kaynakça

- Akdağ, M. (2005). Halkla ilişkiler ve kriz yönetimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 1-20.
- Akdağ, M., & Arklan, Ü. (2013). Kamu yönetiminde kriz yönetimi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(4).
- Aksu, A. (2009). Kriz yönetimi ve vizyoner liderlik. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 4(15), 2435-2450.
- Asunakutlu, T., Safran, B., & Tosun, E. (2003). Kriz yönetimi üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 141-163.
- Aydın, A. H. (2018). *Yönetim Bilimi*, 7. Baskı. Seçkin Yayıncılık: Ankara
- Aykaç, B. (2001). Kamu yönetiminde kriz ve kriz yönetimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 123-132.
- Bal, C. G., & Özgen, Z. (2023). Kriz yönetimi ve afetler: Elâzığ depreminden yansımalar. *Çankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 13(3).
- Büyükkaracığan, N. (2016). Türkiye'de yerel yönetimlerde kriz ve afet yönetim çalışmalarının mevzuat açısından değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (12), 195-219.
- Canöz, K., & Öndoğan, A. (2015). Kriz yönetiminde dönüşümcü liderin rolü. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 3(1), 36-61.
- Coombs, W. T. (2007). Crisis management and communications. *Institute for public relations*, 4(5), 6.
- Çiçek, Y. (2014). Geçmişten günümüze Türkiye'de yerel yönetimler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 53-64.
- Dinno, A. (2015). Nonparametric pairwise multiple comparisons in independent groups using Dunn's test. *The Stata Journal*, 15(1), 292-300.
- Eryılmaz, B. (2016). *Kamu yönetimi*, 9. Baskı, Umuttepe Yayınları: Kocaeli Üniversitesi.
- Genç, F. N. (2009). Kriz yönetimi ve kamu yönetiminde uygulanabilirliği. *Verimlilik Dergisi*, (4), 7-22.
- Göksu, T. (2011). Kriz Yönetimi, <https://www.turgutgoksu.com/FileUpload/ks7441/File/krizyonetimtg21sbt2011.pdf>, 24.07.2024.
- Güngör, B. (2020). Türkiye'de Covid-19 pandemisi süresince alınan önlemlerin kriz yönetimi perspektifinden değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, (4), 818-851.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L., & Black, W. C. (2018). *Multivariate data analysis*. 8. edisyon. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Hecke, T. V. (2012). Power study of anova versus Kruskal-Wallis test. *Journal of Statistics and Management Systems*, 15(2-3), 241-247.
- İnaç, H., & Ünal, F. (2007). Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ve Türkiye'de belediyeler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17).
- Karaağaç, T. (2013). Kriz yönetimi ve iletişim. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (49).
- Karaköse, T. (2007). Örgütler ve kriz yönetimi. *Akademik bakış*, 13(2), 1-15.
- Keleş, R. (2009). Yerinden yönetim ve siyaset, 6. Baskı, Cem Yayınevi: İstanbul.
- Khodarahmi, E. (2009). Crisis management. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 18(5), 523-528.
- Kouzmin, A. (2008). Crisis management in crisis?. *Administrative Theory & Praxis*, 30(2), 155-183.
- Mitroff, I. I., Shrivastava, P., & Udwadia, F. E. (1987). Effective crisis management. *Academy of Management Perspectives*, 1(4), 283-292.
- Nachar, N. (2008). The Mann-Whitney U: A test for assessing whether two independent samples come from the same distribution. *Tutorials in quantitative Methods for Psychology*, 4(1), 13-20.
- Örnek, A. Ş. (2007). Kriz yönetimi stratejileri ve Türkiye bilişim sektörü örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 107-130.
- Özarslan, C., & Diker, E. (2020). Kamu kurumlarının kriz yönetimi becerileri: Samsun Büyükşehir Belediyesi çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(1), 653-678.

Özcan, Ş. (2021). *Etkili kriz yönetimi*. İksad Yayınevi.

Özdemir, L., & Uçar, Y. (2020). Kriz yönetimi etkinlik sistemine yönelik bir öneri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (1), 131-164.

Pearson, C. M., & Clair, J. A. (1998). Reframing crisis management. *Academy of management review*, 23(1), 59-76.

Pett M. A., Lackey N. R., Sullivan J. J. (2003). Making sense of factor analysis: The use of factor analysis for instrument development in health care research. Thousand Oaks, CA: Sage.

Salik Ata, N. (2023). Kahramanmaraş merkezli 6 Şubat depremlerinin kriz yönetimi bağlamında değerlendirilmesi. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 7(Özel Sayı), 59-77.

Şengül, R. (2016). *Yerel yönetimler*. 6. Baskı, Umuttepe Yayınları: Kocaeli Üniversitesi.

Taş, İ. E., Durgun, S., & Bal, M. (2022). Türkiye’de Suriyeli göçü sonrası geliştirilen politikaların kriz yönetimi bağlamında değerlendirilmesi. *Şarkiyat*, 14(3), 1238-1255.

Tavşancıl, E. (2019). *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, 6. baskı Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Urhan, V. F. (2008). Türkiye’de yerel yönetimlerin yeniden yapılandırılması. *Sayıştay Dergisi*, (70), 85-102.

Zengin, E., Başkurt, M., & Es, M. (2014). Yerel yönetimler ve yerel kalkınma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 95-124.

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, Erişim adresi: <https://kahramanmaras.bel.tr/kurumsal/organ-ve-teskilat>, 26.07.2024.

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, Erişim adresi: <https://kahramanmaras.bel.tr/foto-galeri/itfaiye-dairesi-baskanligi-cati-yapim-isi>, 26.07.2024.

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, Erişim adresi: <https://kahramanmaras.bel.tr/search/node?keys=afet>, 25.11.2024.

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi 2020-2024 Stratejik Planı, Erişim adresi: <https://kahramanmaras.bel.tr/stratejik-plan>, 26.07.2024.

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi 2023 Faaliyet Raporu, Erişim adresi: <https://kahramanmaras.bel.tr/kurumsal/faaliyet-raporlari/2023-yili-faaliyet-raporu>, 26.07.2024.

5393 Sayılı Belediye Kanunu, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5393&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, 25.07.2024.

5216 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5216&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, 25.07.2024.

7269 Sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.7269.pdf>, 25.07.2024.

4373 Sayılı Taşkın Sulara ve Su Baskınlarına Karşı Korunma Kanunu, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.4373.pdf>, 25.07.2024.

4123 Sayılı Tabii Afet Nedeniyle Meydana Gelen Hasar ve Tahribata İlişkin Hizmetlerin Yürütülmesine Dair Kanun, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4123.pdf>, 25.07.2024.

6306 Sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6306&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, 25.07.2024.

1377 Sayılı Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezleri Yönetmeliği, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.20111377.pdf>, 26.07.2024.

5211 Sayılı Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/21.5.5211.pdf>, 26.07.2024.

27866 Sayılı Afet ve Acil Durum Harcamaları Yönetmeliği, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=14776&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=526>.07.2024.

31261 Sayılı Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik ve Nükleer Tehlikelere Dair Görev Yönetmeliği, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/21.5.3033.pdf>, 26.07.2024.

12998 Sayılı Afet Sebebiyle Hak Sahibi Olanların Tespiti Hakkındaki Yönetmelik, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4905&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, 26.07.2024.

29002 Sayılı 112 Acil Çağrı Merkezleri Kuruluğ, Görev ve Çalışma Yönetmelik, Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=19670&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>, 26.07.2024.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 26.07.2024 tarih ve 2024-15 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Sadegül DURGUN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: Ethical approval for this study was obtained from Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Social and Human Sciences Ethics Committee dated 26.07.2024 and numbered 2024-15.

Author Contributions: Sadegül DURGUN (100%)

Makroekonomik Değişkenlerin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama

Sacit SARI¹, Mustafa Necati ÇOBAN²

¹ Arş. Gör. Dr., Munzur Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü sacitsari@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1305-5727

² Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü necati.coban@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2839-4403

Öz: Bu çalışma, Türkiye ekonomisinde makroekonomik değişkenler ile finansal piyasalar arasındaki ilişkiyi 2003:Q1-2023:Q4 döneminde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel amacı, BİST-100 getiri endeksinin belirleyicilerini tespit etmek ve makroekonomik değişkenlerin finansal piyasalara etkisini ortaya koymaktır. Çalışmada bağımlı değişken olarak BİST-100 getiri endeksi, açıklayıcı değişkenler olarak ise nominal döviz kuru, mevduat faiz oranı, enflasyon oranı, reel GSYH ve Brent petrol fiyatları değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada genişletilmiş otoregresif dağıtılmış gecikmeler (A-ARDL) eşbütünleşme analizi ve Hacker ve Hatemi-J Bootstrap nedensellik testi yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, döviz kuru, enflasyon oranı ve reel GSYH'nin borsa getirileri üzerinde uzun dönemde pozitif etkiler oluşturduğunu, faiz oranlarının ise uzun dönemde negatif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. A-ARDL eşbütünleşme analizi, açıklayıcı değişkenlerin borsa getirileri ile uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Hacker ve Hatemi-J Bootstrap nedensellik testi, döviz kurundan borsa getirisine, enflasyon oranından borsa getirisine ve reel GSYH'den borsa getirisine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular, makroekonomik değişkenlerin Türkiye'nin finansal piyasalarındaki belirleyici rolünü ve yatırım kararları üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Sonuçlar, politika yapıcılar için finansal piyasalardaki dalgalanmaları öngörme ve yönetme noktasında önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Piyasalar, Döviz kuru, Türkiye Ekonomisi, Zaman Serisi Analizi

Jel Kodları: B26, C32, F31

The Impact of Macroeconomic Variables on Financial Markets: An Empirical Analysis for the Turkish Economy

Atıf: Sarı, S. & Çoban M. N.

(2025). Makroekonomik Değişkenlerin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 412-428. <https://doi.org/10.30586/pek.1606595>

Geliş Tarihi: 24.12.2024

Kabul Tarihi: 12.02.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: This study aims to examine the relationship between macroeconomic variables and financial markets in the Turkish economy for the period 2003:Q1-2023:Q4. The primary objective of the research is to identify the determinants of the BIST-100 return index and to reveal the impact of macroeconomic variables on financial markets. In the study, the BIST-100 return index is used as the dependent variable, while nominal exchange rate, deposit interest rate, inflation rate, real GDP, and Brent oil prices are utilized as explanatory variables. The study employs the augmented autoregressive distributed lag (A-ARDL) cointegration analysis and the Hacker and Hatemi-J Bootstrap causality test methods. The findings indicate that the exchange rate, inflation rate, and real GDP have positive long-term effects on stock returns, while interest rates exhibit a negative long-term impact. The A-ARDL cointegration analysis demonstrates a long-term relationship between the explanatory variables and stock returns. Furthermore, the Hacker and Hatemi-J Bootstrap causality test reveals unidirectional causality from the exchange rate to stock returns, from the inflation rate to stock returns, and from real GDP to stock returns. These findings highlight the significant role of macroeconomic variables in Türkiye's financial markets and their influence on investment decisions. The results provide valuable insights for policymakers in forecasting and managing fluctuations in financial markets. Additionally, the study makes a valuable contribution to the literature by enhancing the understanding of financial market dynamics and evaluating the

effects of macroeconomic variables. In this context, the impact of economic policy tools on financial markets is critical for shaping investor behavior and promoting economic stability.

Keywords: Financial Markets, Exchange Rate, Turkish Economy, Time Series Analysis

Jel Codes : B26, C32, F31

1. Giriş

Finansal piyasalar, ülkelerin ekonomik kalkınmasında merkezi bir rol oynamakta aynı zamanda ekonomik kalkınma da yeni piyasaların oluşumunda önemli etkisi bulunmaktadır (Greenwood ve Smith, 1997). Finansal piyasaların liberalizasyonu, tasarruf sahipleri ve yatırımcılar tarafından finansal aracılığın artan kullanımını ve ekonominin parasallaşmasını yansıtan finansal derinleşmeye ve kaynakların zaman içinde insanlar ve kurumlar arasında etkin bir şekilde akışına izin verir (McKinnon, 1973). Finansal piyasalar, finansal fonları verimsiz kullanımlardan verimli kullanımlara yönlendirerek ekonomik verimliliğe önemli katkıda bulunmaktadır (Durusu-Ciftci vd, 2017). Finansal piyasaların gelişmesi ile beraber sermaye birikiminin verimliliği artabilir. Öte yandan finansal aracılık, tasarruf oranını ve dolayısıyla yatırım oranının artırılmasına katkıda bulunabilir (De Gregorio ve Guidotti, 1995). Tüm bunların dışında finansal sistem ile diğer sosyo-ekonomik veya politik sistemler arasındaki olası etkileşimleri dikkate almak da çok önemlidir. Özellikle, belirli bir finansal gelişme düzeyi, belirli bir toplumsal ortamda kaynakların genel dağılımını iyileştirmek için oldukça yararlı olabilirken, diğer koşullarda daha yüksek veya daha düşük bir finansal faaliyet düzeyi daha yeterli olabilmektedir (Graff, 2003).

Borsa, yatırım fonlarını fazla veren ekonomik birimlerden açık veren ekonomik birimlere aktararak hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde finansal aracılık kapsamında önemli rol oynamaktadır. Ekonomi büyüdükçe, ticari kuruluşlar ve bireysel yatırımcılar tarafından yaratılan talebi karşılamak için daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Menkul kıymetler borsası, işletmelere, devlete ve bireysel yatırımcılara, yatırımcıya hisse satarak sermaye artırımını için bir fırsat sağlamaktadır (Black ve Gilson, 1998; Mutuku ve Ng'eny, 2014). Borsa, sermaye oluşumu ve sermaye tahsisinde verimliliği teşvik eden ekonomik bir kurumdur. Borsa, hükümetlerin ve endüstrinin yeni projeleri finanse etmek ve endüstrileri/ticari işletmeleri büyütmek ve modernize etmek için uzun vadeli sermaye elde edilmesine olanak tanımaktadır (Devkota ve Dhungana, 2019). Sermaye piyasası, yerli ve yabancı sermayeyi çekmeye katkıda bulunan bir yatırım kanalı sağlayarak ekonomik büyümeyi ve başarıyı destekler (Keswani ve Wadhwa, 2019).

Makroekonomik değişkenler, borsa getirilerinin performansında önemli rol oynamaktadır (Masuduzzaman, 2012). Yurtiçi fonların çeşitlendirilmesi ve üretken yatırımlara yönlendirilmesi ülke ekonomisi için faydalı olmakla beraber bunun gerçekleşebilmesi için hisse senedi piyasasının makroekonomik değişkenlerle anlamlı bir ilişkiye sahip olması gerekmektedir (Mohammad vd, 2009). Makroekonomik değişkenler, borsa hareketlerini tahmin etmek için elzem unsurlardandır. McKinnon ve Shaw (1973), finansal liberalizasyonun ekonomik büyümeyi destekleyerek sermaye birikimini artırdığına dikkat çekmiştir. Markowitz'in (1952) Portföy Teorisi, yatırımcıların portföy riskini minimize etmek için farklı varlık türlerine yöneldiğini ve bu süreçte makroekonomik değişkenlerin, yatırım kararlarını ve varlık fiyatlarını önemli ölçüde etkilediğini öne sürer. Makroekonomik değişkenler, gelecekteki tüketimi ve yatırım fırsatlarını etkilediğinden, Tüketim Sermaye Varlık Fiyatlandırma Modeli'nde (CCAPM) toplam borsa davranışını belirlemede önemli bir rol oynarlar (Chen, 2009). CCAPM, bir varlığın fiyatının, tüketicilerin gelecekteki tüketim seviyelerini güvence altına alma kabiliyetiyle ilişkili olduğunu öne sürmektedir (Bredenen, 1979). Bu modele göre,

makroekonomik değişkenler, tüketim ve yatırım fırsatlarını etkileyerek toplam borsa davranışını şekillendirmektedir.

Çalışmada kullanılan açıklayıcı değişkenlerin seçiminde, finansal piyasa dinamikleri üzerindeki etkilerini açıklayan teorik çerçevelerden faydalanılmıştır. Döviz kuru, faiz oranı ve enflasyon finansal piyasalar üzerindeki etkileri bakımından literatürde sıkça vurgulanan makroekonomik değişkenler arasında yer almaktadır.

Dornbusch ve Fischer (1980) tarafından geliştirilen açık ekonomi modeli, döviz kuru dalgalanmalarının, özellikle ticarete konu olan sektörlerdeki şirketlerin rekabet gücünü etkileyerek borsa performansını değiştirdiğini öne sürmektedir. Döviz kurundaki artış (yerel para biriminin değer kaybı), ihracatçı firmaların gelirlerini artırarak bu şirketlerin kârlılığını olumlu etkileyerek, Türkiye gibi ihracata dayalı ekonomilerde döviz kurunun borsa getirileri üzerindeki pozitif etkisini açıklamaktadır (Dornbusch ve Fischer, 1980). Ancak, ithalata bağımlı sektörlerde artan maliyetler, kur artışlarının negatif bir etkisini yansıtmaktadır. Bu çift yönlü ilişki, piyasanın döviz kuru değişimlerine verdiği tepkinin sektör yapısına bağılı olduğunu göstermektedir (Barakat vd., 2016).

Faiz oranları, finansal piyasaların performansını etkileyen bir diğer değişkendir. Keynesyen teoriler ve Fisher Denklemi, faiz oranlarının yatırım ve tüketim kararlarını yönlendiren temel faktörlerden biri olduğunu belirtmektedir (Fisher, 1930). Faiz oranlarındaki artış, şirketlerin borçlanma maliyetlerini yükselterek yatırımlarını kısıtlar ve hisse senedi fiyatlarını düşürür. Aynı zamanda, yüksek faiz oranları alternatif yatırım araçlarının cazibesini artırarak hisse senedi piyasalarındaki talebi azaltabilir. Bu nedenle, faiz oranlarının finansal piyasalar üzerindeki etkisi gerek şirketlerin finansal performansı gerekse yatırımcı davranışları açısından belirleyici bir rol oynamaktadır (Mishkin, 2007).

Enflasyonun finansal piyasalar üzerindeki etkisi ise literatürde farklı yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Fama (1981), enflasyonun ekonomik belirsizlikleri artırarak şirket maliyetlerini yükselttiğini ve bu nedenle borsa performansını olumsuz etkilediğini savunur. Ancak Fisher Hipotezi, nominal getiri oranlarının enflasyon oranlarına uyum sağlayabileceğini ve uzun vadede reel getirilerin korunabileceğini öne sürmektedir (Fisher, 1930). Türkiye bağlamında ise yüksek enflasyon dönemlerinde yatırımcıların reel varlıklara yönelme eğilimi, borsa getirileri üzerinde kısa vadeli pozitif etkiler yaratabilir. Bununla birlikte, uzun vadede enflasyona bağılı ekonomik belirsizlikler, bu pozitif etkinin sınırlarını çizebilir (Sayılğan ve Süslü, 2011). Reel GSYH artışı, yatırımcı güvenini artırarak finansal piyasalara olumlu bir katkı sağlamaktadır. Özellikle büyüme dönemlerinde, yatırımcılar ekonomik faaliyetlerdeki artışı borsadaki getirilerle ilişkilendirmektedir.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için makroekonomik değişkenler ile hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkilerin araştırılması amaçlanmaktadır. Türkiye ekonomisi, yüksek ithalat bağımlılığı, dalgalı döviz kuru rejimi, enflasyon volatilitesi ve ihracata dayalı büyüme modeli gibi özellikleriyle, makroekonomik değişkenlerin finansal piyasalar üzerindeki etkisini anlamada özgün bir bağlam sunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda 2003:Q1 ile 2023:Q4 arası çeyrek dönemlik veriler kullanılmıştır. Çalışmada makroekonomik değişkenler olarak nominal dolar satış kuru, mevduat faiz oranı, enflasyon oranı, reel GSYH, Avrupa Brent Petrol Spot Fiyatı seçilmiştir. Bağımlı değişken olarak da BİST-100 getiri endeksi kullanılmıştır. Çalışma, makroekonomik şokların finansal piyasalar üzerindeki etkilerini anlamak için hem teorik hem de ampirik katkılar sağlamaktadır. Örneğin, 2008 küresel finansal krizinin ve COVID-19 pandemisinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri, çalışmada analiz edilen veri seti aracılığıyla değerlendirilmiş ve bu şokların finansal piyasalardaki dinamik etkileri incelenmiştir. Bu çalışma, Türkiye ekonomisinin makroekonomik özelliklerini teorik çerçeveye entegre ederek, literatürdeki genel bulgulara yeni bir perspektif sunmakta ve gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarını anlamaya yönelik katkılar sağlamaktadır. Çalışma kapsamında kullanılan güncel ekonometrik yöntemlerle literatüre önemli katkı sağlanacağı düşünülmektedir. Çalışmanın diğer bölümlerinde literatür taraması, veri seti ve metodoloji, bulgular, sonuç ve politika önerileri yer almaktadır.

2. Literatür Taraması

Albeni ve Demir (2005), makroekonomik değişkenler ile mali sektör hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. IMKB’de işlem görmekte olan mali sektörde yer alan hisse senetlerinin irdelendiği çalışmada doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda mali sektörde bulunan hisse senetlerinin fiyatlarının belirleyicilerinin Cumhuriyet altını, Alman markı, mevduat faiz oranları ve portföy yatırımları olduğu tespit edilmiştir. Gan vd., (2006), makroekonomik göstergeler ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Ocak 1990-Ocak 1993 arası verilerin kullanıldığı çalışmada Yeni Zelanda araştırmaya konu olmuştur. Granger nedensellik testinin uygulandığı çalışmada Yeni Zelanda hisse senedi endeksinin makroekonomik değişkenlerdeki değişiklikler için öncü bir gösterge olduğuna dair hiçbir kanıt rastlanmamıştır. Acikalin vd., (2008), IMKB (İstanbul Menkul Kıymetler Borsası) getirileri ile makroekonomik faktörler arasındaki ilişkileri analiz etmişlerdir. 1991-2006 dönemini kapsayan üçer aylık verilerin analize dahil edildiği çalışmada eşbütünleşme testleri ve VECM modeli kullanılmıştır. Sonuçlar, GSYİH, döviz kuru ve cari hesaplar dengesindeki değişimlerin IMKB endeksi üzerinde etkili olduğu yönündedir. Kyereboah-Coleman ve Agyire-Tettey (2008), Gana borsası için makroekonomik göstergelerin borsa üzerine etkisini incelemişlerdir. 1991-2005 dönemini kapsayan 3 aylık verilerin kullanıldığı çalışmada eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli teknikleri uygulanmıştır. Çalışmanın bulguları incelendiğinde mevduat bankalarından alınan kredilerin borsa performansı üzerinde olumsuz bir etkisinin var olduğu bilgisi elde edilmiştir. Ayrıca enflasyonun da borsa performansını negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Humpe ve Macmillan (2009), ABD ve Japonya için makroekonomik değişkenlerin uzun dönemde hisse senedi fiyatlarına etkisini analiz etmişlerdir. Eşbütünleşme analizinin yapıldığı çalışmada ABD ekonomisinde tek bir eşbütünleşme vektörüyle tutarlı olduğu tespit edilmiştir. Hisse senedi fiyatlarının sanayi üretimiyle pozitif, tüketici fiyat endeksi ve uzun vadeli faiz oranıyla negatif yönlü ilişki içerisinde olduğu saptanmıştır. Japonya verileri için ise iki eşbütünleşme vektörü bulgusuna rastlanmıştır. Eşbütünleşme vektörünün birisinde hisse senedi fiyatlarının sanayi üretimi tarafından pozitif, para arzı tarafından negatif etkilendiği saptanmış olup diğer eşbütünleşme vektörü için, sanayi üretiminin tüketici fiyat endeksi ve uzun vadeli faiz oranından negatif etkilendiği bulgusuna ulaşılmıştır. Owusu-Nantwi ve Kuwornu (2011), makroekonomik faktörler ile borsa getirileri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Gana borsasının incelendiği çalışmada Ocak 1992’den Aralık 2008’e kadar olan aylık veriler analize dahil edilmiştir. OLS modeli ile yapılan analizler sonucunda borsa getirileri ile TÜFE arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır. Öte yandan, ham petrol fiyatları, döviz kuru ve hazine bonolarının borsa getirileri üzerinde etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Pal ve Mittal (2011), Hindistan’da faiz oranları, enflasyon oranı, döviz kurları ve gayrisafi yurtiçi tasarruf ile sermaye piyasaları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ocak 1995’ten Aralık 2008’e kadar olan dönemi kapsayan 3 aylık veriler analize dahil edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda belirtilen makroekonomik değişkenler ile Hindistan hisse senedi endeksleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir.

Sayılğan ve Süslü (2011), makroekonomik değişkenlerin hisse getirilerine olan etkilerini analiz etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin incelendiği çalışmada panel veri analizi yapılmıştır. Analizler sonucunda enflasyonun, döviz kurunun ve S&P 500 endeksinin hisse senedi getirileri üzerinde etkili olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Fakat GSYİH, faiz oranı, petrol fiyatları ve para arzının hisse senedi getirilerine etkilerinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu saptanmıştır. Ouma ve Muriu (2014), Kenya’da makroekonomik göstergelerin hisse senedi piyasasına olan etkilerini incelemişlerdir. 2003-2013 dönemi arası verilerin kullanıldığı çalışmada OLS tekniği ile analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ulaşılan bulgulara göre Kenya’da para arzı, döviz kurları ve enflasyon hisse senedi getirilerini etkilemektedir. Fakat döviz kurlarının hisse senedi getirileri üzerinde negatif etkileri bulunmaktadır. Barakat vd., (2016), Ocak 1998’den Ocak 2014’e kadar olan dönemde Mısır ve Tunus için hisse senedi piyasası ve makroekonomik

faktörler arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Granger nedensellik testi ve Johansen eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Analizler sonucunda Mısır'da TÜFE, döviz kuru, faiz oranı ve para arzı ile piyasa endeksi arasında nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer bulgular Tunus için de ulaşılmış fakat Tunus ekonomisinde TÜFE ve piyasa endeksi arasında nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Bu bulguların dışında her iki ülkede de dört makroekonomik değişkenin borsa ile uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

Şengönül vd., (2018), makroekonomik değişkenler ve finansal faktörler arasındaki uzun dönem ilişkisini incelemiştir. Türkiye'nin analiz edildiği çalışmada 2005:01-2018:05 dönemi araştırılmıştır. SVAR yönteminin tercih edildiği çalışmada döviz kurlarının sebep olduğu yapısal şokların uzun dönem için piyasaya olan etkisinin yoğun olduğu saptanmıştır. Fattah ve Kocabıyık (2020), makroekonomik unsurların borsa endekslerine etkisini araştırmışlardır. ABD ve Türkiye'nin incelendiği çalışmada Ocak 2010-Şubat 2019 dönemini kapsayan veriler analize dahil edilmiştir. Zaman serisi analizinin gerçekleştirildiği çalışmada Türkiye'de döviz kuru ve para arzı ile BIST 100 endeksi değişkenleri kapsamında çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmıştır. TÜFE'den BIST 100'e ise tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır. ABD'de ise para arzından S&P 500 endeksine tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı kanıtlanmıştır. Asravor ve Fonu (2021), Gana'da makroekonomik değişkenler ve borsa arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 1992-2017 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada ARDL analizi yapılmıştır. Analizler sonucunda makroekonomik değişkenler ile borsa getirileri arasında uzun dönemli ilişkinin varlığına rastlanmıştır. Para arzının, enflasyon oranının ve beşerî sermayenin borsa üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu, buna karşın doğrudan yabancı yatırımların ve faiz oranının borsa üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Hashmi ve Chang (2023), E-7 ülkelerinde makroekonomik faktörlerin hisse senedi piyasalarına olan etkisini araştırmışlardır. Hem ARDL hem de QARDL metotlarının uygulandığı çalışmada ARDL bulgularına göre uzun vadede doğrudan yabancı yatırımın, dış ticaret dengesinin ve endüstriyel üretim endeksinin hisse senedi piyasalarını önemli ölçüde etkilediği saptanmıştır.

Khan vd., (2023), petrol fiyatları, altın fiyatları ve döviz kurunun Şanghay borsası getirileri üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçlamışlardır. Ocak 2000'den Aralık 2018'e kadar olan zaman serisi verilerinin kullanıldığı çalışmada Dinamik ARDL modeli kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre petrol fiyatları ve altın fiyatları, kısa vadede ve uzun vadede hisse senedi getirileri üzerinde pozitif bir etkiye sahipken, döviz kuru ise hem kısa vadede hem de uzun vadede borsa getirileri üstünde negatif etkiye sahiptir. Mohnot vd., (2024), Malezya'da politikalarda ve döviz kuru rejiminde yapılan bazı dönüşümsel değişikliklerin ardından makroekonomik değişkenler ile borsa endeksleri arasındaki dinamik bağlantıları incelemiştir. Ocak 2005-Ağustos 2021 arası aylık verilerin kullanıldığı çalışmada VAR modeli ile analiz gerçekleştirilmiştir. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edildiği çalışmada para arzının, enflasyonun ve ÜFE'nin borsayı olumsuz yönde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Literatürdeki bulgular, makroekonomik değişkenlerin finansal piyasalar üzerindeki etkisinin oldukça karmaşık ve ülke ile dönem koşullarına göre farklılaştığını göstermektedir. Türkiye özelinde yapılan çalışmalar, makroekonomik unsurların özellikle döviz kuru ve enflasyon gibi değişkenler üzerinden piyasalarda belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda, bu çalışmanın Türkiye ekonomisi üzerine odaklanması, literatürdeki boşlukları doldurmak ve mevcut bulguları genişletmek açısından önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Veri Seti ve Metodoloji

Türkiye ekonomisinde finansal piyasaların göstergesi olarak hisse senedi piyasaları ile döviz kuru arasındaki ilişkilerin, 2003:Q1 ile 2023:Q4 arası çeyrek dönemlik verilerle incelendiği bu çalışma kapsamında zaman serisi yöntemlerinden faydalanılmıştır. Bu bağlamda ampirik analizin aşamaları Tablo-1 aracılığıyla gösterilmiştir.

Tablo 1. Analiz Aşamaları

1.Aşama	2.Aşama	3.Aşama	4.Aşama
Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matrisi	Birim Kök Testleri ADF ve RALS-LM)	Eş bütünleşme Testi (A-ARDL)	Nedensellik Analizi (Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Testi)

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklerin ve korelasyon matrisinin sunulmasından sonra ampirik analizin ikinci aşamasını serilere ait durağanlık özelliklerinin birim kök testleri (BKT) aracılığıyla sınanması oluşturmaktadır. Düzeyde durağan olmayan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin varlığı çalışma kapsamında Augmented ARDL (A-ARDL) eş bütünleşme testiyle sınanmaktadır. Ampirik analizin son aşamasını ise Hacker ve Hatemi-J (H-H) (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap nedensellik analiziyle yardımıyla seriler arasındaki nedensellik ilişkilerini araştırmak oluşturmaktadır.

Çalışmanın ampirik kısmına geçmeden önce değişkenlerin logaritmik dönüşümleri gerçekleştirilmiştir. Logaritmik dönüşüm, değişkenlerin daha düzgün dağılım göstermesini sağlayarak, seriler arasında esnekliğin daha iyi anlaşılmasına olanak vermektedir (Gujarati ve Porter, 2009). Bu bağlamda hisse senedi piyasaları (BİST-100 getiri) ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemek için Eşitlik-1'de belirtilen model geliştirilmiştir.

$$lbist = \alpha_0 + \beta_1 lex + \beta_2 lfaiz + \beta_3 linf + \beta_4 lgdp + \beta_5 loil + \varepsilon_t \quad (1)$$

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo-2 aracılığıyla, korelasyon matrisi ise Tablo-3'te sunulmaktadır. Çalışmada kullanılan tüm değişkenler Merkez Bankası Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'den alınmıştır. Makroekonomik seriler özellikle aylık ve çeyrek dönemlik verilerde mevsimsellik olgusuna sahip olabilmektedir. Bu bağlamda mevsimsellik taşıdığı saptanan lgdp ve ltufe değişkenlerine ait mevsimsellik STL (Seasonal-Trend Decomposition using Loess) decomposition yöntemiyle giderilmiştir. STL decomposition yöntemi, zaman serilerini üç temel bileşene ayırmaktadır, trend, mevsimsel ve rastgele (kalıntı) bileşenler. Bu yöntem, parametrik olmayan bir yaklaşım olan loess regresyonunu kullanarak her bir bileşeni iteratif şekilde tahmin etmektedir (Cleveland vd., 1990).

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Tanımı	Ort.	Mak.	Min.	Stnd. Dağılım
lbist	BİST-100 getiri endeksi	1806.933	15627.09	107.66	2789.110
lex	Nominal dolar satış kuru	4.527	28.510	1.190	5.702
lfaiz	Mevduat faiz oranı	14.528	47.924	5.431	8.126
ltufe	Tüketici Fiyatları Endeksi	336.959	1804.997	96.373	330.308
lgdp	Reel GSYH	3.52E+08	6.05E+08	1.68E+08	1.11E+08
loil	Avrupa Brent Petrol Spot Fiyatı	71.757	138.400	14.850	27.006

Nominal dolar satış kuru, mevduat faiz oranı, enflasyon oranı, reel GSYH'nın yanında Avrupa Brent Petrol Spot Fiyatı değişkeni de açıklayıcı değişken olarak modele ilave edilmiştir. Brent petrol fiyatlarının modele dahil edilmesinin nedeni, petrolün Türkiye ekonomisinde enerji sektörü açısından kritik bir ithal girdi olması ve enerji maliyetlerinin diğer makroekonomik değişkenler ile finansal piyasalar üzerinde önemli etkiler yaratmasıdır. Türkiye, enerji ihtiyacının büyük bir kısmını ithal petrol ve doğalgaz yoluyla karşılayan bir ülkedir. Brent petrol fiyatlarındaki değişimler, ithalat maliyetlerini ve buna bağlı olarak döviz kuru, enflasyon ve genel ekonomik faaliyetler üzerinde doğrudan etkiler oluşturabilmektedir (TÜİK, 2022).

Serilere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo- 2 aracılığıyla verilmiştir. Çalışmanın kapsamında yer alan zaman aralığında meydana gelen bir takım ekonomik-politik olayların (2008 krizi, Covid-19, Rusya Ukrayna savaşı vb.) Türkiye ekonomisi üzerindeki

etkileri, kullanılan veri setinde belirgin olarak gözlemlenmiştir. Örneğin, 2008 krizi sırasında reel GSYH'deki ani düşüşler ve döviz kurlarındaki dalgalanmalar, finansal piyasalardaki oynaklığı artırmıştır. Benzer şekilde, COVID-19 pandemisi döneminde küresel petrol talebinin azalması ve petrol fiyatlarının düşüşü, Türkiye'nin enerji ithalatına ve dolayısıyla döviz kuru ve borsa endeksi üzerinde etkiler meydana getirmiştir. Bu bağlamda, hem 2008 krizi hem de COVID-19 dönemine yönelik kukla değişkenler kullanılarak ilgili şokların finansal piyasalar üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Korelasyon matrisi değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve olası çoklu doğrusal bağlantı sorununun tespitinde önsel bir analiz yöntemi olarak kullanılmaktadır. Analiz, modelde yer alan tüm değişkenlerle bağımlı değişken arasında doğrusal yönlü bir ilişkinin olduğunu ve sadece enflasyon ile borsa değişkeni arasında olası bir çoklu doğrusal bağlantı sorunu olabileceğini ifade etmektedir.

Tablo 3. Korelasyon Matrisi

Değişken	lbist	lex	lfaiz	linf	lgdp	oil
lbist	1.000					
lex	0.663	1.000				
lfaiz	0.250	0.281	1.000			
linf	0.966	0.789	0.225	1.000		
lgdp	0.699	0.777	-0.103	0.797	1.000	
loil	0.163	0.120	-0.378	0.150	0.138	1.000

4. Metodoloji

Zaman serisi analizinde ilk aşamayı serilerin durağanlığını araştırmak oluşturmaktadır. İlgili serinin birim kök içermesi serinin durağan olmadığı anlamına gelmektedir (Mert ve Çağlar, 2019). Bu kapsamda serilere ait durağanlık sınaması literatürde sıklıkla kullanılan ADF BKT sınanacaktır. Durağanlığı sınanacak bir y_t serisinin test istatistiğinin hesaplanacağı eşitlik şu şekilde kurulmaktadır;

$$\Delta y_t = \alpha + \beta t + \lambda y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Eşitlik-2 yardımıyla hesaplanan ADF test istatistiğiyle hipotezler şu şekilde kurulmaktadır.

$$H_0: \lambda = 0 \text{ (Seri birim kök içermektedir, durağan dışı)}$$

$$H_1: \lambda < 0 \text{ (Seri birim kök içermemektedir, durağan)}$$

Hesaplanan test istatistiği kritik değerden küçükse, temel hipotez reddedilerek ilgili serinin durağan olduğu sonucuna varılmaktadır.

Yapısal kırılma, zaman serisi analizinde serinin istatistiksel özelliklerinde ani/kademeli ve kalıcı değişikliklere neden olan olayları ifade eder. Bu değişiklikler, ekonomik krizler, politik değişiklikler, doğal afetler veya teknolojik yenilikler gibi dışsal faktörlerden kaynaklanabilir ve serinin trendinde, ortalamasında veya varyansında değişimlere neden olabilir. Yapısal kırılmalar, zaman serisi analizinde dikkate alınmadığında, modelleme ve tahmin sonuçlarının güvenilirliğini ciddi şekilde etkileyebilmektedir (Perron, 1989).

BKT'de yapısal kırılmaların modellenemesinin yanında bu testlerde hata terimine ait kalıntıların normal dağılıma sahip olduğu varsayılmaktadır. Yapısal kırılmaların ve normallik varsayımının ihlal edilmesi durumunda BKT'lerin sonuçları güvenilirliğini yitirecektir. RALS (Residual Augmented Least Squares) BKT, kalıntıların normal dağılım varsayımının gerçekleşmediği durumlarda kullanılan bir yöntemdir. RALS BKT'nin teorik temeli, kalıntıların normal dağılım varsayımının geçerli olmadığı durumlarda asimptotik dağılımlarını düzelterek daha doğru sonuçlar elde etmeye dayanır. RALS testleri, kalıntıların momentlerini (ortalama, varyans, çarpıklık, basıklık) kullanarak hata

terimlerinin dağılımını daha doğru bir şekilde modellemeyi sağlar (Im vd., 2014). Bu çalışma kapsamında serilerin durağanlığı ayrıca Meng vd., (2017) tarafından geliştirilen RALS-LM yapısal kırılmalı BKT ile de sınanacaktır. Sabit terimde ve deterministik terimde iki yapısal kırılmaya kadar modellenebilen RALS-LM BKT iki aşamalı bir tahmin sürecinden oluşmaktadır.

İlk aşamada, LM test regresyonu EKK ile tahmin edilerek, bu test regresyonuna ait kalıntılar elde edilmektedir,

$$\Delta y_t = \gamma \Delta z_t + \theta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \vartheta_k y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Eşitlik 3'teki deterministik bileşen yapısı şu şekilde tanımlanmaktadır;

$$z_t = [1, t, D_{1t}, D_{2t}, DT_{1t}, DT_{2t}]$$

D_{1t}, D_{2t} sabit terimdeki bir ve ikinci kırılmayı belirten kukla değişkenleri DT_{1t}, DT_{2t} ise deterministik trenddeki kırılmaları modellemek için ilave edilen kukla değişkenleri ifade etmektedir (Hepsağ, 2022, ss. 226-227). 3 numaralı eşitlikten kalıntı serisine ait ikinci ve üçüncü momentler yardımıyla kalıntılarla genişletilmiş değişkenler olarak adlandırılan $(\hat{w}_{2t}, \hat{w}_{3t})$ değişkenleri elde edilerek eşitlik 3'e eklenmektedir.

$$\Delta y_t = \gamma \Delta z_t + \theta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \vartheta_k y_{t-1} + \delta_2 \hat{w}_{2t} + \delta_3 \hat{w}_{3t} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Bu eşitlikten RALS-LM test istatistiği aşağıdaki eşitlik yardımıyla hesaplanmaktadır;

$$\tau_{RALS-LM} = \rho \tau_{LM} + \sqrt{1 - \rho^2} Z \quad (5)$$

Eşitlik 5'te, ρ^2 iki hata teriminin varyanslarının göreceli oranını ifade ederken, Z ise sıfır ortalamalı ve birim varyanslı tesadüfi bir değişkendir (Meng vd., 2017)

Durağan olmayan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin varlığı eşbütünlük testleri yardımıyla sınanmaktadır. Eşbütünlük yöntemi, serilerin bireysel olarak durağan olmamalarına rağmen, belirli bir doğrusal kombinasyonlarının durağan olabileceği varsayımına dayanır (Engle ve Granger, 1987). Eşbütünlük, ekonomik değişkenler arasındaki uzun vadeli denge ilişkilerini modellemeyi mümkün kılarak, politika yapıcılar ve araştırmacılar için önemli bilgiler sunmaktadır. Pesaran vd., (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımının diğer eşbütünlük testlerine göre birtakım avantajları bulunmaktadır. Bu yaklaşım geleneksel eşbütünlük testlerinin aksine tüm değişkenlerin I (1) olmasını gerektirmemektedir. Düzeyde durağan ve/veya birinci farklarında durağan serilere uygulanabilmektedir (Dritsakis, 2011). ARDL sınır testi kapsamında ayrıca tüm değişkenlerin içsel olduğu kabul edilerek, modele ait kısa ve uzun dönem katsayılar ile hata düzeltme terimi (ECT) eşanlı olarak tahmin edilmektedir (Pesaran vd., 2001; Nkoro ve Uko, 2016). Bu bağlamda, ARDL yöntemi serilerin durağanlık düzeylerindeki farklılıklar ve bu çalışmada olduğu gibi gözlem sayısının nispeten sınırlı olması nedeniyle tercih edilmiştir. ARDL sınır testinde bağımlı değişkenin I(1) olması ve dejenere olarak adlandırılan sahte eşbütünlük durumlarının bulunmaması kısıtlarına sahiptir (Sam vd., 2019). Bu kısıtları gidermek amacıyla Sam vd., (2019) tarafından Genişletilmiş Otoregresif Dağıtılmış Gecikmeler (A-ARDL) sınır testi yaklaşımı geliştirilmiştir. Bu yöntem, geleneksel ARDL modellerine kıyasla sahte eşbütünlük durumlarını (dejenere 1 ve dejenere 2) önleme avantajı sunmaktadır (Sam vd., 2019). Bağımsız değişkenlere ait ek bir F testi içeren bu yaklaşım, bağımlı değişkenin durağan olduğu durumlarda kullanılabilir.

Bu test kapsamında Eşitlik 6'da belirtilen model kurulmuştur.

$$\begin{aligned} \Delta lbist_t = & \alpha_0 + \sum_{i=0}^n \gamma_{1i} \Delta lbist_{t-i} + \sum_{i=0}^n \gamma_{2i} \Delta lex_{t-i} + \sum_{i=0}^n \gamma_{3i} \Delta lfaiz_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^n \gamma_{4i} \Delta inf_{t-i} + \sum_{i=0}^n \gamma_{5i} \Delta lgdp_{t-i} + \sum_{i=0}^n \gamma_{5i} \Delta oil_{t-i} + \delta_1 lbist_{t-1} + \delta_2 lex_{t-1} + \\ & \delta_3 lfaiz_{t-1} + \delta_4 inf_{t-1} + \delta_5 lgdp_{t-1} + \delta_6 loil_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (6)$$

A-ARDL sınır testi kapsamında temel hipotezler şu şekilde kurulmaktadır.

$$F_{all} = \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = \delta_6 = 0$$

$$t_{dv} = \delta_1 = 0$$

$$F_{idv} = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = \delta_6 = 0$$

F_{all} tüm bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait katsayıların sıfıra eşitliğinin sınanmasını, d_{dv} , bağımlı değişkene ait katsayının sıfıra eşitliğini sınanmasını, ve Sam vd., (2019) tarafından geliştirilen, F_{idv} bağımsız değişkenlere ait katsayıların sıfıra eşitliğinin sınanmasından oluşmaktadır. Her üç test istatistiği kritik değerden büyük olursa seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. F_{all} ve F_{idv} test istatistikleri anlamlı, t_{dv} anlamsız ise seriler arasında gerçek bir eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı durumları belirten 'dejenere 1' durumu, diğer iki testin anlamlı fakat F_{idv} test istatistiği anlamsız çıkarsa 'dejenere 2' durumu ortaya çıkmaktadır (Sam vd., 2019; Pata vd., 2023). A-ARDL sınır testinde, sonuçların güvenilirliği için ayrıca bir takım tanısal testler gerçekleştirilmektedir. Bu çalışma kapsamında, kalıntıların değişen varyanslığı, White testiyle, otokorelasyon sınaması Breusch-Godfrey LM testiyle, modelin kalıntılarının normal dağılıp dağılmadığını Jarque-Bera normallik sınamasıyla, model spesifikasyon sınaması Ramsey RESET testi aracılığıyla ve son olarak, modelin istikrarlılığını ve öngörü amacıyla kullanıp kullanılmayacağını CUSUM ve CUSUM kare testleriyle sınanmaktadır.

Ampirik analizin son aşamasını seriler arasındaki nedensellik ilişkilerin araştırılması oluşturmaktadır. Bu kapsamda seriler arasındaki nedensellik ilişkileri Hacker ve Hatemi-J (2006) (H-H) tarafından geliştirilen Bootstrap nedensellik testi aracılığıyla sınanmaktadır. Granger (1969)'ın literatüre kazandırdığı nedensellik analizi seriler arasındaki dinamik ilişkiler ortaya çıkarmasıyla ampirik analizlerdeki en önemli ve temel uygulamalardan biri haline gelmiştir. Hata terimlerinin ARCH etkilerine veya normal dağılım varsayımını ihlal eden özelliklere sahip olduğu durumlarda, geleneksel Granger nedensellik testleri güvenilir sonuçlar üretememektedir. Hacker ve Hatemi-J testi, bootstrap tabanlı kritik değerler kullanarak küçük örneklem yanlışlıklarını düzelterek daha sağlam sonuçlar sağlamaktadır (Hacker ve Hatemi-J, 2006). H-H (2006) tarafından geliştirilen nedensellik testi, Toda ve Yamamoto (1995) (T-Y) nedensellik analizine dayanmaktadır (Arı, 2016). Bu test kapsamında serilerin nedensellik ilişkilerinin sınaması gecikme uzunlukları ile maksimum bütünleşme dereceleriyle genişletilmiş bir VAR modeli yardımıyla araştırılmaktadır (Yıldırım ve Kesikoğlu, 2012). T-Y (1995) nedensellik testi asimptotik ki-kare dağılımını, H-H (2006) ise boyut çarpıklarını ortadan kaldırmak için kaldıraçlı (leveraged) bootstrap dağılımının kullanılmasını önermektedirler. H-H (2006) hata teriminin ARCH ve normal dağılmama özelliklerine sahip olduğunda T-Y (1995) testinin seriler arasında nedensellik olmadığını belirten temel hipotezi reddetme yönünde sapmalı sonuçlar göstereceğini belirtmişlerdir (Hacker ve Hatemi-J, 2006; Yıldırım ve Kesikoğlu, 2012).

H-H (2006) testinin T-Y (1995) nedensellik testine dayandığını belirtmişti, bu bağlamda, H-H (2006) testini T-Y(1995) testinden yola çıkılarak teorik olarak açıklanabilmektedir.

$$y_t = \hat{\alpha} + \hat{\phi}_1 y_{t-1} + \dots + \hat{\phi}_k y_{t-k} + \dots + \hat{\phi}_{k+dmax} y_{t-k-dmax} + \hat{\varepsilon}_t \quad (7)$$

Bu eşitlikte, k gecikme uzunluğunu, $dmax$ maksimum bütünleşme derecesini ifade etmektedir. 7 numaralı eşitlik kompakt bir şekilde aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$Y = \widehat{D}Z + \hat{\varepsilon} \quad (8)$$

$Y = (y_1, \dots, y_T)$ ($n \times T$) matrisi;

$\widehat{D} = (\hat{\alpha}, \hat{\phi}_1, \dots, \hat{\phi}_k, \dots, \hat{\phi}_{k+dmax})$ ($n \times (1 + n(k + dmax))$) matrisini,

$$Z_t = \begin{bmatrix} 1 \\ y_t \\ y_{t-1} \\ \vdots \\ y_{t-k-dmax+1} \end{bmatrix} \quad ((1+n(k+dmax)) \times 1) \text{ matrisini; } t = 1, \dots, T;$$

$Z = (Z_0, \dots, Z_{T-1})$ $((1+n(k+dmax)) \times T)$ matrisini, $\hat{\vartheta} = (\hat{\varepsilon}_1, \dots, \hat{\varepsilon}_T)$ ise $(n \times T)$ matrisini temsil etmektedir. Bu eşitlikten, $\hat{\vartheta}_U$ $(n \times T)$ boyutlu kalıntılar matrisi tahmin edilir ve bu kalıntıların varyans/kovaryans matrisi (S_U) hesaplanır.

MWALD test istatistiği şu eşitlik yardımıyla hesaplanabilmektedir;

$$MWALD = (C\hat{\delta})[C((\hat{Z}Z)^{-1} \oplus S_U)\hat{C}]^{-1} (C\hat{\delta}) \quad (9)$$

Eşitlik-9'da \oplus Kronecker çarpımı, C ise $k \times n(1+n(k+dmax))$ matrisini temsil etmektedir. T-Y (1995) nedensellik testinde temel hipotez şu şekilde kurulmaktadır,

$$H_0 = C\delta = 0.$$

Test istatistiğinin 9 numaralı eşitlik yardımıyla hesaplandığı T-Y (1995) testinden yola çıkan H-H (2006), her bootstrap simülasyonu için, bu regresyondan elde edilen katsayı tahminlerine $\hat{\phi}_1, \dots, \hat{\phi}_k$; orijinal y_{t-1}, \dots, y_{t-p} verilerine ve bootstraplı kalıntılara $\hat{\varepsilon}_t^*$, dayanarak, simüle edilmiş veri y_t^* , $t = 1, \dots, T$, oluşturmuşlardır;

y_{1t} ve y_{2t} için $T \times 1$ kaldıraç vektörleri;

$$h_1 = \text{diag}(X_1(X_1'X_1)^{-1}X_1')$$

$$h_2 = \text{diag}(X(X'X)^{-1}X')$$

y_{1t} belirleyen denklem için, regresyonun açıklayıcı değişkenler matrisi X_1 'dir. y_{2t} belirleyen eşitlik için ise, regresyonun açıklayıcı değişkenler matrisi X'dir;

y_{it} için $\tilde{\varepsilon}_{it}$ 1 nolu regresyon elde edilen ham artıkları göstermektedir. y_{it} için modifiye edilmiş artıklar ise şu şekilde hesaplanmaktadır.

$$\tilde{\varepsilon}_{it}^m = \frac{\tilde{\varepsilon}_{it}}{\sqrt{1-h_{it}}} \quad (10)$$

H-H(2006), bootstrap kritik değerlerini hesaplamak için simülasyonu 800 defa tekrarlayarak her bir simülasyon için MWALD test istatistiği hesaplanmaktadır.

5. Bulgular

Türkiye ekonomisi için 2003:Q1 ile 2023:Q4 arası dönemde borsa getiri endeksi ile döviz kuru özelinde seçilmiş makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışma kapsamında ampirik analizin bulguları bu başlık altında sunulmaktadır.

Tablo 4. ADF BKT Sonuçları

Değişken	Sabit Terimli		Sabit ve Trendli Model	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
lbist	0.0129	-8.1481***	-1.2660	-8.1301***
lex	4.9335	-7.0691***	1.6801	-6.1706***
lfaiz	-1.3071	-5.3446***	-0.9133	-6.2567***
linf	3.8367	-3.7685***	3.1704	-4.9154***
lgdp	-0.5469	-4.3470***	-2.9967	-4.3175***
loil	-3.6375**	-	-3.5871**	-

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Serilerin öncelikle ADF BKT sonuçları sunulmuştur. lbist, lex, lfaiz, linf ve lgdp değişkenleri sabit terimli modelde düzey değerinde durağan değildir I(0), ancak birinci

farklarında durağandır I(1). Bu durum hem sabit terimli hem de trendli modelde geçerlidir. loil değişkeni ise hem sabitli hem de sabitli ve trendli modelde düzey değerinde durağan çıkmıştır. Bu sonuçlar, serilerinin çoğunun seviyelerinde birim kök içerdiğini ve birinci farkları alındığında durağan hale geldiklerini göstermektedir. Bu bağlamda, serilerin birinci dereceden bütünleşik I(1) olduğu sonuca varılmaktadır. Sadece loil değişkeni, hem sabit terimli hem de trendli modelde seviyesinde durağan bulunmuştur I(0).

ADF BKT'inde yapısal kırılmalar modellenememekte ve serilere ait kalıntıların normal dağıldığı varsayılmaktadır. Serilere ait kalıntılar normal dağılmadığından ve analiz dönemi boyunca Türkiye ekonomisinde yapısal kırılmalar mevcut olduğundan serilere ait durağanlık özelliği ayrıca çift yapısal kırılmalı RALS-LM BKT ile de sınanmıştır. Tablo 5'te ilgili teste ait sonuçlar sunulmuştur.

Tablo 5. RALS-LM BKT sonucu

Değişken	Kırılma Tarihleri	Gecikme Uz.	ρ^2 değeri	Test İst.	Kritik Değer %5	Sonuç
lbist	2006:03/2021:02	1	0.925	-5.622	-4.146	I(0)
lex	2014:04/2021:02	1	0.855	-3.738	-4.040	I(1)
lfaiz	2019:01/2020:02	1	0.823	-3.902	-4.040	I(1)
linf	2004:04/2021:03	7	0.817	-2.809	-4.040	I(1)
lgdp	2008:02/2009:04	4	0.672	-3.948	-3.918	I(0)
loil	2019:03/2020:02	0	0.629	-11.30768	-3.778	I(0)

RALS-LM testi sonuçlarına göre, lbist, lgdp ve loil düzey değerlerinde durağan I(0) çıkmıştır. Diğer taraftan, lex, lfaiz ve linf serileri birim kök içermekte ve birinci farklarında durağan hale gelmektedir I(1). Bu durum, yapısal kırılmaların ve kalıntıların normal dağılmaması durumunda serilerin durağanlık özellikleri üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. lbist ve loil değişkenindeki kırılma tarihleri, Türkiye ekonomisinin finansal piyasalarındaki önemli değişim dönemlerini ve Covid-19 pandemi dönemlerinde küresel petrol talebi ve fiyatları üzerindeki ani etkilerini yansıtmaktadır. lgdp değişkenindeki kırılma tarihleri, 2008 küresel finansal krizinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini göstermektedir. linf, lfaiz ve lex değişkenlerindeki kırılma tarihleri ise Türkiye'deki ekonomik ve politik belirsizlikler ile döviz kurlarındaki büyük dalgalanmaların olduğu, Merkez Bankası'nın faiz politikalarında yaptığı keskin değişiklikleri ve pandemi sürecini kapsamaktadır.

RALS-LM BKT sonuçlarına göre farklı seviyelerde durağan çıkan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin ARDL sınır testiyle sınanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bağımlı değişkenin düzey değerinde durağan olması ve nispeten gözlem sayısının az olması nedeniyle A-ARDL yöntemi uzun dönemli ilişkileri incelemek için tercih edilmiştir.

Tablo 6. A-ARDL Sonuçları

Eşbütünleşme Sonuçları	F_{all}		t_{dv}		F_{idv}
	8.7538		-5.4137		10.4742
Uzun dönem katsayılar(Model 5)1,2,4,1,1,0	Değişken	Katsayı	Standrt. H.	t. İst.	Olasılık D.
	lex	0.8104	0.2627	3.0843	0.003
	lfaiz	-0.5339	0.1251	-4.2627	0.0001
	linf	1.7351	0.3017	5.7511	0.0000
	lgdp	1.3659	0.3780	3.6127	0.0006
	loil	0.0182	0.0766	0.2385	0.0812
Kısa dönem katsayılar ve ECT	Değişken	Katsayı	Standrt. H.	t. İst.	Olasılık D.
	C	-15.2693	2.0270	-7.5327	0.000
	Trend	-0.0204	0.0029	-6.9626	0.0000
	D(lex)	-0.4402	0.1790	-2.4585	0.0167
	D(lex(-1))	-0.4669	0.2026	-2.3039	0.0245
	D(lfaiz)	-0.0427	0.1062	-0.4021	0.6889
	D(lfaiz(-1))	0.0723	0.1227	0.5898	0.5574
	D(lfaiz(-2))	-0.1080	0.1197	-0.9019	0.3705
	D(lfaiz(-3))	0.3828	0.1168	3.2775	0.0017
	D(lgdp)	0.5121	0.1242	4.1200	0.0001
	D(loil)	0.1985	0.0427	4.6494	0.0000
	Dummy2008	-0.0582	0.0868	-0.6707	0.5049
	DummyCovid	-0.1662	0.0842	-1.9732	0.0531
	ECT	-0.5682	0.0754	-7.5293	0.0000
Tanısal Testler	Test			Olasılık Değeri	
	White Heteroscedasticity Test			0.4788	
	Breusch-Godfrey Otokorelasyon Testi			0.1491	
	RAMSEY Reset Testi			0.4382	
	Jarque-Bera Normallik Sınaması			0.8353	

Not: F_{all} testi için kritik değer Narayan (2005), t_{dv} test istatistiği Pesaran vd., (2001) ve F_{idv} test istatistiği Sam vd., (2019) çalışmalarından elde edilmiştir. %5 kritik değerleri sırasıyla, $I(0)=3.335/I(1)=4.535$; $I(0)=-3.41/I(1)=-4.52$; $I(0)=2.34/I(1)=4.13$

A-ARDL eşbütünleşme testi, uzun dönem, kısa dönem ve hata düzeltme terimi son olarak tanısal testlere ait sonuçlar Tablo-6'da sunulmuştur. Model sonuçları uzun dönem katsayılar, kısa dönem katsayılar ve ECT ile tanısal testler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Her üç eşbütünleşme test istatistiği kritik tablo değerinden büyük olması seriler arasında 'gerçek' bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisinde borsa getiri endeksi, döviz kuru, faiz oranı, enflasyon oranı, reel GSYH ve petrol fiyatları değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. Bu sonuç literatürde yapılan çalışmalar olan, Pal ve Mittal (2011), Barakat vd. (2016) ve Asravor ve Fonu (2021) sonuçlarıyla aynı doğrultuda çıkmıştır. Çalışmada tahmin edilen uzun ve kısa dönem katsayılar, Türkiye ekonomisindeki makroekonomik değişkenlerin finansal piyasalar üzerindeki etkilerini anlamada kritik bir öneme sahiptir. Uzun dönem katsayıları, makroekonomik değişkenlerin borsa getirileri üzerindeki kalıcı etkilerini yansıtırken, kısa dönem katsayıları, bu değişkenlerdeki ani değişimlerin finansal piyasalar üzerindeki kısa vadeli etkilerini ortaya koymaktadır. Serilerin logaritmik dönüşümleri yapıldığından katsayılar doğrudan esneklik katsayısını verecektir. Uzun dönem katsayıları, döviz kuru, reel GSYH ve enflasyon oranının borsa getirileri üzerinde pozitif etkileri olduğunu göstermektedir.

Nominal döviz kurundaki %1 artış, lbist değişkeninde uzun dönemde %0.81 artışa neden olmaktadır. Döviz kurundaki artışlar (Türk lirasının değer kaybetmesi) borsa getiri endeksi üzerinde olumlu etkiler oluşturmaktadır. Bu sonuç, ihracat odaklı sektörlerin borsada güçlü bir ağırlığa sahip olduğu Türkiye ekonomisinde, döviz kurundaki artışların ihracat gelirlerini artırarak şirket kârlılıklarını olumlu etkilediğini göstermektedir. Bu durum, hisse senedi fiyatlarının yükselmesine ve dolayısıyla borsa getirilerinin artmasına yol açmaktadır. Bu mekanizma, özellikle döviz kuru değişimlerinin rekabet avantajı sağladığı gelişmekte olan ülkelerde sıkça gözlemlenmektedir (Dornbusch ve Fischer, 1980). Türkiye ekonomisi gibi dışa açık ihracata dayalı büyüme politikası güden ülkelerde döviz kurundaki artışlar, ihracat gelirlerini artırarak şirketlerin kârlılığını ve dolayısıyla borsa getiri endeksini olumlu yönde etkileyebilmektedir. Bulgular literatürdeki çalışmalarla da uyum göstermektedir. Sayılğan ve Süslü (2011), döviz kuru artışlarının Türkiye’de borsa performansı üzerindeki olumlu etkisini vurgulamışlardır. Öte yandan, Khan vd., (2023) döviz kuru artışının Şanghay borsasında genellikle negatif etkiler yarattığını saptamışlardır. Bu farklılık, ülkelerin ekonomik yapılarındaki ve piyasa dinamiklerindeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır.

Faiz oranlarında %1’lik artış, borsa getiri endeksini uzun dönemde %0,53 oranında azaltmaktadır. Bu bulgu, temel olarak Keynesyen teori uyumludur. Keynesyen teoriye göre, faiz oranlarının artışı, firmaların borçlanma maliyetlerini artırarak yatırımlarını kısıtlamaktadır. Bu durum, firmaların kârlılık beklentilerini olumsuz etkileyerek hisse senedi fiyatlarının düşmesine yol açar. Ayrıca, yatırımcılar için alternatif yatırım araçlarının getirilerinin daha cazip hale gelmesi, hisse senedi piyasasına olan talebi azaltmaktadır (Mishkin, 2007). Ulaşılan bu sonuç, Humpe ve Macmillan (2009), çalışmasının sonucuyla benzeşmektedir.

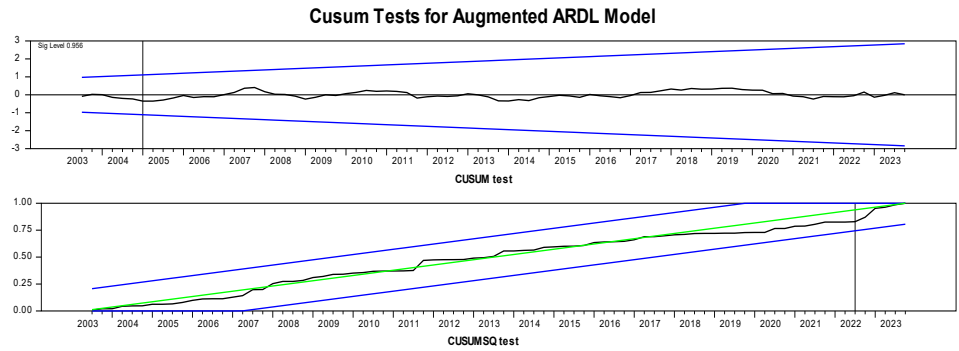
Enflasyon oranında %1’lik artış, borsa getiri endeksini %1,74 oranında artırmaktadır. Enflasyon nedeniyle fiyatlar genel düzeyinin artması dolayısıyla paranın satın alım gücünün azalması ve en nihayetinde ekonomide belirsizliğin artması ekonomik birimlerin tasarruflarını borsada işlem gören firmalarda değerlendirmek istemelerine neden olmaktadır. Bu durum ise borsa getiri endeksinin artmasına neden olmaktadır. Reel GSYH değişkenindeki %1’lik artış, borsa getiri endeksini uzun dönemde %1,37 oranında artırmaktadır. Türkiye ekonomisinde büyümenin artması tüketici ve yatırımcı güvenini artırarak, hisse senedi piyasalarına talebin ve getirinin artmasına neden olmaktadır. Reel GSYH’nin borsa getirileri üzerindeki pozitif etkisi, Pal ve Mittal (2011) ile paralellik arz etmektedir. Bu bulgu, ekonomik büyümenin finansal piyasalar için itici bir güç olduğunu ortaya koymaktadır. Petrol fiyatlarında %1’lik artış ise, borsa getiri endeksini uzun dönemde %0.018 oranında artırmaktadır fakat ilgili katsayı %5 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır.

Kısa dönem katsayılarında ise, sabit terim ve trend değişkeni istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu, modelin trend ve sabit etkilerini doğru bir şekilde yakaladığını göstermektedir. Uzun dönemin aksine kısa dönemde lex değişkeni lbist üzerinde negatif etkiler oluşturmaktadır. Bu durum, kısa vadeli belirsizliklerin ve yüksek volatilitenin finansal piyasalardaki olumsuz etkilerini yansıtmaktadır. Politika yapıcılar, bu tür belirsizlikleri azaltmak için kur istikrarını sağlamaya yönelik önlemler almalıdırlar. Faiz oranlarındaki değişimler kısa vadede lbist üzerinde hemen etki anlamlı etki oluşturamamaktadır. Ekonomik büyüme değişkeni ise kısa vadede lbist üzerinde güçlü ve pozitif etkiler oluşturmaktadır. Petrol fiyatlarının artışı, enerji sektöründeki şirketlerin gelirlerini artırarak borsada olumlu bir etki yaratabilir. Aynı zamanda, petrol fiyatlarının genel ekonomik maliyetler üzerindeki etkisi de dikkate alındığında, bu pozitif etkinin kısa vadede belirgin olduğu görülmektedir. Serilerde görülen yapısal kırılmaları temsilen modele ilave edilen kukla değişkenlerden yalnızca COVID-19 dönemine ait kukla değişkeni %10 anlamlılık seviyesinde anlamlıdır. COVID-19 pandemisinin borsa üzerinde belirgin fakat sınırlı bir kısa dönem etkisi olduğunu göstermektedir. Hata düzeltme terimi (ECT) %1 anlamlılık seviyesinde anlamlıdır. Bu bağlamda uzun dönem

dengelesizliklerin bir dönem sonra %56,82 oranında düzeltildiğini göstermektedir. ECT'nin negatif ve anlamlı olması, modelin kısa dönemde dengelesizliklerin hızlı bir şekilde düzeltildiğini ve serilerin uzun dönemde dengeye doğru hareket ettiğini göstermektedir.

Modelin geçerliliğini değerlendirmek amacıyla çeşitli tanasal testler uygulanmıştır. White Heteroscedasticity Testi ($p=0.4788$), seride değişen varyansın olmadığını, Breusch-Godfrey Otokorelasyon Testi seride otokorelasyonun olmadığını, RAMSEY Reset Testi modelde spesifikasyon hatasının bulunmadığını son olarak Jarque-Bera Normallik Sınaması ise artıkların normal dağılıma uygun olduğunu göstermektedir. Modelin Cusum ve Cusum kare sınamalarına ait görsel Şekil -1'de verilmiştir. Modelde yapısal kırılmaların olmadığı, katsayıların istikrarlı olduğu ve modelin öngörü amacıyla kullanabileceğini göstermektedir.

Elde edilen sonuçlar, modelin hem uzun dönem hem de kısa dönem ilişkilerini anlamlı bir şekilde ortaya koyduğunu göstermektedir. Uzun dönemde, döviz kuru, faiz oranı, reel GSYH ve enflasyon değişkenleri borsa getiri endeksi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Kısa dönemde ise hata düzeltme teriminin negatif ve anlamlı olması, modelin kısa dönem dengelesizliklerinin hızla düzeltildiğini göstermektedir. Tanasal testlerin olumlu sonuçları, modelin geçerliliğini desteklemektedir. Bu bulgular, seriler arasında eşbütünlük ilişkisi olduğunu ve modelin güvenilir sonuçlar ürettiğini göstermektedir.

Şekil 1. Cusum ve Cusum SQ Sonuçları

Son olarak seriler arasındaki nedensellik ilişkilerinin sınıandığı H-H (2006) nedensellik analizine ait sonuçlar Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. H-H (2006) Nedensellik Testi Sonucu

Nedenselliğin Yönü	Gecikme Uzunluğu	Test İstatistiği	%5 Bootstrap Kritik Değeri
lex \Rightarrow lbist	1	0.365	3.891
lbist \Rightarrow lex	1	7.031	3.891
lfaiz \Rightarrow lbist	2	1.035	6.477
lbist \Rightarrow lfaiz	2	1.155	6.214
linf \Rightarrow lbist	2	8.145	6.511
lbist \Rightarrow linf	2	4.928	6.487
lgdp \Rightarrow lbist	5	5.771	13.604
lbist \Rightarrow lgdp	5	24.214	12.154
loil \Rightarrow lbist	1	2.778	4.013
lbist \Rightarrow loil	1	0.697	4.002

lbist değişkeniyle lex değişkeni arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu bağlamda borsa getiri endeksinden döviz kuruna doğru olmak üzere tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır. lgdp ve linf ile lbist arasında tek yönlü nedensellik ilişkilerin olduğu, nedenselliğin yönünün ise enflasyondan borsa getirisine ve lgdpden lbist değişkenine olmak üzere tek yönlü olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlar, Fattah ve Kocabıyık'ın (2020) çıkarımlarıyla örtüşmektedir. lfaiz ve loil

değişkenleriyle lbist değişkeni arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.

6. Sonuç ve Politika Önerileri

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisi için 2003:Q1 ile 2023:Q4 arası çeyrek dönemlik veriler kullanılarak lbist ile lex, lfaiz, linf, lgdp ve loil arasındaki ilişkiler A-ARDL ve H-H (2006) nedensellik yöntemleriyle incelenmiştir. Eşbütünleşme test istatistikleri, analiz edilen değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığını güçlü bir şekilde desteklemektedir. Uzun dönem katsayılar, döviz kurunun enflasyonun ve reel GSYH'nin borsa getiri endeksi üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri olduğunu göstermektedir. Faiz oranlarının ise negatif bir etkisi bulunmuştur. Kısa dönem analizinde hata düzeltme terimi (ECT) anlamlı çıkmış ve sistemdeki kısa dönem dengesizliklerin hızlı bir şekilde düzeltildiğini göstermiştir. Elde edilen bulgular, politika yapıcılar için önemli çıkarımlar sunmaktadır. Döviz kurundaki artışların borsa getirileri üzerindeki pozitif etkisi, ihracata dayalı sektörlerin kârlılık artışıyla ilişkilidir. Ancak, ithalata bağımlı sektörlerde maliyet baskılarının yarattığı olumsuz etkiler dikkate alınmalı ve döviz kuru dalgalanmalarına yönelik dengeli politikalar geliştirilmelidir. Faiz oranlarındaki artışın borsa performansını düşürdüğü bulgusu, borçlanma maliyetlerinin şirket kârlılıklarını ve yatırım iştahını olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu durum, faiz politikalarının finansal piyasalardaki riskler göz önünde bulundurularak tasarlanmasını gerektirmektedir. Enflasyonun borsa getirileri üzerindeki pozitif etkisi, yatırımcıların reel varlıklara yönelme eğilimini ortaya koysa da uzun vadede belirsizlik riskini artırabilmektedir. Bu bağlamda, enflasyon kontrolünü hedefleyen etkin para politikaları önem kazanmaktadır. Reel GSYH'nin borsa performansı üzerindeki güçlü pozitif etkisi ise, sürdürülebilir ekonomik büyümenin finansal istikrar için taşıdığı kritik rolü vurgulamaktadır.

Elde edilen sonuçlar, döviz kuru ve faiz oranlarındaki değişimlerin borsa performansını anlamada kritik olduğunu ve bu değişkenlerin kontrolünün finansal istikrar için büyük önem taşıdığını göstermektedir. Politika yapıcılar, ekonomik büyümeyi teşvik ederken enflasyon hedeflemesini sürdürebilir ve faiz politikalarını finansal piyasaların dinamiklerini göz önünde bulundurarak tasarlamalıdır. Ayrıca, kısa vadeli şokların etkisini minimize etmek için kurumsal düzenlemeler ve yatırımcı güvenini artırıcı politikalar uygulanabilir. Bu bağlamda, gelişmiş bir finansal yapı için yapısal reformlar ve ekonomik büyümeyi teşvik eden politikalar uygulanmalı, üretim ve yatırımı teşvik edecek ortam sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Acikalin, S., Aktas, R., & Unal, S. (2008). Relationships between stock markets and macroeconomic variables: an empirical analysis of the Istanbul Stock Exchange. *Investment Management and Financial Innovations*, 5(1), 8-16.
- Albeni, M., & Demir, Y. (2005). Makro ekonomik göstergelerin mali sektör hisse senedi fiyatlarına etkisi (İMKB uygulaması). *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 1-18.
- Arı, A. (2016). Türkiye'deki ekonomik büyüme ve işsizlik ilişkisinin analizi: yeni bir eşbütünleşme testi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 57-67.
- Asravor, R. K., & Fonu, P. D. D. (2021). Dynamic relation between macroeconomic variable, stock market returns and stock market development in Ghana. *International Journal of Finance & Economics*, 26(2), 2637-2646.
- Barakat, M. R., Elgazzar, S. H., & Hanafy, K. M. (2016). Impact of macroeconomic variables on stock markets: Evidence from emerging markets. *International Journal of Economics and Finance*, 8(1), 195-207.
- Black, B. S., & Gilson, R. J. (1998). Venture Capital and the Structure of Capital Markets: Banks versus Stock Markets. *Journal of Financial Economics*, 47(3), 243-277. [http://dx.doi.org/10.1016/S0304-405X\(97\)00045-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0304-405X(97)00045-7)

- Breeden, D. T. (1979). An intertemporal asset pricing model with stochastic consumption and investment opportunities. *Journal of Financial Economics*, 7(3), 265-296.
- Chen, S. S. (2009). Predicting the bear stock market: Macroeconomic variables as leading indicators. *Journal of Banking & Finance*, 33(2), 211-223.
- Cleveland, R. B., Cleveland, W. S., McRae, J. E., & Terpenning, I. (1990). STL: A seasonal-trend decomposition procedure based on loess. *Journal of Official Statistics*, 6(1), 3-73.
- De Gregorio, J., & Guidotti, P. E. (1995). Financial development and economic growth. *World Development*, 23(3), 433-448.
- Devkota, T. P., & Dhungana, A. (2019). Impact of macro-economic variables on stock market in Nepal: An ARDL approach. *NECS, The Journal of Economic Concern*, 10(1), 47-64.
- Dritsakis, N. (2011). Demand for money in Hungary: an ARDL approach. *Review of Economics and Finance*, (5).
- Dornbusch, R., & Fischer, S. (1980). Exchange rates and the current account. *American Economic Review*, 70(5), 960-971.
- Durusu-Ciftci, D., Ispir, M. S., & Yetkiner, H. (2017). Financial development and economic growth: Some theory and more evidence. *Journal of Policy Modeling*, 39(2), 290-306.
- Fama, E. F. (1981). Stock returns, real activity, inflation, and money. *American Economic Review*, 71(4), 545-565.
- Fattah, A., & Kocabıyık, T. (2020). Makroekonomik Değişkenlerin Borsa Endeksleri Üzerine Etkisi: Türkiye ve Abd Karşılaştırması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 116-151.
- Fisher, I. (1930). *The Theory of Interest*. New York: Macmillan.
- Gan, C., Lee, M., Yong, H. H. A., & Zhang, J. (2006). Macroeconomic variables and stock market interactions: New Zealand evidence. *Investment management and financial innovations*, 3(4), 89-101.
- Graff, M. (2003). Financial development and economic growth in corporatist and liberal market economies. *Emerging Markets Finance and Trade*, 39(2), 47-69.
- Greenwood, J., & Smith, B. D. (1997). Financial markets in development, and the development of financial markets. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 21(1), 145-181.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2009). *Basic econometrics*. McGraw-hill.
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500.
- Hashmi, S. M., & Chang, B. H. (2023). Asymmetric effect of macroeconomic variables on the emerging stock indices: A quantile ARDL approach. *International Journal of Finance & Economics*, 28(1), 1006-1024.
- Hepsağ, A. (2022). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizlerinde Güncel Yöntemler (Winrats Uygulamalı)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Humpe, A., & Macmillan, P. (2009). Can macroeconomic variables explain long-term stock market movements? A comparison of the US and Japan. *Applied Financial Economics*, 19(2), 111-119.
- Im, K. S., Lee, J., and Tieslau, M. A. (2014). More Powerful Unit Root Tests with Non-Normal Errors, In *Festschrift in Honor of Peter Schmidt* (pp. 315-342). Springer, New York, NY.
- Keswani, S., & Wadhwa, B. (2019). Effect of macroeconomic variables on stock market: a conceptual study. *International Journal of Management, IT and Engineering*, 7(10), 85-106.
- Khan, M. K., Teng, J. Z., Khan, M. I., & Khan, M. F. (2023). Stock market reaction to macroeconomic variables: An assessment with dynamic autoregressive distributed lag simulations. *International Journal of Finance & Economics*, 28(3), 2436-2448.
- Kyereboah-Coleman, A., & Agyire-Tettey, K. F. (2008). Impact of macroeconomic indicators on stock market performance: The case of the Ghana Stock Exchange. *The Journal of Risk Finance*, 9(4), 365-378.
- Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. *The Journal of Finance*, 7(1), 77-91
- Masuduzzaman, M. (2012). Impact of the macroeconomic variables on the stock market returns: The case of Germany and the United Kingdom. *Global Journal of Management and Business Research*, 12(16), 22-34.
- McKinnon, R. I., (1973). *Money and Capital in Economic Development*, Brookings Institutions, Washington DC.
- Meng, M., Lee, J., and Payne, J. E. (2017). RALS-LM Unit Root Test with Trend Breaks and Non-Normal Errors: Application to The Prebisch-Singer Hypothesis. *Studies in Nonlinear Dynamics and Econometrics*, 21(1), p.31-45.
- Mert, M., & Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık, 1.

- Mishkin, F. S. (2007). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. Pearson Education.
- Mohammad, S. D., Hussain, A., & Ali, A. (2009). Impact of macroeconomics variables on stock prices: empirical evidence in case of KSE (Karachi Stock Exchange). *European Journal of Scientific Research*, 38(1), 96-103.
- Mohnot, R., Banerjee, A., Ballaj, H., & Sarker, T. (2024). Re-examining asymmetric dynamics in the relationship between macroeconomic variables and stock market indices: empirical evidence from Malaysia. *The Journal of Risk Finance*, 25(1), 19-34.
- Mutuku, C., & Ng'eny, K. N. (2014). *Macroeconomic variables and the Kenyan equity market: A time series analysis*. Kenya Institute for Public Policy Research and Analysis (KIPPRA).
- Nkoro, E., & Uko, A. K. (2016). Autoregressive Distributed Lag (ARDL) cointegration technique: application and interpretation. *Journal of Statistical and Econometric Methods*, 5(4), 63-91.
- Ouma, W. N., & Muriu, P. (2014). The impact of macroeconomic variables on stock market returns in Kenya. *International Journal of Business and Commerce*, 3(11), 1-31.
- Owusu-Nantwi, V., & Kuwornu, J. K. (2011). Analyzing the effect of macroeconomic variables on stock market returns: Evidence from Ghana. *Journal of Economics and International Finance*, 3(11), 605-615.
- Pal, K., & Mittal, R. (2011). Impact of macroeconomic indicators on Indian capital markets. *The Journal of Risk Finance*, 12(2), 84-97.
- Pata, U. K., Yurtkuran, S., Ahmed, Z., & Kartal, M. T. (2023). Do life expectancy and hydropower consumption affect ecological footprint? Evidence from novel augmented and dynamic ARDL approaches. *Heliyon*, 9(9).
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1361-1401.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Sam, C. Y., McNown, R., & Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling*, 80, 130-141.
- Sayilgan, G., & Süslü, C. (2011). Makroekonomik faktörlerin hisse senedi getirilerine etkisi: Türkiye ve gelişmekte olan piyasalar üzerine bir inceleme. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 5(1), 73-96.
- Şengönül, A., Karadaş, H. A., & Koşaroğlu, Ş. M. (2018). Makroekonomik değişkenler ve finansal değişkenlerin uzun dönem ilişkisi: SVAR analizi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 12(1), 63-85.
- Shaw, E. S. (1973). *Financial Deepening in Economic Development*. New York: Oxford University Press
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- TÜİK (2022). Türkiye İstatistik Kurumu, Enerji İstatistikleri.
- Yıldırım, E., & Kesikoglu, F. (2012). İthalat-İhracat-Döviz Kuru Bağımlılığı: Bootstrap ile Düzeltilmiş Nedensellik Testi Uygulaması. *Ege Academic Review*, 12(2), 137-148.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Sacit SARI (%50), Mustafa Necati ÇOBAN (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Sacit SARI (50%), Mustafa Necati ÇOBAN (50%)

Yenilik Kapasitesinin Küresel Rekabet Performansına Etkisi: Uluslararası Endeksler Kapsamında Bir Karşılaştırma

Ela OĞAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Arhavi MYO, elaadiguzel@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5491-771X

Öz: Küresel boyutta diğer ülkelerle rekabet edebilmenin en kritik unsurlarından birinin yenilik kapasitesi olduğu söylenebilir. Bu çalışma ile yenilik kapasitesi ve küresel rekabet arasındaki ilişki tespit edilirken yenilik bileşenlerinin rekabet edebilirlik üzerine etkisinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü'nün (WIPO) ülkelerin yenilik kapasitesi (GII) endeksi ve Uluslararası Yönetim Geliştirme Merkezinin (IMD) küresel rekabet endeksi kapsamında ülke puanları arasındaki ilişki korelasyon analizi ile incelenirken yenilik bileşenlerinin rekabete etkisi ise regresyon analizi ile test edilmiştir. Çalışmanın örneklem grubunu küresel rekabet endeksine dâhil olan 64 ülke oluşturmakta olup 2024 yıllarına ait veri seti kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, yenilik kapasite ve küresel rekabet arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Araştırmadaki regresyon analizine göre ise yenilik kapasitesinin bileşenlerinin küresel rekabeti etkilediği ortaya çıkmıştır. Araştırma sonuçları, ülkelerin rekabet gücünü artırıcı yenilik kabiliyetine odaklanmalarının gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu çalışma küresel yenilik kapasitesi ile küresel rekabet edebilirliği birlikte ele alarak aradaki ilişki boyutunu regresyon analizi yöntemiyle belirleyebilmesi bakımından özgündür.

Anahtar Kelimeler: Yenilik kapasitesi, rekabet, küresel yenilik kapasitesi, küresel rekabet endeksi
Jel Kodları: M10, M19, M21

The Impact of Innovation Capacity on Global Competitive Performance: A Comparison Within the Scope of International Indexes

Abstract: It can be said that one of the most critical elements of being able to compete with other countries on a global scale is innovation capacity. This study aims to determine the relationship between innovation capacity and global competition while revealing the effect of innovation components on competitiveness. For this purpose, the relationship between the countries' innovation capacity (GII) index of the World Intellectual Property Organization (WIPO) and the country scores within the scope of the global competitiveness index of the International Center for Management Development (IMD) was examined with correlation analysis, while the effect of innovation components on competition was tested with regression analysis. The sample group of the study consists of 64 countries included in the global competitiveness index, and the data set for the year 2024 was used. The findings obtained showed that there is a statistically significant and positive relationship between innovation capacity and global competition. According to the regression analysis in the study, it was revealed that the components of innovation capacity affect global competition. The research results emphasize the need for countries to focus on innovation capabilities that increase their competitiveness. This study is original in that it considers global innovation capacity and global competitiveness together and determines the size of the relationship between them with the regression analysis method.

Keywords: Innovation capacity, competition, global innovation capacity, global competitiveness index
Jel Codes: M10, M19, M21

Atf: Oğan, E. (2025). Yenilik Kapasitesinin Küresel Rekabet Performansına Etkisi: Uluslararası Endeksler Kapsamında Bir Karşılaştırma, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 429-446.
<https://doi.org/10.30586/pek.1601879>

Geliş Tarihi: 15.12.2024
Kabul Tarihi: 13.02.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

İnternet teknolojisinin ortaya çıkması, küreselleşme için itici bir güç olmuştur. Tüm dünyada ticaret, bilgi ve kültür alanlarında etkileşim hızla yaygınlaşmıştır. Bu sayede toplumsal ve kültürel yapılar arasında sınırları aşan çoklu bağlantılar ortaya çıkmıştır. 1960'lı yıllarda ARPANET ile küçük bir kapasiteyle başlayan ağ kavramı, 1990'lı yılların başlarında World Wide Web'in ortaya çıkmasıyla birlikte hem toplumsal hem de ticarî alanda genişlemiştir (Hauben, 2007). Günümüzde daha hızlı ve kablosuz kullanımıyla tüm dünya pazarına ulaşılabilirlik sağlanmıştır. Diğer bir ifadeyle internet, küresel pazarın doğuşunu ve yaygınlaşmasını sağlayan temel unsur olmuştur. Bu sayede kurum ve kuruluşlar sanal dünyada müşterilerle ve rakiplerle karşı karşıya gelerek faaliyetlerini sürdürülebilir hâle gelmiş. İnternet ve dijital platformlar küresel ekonominin gelişimine katkı sağlamıştır. Türk Dil Kurumuna göre küreselleşme, "Dünya milletlerini ekonomi, siyaset ve iletişim bakımlarından birbirine yaklaştırmaya ve bir bütün olmaya götürmek, globalleşmek" olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2024). Küreselleşmenin etkilerinin en fazla ekonomik faaliyetlerle gösterdiği söylenebilir. İşletmeler açısından küreselleşme, faaliyetlerin ulusal sınırlar dışında da gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir (Bayar, 2008: 25). Küresel ekonomi, ülke ekonomilerinin ortak pazarda birleşmesini ifade etmektedir. Bu anlamda ülkeler arası ham madde, emek, sermaye, teknoloji paylaşımı yaygınlaşmaktadır. Ülkeler ekonomik etkinliklerde sürekli etkileşim içine girmiş olmaktadır (Fischer, 2003: 2). Pazar alanındaki genişlemeye paralel olarak rekabetin boyutu da artmış aynı zamanda koşulları da zorlaşmıştır (Sönmez ve Yolcu, 2023). Rekabet, pazarın ihtiyaç ve beklentilerine katma değer sağlayarak cevap verebilme ve sürdürme olarak tanımlanabilmektedir (Ülgen ve Mirze, 2013). Bu anlamda rekabetin, kurum ve kuruluşların ürettikleri mal ve hizmetlerle pazarda sürdürülebilir faaliyetleri gerçekleştirme yeteneğini ifade ettiği söylenebilir. Aynı zamanda rekabet edilebilirlik ekonomilerin sürdürülebilir büyümesini ve verimliliğini göstermektedir (Porter, 1990).

Günümüzde küreselleşme, oldukça geniş bir pazar alanı sunarken rekabetin sınırlarını zorlamaktadır. Ülkeler ve işletmeler oldukça zorlu pazar koşullarıyla mücadele etmek için yeni ürün ve hizmetlerle sürdürülebilirliklerini sağlamaya çalışmaktadır. Küresel rekabet edebilirlik, uluslararası pazarda ülkelerin, kurum ve kuruluşların yatırım performansını ve ekonomik verimliliğini ifade etmektedir (Zerenler, Türker ve Şahin, 2007). Bu anlamda rekabet gücü ve rekabet edebilirlik kavramları sürdürülebilir büyüme amacıyla kurum ve kuruluşlarda faaliyetlerin verimliliği ve etkililiğini ortaya koymaktadır. (Ovalı, 2014: 18). Elbette ki ülkelerin rekabet gücünü veya rekabet edebilirliğini etkileyen bazı faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerin; iş verimliliği (Ovalı, 2014; Porter, 1990), yenilik (Oğuztürk ve Sarıçoban, 2013; Zerenler vd., 2007), beşeri sermaye (Sain ve Bozkurt, 2023) ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda söz konusu faktörlerin, birbirini tamamlayan ve etkileyen unsurlar olduğu göze çarpmakta; yetenekli insan kaynağıyla yenilikçi ürün ve hizmetlerde verimlilik sağlayan kurum ve kuruluşların rekabet performansının yüksek olması beklenmektedir. O halde her basamakta yenilikçi fikirlerin ve yeni yeteneklerin, yeni ürünlerin ve hizmetlerin, rekabet edebilirlik ile ilişkisinden yola çıkılarak yenilik kapasitesinin rekabet performansına etkisinin araştırılması uygun görülmüştür. Küresel pazarda rekabet edebilmenin bir ölçütü olarak yenilik kapasitesini artırmak oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle yenilik yeteneğine sahip olmak rekabet edebilmenin kritik bir koşulu olarak görülmektedir. Ülkelerin küresel anlamda rekabet üstünlüğü kazanabilmesi; daha çok yenilik ortaya çıkarıp üretim yapmasına bağlıdır. Bu anlamda yenilik kapasitesinin rekabet performansına etkisinin incelenmesi önemli görülmektedir. Diğer taraftan bu konunun uluslararası endekslerde raporlanan gerçek ülke verileri ile karşılaştırılmasıyla beraber daha geçerli sonuçlar alınması beklenmektedir. Küresel pazarda ülkelerin ve kuruluşların rekabet performansı kendileri, rakipleri ve işbirlikçileri için bilinmesi gereken önemli konulardır. Özellikle söz konusu bilgilere uluslararası güvenilir kuruluşların referans gösterilmesi geçerli sonuçları göz önüne sermede son derece güçlü görülmektedir. Literatür incelendiğinde küresel yenilik kapasitesi ve rekabet performansı arasındaki

ilişkiyi inceleyen sınırlı sayıda araştırma olduğu görülürken bunun yanı sıra farklı konularla birlikte de ele alındığı görülmektedir. Bazı çalışmalar küresel yenilik endeksi ve küresel rekabet endeksi puanları arasında ilişkiyi araştırırken (Alleyne vd., 2017; Bayraktar ve Kaya, 2016; Beer, 2016; Türkmen ve Aynaoğlu, 2018) bazılarının ekonomik gelişmişlik, verimlilik, insan kaynakları yetenekleri arasındaki ilişkileri araştırdığı görülmektedir (Dayanç ve Çakıcı, 2021; Güler ve Veysikarani, 2024; Özer ve Ünlü, 2020). Bunların yanı sıra uluslararası endeksler kapsamında ülke değerlendirmelerini ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur. Ovalı (2014) çalışmasında Türkiye'nin küresel rekabet gücünü inceleyerek güçlü ve zayıf yönlerini ortaya çıkarmıştır. İmamoğlu (2023), küresel dijital rekabet edebilirlik endeksi verilerini kullanarak Türkiye ve Dünya performansını değerlendirmiştir.

Bu çalışma ile yenilik kapasitesinin küresel rekabet performansına etkisini ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle kavramsal çerçeve başlığı altında yenilik kapasitesi, rekabet performansı ve ilgili uluslararası endekslerden bahsedilmektedir. Metodoloji bölümünde araştırmanın yöntemine, modeline, hipotezlerine, veri setine, örnekleme ve verilerin analizine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde, araştırmanın hipotezlerini test etmeye yönelik çeşitli analizler gerçekleştirilmektedir. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise araştırmanın bulguları doğrultusunda sonuçlar ortaya koyulmakta diğer taraftan ilgili literatürle karşılaştırmalar yapılarak değerlendirilmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Yenilik Kapasitesi

Yeni kavramı, daha önce var olmayan, tanınmayan, bilinmeyen, daha öncekilerden farklı olan anlamlarında kullanılmaktadır (TDK, 2024). Yenilik kavramı ise, yeni olarak görülen fikir, ürün ya da hizmet olarak tanımlanmaktadır (Rogers, 1983). Kazanç sağlamak için yapılan yenilik, daha önce var olmayan ya da var olup iyileştirilen veya geliştirilen bir ürün, hizmet olarak ifade edilebilmektedir (Freeman, 1982). Drucker'a (1985) göre yenilik, bir ürün veya hizmette değişimi ifade etmektedir. Bu da ürün ve hizmetin var olduğu durumdan müşteri beklentileri kapsamında yönetilerek değişmesi süreciyle gerçekleşmektedir. Böylece yenilik performansı, yenilik yeteneği sayesinde yenilik yönetimi süreci çerçevesinde ortaya çıkarılmaktadır (Aydın ve Bekmezci, 2020: 93). Yeniliğin temel amacı, toplumsal refahı artırarak verimlilik sağlamaktır. Yenilik, her alanda yeni ihtiyaçları ve yeni istekleri karşılamak amacıyla ortaya çıkarılabileceği herhangi bir soruna çözüm getirmek doğrultusunda da yapılabilmektedir (Şeker, 2014: 26). Herhangi bir alanda ortaya çıkan yenilik hiç şüphesiz söz konusu alanın ilişki içinde olduğu diğer alanlara, kişilere ve kurumlara çeşitli yönde etki etmektedir. Yenilikler, işletmelere ve ülkelere sadece ekonomik anlamda değil topluma ve toplumsal gelişime de önemli ölçüde katkılar sağlamaktadır. İşletmeler ve ülkeler açısından yenilik, pazarda farklılaşma ve rekabet üstünlüğü getirdiği gibi ülke toplumunun refah düzeyini yükseltmektedir (Batman ve Özcan, 2008; Yorgancılar, 2011). Yenilik ortaya çıkarmak, işletmeler açısından rekabet üstünlüğü sağlamanın ön koşulu olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda pazar hareketliliğinin artması ve pazar alanının genişlemesi açısından son derece önemli görülmektedir (Şeker, 2014: 29). Yeni teknolojiler ve yöntemler sayesinde süreçler daha verimli hale gelmektedir (Zerenler vd., 2007). Bu durum aynı zamanda ekonomik büyümeye ve karlılığa olumlu yönde etki etmektedir (Barış, 2019). Yenilikçi faaliyetler, işletmelerin ve ülkelerin çevresel sorunlarına yeni çözümler üretebilmektedir (Akyol ve Mete, 2021). İklim değişikliği, çevre kirliliği gibi sorunlarla küresel mücadeleye katkı sağlamaktadır (Kuzgun ve Gözükara, 2023). Yenilikçi faaliyetler ve bakış açısı, bireylere iş hayatında yaratıcı çalışma ortamları sunmaktadır. Böylece işine motive olmuş bir çalışanın işteki performansı yüksektir ve verimliliği artırarak katma değer sağlamaktadır. Bilimsel ve teknolojik yenilikler,

toplumsal ilerlemeyi ve yaşanabilir iyi bir geleceği inşa etmeye yardımcı olmaktadır (Taş, 2017).

Yenilik kapasitesi, herhangi bir alanda daha önceden var olmayı veya olanla ilgili yeni bir niteliği geliştirme ve uygulama yeteneği olarak ifade edilebilmektedir. Yenilik yeteneğine bağlı olarak ortaya çıkan yenilik kapasitesi; yaratıcılık, yeni bilgi ve teknolojileri araştırma, bilme, geliştirme ve kullanabilme, adapte olabilme, yeni teknoloji/ürün üretebilme, teknolojik alt yapıya sahip olma, yatırım yapabilme, yenilenebilir enerji ve teknolojiler üretebilme gibi yetenekleri kapsamaktadır (WIPO, 2024). Ülkeler açısından yenilik kapasitesi, yenilik yapabilme potansiyelini belirleyen faktörlerin birleşiminden meydana gelmektedir. Yenilik kapasitesi, yaratıcılık, sürekli gelişim, adaptasyon ve üretim faaliyetleri ile doğrudan ilişkilidir. WIPO, ülkelerin yenilik kapasitesini; bilim ve teknolojik yatırım yapma, araştırma-geliştirme, teknolojik ilerleme, teknolojide yeşil verimlilik, yenilenebilir enerji, teknoloji adaptasyonu ve tüm bu faktörün sosyo-ekonomik etkisi kapsamında değerlendirme yapmaktadır (WIPO, 2024).

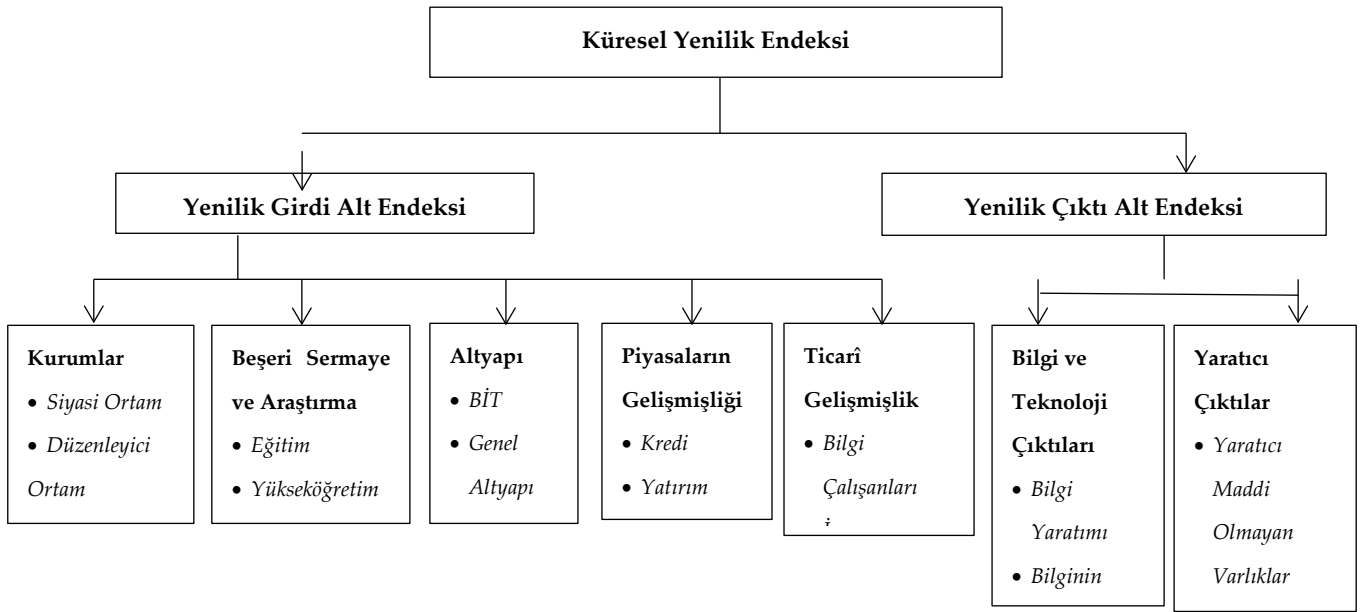
Bilim ve Yenilik Yatırımı: Yenilik kapasitesinin en temel unsuru olduğu söylenebilir. Aynı zamanda yaratıcı düşünme ve yenilik ortaya çıkarabilmek için gerekli görülmektedir. Çünkü bilim ve yenilik yapabilme için belirli seviyede alt yapıya ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu alt yapı teknolojiyi olduğu kadar finansal kaynakları ve yetenekli insan kaynağını da kapsamaktadır. Böylece yenilikçi fikirleri destekleyici örgüt kültürü ve yönetim sayesinde yeni ürün ve hizmetler meydana getirilebilmektedir.

AR-GE: WIPO özellikle ülkelerin araştırma ve geliştirme ile ilgili yatırımlarına dikkat çekerek bilimsel yayınların durumunu takip etmektedir. Aynı zamanda dünya genelinde AR-GE yatırımı yapan şirketleri destekleyici politikalar izlemektedir. AR-GE faaliyetlerine destek veren üniversitelerin ve akademisyenlerin deneyimi, yeteneği, özverisi önemli hale gelmekle birlikte desteklenmesi yönünde uygun adımların ve yatırımların yapılması da önemli görülmektedir.

Teknoloji Adaptasyonu: Bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin, uygun altyapı sayesinde ortaya çıkabildiğinden daha önce bahsedildi. Bunun için öncelikle gerekli olan altyapıya; teknoloji, finansal kaynaklar, insan kaynağı vs. ile birlikte uyumlu hale gelmek gerekmektedir. Bir anlamda örgüt- insan- teknoloji adaptasyonunu sağlamak önemlidir. Birbirine inanmamış, bütünleşemeyen hiçbir kaynak veya alt yapı belirli bir sistematiğe istikrarlı biçimde çalışmamakta ve üretmemektedir.

Teknolojik İlerleme: Bilim ve teknoloji alanındaki yenilikler hemen hemen her alanda ortaya çıkmaktadır. Gen teknolojisindeki ilerlemeler, tıp bilimindeki gelişmelere örnek oluştururken, bilgi işlem gücündeki artış, elektrikli pillerdeki gelişmeler, yenilenebilir enerji, yeşil enerji kaynaklarındaki yenilikler diğer alanlardaki ilerlemelere örnek olarak verilebilir. Bunların yanı sıra 5G, robotlar, elektrikli araçlar ve tıp alanında gelişen cihazlar günümüzün teknolojileri arasındadır. Küresel yenilik endeksi verileri, söz konusu ilerlemelerle ilgili çabaları gözlemleyerek ölçüt olarak değerlendirmeye almaktadır (WIPO, 2024).

Sosyo-ekonomik Etki: Teknoloji ve bilimdeki ilerlemeler, işlem ve süreçlerde maliyetleri düşürürken daha konforlu bir dünya oluşturma yeteneği göstermektedir. AR-GE faaliyetlerinin ülke genelinde artması ise toplumsal bilinci artırırken katma değeri yüksek ürün ve hizmetleri ortaya çıkarma fırsatı sunmaktadır. Doğal olarak bütün bu olumlu gelişmelerin toplumsal ve ekonomik alana olumlu veya olumsuz yönde etkileri muhtemeldir. Ortaya çıkan teknolojik ilerlemeye paralel biçimde işgücü verimliliği artmakta, yoksulluk azalmakta ve yaşam süresi uzamaktadır. Ancak teknoloji bu kadar hızlı gelişiyorken diğer taraftan çevresel sorunlar, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi konularda olumsuz etkiler ortaya çıkmaktadır (WIPO, 2024). Bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin toplumsal boyutta etkileri ve seviyeleri farklılaşmaktadır.

Şekil 1. Küresel Yenilik Endeksi Genel Çerçeve
Kaynak: WIPO, 2024

Şekil 1, küresel yenilik endeksinin genel çerçevesini göstermektedir. Küresel Yenilik Endeksi (GII), yenilik girdi ve yenilik çıktı olmak üzere 2 temel boyuttan meydana gelmektedir. Yenilik girdi alt endeksi; kurumlar, beşeri sermaye ve araştırma, altyapı, piyasaların gelişmişliği, ticarî gelişmişlik alt boyutlarından oluşmakla birlikte her bir alt boyutla ilgili alt konuları içermektedir. Yenilik çıktı alt endeksi ise bilgi ve teknoloji çıktıları ile yaratıcı çıktılar alt boyutlarından oluşmaktadır. Aynı şekilde bu alt boyutlar alanlarıyla ilgili alt konuları kapsamaktadır. Küresel yenilik endeksi, her bir alt boyutta ülkelerin yenilik performansını değerlendirerek puanlama yapmaktadır.

2.2. Küresel Rekabet Performansı

Rekabet, mevcut kaynakların verimli ve etkin kullanımıyla rakiplere üstünlük sağlayabilme yeteneği olarak ifade edilebilir (Porter, 1990). Küresel rekabet, ülkenin kurum ve kuruluşlarıyla ortaya çıkardığı katma değeri, toplumsal refah düzeyindeki artışı ve bütün bunların sürdürülebilir olması anlamına gelmektedir (IMD, 2007). Ülkede yenilikçi ürün ve hizmetlerin uluslararası pazarda yer almasına fırsat verirken aynı zamanda ülke insanları açısından iyi ekonomik koşulları ifade etmektedir (Sain ve Bozkurt, 2023: 478). Bir ülkenin uluslararası rekabet gücünün ortaya konmasında; ekonomik koşullarının iyi düzeyde olması, pazar faaliyetlerinin gelişmişliği, pazardaki etkililiği, hükümetin pazar koşullarını iyi yönetebilmesi ve yeterli teknolojik alt yapı sahipliği gibi bazı faktörler etkili olmaktadır (Karaaslan ve Tuncer, 2010). Bu durum ülkelerin uluslararası pazarda rekabet edebilme yeteneğini gösterirken küresel rekabet avantajı da sağlamaktadır. Porter'a (2008) göre işletmenin yapısını, stratejilerinin ve rekabetin, uluslararası rekabet avantajını belirlediğini belirtmektedir. Porter'ın Elmas Modeline göre, küresel rekabetin boyutu, yönetim yapısını, amaçlarını ve uygulamalarını önemli ölçüde etkilemektedir. Ülkenin sahip olduğu alt yapı ve insan kaynakları üretim faktörleri koşullarını gösterirken talep edilen ürünlerin farklılığı, pazarın gelişmişliği, gücü, yönetim yapısı ve gücü ise rekabeti belirleyen diğer faktörleri göstermektedir. Bu nedenle küresel rekabet üstünlüğü sağlamak için rekabet üstünlüğü stratejilerini uygulamak gerekir (Porter, 1990). Rekabet üstünlüğü teorisi, işletmenin ürün ve hizmetlerini rakiplerden farklılaşarak ortaya çıkarmasının ve müşteride diğerlerinden daha fazla değer yaratmasının avantaj sağladığını savunmaktadır.

Günümüz koşullarında uluslararası rekabet avantajı sağlayarak, rekabet üstünlüğünü kurmak dolayısıyla rekabet performansını üst seviyede tutmak ve sürdürmek ülkeler açısından son derece önemli görülmektedir. Uluslararası rekabet

yeteneği, ülkenin rekabet gücünü gösterirken ekonomik performans, hükümet etkililiği, iş dünyası etkililiği ve alt yapı unsurlar çerçevesinde değerlendirilmesiyle rekabet performansı ortaya çıkarılabilmektedir (WIPO, 2024).

Ekonomik Performans: Bir ülkenin temel ekonomi politikası, rekabet gününü artırma yönündedir (Aktan, 2003: 167). Çünkü ekonominin rekabet edebilirlik ile üretim faktörlerinin etkili kullanılarak maksimum verimin elde edilmesi arasında oldukça yüksek düzeyde olumlu ilişkiler söz konusudur (Ayaş, 2002: 9). Ülkelerin küresel rekabetçiliği, büyüme, satın alma, enflasyon, faiz, işsizlik, işgücü gibi makroekonomik gösterge değerlerine göre belirlenmektedir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024; WIPO, 2024). Belirtildiği üzere ülkelerin ekonomik verimliliği küresel boyutta rekabet gücünü ortaya koymaktadır. Porter (2008), rekabet gücünü belirleyen 5 faktörden bahsetmektedir. Bunlar: Potansiyel rakipler, tedarikçilerin pazarlık gücü, mevcut rakiplerle rekabet, alıcıların pazarlık gücü ve ikame mal ve hizmetlerin tehdididir. Rekabeti belirleyen bu unsurlarla baş etmenin yolu rekabet stratejilerini uygulamaktan geçmektedir. İşletme, tüm süreçlerinde yenilik odaklı faaliyetlerde bulunur, maliyet liderliğini korursa verimliliği artırmakta ve etkililiğini sürdürebilmektedir. Jenerik stratejiler olarak ifade edilen; maliyet liderliği, farklılaştırma, odaklanma stratejileri, rakiplerin tehditleriyle mücadele etmekte rekabet avantajı sağlamaktadır (Porter, 2008).

Hükümet Etkililiği: Hükümetlerin etkililiği ile ilgili bu faktör, devletin ekonomi politikaları, finansman durumu, istihdam olanakları, ilgili kanun/yönetmelikler çerçevesinde etkinliğini değerlendirmektedir (Güler ve Veysikarani, 2024: 525). Aynı zamanda bu faktör; verimlilik, iş gücü piyasası, finans, yönetim uygulamaları, tutumlar ve değerler alt boyutlarını kapsamaktadır (Bris, 2016).

İş Dünyası Etkililiği: Ülke genelinde iş gücü piyasasının durumu, etkinliği ve verimliliği değerlendirilirken piyasanın geleceği ile ilgili öngörülere odaklanılmaktadır. Bununla birlikte iş dünyasının etkinliğinde, kamu finansal analizi, kamu mali politikaları, işle ilgili mevzuatlar, kurumsal ve toplumsal çerçeve boyutlarında ele alınmaktadır (Bris, 2016).

Altyapı: Gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan temel, teknolojik, bilimsel altyapının erişilebilir olmasının yanı sıra sahip olma düzeyi de değerlendirilmektedir (Güler ve Veysikarani, 2024: 525). Şüphesiz ki yenilik yaratmak ve bu sayede rekabet gücünü artırabilmek amacıyla yeterli seviyede gerekli olan altyapıya ulaşmak gereklidir. Altyapı aynı zamanda ürün ve hizmetlerin ortaya çıkarılması için bir ön koşuldur (Şen ve Yılmaz, 2023).

2.3. Yenilik Kapasitesi ve Rekabet Performansı Arasındaki İlişki

Yenilik, ekonomik olgunlaşmanın beraberinde ekonomik kalkınmanın en büyük itici gücü olarak ifade edilmektedir (Özer ve Ünlü, 2020). Modern ekonomiler, finansal kalkınmaları yönünde hedefler belirlerken yenilikçi fikirlere önem vermektedir. Bu yönde üretim kapasitesini artıran ülkeler, gelir düzeylerini ve genel ekonomik verimliliğini de artırmış olurlar. Yenilikler, yeni pazarların açılmasını sağladığı gibi yeni iş alanlarının ve istihdam olanaklarının ortaya çıkmasına imkân vermektedir.

Yenilik, ülkede yatırımları teşvik eder özellikle teknoloji yoğun sektörlerde yatırımlar desteklenmektedir. Aynı zamanda ülkedeki yatırımlar ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Yenilik faaliyetleri, ülkeleri ve işletmeleri uluslararası rekabete yönlendirmektedir (İnançlı ve Aydın, 2015). Bununla birlikte küresel pazarda rakiplere üstünlük kurmak amacıyla ürün ve hizmetlerin daha iyi ortaya çıkarılması yönünde çabalar da fazlaşmaktadır. Bütün süreçlerde ve faaliyetlerde birbirini etkileyen unsurlar, daha çok yenilikçi fikirler sayesinde rekabet gücünü daha çok artırmaktadır (Aktaş, 2023).

Yenilik ortaya çıkarmak teknoloji, altyapı, yatırım, AR-GE ve insan kaynağı gibi unsurların bütünsel çabasıyla mümkün olmaktadır (Batmaz ve Özcan, 2008; Naktiyok, 2007). Özellikle yaratıcı yeteneğe sahip insan kaynağının yetiştirilmesi, eğitimi, becerilerini geliştirilmesi yeniliklerin ortaya çıkmasını ve uygulanmasını

kolaylaştırmaktadır. Üretken işgücü potansiyeli, ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlarken rekabet performansını artırmaktadır (Akarsu, 2024).

Küresel pazarda varlıklarını devam ettirmek isteyen işletmeler veya ülkeler için rekabet üstünlüğünü sağlamak bir zorunluluktur. Rekabet üstünlüğünün kritik unsuru ise yenilik yapmak ve geliştirmektir. Bununla birlikte yeniliğin devamlı olması ve sürekli gelişme ise sürdürülebilir rekabete bağlı olmaktadır (Yorgancılar, 2011). Yeniliğin sürdürülebilirliği, rekabet performansını olumlu yönde etkilemektedir (Akal, Aksakal ve Gökmenoğlu, 2012, s.112).

3. Metodoloji

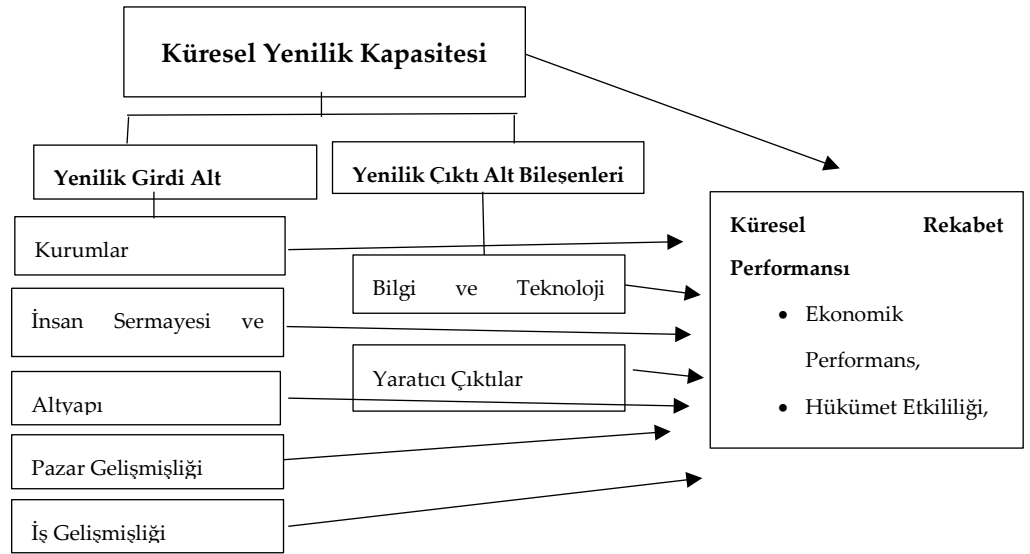
3.1. Araştırmanın Modeli, Veri Seti ve Hipotezleri

Bu çalışmanın amacı, yenilik kapasitesi ve küresel rekabet performansı arasındaki ilişkinin tespit edilerek yenilik bileşenlerinin rekabet edebilirlik üzerine etkisinin ortaya çıkarılmasıdır. Çalışmanın yöntemi, literatür taraması ve ikincil verileri kullanma olarak nitel biçimde tasarlanmıştır (Karataş, 2017). Bu doğrultuda ülkelerin küresel yenilik kapasiteleri ile alt bileşenleri ve küresel rekabet endeks puanları ile ilgili 2024 yılına ait verilerden yararlanılmıştır. Araştırmanın yenilik kapasitesi ile ilgili verileri, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü'nün (WIPO) yayınladığı ülkelerin Yenilik Kapasitesi Endeksinden (GII) elde edilmiştir. Rekabetle ilgili veriler için ise Uluslararası Yönetim Geliştirme Merkezinin (IMD) her yıl yayınlamakta olduğu Dünya Rekabet Yıllığından yararlanılmıştır. Uluslararası düzeyde güvenilir veriler sağlanması ve bağımsız kuruluşlar olması nedeniyle söz konusu endeksler tercih edilmiştir. Verileri analiz etmek için SPSS 16 istatistik programından yararlanılmıştır.

Küresel Yenilik Endeksi (Global Innovation Index, GII): Ülkelerin yenilik kapasite performanslarına göre WIPO tarafından her yıl yayınlanmaktadır. WIPO (Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü), yenilikçi ve yaratıcı fikirlerin dünyada güvenli şekilde pazara sunulmasını sağlamaktadır. 2007 yılında INSEAD ve World Business dergilerince başlatılan küresel yenilik endeksinde ülkeler yenilik kapasitesine göre puanlanmakta ve sıralanmaktadır (WIPO, 2024). 2024 yılı için 133 ülkenin yenilik performansı ile ilgili analizler gerçekleştirilmiş ve veriler paylaşılmıştır. Küresel yenilik endeksi, bilim ve yenilik yatırımı, teknolojik ilerleme, teknoloji adaptasyonu ve sosyo-ekonomik etki olmak üzere 4 temel konuya odaklanmaktadır. Küresel yenilik endeksi, yenilik girdi alt bileşeni ve çıktı alt bileşeninden oluşmaktadır. Yenilik girdi alt bileşenleri: Kurumlar, Beşeri Sermaye ve Araştırma, Altyapı, Piyasaların Gelişmişliği ve Ticari Gelişmişlik olmak üzere 5 alt bileşeninden meydana gelmektedir. Yenilik çıktı alt bileşenleri ise Bilgi ve Teknoloji Çıktıları ve Yaratıcı Çıktılar olmak üzere 2 alt bileşenden oluşmaktadır. Söz konusu bileşenlerin birbirine oranı ile yenilik etkililik puanı elde edilmektedir.

Küresel Rekabet Yıllığı (IMD World Competitiveness Ranking): IMD tarafından 1989 yılından itibaren yıllık olarak yayınlanmaktadır. Ülkelerin rekabet performansları ile ilgili çeşitli istatistiksel kaynaklardan ve yönetici görüşlerinden elde ettiği veriler sayesinde 4 temel bileşen, 340 kritere göre 67 ülkeyi karşılaştırmaktadır. Küresel rekabet yıllığı: Ekonomik performans, Hükümet etkililiği, İş dünyası etkililiği ve Altyapı bileşenlerinden oluşmaktadır.

Çalışmada bağımsız değişkenler, küresel yenilik endeksi (GII) ve alt bileşenleri olan kurumlar, beşeri sermaye ve araştırma, altyapı, piyasaların gelişmişliği, ticari gelişmişlik, bilgi ve teknoloji çıktıları ile yaratıcı çıktılar; bağımlı değişken ise rekabet performansdır. Bu çerçevede araştırmanın modeli Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2. Araştırma Modeli

Araştırmanın modeli kapsamında hipotezler ise şöyledir:

- H1: Yenilik kapasitesinin, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.
- H2: Kurumlar girdisinin, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.
- H3: İnsan sermayesi ve araştırma girdisinin, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.
- H4: Altyapı girdisinin, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.
- H5: Pazar gelişmişliği girdisinin, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.
- H6: İş gelişmişliği girdisinin, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.
- H7: Bilgi ve teknoloji çıktıların, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.
- H8: Yaratıcı çıktıların, küresel rekabet performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, küresel rekabet endeksinde yer alan 67 ülke oluşturmaktadır. Bu çerçevede örneklem seçimine gidilmeyerek evrenin tamamıyla ilgili puanlar araştırmaya dâhil edilmiştir. Tayvan, Porto Riko ve Venezuela ülkelerinin küresel yenilik endeksinde yer almamalarından dolayı örneklem dışında tutulmuştur. Böylece çalışmada 64 ülkenin küresel yenilik endeksi ve küresel rekabet endeksi puanları kullanılmıştır.

3.3. Verilerin Analizi

Bu araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan hipotezlerin test edilmesinde SPSS 16 istatistik programından yararlanılmıştır. Öncelikle araştırmanın amacı kapsamında 2024 yılına ait puanlar ilgili veri tabanlarından çekilerek veri seti oluşturulmuştur. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü'nün (WIPO) ülkelerin yenilik kapasitesi (GII) endeksi ve Uluslararası Yönetim Geliştirme Merkezinin (IMD) küresel rekabet endeksi kapsamında ülke puanları arasındaki ilişki korelasyon analizi ile incelenmiştir. Böylece değişkenlerin birbiriyle olan uyumu ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra ülkelerin küresel yenilik endeksi ve alt bileşenleri puanlarının küresel rekabete etkisini tespit etmek için ise basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır (WIPO, 2024).

4. BULGULAR

Bu bölümde 64 ülkenin küresel yenilik endeksi (GII) ve alt bileşenleri değişkenleri ile küresel rekabet endeksi arasındaki ilişki öncelikle Pearson Korelasyon analizi ile incelenmiştir. Daha sonra küresel yenilik endeksi ve 7 alt bileşen olmak üzere toplam 8 değişkenin küresel rekabet performansı puanlarına etkisini tespit etmek üzere basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir.

4.1. Küresel Yenilik Endeksi ve Küresel Rekabet Endeksi 2024 Puanları

2024 yılı küresel yenilik endeksi (GII) raporu, 133 ülkenin yenilikçi performans verilerini 17. baskı olarak yayınladı. GII 2024 bulunan aynı zamanda küresel rekabet endeksi (IMD World Competitiveness Ranking) 2024 sıralamasında yer alan 64 ülkenin puanları Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Küresel Yenilik Endeksi ve Küresel Rekabet Endeksi 2024 Puanları

Sıra/Ülke	Yenilik Puanları 2024								Rekabet Puanları 2024
	K	İSA	ALT	PG	İG	BTC	YÇ	Genel	
1-Singapur	99.1	65.0	56.7	65.0	68.7	55.4	47.4	61.2	100
2-İsviçre	87.7	61.8	60.8	66.5	67.2	65.1	67.1	67.5	97.55
3-Danimarka	88.7	58.9	60.6	52.9	56.9	48.3	52.9	57.1	97.07
4-İrlanda	79.1	48.1	54.8	37.9	55.7	47.3	42.3	50.0	91.86
5- Kong	82.1	55.7	55.4	71.9	49.7	22.8	51.8	50.1	91.49
6-İsveç	76.3	62.7	67.2	61.3	74.1	63.7	57.8	64.5	90.30
7-Bir. Ar. Em.	79.9	54.4	55.3	48.9	49.9	23.1	32.8	42.8	89.75
8-Hollanda	81.4	56.1	53.7	56.1	62.5	55.5	55.9	58.8	86.94
9-Norveç	83.3	50.9	64.6	45.2	51.2	34.7	43.4	49.1	86.22
10-Katar	73.4	36.6	50.2	34.7	25.7	17.5	25.9	32.9	85.33
11-USA	74.9	56.7	52.3	81.5	70.6	60.2	54.9	62.4	83.48
12-Avustralya	77.0	58.7	55.4	53.8	48.2	33.1	42.1	48.1	81.86
13-Çin	57.6	50.3	62.4	55.8	58.0	61.7	50.0	56.3	81.04
14-Finlandiya	85.5	61.1	65.9	56.9	61.1	58.0	47.6	59.4	80.26
15-Suu.Arabis.	64.9	43.4	46.1	48.7	23.7	20.6	24.4	33.9	79.83
16-İzlanda	78.6	47.5	64.9	52.4	52.4	30.3	45.6	48.5	78.93
17-Belçika	72.4	56.3	48.9	38.2	56.3	44.2	37.9	47.7	77.87
18-Kanada	78.2	58.4	54.7	67.2	56.8	41.4	44.1	52.9	77.69
19-Kore	71.0	68.6	60.5	55.8	63.7	54.1	61.7	60.9	75.92
20-Bahreyn	68.1	28.6	51.0	28.3	22.8	16.8	14.3	27.6	75.27
21-İsrail	65.5	53.1	50.0	56.7	59.0	56.1	41.1	52.7	74.98
22-Lüksemburg	83.9	46.9	45.7	45.8	58.3	30.5	53.6	49.1	73.70
23-Almanya	73.5	61.4	52.9	56.4	55.3	53.9	58.6	57.1	72.74
24-Tayland	44.8	30.7	45.8	50.6	35.4	29.8	34.9	36.9	72.51
25-Avusturya	74.7	59.4	56.8	45.2	51.0	41.8	44.5	50.3	72.13
26-Endonezya	59.5	25.2	41.2	44.3	24.2	19.9	24.8	30.6	71.52
27-Bir. Krallık	69.9	60.6	55.0	68.7	56.4	58.7	61.3	61.0	70.82
28-Çek Cum.	67.5	43.7	54.0	30.1	42.5	42.7	38.3	44.0	70.21
29-Litvanya	71.9	39.2	50.4	47.1	36.4	32.7	29.5	40.1	69.89
30-Fransa	67.5	54.4	54.9	60.9	55.5	43.6	60.8	55.4	69.67
31-Yeni Zelanda	82.9	49.8	56.4	44.8	52.9	28.5	40.3	45.9	68.18
32-Estonya	78.7	44.5	61.3	66.5	48.1	39.9	49.7	52.3	68.17
33-Malezya	69.1	41.5	45.8	55.0	37.0	30.9	31.7	40.5	68.13
34-Kazakistan	44.2	32.0	40.9	25.2	26.0	15.9	19.5	25.7	66.03
35-Portekiz	62.8	50.7	48.1	43.7	38.9	31.1	45.9	43.7	65.15
36-Kuveyt	46.8	34.5	43.6	29.8	16.4	20.8	23.1	28.1	65.03
37-Japonya	71.2	52.9	56.3	61.5	62.5	49.7	45.1	54.1	64.96
38-Hindistan	51.5	34.8	39.0	52.3	28.1	38.8	32.1	38.3	62.86
39-İspanya	56.2	47.3	56.3	44.8	41.8	36.4	44.8	44.9	62.76
40-Polonya	44.9	42.6	45.8	33.6	38.0	28.0	38.1	37.0	61.65
41-İtalya	51.2	45.4	52.5	43.1	38.7	41.4	47.5	45.3	61.43
42-Kıbrıs	56.4	37.9	48.4	41.4	43.3	38.6	50.6	45.1	60.95
43-Şili	56.3	33.5	45.6	38.6	30.5	21.2	27.5	32.6	59.71
44-Letonya	57.9	39.2	51.3	36.6	35.9	24.2	32.8	36.4	59.13
45-Slovenya	58.9	49.3	53.2	33.4	41.6	34.4	31.7	40.2	57.99
46-Yunanistan	50.5	46.7	49.3	32.8	26.7	29.6	32.6	36.2	58.83
47-Ürdün	52.4	26.1	32.4	36.4	24.9	19.6	21.3	27.5	55.51

48-Romanya	42.2	30.8	51.4	32.4	31.1	29.9	28.5	33.4	53.47
49-Hırvatistan	46.1	39.8	54.1	36.5	29.8	31.3	31.5	36.3	52.83
50-Filipinler	47.2	26.2	34.3	29.7	36.7	28.7	26.2	31.1	52.64
51-Türkiye	33.3	40.0	50.2	43.4	31.1	28.6	48.3	39.0	52.39
52-Macaristan	52.2	42.9	51.0	34.1	46.3	35.6	32.1	39.6	52.10
53-Botsvana	64.3	29.0	29.3	28.7	27.4	10.6	10.3	23.1	50.31
54-Meksika	30.9	32.2	39.3	36.2	28.6	23.1	31.8	30.4	49.88
55-Kolombiya	42.5	25.6	42.0	32.1	33.6	21.7	24.7	29.2	47.37
56-Bulgaristan	41.8	32.3	54.4	37.7	32.1	31.7	42.9	38.5	47.35
57-Slovak Cum.	47.8	34.6	47.9	32.2	32.5	31.4	27.8	34.3	46.94
58-Güney Afrika	36.5	26.8	37.1	37.8	28.6	21.4	25.3	28.3	46.33
59-Moğolistan	35.9	26.1	38.4	21.0	27.5	15.8	39.4	28.7	46.30
60-Brezilya	31.8	33.9	45.5	38.2	36.2	24.5	32.3	32.7	43.77
61-Peru	40.2	35.5	43.1	37.0	24.2	13.0	21.8	26.7	43.44
62-Nijerya	21.1	27.3	19.7	15.2	19.5	9.5	17.8	17.1	39.81
63-Gana	45.3	16.7	27.2	11.1	24.2	9.8	20.6	20.0	39.25
64-Arjantin	21.7	33.9	36.7	23.0	27.7	18.6	29.9	26.4	35.89

Kaynak: WIPO, 2024; IMD, 2024.

Tablo 1 incelendiğinde, Singapur, İsviçre, Danimarka, İrlanda ve Hong Kong'un küresel rekabet endeksinde ilk 5. sırayı temsil ettiği görülmektedir. Küresel yenilik endeksinde ise İsviçre, İsveç, USA, Singapur ve Birleşik Krallık ilk 5. Sırayı paylaşmışlardır. Endekslerin 2024 puanlarına göre Singapur ve İsviçre'nin yenilik kapasitesi puanları ve rekabet performansı puanları dikkat çekmektedir. İsveç'in küresel rekabet endeksinde 6. sırada, USA'in 11. sırada, Birleşik Krallığın ise 27. sırada yer aldığı görülmektedir. Türkiye, küresel yenilik endeksinde 37. Sırada; küresel rekabet endeksinde ise 51. sırada yer almaktadır.

4.2. Korelasyon Analizi Bulguları

Araştırmanın amacı doğrultusunda Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü'nün (WIPO) ülkelerin yenilik kapasitesi (GII) endeksi ve Uluslararası Yönetim Geliştirme Merkezinin (IMD) küresel rekabet endeksi 2024 yılına ait ülke puanları arasındaki ilişki korelasyon analizi ile incelenerek Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Korelasyon Analizi İle İlgili Bulgular

Değişken	KUR	BSA	ALT	PAG	İŞG	BTÇ	YÇ	Yenilik	Rekabet
KUR	1								
BSA	,748**	1							
ALT	,677**	,776**	1						
PAG	,677**	,756**	,657**	1					
İŞG	,743**	,867**	,719**	,762**	1				
BTÇ	,577**	,799**	,703**	,728**	,868**	,799**			
YÇ	,543**	,800**	,706**	,743**	,829**	,703**	1		
Yenilik	,761**	,915**	,818**	,851**	,943**	,728**	,911**	1	
Rekabet	,875**	,735**	,680**	,690**	,693**	,604**	,556**	,749**	1

**Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlıdır. (2-tailed).

Tablo 2'de, küresel yenilik endeksi ve alt boyutları olan; kurumlar, beşeri sermaye ve araştırma, altyapı, pazarın gelişmişliği, iş gelişmişliği, bilgi ve teknoloji çıktıları ve yaratıcı çıktılar ile küresel rekabet endeksi puanları arasındaki ilişkiye yönelik Pearson Korelasyon Analizi bulguları görülmektedir. Korelasyon analizi sonuçları, küresel yenilik endeksi tüm alt boyutlarının rekabet puanları ile yüksek derecede, pozitif yönlü anlamlı ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Kurumlar ve rekabet ilişkisi ($r=,875$; $p<,01$); beşeri sermaye ve araştırma ve rekabet ilişkisi ($r=,735$; $p<,01$); altyapı ve rekabet ilişkisi ($r=,680$; $p<,01$); pazarın gelişmişliği ve rekabet ilişkisi ($r=,690$; $p<,01$); iş gelişmişliği ve rekabet ilişkisi ($r=,693$; $p<,01$); bilgi ve teknoloji çıktıları ve rekabet ilişkisi ($r=,604$; $p<,01$); yaratıcı çıktılar ve rekabet ilişkisi ($r=,556$; $p<,01$); genel yenilik puanları ve rekabet puanları

arasındaki ilişki ($r=,749$; $p<,01$) olarak ortaya çıkmıştır. Böylece değişkenlerin birbiriyle uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

4.3. Hipotezlerin Test Edilmesi

Araştırmanın amacı çerçevesinde oluşturulan hipotezlerin test edilmesi için basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Ülkelerin küresel yenilik endeksi ve alt bileşenleri puanlarının küresel rekabete etkisi tespit edilerek tablolarda sunulmuştur. İlk olarak ülkelerin küresel yenilik endeksi genel puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Yenilik Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,749 ^a	,561	,554	10,60443		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	8926,513	1	8926,513	79,379	,000 ^a	
Artık değer	6972,150	62	112,454			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	Stand. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	26,050	4,794			5,434	,000
YENİLİK	,974	,109	,749		8,910	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 3'teki bulgulara göre küresel yenilik endeksi genel puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarına etkisi anlamlı bulunmuştur ($p<,01$). Analize göre R² değeri korelasyon analizinde bulunan ilişkinin gücünü göstermektedir ($R^2=,146$). Küresel yenilik endeksi genel puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarının varyansını %56 oranında açıkladığı görülmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değerinin ($\beta=26,050$), yenilik kapasitesi katsayı değerinin ise ($\beta=,974$) olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre yenilik puanlarındaki her bir birimlik artışın rekabet performansı puanlarında ,974'lük bir artış sağladığı tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre H1

Ülkelerin küresel yenilik endeksi alt boyutu olan kurumlar ile ilgili puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Kurumlar Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,875 ^a	,766	,762	7,74478		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	12179,806	1	12179,806	203,059	,000 ^a	
Artık değer	3718,858	62	59,982			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	Stand. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	19,678	3,467			5,666	,000
Kurumlar	,777	,055	,875		14,250	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 4'te yer alan bulgular incelendiğinde; kurumlar kapasitesinin puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarına etkisi anlamlı bulunmuştur ($p<,01$). Basit doğrusal regresyon analizindeki R² değeri korelasyon analizinde bulunan ilişkinin

gücünü göstermektedir ($R^2=,766$). Buna göre kurumlar kapasitesi puanının, rekabet endeksi performans puanına olan varyansını %76 oranında açıkladığı görülmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değerinin ($\beta=19,678$), kurumlar katsayı değerinin ise ($\beta=,777$) olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle kurumlar kapasitesi puanındaki her bir birimlik artışın rekabet performansı puanlarında ,777'lik bir artışa neden olduğu ortaya çıkmıştır. Analiz sonuçlarına göre H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Ülkelerin küresel yenilik endeksi alt boyutu olan beşeri sermaye ve araştırma ile ilgili puanların, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Beşeri Sermaye-Araştırma Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,735 ^a	,541	,534	10,84956		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	8600,460	1	8600,460	73,063	,000 ^a	
Artık değer	7298,203	62	117,713			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	Stand. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	25,990	4,996			5,202	,000
BSA	,941	,110	,735		8,548	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 5'teki bulgulara göre beşeri sermaye ve araştırma ile ilgili puanlar, rekabet endeksi performans puanlarını anlamlı biçimde etkilemektedir ($p<0,01$). Yapılan regresyon analize göre R² değeri korelasyon analizinde elde edilen ilişkinin gücünü ifade etmektedir ($R^2=,541$). Beşeri sermaye ve araştırma kapasitesi puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarının varyansını %54 oranında açıkladığı görülmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değerinin ($\beta=25,990$), beşeri sermaye ve araştırma katsayı değerinin ise ($\beta=,941$) olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre beşeri sermaye ve araştırma puanlarındaki her bir birimlik artışın rekabet performansı puanlarında ,941'lik bir artış sağladığı tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre H3 hipotezi kabul edilmiştir.

Ülkelerin küresel yenilik endeksi alt boyutu olan altyapı ile ilgili puanların, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Altyapı Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,680 ^a	,463	,454	11,73934		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	7354,318	1	7354,318	53,365	,000 ^a	
Artık değer	8544,345	62	137,812			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	Stand. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	10,599	7,872			1,347	,183
ALT	1,139	,156	,680		7,305	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 6'da yer alan bulgular incelendiğinde; altyapı kapasitesinin puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarına etkisi anlamlı bulunmuştur ($p<0,01$). Değişkenler arasındaki ilişkinin gücü ortaya çıkarılmıştır ($R^2=,766$). Buna göre altyapı kapasitesi puanının, rekabet endeksi performans puanına olan varyansını %46 oranında açıkladığı görülmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değerinin ($\beta=10,599$), altyapı katsayı değerinin ise ($\beta=1,139$) olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle altyapı kapasitesi puanındaki her bir birimlik artış, rekabet performansı puanlarında da ,777'lik bir artış sağlamaktadır. Analiz sonuçlarına göre H4 hipotezi kabul edilmiştir.

Ülkelerin küresel yenilik endeksi alt boyutu olan pazar gelişmişliği ile ilgili puanların, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Pazar Gelişmişliği Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,690 ^a	,475	,467	11,59772		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	7559,217	1	7559,217	56,199	,000 ^a	
Artık değer	8339,447	62	134,507			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	Stand. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	33,214	4,746			6,998	,000
PAG	,766	,102	,690		7,497	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 7'teki bulgulara göre pazar gelişmişliği kapasitesi ile ilgili puanlar, rekabet endeksi performans puanlarını anlamlı biçimde etkilemektedir ($p<0,01$). Regresyon analizinde yer alan R² değerine göre korelasyon analizinde elde edilen ilişkinin gücü ($R^2=,475$) tespit edilmiştir. Pazar gelişmişliği kapasitesi puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarının varyansını yaklaşık olarak %48 oranında açıkladığı söylenebilmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değeri ($\beta=33,214$), pazar gelişmişliği kapasitesi katsayı değeri ise ($\beta=,766$) olarak tespit edilmiştir. Buna göre pazar gelişmişliği kapasitesi puanlarındaki her bir birimlik artışın rekabet performansı puanlarında ,766'lık bir artış sağladığı tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre H5 hipotezi kabul edilmiştir. Ülkelerin küresel yenilik endeksi alt boyutu olan iş gelişmişliği ile ilgili puanların, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. İş Gelişmişliği Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,693 ^a	,480	,472	11,54538		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	7634,329	1	7634,329	57,274	,000 ^a	
Artık değer	8264,335	62	133,296			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	Stand. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	35,685	4,394			8,121	,000
İŞG	,745	,098	,693		7,568	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 8’de yer alan bulgular incelendiğinde; iş gelişmişliği boyutu puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarına etkisi anlamlı bulunmuştur ($p < 0,01$). Değişkenler arasındaki ilişkinin gücü ortaya çıkarılmıştır ($R^2 = ,480$). Buna göre iş gelişmişliği kapasitesi puanının, rekabet endeksi performans puanına olan varyansını %48 oranında açıkladığı görülmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değerinin ($\beta = 35,685$), iş gelişmişliği katsayı değerinin ise ($\beta = ,745$) olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle iş gelişmişliği kapasitesi puanındaki her bir birimlik artış, rekabet performansı puanlarında da ,745’lik bir artış sağlamaktadır. Analiz sonuçlarına göre H6 hipotezi kabul edilmiştir. Ülkelerin küresel yenilik endeksi alt boyutu olan bilgi ve teknoloji çıktılarının kapasitesi ile ilgili puanların, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Bilgi-Teknoloji Çıktıları Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,604 ^a	,365	,472	12,75752		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	5807,893	1	5807,893	35,685	,000 ^a	
Artık değer	10090,771	62	162,754			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	S. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	44,793	4,060			11,034	,000
BTÇ	,655	,110	,604		5,974	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 9’da yer alan bulgulara göre bilgi ve teknoloji çıktılarının kapasitesi ile ilgili puanlar, rekabet endeksi performans puanlarını anlamlı biçimde etkilemektedir ($p < 0,01$). Yapılan regresyon analize göre R² değeri korelasyon analizinde elde edilen ilişkinin gücünü ifade etmektedir ($R^2 = ,365$). Bilgi ve teknoloji çıktılarının kapasitesi puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarının varyansını yaklaşık %37 oranında açıkladığı görülmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değerinin ($\beta = 44,793$), bilgi ve teknoloji çıktılarının kapasitesi katsayı değerinin ise ($\beta = ,655$) olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre bilgi ve teknoloji çıktılarının kapasitesi puanlarındaki her bir birimlik artışın rekabet performansı puanlarında ,655’lik bir artış sağladığı tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre H7 hipotezi kabul edilmiştir.

Ülkelerin küresel yenilik endeksi alt boyutu olan yaratıcı çıktı kapasitesi ile ilgili puanların, rekabet endeksi performans puanlarına etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi bulguları Tablo 10’da gösterilmiştir.

Tablo 10. Yaratıcı Çıktılar Kapasitesi ve Rekabet Performansı İle İlgili Regresyon Analizi

Model Özeti						
Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası		
1	,556 ^a	,309	,298	13,31322		
ANOVA ^b						
Model	Karler Top.	df	Ort. Kare	F	Sig	
Regresyon	4909,665	1	4909,665	27,700	,000 ^a	
Artık değer	10988,999	62	177,242			
Total	15898,664	63				
Katsayılar ^a						
Model	Stand. Edilmemiş Katsayı		Standar. Edilmiş Katsayılar		t	Sig
	β	Std. Hata	Beta			
1 Sabit	41,117	5,209			7,894	,000
YÇ	,678	,129	,556		5,263	,000

a. Bağımlı değişken: Rekabet Performansı

Tablo 10'da yer alan bulgular incelendiğinde; yaratıcı çıktı kapasitesi puanlarının, rekabet endeksi performans puanlarına etkisi anlamlı bulunmuştur ($p < 0,01$). Değişkenler arasındaki ilişkinin gücü ortaya çıkarılmıştır ($R^2 = 0,309$). Buna göre yaratıcı çıktı kapasitesi puanının, rekabet endeksi performans puanına olan varyansını %30 oranında açıkladığı görülmektedir. Katsayı değerlerine bakıldığında denklem sabit katsayı değerinin ($\beta = 41,117$), yaratıcı çıktı kapasitesi katsayı değerinin ise ($\beta = 0,678$) olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle yaratıcı çıktı kapasitesi puanındaki her bir birimlik artış, rekabet performansı puanlarında da ,678'lik bir artış sağlamaktadır. Analiz sonuçlarına göre H8 hipotezi kabul edilmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Küresel pazarda varlık gösterebilmeye, rekabet edebilmeye ve başarılı bir performans sürdürebilmeye etki eden birçok faktör bulunmaktadır. Yenilik yeteneği, araştırma-geliştirme, yaratıcılık, talep farkındalığı, teknolojik altyapı, rekabet üstünlüğü ve yetenekli insan kaynağı sermayesi bu faktörler arasında sayılabilir. Küresel pazarın oldukça geniş bir alana yayılmış olmasıyla birlikte rakiplerle mücadelenin de bir hayli zorlaştığı ortadadır. Yenilik, küresel pazarda rekabet üstünlüğü sağlamanın en önemli unsurlarından biri olmakla birlikte yeni fikirler, ürünler ve hizmetler ortaya çıkarabilmek için bilgi, yetenek, deneyim, AR-GE, teknoloji, beşeri sermaye gibi unsurlarla uyumu da kapasitesini artırmaktadır. Bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmelere ve tüketici taleplerine bağlı olarak yenilik performansının işletmelerin ve ülkelerin rekabet üstünlüğü için oldukça önemli hale geldiği görülmektedir. Konak (2018), küresel rekabet gücünü artırmak için yeni ürünlerin üretiminin ve pazara ulaştırmanın gerekli olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Şeker (2019), teknolojiye dayalı yenilikçi ürünler üretmek için yatırımların ekonomik büyümeyi desteklediği gibi rekabet gücünü de artırdığını savunmaktadır. Braja ve Gemzik-Salwach (2020), yeniliklerin rekabeti artırmada önemli bir güç olduğunu ifade ederek ve diğer yazarlarla aynı düşüncüyü desteklemektedir.

Araştırmada, küresel yenilik kapasitesinin küresel rekabet performansına etkisi ortaya çıkarılmak istenmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda hipotezler oluşturulmuş ve test edilerek bazı bulgulara ulaşılmıştır. Ülkelerin küresel yenilik endeksi (GII) puanlarının küresel rekabet endeksi puanlarına etkisini tespit etmek için basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Korelasyon analizi sonucunda elde edilen bulgular ışığında yenilik kapasitesi ve alt boyutları olan; kurumlar, beşeri sermaye ve araştırma, altyapı, pazarın gelişmişliği, iş gelişmişliği, bilgi ve teknoloji çıktıları ve yaratıcı çıktılar ile küresel rekabet endeksi puanları arasında yüksek derecede, pozitif yönlü anlamlı ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum yenilik kapasitesi ve alt boyutları puanları ile rekabet puanlarının birbiriyle son derece uyumlu olduğunu göstermiştir. Hancıoğlu (2016), küresel yenilik endeksi temel alt boyutları olan inovasyon girdi ve inovasyon çıktı değişkenleri arasındaki ilişkiyi korelasyon analiziyle ele almıştır. Değişken kümeleri arasında anlamlı ilişkiler tespit etmiştir. Hancıoğlu (2017), küresel yenilik endeksi alt boyutları arasındaki ilişkisi çoklu regresyon analiziyle incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre ülkelerin yenilik kapasitesi değişkenlerinin birbirini üzerine olumlu etkileri olduğu tespit edilmiştir.

Bir sonraki aşamada araştırmanın hipotezleri sınanarak yenilik kapasitesi ve alt boyutları olan; kurumlar, beşeri sermaye ve araştırma, altyapı, pazarın gelişmişliği, iş gelişmişliği, bilgi ve teknoloji çıktıları ve yaratıcı çıktılar kapasitesinin küresel rekabet performansını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Matos vd., (2015), yenilik, rekabet ve ekonomik refah değişkenlerinin entelektüel sermaye arasındaki ilişkileri incelemiştir. Endeks verilerini kullandığı araştırmasında küresel inovasyonun küresel rekabeti etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Beer (2016), küresel rekabet endeksi verileri ile küresel yenilik endeksinin fikri mülkiyet boyutu arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuçlara göre yeniliğin fikri mülkiyet boyutunun rekabet gücünü etkilediğini tespit etmiştir. Bayraktar ve Kaya (2016), yenilik ve küresel rekabet arasındaki ilişkiyi incelediği araştırmasında; yeniliğin alt boyutları olan AR-GE, buluşlar ve patentler ile rekabet

arasında güçlü ilişkiler tespit etmiştir. Alleyne vd., (2017), küresel yenilik endeksi ile küresel rekabet endeksi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Küresel yenilik kapasitesinin ve al boyutlarının, küresel rekabet performansını etkilediğini tespit etmiştir. Türkmen ve Aynaoğlu (2018), küresel yenilik endeksinin küresel rekabet endeksi üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırma sonucuna göre değişkenler arasında yüksek düzeyde ilişkilere rastlarken yeniliğin rekabeti etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla konu ile ilgili literatürün de araştırma sonuçlarını desteklediği söylenebilir. Bununla birlikte literatürdeki bazı araştırmaların da küresel yenilik kapasitesi alt boyutlarıyla rekabet performansı ilişkisiyle ilgili analiz sonuçlarıyla örtüşmektedir. Örneğin Özer ve Ünlü (2020), yenilik ve ekonomik kalkınma ilişkisini incelemiştir. Araştırmada insani kalkınma endeksi, AR-GE harcamaları, patent başvurusu, bilimsel araştırma sayısı ve BİT ihracat verileri kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre yeniliğin, ekonomik kalkınmayı pozitif yönde etkilemektedir. Braja ve Gemzik-Salwach (2020), AB ülkelerinin teknoloji ihracat kapasitesi ile rekabet performansını değerlendirmiştir. Araştırma sonuçlarına göre rekabet performansını artırmak için ileri teknoloji ihracatı kapasitesinin oldukça önemli olduğu ortaya çıkarılmıştır. Dayanç ve Çakıcı (2021), AB ülkeleri ve Türkiye'nin yenilik endeksi puanları ile insan kaynakları yetenekleri puanları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. İnsan kaynakları alt boyutlarından olan bilginin, yenilik performansını olumlu ve anlamlı biçimde etkilediği tespit edilmiştir. Güler ve Veysikarani (2024), küresel rekabet endeksi puanları ile verimlilik puanları arasındaki ilişkiyi korelasyon analiziyle incelemiştir. Küresel rekabet performansı ile verimlilik arasında anlamlı ve olumlu yönde ilişkiler elde edilmiştir. Söz konusu araştırmalar, işletmelerin ve ülkelerin yenilik kapasitelerinin rekabet avantajını artıran verimlilik, ekonomik kalkınma, yetenekli insan kaynağı sermayesi, teknolojik altyapı ve gelişmişlik gibi diğer unsurlarla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, yenilik kapasitesinin, rekabet performansına etkisini araştırmaktadır. Araştırmada yenilik kapasitesi ile ilgili veriler, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü'nün (WIPO) yayınladığı ülkelerin *Yenilik Kapasitesi Endeksinden (GII)* elde edilmiştir. Rekabetle ilgili veriler ise Uluslararası Yönetim Geliştirme Merkezinin (IMD) her yıl yayınlamakta olduğu *Dünya Rekabet Yıllığı*ndan elde edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın kapsamı söz konusu endekslerin 2024 verileriyle sınırlıdır. Yenilik kapasitesi ve rekabet performansını araştırmak isteyen araştırmacıların farklı endekslerden faydalanmaları önerilebilir. Bunun yanı sıra farklı ülke gruplarının ele alınması veya bazı ülkelerin özelinde karşılaştırmaların yapılmasıyla birlikte farklı sonuçların ve farklı bakış açılarının ortaya çıkarılması sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

- Alleyne, A., Lorde, T., & Weekes, Q. (2017). A firm-level investigation of innovation in the Caribbean: A comparison of manufacturing and service firms. *Economies*, 5(3), 1-34.
- Akal, M., Kabasakal, A., & Gökmenoğlu, S. M. (2012). OECD ülkelerinin rekabet gücünü açıklayıcı kurumsal ve karma modeller. *Business & Economics Research Journal*, 3(1), 109-103.
- Akarsu, O. (2024). İş hayatında yaratıcılık ve yenilik yönetimi, *Yeni nesil teknolojiler ve yeni iş hayatı* içinde, Ed., İ.Ç. Tekin, Eğitim Yayınevi: Konya, ss. 57-74.
- Aktan, C. C. (2003). Türkiye'de üretim ve istihdama yönelik ulusal rekabet gücü politikası. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 166-181.
- Aktaş, N. (2023). Brics-t ülkelerinde inovasyonun rekabete etkisi: Ekonometrik bir analiz. *Eurasian Econometrics Statistics & Empirical Economics Journal*, (23), 37-47.
- Akyol, M., & Mete, E. (2021). Çevresel teknolojik inovasyonların CO2 emisyonu üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri örneği. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(2), 569-590. <https://doi.org/10.26650/ISTJECON2021-935480>
- Ayaş, N. (2002). Bölgesel rekabet gücünün geliştirilmesinde verimliliğin rolü. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 1-24.

- Aydın, A. Ö., & Bekmezci, M. (2020). Stratejik yönetim anlayışında yenilik ve yenilik yönetiminin örgütler için rekabet üstünlüğü sağlamadaki etkisine yönelik değerlendirme. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 86-106.
- Barış, S. (2019). Türkiye’de teknolojik yenilik ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Verimlilik Dergisi*, (1), 83-112.
- Batmaz, N., & Özcan, A. (2008). Yeniliği etkileyen unsurlar ve toplumsal refah ilişkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (1), 43-66.
- Bayar, F. (2008). Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinde Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 32(4), 25-34.
- Bayraktar, Y., & Kaya, H. İ. (2016). Yeni ekonomi ve değişen rekabet anlayışı: Karşılaştırmalı bir analiz. *Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 11(1), 89-106.
- Beer, J. D. (2016). Evidence-based intellectual property policymaking: An integrated review of methods and conclusions. *The Journal of World Intellectual Property*, 19(5-6), 150-177.
- Braja, M., & Gemzik-Salwach, A. (2020). Competitiveness of high-tech exports in the EU countries. *Journal of International Studies*, 13(1), 359-372.
- Bris, A. (2016). IMD world competitiveness yearbook 2016. Lausanne, Switzerland: Published by IMD: Institute for Management Development.
- Dayanç, K. G. B., & Çakıcı, E. (2021). Kültür kavramı altında stratejik insan kaynakları ile ulusal inovasyon göstergeleri arasındaki ilişki: AB ülkeleri ile Türkiye karşılaştırması. *Verimlilik Dergisi*, (2), 141-156.
- Drucker, P. F. (1985). Principles of successful innovation. *Research Management*, 28(5), 10-12.
- Fischer, S. (2003). Globalization and its challenges. *American Economic Review*, 93(2), 1-30.
- Freeman, C. (1982). Innovation and long cycles of economic development. *SEMINÁRIO INTERNACIONAL. Universidade Estadual de Campinas, Campinas*, 1-13.
- Güler, E., & Veysikarani, D. (2024). Küresel rekabet endeksi ve verimlilik arasındaki ilişki. *Verimlilik Dergisi*, 58(4), 521-538.
- Hancıoğlu, Y. (2016). Küresel inovasyon endeksini oluşturan inovasyon girdi ve çıktı göstergeleri arasındaki ilişkinin kanonik korelasyon analizi ile incelenmesi: OECD örneği. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(4), 131-157.
- Hancıoğlu, Y. (2017). Küresel İnovasyon Endeksi Göstergeleri Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 352-365.
- Hauben, M. (2007). History of ARPANET. *Site de l’Instituto Superior de Engenharia do Porto*, 17, 1-20.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2024). T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. <https://www.hmb.gov.tr/ekonomik-gostergeler>.
- IMD, (2021). IMD World Competitiveness Yearbook 2021. https://nitelibrary.remotexs.in/sites/default/files/wcy_2021_with_covers.pdf.
- İmamoğlu, E. (2023). Küresel dijital rekabet gücü: Dijital rekabet edebilirlik göstergeleri kapsamında Türkiye üzerinden karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 65-89.
- İnançlı, S., & Aydın, F. (2015). Doğrudan yabancı sermaye yatırımı ve dış rekabet gücü ilişkisi: Türkiye için nedensellik analizi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 4(1), 52-69.
- Karaaslan, A., & Tuncer, G. (1994). Uluslararası rekabet gücünün artırılmasında temel devlet politikaları. *Management Decision*, 32(2), 1-24.
- Karataş, Z. (2017). Sosyal bilim araştırmalarında paradigma değişimi: Nitel yaklaşımın yükselişi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 68-86.
- Konak, A. (2018). Yüksek teknoloji içeren ürün ihracatının ihracat hacmi ve ekonomik büyüme üzerine etkisi; seçilmiş OECD ülkeleri ve Türkiye örneği. *JOMELIPS-Journal of Management Economics Literature Islamic and Political Sciences*, 3(2), 56-80.
- Kuzgun, Ş., & Gözükar, E. (2023). Örgütsel dayanıklılık kapasitesi, yeşil yenilik, algılanan yeşil örgütsel davranış ve sürdürülebilirlik performansı arasındaki ilişkiler: İSO 500 uygulaması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 21(49), 399-432.
- Naktiyok, A. (2007). Yenilik yönelimi ve örgütsel faktörler. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 211-230.
- Oğuztürk, K., & Sarıçoban, B.S. (2013). Küresel rekabette kümelenme ve inovasyonun rolü. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 94-104.
- Ovalı, S. (2014). Küresel rekabet gücü açısından Türkiye’nin konumu üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 13(13), 17-36.

- Özer, B., & Ünlü, F. (2020). İnovasyon ve ekonomik kalkınma ilişkisi: Üst-orta gelirli ülkeler üzerine panel veri analizi. *Journal of Management and Economics Research*, 18(4), 91-111.
- Porter, M. (1990), The competitive advantage of nations. *Harvard Business Review*, March-April, ss. 72-91.
- Porter, M. E. (2008). Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance. New York: FreePress, p.557.
- Rogers, E. M. (1983). Diffusion of innovations (3rd ed.). New York: Free Press.
- Sain, K., & Bozkurt, K. (2023). OECD ülkeleri için küresel rekabet gücü ve beşeri sermaye arasındaki ilişkinin analiz edilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 30(3), 475-491.
- Sönmez, M. N., & Yolcu, M. (2023). Küreselleşme sürecinde rekabet gücü *Sosyal beşeri ve idari bilimler alanında uluslararası araştırmalar X* içinde, Ed. D. Karaman, Eğitim Yayınevi: Konya, ss. 131-144.
- Şeker, A. (2019). Teknolojik gelişme ve yüksek teknoloji ihracatının ekonomik karmaşıklık endeksi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 26(2), 377-395.
- Şeker, S. E. (2014). Yenilik (innovation). *Ybs Ansiklopedi*, 1(2), 20-24.
- Şen, S., & Yılmaz, T. (2023). Altyapı ve iktisadi büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir analiz. *Journal of Economic Policy Researches*, 10(2), 361-393.
- Taş, S. (2017). İnovasyon, eğitim ve küresel inovasyon endeksi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 99-123.
- Ülgen H. & Mirze, K. S. (2013). *İşletmelerde Stratejik Yönetim*. Beta: İstanbul.
- TDK, (2024). Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkmen, M., & Aynaoğlu, Y. (2018). Küresel rekabet endeksi göstergelerinin küresel inovasyon endeksi üzerindeki etkisi. *Business Management Studies: An International Journal (BMIJ)*, 5(4), 257-282. <http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v5i4.187>.
- Yorgancılar, F. N. (2011). Sürdürülebilir rekabet anlayışı olarak yenilik yeteneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(21), 379-426.
- WIPO, (2024). World Intellectual Property Organization. Global Innovation Index 2024 Unlocking the Promise of Social Entrepreneurship 17th Edition, www.wipo.int.com.
- Zerenler, M., Türker, N., & Şahin, E. (2007). Küresel teknoloji, araştırma-geliştirme Ar-Ge ve yenilik ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), 653-667.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ela OĞAN (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ela OĞAN (100%)
